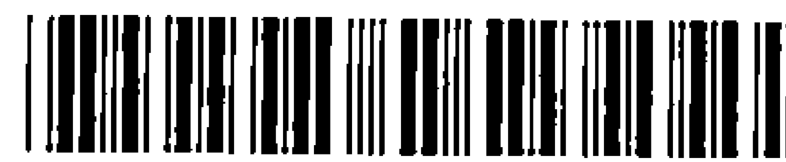

เปฏโกปเทสปกรณ์

(บาลี - ไทย)

PEṬAKOPADESAPAKARAṆAṂ

(PĀLI - THAI)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

นางเกษร ราชภัณฑารักษ์ และครอบครัว
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และอุทิศส่วนกุศลให้
นายสุนันท์ ราชภัณฑารักษ์, นายบุญช่วย -นายปรีดี หิรัญพฤกษ์

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ISBN : 978-616-92184-0-1

พระบรมราโชวาท

ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไป อย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์อัฏฐสาลินีแปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๖)

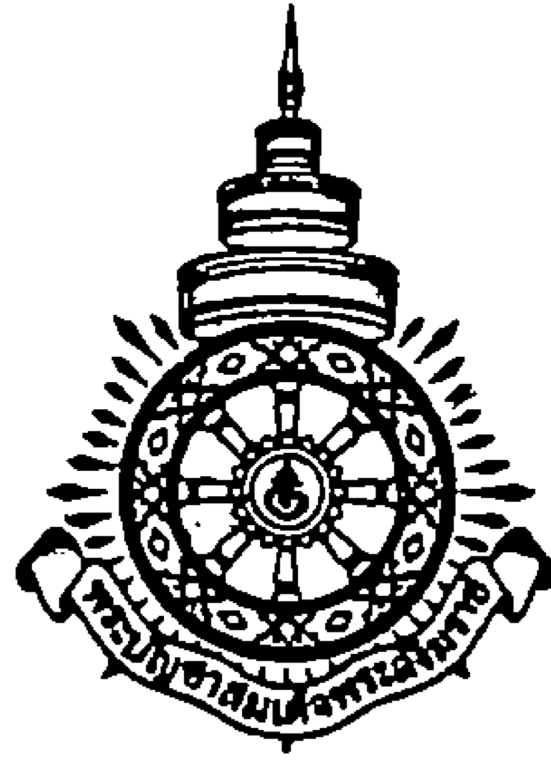

คุณเกษร ราชภัณฑารักษ์ และครอบครัว

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และอุทิศส่วนกุศลให้

นายสุนันท์ ราชภัณฑารักษ์, นายบุญช่วย หิรัญพฤกษ์ และนายปรีดี หิรัญพฤกษ์

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ. ๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปล พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุนโดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดย พระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(ลายมือชื่อ)

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (วาสนมหาเถระ)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

องค์ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

และองค์ราชูปถัมภิกา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะกรรมการ

๑.	ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๒.	คุณหญิงจวบ จิรโรจน์	รองประธานกรรมการ
๓.	คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร	กรรมการ
๔.	คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย	กรรมการ
๕.	คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ	กรรมการ
๖.	คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล	กรรมการ
๗.	นายชุมศักดิ์ เตชะเสน	กรรมการ
๘.	พลเอกอุดมชัย องคสิงห	กรรมการ
๙.	นายบุญปลูก ชายเกตุ	กรรมการ
๑๐.	นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล	กรรมการ
๑๑.	นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์	กรรมการ
๑๒.	นายปราโมทย์ สัชฌุกร	กรรมการ
๑๓.	พลเรือตรีสุรจิต สงสกุล	กรรมการ
๑๔.	พันเอกณรงค์ ครองแถว	กรรมการ
๑๕.	นายวิเศษ แสงกาญจนวนิช	กรรมการ

๑๖. นางสุนีย์ ครุจิต	กรรมการ
๑๗. นางสินีนาฎ โสดสถิตย์	กรรมการ
๑๘. นางบุญมา เตสยานนท์	กรรมการ
๑๙. นางสาวณัฐณิชา มานะวนิชย์	กรรมการ
๒๐. นายประสิทธิ์ พฤกษาจารสิริ	กรรมการ
๒๑. นายวีระชัย ไชยวรรธนะ	กรรมการ
๒๒. นายพีระพันธุ์ สุนทรศารทูล	กรรมการ
๒๓. นางสุภาคินี เอกฉัตร	กรรมการ
๒๔. นายระพินทร์ จารุดุล	กรรมการและผู้จัดการ
๒๕. นางสาวพิมพิมล งั่นบุญศรี	กรรมการและผู้ช่วยผู้จัดการ
๒๖. นางนิรมล เรียบร้อยเจริญ	กรรมการและผู้ช่วยผู้จัดการ
๒๗. นางสาวพรทิพย์ โพธิปิณฑ์	กรรมการและผู้ช่วยผู้จัดการ
๒๘. นางประณัฐ เตชะเสน	กรรมการและเหรัญญิก
๒๙. นางสาวจงกลณี นาคสมบูรณ์	กรรมการและผู้ช่วยเหรัญญิก
๓๐. นางสาวกมลวรรณ กรรเกษม	กรรมการและเลขาธิการ

****

คณะผู้อำนวยการจัดสร้าง
พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร	ประธานกรรมการ
๒. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์	รองประธานกรรมการ
๓. นายระพินทร์ จารุดุล	กรรมการและผู้จัดการ
๔. นายภิญโญ ล่องสกุล	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

๑. คณะนักวิชาการ

๑. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙
๒. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง บ.ศ.๙
๓. นายทศพร ศรีคำ ป.ธ.๙
๔. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘,พ.ม.,M.A.(B.H.U.)
๕. นายชำนาญ รักขาว ป.ธ.๘,พ.ม.
๖. นายกวีพัฑฒ์ นวลศรี ป.ธ.๗,พ.ม.,พธ.บ.,ค.บ.(มรธ.)
๗. อุบาสิกาจันทร์ทิพย์ ศรีวงษ์ บ.ศ.๗
๘. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ บ.ศ.๖
๙. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(ศิลปากร)

๒. ฝ่ายธุรการ-สารบรรณ

๑. นายสุนทร แก้วเพชร
๒. นางสุภา วรรณพงษ์

๓. ฝ่ายเอกสาร-การพิมพ์

๑. นางชลอ วรรณจันทร์
๒. นางพิกุล บำรุงผล
๓. นางจิตตรา อมะรักษ์
๔. นางสาวจิรัญญา เว้นบาป
๕. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๔. ฝ่ายบัญชี-การเงิน

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๕. ฝ่ายพัสดุ

๑. นางวีณา เพิ่มสุข
๒. นางสาวธรินทร์ญา อภัยเสวตร์

๖. ฝ่ายโรงพิมพ์

๑. นายเฉลิมชัย ทองมี
๒. นางสาวจิดาภา กล่ำผ่องศรี
๓. นางบุศรา ขวัญดี
๔. นางรักชนก ศรีสุขสด
๕. อุบาสิกาชัฎสมร ทัดทอง
๖. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม
๗. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์
๘. นางวรียา รักดนตรี

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๕๘
Second published : 2015
ISBN : 978-616-92184-0-1

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศฯ กรุงเทพมหานคร
Printed in Thailand
At The Bhūmibalobhikkhu Foundation Press,
Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า **พระธรรมวินัย** ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้ง ๓ พระปริยัติสัทธรรมมีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรม จึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรกด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดเป็นหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

พุทธบริษัทผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎก หรือพระบาลีนี้ ให้รู้ซึ้งทั้งบทพยัญชนะและอรรถ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า **คันถธุระ** คู่กับ **วิปัสสนาธุระ** ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึงพระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรกมีพระมหากัสสปเถระ พระอุบาลีเถระ และพระอานนทเถระ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่น

อยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่สำนักมหาวิหารในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา พุทธบริษัทจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่พุทธบริษัทผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลายมีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละเป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลีอันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลาย เป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งคัมภีร์อธิบายความในอรรถกถา เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้นเรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคัมภีร์อธิบายฎีกาเดิม ซึ่งต่อมาเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอด ที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วน เป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัทผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย พระคัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้ แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์วิเสส แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค หรือพระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์อธิบายต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น **มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา** อธิบายพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคและ **คัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี** อธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่า **พระบาลี** และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิด ลุ่มหลง

ในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น พุทธบริษัทผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับพระคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้ว ตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแผ่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในประเทศและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างพระคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนาให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักไปไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ เมื่อวันที่

๕ มิถุนายน ๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทยตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่นและฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็จะถูกต้องตามไปด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นรายยกเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาและอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคล ดังได้ประกาศพระนามและนามในท้ายเล่มพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี-ไทย** นี้ **คุณเกษร ราชภัณฑารักษ์ และครอบครัว** ได้มีจิตศรัทธา บริจาคทรัพย์สร้าง เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาและอุทิศส่วนกุศลให้ นายสุนันท์ ราชภัณฑารักษ์, นายบุญช่วย หิรัญพฤกษ์ และนายปรีดี หิรัญพฤกษ์

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้ ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **คุณเกษร ราชภัณฑารักษ์ และครอบครัว** ประสบความสุขความเจริญรุ่งเรืองตลอดไป.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าและเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์วิเสส และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแผ่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่หลายไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระ-สัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกันโดยแยกเป็น ๒ พากย์ซ้ายขวาเป็น ๒ ภาษา คือบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนาที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจ

ศึกษาทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิฯ จะทำพระคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแผ่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การพิมพ์**พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี-ไทย** นี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ ในหน้าเดียวกันตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนา ให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าและเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา

แนะนำพระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์

นับเป็นเกียรติอย่างยิ่งของชาวไทย ที่อักษรไทยได้จารึกพระคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนาอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ **พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์** ของพระมหากัจจายนเถระ ซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าแก่ มีมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ดังมีปรากฏในตอนท้ายของภูมิที่ ๑ ในเปฏโกปเทสปกรณ์ ว่า **เปฏโกปเทเส มหากจฺจายเนน ภาสิเต ปฐมภูมิ อริยสจฺจปฺปกาสนา นาม ตํ ชีวตา ภควตา มาทิเสน สมุทฺทเนน ตถาคเตนาติ** แปลว่า **การประกาศอริยสัจอันเป็นปฐมภูมิ ในเปฏโกปเทสปกรณ์ที่ท่านพระมหากัจจายนะได้กล่าวไว้นั้น มีมาตั้งแต่ครั้งพระผู้มีพระภาคตถาคตเจ้า ผู้เป็นดังมหาสมุทร ยังทรงพระชนม์อยู่** คัมภีร์นี้มีอยู่ในประเทศไทยมาช้านาน จารึกเป็นอักษรขอมอยู่ในใบลาน

คำว่า **เปฏโกปเทส** แปลว่า แนะนำข้อความในปิฎก มาจากคำ ๒ คำ คือ **เปฏก** กับ **อุปเทส** คำว่า **เปฏก** คำเดิมคือ **ปิฏก** ที่ใช้ในภาษาไทยว่า **ปิฎก** ส่วนคำว่า **อุปเทส** แปลว่า แนะนำ หรือ ชี้ หรือ แสดง

อนึ่ง คำว่า **ปิฎก** นี้ เรามักเข้าใจในคำว่า พระไตรปิฎก ซึ่งพระอรหันตสาวกได้ทำการสังคายนาเป็นครั้งแรก หลังจากพุทธปรินิพพาน ความจริง ปิฎกนี้เป็นคัมภีร์ที่มีมาก่อนแล้วในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงเป็นพระธรรมราชา มีพุทธกิจในการทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ตั้งแต่พรรษาแรกจนถึงวันสุดท้ายก่อนที่จะปรินิพพาน พระพุทธองค์ทรงทำหน้าที่แสดงพระธรรมเทศนาตลอดพระชนมชีพ พระสาวกสำคัญ ๆ มีพระสารีบุตรเป็นต้น ซึ่งน่าเชื่อถือได้ว่าจะต้องมีการบันทึกเป็นคัมภีร์ไว้ และจะต้องมีการเผยแผ่คัมภีร์เหล่านั้น ในหมู่พระสาวกจะต้องมีการศึกษาเล่าเรียนอย่างแน่นอน ตำรับตำรานั้น พระสาวกย่อมทรงจำกันไว้ด้วยการท่องบ่นบ้าง เป็นแบบเรียนขึ้นมาบ้าง อย่างเช่นพระสารีบุตรได้รจนาคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์มหานิทเทส และคัมภีร์จูฬนิทเทส

แม้พระอภิธรรมก็น่าจะได้มีการบันทึกไว้ตั้งแต่ครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ทั้งนี้ ด้วยเป็นหน้าที่ของพระสาวกโดยตรง ที่จะต้องบันทึกคำสอนของพระพุทธองค์ไว้เป็นแบบเรียน เพราะคำสอนของพระพุทธองค์ย่อมมีความแตกต่างจากศาสนาและลัทธิอื่น ที่มีปรากฏอยู่ในสมัยเดียวกัน ตำรับตำราเหล่านั้นแหละที่เรียกว่า **ปิฎก** หรือ **ปิฎก**

ข้อนี้จะเห็นได้ว่า การกล่าวธรรมหรือแสดงธรรม ซึ่งมีมาในสมัยพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น มีการยกพระพุทธวจนะขึ้นแสดง แล้วอรรถาธิบายพระพุทธวจนะนั้นให้เป็นที่เข้าใจ ถ้าการแสดงธรรมนั้นผู้แสดงมิได้ปฏิบัติตามพระพุทธวจนะ พระพุทธองค์ย่อมทรงตำหนิ ถ้าผู้แสดงแม้กล่าวได้น้อยแต่ปฏิบัติตามพระพุทธองค์ย่อมทรงสรรเสริญ ดังมีพุทธวจนะตรัสยืนยันไว้ในธรรมบท ขุททกนิกาย ว่า "**พหุมฺปิ เจ สํหิตภาสมาโน น ตกฺกโร โหติ นโร ปมตฺโต** หากนระกล่าวคำอันมีมาในพระคัมภีร์ คือ พระพุทธวจนะ แม้มากแต่ไม่ปฏิบัติตามพระพุทธวจนะนั้น เป็นผู้ประมาท" (ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๗)

นอกจากนี้ คำว่า **ปิฎก** ยังมีปรากฏในความหมายว่า **ปริยัติ หรือ ตำรา** เช่นในคำว่า "**มา ปิฏกสมฺปทาเนน** อย่าเชื่อโดยการอ้างตำรา" (องฺ.ติก. ๒๐/๕๐๕/๒๔๓) ดังที่ตรัสสอนชนชาวกาลามโคตรเกสปุตตนิคม ก็เพื่อจะสอนให้ชนเหล่านั้นใช้ปัญญาตรึกตรองเอาด้วยตนเอง ไม่ใช่หมายความว่าตำราใช้ไม่ได้ หรือปริยัติใช้ไม่ได้ การแสดงธรรมของพระสาวกเองนั้น ต้องอาศัยการศึกษามาอย่างดีในเรื่องเกี่ยวกับคัมภีร์หรือตำราดังกล่าว ซึ่งได้มีการเขียนหรือบันทึกไว้แน่ การที่พระสาวกบางองค์ได้แสดงความสามารถในการแสดงธรรมต่อพระพักตร์สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ อย่างเช่นพระโสณกุฏิกัณณะผู้เป็นศิษย์ของพระมหากัจจายนะเมื่อไปเฝ้า พระพุทธองค์โปรดให้กล่าวธรรมกถา ก็ได้กล่าวอัฏฐกวรรค ๑๖ สูตร (ขุ.อุ. ๒๕/๑๒๑/๑๖๔, ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๘-๔๒๓/๔๘๔-๕๒๐) ถวายด้วยเสียงอันไพเราะ ทรงประทานสาธุการว่า พระโสณกุฏิกัณณะเรียนไว้ได้ดี พระธรรมเทศนา ในกาลที่พระองค์ทรงแสดงไว้กับในปัจจุบันนี้เหมือนอย่างเดียวกัน ไม่มีหย่อนหรือเกิน

สักนิดเดียว อนึ่ง ในครั้งพุทธกาล ได้มีธุระในพระศาสนา ๒ อย่าง คือ คันถธุระ การเรียนพระคัมภีร์และวิปัสสนาธุระ การปฏิบัติทางใจ จึงแสดงให้เห็นว่าการศึกษาคัมภีร์ได้มีมาแล้ว

ตามที่ได้กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ปิฎกมีมาแล้วตั้งแต่สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ มีการศึกษาเล่าเรียน การทำความเข้าใจกันในหมู่พระสาวกที่อยู่ห่างไกลแม้เป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็มิได้หยุดทำงานหาความวิเวกอย่างเดียว ท่านจะต้องสอนศิษยานุศิษย์เกี่ยวกับปิฎก แนะให้เข้าใจในพระพุทธวจนะ ด้วยเหตุนี้พระมหากัจจายนะ พระพุทธสาวกสำคัญ ซึ่งได้ใช้ชีวิตอยู่ในชนบทเมืองอวันตีห่างไกลจากพระบรมศาสดา ก็ได้ทำการสอนศิษยานุศิษย์ของตน ทำเป็นคำอธิบายขึ้นเรียกว่า **เปฏก** ข้อนี้ พระธัมมปาละผู้รจนาปรมัตถมัญชุสาได้ให้วิเคราะห์คำว่า **เปฏก** ไว้ว่า **มหากจฺจายนตฺเถเรน เทสิตปิฏกานํ สํวณฺณนา เปฏกํ** แปลว่า **สังวรรณนา คือ คำอธิบายปิฎก หรือตำราอันพระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ชื่อว่า เปฏก** ดังนั้น จึงเกิดมีคำว่า เปฏก ขึ้นมา ส่วนคำว่า **"เปฏโกปเทส"** นั้นก็เป็นปกรณ์แนะนำข้อความในปิฎก หรือตำราพระพุทธศาสนาในครั้งนั้นนั่นเอง

ในคัมภีร์เปฏโกปเทสนี้ เขียนบอกนามผู้แต่งว่าเป็นพระมหากัจจายนะ เมื่อจบลงแต่ละตอน ใช้คำว่า **เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฏโกปเทโส สมตฺโต** คำคุณศัพท์ว่า ชมฺพุวนวาสี แปลว่า ผู้พำนักอยู่ ณ ป่าไม้หว้า ซึ่งชัดเจนอยู่แล้วว่าเป็นงานวรรณกรรมของพระมหากัจจายนเถระ ฉะนั้น จึงขอนำประวัติของพระมหากัจจายนะมาเล่าไว้ ณ ที่นี้ด้วย

พระมหากัจจายนะเป็นบุตรพราหมณ์ปุโรหิต กัจจายนโคตร (เรียกว่ามหากัจจานะก็มี) เกิดในกรุงอุชเชนี เจริญวัยเรียนจบไตรเพทแล้ว ได้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าจัณฑปัชโชตแทนบิดา เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จอุบัติตรัสรู้แล้ว พระเจ้าจัณฑปัชโชต มีพระประสงค์จะทูลอาราธนาพระพุทธเจ้า เสด็จยังกรุงอุชเชนี ได้ส่งกัจจายนปุโรหิตไปกราบทูลอาราธนา กัจจายนปุโรหิตจึงทูลลาบวชด้วย พระองค์ก็ทรงอนุญาต กัจจายนปุโรหิตได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยบริวาร

อีก ๗ คน เมื่อได้เฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมแล้ว จึงได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมกับบริวาร ได้ทูลขออุปสมบทแล้ว ได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้ากลับส่งพระมหากัจจายนะไปแทน พระมหากัจจายนะได้ถวายบังคมลาไปพร้อมกับบริวารที่ได้อุปสมบท ๗ องค์ ไปประกาศพระศาสนาในกรุงอุชเชนี ยังพระเจ้าจัณฑปัชโชตและชาวเมืองให้เลื่อมใสแล้ว จึงกลับไปยังสำนักพระบรมศาสดา ท่านมีอายุยืนต่อมาจนภายหลังพุทธปรินิพพาน

พระมหากัจจายนะเป็นผู้ที่ได้รับยกย่องจากพระบรมศาสดาว่า เป็นเลิศในการอธิบายความแห่งคำที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร ท่านได้เป็นคณาจารย์สั่งสอนพุทธบริษัทให้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีภาษิตที่ท่านแสดงไว้ ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย คือ มธุปิณฑิกสูตร ในมูลปัณณาสก์ (๑๒/๒๔๓/๒๒๐) มธุรสูตร ในมัชฌิมปัณณาสก์ (๑๓/๔๖๔/๔๒๙) และอุทเทสวิภังคสูตร ในอุปริปัณณาสก์ (๑๔/๖๑๘/๔๑๑)

ท่านพระมหากัจจายนะนี้ เป็นผู้มีรูปงาม ผิวเหมือนทอง จึงชื่อว่ากัจจายนะ หรือกัจจานะ ครั้งหนึ่งท่านเดินทางไปเมืองโสเรยยะ มีบุตรเศรษฐีในเมืองนั้นเห็นเข้า เกิดความคิดวิปริตว่า พระเถระรูปนี้สวยจริง ควรเป็นภรรยาของเรา หรือขอให้ภรรยาของเรามีผิวพรรณเหมือนพระเถระรูปนี้ พอคิดเท่านั้น บุตรชายของเศรษฐีนั้นได้กลายเป็นหญิงทันที ด้วยอำนาจของอกุศลจิต ภายหลังได้ขอขมาท่านก็ได้กลับเป็นชายตามเดิม

รูปปฏิมาของพระมหากัจจายนะปัจจุบันนี้ ทำเป็นรูปพระพุงพลุ้ย หัวหลิม เรียกกันว่า พระสังกัจจายน์ เดิมพระมหากัจจายนะรูปงามจริง แต่เพราะไปเกิดเหตุที่มีชายเกิดคิดวิปริตเกี่ยวกับตัวท่าน ต้องกลายเพศเป็นหญิงดังที่กล่าวมาแล้ว ท่านจึงอธิษฐานให้รูปร่างของท่านอ้วนพุงพลุ้ย หัวหลิมเสีย เพื่อจะมิให้เป็นบาปแก่คนอื่น ๆ ต่อไป

พระมหากัจจายนะนี้เป็นพระมหาสาวกผู้มีความสำคัญ ถ้าใครไปว่าร้ายหรือดูแคลนท่าน ก็จะได้รับอกุศลวิบาก มีเรื่องเล่าไว้ในอรรถกถาอุปริปัณณาสก์

ปปัญจสูทนีว่า วันหนึ่ง วัสสการพราหมณ์เห็นพระมหากัจจายนเถระลงมาจากภูเขาคิชฌกูฏ จึงพูดว่า พระเถระรูปนี้เหมือนลิง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับคำนั้นแล้ว จึงตรัสว่า ถ้าวัสสการพราหมณ์ให้พระเถระยกโทษให้ ก็จะเป็นการดี ถ้าไม่ยอม ก็จะเป็นลิงหางเหมือนโคอยู่ในเวฬุวันนี้ วัสสการพราหมณ์ได้ยินดังนั้นจึงคิดว่า ถ้อยคำของสมณโคดมย่อมไม่เป็นสอง ดังนั้น จึงคิดต่อไปว่า เมื่อเราเกิดเป็นลิง ก็ควรจะมีที่หากิน จึงให้ปลูกต้นไม้หลากชนิดไว้ในเวฬุวัน ทำการอารักขาเป็นอย่างดี ต่อมาวัสสการพราหมณ์ได้ตายไปเกิดเป็นลิง เมื่อมีคนเรียกว่าวัสสการ ก็จะเข้ามายืนอยู่ใกล้ ๆ เรื่องนี้แสดงไว้ในอรรถกถาแสดงผลของอริยุปวาท การว่าร้ายพระอริยะเป็นบาป ให้เกิดโทษแก่ผู้ว่าร้ายจริง ๆ ปัจจุบันนี้ เมื่อสร้างรูปพระสังกัจจายน์ จึงนิยมปั้น หรือหล่อแบบดังได้กล่าวมาแล้ว ถือกันว่าเป็นพระนำโชค และมีเคล็ดว่า หญิงที่ไม่มีบุตร อยากได้บุตร ให้ไปบนขอบุตรกับพระสังกัจจายน์

อนึ่ง พระมหาสังกัจจายน์นี้ เป็นนักปราชญ์ทางอักษรศาสตร์ด้วย ท่านได้รับการยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นผู้เลิศทางด้านขยายความย่อให้พิสดาร จึงนับถือ และเชื่อกันมาว่า ท่านได้รจนาไวยากรณ์บาลีที่สำคัญอีกคัมภีร์หนึ่ง ชื่อว่า กัจจายนพยากรณ์ ซึ่งนักเรียนภาษาบาลีแต่โบราณต้องเล่าเรียนสืบกันมา เรียกว่า มูลกัจจายน์ อนึ่ง เนตติปกรณ์และเปฎโกปเทสปกรณ์ก็เป็นงานของท่านเช่นเดียวกัน ทั้งสองคัมภีร์นี้ ทางพม่าและรามัญนับถือมาก เมื่อคราวทำฉัฏฐสังคีติ ได้ยกเนตติปกรณ์ และเปฎโกปเทสปกรณ์ไว้ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่มที่ ๑๐ แต่ฝรั่งบางคนค้านว่า ผู้แต่งเปฎโกปเทสปกรณ์นี้ ไม่ใช่พระมหากัจจายนะองค์เดียวกันกับพระมหากัจจายนะที่มีชีวิตอยู่ในสมัยพระพุทธเจ้า หากแต่เป็นพระมหากัจจายนะองค์หลังแต่งขึ้น ข้อนี้ก็เป็นความสันนิษฐานของเขา อย่างไรก็ดี ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอัฏฐสาลินี ที่พระพุทธโฆษาจารย์ผู้เป็นนักปราชญ์สำคัญผู้หนึ่ง ในวงการพระพุทธศาสนาได้ภาษิตไว้ ก็ยังมีอ้างถึงคัมภีร์เปฎกไว้ด้วย เพราะฉะนั้น จึงต้องถือว่าคัมภีร์เปฎก เป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา

เนื้อหาของเปฏโกปเทสปกรณ์

ข้อความในเปฏโกปเทสปกรณ์ เป็นการอธิบายปรมัตถธรรม และความหมายของธรรมะแต่ละอย่าง แล้วนำมาอธิบายรวม ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับองค์ธรรม ความหมายของธรรมเป็นอย่างดี การวางรูปของพระคัมภีร์มีขั้นตอนจัดไว้อย่างดี

จุดประสงค์ของการรจนาพระคัมภีร์นี้ เบื้องต้นแห่งปกรณ์มีการแสดงความนอบน้อมแปลกกว่าที่อื่น ขึ้นต้นว่า **นโม สมฺมาสมฺพุทฺธานํ ปรมตฺถทสฺสีนํ สีลาทิคุณปารมิปฺปตฺตานํ ขอนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้เห็นปรมัตถธรรม ผู้ถึงความเต็มเปี่ยมแห่งคุณมีศีลเป็นต้น** แล้วได้แสดงเหตุปัจจัยที่จะสร้างสัมมาทิฏฐิให้เกิด แสดงไว้แรกทีเดียวว่า เหตุปัจจัย ๒ ประการ เพื่อให้สัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแก่พระสาวก คือ ปรโต โฆโส สจฺจานุสนฺธิ เสียงสะท้อนจากผู้อื่นอันเกี่ยวกับสัจจะ ๑ อชฺฌตฺตํ โยนิโสมนสิกาโร การใส่ใจโดยแยบคายถึงอารมณ์ภายใน ๑ แล้วขยายความออกไปเป็นอรรถาธิบาย ทุกบททุกตอนมีวิธีการอธิบายที่ทำให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมเป็นอย่างดี

การจำแนกขั้นตอนนั้น จัดเป็น ๘ ภูมิ

ภูมิที่ ๑ อริยสจฺจปฺปกาสนปฐมภูมิ

ปฐมภูมิว่าด้วยการประกาศอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค, หาระ แนวทางอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทธพจน์ มี ๑๖ ประเภท คือ

๑.เทสนาหาระ แนวทางในการแสดง อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน

๒. วิจยหาระ แนวทางในการจำแนก

๓.ยุตติหาระ แนวทางในการแสดงความเหมาะสม โดยศัพท์และอรรถ

๔. **ปทัฏฐานหาระ** แนวทางในการแสดงเหตุใกล้ โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย

๕. **ลักขณหาระ** แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน

๖. **จตุพยูหหาระ** แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะห์ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร

๗. **อาวัฏฏหาระ** แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกัน และธรรมที่ตรงกันข้าม

๘. **วิภัตติหาระ** แนวทางในการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ภูมิโดยทั่วไปและไม่ทั่วไป

๙. **ปริวัตตนหาระ** แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม

๑๐. **เววจนหาระ** แนวทางในการแสดงคำไวพจน์ หรือคำพ้องความ

๑๑. **ปัญญัตติหาระ** แนวทางในการแสดงบัญญัติ

๑๒. **โอตรณหาระ** แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท

๑๓. **โสธนหาระ** แนวทางในการตรวจสอบบท และใจความของบทในคำถามและคำตอบ

๑๔. **อธิฏฐานหาระ**แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไป และโดยพิเศษ

๑๕. **ปริกขารหาระ** แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัย ตามสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ

๑๖. **สมาโรปนหาระ**แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนาและการละกิเลส

นัย วิธีให้รู้กุศลและอกุศล แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. นันทิยาวัฏฏนัย ๒. ติปุกขลนัย ๓. สีหวิกกีฬิตนัย ๔. ทิสาโลจนนัย ๕. อังกุสนัย

มูลบท ๑๘

ฝ่ายอกุศล ๙ บท คือ อวิชชา ตัณหา โลภะ โทสะ โมหะ สุภสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา และอัตตสัญญา จัดเป็นทุกขสมุทัย

ฝ่ายกุศล ๙ บท คือ สมถะ วิปัสสนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ อสุภสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา จัดเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ภูมิที่ ๒ สาสนปฏฐานทุติยภูมิ

ทุติยภูมิว่าด้วยสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งคำสอน คือ สังกิเลสภาคิยสูตร, วาสนาภาคิยสูตร, นิพเพธภาคิยสูตร, อเสกขภาคิยสูตร. สังกิเลสภาคิยสูตรและวาสนาภาคิยสูตร, สังกิเลสภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร, สังกิเลสภาคิยสูตรนิพเพธภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร, วาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร, อาณัตติสูตร, ผลสูตร, อุปายสูตร, อาณัตติสูตรและผลสูตร, ผลสูตรและอุปายสูตร, อาณัตติสูตรผลสูตรและอุปายสูตร, อัสสาทสูตร, อาทีนวสูตร,นิสสรณสูตร, อัสสาทสูตรและอาทีนวสูตร, อัสสาทสูตรและนิสสรณสูตร, อาทีนวสูตรและนิสสรณสูตร, อัสสาทสูตรอาทีนวสูตรและนิสสรณสูตร, โลกิยสูตร, โลกุตตรสูตร, โลกิยสูตรและโลกุตตรสูตร, กัมมสูตร, วิปากสูตร, กัมมสูตรและวิปากสูตร, นิททิฏฐสูตร,อนิททิฏฐสูตร, นิททิฏฐสูตร และอนิททิฏฐสูตร, ญาณสูตร, ไญยสูตร, ญาณสูตรและไญยสูตร, ทัสสนสูตร, ภาวนาสูตร, ทัสสนสูตรและภาวนาสูตร, วิปากกัมมสูตร, นวิปากกัมมสูตร, เนววิปากนวิปากกัมมสูตร, สกวจนสูตร, ปรวจนสูตร, สกวจนสูตรและปรวจนสูตร, สัตตาธิฏฐานสูตร, ธัมมาธิฏฐานสูตร, สัตตาธิฏฐานสูตรและธัมมาธิฏฐานสูตร, ถวสูตร, สกวจนาธิฏฐานสูตร, ปรวจนาธิฏฐานสูตรสกวจนาธิฏฐานสูตรและปรวจนาธิฏฐานสูตร. และพระสูตรที่ทรงห้าม ๖ สูตร เหล่านี้ คือ กิริยสูตร, ผลสูตร,

กิริยสูตรและผลสูตร, อนุญญาตสูตร, ปฏิกขิตตสูตร, อนุญญาตสูตรและปฏิกขิตตสูตร คาถารวมความ

ภูมิที่ ๓ สุตฺตาธิฏฺฐานตติยภูมิ

ตติยภูมิว่าด้วยธรรมเครื่องตั้งอยู่แห่งพระสูตร คือ โลภาธิฏฐานสูตร โทสาธิฏฐานสูตร โมหาธิฏฐานสูตร อโลภาธิฏฐานสูตร อโทสาธิฏฐานสูตร อโมหาธิฏฐานสูตร กายกัมมาธิฏฐานสูตร วจีกัมมาธิฏฐานสูตร มโนกัมมาธิฏฐานสูตร อสาธารณสูตร สาธารณสูตรสัทธินทริยาธิฏฐานสูตร วีริยินทริยาธิฏฐานสูตร ปีตินทริยาธิฏฐานสูตร สมาธินทริยาธิฏฐานสูตร และปัญญินทริยาธิฏฐานสูตร อสาธารณอินทริยาธิฏฐานสูตร สาธารณอินทริยาธิฏฐานสูตร คาถารวมความ

ภูมิที่ ๔ สุตฺตวิจยจตุตฺถภูมิ

จตุตถภูมิว่าด้วยการวิจัยพระสูตร คือการวิจัยและประกอบพระสูตรด้วยกุศลธรรมและอกุศลธรรม การวิจัยและประกอบพระสูตรโดยปัจจัย การวิจัยและประกอบพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาต ความปะปนกันแห่งพระสูตร คาถารวมความ

ภูมิที่ ๕ หารวิภงฺคปญฺจมภูมิ

ปัญจมภูมิว่าด้วยการจำแนกแนวทางอธิบาย คือ หาระ ๑๖ ในการจำแนกพระสูตร

๑. เทสนาหาระ แนวทางที่ท่านแสดงอริยสัจ ๔

๒. วิจยหาระ อชิตปัญหา และคำตอบ ปัญหา ๔ บท คำถาม และคำตอบ

๓. ยุตติหาระ คาถา ยุตติ ตัวอย่าง เช่น สัตว์ทั้งหลายมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เศร้าหมองและบริสุทธิ์

๔.ปทัฏฐานหาระ คาถา ธรรมทั้งหลายและปทัฏฐานแห่งธรรม

๕. ลักขณหาระ คาถา ตัวอย่างลักษณะที่รวมอยู่ในกลุ่มธรรมทั้งหลาย

๖. จตุพยูหหาระ คาถา ภาษา องค์แห่งความเป็นผู้ฉลาด ๑๑ ประการ

๗. อาวัฏฏหาระ คาถา วิธีเปลี่ยนแปลงปฏิปักขธรรมฝ่ายอกุศลและกุศลตามหลักอริยสัจ ๔

๘. วิภัตติหาระ—วิภัชชพยากรณียะ

๙. ปริวัตตนหาระ – ปฏิปักขนิทเทส

๑๐. เววจนหาระ คาถา ตัวอย่างต่าง ๆ ของเววจนะ

๑๑. ปัญญัตติหาระ นิกเขปปัญญัตติ สมุทยปัญญัตติ ปภวปัญญัตติ สมุคฆาติปัญญัตติ ปหานปัญญัตติ มนาปปัญญัตติ ปฏิกเขปปัญญัตติ ปราธีน-ปัญญัตติ และสาธีนปัญญัตติ

๑๒. โอตรณหาระ หยั่งลงในธรรม คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท

๑๓. โสธนหาระ คาถา

๑๔. อธิฏฐานหาระ เอกัตตตา และเวมัตตตา กิตปัญญัตติ และกิจจ-ปัญญัตติ

๑๕. ปริกขารหาระ การแสวงหาความผ่องแผ้วและความเศร้าหมองพร้อมทั้งเหตุ พร้อมทั้งปัจจัย สมนันตรปัจจัย ปรัมปรปัจจัย สมนันตรเหตุ ปรัมปรเหตุ การถกเถียงกันถึงความแตกต่างระหว่างเหตุและปัจจัย

๑๖. สมาโรปนหาระ ตัวอย่างของสมาโรปนหาระ สรุป

ภูมิที่ ๖ สุตฺตตฺถสมุจฺจยภูมิ

ภูมิว่าด้วยการรวบรวมอรรถแห่งพระสูตร คำสอนของพระผู้มีพระภาค รวมลงในขันธ์ ๕ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒, ขันธ์ ๕ การกำหนดรู้ อรรถว่าขันธ์, ธาตุ ๑๘ การกำหนดรู้ อรรถว่าธาตุ, อายตนะ ๑๒ การกำหนดรู้ อรรถว่า

อายตนะ, โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘

บท ๙ บท มูลกิเลส ๒ อกุศลมูล ๓ วิปลาส ๔

บท ๙ บท สมถะ วิปัสสนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตตสัญญา อสุภสัญญา

อภิสมัย ๔ อย่าง ปริญญาภิสมัย ปหานาภิสมัย สัจฉิกิริยาภิสมัย ภาวนาภิสมัย

อนุปุพพสมาบัติ ๙ ฌาน ๔ อรูปสมาบัติ ๔ นิโรธสมาบัติ ๑

ภูมิที่ ๗ หารสมุปาตภูมิ

ภูมิว่าด้วยการประมวลแนวทางอธิบาย (พระสูตร) คือ จริตของบุคคล ๗ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ราคโทสจริต ราคโมหจริต โทสโมหจริต และสมภาคจริต วิตก ๓ เนกขัมมวิตก อัพยาปาทวิตก และอวิหิงสาวิตก, ฌาน ๔ ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๔ ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๔ จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาอันจะทำให้สติบริสุทธิ์, ฌานภูมิ ฌานวิเสส ฌาโนปนิสา ภาวนา โทษในปฐมฌาน โทษในทุติยฌาน โทษในตติยฌาน โทษในจตุตถฌาน ฌานโกสล ฌานปารมิตา คาถาว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้าเป็นต้น แสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตร คาถาว่า ผู้พ้นวิเศษแล้ว ในที่ทั้งปวง ทั้งในเบื้องบน ทั้งในเบื้องต่ำ เป็นต้น, ทิฏฐิ ๒ อย่าง สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ, อรรถ ๒ อย่าง อรรถแห่งบุรุษ และอรรถแห่งวจนะ, ปฏิกูลสัญญา ปฏิกูลธรรม อปฏิกูลธรรม, สังกิเลสภาคิยสูตร อรรถแห่งพระสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร การแสดงไขอรรถแห่งพระสูตร, บุคคล ๔ จำพวก บุคคลผู้ไปตามกระแส ๑ บุคคลผู้ไปทวนกระแส ๑ บุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว ๑ บุคคลผู้เป็นพราหมณ์ข้ามถึงฝั่งตั้งอยู่บนบก ๑, เอสนา ๓ อย่าง กาเมสนา

ภเวสนา และพรัหมจริเยสนา, ปัญญา ๓ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา, การแสดงไขพระสูตร วาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร พระคาถาว่า บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เป็นต้น

ภูมิที่ ๘ สุตฺตเวภงฺคิย

ว่าด้วยการจำแนกพระสูตร คือ อวิชชาและภวตัณหา ไม่ปรากฏเบื้องต้นและเบื้องปลาย ตัณหาจริต ทิฏฐิจริต, ปฏิปทา ๔ ทุกขา ปฏิปทา ทันธาภิญญา ทุกขา ปฏิปทา ขิปปาภิญญา สุขา ปฏิปทา ทันธาภิญญา สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา. สีหวิกกีฬิตนัย สังสันทนะแห่งพระสูตร ๑๐ บท อาหาร ๔ อุปาทาน ๔ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน, อาสวะ ๔ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ, โอฆะ ๔ กาโมฆะ ภโวฆะ วิชโชฆะ และทิฏโฐฆะ สัลละ ๔ ราคสัลละ โทสสัลละ โมหสัลละ และทิฏฐิสัลละ, วิญญาณัฏฐิติ ๔, เหตุแห่งสังสารวัฏ. ทิสาธรรม ๑๘ อกุศลธรรมอันเศร้าหมองและกุศลธรรมอันหมดจด คือ กล่าวถึงนัย ซึ่งจำแนกออกโดยลักษณะที่เกิดแล้วมี ๕ ประการ คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย สีหวิกกีฬิตนัย ทิสาโลจนนัย และอังกุสนัย

๑. **นันทิยาวัฏฏนัย** มีลักษณะการนำอรรถของพระสูตรอันเป็นสังกิเลสปักขธรรม คือตัณหา อวิชชา และอรรถของสูตรอันเป็นโวทานปักขธรรม คือ สมถะ และวิปัสสนาไปสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔

๒. **ติปุกขลนัย** นัยอันงดงามด้วยส่วน ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ ในสังกิเลสปักขธรรม และส่วน ๓ มีอโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุในโวทานปักขธรรม

๓. **สีหวิกกีฬิตนัย** นัยอันมีลีลาการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าผู้เป็นเช่นกับราชสีห์ มีลักษณะการนำจรณสูตร อันเป็นสังกิเลสปักขธรรม คือ วิปลาส ๔

และอรรถของสูตรอันเป็นโวทานปักขธรรม คือ อินทรีย์ ๔ ได้แก่ สติ สมาธิ วิริยะ และปัญญา ไปประกอบกับสัจจธรรม ๔

๔. ทิสาโลจนนัย นัยอันเป็นเครื่องดูทิสาธรรม ๑๘ ประการ อันเป็นกุศลและอกุศลดังกล่าวแล้วในอัตถนัย ๓ ข้างต้น ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย

๕. อังกุสนัย นัยอันเป็นเครื่องนำทิสาธรรมทั้งหลาย ซึ่งดูมาแล้วด้วยทิสาโลจนนัย ไปใช้ในอัตถนัย ๓ ข้างต้น ดุจการนำวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องการไปสู่สถานที่ต้องการด้วยตาขอ ชื่อว่า**อังกุสนัย**

การสร้างเป็นอักษรไทย

นับว่าเป็นโชคดีอย่างยิ่งที่ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้ต้นฉบับเปฏโกปเทสปกรณ์ อักษรขอมมาจาก วัดบวรนิเวศวิหาร โดยสมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนมหาเถร) เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งต่อมา คือ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก โปรดให้ยืมมาปริวรรตเป็นอักษรไทย จำนวน ๘ ผูก คือ

ผูกที่	๑	มี	๒๓๑/๒	ลาน	๔๗	หน้าลาน
ผูกที่	๒	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๓	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๔	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๕	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๖	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๗	มี	๒๔	ลาน	๔๘	หน้าลาน
ผูกที่	๘	มี	๑๖	ลาน	๓๒	หน้าลาน

ได้ปริวรรตเป็นอักษรไทยเสร็จเมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๑๘ แล้วได้มอบให้นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙ เป็นผู้ตรวจชำระพร้อมกับ ๕ คณะนักวิชาการ

การชำระนั้น ได้เทียบเคียงกับเปฎโกปเทส อักษรพม่า ฉบับฉัฏฐสังคีติ และอักษรโรมัน ทำให้มีคัมภีร์เปฎโกปเทสฉบับภาษาบาลีอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๒๓

การที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้สร้างคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์สำเร็จขึ้นมาได้อีกหนึ่งคัมภีร์นี้ นับว่าเป็นความสำเร็จอีกชิ้นหนึ่งในวงวรรณกรรมภาษาบาลีอักษรไทย งานนี้เป็นงานยากลำบากพอสมควร นับได้ว่าสำเร็จด้วยความน่าชื่นชมด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. คัมภีร์เปฎโกปเทสปกรณ์นี้ เป็นคัมภีร์เก่าของชมพูทวีป เกิดก่อนคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง โดยเฉพาะเป็นงานวรรณกรรมที่สร้างสัมมาทิฏฐิให้เกิดแก่พระสาวก ในครั้งพุทธกาลและยังมีโอกาสรักษาตัวพระคัมภีร์อยู่ได้ตลอดมาช้านาน ทั้งเป็นคัมภีร์แนะข้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในยุคที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่

๒. คัมภีร์เปฎโกปเทสปกรณ์นี้ ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทย เป็นเวลาช้านานเท่าไร ไม่มีใครทราบ ได้เก็บไว้ในที่เร้นลับแทบจะไม่มีใครรู้จัก ฝรั่งได้ฉบับสิงหฬกับฉบับพม่ามาปริวรรตตีพิมพ์เป็นอักษรโรมันนานมาแล้ว ไทยเราเพิ่งจะมีฉบับเป็นอักษรไทยภาษาบาลีเป็นครั้งแรกคราวนี้ ในนามว่า ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน เมื่อทรงผนวชประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นสถานที่เก็บพระคัมภีร์นี้ไว้เป็นอย่างดีโดยปราศจากอันตราย

๓. มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์ขึ้นในวโรกาสที่ สมเด็จพระศรี-นครินทราบรมราชชนนี ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ๒๑ ตุลาคม ๒๕๒๓ อันเป็นมหาอภิลักขิตสมัยมงคลพิเศษ เป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระแม่ฟ้าหลวงของพสกนิกรชาวไทยด้วยบรรณาการอันมีค่ายิ่ง

พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ฉบับภาษาบาลีอักษรไทยนี้ได้อุบัติขึ้น ณ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร อันเป็นสถานที่อันเป็นมงคลยิ่งแห่งกรุงเทพมหานคร.

การสร้างพากย์คู่บาลี-ไทย ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เปฏโกปเทสปกรณ์ เป็นคัมภีร์สำคัญในการอธิบายวังคสัตถุศาสน์ ซึ่งเป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะ พระสาวกผู้ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้เลิศในทางอธิบายความของคำที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร ได้ภาษิตไว้ตั้งแต่ครั้งที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่

ในการสร้างพระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ฉบับบาลี - ไทยนี้ มูลนิธิ ฯ ได้มอบให้นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙ เป็นผู้แปลยกร่างคำแปลภาษาไทย เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๕ และมอบให้คณะนักวิชาการมูลนิธิฯ อันประกอบด้วย นายทศพร ศรีคำ ป.ธ. ๙ นายภิญโญ ล่องสกุล ป.ธ. ๘ และนายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘ เป็นผู้ตรวจชำระ โดยมีแม่ชีจันทร์ทิพย์ ศรีวงษ์ บ.ศ. ๗ เป็นเลขานุการ ซึ่งได้แล้วเสร็จ เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๕๗

ในการตรวจชำระนั้น ได้อาศัยพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นหลัก รองลงมาก็ได้อาศัยเนตติปกรณ์ บาลี-ไทย ของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ซึ่งเป็นคัมภีร์คู่ของเปฏโกปเทสปกรณ์ เนตติปกรณ์ซึ่งแปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ เนตติหารัตถทีปนี ซึ่งพระอาจารย์ธัมมานันทะ วัดท่ามะโอ ได้แปลไว้ และ THE PIṬAKA-DISCLOSURE [PEṬAKOPADESA] Translated from the Pali by BHIKKHU ÑĀṆAMOLI [He was an Englishman who was ordained into the Saṃgha in Ceylon in 1948 and lived at the Island Hermitage from then till he died] London: Published For the PALI TEXT SOCIETY 1964.

ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธร รัฐสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี องค์ประธานกรรมการ และองค์อุปถัมภิกาโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ ของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มีพระ

ชนมพรรษาครบ ๕ รอบ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๘ โดยเหตุที่สมเด็จพระเทพรัตน-ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงสนพระราชหฤทัยในการศึกษาภาษาบาลี และโดยเหตุที่คัมภีร์นี้เป็นอุปกรณ์อันสำคัญในการธำรงพระศาสนาอย่างยิ่ง

ดังนั้น มูลนิธิฯ จึงเห็นเป็นโอกาสอันเป็นมงคล ในอันที่จะได้จัดพิมพ์คัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี-ไทย นี้ไว้ให้เป็นที่ปรากฏ เป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทั้งถือเป็นรายงานทางวิชาการอันจะอำนวยผลประโยชน์ในการศึกษาพระพุทธศาสนาด้วย

คัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์บาลี - ไทย นี้ **คุณเกษร ราชภัณฑารักษ์และครอบครัว** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และอุทิศส่วนกุศลให้นายสุนันท์ ราชภัณฑารักษ์, นายบุญช่วย หิรัญพฤกษ์ และนายปรีดี หิรัญพฤกษ์ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานิสงส์แห่งการสร้างคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นธรรมทาน จงเป็นแสงสว่างคือปัญญา แก่มนุษยชาติและทวยเทพทั้งปวง ให้สรรพสัตว์มีความสุขโดยทั่วกัน เทอญ

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าและเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

****

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙	กรรมการ
๓. นายเพิ่ม สุคตะ ป.ธ.๙	กรรมการ
๔. นายอำนวย สุขุมานันท์ ป.ธ.๙	กรรมการ
๕. นายเอนก ขำทอง ป.ธ.๙	กรรมการ
๖. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘, M.A.	กรรมการและเลขานุการ
๗. นางสาวศิริกุล เอกศาสตร์ ศศ.บ. (โบราณคดี)	ปริวรรตจากอักษรขอม
๘. นางสาวปรางทิพย์ แย้มเพกา ศศ.บ. (โบราณคดี)	ปริวรรตจากอักษรขอม
๙. นางสาวสุภาพร พงศ์ไทย ศศ.บ. (ธรรมศาสตร์)	ปริวรรตจากอักษรขอม
๑๐. นางสาวกุสุมา รอดวรรณะ ศศ.บ. (โบราณคดี)	ปริวรรตจากอักษรขอม
๑๑. นายอารมณ์ สุดใจ ศศ.บ. (โบราณคดี)	ปริวรรตจากอักษรขอม
๑๒. นางสาวเกษสุดา สุประดิษฐ์ ป.ก.ศ. สูง	ปริวรรตจากอักษรขอม
๑๓. นางสาวปรางทิพย์ แย้มเพกา ศศ.บ. (โบราณคดี)	อ่านทานกับอักษรขอม
๑๔. นางสาวศิริกุล เอกศาสตร์ ศศ.บ. (โบราณคดี)	อ่านทานกับอักษรขอม
๑๕. นายอารมณ์ สุดใจ ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานกับอักษรขอม
๑๖. นางสาวเกษสุดา สุประดิษฐ์ ป.ก.ศ.สูง	อ่านทานกับอักษรขอม
๑๗. พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ ป.ธ.๗ (เขมร)	ตรวจทานตามต้นฉบับ
๑๘. นายปัญญา สละทองตรง ป.ธ.๙	ตรวจทานตามต้นฉบับ
๑๙. นายหนูขันธ์ ขำหินตั้ง ป.ธ.๖	ตรวจทานตามต้นฉบับ
๒๐. นายธีรภัทร์ วงศ์จำปา ป.ธ.๙	ทำดรรชนี
๒๑. นางสาวราตรี โตเพ่งพัฒน์ ศศ.บ. (โบราณคดี)	ควบคุมการแก้ไขตามต้นฉบับ
๒๒. นางสาววชิราภรณ์ วรรณดี อม. (จุฬาฯ)	ตรวจต้นแบบและดำเนินการจัดพิมพ์

****

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี–ไทย
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายภิญโญ ล่องสกุล ป.ธ.๘	ประธานกรรมการแปล และตรวจชำระ
๒. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙	แปล
๓. นายทศพร ศรีคำ ป.ธ.๙	กรรมการแปลและตรวจชำระ
๔. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘	กรรมการแปลและตรวจชำระ
๕. อุบาสิกาจันทร์ทิพย์ ศรีวงษ์ บ.ศ.๗	กรรมการและเลขานุการ
๖. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(ศิลปากร)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๗. นายชำนาญ รักขาว ป.ธ.๘	อ่านทานตามต้นฉบับ
๘. นายภิญโญ ล่องสกุล ป.ธ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๙. นางชลอ วรรณจันทร์	จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี	ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

****

พระคัมภีร์
เปฏโกปเทสปกรณ์
บาลี – ไทย

PEṬAKOPADESAPAKARAṆAṂ

PĀLI - THAI

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๕๘

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับภูมิพโลภิกขุ

****

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อ
พระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ		คำเต็ม
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
สฺ.	สฺยามรฏฺฐโปตฺถก	(ฉบับสยามรัฐ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
ท.	นาลนฺทาเทวนาครีปาลิเตปิฏก	(ฉบับนาลันทา)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
สงฺ.	สงฺคีติเตปิฏก	(ฉบับสังคายนา ๒๕๓๐)
มจร.	มหาจุฬาเตปิฏก	(ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

****

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

As used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALOBHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

ะ a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

สารบาญ
เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี – ไทย
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เรื่อง **หน้า**

****

พระคัมภีร์
เปฎโกปเทสปกรณ์
บาลี – ไทย

เปฏโกปเทสปกรณ์

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

๑. อริยสจฺจปฺปกาสนปฐมภูมิ
ปฐมภูมิว่าด้วยการประกาศอริยสัจ

นโม สมฺมาสมฺพุทฺธานํ ปรมตฺถทสฺสีนํ สีลาทิคุณปารมิปฺปตฺตานํ.

ขอนอบน้อม แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงปรมัตถธรรม เพียบพร้อมด้วยคุณบารมีมีศีลเป็นต้น.

๑. ทฺเว เหตู ทฺเว ปจฺจยา สาวกสฺส สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย :- ปรโต จ โฆโส สจฺจานุสนฺธิ อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร.[๑]

๑. เหตุ ๒ อย่าง ปัจจัย ๒ อย่าง เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ แก่พระสาวก คือ เสียงสะท้อนจากผู้อื่นอันเกี่ยวเนื่องด้วยสัจจะ ๑ การใส่ใจโดยแยบคายถึงอารมณ์ภายใน ๑.

---

[๑] ดูเทียบ ม.มู. ๑๒/๔๙๗/๕๓๙, องฺ.ทุก. ๒๐/๓๗๑/๑๑๐.

ตตฺถ กตโม ปรโต โฆโส ?

บรรดาเหตุปัจจัยเหล่านั้น, เสียงสะท้อนจากผู้อื่นเป็นไฉน ?

คือ

ยา ปรโต เทสนา โอวาโท อนุสาสนี สจฺจกถา สจฺจานุโลโม.

การแสดงธรรม การให้โอวาท การตามสอน การกล่าวถึงสัจจะ และการคล้อยตามสัจจะ.

จตฺตาริ สจฺจานิ : ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มคฺโค.

สัจจะ ๔ คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑.

อิเมสํ จตุนฺนํ สจฺจานํ ยา เทสนา สนฺทสฺสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกิริยา[๑] ปกาสนา. อยํ วุจฺจติ สจฺจานุโลโม โฆโสติ.

การชี้แจง การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย การประกาศสัจจะทั้ง ๔ เหล่านี้. นี้ท่านเรียกว่า เสียงสะท้อนคล้อยตามสัจจะ.

๒. ตตฺถ กตโม อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร ?

๒. บรรดาเหตุปัจจัยเหล่านั้น การใส่ใจโดยแยบคาย ถึงอารมณ์ภายในเป็นไฉน ?

คือ

อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร นาม โย ยถาเทสิเต ธมฺเม พหิทฺธา อารมฺมณํ อนภินีหริตฺวา[๒] โยนิโส มนสิกาโร. อยํ วุจฺจติ โยนิโส มนสิกาโร. ตํอากาโร โยนิโส ทฺวาโร วิธิ อุปาโย.

การใส่ใจโดยแยบคาย ถึงอารมณ์ภายใน ได้แก่ การใส่ใจโดยแยบคายถึงธรรมตามที่ทรงแสดง โดยไม่คำนึงถึงอารมณ์ภายนอก. นี้ท่านเรียกว่าการใส่ใจโดยแยบคาย. อาการแห่งการใส่ใจโดย

---

[๑] ม. อตฺตานิกิริยา.

[๒] โป. อิ. อนภิหริตฺวา.

แยบคายนั้น เป็นแนวทาง เป็นวิธี เป็นอุบายโดยแยบคาย.

ยถา ปุริโส สุกฺเข กฏฺเฐ วิคตเสฺนเห สุกฺขาย อุตฺตรารณิยา ถเล อภิมนฺถมานํ[๑] ภพฺโพ โชติสฺส อธิคมาย. ตํ กิสฺส เหตุ ? โยนิโส อคฺคิสฺส อธิคมาย. เอวเมวสฺส ยมิทํ ทุกฺขสมุทย-นิโรธมคฺคานํ อวิปรีตธมฺมเทสนํ มนสิ-กโรติ. อยํ วุจฺจติ โยนิโส มนสิกาโร.

บุรุษสีไม้แห้งอันปราศจากยาง วางบนบกด้วยไม้สีไฟแห้ง ก็ควรเกิดประกายไฟขึ้นได้. ข้อนั้น เพราะเหตุใด ? เพราะเขาทำให้เกิดไฟได้โดยอุบายอันแยบคายฉันใด. การที่พระสาวกนั้นใส่ใจถึงพระธรรมเทศนา ซึ่งไม่ขัดกันกับทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค. นี้ท่านเรียกว่า การใส่ใจโดยแยบคาย ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา ติสฺโส อุปมา ปุพฺเพ อสฺสุตา จ อสฺสุตปุพฺพา จ ปฏิภนฺติ. โย หิ โกจิ กาเมสุ อวีตราโคติ ฯเปฯ ทฺเว อุปมา อโยนิโส กาตพฺพา ปจฺฉิเมสุ วุตฺตํ.

อุปมา ๓ ข้อ ซึ่งเรายังไม่ได้ยินและไม่เคยได้ยินมาก่อน ย่อมปรากฏแจ่มแจ้ง. ก็บุรุษบางคนยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย เหตุนั้น ฯลฯ ฉันใด อุปมา ๒ ข้อที่ควรกระทำโดยไม่ใส่ใจ ได้กล่าวแล้วในอุปมาหลัง.

ตตฺถ โย จ ปรโต โฆโส โย จ อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาโร, อิเม เทฺว ปจฺจยา, ปรโต โฆเสน ยา อุปฺปชฺชติ ปญฺญา. อยํ วุจฺจติ สุตมยปญฺญา.[๒] ยา อชฺฌตฺตํ โยนิโส มนสิกาเรน อุปฺปชฺชติ

บรรดาเหตุปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ คือ เสียงสะท้อนจากผู้อื่นและการใส่ใจโดยแยบคายถึงอารมณ์ภายใน, ปัญญาซึ่งเกิดขึ้นโดยเสียงสะท้อนจากผู้อื่น. นี้ท่านเรียกว่าสุตมย-ปัญญา (ปัญญาเกิดจากการฟัง) ปัญญา

---

[๑] อิ. อภิมนฺถมาโน.

[๒] ฉ. อิ. สุตมยี ปญฺญา, เอวมุปริปิ.

ปญฺญา. อยํ วุจฺจติ จินฺตามยปญฺญาติ[๑] อิมา เทฺว ปญฺญา เวทิตพฺพา.

ซึ่งเกิดขึ้นโดยการใส่ใจโดยแยบคายถึงอารมณ์ภายใน นี้ท่านเรียกว่าจินตามยปัญญา(ปัญญาเกิดจากการคิด)พึงทราบปัญญา ๒ อย่างเหล่านี้ ดังนี้แล.

ปุริมกา จ เทฺว ปจฺจยา อิเม เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา สาวกสฺส สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปาทาย.

ก็ปัจจัย ๒ อย่างข้างต้น คือ เหตุ ๒ อย่าง ปัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิแก่พระสาวก.

๓. ตตฺถ ปรโต โฆสสฺส สจฺจานุสนฺธิสฺส เทสิตสฺส อตฺถํ อวิชานนฺโต อตฺถปฏิสํเวที[๒] ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

๓. บรรดาเหตุ และปัจจัยเหล่านั้น ข้อที่พระสาวก ไม่รู้แจ้งอรรถแห่งเสียงสะท้อนจากผู้อื่นที่ทรงแสดงเกี่ยวเนื่องด้วยสัจจะ จักเป็นผู้ที่ชื่อว่ารู้แจ้งอรรถนั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

น จ อตฺถปฏิสํเวที โยนิโส มนสิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

อนึ่ง ข้อที่พระสาวกไม่รู้แจ้งอรรถจักใส่ใจโดยแยบคายได้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ปรโต โฆสสฺส สจฺจานุสนฺธิสฺส เทสิตสฺส อตฺถํ วิชานนฺโต อตฺถปฏิสํเวที ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

ข้อที่พระสาวก เข้าใจอรรถเสียงสะท้อนจากผู้อื่นที่ทรงแสดงเกี่ยวเนื่องด้วยสัจจะ จักเป็นผู้ชื่อว่ารู้แจ้งอรรถ นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

---

[๑] ฉ. อิ. จินฺตมยี ปญฺญา, เอวมุปริปิ.

[๒] ฉ. อตฺถปฺปฏิสํเวที.

อตฺถปฏิสํเวที จ โยนิโส มนสิ-กริสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ. เอส เหตุ เอตํ อารมฺมณํ เอโส อุปาโย สาวกสฺส นิยฺยานสฺส นตฺถญฺโญ.

ก็ข้อที่พระสาวก ผู้รู้แจ้งอรรถ จักใส่ใจโดยแยบคายได้ นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้. นี้เป็นเหตุ นี้เป็นอารมณ์ นี้เป็นอุบายสำหรับพระสาวกผู้มีธรรมเป็นเครื่องนำออก อุบายอย่างอื่นไม่มี.

โสยํ น จ สุตฺตสฺส อตฺถวิชานนาย สห ยุตฺโต นาปิ โฆสานุโยเคน ปรโต โฆสสฺส อตฺถํ อวิชานนฺเตน สกฺกา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อลมริยญาณทสฺสนํ อธิคนฺตุํ, ตสฺมา นิพฺพายิตุกาเมน สุตมเยน อตฺถา ปริเยสิตพฺพา. ตตฺถ ปริเยสนาย อยํ อนุปุพฺพี ภวติ โสฬส หารา, ปญฺจ นยา, อฏฺฐารส มูลปทานิ.

พระสาวกผู้ไม่ประกอบพร้อมด้วยความรู้แจ้งอรรถแห่งพระสูตรนี้นั้น ผู้ไม่ประกอบด้วยเสียงสะท้อน ทั้งไม่รู้แจ้งเนื้อความแห่งเสียงสะท้อนจากผู้อื่น ก็ไม่สามารถจะบรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถ ซึ่งวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้, เพราะเหตุนั้น พระสาวกผู้ต้องการนิพพานควรแสวงหาความหมายโดยสุตมยปัญญา, ในการแสวงหานั้น มีอนุปุพพีกถา(เรื่องที่กล่าวถึงตามลำดับ) เป็นดังนี้ คือ หาระ ๑๖, นยะ ๕, มูลบท ๑๘.

ตตฺถายํ อุทฺทานคาถา

โสฬส หารา เนตฺตี
ปญฺจ นยา สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ
อฏฺฐารส มูลปทา
กจฺจายนโคตฺตนิทฺทิฏฺฐา.[๑]

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

คัมภีร์เนตติปกรณ์ มีหาระ ๑๖ มีนยะ๕ มีมูลบท ๑๘ เป็นคัมภีร์ที่ค้นคว้าพระศาสนา พระมหากัจจายนะได้แสดงไขไว้.

---

[๑] โป. อิ. นิทฺเทโส พึงดูเทียบคาถานี้กับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๑.

๔. ตตฺถ กตเม โสฬส หารา ?

เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทฏฺฐานํ ลกฺขณํ จตุพฺยูโห อาวฏฺโฏ วิภตฺติ ปริวตฺตโน เววจโน ปญฺญตฺติ โอตรโณ โสธโน อธิฏฺฐาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน อิเม โสฬส หารา.[๑]

๔. ในคาถานั้น หาระ ๑๖ เป็นไฉน ?

คือ

เทสนาหาระ ๑ วิจยหาระ ๑ ยุตติหาระ ๑ ปทัฏฐานหาระ ๑ ลักขณหาระ ๑ จตุพยูหหาระ ๑ อาวัฏฏหาระ ๑ วิภัตติหาระ ๑ ปริวัตตนหาระ ๑ เววจนหาระ ๑ ปัญญัตติหาระ ๑ โอตรณหาระ ๑ โสธนหาระ ๑ อธิฏฐานหาระ ๑ ปริกขารหาระ ๑ สมาโรปนหาระ ๑ หาระ ๑๖ ประการเหล่านี้.

---

๑ พึงทราบหาระทั้ง ๑๖ ประการพร้อมทั้งความหมายโดยนัยที่ปรากฏในหนังสือเนตติปกรณ์ (พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย) หน้า [๒๔] - [๓๖] โดยนัยเป็นต้น ดังนี้

๑.	**เทสนาหาระ**	แนวทางในการแสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบายและการชักชวน
๒.	**วิจยหาระ**	แนวทางในการจำแนกบท คำถาม คำตอบ เป็นต้น
๓.	**ยุตติหาระ**	แนวทางในการตรวจสอบความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ
๔.	**ปทัฏฐานหาระ**	แนวทางในการแสดงปทัฏฐานคือเหตุใกล้โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย
๕.	**ลักขณหาระ**	แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงซึ่งมีลักษณะเสมอกัน
๖.	**จตุพยูหหาระ**	แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร
๗.	**อาวัฏฏหาระ**	แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน
๘.	**วิภัตติหาระ**	แนวทางในการจำแนกสภาวธรรม เหตุใกล้ และภูมิโดยทั่วไปและไม่ทั่วไป
๙.	**ปริวัตตนหาระ**	แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม
๑๐.	**เววจนหาระ**	แนวทางในการแสดงคำไวพจน์
๑๑.	**ปัญญัตติหาระ**	แนวทางในการแสดงบัญญัติ
๑๒.	**โอตรณหาระ**	แนวทางในการหยั่งลงสู่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท
๑๓.	**โสธนหาระ**	แนวทางในการตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ
๑๔.	**อธิฏฐานหาระ**	แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไป หรือโดยพิเศษ
๑๕.	**ปริกขารหาระ**	แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน
๑๖.	**สมาโรปนหาระ**	แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส

ตตฺถ อุทฺทานคาถา

เทสนา วิจโย ยุตฺติ
ปทฏฺฐาโน จ ลกฺขโณ[๑]
จตุพฺยูโห จ อาวฏฺโฏ
วิภตฺติ ปริวตฺตโน.

เววจโน จ ปญฺญตฺติ
โอตรโณ จ โสธโน
อธิฏฺฐาโน ปญฺจทโส
ปริกฺขาโร สมาโรปโน.[๒]

โสฬส หารา.[๓]

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

หาระมี ๑๖ คือ เทสนาหาระ ๑
วิจยหาระ ๑ ยุตติหาระ ๑
ปทัฏฐานหาระ ๑ ลักขณหาระ ๑
จตุพยูหหาระ ๑ อาวัฏฏหาระ ๑
วิภัตติหาระ ๑ ปริวัตตนหาระ ๑.

เววจนหาระ ๑ ปัญญัตติหาระ ๑
โอตรณหาระ ๑ โสธนหาระ ๑
อธิฏฐานหาระ ๑ ปริกขารหาระ
เป็นที่สิบห้า ๑ สมาโรปนหาระ๑.

---

[๑] โป. อิ. ปทฏฺฐานญฺจ ลกฺขณํ.
[๒] พึงดูเทียบคาถานี้กับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๓.
[๓] ฉ. อธิฏฺฐาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน โสฬโส.

๕. ตตฺถ กตเม ปญฺจ นยา ?

๕. ในคาถานั้น นัย ๕ เป็นไฉน ? คือ

นนฺทิยาวฏฺโฏ ติปุกฺขโล สีห-วิกฺกีฬิโต ทิสาโลจโน องฺกุโสติ.[๑]

นันทิยาวัฏฏนัย ๑ ติปุกขลนัย ๑ สีหวิกกีฬิตนัย ๑ ทิสาโลจนนัย ๑ อังกุสนัย ๑.

---

[๑] พึงทราบนัยทั้ง ๕ ประการพร้อมทั้งความหมายโดยนัยที่ปรากฏในหนังสือเนตติปกรณ์ (พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย) หน้า [๓๗] - [๓๘] โดยนัยเป็นต้น ดังนี้

๑. **นันทิยาวัฏฏนัย** วิธีที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลักไปสู่ธรรมคล้อยตาม กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลส (ฝ่ายเศร้าหมอง) ด้วยตัณหาและอวิชชาโดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทาน (ฝ่ายหมดจด) ด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๒. **ติปุกขลนัย** วิธีที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะ ในฝ่ายโวทาน กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลสด้วยอกุศลมูล ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะโดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทานด้วยกุศลมูล ๓ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๓. **สีหวิกกีฬิตนัย** วิธีที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์ คือ พระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปลาสเหล่านั้น กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลสด้วยสัญญา ๔ มีสุภสัญญาเป็นต้น โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทานด้วยสัญญา ๔ มีอสุภสัญญาเป็นต้น โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

๔. **ทิสาโลจนนัย** วิธีที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก

๕. **อังกุสนัย** วิธีที่เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก

ตตฺถ อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

ปฐโม นนฺทิยา วฏฺโฏ
ทุติโย จ ติปุกฺขโล
สีหวิกฺกีฬิโต นาม
ตติโย โหติ โส นโย.

นัยทั้งหมดมี ๕ นัย คือ นัยที่ ๑ ชื่อนันทิยาวัฏฏนัย นัยที่ ๒ ชื่อติปุกขลนัย นัยที่ ๓ นั้น ชื่อสีหวิกกีฬิตนัย.

ทิสาโลจนมาหํสุ
จตุตฺโถ นยลญฺจโก[๑]
ปญฺจโม องฺกุโส นาม[๒]
สพฺเพ ปญฺจ นยา คตา.[๓]

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวนัยที่ ๔ อันเป็นเครื่องหมาย แห่งนัยชื่อทิสาโลจนนัย นัยที่ ๕ ชื่ออังกุสนัย.

๖. ตตฺถ กตมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ ?

๖. ในคาถานั้น มูลบท ๑๘ เป็นไฉน ?

คือ

อวิชฺชา ตณฺหา โลโภ โทโส โมโห สุภสญฺญา สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญา สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อสุภสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนิจฺจสญฺญา อนตฺตสญฺญา อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ.

อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ สุภสัญญา ๑ สุขสัญญา ๑ นิจจสัญญา ๑ อัตตสัญญา ๑ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ อสุภสัญญา ๑ ทุกขสัญญา ๑ อนิจจสัญญา ๑ อนัตตสัญญา ๑ มูลบท ๑๘ เหล่านี้.

---

[๑] โป. จตุตฺถํ นยลญฺจกํ. อิ. จตุตฺถํ นยลญฺชกํ.

[๒] โป. ม. อิ. ปญฺจมํ องฺกุสํ อาหุ.

[๓] พึงดูเทียบคาถาเหล่านี้กับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๕.

ตตฺถ นว ปทานิ อกุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติ. นว ปทานิ กุสลานิ, ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติ.

บรรดามูลบทเหล่านั้น อกุศลบท ๙ บท เป็นที่รวมแห่งอกุศลทั้งหมด. กุศลบท ๙ บท เป็นที่รวมแห่งกุศลทั้งหมด.

กตมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติ ?

อกุศลบท ๙ บท เป็นที่รวมแห่งอกุศลทั้งหมด เป็นไฉน ?

คือ

อวิชฺชา ยาว อตฺตสญฺญา, อิมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, ยตฺถ สพฺพํ อกุสลํ สโมสรติ.

อวิชชา ไปจนถึงอัตตสัญญา, อกุศลบท ๙ บทเหล่านี้ เป็นที่รวมแห่งอกุศลทั้งหมด.

กตมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติ ?

กุศลบท ๙ บท เป็นที่รวมแห่งกุศลทั้งหมด เป็นไฉน ?

คือ

สมโถ ยาว อนตฺตสญฺญา, อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติ.

สมถะ ไปจนถึงอนัตตสัญญา กุศลบท ๙ บทเหล่านี้ เป็นที่รวมแห่งกุศลทั้งหมด.

อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ.

มูลบท ๑๘ เหล่านี้.

ตตฺถ อุทฺทานคาถา

ตณฺหา จ อวิชฺชา โลโภ
โทโส ตเถว โมโห จ
จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา
กิเลสภูมิ นว ปทานิ.

เย จ สติปฏฺฐานา สมโถ
วิปสฺสนา กุสลมูลํ
เอตํ สพฺพํ กุสลํ
อินฺทฺริยภูมิ นวปทานิ.

สพฺพํ กุสลํ นวหิ ปเทหิ ยุชฺชติ
นวหิ เจว อกุสลํ
เอกเก นว มูลปทานิ
อุภยโต อฏฺฐารส มูลปทานิ.[๑]

อิเมสํ อฏฺฐารสนฺนํ มูลปทานํ ยานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, อยํ ทุกฺขสมุทโย. ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา.

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

บท ๙ บทที่เป็นกิเลสภูมิคือ
ตัณหา ๑ อวิชชา ๑ โลภะ ๑
โทสะ ๑ โมหะ ๑ วิปลาสสี่ ๑.

บท ๙ บท ที่เป็นอินทริยภูมิ
คือ สติปัฏฐาน สมถะ วิปัสสนา
กุศลมูล กุศลทั้งหมด.

กุศลทั้งหมด ประกอบด้วยบท ๙ บท อกุศลก็ประกอบด้วยบท ๙ บท ในกุศลและอกุศลแต่ละอย่างมีมูลบท ๙ บท จากกุศลและอกุศลทั้ง ๒ ฝ่าย จึงรวมเป็นมูลบท ๑๘.

บรรดามูลบท ๑๘ บทเหล่านี้ อกุศลบท ๙ บท เป็นทุกขสมุทัย. กุศลบท ๙ บท เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

---

[๑] พึงดูเทียบคาถาเหล่านี้กับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๖.

อิติ สมุทยสฺส ทุกฺขํ ผลํ,[๑] ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย นิโรธํ ผลํ.[๒] อิมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ภควตา พาราณสิยํ เทสิตานิ.

ทุกข์เป็นผลของสมุทัย นิโรธเป็นผลของนิโรธคามินีปฏิปทา. อริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้วที่เมืองพาราณสี ด้วยประการฉะนี้.

๗. ตตฺถ ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส อปริมาณานิ อกฺขรานิ ปทานิ พฺยญฺชนานิ อาการานิ นิรุตฺติโย นิทฺเทสา เทสิตา[๓] เอตสฺเสวตฺถสฺส สงฺกาสนาย ปกาสนาย วิวรณาย วิภชนาย อุตฺตานีกมฺมตาย ปญฺญาปนายาติ.

๗. บรรดาอริยสัจ ๔ เหล่านั้น ทุกขอริยสัจ มีอักขระ มีบท มีพยัญชนะ มีอาการะ มีภาษา และมีนิทเทส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขหาประมาณมิได้ เพื่อประกาศ เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น และทำให้ปรากฏซึ่งเนื้อความนี้นั่นแล.

ยา เอวํ สพฺเพสํ สจฺจานํ อิติ เอกเมกํ สจฺจํ อปริมาเณหิ อกฺขรปทพฺยญฺชนอาการนิรุตฺตินิทฺเทเสหิ ปริเยสิตพฺพํ, ตญฺจ พฺยญฺชนํ อตฺถปุถุตฺเตน ปุน อตฺเถว พฺยญฺชนปุถุตฺเตน.

เมื่อเป็นอย่างนั้น สัจจะทั้งหมด หรือแต่ละอย่าง พึงค้นหาได้จากอักขระ บท พยัญชนะ อาการะ ภาษาและนิทเทสหาประมาณมิได้, ก็พยัญชนะนั้นย่อมแตกต่างจากอรรถ. อรรถก็แตกต่างจากพยัญชนะเหมือนกัน.

โย หิ โกจิ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย อหํ อิทํ ทุกฺขํ ปจฺจกฺขาย อญฺญํ ทุกฺขํ

จริงอยู่ สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง พึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบอกคืนทุกข์นี้ บัญญัติทุกข์อย่างอื่น นั้น

---

๑ โป. ทุกฺขผลํ.
๒ โป. นิโรธผลํ.
๓ โป. สี. นิทฺเทโส เทสิโต.

ปญฺญาเปสฺสามีติ.[๑] ตสฺส ตํ วาจาวตฺถุกเมวสฺส, ปุจฺฉิโต จ น สมฺปายิสฺสติ.

เป็นพื้นฐานคำพูดของเขาเท่านั้น, เขาพอถูกถามเข้า ก็จะอธิบายไม่ได้.

เอวํ สจฺจานิ ยญฺจ รตฺตึ ภควา อภิสมฺพุทฺโธ, ยญฺจ รตฺตึ อนุปาทาย ปรินิพฺพุโต, เอตฺถนฺตเร ยงฺกิญฺจิ ภควตา ภาสิตํ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํ, สพฺพํ ตํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ.

พึงทราบสัจจะทั้งหลาย อย่างนี้ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ และเวทัลละอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในระหว่างราตรีที่ตรัสรู้ จนถึงปรินิพพาน ด้วยอนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ) ทั้งหมดนั้นเป็นธรรมจักรที่พระองค์ให้เป็นไปแล้ว.

น กิญฺจิ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ธมฺมเทสนาย ธมฺมจกฺกโต พหิทฺธา, ตสฺส สพฺพํ สุตฺตํ อริยธมฺเมสุ ปริเยสิตพฺพํ. ตตฺถ ปริคฺคณฺหนาย[๒] อาโลกสภานิ[๓] จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ถาวรานิ อิมานิ.

พระดำรัสอะไร แห่งพระธรรมเทศนา ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายนอกไปจากธรรมจักร ย่อมไม่มี, พระสูตรทั้งหมด ของพระพุทธเจ้านั้นพึงค้นหาในอริยธรรมทั้งหลาย. อริยสัจ ๔ เหล่านี้ที่ส่องแสงสว่าง เป็นธรรมชาติมั่นคง เพื่อกำหนดถือเอาในอริยธรรมนั้น.

---

[๑] ฉ. ปญฺญเปสฺสามิ, โป. สญฺญาเปสฺสามิ.
[๒] โป. ปริคฺคณนาย.
[๓] อิ. อาโลกสตานิ.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ ?

บรรดาอริยสัจเหล่านั้น ทุกขสัจเป็นไฉน ?

คือ

ชาติ ชรา พฺยาธิ มรณํ สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์.

ตตฺถายํ ลกฺขณนิทฺเทโส :

ในอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น มีการแสดงลักษณะดังต่อไปนี้

ปาตุภาวลกฺขณา ชาติ,

ชาติ มีความปรากฏ เป็นลักษณะ,

ปริปากลกฺขณา ชรา,

ชรา มีความแก่หง่อม เป็นลักษณะ,

ทุกฺขทุกฺขตาลกฺขโณ พฺยาธิ,

พยาธิ มีความเป็นทุกข์ เพราะทนได้ยาก เป็นลักษณะ,

จุติลกฺขณํ มรณํ,

มรณะ มีความเคลื่อนไป เป็นลักษณะ,

ปิยวิปฺปโยควิปริณามปริตาปนลกฺขโณ[๑] โสโก,

โสกะ (ความโศก) มีความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ความแปรผันและความร้อนรุ่ม เป็นลักษณะ,

ลาลปฺปนาลกฺขโณ[๒] ปริเทโว,

ปริเทวะ (ความร่ำไร) มีความบ่นเพ้อ เป็นลักษณะ,

---

๑ โป. ... ปริยายน ... อิ. ... ปริยาย ...
๒ ฉ. ลาลปฺปนลกฺขโณ.

กายสมฺปีฬนาลกฺขณํ ทุกฺขํ,	ทุกข์ มีความบีบคั้นทางกาย เป็นลักษณะ,
จิตฺตสมฺปีฬนาลกฺขณํ โทมนสฺสํ,	โทมนัส มีความบีบคั้นทางใจ เป็นลักษณะ,
กิเลสปริทหนลกฺขโณ อุปายาโส,	อุปายาส มีความเร่าร้อนเพราะกิเลส เป็นลักษณะ,
อมนาปสโมธานลกฺขโณ อปฺปิยสมฺปโยโค,	อัปปิยสัมปโยค มีความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ เป็นลักษณะ,
มนาปวินาภาวลกฺขโณ ปิยวิปฺปโยโค,	ปิยวิปโยค มีความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ เป็นลักษณะ,
อธิปฺปายวิวตฺตนาลกฺขโณ อลาโภ,	อลาภะ มีความเปลี่ยนไปจากความต้องการ เป็นลักษณะ,
อปริญฺญาลกฺขณา ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา,	อุปาทานขันธ์ ๕ มีความไม่รู้เป็นลักษณะ,
ปริปากจุติลกฺขณํ ชรามรณํ,	ชราและมรณะ มีความแก่หง่อมและเคลื่อนไป เป็นลักษณะ,
ปาตุภาวจุติลกฺขณํ จุโตปปตฺติ,	จุโตปปัตติ มีความปรากฏและความเคลื่อนไป เป็นลักษณะ,
ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตนลกฺขโณ สมุทโย,	สมุทัย มีภาวะให้เกิดปฏิสนธิ เป็นลักษณะ,

สมุทยปริชานนลกฺขโณ[๑] นิโรโธ,	นิโรธ มีความรู้รอบในความเกิด (แห่งทุกข์) เป็นลักษณะ,
อนุสยสมุจฺเฉทลกฺขโณ มคฺโค,	มรรค มีความตัดขาดอนุสัย เป็นลักษณะ,
พฺยาธิลกฺขณํ ทุกฺขํ,	ทุกข์ มีความเจ็บป่วย เป็นลักษณะ,
สญฺชานนลกฺขโณ สมุทโย,	สมุทัย มีความให้เกิดพร้อม เป็นลักษณะ,
นิยฺยานิกลกฺขโณ มคฺโค,	มรรค มีความเป็นธรรมนำออกไปจากทุกข์ เป็นลักษณะ,
สนฺติลกฺขโณ นิโรโธ,	นิโรธ มีความสงบ เป็นลักษณะ,
อปฺปฏิสนฺธิภาวนิโรธลกฺขณา อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ,	อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ มีความดับภาวะไม่เกิด เป็นลักษณะ,

(พึงเห็นคู่อริยสัจดังนี้)

ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ,	ทุกข์กับสมุทัย เป็น ๑ คู่,
ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ,	ทุกข์กับนิโรธ เป็น ๑ คู่,
ทุกฺขญฺจ มคฺโค จ,	ทุกข์กับมรรค เป็น ๑ คู่,
สมุทโย จ ทุกฺขญฺจ,	สมุทัยกับทุกข์ เป็น ๑ คู่,
สมุทโย จ นิโรโธ จ,	สมุทัยกับนิโรธ เป็น ๑ คู่,
สมุทโย จ มคฺโค จ,	สมุทัยกับมรรค เป็น ๑ คู่,
นิโรโธ จ สมุทโย จ,	นิโรธกับสมุทัย เป็น ๑ คู่,

---

[๑] ฉ. ... ปริชหน ...

นิโรโธ จ ทุกฺขญฺจ,
นิโรโธ จ มคฺโค จ,
มคฺโค จ นิโรโธ จ,
มคฺโค จ สมุทโย จ,
มคฺโค จ ทุกฺขญฺจ.

นิโรธกับทุกข์ เป็น ๑ คู่,
นิโรธกับมรรค เป็น ๑ คู่,
มรรคกับนิโรธ เป็น ๑ คู่,
มรรคกับสมุทัย เป็น ๑ คู่,
มรรคกับทุกข์ เป็น ๑ คู่.

๘. ตตฺถิมานิ สุตฺตานิ.

๘. ในอริยสัจ ๔ เหล่านั้น มีสูตรสำหรับกล่าวอ้างดังต่อไปนี้.

ยเมกรตฺตึ ปฐมํ
คพฺเภ วสติ มาณโว
อพฺภุฏฺฐิโตว โส ยาติ
ส คจฺฉํ น นิวตฺตตีติ.[๑]

สัตว์ถือปฏิสนธิกลางคืนก็ตาม ย่อมอยู่ ในครรภ์มารดาก่อน สัตว์นั้นย่อมเกิดขึ้น เพราะกำลังลม ย่อมไปสู่ความเป็นกลละเป็นต้น ย่อมไม่กลับมาสู่ความเป็นกลละเป็นต้นอีก.

อฏฺฐิมา อานนฺท ทานุปฺปตฺติโย,[๒] เอกุตฺตริเก สุตฺตํ, อยํ ชาติ.

ดูกรอานนท์ เรากล่าวการเกิดขึ้นแห่งทาน ๘ ประการเหล่านี้, สูตรนี้มีปรากฏในเอกุตตรนิบาต, นี้จัดเป็นชาติ.

ตตฺถ กตมา ชรา.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชราเป็นไฉน?

คือ

อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ
อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ

คนพาลทั้งหลาย ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ได้ทรัพย์ในคราว

---

[๑] ขุ.ชา. ๒๗/๒๒๖๑/๔๖๙.
[๒] ที.ปา. ๑๑/๓๔๖/๒๗๑.

ชิณฺณโกญฺจา ว ฌายนฺติ
ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล.[๑]

เป็นหนุ่ม ย่อมซบเซาเหมือนนกกระเรียนแก่ ซบเซาอยู่บนเปือกตมซึ่งสิ้นปลาแล้ว.

ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ[๒] เทเวสุ, อยํ ชรา.

บุพพนิมิตในเทวดามี ๕ อย่าง, นี้จัดเป็นชรา.

ตตฺถ กตโม พฺยาธิ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น พยาธิเป็นไฉน ?

คือ

สามํ เตน กุโต ราช
ตุวมฺปิ ชรายนฺติ เวเทสิ
ขตฺติย กมฺมสฺส ผโล
โลโก น หิ กมฺมํ ปนยติ.[๓]

ดูกรมหาบพิตร แม้พระองค์เองทำกรรมไว้แต่ไหน จึงทราบว่านี้ คือชรา ดูกรท่านผู้เป็นขัตติยะ สัตวโลก เสวยผลของกรรม จึงไม่ควรประมาทกรรมเลย.

ตโย คิลานา,[๔] อยํ พฺยาธิ.

คิลานะมี ๓ อย่าง, นี้จัดเป็นพยาธิ.

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๒๑/๓๖.

[๒] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๖๑/๒๘๙.

[๓] โป. อยํ กโต นุ ตํ ชรายนฺติ เวเทสิ
ขตฺติย กมฺมสฺสโก โลโก น หิ กมฺมํ ปนยติ.
อิ. สยํ กโต นุ ตํ ชรายนฺติ เวเทสิ ขตฺติย
กมฺมสฺส ผโล โลโก น หิ กมฺมํ ปนยติ.

[๔] องฺ.ติก. ๒๐/๔๖๑/๑๕๑.

ตตฺถ กตมํ มรณํ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น มรณะ เป็นไฉน ?

คือ

ยถาปิ กุมฺภการสฺส
กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ
ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ.
สพฺพํ เภทนปริยนฺตํ
เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ.[๑]

ภาชนะดิน ที่นายช่างหม้อทำแล้วจะเล็กก็ตาม ใหญ่ก็ตาม เผาแล้วก็ตาม ยังไม่เผาก็ตาม ภาชนะนั้นทุกชนิด มีอันแตกไปเป็นที่สุดแม้ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเน
มจฺเฉว อปฺโปทเก ขีณโสเต
เอตมฺปิ ทิสฺวา อมโม จเรยฺย[๒]
ภเวสุ อาสตฺติมกุพฺพมาโน.

ท่านทั้งหลาย จงดูชนทั้งหลายผู้ถือว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นของเรา กำลังดิ้นรนอยู่ เหมือนปลาในแอ่งน้ำน้อย มีกระแสขาดสิ้นแล้วดิ้นรนอยู่ ฉะนั้น นรชนเห็นโทษแม้นั้นแล้ว ไม่พึงประพฤติเป็นคนถือว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นของเรา ไม่กระทำความติดข้องอยู่ในภพทั้งหลาย.

อุทกปฺปนสุตฺตํ,[๓] อิทํ มรณํ.

อุทกัปปนสูตร, นี้จัดเป็นมรณะ.

---

๑ ที.มหา. ๑๐/๑๐๘/๑๔๑.
๒ โป. เอวมฺปิ ทิฏฺฐา อสโม จเรยฺย.
๓ ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๙/๔๘๖.

ตตฺถ กตโม โสโก ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น โสกะ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ
ปาปการี อุภยตฺถ โสจติ
โส โสจติ โส วิหญฺญติ
ทิสฺวา กมฺมกิลิฏฺฐมตฺตโน.[๑]

ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมเศร้าโศกในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมเศร้าโศก ย่อมเศร้าโศก ในโลกทั้ง ๒ ผู้นั้นเห็นกรรมชั่วของตนแล้ว ย่อมเศร้าโศกเดือดร้อน.

ตีณิ ทุจฺจริตานิ.[๒] อยํ โสโก.

ทุจริต ๓ ประการ. นี้จัดเป็นโสกะ.

ตตฺถ กตโม ปริเทโว ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น ปริเทวะ เป็นไฉน ?

คือ

กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา ปมุฬฺหา[๓]
อวทานิยา เต วิสเม นิวิฏฺฐา
ทุกฺขูปนีตา ปริเทวยนฺติ
กึสุ ภวิสฺสาม อิโต จุตาเส.[๔]

สัตว์ทั้งหลาย ติดอยู่ ข้องอยู่ หลงอยู่ในกามทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้น หมกมุ่นอยู่ ตั้งอยู่ในกรรมอันมีโทษ ถูกทุกข์บีบคั้นอยู่โดยคิดว่า เราจากโลกนี้ไปแล้วจักเกิด ในที่ไหนหนอแล.

ติสฺโส วิปตฺติโย,[๕] อยํ ปริเทโว.

วิบัติ ๓ ประการ, นี้จัดเป็นปริเทวะ.

---

๑ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๘๙/๓๑๖.
๒ ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๗.
๓ ฉ. ปมูฬฺหา.
๔ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๔๒/๒๗๒.
๕ ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๙/๔๘๕.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น ทุกข์เป็นไฉน ?

คือ

สตํ อาสิ อโยสงฺกู[๑]
สพฺเพ ปจฺจตฺตเวทนา
ชลิตา ชาตเวทา ว[๒]
อจฺจิสํฆสมา กุลา.[๓]

... เป็นนรก ที่มีขอเหล็กตั้งร้อย และเป็นที่ทำให้เกิดทุกขเวทนาเฉพาะตนทุกแห่ง ... มีไฟลุกไหม้โชติช่วง หมกมุ่นด้วยกลุ่มถ่านเพลิง.

มหา วต โส ปริฬาโห,[๔] สํยุตฺตเก สุตฺตํ สจฺจสํยุตฺเตสุ, อิทํ ทุกฺขํ.

ความเร่าร้อนนั้นยิ่งใหญ่หนอ, สูตรนี้มีปรากฏในสัจจสังยุต สังยุตตนิกาย, นี้จัดเป็นทุกข์.

ตตฺถ กตมํ โทมนสฺสํ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น โทมนัสเป็นไฉน ?

คือ

สงฺกปฺเปหิ ปเรโต[๕] โส
กปโณ วิย ฌายติ

ภิกษุนั้น ถูกความดำริทั้งหลายครอบงำแล้ว ย่อมซบเซา

---

[๑] โป. สตฺมาสุ อโยสงฺกุ.
[๒] โป. อจฺจิสํฆสุส สมากุลา.
[๓] ขุ.เถร. ๒๖/๔๐๐/๔๓๐.
[๔] โป. อิ. ปริทาโฆ, สํ.มหา. ๑๙/๑๗๓๒/๕๖๓.
[๕] โป. ปเภทโป.

สุตฺวา ปเรสํ นิคฺโฆสํ
มงฺกุ โหติ ตถาวิโธ.[1]

เหมือนคนกำพร้า ได้ยินคำสั่งสอนของคนอื่น ๆ แล้ว ย่อมเป็นผู้เก้อเขิน เป็นเช่นนั้น.

เทฺวเม ตปนียา ธมฺมา,[2] อิทํ โทมนสฺสํ.

ธรรมเครื่องเร่าร้อน ๒ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นโทมนัส.

ตตฺถ กตโม อุปายาโส ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น อุปายาส เป็นไฉน ?

คือ

กมฺมารานํ ยถา อุกฺกา
อนฺโต ฑยฺหติ โน พหิ
เอวํ ฑยฺหติ เม หทยํ
สุตฺวา นิพฺพตฺตมมฺพุชํ.[3]

สำหรับแรงงานทั้งหลาย ไฟเกิดจากคบเพลิง ร้อนภายในหาร้อนภายนอกไม่ ฉันใด ใจของเราร้อนรุ่ม เพราะฟังแต่สิ่งส่งเสริมการให้เกิด.

ตโย อคฺคี, อยํ อุปายาโส.

ไฟ ๓ กอง, นี้จัดเป็นอุปายาส.

ตตฺถ กตโม อปฺปิยสมฺปโยโค ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น อัปปิยสัมปโยค เป็นไฉน ?

คือ

อยสา ว มลํ สมุฏฺฐิตํ
ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ

สนิมเกิดขึ้นแต่เหล็กเอง ครั้นเกิดขึ้นแต่เหล็กนั้นแล้ว ย่อม

---

๑ ขุ.สุ. ๒๕/๔๑๔/๔๙๔ ติสฺสเมตฺเตยฺยสุตฺตํ.

๒ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๘๐/๒๔๘.

๓ สี. นิพฺพุตํ อมฺพุชํ.

เอวํ อติโธนจารินํ[๑]
สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ.[๒]

กัดเหล็กนั้นแหละ ฉันใด กรรมของตน ย่อมนำบุคคลผู้มักประพฤติล่วงปัญญา ชื่อว่าโธนา ไปสู่ทุคติ ฉันนั้น.

เทฺวเม ตถาคตํ อพฺภาจิกฺขนฺติ, เอกุตฺตริเก สุตฺตํ ทุเกสุ, อยํ อปฺปิยสมฺปโยโค.

คนทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้น ย่อมกล่าวตู่พระตถาคต, พระสูตรมีปรากฏในทุกนิบาต ว่าด้วยนัยที่เกินไปหนึ่ง, นี้จัดเป็นอัปปิยสัมปโยค.

ตตฺถ กตโม ปิยวิปฺปโยโค ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น ปิยวิปโยคเป็นไฉน ?

คือ

สุปิเนน ยถาปิ สงฺคตํ
ปฏิพุทฺโธ ปุริโส น ปสฺสติ
เอวมฺปิ มมยิตํ[๓] ชนํ
เปตํ กาลกตํ[๔] น ปสฺสติ.[๕]

บุคคลตื่นแล้ว ย่อมไม่เห็นอารมณ์ อันประจวบด้วยความฝัน แม้ฉันใด บุคคลย่อมไม่เห็นบุคคลที่ตนรักทำกาละ ล่วงไปแล้ว แม้ฉันนั้น.

---

๑ โป. เอวํ นรปาปกมฺมานํ สกานิ.
๒ ขุ.ธ. ๒๕/๒๘/๔๗.
๓ ฉ. ปิยายิตํ.
๔ ฉ. กาลงฺกตํ.
๕ ขุ.สุ. ๒๕/๔๑๒/๔๙๒.

เต[1] เทวา จวนธมฺมํ วิทิตฺวา ตีหิ วาจาหิ อนุสาสนฺติ, อยํ ปิยวิปฺปโยโค.

เทวดาเหล่านั้น รู้แจ้งธรรมเป็นเหตุให้เคลื่อน ย่อมตามสอนด้วยวาจา ๓ ประโยค, นี้จัดเป็นปิยวิปโยค.

ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ติสฺโส มารธีตโร.

บุคคลย่อมไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนา เหมือนธิดามาร ๓ นาง ฉะนั้น.

ตสฺส เจ กามยานสฺส[2]
ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน
เต กามา ปริหายนฺติ
สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.[3]

หากเมื่อสัตว์นั้น ปรารถนากามอยู่ มีฉันทะเกิดแล้ว ถ้ากามเหล่านั้นเสื่อมไป สัตว์นั้นย่อมกระสับกระส่าย เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว ฉะนั้น.

สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์.

จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ
ชิวฺหา กาโย ตโต มนํ
เอเต โลกามิสา โฆรา[4]
ยตฺถ สตฺตา ปุถุชฺชนา.

โลกามิสอันดุร้ายเหล่านี้ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายและใจ เป็นที่ข้องอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นปุถุชน.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ขนฺธา, อิทํ ทุกฺขํ.

ภิกษุทั้งหลาย ขันธ์เหล่านี้มี ๕ ประการ, นี้จัดเป็นทุกข์.

---

๑ โป. เตน เทวา.
๒ โป. ตญฺเจ กามยมานสฺส.
๓ ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๘/๔๘๔.
๔ โป. โฆริ.

ตตฺถ กตมา ชรา จ มรณญฺจ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชราและมรณะ เป็นไฉน ?

คือ

อปฺปํ วต ชีวิตํ อิทํ
โอรํ วสฺสสตาปิ มียเต
อถ วาปิ อติจฺจติ ชีวิตํ
อถ โข โส ชรสาปิ มียเต.[๑]

ชีวิตนี้น้อยนัก สัตว์ย่อมตาย แม้ภายใน ๑๐๐ ปี ถ้าแม้สัตว์เป็นอยู่เกิน (ร้อยปี) ไปไซร้ สัตว์นั้น ก็ย่อมตายแม้เพราะชราโดยแท้แล.

สํยุตฺตเก ปเสนทิสํยุตฺตเก สุตฺตํ อยฺยิกา เม กาลงฺกตา. อยํ ชรา จ มรณญฺจ.[๒]

ในปเสนทิสังยุต แห่งสังยุตตนิกาย มีสูตรอยู่ว่า พระเจ้าย่าของเรา ได้ทำกาลกิริยาแล้ว. นี้จัดเป็นชราและมรณะ.

ตตฺถ กตมา จุติ จ อุปปตฺติ จ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น จุติและอุบัติ เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ
อตฺตกมฺมผลูปคาติ.[๓]

สัตว์ทั้งปวงจักต้องตาย ก็ชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลาย ผู้เข้าถึงผลแห่งกรรมของตน จักไปตามกรรม.

อยํ จุติ จ อุปปตฺติ จ.

นี้จัดเป็นจุติและอุบัติ.

---

๑ ขุ.สุ. ๒๕/๔๑๓/๔๙๒.
๒ โป. อิทํ ชรา จ มรณญฺจ.
๓ สํ.ส. ๑๕/๔๐๑/๑๔๒.

อิเมหิ สุตฺเตหิ เอกสทิเสหิ จ อญฺเญหิ นววิธํ สุตฺตํ ตํ อนุปวิฏฺเฐหิ[๑] ลกฺขณโต ทุกฺขํ ญตฺวา สาธารณญฺจ อสาธารณญฺจ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ นิทฺทิสิ-ตพฺพํ. คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณหิ วา พฺยากรณํ, อิทํ ทุกฺขํ.

สูตรเหล่านี้ และสูตรอื่น ๆ ที่เป็นเช่นเดียวกัน รวมเป็นสูตร ๙ สูตร บัณฑิตรู้ทุกข์ โดยลักษณะตามที่ปรากฏแล้ว พึงแสดงไขทุกขอริยสัจ ทั้งที่เป็นสาธารณะและอสาธารณะ, พึงเทียบเคียงคาถาด้วยคาถา พึงเทียบเคียงพยากรณ์ด้วยการพยากรณ์, นี้จัดเป็นทุกขสัจ.

๙. ตตฺถ กตโม ทุกฺขสมุทโย ?

๙. บรรดาธรรมเหล่านั้น ทุกขสมุทยสัจ เป็นไฉน ?

คือ

กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตา[๒]
สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานา
น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา[๓]
โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตํ.[๔]

เหล่าสัตว์ หมกมุ่นมัวเมาใน
วัตถุกาม พออกพอใจใน
กิเลสกาม ไม่พิจารณาเห็น
โทษในสังโยชน์ ติดข้องอยู่ใน
อารมณ์เป็นที่ตั้ง แห่งสังโยชน์
จะข้ามห้วงน้ำกว้างใหญ่ คือ
กิเลสไปไม่ได้เลย.

จตฺตาโร อาสวา สุตฺตํ, อยํ ทุกฺขสมุทโย.

อาสวะ ๔ เป็นสูตร ๑, นี้จัดเป็นทุกขสมุทยสัจ.

---

[๑] โป. อนุปทิฏฺเฐหิ.
[๒] อิ. กามปสงฺคสตฺตา.
[๓] โป. น หิ ชานิตุํ ปญฺจโยชนสตํ.
[๔] โป. มหนฺนวํ, ขุ.อุ. ๒๕/๑๔๗/๑๙๙.

ตตฺถ กตโม ทุกฺขนิโรโธ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น ทุกขนิโรธสัจ เป็นไฉน ?

คือ

ยมฺหิ น มายา วสตี น มาโน
โย วีตโลโภ อมโม นิราโส
ปนุณฺณโกโธ[๑] อภินิพฺพุตตฺโต
โส พฺราหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.[๒]

บุคคลผู้ไม่มีมายา ไม่มีมานะ
หมดความโลภ ไม่ยึดมั่นถือมั่น
ว่าของเรา ไม่หวังอะไร บรรเทา
ความโกรธได้ มีใจเยือกเย็น
ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ
เป็นภิกษุ.

เทฺวมา วิมุตฺติโย, ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ, อยํ นิโรโธ.

วิมุตติมี ๒ อย่าง คือ เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ ๑ ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา ๑, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

ตตฺถ กตโม มคฺโค ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น มัคคสัจ เป็นไฉน ?

คือ

เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ
ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค
มารเสนปฺปโมหนํ.[๓]

ทางนี้เท่านั้น เพื่อความหมดจด
แห่งทัสสนะ ทางอื่นไม่มี
อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ
นี้เป็นทางลวงมารให้หลง.

---

[๑] อิ. ปนุนฺนโกโธ.
[๒] ขุ.ขุ. ๒๕/๗๘/๑๑๔.
[๓] ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑.

สตฺติเม ภิกฺขเว โพชฺฌงฺคา, อยํ มคฺโค.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นมัคคสัจ.

ตตฺถ กตมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ?

บรรดาธรรมเหล่านั้น อริยสัจ ๔ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา
เตสํ เหตุํ ตถาคโต (อาห)[๑]
เตสญฺจ โย นิโรโธ
เอวํวาที มหาสมโณติ.[๒]

ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ พระตถาคต ทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีปกติทรงสั่งสอนอย่างนี้.

เหตุปฺปภวา ธมฺมา ทุกฺขํ, เหตุสมุทโย, ยํ ภควโต วจนํ. อยํ ธมฺโม โย นิโรโธ, เย หิ เกจิ สํโยชนิเยสุ ธมฺเมสุ อสฺสทานุปสฺสิโน[๓] วิหรนฺติ. กิเลสา ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ ฯเปฯ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ.

พระดำรัส ของพระผู้มีพระภาค ที่ว่า ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ เป็นทุกข์ เป็นเหตุสมุทัย, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ, จริงอยู่ ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีปกติเห็นด้วยความพอใจอยู่ ในธรรมอันประกอบสัตว์ไว้. กิเลสตัณหาย่อมเจริญแก่ชนเหล่านั้น, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ฯลฯ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีการเกิดขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้.

---

[๑] โป. เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห.
[๒] วิ. มหา. ๔/๖๕/๗๔.
[๓] อิ. อสฺสาทานุปสฺสิโน.

ตตฺถ ยํ สํโยชนํ, อยํ สมุทโย.

ในคำนั้น ธรรมที่ประกอบสัตว์ไว้, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ.

เย สํโยชนิยา ธมฺมา เย จ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ, อิทํ ทุกฺขํ.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ประกอบสัตว์ไว้ และธรรมทั้งหลายเหล่าใด เกิดจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส, นี้จัดเป็นทุกขสัจ.

ยา สํโยชนิเยสุ ธมฺเมสุ อาทีนวานุปสฺสนา, อยํ มคฺโค.

การพิจารณาเห็น โดยความเป็นโทษในธรรมทั้งหลายที่ประกอบสัตว์ไว้, นี้จัดเป็นมัคคสัจ.

ปริมุจฺจติ ชาติยา ชราย พฺยาธีหิ มรเณหิ โสเกหิ ปริเทเวหิ ยาว อุปายาเสหิ, อิทํ นิพฺพานํ.

ธรรมชาติที่หลุดพ้นจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ จนถึง อุปายาส, นี้จัดเป็นนิพพาน.

อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ.

สัจจะ ๔ ประการเหล่านี้.

ตตฺถ กตมา อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ ?

ในพระสูตรนั้น อนุปาทิเสส-นิพพานธาตุ เป็นไฉน ?

คือ

อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ
ตํ หิ วา นตฺถิ เยน นํ ปญฺญเปยฺย
สพฺพสงฺคานํ สมูหตตฺตา วิทู
สิตา วาทสตสฺ'สุ[๑] สพฺเพ.

สำหรับผู้ถึงความสลายไป ย่อมไม่มีอะไรเป็นประมาณ เหตุเครื่องบัญญัติท่านผู้นั้นไม่มี ท่านเหล่านั้นทั้งหมดจัดเป็นผู้รู้ สงบ

---

[๑] **อิ. วา ทส ตสฺส.**

มีวาทะเรียบร้อย เพราะถอนกิเลสเครื่องข้องทั้งหมดได้แล้ว.

สํยุตฺตเก โคธิกสํยุตฺตํ.

บัณฑิตพึงเห็นโคธิกสูตร ในสังยุตตนิกาย.

อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิ. ยหึ ยหึ สจฺจานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ตหึ ตหึ สจฺจลกฺขณโต โอตาเนตฺวา[๑] อปริมาเณหิ พฺยญฺชเนหิ โส อตฺโถ ปริเยสิตพฺโพ.

พระสูตรเป็นอสาธารณะ(ไม่ทั่วไป) เหล่านี้ คือ ท่านแสดงสัจจะไว้ในสูตรใด ๆ, บัณฑิตพึงหยั่งลงในสูตรนั้น ๆ ตามลักษณะแห่งสัจจะ แสวงหาอรรถด้วยพยัญชนะอันหาประมาณมิได้.

ตตฺถ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชเนน ปุน พฺยญฺชนานุปริวตฺติ อตฺเถน ตสฺส เอกเมกสฺส พฺยญฺชนานิ อิเมหิ สุตฺเตหิ ยถานิกฺขิตฺเตหิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ นิทฺทิสิตพฺพานิ.

ในอรรถและพยัญชนะนั้น บัณฑิตพึงคล้อยตามอรรถด้วยพยัญชนะ คล้อยตามพยัญชนะด้วยอรรถ อรรถและพยัญชนะนั้นแต่ละอย่าง มีพยัญชนะมากมาย บัณฑิตพึงแสดงไขอริยสัจ ๔ ด้วยสูตรทั้งหลายตามที่วางไว้เหล่านี้.

ปญฺจนิกาเย อนุปวิฏฺฐาหิ[๒] คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณน พฺยากรณํ.

บัณฑิตพึงกำหนดคาถา ด้วยคาถาเหล่านี้ ตามนัยที่ยกขึ้นตั้งไว้ ในนิกายทั้ง ๕, และกำหนดพยากรณ์ตามที่พยากรณ์ไว้.

อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิ.

สูตรเหล่านี้ จัดเป็นอสาธารณสูตร.

---

[๑] ม. อิ. โอหาเรตฺวา.
[๒] โป. อนุปวิฏฺเฐน.

เตสํ อิมา อุทฺทานคาถา	คาถารวมความแห่งพระสูตรเหล่านั้น ดังนี้
ยเมกรตฺตึ ปฐมํ อฏฺฐ ฐานูปปตฺติโย[๑] ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ขีณมจฺฉํว ปลฺลลํ.	สัตว์ถือปฏิสนธิกลางคืน ย่อมอยู่ในครรภ์มารดาก่อน ๑ การเกิดขึ้นแห่งทานมี ๘ ประการ ๑ บุพพนิมิต ๕ ประการ ๑ เหมือนเปือกตมซึ่งสิ้นปลาแล้วฉะนั้น ๑.
สามํ เตน กุโต ราช ตโย เทวา คิลานกา ยถาปิ กุมฺภการสฺส ยถา นทิทกปฺปนํ.[๒]	ดูกรมหาบพิตร แม้พระองค์เองทำกรรมไว้แต่ไหน ... ๑ เทวดาทั้งหลายมีคิลานะอยู่ ๓ ประการ ๑ ภาชนะดินที่นายช่างหม้อทำแล้ว ... แม้ฉันใด ๑ เหมือนความกระเพื่อมแห่งน้ำฉะนั้น ๑.
อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ ตีณิ ทุจฺจริตานิ จ กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา ยาว ติสฺโส วิปตฺติโย.	ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมเศร้าโศกในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมเศร้าโศก ๑ ทุจริต ๓ ประการ ๑ สัตว์ทั้งหลายติดแล้วข้องแล้ว ๑ วิบัติ ๓ ประการ ๑.
สตํ อาสิ[๓] อโยสงฺกู ปริฬาโห มหตฺตโร	เป็นนรกที่มีขอเหล็กตั้งร้อย ๑ ความเร่าร้อน ยิ่งใหญ่นัก ๑

[๑] โป. อฏฺฐ ฐานสมฺปตฺติโย.
[๒] โป. อิ ... กปฺปกํ.
[๓] โป. สตมาสุ, สี. สตมายุ, อิ. สตธาตุ.

สงฺกปฺเปหิ ปเรโต โส
ตตฺถ ตปนิเยหิ จ.

ภิกษุนั้น ถูกความดำริทั้งหลายครอบงำแล้ว ๑ในธรรมทั้งหลายนั้น โทมนัสย่อมเกิด เพราะธรรมเครื่องเร่าร้อน ๑.

กมฺมารานํ ยถา อุกฺกา
ตโย อคฺคี ปกาสิตา[๑]
อยโต มลมุปฺปนฺนํ
อพฺภกฺขานํ ตถาคเต.

สำหรับแรงงานทั้งหลาย ไฟเกิดจากคบเพลิง ... ฉันใด ๑ พระผู้มีพระภาค ประกาศไฟไว้ ๓ กอง ๑ สนิมเกิดจากเหล็ก ๑ การกล่าวตู่พระตถาคต ๑.

ติวิธํ เทวานุสาสนฺติ
สุปิเนน สงฺคโม ยถา
ติสฺโส เจว มารธีตา
สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.

เทวดาทั้งหลาย ย่อมตามสอน ๓ วิธี ๑ การประจวบด้วยความฝัน ๑ ธิดามาร ๓ นาง ๑ สัตว์นั้น ย่อมกระสับกระส่ายเหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว ๑.

จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ
ปญฺจกฺขนฺธา ปกาสิตา
อปฺปํ วต ชีวิตํ อิทํ
อยฺยิกา เม มหลฺลิกา.

โลกามิสทั้งหลาย ... คือ จักขุ โสตะ และฆานะเป็นต้น ๑ พระผู้มีพระภาค ประกาศขันธ์ไว้ ๕ ประการ ๑ ชีวิตนี้น้อยนัก ๑ พระเจ้าย่าของเราแก่หง่อมแล้ว ๑.

สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ
อุปปตฺติ จุติจยํ

สัตว์ทั้งปวง จักต้องตาย ๑ อุบัติและจุติ ๑ สัตว์ทั้งหลาย

---

[๑] โป. อิ. ปกาสิยา.

กาเมสุ สตฺตา ปสุตา
อาสเวหิ จตูหิ จ.

ข้องแล้วในกาม ๑ ทุกข์ย่อมเกิดเพราะอาสวะ ๔ ประการ ๑.

ยมฺหิ น มายา วสติ
เทฺวมา เจโตวิมุตฺติโย
เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ
โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตา.

บุคคลผู้ไม่มีมายา ... ย่อมเป็นอยู่ ๑ วิมุตติ ๒ อย่าง คือ เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ๑ ทางนี้เท่านั้น ... ทางอื่นไม่มี ๑ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงโพชฌงค์ทั้งหลายไว้ดีแล้ว ๑.

อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ
โคธิโก ปรินิพฺพุโต
เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา
สํโยชนานุปสฺสิโน.

สำหรับผู้ถึงความสลายไป ย่อมไม่มีอะไรเป็นประมาณ ๑ พระโคธิกะ ปรินิพพานแล้ว ๑ ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ ๑ ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีปกติเห็นสังโยชน์ ๑.

อิมา ทส เตสํ อุทฺทานคาถา.

คาถารวมความ แห่งพระสูตรเหล่านั้นมี ๑๐ ประการเหล่านี้.

๑๐. ตตฺถิมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิ เยสุ สุตฺเตสุ สาธารณานิ สจฺจานิ เทสิตานิ อนุโลมมฺปิ ปฏิโลมมฺปิ โวมิสฺสกมฺปิ.

๑๐. ในข้อนั้น มีพระสูตรสาธารณะ(ทั่วไป)เหล่านี้ ที่ทรงแสดงสัจจสาธารณะไว้ ทั้งอนุโลม ทั้งปฏิโลม ทั้งเจือปนกัน.

ตตฺถ อยํ อาทิ.

ในสูตรเหล่านั้น มีคาถาเริ่มต้นดังนี้.

อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (อชิตาติ ภควา)
วิวิจฺฉา[๑] ปมาทา นปฺปกาสติ.
ชปฺปาภิเลปนํ[๒] พฺรูมิ
ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ.[๓]

(**พระผู้มีพระภาคตรัสพยากรณ์ว่า ดูกรอชิตะ) โลกอันอวิชชาห่อหุ้มไว้ โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะความสงสัย เพราะความประมาท เรากล่าวตัณหาว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก.**

ตตฺถ ยา อวิชฺชา จ วิวิจฺฉา จ, อยํ สมุทโย. ยํ มหพฺภยํ, อิทํ ทุกฺขํ.

ในพระคาถานั้น อวิชชาและวิจิกิจฉา, นี้จัดเป็นสมุทัย. ภัยใหญ่, นี้จัดเป็นทุกข์.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ.

สัจจะทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑.

สํโยชนํ สํโยชนิยา จ ธมฺมาติ สํยุตฺตเก จิตฺตสํยุตฺตเกสุ พฺยากรณํ. ตตฺถ ยํ สํโยชนํ, อยํ สมุทโย. เย สํโยชนิยา ธมฺมา, อิทํ ทุกฺขํ.

พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์พระสูตรไว้ในจิตตสังยุต สังยุตตนิกายว่า สังโยชน์ก็ดี สังโยชนียธรรมก็ดี, ในพระสูตรนั้น สังโยชน์จัดเป็นสมุทัย. สังโยชนียธรรมจัดเป็นทุกข์.

---

[๑] โป. วิจิกิจฉา.
[๒] ม. ชปฺปานุเลปนํ.
[๓] ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ ?

ในข้อนั้น ทุกขสัจ และนิโรธสัจ เป็นไฉน ?

คือ

อุจฺฉินฺนภวตณฺหสฺส[๑]
เนตฺติจฺฉินฺนสฺส ภิกฺขุโน
วิกฺขีโณ ชาติสํสาโร
นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว.[๒]

ภิกษุผู้ถอนภวตัณหาได้แล้ว
ตัดตัณหา อันเป็นเครื่องนำไปสู่
ภพแล้ว มีชาติสงสารสิ้นแล้ว
บัดนี้ จะไม่มีภพใหม่.

ยํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํ. โย ภวตณฺหาย อุปจฺเฉโท, อยํ ทุกฺขนิโรโธ. **วิกฺขีโณ ชาติสํสาโร นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวติ** นิทฺเทโส.

จิตนี้จัดเป็นทุกข์. การเข้าไปตัดภวตัณหา, นี้จัดเป็นทุกขนิโรธ. คำว่า **มีชาติสงสารสิ้นแล้ว บัดนี้ จะไม่มีภพใหม่** นี้เป็นคำแสดงไข.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ นิโรธสัจ ๑.

เทฺวมา ภิกฺขเว วิมุตฺติโย ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิมุตติ ๒ อย่าง คือ เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ ๑, ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา ๑.

---

๑ โป. ....ตณฺหาย.
๒ ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๐/๔๗๙.

ยํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํ. ยา วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ นิโรโธ จ.

จิตจัดเป็นทุกขสัจ, วิมุตติ จัดเป็นนิโรธสัจ. สัจจะ ๒ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ นิโรธสัจ ๑.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ มคฺโค จ ?

บรรดาสัจจะเหล่านั้น ทุกขสัจ และมัคคสัจ เป็นไฉน ?

คือ

กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ฐเปตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา.[๑]

กุลบุตร ทราบร่างกายนี้ว่าเปรียบด้วยหม้อแล้ว พึงกั้นจิตนี้ไว้ เหมือนการรักษาพระนคร พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา พึงรักษาตรุณวิปัสสนาที่ตนชนะแล้ว และไม่พึงห่วงใย.

ตตฺถ ยญฺจ กุมฺภูปโม กาโย ยญฺจ นครูปมํ จิตฺตํ, อิทํ ทุกฺขํ. **ยํ ปญฺญาวุเธน มารํ โยเธถาติ**[๒] อยํ มคฺโค. อิมานิ เทฺว สจฺจานิ. ยํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหิตพฺพํ. ยา สํโยชนา, อยํ มคฺโค. เย เต ธมฺมา อนตฺตนิยา ปหาตพฺพา,[๓] รูปํ ยาว วิญฺญาณํ อิทํ ทุกฺขญฺจ มคฺโค จ.

ในพระคาถานั้น กายเปรียบเหมือนหม้อ ส่วนจิตเปรียบเหมือนนคร, นี้จัดเป็นทุกข์. คำว่า ... **พึงรบมารด้วยอาวุธคือปัญญา** นี้จัดเป็นมัคคสัจ. สัจจะ ๒ เหล่านี้ (คือ ทุกขสัจ ๑ มัคคสัจ ๑). พระดำรัสเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงละสิ่งนั้น ซึ่งได้แก่สังโยชน์,

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๑๗/๒๐.

[๒] ม.มู. ๑๒/๒๔๗/๒๔๙.

[๓] สํ.นิ. ๑๗/๖๙/๙๖.

นี้จัดเป็นมัคคสัจ. คำว่า รูปไปจนถึงวิญญาณ เป็นธรรมมิใช่ของตน เธอทั้งหลายควรละเสีย นี้จัดเป็นทุกขสัจและมัคคสัจ.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ นิโรโธ จ ?

บรรดาสัจจะเหล่านั้น ทุกขสัจ สมุทยสัจ และนิโรธสัจ เป็นไฉน ?

คือ

เยเกจิ โสกา ปริเทวิตา วา
ทุกฺขา จ[๑] โลกสฺมิมเนกรูปา
ปิยํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ เอเต
ปิเย อสนฺเต น ภวนฺติ เอเต.[๒]

ความโศก ความร่ำไร ความทุกข์ ทั้งหมดนี้ มีอยู่ในโลก เพราะอาศัยสัตว์ และสิ่งของอันเป็นที่รัก เมื่อไม่มีสัตว์และสิ่งของอันเป็นที่รัก ความโศก ความร่ำไร และความทุกข์เหล่านี้ ย่อมไม่มี.

เย โสกปริเทวา, ยํ จ อเนกรูปํ ทุกฺขํ, ยํ เปมโต ภวติ, อิทํ ทุกฺขํ. ยํ เปมํ, อยํ สมุทโย. โย ตตฺถ ฉนฺทราควินโย ปิยสฺส อกิริยา, อยํ นิโรโธ.

ความโศก ความร่ำไรรำพัน, ความทุกข์มีอย่างต่าง ๆ, และสิ่งที่เกิดมีจากของรัก, นี้จัดเป็นทุกขสัจ. ความรักนี้จัดเป็นสมุทยสัจ. การกำจัดฉันทราคะในสิ่งอันเป็นที่รักนั้น และการไม่กระทำสิ่งเป็นที่รักให้เป็นที่รัก, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

---

[๑] อิ. ทุกฺขญฺจ.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๗๖/๒๒๕.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ. ติมฺพรุโก[๑] ปริพฺพาชโก ปจฺเจติ สยํกตํ ปรํกตนฺติ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้ (มีตัวอย่างดังนี้) ติมพรุกปริพาชก ย่อมประจักษ์ชัดว่า สุขและทุกข์ ตนกระทำเอง หรือผู้อื่นกระทำให้.

ยเถสา วีมํสา, อิทํ ทุกฺขํ. ยา เอเต เทฺว อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ยาว ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อิทมฺปิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ.

ปัญญาเครื่องพิจารณา นี้จัดเป็นทุกขสัจ. มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี จนถึงเพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี, แม้นี้จัดเป็นทุกขสัจ และสมุทยสัจ.

วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺโส เวทนา ภโว ชาติ ชรามรณํ, อิทํ ทุกฺขํ. อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ, อยํ สมุทโย.

วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติ ชรา และมรณะ, นี้จัดเป็นทุกขสัจ. อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ.

อิติ อิทํ สยํกตํ วีมํเสยฺยาติ[๒] ยญฺจ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ทุกฺขํ, อิทํ เอโส สมุทโย นิทฺทิฏฺโฐ.[๓]

ทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทที่ว่า พึงพิจารณากรรมที่ตนกระทำเอง นี้จัดเป็นทุกขสัจ, ท่านแสดงไขสมุทยสัจนี้ไว้ด้วยประการฉะนี้.

อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ จ ยาว จ ชรามรณนิโรโธติ, อยํ นิโรโธ.

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ จนถึงเพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

---

[๑] โป. ติมฺพรุกฺขา. อิ. ติพฺพรุกฺขา.
[๒] โป. อิ. วีมํสียติ.
[๓] โป. อิทํ ทุกฺขํ เอโส สมุทโย นิทฺทิฏฺโฐ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ นิโรโธ จ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑ นิโรธสัจ ๑.

๑๑. ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ มคฺโค จ ?

๑๑. บรรดาสัจจะเหล่านั้น ทุกขสัจ สมุทยสัจ และมัคคสัจ เป็นไฉน ?

คือ

โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ ยโตนิทานํ
กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺย
กามา หิ โลเก สงฺคาติ ญตฺวา
เตสํ สตีมา วินยาย สิกฺเขติ.[๑]

ผู้ใดเห็นทุกข์ มีกามเป็นเหตุ
แล้ว ไฉน ผู้นั้นจะพึงน้อมใจไป
ในกามเล่า บุคคลทราบแล้วว่า
กามทั้งหลาย เป็นเครื่องข้อง
ในโลก พึงเป็นผู้มีสติ ศึกษาเพื่อ
กำจัดกามทั้งหลายเหล่านั้น.

โย **ทุกฺขมทฺทกฺขิ** อิทํ ทุกฺขํ. ยโต ภวติ, อยํ สมุทโย. สนฺทิฏฺฐํ ยโต ภวติ ยาว ตสฺส วินยาย สิกฺขา, อยํ มคฺโค.

คำว่า **ผู้ใดเห็นทุกข์** นี้จัดเป็นทุกขสัจ. สิ่งที่เกิดจากทุกข์ นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. ทุกข์ที่เกิดขึ้นปรากฏชัดไปจนถึงการศึกษา เพื่อกำจัดทุกข์นั้น, นี้จัดเป็นมัคคสัจ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้.

เอกาทสงฺคุตฺตเรสุ โคปาลโกปมสุตฺตํ.[๒]

สูตรที่เปรียบด้วยนายโคบาล มีในเอกาทสอังคุตตรนิกายแล.

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๔๘๑/๑๗๔.

[๒] องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๗/๓๙๗.

ตตฺถ ยา จ[๑] รูปสญฺญุตฺตา ยญฺจ สฬายตนํ ยถา วณํ ปฏิจฺฉาเทติ ยญฺจ ติตฺถํ ยถา จ ลภติ ธมฺมูปสญฺหิตํ อุฬารํ ปีติปาโมชฺชํ จตุพฺพิธํ จ อตฺตภาวโต จ วตฺถุ, อิทํ ทุกฺขํ. ยา จ[๑] อาสาฏิกํ หาเรตา[๒] โหติ, อยํ สมุทโย.

บรรดาสัจจะเหล่านั้น ความเป็นผู้รู้จักรูป คือ สฬายตนะ เหมือนนายโคบาลปกปิดแผล ท่าน้ำเหมือนนายโคบาลได้ปีติ และปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรมอันโอฬารทั้ง ๔ ประการ มีพื้นฐานมาจากอัตภาพ, นี้จัดเป็นทุกขสัจ. การกำจัดไข่ขาง, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ.

รูปสญฺญุตฺตา อาสาฏกหรณํ[๓] วณปฏิจฺฉาทนํ วีถิญฺญุตา โคจรกุสลญฺจ, อยํ มคฺโค. อวเสสา ธมฺมา อตฺถิ เหตู อตฺถิ ปจฺจยา อตฺถิ นิสฺสยา สาวเสสโทหิตา อเนกปูชา จ กลฺยาณมิตฺตตปฺปจฺจยา ธมฺมา วีถิญฺญุตา จ เหตุ. อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ.

เพราะรู้ชัดรูป การนำไข่ขางออกไป การปกปิดแผล การรู้จักทาง และความฉลาดในโคจร, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ คือ เหตุมีอยู่ ปัจจัยมีอยู่ นิสสยะมีอยู่ การบูชามีหลากหลาย ดุจรีดนมโคไม่ให้เหลือ และธรรมเป็นเหตุรู้ชัดซึ่งวิถี มีกัลยาณมิตรเป็นปัจจัย ชื่อว่าเหตุ. สัจจะ ๓ เหล่านี้.

ตตฺถ กตมํ ทุกฺขญฺจ มคฺโค จ นิโรโธ จ ?

บรรดาสัจจะเหล่านั้น ทุกขสัจ มัคคสัจ และนิโรธสัจ เป็นไฉน ?

คือ

สติ กายคตา อุปฏฺฐิตา
ฉสุ ผสฺสายตเนสุ สํวุโต[๔]

ภิกษุเข้าไปตั้งกายคตาสติไว้แล้ว สำรวมแล้วในผัสสายตนะ

---

[๑] โป. ยาว.

[๒] สี. อิ. สาฏตา, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๒๒๔/๓๗๗.

[๓] อิ. อาสาฏิกสาฏนา.

[๔] โป. อิ. สํวโร.

สตตํ ภิกฺขุ สมาหิโต
ชญฺญา[๑] นิพฺพานมตฺตโน.[๒]

ทั้ง ๖ มีจิตตั้งมั่นเสมอ ก็จะรู้ความดับกิเลส ของตนได้.

ตตฺถ ยา จ กายคตา สติ ยญฺจ สฬายตนํ ยตฺถ สพฺพญฺเจตํ ทุกฺขํ. ยา จ กายคตา สติ โย จ สีลสํวโร โย จ สมาธิ ยตฺถ ยา สติ, อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ. สพฺพมฺปิ สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ, อยํ มคฺโค. เอวํวิหารินา ญาตพฺพํ นิพฺพานํ. อยํ นิโรโธ.

ในคาถานั้น กายคตาสติ ๑ สฬายตนะ ๑ ทั้งหมดนั้น จัดเป็นทุกขสัจ. กายคตาสติ ๑ สีลสังวร ๑ สมาธิ ๑ สติ ๑ นี้จัดเป็นปัญญาขันธ์. สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ทั้งหมดนี้ จัดเป็นมัคคสัจ. พระนิพพานอันภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ พึงรู้ได้. นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้.

สีเล ปติฏฺฐาย เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา สมโถ จ วิปสฺสนา จ. ตตฺถ ยํ จิตฺตสหชาตา ธมฺมา, อิทํ ทุกฺขํ. โย จ สมโถ ยา จ วิปสฺสนา, อยํ มคฺโค. ราควิราคา จ เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ, อยํ นิโรโธ.

ภิกษุตั้งอยู่ในศีลแล้ว พึงอบรมธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑. บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมเกิดพร้อมกับจิต, นี้จัดเป็นทุกขสัจ, สมถะและวิปัสสนา, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ ๑ ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา ๑, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้.

---

๑ อิ. ชาเนยฺย.
๒ ขุ.ขุ. ๒๕/๗๗/๑๑๓.

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ นิโรโธ จ ?

บรรดาสัจจะเหล่านั้น สมุทยสัจและนิโรธสัจ เป็นไฉน ?

คือ

อาสา จ ปีหา อภินนฺทนา จ อเนกธาตูสุ สรา ปติฏฺฐิตา อญฺญาณมูลปฺปภวา ปชปฺปิตา[๑] สพฺพา มยา[๒] พฺยนฺติกตา สมูลิกา.[๓]

ตัณหาทั้งปวงอันชื่อว่า อาสา (ความหวัง) ว่าปีหา (ความกระหยิ่ม) ว่าอภินันทนา (ความเพลิดเพลินยิ่ง) ว่าอเนกธาตูสุ สรา (ความแล่นไปในธาตุทั้งปวง) ตั้งอยู่แล้ว และว่า ปชัปปิตา (ความอยากได้) ซึ่งมีมูล คือ ความไม่รู้เป็นแดนเกิด ทั้งหมด เราได้ทำให้สิ้นสุดพร้อมทั้งรากแล้ว.

อญฺญาณมูลปฺปภวาติ ปุริมเกหิ สมุทโย. **สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกาติ** นิโรโธ.

คำว่า **ซึ่งมีมูล คือความไม่รู้เป็นแดนเกิด** ได้แก่ สมุทยสัจ ย่อมเกิดมีตามนัยก่อน ๆ. คำว่า **ทั้งหมดเราได้ทำให้สิ้นสุดพร้อมทั้งรากแล้ว** ได้แก่ นิโรธสัจ.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้.

---

๑ โป. สชานิยํ. อิ. สชาติยํ.
๒ โป. อิ. สพฺพา มม.
๓ เนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๑๔๗.

จตุนฺนํ ธมฺมานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา วิตฺถาเรน กาตพฺพํ. อริยสฺส สีลสฺส สมาธิโน ปญฺญาย วิมุตฺติยา.

เพราะยังไม่รู้แจ้ง ไม่แทงตลอดธรรม ๔ ประการ บัณฑิตพึงกระทำให้พิสดาร (ตามธรรมที่กล่าวมานั้น). พึงกระทำเพื่อความหลุดพ้น แห่งศีล สมาธิและปัญญาอันเป็นอริยะ.

ตตฺถ โย อิเมสํ จตุนฺนํ ธมฺมานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา, อยํ สมุทโย. ปฏิเวโธ ภวเนตฺติยา, อยํ นิโรโธ. อยํ สมุทโย จ นิโรโธ จ.

ในสัจจะนั้น การไม่รู้แจ้ง การไม่แทงตลอดธรรม ๔ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. การแทงตลอดตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ. นี้จัดเป็นสมุทยสัจ และนิโรธสัจ.

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ มคฺโค จ ?

บรรดาสัจจะเหล่านั้น สมุทยสัจ และมัคคสัจ เป็นไฉน ?

คือ

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ (อชิตาติ ภควา)
สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ
ปญฺญาเยเต ปิธียเร.[๑]

(พระผู้มีพระภาคตรัสพยากรณ์ว่า ดูกรอชิตะ) **สติเป็นเครื่องกั้นกระแสในโลก เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้น กระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้น อันบัณฑิตย่อมปิดได้ด้วยปัญญา.**

ยานิ โสตานีติ อยํ สมุทโย. ยา จ ปญฺญา ยา จ สติ นิวารณํ ปิธานญฺจ, อยํ มคฺโค.

คำว่า **กระแสในโลก** นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. ปัญญา และสติอันเป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องปกปิด, นี้ จัดเป็นมัคคสัจ.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้.

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐.

สญฺเจตนิยํ สุตฺตํ. ทฬฺหเนมิยานากาโร ฉหิ มาเสหิ นิฏฺฐิโต.

สัญเจตนิยสูตรมีปรากฏอยู่. อาการแห่งเกวียนมีกงที่แข็งแรง ท่านแสดงไขนานถึง ๖ เดือน.

ตตฺถ ยํ กายํ กายกมฺมํ สวงฺกํ สโทสํ สกสาวํ ยา สวงฺกตา สโทสตา สกสาวตา, อยํ สมุทโย. เอวํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํ อวงฺกํ อโทสํ อกสาวํ, ยา อวงฺกตา อโทสตา อกสาวตา, อยํ มคฺโค. เอวํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํ.

ในข้อนั้น ส่วนกาย ได้แก่ กายกรรมที่มีความคด มีโทษ มีกิเลสดุจน้ำฝาด ข้อที่กายกรรมมีความคด มีโทษ มีกิเลสดุจน้ำฝาด, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. วจีกรรมและมโนกรรมที่ไม่มีความคด ไม่มีโทษ ไม่มีกิเลสดุจน้ำฝาด, ข้อที่วจีกรรมและมโนกรรมไม่มีความคด ไม่มีโทษ ไม่มีกิเลสดุจน้ำฝาด, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. พึงเห็นวจีกรรมและมโนกรรมอย่างนี้.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ สมุทโย จ มคฺโค จ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้ คือ สมุทยสัจ ๑ มัคคสัจ ๑.

ตตฺถ กตโม สมุทโย จ นิโรโธ จ มคฺโค จ.

บรรดาสัจจะเหล่านั้น สมุทยสัจ นิโรธสัจและมัคคสัจ เป็นไฉน ?

คือ

นิสฺสิตสฺส จลิตํ อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ,[๑] จลิเต อสติ ปสฺสทฺธิ, ปสฺสทฺธิยา สติ รติ[๒] น โหติ, รติยา

พระผู้มีพระภาค ทรงเปล่งอุทานว่า ความหวั่นไหวย่อมมี แก่บุคคลผู้อันตัณหาและทิฏฐิอาศัย ย่อมไม่มีแก่บุคคล

---

[๑] โป. น โหติ.

[๒] โป. นติ.

อสติ[๑] อาคติคติ น โหติ, อาคติคติยา อสติ จุตูปปาโต น โหติ, จุตูปปาเต อสติ เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรน,[๒] เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ.[๓]

ผู้อันตัณหา และทิฏฐิไม่อาศัย, เมื่อความหวั่นไหวไม่มี ก็ย่อมมีปัสสัทธิ, เมื่อมีปัสสัทธิ ก็ย่อมไม่มีความยินดี, เมื่อไม่มีความยินดี ก็ย่อมไม่มีการมาการไป, เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีจุติและอุบัติ, เมื่อไม่มีจุติและอุบัติ โลกนี้โลกหน้าก็ไม่มี, ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี, นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์.

ตตฺถ เทฺว นิสฺสยา, อยํ สมุทโย, โย จ อนิสฺสโย, ยา จ อรติ,[๔] อยํ มคฺโค. ยา อาคติคติ น โหติ[๕] จุตูปปาโต จ โย เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ, อยํ นิโรโธ.

ในข้อนั้น นิสสัย ๒ อย่าง, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ, ความไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ๑, ความไม่ยินดี ๑, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. ข้อว่า ไม่มีการมาการไป ๑ การไม่จุติและอุบัติ ๑ นี้จัดเป็นที่สุดแห่งทุกข์, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้.

อนุปฏฺฐิตกายคตาสติ ฯเปฯ ยํ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, อยํ สมุทโย. เอการส อุปนิสฺสยา วิมุตฺติโย ยาว อุปนิสฺสยา วิมุตฺติโย ยาว อุปนิสฺสยอุปสมฺปทา อุปฏฺฐิตกายคตาสติสฺส วิหรติ. สีลสํวโร

กายคตาสติที่ยังไม่ปรากฏ ฯลฯ วิมุตติญาณทัสสนะ, นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. อุปนิสสัย ๑๑ อย่าง ๑ วิมุตติทั้งหลายจนถึงวิมุตติที่เป็นอุปนิสสัย อุปสัมปทาที่เป็นอุปนิสสัย กายคตาสติที่ปรากฏเป็น

---

[๑] โป. นติยา อสติ.
[๒] โป. น อุภยมนฺตเรน.
[๓] ขุ.อุ. ๒๕/๑๖๑/๒๐๘.
[๔] ฉ. อนติ.
[๕] โป. อคติ น โหติ.

โสสานิโย โหติ, ยญฺจ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ, อยํ มคฺโค. ยา จ วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธ.

ธรรมเครื่องอยู่. สีลสังวรอันเป็นธรรมเครื่องกำกับการอยู่ป่าช้า ๑ วิมุตติญาณทัสสนะ ๑ นี้จัดเป็นมัคคสัจ. วิมุตติ นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

อิมานิ ตีณิ สจฺจานิ. สมุทโย จ นิโรโธ จ มคฺโค จ.

สัจจะ ๓ เหล่านี้ คือ สมุทยสัจ ๑ นิโรธสัจ ๑ มัคคสัจ ๑.

๑๒. ตตฺถ กตโม นิโรโธ จ มคฺโค จ ?

๑๒. บรรดาสัจจะเหล่านั้น นิโรธสัจ และมัคคสัจเป็นไฉน ?

คือ

สยํ กเตน สจฺเจน, เตน อตฺตนา
อภินิพฺพานคโต วิติณฺณกงฺโข.
วิภวญฺจ ญตฺวา โลกสฺมึ,
ตาว ขีณปุนพฺภโว ส ภิกฺขุ.[๑]

ด้วยสัจจะที่ตนทำไว้เอง คนที่บรรลุพระนิพพาน ข้ามพ้นความสงสัย รู้ความไม่มีในโลกแล้ว มีภพใหม่สิ้นแล้ว คนเช่นว่านั้น คือ ภิกษุ.

ยํ สจฺเจน, อยํ มคฺโค. ยํ ขีณปุนพฺภโว, อยํ นิโรโธ.

การข้ามพ้นความสงสัยได้ ด้วยสัจจะ, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. มีภพใหม่สิ้นแล้ว, นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ.

สัจจะ ๒ เหล่านี้.

ปญฺจ วิมุตฺตายตนานิ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา วิญฺญู สพฺรหฺมจารีติ[๒] วิตฺถาเรน กาตพฺพา.

บัณฑิตพึงกระทำการวินิจฉัยโดยพิสดารว่าเหตุแห่งวิมุตติมี ๕ ประการ คือ พระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีผู้รู้แจ้งแสดงธรรม ...

---

๑ ขุ.สุ. ๒๕/๓๖๖/๔๒๙.
๒ องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๖/๒๒.

ตสฺส อตฺถปฺปฏิสํเวทิสฺส ปาโมชฺชํ ชายติ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ยาว นิพฺพินฺทนฺโต[๑] วิรชฺชติ, อยํ มคฺโค. ยา วิมุตฺติ, อยํ นิโรโธ.

เมื่อเธอเข้าใจอรรถ ย่อมเกิดปราโมทย์, เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ, ไปจนถึงเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด, นี้จัดเป็นมัคคสัจ. วิมุตติ นี้จัดเป็นนิโรธสัจ.

เอวํ ปญฺจ วิมุตฺตายตนานิ วิตฺถาเรน.

บัณฑิตพึงทำการวินิจฉัยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ โดยพิสดารด้วยประการฉะนี้.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ นิโรโธ จ มคฺโค จ.

สัจจะทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ นิโรธสัจ ๑ มัคคสัจ ๑.

อิมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิ.

พระสูตรสาธารณะเหล่านี้.

อิเมหิ สาธารเณหิ สุตฺเตหิ ยถานิกฺขิตฺเตหิ ปฏิเวธโต จ ลกฺขณโต จ โอตาเรตฺวา อญฺญานิ สุตฺตานิ นิทฺทิสิตพฺพานิ อปริหายนฺเตน. คาถาหิ คาถา อนุมินิตพฺพา, พฺยากรเณหิ พฺยากรณํ.

บัณฑิตพึงหยั่งลงตามปฏิเวธและตามลักษณะ ด้วยสูตรที่เป็นสาธารณะตามที่วางไว้เหล่านี้แล้ว พึงแสดงไขสูตรอื่น ๆ ไม่ให้คลาดเคลื่อน. พึงเทียบเคียงคาถาด้วยคาถา, พึงเทียบเคียงพยากรณ์ตามที่พยากรณ์ไว้.

อิเม จ สาธารณา ทส ปริวชฺชนกา เอโก จ จตุกฺโก นิทฺเทโส สาธารโณ. อยญฺจ ปกิณฺณกนิทฺเทโส. เอกํ ปญฺจ ฉ จ สเวกเทโส สพฺพํ.

สาธารณคาถาขยายไปได้ ๑๐ นัยเหล่านี้ ๑ สาธารณนิทเทส ๔ หมวดหนึ่ง ๑. ปกิณณกนิทเทส ๑. พระสูตรทั้งหมดที่เป็นเอกเทศ ๑, ๕ และ ๖ เว้น

---

[๑] โป. นิพฺพินฺโน.

อิเม เทฺว ปริวชฺชนา[๑] ปฺริมกา จ ทส. อิเม ทฺวาทส ปริวฑฺฒกา สจฺจานิ.

สัจจะ ๒ ประการเหล่านี้เสีย สัจจะข้อต้นก็จะมีเพียง ๑๐ ประการ. สัจจะทั้งหลายเหล่านี้ ขยายออกไปเป็น ๑๒ ประการ.

เอตฺตาวตา สพฺพํ สุตฺตํ นตฺถิ, ตํ พฺยากรณํ วา คาถา วิย. อิเมหิ ทฺวาทสหิ ปริวฑฺฒเกหิ น โอตริตุํ อปฺปมตฺเตน ปริเยสิตฺวา นิทฺทิสิตพฺพา.

พระสูตรทั้งหมดไม่ได้มีเพียงเท่านี้ การพยากรณ์นั้นเป็นเหมือนคาถา. ผู้ไม่ประมาทพึงแสวงหา แสดงไขอย่าให้ต่ำกว่าส่วนที่ขยายไปถึง ๑๒ ประการนี้.

ตตฺถายํ สงฺเขโป.

บรรดาสัจจะเหล่านั้น มีความย่อดังต่อไปนี้.

สพฺพํ ทุกฺขํ สตฺตหิ ปเทหิ สโมสรณํ คจฺฉติ.

ทุกข์ทั้งหมด ถึงการประมวลลงด้วยบท ๗ บท.

กตเรหิ สตฺตหิ ?

ด้วยบท ๗ บทเหล่าไหน ?

คือ

อปฺปิยสมฺปโยโค จ ปิยวิปฺปโยโค จ, อิเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ สพฺพํ ทุกฺขํ นิทฺทิสิตพฺพํ. ตสฺส เทฺว นิสฺสยา กาโย จ จิตฺตญฺจ, เตน วุจฺจติ กายิกํ ทุกฺขํ เจตสิกญฺเจติ, นตฺถิ ตํ ทุกฺขํ น กายิกํ วา น เจตสิกํ, สพฺพํ ทุกฺขํ ทฺวีหิ ทุกฺเขหิ นิทฺทิสิตพฺพํ กายิเกน จ เจตสิเกน จ.

อัปปิยวิปปโยค และปิยวิปปโยค, บัณฑิตพึงแสดงไขทุกข์ทั้งหมด ด้วยบท ๒ บทเหล่านี้. ทุกข์นั้น มีนิสสัย(ที่อาศัย) ๒ อย่าง คือ กาย ๑ ใจ ๑, ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ. ทุกข์นั้นที่จะไม่เป็นไปทางกายและไม่เป็นไปทางใจ ย่อมไม่มี, ทุกข์ทั้งหมดพึงแสดงไขด้วยทุกข์ ๒ อย่าง คือ ทุกข์ทางกาย ๑ ทุกข์ทางใจ ๑.

[๑] โป. ปริวชฺชกา.

ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตํ ทุกฺขทุกฺขตาย สงฺขารทุกฺขตาย วิปริณามทุกฺขตาย. อิติ ตํ สพฺพํ ทุกฺขํ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตํ, อิติ อิทญฺจ ทุกฺขํ ติวิธํ, ทุวิธํ ทุกฺขํ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. ทุวิธํ อปฺปิยสมฺปโยโค จ ปิยวิปฺปโยโค จ, อิทํ สตฺตวิธํ ทุกฺขํ.

ท่านสงเคราะห์ทุกข์ไว้ ด้วยความเป็นทุกข์ ๓ ประการ คือ ทุกขทุกขตา ๑ สังขารทุกขตา ๑ วิปริณามทุกขตา ๑[๑] ทุกข์ทั้งหมดนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความเป็นทุกข์ ๓ ประการ ด้วยประการฉะนี้. ดังนั้น ทุกข์ ๓ อย่างนี้ด้วย ทุกข์ ๒ อย่าง คือ ทุกข์ทางกาย ๑ ทุกข์ทางใจ ๑, และทุกข์อีก ๒ อย่าง คือ อัปปิยสัมปโยคทุกข์ ๑ ปิยวิปโยคทุกข์ ๑ จึงรวมเป็นทุกข์ทั้งหมด ๗ อย่าง.

ตตฺถ ติวิโธ สมุทโย อจตุตฺโถ อปญฺจโม.

ในข้อนั้น สมุทัยมี ๓ ประการ ไม่ใช่มี ๔ ประการ ไม่ใช่มี ๕ ประการ.

---

[๑] พึงทราบทุกข์ทั้ง ๓ อย่างนี้ พร้อมทั้งความหมายโดยนัยที่ปรากฏ ในหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๓๘-๓๙

ทุกขทุกขตา (ทุกข์เพราะลำบาก) ได้แก่ ทุกขเวทนา หมายถึงกายิกทุกข์

สังขารทุกขตา (ทุกข์มีอยู่ประจำสังขาร) ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และโลกิยธรรมที่เหลือ

วิปริณามทุกขตา (ทุกข์เพราะความแปรปรวน) ได้แก่ สุขเวทนา หมายถึงโสมนัส และกายิกสุข

กตโม ติวิโธ ?

ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ กมฺมํ. ตตฺถ ตณฺหา จ ภวสมุทโย กมฺมํ ตถา[๑] นิพฺพตฺตสฺส หีนปณีตตา,[๒] อยํ สมุทโย. อิติ ยาปิ ภวคตีสุ หีนตา จ ปณีตตา จ, ยาปิ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิตา, โยปิ ทฺวีหิ มูเลหิ สมุทานีโต อวิชฺชาย นิวุตสฺส ภวตณฺหาสํยุตฺตสฺส สวิญฺญาณโก กาโย, โสปิ ตีหิ ทุกฺขตาหิ สงฺคหิโต.

สมุทัย ๓ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

ตัณหา ๑ ทิฏฐิ ๑ กรรม ๑. ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดภพ. กรรมได้แก่ความที่สัตว์ผู้เกิดแล้วเป็นผู้เลวทรามและประณีต,นี้จัดเป็นสมุทยสัจ. อนึ่ง ข้อที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้เลวทรามและประณีต ในภพและคติทั้งหลาย ๑ ข้อที่ท่านสงเคราะห์ทุกข์ ด้วยความเป็นทุกข์ ๓ ประการ ๑ ข้อที่กายอันเป็นไปกับด้วยวิญญาณ ถูกนำมาด้วยเหตุ ๒ อย่าง ของบุคคลผู้ถูกอวิชชาห่อหุ้มประกอบพร้อมด้วยตัณหาในภพ, ท่านสงเคราะห์ด้วยความเป็นทุกข์ ๓ ประการ ๑, (นี้ก็จัดเป็นสมุทยสัจ).

ตถา[๓] วิปลฺลาสโต ทิฏฺฐิ อาคนฺตพฺพา.[๔] สา สตฺตวิธา นิทฺทิสิตพฺพา. เอโก วิปลฺลาโส ตีณิ นิทฺทิสิยติ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ.[๕]

อนึ่ง ทิฏฐิมาโดยความวิปลาส ท่านแสดงไขทิฏฐินั้นไว้ ๗ อย่าง. วิปลาสข้อเดียว ขยายออกเป็น ๓ ข้อ เหตุแห่งวิปลาสมี ๔.

---

๑ อิ. ตตฺถ.
๒ อิ. หีนปณีตตาย.
๓ อิ. ตตฺถ.
๔ โป. ทิฏฺฐิ จ คนฺธญฺจ, ม. มวคนฺตพฺพา.
๕ องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๙/๖๖.

ตตฺถ กตโม เอโก วิปลฺลาโส ?

ในข้อนั้นวิปลาสข้อเดียวเป็นไฉน ?

คือ

โย วิปรีตคฺคาโห ปฏิกฺเขเปน, โอตรณํ ยถา อนิจฺเจ นิจฺจมิติ วิปรีตํ คณฺหาติ, เอวํ จตฺตาโร วิปลฺลาสา. อยเมโก วิปลฺลาสียติ สญฺญา จิตฺตํ ทิฏฺฐิ.

การถือผิดโดยการปฏิเสธ, วิปลาส ๔ อย่าง เหมือนการถือผิดที่หยั่งลงโดยนัยเป็นต้นว่า เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง. สภาวะอย่างเดียวที่เห็นผิด คือ สัญญา ๑ จิต ๑ ทิฏฐิ ๑.

กตมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ ?

เหตุแห่งวิปลาส ๔ อย่างเป็นไฉน ?

คือ

กาโย เวทนา จิตฺตํ ธมฺมา.

กาย เวทนา จิต ธรรม.

เอวํ วิปลฺลาสคตสฺส อกุสลญฺจ ปวฑฺเฒติ. ตตฺถ สญฺญาวิปลฺลาโส โทสํ อกุสลมูลํ ปวฑฺเฒติ. จิตฺตวิปลฺลาโส โลภํ อกุสลมูลํ ปวฑฺเฒติ. ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส โมหํ อกุสลมูลํ ปวฑฺเฒติ.

วิปลาสย่อมยังอกุศลให้เจริญ แก่ผู้วิปลาสอย่างนี้ คือ ในวิปลาสเหล่านั้น สัญญาวิปลาส ย่อมยังโทสอกุศลมูลให้เจริญ. จิตตวิปลาสย่อมยังโลภอกุศลมูลให้เจริญ. ทิฏฐิวิปลาสย่อมยังโมหอกุศลมูลให้เจริญ.

ตตฺถ โทสสฺส อกุสลมูลสฺส ตีณิ มิจฺฉตฺตานิ ผลํ มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว, โลภสฺส อกุสลมูลสฺส ตีณิ มิจฺฉตฺตานิ ผลํ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสมาธิ, โมหสฺส อกุสลมูลสฺส เทฺว มิจฺฉตฺตานิ ผลํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ มิจฺฉาสติ จ.

ในข้อนั้น โทสอกุศลมูลมีมิจฉัตตธรรม (ภาวะที่ผิด) ๓ ประการเป็นผล คือ มิจฉาวาจา ๑ มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑, โลภอกุศลมูล มีมิจฉัตตธรรม ๓ ประการเป็นผล คือ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑, โมหอกุศลมูลมีมิจฉัตตธรรม ๒ ประการเป็นผล คือ มิจฉาทิฏฐิ ๑ มิจฉาสติ ๑.

เอวํ อกุสลํ สเหตุ สปฺปจฺจยํ วิปลฺลาสา จ ปจฺจโย, อกุสลมูลานิ สเหตู เอเตเยว ปฏิปกฺเขน อนูนา อนธิกา ทฺวีหิ ปจฺจเยหิ นิทฺทิสิตพฺพา. นิโรเธ จ มคฺเค จ วิปลฺลาสมุปาทาย ปรโต[๑] ปฏิปกฺเขน จตสฺโส.[๒]

อกุศลเป็นไปกับด้วยเหตุ เป็นไปกับด้วยปัจจัย วิปลาสเป็นไปกับด้วยปัจจัย, อกุศลมูลเป็นไปกับด้วยเหตุ, ท่านแสดงไขธรรมเหล่านี้ไว้ด้วยปัจจัย ๒ อย่าง โดยนัยตรงกันข้ามไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้. เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งวิปลาสในนิโรธและมรรคก็จะมีวิปลาส ๔ อย่างโดยนัยตรงกันข้ามอื่นอีก.

จตฺตาโร ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ คาถาละ ๔ ข้อ ดังนี้

อวิชฺชาย นิวุโต โลโก
จิตฺตํ สํโยชนมฺปิ
สา[๓] ปจฺฉินฺนภวตณฺหา
เทฺวมา เจว วิมุตฺติโย.

โลกอันอวิชชาห่อหุ้มไว้ ๑ จิตที่ประกอบพร้อมด้วยสังโยชน์ ๑ ตัณหา อันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพ ถูกตัดแล้ว ๑ วิมุตติ ๒ ประการ เหล่านี้ ๑.

กุมฺภูปมํ กายมิมํ
ยํ น ตุมฺหากํ ตํ ปชห[๔]

กุลบุตร ทราบร่างกายนี้ว่าเปรียบด้วยหม้อ ๑ สิ่งใดไม่ใช่

---

[๑] อิ. ปริโต.
[๒] โป. อิ. จตฺตาโร.
[๓] อิ. ส.
[๔] โป. อิ ชหา.

เย เกจิ โสกปริเทวา[๑]
ติมฺพรุโก[๒] จ สยํกตํ.

ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้น ๑ ความโศกความร่ำไรทั้งหมด ๑ ติมพรุกปริพาชกย่อมประจักษ์ชัดว่า สุขและทุกข์ตนกระทำเอง ๑.

ทุกฺขํ ทิฏฺฐิ จ อุปฺปนฺนํ
ยญฺจ โคปาลโกปมํ[๓]
สติ กายคตา มาหุ
สมโถ จ วิปสฺสนา.

ความทุกข์ และทิฏฐิเกิดแล้ว ๑ สูตรที่เปรียบด้วยนายโคบาล ๑ บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวถึงกายคตาสติ ๑ สมถะและวิปัสสนา ๑.

อาสา ปิหา จ อภินนฺทนา[๔]
จ จตุนฺนมนนุโพธนา
ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ
ทฬฺหํ เนมิยานากาโร.[๕]

ตัณหาทั้งหลาย อันชื่อว่าอาสา (ความหวัง) ว่าปิหา (ความกระหยิ่ม) ว่าอภินันทนา (ความเพลิดเพลินยิ่ง) ๑ การไม่รู้แจ้งธรรม ๔ ประการ ๑ สติเป็นเครื่องกั้นกระแสในโลก ๑ อาการแห่งเกวียนมีกงที่แข็งแรง ๑.

---

[๑] โป. โสกปริเทวิตา วา.
[๒] โป. ติมฺพรุกฺโข, สี. ตมฺมรุกฺโข.
[๓] โป. สี. โคปาลโกสมํ.
[๔] โป. อภินนฺทิ จ.
[๕] โป. สี. ทฬฺหํ เนมิวฺพุยากโต.

ยํ นิสฺสิตสฺส จลิตํ
อนุปฎฺฐิตกายคตาสติ[๑]
สยํ กเตน สจฺเจน
วิมุตฺตายตเนหิ จ.

ความหวั่นไหวย่อมมี แก่บุคคลผู้อันตัณหาและทิฏฐิอาศัย ๑ กายคตาสติที่ยังไม่ปรากฏ ๑ ด้วยสัจจะที่ตนทำไว้เอง ... นั้นคือภิกษุ ความหลุดพ้นย่อมมีได้เพราะเหตุแห่งวิมุตติ ๑.

เปฎโกปเทเส มหากจฺจายเนน ภาสิเต[๒] ปรมภูมิ อริยสจฺจปฺปกาสนา นาม ตํ ชีวตา[๓] ภควตา มาทิเสน สมุทฺทเนน[๔] ตถาคเตนาติ.

การประกาศอริยสัจอันเป็นปฐมภูมิในเปฎโกปเทสปกรณ์ที่ท่านพระมหากัจจายนะได้กล่าวไว้นั้น มีมาตั้งแต่ครั้งพระผู้มีพระภาคตถาคตเจ้า ผู้เป็นดังมหาสมุทร ยังทรงพระชนม์อยู่ (จบแล้ว).

---

[๑] โป. อนุปฏฺฐิตกายสฺส คตาสติ.
[๒] โป. เปฏโกปเทโส มหากจฺจายเนน ภาสิโต.
[๓] โป. อิ. ชีวิตํ.
[๔] โป. สมฺพุทฺเธน.

๒. สาสนปฏฺฐานทุติยภูมิ
ทุติยภูมิว่าด้วยสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งคำสอน

๑๓. ตตฺถ กตมํ สาสนปฺปฏฺฐานํ ?

๑๓. ในเปฏกोपเทสปกรณ์นั้น สาสนปัฏฐาน (พระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งคำสอน) เป็นไฉน ?

คือ

สงฺกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ, วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ, นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ, อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ, สงฺกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ, สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ, สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ, วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ.[๑]

สังกิเลสภาคิยสูตร (พระสูตรที่เป็นไปในส่วนแห่งความเศร้าหมอง) ๑ วาสนาภาคิยสูตร (พระสูตรที่เป็นไปในส่วนแห่งวาสนา) ๑ นิพเพธภาคิยสูตร (พระสูตรที่เป็นไปในส่วนแห่งการทำลายกิเลส) ๑ อเสกขภาคิยสูตร (พระสูตรที่เป็นไปในส่วนแห่งอเสกขะ) ๑ สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร ๑ สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๑ สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ๑ วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ๑.

อาณตฺติ, ผลํ, อุปาโย, อาณตฺติ จ ผลญฺจ, ผลญฺจ อุปาโย จ, อาณตฺติ จ ผลญฺจ อุปาโย จ.

อาณัตติสูตร (พระสูตรที่เป็นอาณัติ) ๑ ผลสูตร (พระสูตรที่เป็นผล) ๑ อุปายสูตร (พระสูตรที่เป็นอุบาย) ๑

---

[๑] ดูเทียบเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๓๔๗.

อาณัตติสูตรและผลสูตร ๑ ผลสูตรและอุปายสูตร ๑ อาณัตติสูตร ผลสูตร และอุปายสูตร ๑.

อสฺสาโท, อาทีนโว, นิสฺสรณํ อสฺสาโท จ อาทีนโว จ, อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจ, อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ, อสฺสาโท จ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ.[๑]

อัสสาทะ (ความยินดี) ๑ อาทีนวะ (โทษ) ๑ นิสสรณะ (การสลัดออก) ๑ อัสสาทะและอาทีนวะ ๑ อัสสาทะและนิสสรณะ ๑ อาทีนวะและนิสสรณะ ๑ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ๑.

[๒]โลกิกํ, โลกุตฺตรํ, โลกิกญฺจ โลกุตฺตรญฺจ. กมฺมํ, วิปาโก, กมฺมญฺจ วิปาโก จ. นิทฺทิฏฺฐํ, อนิทฺทิฏฺฐํ, นิทฺทิฏฺฐญฺจ อนิทฺทิฏฺฐญฺจ. ญาณํ, เญยฺยํ, ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ.

โลกิกสูตร (พระสูตรที่กล่าวอรรถเป็นโลกิยะ) ๑ โลกุตตรสูตร (พระสูตรที่กล่าวอรรถเป็นโลกุตตระ) ๑ โลกิกสูตรและโลกุตตรสูตร ๑ กัมมสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงกรรม) ๑ วิปากสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงวิบาก) ๑ กัมมสูตรและวิปากสูตร ๑ นิททิฏฐสูตร (พระสูตรที่ชี้แจง) ๑ อนิททิฏฐสูตร (พระสูตรที่ไม่ชี้แจง) ๑ นิททิฏฐสูตร และอนิทฏฐสูตร ๑ ญาณสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงญาณ) ๑ ไญยสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงไญยธรรม) ๑ ญาณสูตร และไญยสูตร ๑.

---

๑ ดูเทียบเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๑๗.

๒ คำแปลตั้งแต่คำว่า โลกิกํ ถึงคำว่า ฉ. ปฏิกุขิตฺตานิ หน้า ๕๘ ของหน้าหนังสือเล่มนี้ พึงดูเทียบเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

ทสฺสนํ, ภาวนา, ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ. วิปากกมฺมํ, น วิปากกมฺมํ, เนววิปาก-นวิปากกมฺมํ.

ทัสสนสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงโสดาปัตติมรรค) ๑ ภาวนาสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงมรรคเบื้องบน) ๑ ทัสสน-สูตร และภาวนาสูตร ๑ วิปากกัมมสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงวิบากกรรม) ๑ น-วิปากกัมมสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงเหตุที่ไม่เป็นวิบากกรรม) ๑ เนววิปากนวิปาก-กัมมสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงเหตุที่ไม่เป็นวิบากกรรม และไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากกรรม) ๑.

สกวจนํ, ปรวจนํ, สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ. สตฺตาธิฏฺฐานํ, ธมฺมาธิฏฺ-ฐานํ, สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺ-ฐานญฺจ.

สกวจนสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงพระดำรัสของพระพุทธองค์) ๑ ปรวจน-สูตร(พระสูตรที่กล่าวถึงคำพูดของผู้อื่น) ๑ สกวจนสูตร และปรวจนสูตร ๑ สัตตาธิฏฐานสูตร (พระสูตรที่กล่าวยกสัตว์เป็นที่ตั้ง) ๑ ธัมมาธิฏฐานสูตร(พระสูตรที่กล่าวยกธรรมเป็นที่ตั้ง) ๑ สัตตา-ธิฏฐานสูตร และธัมมาธิฏฐานสูตร ๑.

ถโว, สกวจนาธิฏฺฐานํ, ปรวจนาธิฏฺ-ฐานํ, สกวจนาธิฏฺฐานญฺจ ปรวจนา-ธิฏฺฐานญฺจ.

ถวสูตร (พระสูตรที่กล่าวสดุดีคุณของพระรัตนตรัย) ๑ สกวจนาธิฏฐาน-สูตร (พระสูตรที่กล่าวยกพระดำรัสของพระพุทธองค์เป็นที่ตั้ง) ๑ ปรวจนาธิฏ-ฐานสูตร (พระสูตรที่กล่าวยกคำพูดของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง) ๑ สกวจนาธิฏฐานสูตร และปรวจนาธิฏฐานสูตร ๑.

กิริยํ, ผลํ, กิริยญฺจ ผลญฺจ. อนุญฺญาตํ, ปฏิกฺขิตฺตํ, อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ. อิมานิ ฉ ปฏิกฺขิตฺตานิ.

กิริยสูตร (พระสูตรที่เป็นกิริยา) ๑ ผลสูตร (พระสูตรที่เป็นผล) ๑ กิริยสูตรและ ผลสูตร ๑ อนุญญาตสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงธรรมที่ทรงอนุญาต) ๑ปฏิกขิตตสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงธรรมที่ทรงปฏิเสธ) ๑ อนุญญาตสูตรและปฏิกขิตตสูตร ๑ ท่านห้ามพระสูตร ๖ สูตรเหล่านี้.

๑๔. ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ ?

๑๔. ในสาสนปัฏฐานนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา
ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตพนฺธุนา พทฺธา
มจฺฉา ว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ
วจฺโฉ ขีรปโกว[๑] มาตรํ.[๒]

สัตว์ทั้งหลายผู้มืดมน เพราะกาม ถูกตัณหาซึ่งเป็นดุจข่ายปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุง คือตัณหาปกปิดไว้แล้ว ถูกกิเลสมาร และเทวปุตตมารผูกพันไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะ เหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังดื่มนม ไปตามแม่โคฉะนั้น.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว นีวรณา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิวรณ์มี ๕ อย่างเหล่านี้.

---

๑ ม. ขีรูปโกว.
๒ ขุ.อุ. ๒๕/๑๕๐/๒๐๐.

ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ ?

ในสาสนปัฏฐานนั้น วาสนาภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา
มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน
ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมเนฺวติ
ฉายาว อนุปายินี.[๑]

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจประเสริฐ สำเร็จแล้วด้วยใจ
ถ้าว่า ผู้มีใจเลื่อมใส จะพูดก็ตาม
จะทำก็ตาม แต่นั้น ความสุข
ย่อมติดตามผู้นั้นไป เหมือนเงา
ติดตามตนไป ฉะนั้น.

สํยุตฺตเก สุตฺตํ.

พระสูตรต่อไปนี้ มีปรากฏในสังยุตตนิกาย.

มหานามสฺส สกฺกสฺส อิทํ ภควา สกฺยานํ กปิลวตฺถุมฺหิ นคเร นยวิตฺถาเรน สทฺธาสีลปริภาวิตํ, สุตฺตํ ภาวญฺเญน[๒] ปริภาวิตํ ตํ นาม ปจฺฉิเม กาเล.

พระสูตรที่พระผู้มีพระภาค ทรงอบรมเจ้าศากยะ พระนามว่า มหานามะ ในกรุงกบิลพัสดุ์ ของชาวศากยะทั้งหลาย ด้วยศรัทธาและศีล โดยวิตถารนัย, ทรงอบรมโดยความเป็นภาวะ ข้อนั้นได้สำเร็จแล้วในภายหลัง.

---

[๑] โป. ฉายา ว อนปายินี, ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.
[๒] โป. ภาคสญฺเญน, อิ. ภาวมญฺเญน.

ตตฺถ กตมํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ ?

ในสาสนปัฏฐานนั้น นิพเพธภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต
อยํ อหสฺมีติ อนานุปสฺสี
เอวํ วิมุตฺโต อุทตาริ โอฆํ
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย.[๑]

บุคคลผู้พ้นวิเศษแล้ว ในสิ่งทั้งปวง ทั้งในเบื้องบน ทั้งในเบื้องต่ำไม่ตามเห็นว่า นี้เป็นเรา บุคคลพ้นวิเศษแล้วอย่างนี้ ข้ามได้แล้วซึ่งโอฆะที่ตนยังไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก ดังนี้.

สีลานิ นุ โข ภวนฺติ กิมตฺถิยานิ อานนฺโท ปุจฺฉติ สตฺถารํ.[๒]

พระอานนท์ทูลถามพระศาสดาว่า ศีลทั้งหลายมีเพื่อประโยชน์อะไรหนอแล.

ตตฺถ กตมํ อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ?

ในสาสนปัฏฐานนั้น อเสกขภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺส เสลูปมํ[๓] จิตฺตํ
ฐิตํ นานุปกมฺปติ
วิรตฺตํ รชนีเยสุ
โกปเนยฺเย[๔] น กุปฺปติ

จิตของผู้ใดเปรียบด้วยภูเขาหินตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่กำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้ง แห่งความกำหนัด ไม่โกรธเคืองในอารมณ์

---

[๑] โป. น ปุนพฺภวาย, ขุ.อุ. ๒๕/๑๔๗/๑๙๘.
[๒] สี. สตฺถานํ.
[๓] โป. เสลูปมํ.
[๔] ม. โกปนีเย.

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ
กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ.[๑]

เป็นที่ตั้ง แห่งความโกรธเคือง
จิตของผู้ใด อบรมแล้วอย่างนี้
ทุกข์จักถึงผู้นั้น แต่ที่ไหน.

สาริปุตฺโต นาม ภควา เถรญฺญตโร[๒] โส มํ อาสชฺช อปฺปฏินิสฺสชฺช จาริกํ ปกฺกมติ, สาริปุตฺตสฺส พฺยากรณํ กาตพฺพํ. ยสฺส นูน ภควา กายคตา สติ อภาวิตา อสฺส อพหุลีกตา, วิตฺถาเรน กาตพฺพํ.

ภิกษุรูปหนึ่ง กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระเถระรูปหนึ่งชื่อว่าสารีบุตร กระทบกระทั่งข้าพระองค์แล้วหลีกไปสู่ที่จาริก, บัณฑิตพึงทำคำพยากรณ์ ของท่านพระสารีบุตรให้กระจ่างโดยนัยเป็นต้นว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค กายคตาสติอันภิกษุรูปใดยังไม่เจริญ ยังไม่กระทำให้มาก (ภิกษุรูปนั้นกระทบกระทั่งเพื่อนสพรหมจารีแล้ว ไม่ขอโทษ พึงหลีกไปสู่ที่จาริก), บัณฑิตพึงกระทำเรื่องของพระสารีบุตรให้พิสดาร.

๑๕. ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ ?

๑๕. ในสาสนปัฏฐานนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ฉนฺนมติวสฺสติ
วิวฏํ นาติวสฺสติ

ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่
ปกปิด ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด

---

[๑] ขุ.อุ. ๒๕/๙๖/๑๓๓.
[๒] โป. เถรญฺญวาเท.

ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ
เอวํ ตํ นาติวสฺสติ.[๑]

ฉนฺนมติวสฺสตีติ สงฺกิเลโส. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** วาสนา.

ตโม ตมปรายโณติ วิตฺถาเรน.

ตตฺถ โย จ ตโม โย จ ตมปรายโณ, อยํ สงฺกิเลโส. โย จ โชติ โย จ โชติปรายโณ, อยํ วาสนา.

ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ ?

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
ยทายสํ ทารุชปพฺพชญฺจ[๒]
สารตฺตรตฺตา มณิกุณฺฑเลสุ
ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา[๓]
เอตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา

เพราะฉะนั้น พึงเปิดสิ่งที่ปกปิด
ไว้เสีย ฝนคือกิเลส ย่อมไม่
รั่วรดสิ่งที่เปิดนั้น อย่างนี้.

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** จัดเป็นสังกิเลสสูตร. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** จัดเป็นวาสนาสูตร.

คำว่า **ผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป** นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร.

ในคำนั้น บุคคลผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป, นี้จัดเป็นสังกิเลสสูตร. บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป, นี้จัดเป็นวาสนาสูตร.

ในสาสนปัฏฐานนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

นักปราชญ์ทั้งหลาย หากล่าว
เครื่องผูกซึ่งเกิดแต่เหล็ก เกิดแต่
ไม้และเกิดแต่หญ้าปล้อง ว่า
มั่นคง สัตว์ผู้กำหนัดแล้วกำหนัด
นักแล้ว ในแก้วมณีและแก้ว

---

[๑] ขุ.อุ. ๒๕/๑๑๘/๑๕๙.
[๒] อิ. ทารุชํ ปพฺพชญฺจ.
[๓] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๐๖/๑๓๒.

โอหารินํ สิถิลํ ทุปฺปมุญฺจํ
เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ
อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหาย.[๑]

กุณฑลทั้งหลาย และความห่วงใยในบุตร และภริยา นักปราชญ์ทั้งหลาย กล่าวเครื่องผูกอันหน่วงลง อันหย่อน อันบุคคลเปลื้องได้โดยยากนั้น ว่ามั่น นักปราชญ์ทั้งหลาย ตัดเครื่องผูกแม้นั้นแล้ว เป็นผู้ไม่มีความห่วงใย ละกามสุขแล้ว ย่อมเว้นรอบ.

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา, ยทายสํ ...[๒] **ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา** อเปกฺขาติ, อยํ สงฺกิเลโส.

คาถาว่า **นักปราชญ์ทั้งหลาย หากล่าวเครื่องผูกซึ่งเกิดแต่เหล็ก ... และความห่วงใยในบุตร และภริยา ... ว่ามั่น,** นี้จัดเป็นสังกิเลสสูตร.

เอตมฺปิ เฉตฺวา ปริพฺพชนฺติ อนเปกฺขิโน กามสุขํ ปหายาติ,[๓] อยํ นิพฺเพโธ.

คาถาว่า **นักปราชญ์ทั้งหลาย ตัดเครื่องผูกแม้นั้นแล้ว เป็นผู้ไม่มีความห่วงใย ละกามสุขแล้ว ย่อมเว้นรอบ,** นี้จัดเป็นนิพเพธสูตร.

ยํ เจตยิตํ ปกปฺปิตํ ยา จ นามรูปสฺส อวกฺกนฺติ โหติ, อิเมหิ **จตูหิ ปเทหิ** สงฺกิเลโส. ปจฺฉิมเกหิ **จตูหิ นิพฺเพโธ.**

สิ่งที่คิด สิ่งที่กำหนด และการก้าวลงแห่งนามรูป จัดเป็นสังกิเลสสูตร, **ด้วยบททั้ง ๔** เหล่านี้. **ด้วยบท ๔ บทหลัง จัดเป็นนิพเพธสูตร.**

---

๑ โป. เอตํ ทฬฺหํ ฯเปฯ กามสุขํ ปหายาติ. อยํ น ทิสฺสติ. ดูเทียบ ขุ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๑.
๒ โป. ยทา.
๓ โป. เอตมฺปิ เฉตฺวา ปริพฺพชนฺติ ธีรา อนเปกฺขิโน สพฺพกาเม ปหายาติ.

ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ ?

ในข้อนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

อยํ โลโก สนฺตาปชาโต
ผสฺสปเรโต โรคํ[๑] วทติ อตฺตโต
เยน เยน หิ มญฺญนฺติ
ตโต ตํ โหติ อญฺญถา.[๒]

โลกนี้ เกิดความเดือดร้อนแล้ว ถูกผัสสะครอบงำแล้ว ย่อมกล่าวถึงโรค โดยความเป็นตัวตน ก็โลกย่อมสำคัญ โดยประการใด ขันธปัญจกอันเป็นวัตถุแห่งความสำคัญนั้น ย่อมเป็นอย่างอื่น จากประการที่ตนสำคัญนั้น.

อญฺญถาภาวี ภวสตฺโต โลโก
ภวปเรโต ภวเมวาภินนฺทติ
ยทาภินนฺทติ ตํ ภยํ
ยสฺส ภายติ ตํ ทุกฺขํ.[๒]

โลกข้องแล้วในภพ มีความปรวนแปรเป็นอย่างอื่น ถูกภพครอบงำแล้ว ย่อมเพลิดเพลินภพนั่นเอง สัตวโลกย่อมเพลิดเพลินสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นภัย สัตวโลกกลัวสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์.

ภววิปฺปหานาย[๓] โข ปนิทํ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ.[๔]

ก็บุคคลประพฤติพรหมจรรย์นี้อยู่เพื่อจะละภพแล.

---

๑ อิ. โรทํ.
๒ ขุ.อุ. ๒๕/๘๔/๑๒๑.
๓ โป. อิ. ภววิปฺปหานตฺถํ.
๔ โป. อิ. ภควติ.

เย[๑] หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ, สพฺเพเต อวิปฺปมุตฺตา ภวสฺมาติ วทามิ.

ก็สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยภพ (สัสสตทิฏฐิ), เรากล่าวว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดไม่หลุดพ้นไปจากภพ.

เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ, สพฺเพเต อนิสฺสฏา ภวสฺมาติ วทามิ.

ก็หรือว่าสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวความสลัดออกจากภพ ด้วยความไม่มีภพ (อุจเฉททิฏฐิ), เรากล่าวว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดไม่สลัดออกไปจากภพ.

สพฺพุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภติ, สพฺพุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว,[๑] โลกมิมํ ปสฺส, ปุถู อวิชฺชาย ปเรตา[๒] ภูตา ภูตรตา วา[๓] อปริมุตฺตา.

ก็ทุกข์นี้ ย่อมเกิดเพราะอาศัยอุปธิทั้งปวง ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี เพราะความสิ้นอุปาทานทั้งปวง, ท่านจงดูโลกนี้, สัตว์ทั้งหลายเป็นอันมาก ถูกอวิชชาครอบงำ หรือยินดีแล้ว ในขันธปัญจกที่เกิดแล้ว, จึงไม่พ้นไปจากภพ.

---

[๑] อิ. เย วา ปน เกจิ วิภเวน ภวนิสฺสรณํ อาหุ สพฺเพเต ภวา อนิสฺสตาติ วทามิ. เย วา ปน เกจิ วิภเวน ภวสฺส วิโมกฺขํ อาหํสุ, สพฺเพ เต ภวา อวิปฺปมุตฺตาติ วทามิ. อุปธึ ปฏิจฺจ ทุกฺขํ อิทํ สมฺโภตีติ สพฺพสฺส อุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว.

[๒] อิ. ปเรตํ ภูตํ ภูตรตํ ภวา อปริวุตฺตํ.

[๓] โป. ภาวนา.

เย หิ[๑] เกจิ ภวา สพฺพธิ สพฺพตฺถตาย, สพฺเพเต ภวา[๒] อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาติ.

ก็ภพเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในส่วนทั้งปวง (ในเบื้องบนเบื้องต่ำ เบื้องขวาง) โดยส่วนทั้งปวง ภพทั้งหมดนั้น (สวรรค์ อบาย และมนุษย์เป็นต้น) ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา.

เอวเมตํ ยถาภูตํ
สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต
ภวตณฺหา ปหียติ
วิภวํ นาภินนฺทติ
สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา
อเสสวิราคนิโรโธ นิพฺพานํ.

เมื่อบุคคล เห็นขันธปัญจกนี้ตามที่เป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้อยู่ เขาย่อมละภวตัณหาได้ ทั้งไม่เพลิดเพลินวิภวตัณหา ความดับด้วยอริยมรรคเป็นเครื่องสำรอก โดยไม่มีส่วนเหลือ เพราะสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน
อนุปาทา ปุนพฺภโว น โหติ
อภิภูโต มาโร วิชิตสงฺคาโม
อุเปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาทีติ.[๓]

ภพใหม่ย่อมไม่มี แก่ภิกษุนั้นผู้ดับแล้ว เพราะไม่ถือมั่น ภิกษุนั้น ครอบงำมารได้ ชนะสงคราม ล่วงภพได้ทั้งหมด เป็นผู้คงที่ ฉะนี้แล.

---

[๑] อิ. เย วา ปน เกจิ วิภเวน ภวนิสฺสรณํ อาหุ สพฺเพเต ภวา อนิสฺสตาติ วทามิ. เย วา ปน เกจิ วิภเวน ภวสฺส วิโมกฺขํ อาหํสุ, สพฺเพ เต ภวา อวิปฺปมุตฺตาติ วทามิ. อุปธึ ปฏิจฺจ ทุกฺขํ อิทํ สมฺโภตีติ สพฺพสฺส อุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว.

[๒] โป. อิ. สงฺขารา.

[๓] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๐๙/๑๓๖.

อยํ โลโก สนฺตาปชาโต[๑] ยาว ทุกฺขนฺติ ยํ ตณฺหา สงฺกิเลโส.

ตัณหาโดยนัยเป็นต้นว่า **โลกนี้เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ไปจนถึงทุกข์ นี้จัดเป็นสังกิเลสสูตร.

ยํ ปุนคฺคหณํ.

การยึดมั่นอื่นอีก.

เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิโมกฺขมาหํสุ, สพฺเพเต อวิมุตฺตา ภวสฺมาติ วทามิ.

ก็สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมกล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยภพ, เรากล่าวสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ทั้งหมดว่า ยังหลุดพ้นไปจากภพไม่ได้.

เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ อนิสฺสฏา ภวสฺมาติ วทามิ. อยํ ทิฏฺฐิสงฺกิเลโส, ตํ ทิฏฺฐิสงฺกิเลโส จ ตณฺหาสงฺกิเลโส จ อุภยเมตํ สงฺกิเลโส.

ก็หรือว่าสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวความสลัดออกจากภพ ด้วยความไม่มีภพ, เรากล่าวสมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดว่า ยังสลัดออกไปจากภพไม่ได้. นี้จัดเป็นทิฏฐิสังกิเลสสูตร. อนึ่ง พระสูตรทั้งสอง คือ ทิฏฐิสังกิเลสสูตร ๑ ตัณหาสังกิเลสสูตร ๑ นี้จัดเป็นสังกิเลสสูตร.

ยํ ปุนคฺคหณํ.

การยึดมั่นอื่นอีก.

ภววิปฺปหานาย พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ, ยาว สพฺพโส อุปาทานกฺขยา สมฺภวา, อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ.

ก็พรหมจรรย์นี้ อันบุคคลอยู่เพื่อจะละภพ ไปจนถึงเพราะการเกิดมีแห่งการสิ้นอุปาทาน โดยประการทั้งปวง, นี้จัดเป็นนิพเพธภาคิยสูตร.

---

[๑] ขุ.อุ. ๒๕/๘๔/๒๒๑.

ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน ยาว **อุปจฺจคา สพฺพภวานิ ตาทีติ** อิทํ อเสกฺขภาคิยํ. จตฺตาโร ปุคฺคลา[1] อนุโสตคามี สงฺกิเลโส, ฐิตตฺโต จ, ปฏิโสตคามี จ นิพฺเพโธ, ถเล ติฏฺฐตีติ อเสกฺขภูมิ.

คำว่า **แก่ภิกษุผู้ดับแล้ว** จนถึงคำว่า **ล่วงภพได้ทั้งหมด เป็นผู้คงที่** นี้จัดเป็นอเสกขภาคิยสูตร. บุคคลมี ๔ จำพวก คือ บุคคลผู้ไปตามกระแส คือ สังกิเลส ๑ บุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว ๑ บุคคลผู้ไปทวนกระแส คือ นิพเพธะ ๑ บุคคลผู้ดำรงตนอยู่บนบก คือ อเสกขภูมิ ๑.

๑๖. ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ ?

๑๖. ในสาสนปัฏฐานนั้น วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ
สํยมโต เวรํ น จียติ[2]
กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ
ราคโทสโมหกฺขยา สนิพฺพุโตติ.[3]

บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่ คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ วาสนา. กุสโล

สภาวะที่**บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** นี้

---

[1] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๕/๖.
[2] โป. เวทนปฺปิทยตีติ.
[3] ที.มหา. ๑๐/๑๒๗/๑๕๙, ขุ.อุ. ๒๕/๑๖๘/๒๑๕.

จ ชหาติ ปาปกํ ราคโทสโมหกฺขยา สนิพฺพุโตติ[๑] นิพฺเพโธ.

จัดเป็นวาสนาสูตร. ข้อที่**คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** นี้จัดเป็นนิพเพธสูตร.

โสตานุคเตสุ ธมฺเมสุ วจสา ปริจิเตสุ มนสานุเปกฺขิเตสุ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺเธสุ ปญฺจานิสํสา ปาฏิกงฺขา.

บัณฑิตพึงหวังอานิสงส์ ๕ ประการ ในธรรมที่คล้อยตามกระแส ธรรมที่ท่องบ่นด้วยวาจา ธรรมที่เพ่งพินิจด้วยใจ ธรรมที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ.

อิเธกจฺจสฺส พหุสฺสุตา ธมฺมา โหนฺติ ธาตา อปมุฏฺฐา วจสา ปริจิตา มนสานุเปกฺขิตา ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา, โส ยุญฺชนฺโต ฆเฏนฺโต วายามนฺโต ทิฏฺเฐว ธมฺเม วิเสสํ ปปฺโปติ. โน เจ ทิฏฺเฐว ธมฺเม วิเสสํ ปปฺโปติ, คิลาโน ปปฺโปติ. โน เจ คิลาโน ปปฺโปติ, มรณกาลสมเย ปปฺโปติ. โน เจ มรณกาลสมเย ปปฺโปติ, เทวภูโต ปาปุณาติ. โน เจ เทวภูโต ปาปุณาติ, เตน ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทิยา ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ.

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมมีธรรมที่ได้สดับมาก สั่งสมธรรมที่ได้สดับแล้วไม่หลงลืม ธรรมที่ท่องบ่นด้วยวาจา ธรรมที่เพ่งพินิจด้วยใจ ธรรมที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ, เขาเมื่อประกอบ สืบต่อ พยายาม ย่อมได้บรรลุคุณวิเศษ ในปัจจุบันนี้ ๑ หากไม่ได้บรรลุคุณวิเศษในปัจจุบัน ก็จะได้บรรลุคราวเจ็บป่วย ๑ หากไม่ได้บรรลุคราวเจ็บป่วย ก็จะได้บรรลุคราวใกล้ตาย ๑ หากไม่ได้บรรลุคราวใกล้ตาย ก็จะบรรลุคราวเป็นเทวดา ๑ หากไม่ได้บรรลุในคราวเป็นเทวดา ก็จะได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ เพราะความใคร่ในธรรม เพราะความบันเทิงในธรรมนั้น ๆ ๑.

---

[๑] อิ. ปรินิพฺพุโตติ.

ตตฺถายํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม ปาปุณาติ, อยํ นิพฺเพโธ. อยํ สมฺปราเย ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ, อยํ วาสนา. อิมานิ โสฬส สุตฺตานิ สพฺพสาสนํ อติคฺคณฺหนฺโต ติฏฺฐนฺติ. อิเมหิ โสฬสหิ สุตฺเตหิ นววิโธ สุตฺตนฺโต วิภตฺโต ภวติ. โส จ ปญฺญวโต โน ทุปฺปญฺญสฺส, ยุตฺตสฺส โน อยุตฺตสฺส, อกมฺมสฺส วิหาริสฺส[1] ปกติยา โลเก สงฺกิเลโส จรติ.

ในข้อนั้น การได้บรรลุคุณวิเศษ ในปัจจุบัน, นี้จัดเป็นนิพเพธสูตร. การได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ ในสัมปรายภพ, นี้จัดเป็นวาสนาสูตร. ผู้ถือมั่นพระสูตรทั้ง ๑๖ สูตรเหล่านี้ ให้เป็นดังคำสอนทั้งหลาย จึงจะดำรงอยู่ได้ พระสูตรทั้ง ๙ อย่าง ย่อมเป็นอันท่านจำแนกไว้ด้วยสูตรทั้ง ๑๖ สูตรเหล่านี้. พระสูตรนั้นย่อมควรแก่ผู้มีปัญญา หาควรแก่ผู้ทรามปัญญาไม่, ย่อมควรแก่ผู้หมั่นประกอบ หาควร แก่ผู้ไม่หมั่นประกอบไม่, ตามปกติสังกิเลสในโลก ย่อมเจริญแก่ผู้มีปกติอยู่อย่างไม่เหมาะแก่การงาน.

โส สงฺกิเลโส ติวิโธ ตณฺหาสงฺกิเลโส ทิฏฺฐิสงฺกิเลโส ทุจฺจริตสงฺกิเลโส. ตโต สงฺกิเลสโต อุฏฺฐหนฺโต สงฺกิเลโส ธมฺเมสุ ปติฏฺฐหติ, โลกิเยสุ ปติฏฺฐหตีติ. ตถากุสโล[2] ทิฏฺฐโต สเจ ตํ สีลญฺจ ทิฏฺฐิญฺจ[3] ปรามสติ, ตสฺส โส ตณฺหาสงฺกิเลโส โหติ.

ความเศร้าหมองนั้นมี ๓ อย่าง คือ ความเศร้าหมองเพราะตัณหา ๑ ความเศร้าหมองเพราะทิฏฐิ ๑ ความเศร้าหมองเพราะทุจริต ๑. แต่นั้น ความเศร้าหมองที่เกิดขึ้นจากสังกิเลส ก็จะตั้งมั่นในธรรม คือ ตั้งมั่นในโลกิยธรรม. ตัณหาสังกิเลสย่อมมีแก่ผู้ฉลาดมีปกติเห็นอย่างนั้น หากเขายังถือมั่นศีลและทิฏฐิ.

[1] โป. วิหารสฺส.
[2] โป. อิ. ตตฺถ กุสโล.
[3] สี. ทิฏฺฐิ จ.

สเจ ปนสฺส เอวํ โหติ อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสํ เทวญฺญตโร วาติ[๑] ยสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, เอตสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิสงฺกิเลโส ภวติ. สเจ ปน สีเล ปติฏฺฐิโต อปรามฏฺฐสฺส หิ สีลวตํ โหติ, ตสฺส ตํ สีลวโต โยนิโส คหิตํ อวิปฺปฏิสารํ[๒] ชเนติ ยาว วิมุตฺติญาณทสฺสนํ.

ก็มิจฉาทิฏฐิสังกิเลส ย่อมมีแก่มิจฉาทิฏฐิบุคคล หากเขามีความคิดอย่างนี้ว่า เราจะเป็นเทพเจ้าหรือเป็นเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยศีลพรต หรือพรหมจรรย์นี้. ความเป็นผู้มีศีลย่อมมีแก่ผู้ไม่ถูกตัณหา และทิฏฐิครอบงำ หากเขาตั้งมั่นในศีล ศีลของเขานั้นจนถึงวิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมยังอวิปปฏิสารที่ยึดไว้ด้วยโยนิโสมนสิการให้เกิด แก่ผู้มีศีล.

ตญฺจ ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม กาลงฺกตสฺส วา ตมฺหิเยว วา ปน อปราปริยาเยน วา อญฺเญสุ ขนฺเธสุ, เอวํ สุตํ สุจริตํ วาสนาย สํวตฺตตีติ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ วุจฺจติ.

อนึ่ง ศีลนั้นย่อมมีแก่ผู้นั้นซึ่งทำกาละลงในปัจจุบัน คือ ในขันธ์นั้นหรือในขันธ์อื่น ๆ โดยภพต่อ ๆ ไป, ดังที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า สุจริตย่อมเป็นไปในส่วนแห่งวาสนา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าวาสนาภาคิยสูตร.

ตตฺถ สีเลสุ จิตสฺส วินีวรณํ จิตฺตํ, ตํ ตโต สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหานาย ภควา ธมฺมํ เทเสติ. โส อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ ปาปุณาติ, ยทิ วา สาสนนฺตเร อจฺจนฺตํ นิพฺพานํ ปาปุณาติ, ยทิ วา เอกาสเน จ อภิญฺเญ.

ในพระสูตรนั้น จิตของผู้ตั้งมั่นในศีลก็จะไร้นิวรณ์, ถัดจากนั้น พระผู้มีพระภาค ก็จะทรงแสดงธรรม เพื่อให้เขาละสักกายทิฏฐิ, เขาย่อมได้บรรลุพระนิพพาน อันเป็นจุดจบของที่สุด, หรือบรรลุพระนิพพานอันเป็นที่สุด ในระหว่าง

---

๑ องฺ.ทสก. ๒๔/๑๔/๒๐.

๒ โป. สี. อปฏิสารํ.

ศาสนา, หรือว่าย่อมได้บรรลุอภิญญา ๖ บนอาสนะเดียว.

ตตฺถ เทฺว ปุคฺคลา อริยธมฺเม ปาปุณนฺติ สทฺธานุสารี จ ธมฺมานุสารี จ.[๑]

ในข้อนั้น บุคคล ๒ จำพวก ย่อมได้บรรลุอริยธรรม คือ บุคคลผู้สัทธานุสารี ๑ บุคคลผู้ธัมมานุสารี ๑.

ตตฺถ ธมฺมานุสารี อุคฺฆฏิตญฺญู, สทฺธานุสารี เนยฺโย.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น บุคคลผู้ธัมมานุสารี จัดเป็นอุคฆฏิตัญญูบุคคล, บุคคลผู้สัทธานุสารีจัดเป็นเนยบุคคล.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ทุวิโธ โกจิ ติกฺขินฺทฺริโย โกจิ มุทินฺทฺริโย.

ในข้อนั้น อุคฆฏิตัญญูบุคคลมี ๒ จำพวก คือ บางคนมีอินทรีย์แก่กล้า ๑ บางคนมีอินทรีย์อ่อน ๑.

ตตฺถ เนยฺโยปิ ทุวิโธ โกจิ ติกฺขินฺทฺริโย โกจิ มุทินฺทฺริโย.

ในข้อนั้น แม้เนยบุคคลก็มี ๒ จำพวก คือ บางคนมีอินทรีย์แก่กล้า ๑ บางคนมีอินทรีย์อ่อน ๑.

ตตฺถ โย จ อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย. โย จ เนยฺโย ติกฺขินฺทฺริโย, อิเม ปุคฺคลา อสมินฺทฺริยา[๒] โหนฺติ.

ในข้อนั้น บุคคลเหล่านี้ คือ อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน ๑ เนยบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ๑, ย่อมเป็นผู้มีอินทรีย์ไม่เสมอกัน.

ตตฺถ อิเม ปุคฺคลา สมินฺทฺริยา ปริหายนฺติ จ อุคฺฆฏิตญฺญุโต,

ในบุคคลเหล่านั้น บุคคลเหล่านี้ คือ วิปจิตัญญูบุคคล ที่อยู่ถัดจาก

---

๑ อภิ.วิ. ๓๖/๔๕-๔๖/๑๔๖-๑๔๗.

๒ อิ. อสทฺธินฺทฺริยา.

วิปจิตญฺญู[๑] เนยฺยโต, อิเม มชฺฌิมา ภูมิคตา วิปจิตญฺญู โหนฺติ. อิเม ตโย ปุคฺคลา.

อุคฆฏิตัญญูบุคคลลงมาและวิปจิตัญญู-บุคคลที่อยู่สูงกว่าไนยบุคคลขึ้นไป จัดเป็นผู้มีอินทรีย์เสมอกัน, วิปจิตัญญูบุคคลเหล่านี้ จัดเป็นผู้มีภูมิปานกลาง. รวมความว่า บุคคลมี ๓ จำพวก.

๑๗. ตตฺถ จตฺตฺถา ปน ปญฺจมา อุคฺฆฏิตญฺญู วิปจิตญฺญู เนยฺโย จ, ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตาปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, เอกพีชี โหติ ปฐโม โสตาปนฺโน.

๑๗. ในข้อนั้น บุคคลที่ ๔-๕ มี ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญูบุคคล ๑ วิปจิตัญญูบุคคล ๑ และไนยบุคคล ๑. ในบุคคลเหล่านั้น อุคฆฏิตัญญูบุคคล ได้เฉพาะอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในทัสสนภูมิ ย่อมบรรลุโสดาปัตติผล, นี้จัดเป็นพระโสดาบันจำพวกที่ ๑ ผู้เป็นเอกพีชีบุคคล.

ตตฺถ วิปจิตญฺญู ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตาปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, โกลํโกโล จ โหติ ทุติโย โสตาปนฺโน.

ในบุคคลเหล่านั้น วิปจิตัญญู-บุคคล ได้เฉพาะอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในทัสสนภูมิ ย่อมบรรลุโสดาปัตติ-ผล, นี้จัดเป็นพระโสดาบันจำพวกที่ ๒ ผู้เป็นโกลังโกลบุคคล.

ตตฺถ เนยฺโย ปุคฺคโล อินฺทฺริยานิ ปฏิลภิตฺวา ทสฺสนภูมิยํ ฐิโต โสตา-ปตฺติผลญฺจ ปาปุณาติ, สตฺตกฺขตฺตุ-ปรโม จ โหติ อยํ ตติโย โสตาปนฺโน.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น ไนยบุคคล ได้เฉพาะอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในทัสสนภูมิ บรรลุโสดาปัตติผล, นี้จัดเป็นพระโสดาบันจำพวกที่ ๓ ผู้เป็นสัตตัก-ขัตตุปรมบุคคล.

---

[๑] ฉ. อิ. วิปญฺจิตญฺญู.

อิเม ตโย ปุคฺคลา อินฺทฺริยเวมตฺตตาย โสตาปตฺติผเล ฐิตา.

บุคคลทั้ง ๓ จำพวกเหล่านี้ ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล เพราะมีอินทรีย์ต่างกัน.

อุคฺฆฏิตญฺญู เอกพีชี โหติ, วิปจิตญฺญู โกลํโกโล โหติ, เนยฺโย สตฺตกฺขตฺตุปรโม โหติ, อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ. สเจ ปน ตทุตฺตริ วายมติ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ ปาปุณาติ.

อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้เอกพีชี ๑, วิปจิตัญญูบุคคลผู้โกลังโกละ ๑, ไนยบุคคลผู้สัตตักขัตตุปรมะ ๑. นี้จัดเป็นนิพเพธภาคิยสูตร. ก็ถ้าท่านพยายามยิ่งไปกว่านั้น ก็จะบรรลุพระนิพพานอันเป็นจุดจบของที่สุด.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล โย ติกฺขินฺทฺริโย, เต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ อนาคามิผลํ ปาปุณิตฺวา อนฺตราปรินิพฺพายี จ อุปหจฺจปรินิพฺพายี จ.

ในบุคคลเหล่านั้น อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า แยกเป็น ๒ จำพวก คือ ผู้ได้บรรลุอนาคามิผลแล้วเป็นอันตราปรินิพพายีบุคคล ๑, ผู้ได้บรรลุอนาคามิผลแล้ว เป็นอุปหัจจปรินิพพายีบุคคล ๑.

ตตฺถ วิปจิตญฺญู ปุคฺคโล โย ติกฺขินฺทฺริโย, เต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ อนาคามิผลํ ปาปุณนฺติ อสงฺขารปรินิพฺพายี จ สสงฺขารปรินิพฺพายี จ.

ในบุคคลเหล่านั้น วิปจิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า แยกเป็น ๒ จำพวก คือ ผู้ได้บรรลุอนาคามิผลเป็นอสังขารปรินิพพายีบุคคล ๑, ผู้ได้บรรลุอนาคามิผล เป็นสสังขารปรินิพพายีบุคคล ๑.

ตตฺถ เนยฺโย ปุคฺคโล อนาคามิผลํ ปาปุณนฺโต อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติ. อุคฺฆฏิตญฺญู จ วิปจิตญฺญู จ อินฺทฺริยนานตฺเตน อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล

ในบุคคลเหล่านั้น ไนยบุคคลเมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามีบุคคล. อุคฆฏิตัญญูบุคคลและวิปจิตัญญูบุคคล มีความแตกต่างกัน

ติกฺขินฺทฺริโย อนฺตราปรินิพฺพายี โหติ, อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติ.

เพราะความต่างแห่งอินทรีย์ คือ อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอันตราปรินิพพายีบุคคล อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามีบุคคล.

อุคฺฆฏิตญฺญู จ วิปจิตญฺญู จ อินฺทฺริยนานตฺเตน อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย สสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, ติกฺขินฺทฺริโย อนฺตราปรินิพฺพายี โหติ, อุคฺฆฏิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อุปหจฺจปรินิพฺพายี โหติ.

อุคฆฏิตัญญูบุคคลและวิปจิตัญญูบุคคลมีความแตกต่างกัน เพราะความต่างแห่งอินทรีย์ คือ อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายีบุคคล, อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอันตราปรินิพพายีบุคคล, อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอุปหัจจปรินิพพายีบุคคล.

วิปจิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย อสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, วิปจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย สสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ, เนยฺโย อุปหจฺจปรินิพฺพายี โหติ, วิปจิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย อสงฺขารปรินิพฺพายี โหติ.

วิปจิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอสังขารปรินิพพายีบุคคล, วิปจิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายีบุคคล, ไนยบุคคล เมื่อได้

บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอุปหัจจ-ปรินิพพายีบุคคล, วิปจิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอสังขารปรินิพพายีบุคคล.

วิปจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย สสงฺขาร-ปรินิพฺพายี โหติ, เนยฺโย อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี โหติ.

วิปจิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายีบุคคล, ไนยบุคคลเมื่อได้บรรลุอนาคามิผล ย่อมเป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามีบุคคล.

อิติ ปญฺจ อนาคามิโน, ฉฏฺโฐ สกทาคามี, ตโย จ โสตาปนฺนาติ อิเม นว เสขา.

รวมความว่า เสกขบุคคลมี ๙ จำพวก คือ อนาคามี ๕ จำพวก ๑, สกทาคามีลำดับที่ ๖ จำพวก ๑, โสดาบัน ๓ จำพวก ๑.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณนฺโต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ อุภโตภาควิมุตฺโต ปญฺญาวิมุตฺโต จ.

ในบุคคลเหล่านั้น อุคฆฏิตัญญู-บุคคล ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ แยกเป็น ๒ จำพวก คือ อุภโตภาควิมุตติบุคคล ๑ ปัญญาวิมุตติ-บุคคล ๑.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปุคฺคโล มุทินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณนฺโต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ ฐิตกปฺปี[๑] จ ปฏิเวธน-ภาโว จ.

ในบุคคลเหล่านั้น อุคฆฏิตัญญูบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ แยกเป็น ๒ จำพวก คือ ฐิตกัปปีบุคคล ๑ ปฏิเวธนภาวบุคคล ๑.

---

[๑] ม. อิ. ฐิตกปฺปี, อภิ.ปุ. ๓๖/๓๗/๑๔๔.

ตตฺถ วิปจิตญฺญู ปุคฺคโล จ ติกฺขินฺทฺริโย โส อรหตฺตํ ปาปุณนฺโต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ เจตนาภพฺโพ จ อนุรกฺขณาภพฺโพ[๑] จ.

ในบุคคลเหล่านั้น วิปจิตัญญู-บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แยกเป็น ๒ จำพวก คือ เจตนาภัพพบุคคล ๑ อนุรักขณาภัพพ-บุคคล ๑.

ตตฺถ วิปจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย อรหตฺตํ ปาปุณนฺโต เทฺว ปุคฺคลา โหนฺติ, สเจ เจเตติ น ปรินิพฺพายี, โน เจ เจเตติ ปรินิพฺพายีติ. สเจ อนุรกฺขติ น ปรินิพฺพายี, โน เจ อนุรกฺขติ ปรินิพฺพายีติ.

ในบุคคลเหล่านั้น วิปจิตัญญู-บุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แยกเป็น ๒ จำพวก คือ ผู้หากตั้งใจจะไม่ปรินิพพาน หากไม่ตั้งใจจึงจะปรินิพพาน ๑, ผู้หากตามรักษาจะไม่ปรินิพพาน หากไม่ตามรักษาจึงจะปรินิพพาน ๑.

ตตฺถ เนยฺโย ปุคฺคโล ภาวนานุโยคมนุยุตฺโต ปริหานธมฺโม โหติ กมฺมนิยโต วา สมสีสี วา, อิเม นว อรหนฺโต.

ในบุคคลเหล่านั้น ไนยบุคคลผู้ประกอบภาวนา เสื่อมจากธรรม เป็นสมสีสีบุคคลเพราะเที่ยงต่อกรรม, บุคคลเหล่านี้ จัดเป็นพระอรหันต์ ๙ จำพวก.

อิทํ จตุพฺพิธํ สุตฺตํ สงฺกิเลสภาคิยํ อเสขภาคิยํ.

พระสูตร ๔ สูตรนี้ จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร.

---

[๑] ฉ. อิ. รกฺขณาภพฺโพ.

อิเมสุ ปุคฺคเลสุ ตถาคตสฺส ทสวิธํ พลํ ปวตฺตติ.

บรรดาบุคคลเหล่านี้ สำหรับพระตถาคตมีกำลัง ๑๐ ประการ.

๑๘. กตมํ ทสวิธํ ?

๑๘. กำลัง ๑๐ ประการเป็นไฉน ?

คือ

อิธ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อปฺปวตฺติเต ธมฺมจกฺเก มเหสกฺขา เทวปุตฺตา ยาจนาย อภิยาตา[๑] โหนฺติ เทเสตุ สุคโต ธมฺมนฺติ.

ในโลกนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าไม่ทรงหมุนพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว เทพบุตรผู้มีศักดิ์ใหญ่ทั้งหลายจะต้องกราบทูลอ้อนวอนว่า ขอพระสุคตได้โปรดแสดงพระธรรม.

โส อนุตฺตเรน พุทฺธจกฺขุนา โวโลเกนฺโต อทฺทสาสิ สตฺตานํ ตโย ราสีนํ สมฺมตฺตนิยโต มิจฺฉตฺตนิยโต อนิยโต.[๒] ตตฺถ สมฺมตฺตนิยโต ราสิ มิจฺฉาสตี อาปชฺเชยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อสตฺถุโก[๓] ปรินิพฺพาเยยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมาปตฺตึ อาปชฺเชยฺยาติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

พระสุคตเจ้านั้น ทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักษุอันยอดเยี่ยม ได้ทรงเห็นแล้วว่า บรรดาราสีแห่งสัตว์ทั้งหลาย คือ สัตว์ผู้เป็นสัมมัตตนิยตราสี (กองคือความถูกที่แน่นอน) ๑ สัตว์ผู้เป็นมิจฉัตตนิยตราสี (กองคือความผิดที่แน่นอน) ๑ สัตว์ผู้เป็นอนิยตราสี (กองคือความไม่แน่นอน) ๑. ในสัตว์ ๓ จำพวกนั้น ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้เป็นสัมมัตตนิยตราสี จะบรรลุถึงมิจฉาสติ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่สัตว์นั้นไม่ได้รับการสั่งสอน จะปรินิพพานไป

---

[๑] ม. อิ. อติยาตา.
[๒] ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๒๙.
[๓] โป. อสตฺถโก.

นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่สัตว์นั้นจะบรรลุถึงสมาบัติ นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

ตตฺถ มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ อริยสมาปตฺตึ ปฏิปชฺชิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อนริยมิจฺฉาปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

ในข้อนั้น ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้เป็นมิจฉัตตนิยตราสี จักปฏิบัติอริยสมาบัติ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้เป็นมิจฉัตตนิยตราสีจักปฏิบัติอนริยมิจฉาปฏิบัติ (การปฏิบัติผิด ที่ไม่ใช่ทางของพระอริยะ) นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

ตตฺถ อนิยโต ราสิ สมฺมาปฏิปชฺชมาโน[๑] สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ, มิจฺฉาปฏิปชฺชมาโน สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมฺมาปฏิปชฺชมาโน สมฺมตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ, มิจฺฉาปฏิปชฺชมาโน มิจฺฉตฺตนิยตราสึ คมิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

ในข้อนั้น ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้เป็นอนิยตราสีปฏิบัติชอบ จะเข้าถึงพวกสัตว์ผู้เป็นสัมมัตตนิยตราสี นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้, ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติผิดจักเข้าถึงเหล่าสัตว์ผู้เป็นสัมมัตตนิยตราสี นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติชอบ จักเข้าถึงเหล่าสัตว์ผู้เป็นสัมมัตตนิยตราสี นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้, ข้อที่เหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติผิด จักเข้าถึงเหล่าสัตว์ผู้เป็นมิจฉัตตนิยตราสี นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

อิเม ตโย อนุตฺตเรน พุทฺธจกฺขุนา โวโลเกนฺตสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เม สโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ เอตฺตาวตา มํ โกจิ สหธมฺเมน

ข้อที่ใคร ๆ จะโจทก์เราด้วยสหธรรมโดยเหตุมีประมาณเท่านี้ว่า ธรรมเหล่านี้อันเราผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรวจดูสัตวโลกทั้ง ๓ เหล่านี้ด้วยพุทธจักษุอัน

---

[๑] โป. สมฺมาปฏิปชฺชมานํ. เอวมุปริปิ.

ปฏิโจทิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, วีตราคสฺส เต ปฏิชานโต อขีณาสวตาย สหธมฺเมน โกจิ ปฏิโจทิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

ยอดเยี่ยมยังไม่ได้ตรัสรู้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่ใคร ๆ จะโจทก์เราด้วยสหธรรม เพราะเหตุที่เราสิ้นราคะแล้วทราบชัดอยู่ซึ่งสัตว์เหล่านั้น แต่ยังไม่สิ้นอาสวะ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ยโต ปน อิมสฺส อนิยตสฺส ราสิสฺส ธมฺมเทสนา, สา น ทิสฺสติ ตกฺกรสฺส สมฺมาทุกฺขกฺขยายาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, ตถา โอวทิโต ยํ ปน เม อนิยตราสิ สาวโก ปุพฺเพนาปรํ วิเสสํ น สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

ข้อที่พระธรรมเทศนา สำหรับสัตว์ผู้เป็นอนิยตราสีนี้ จักไม่ปรากฏแก่ผู้ทำตาม เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่สาวกของเราผู้เป็นอนิยตราสี ที่เราโอวาทแล้วอย่างนั้น จักไม่ทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษ ถัดไปจากคุณวิเศษก่อน นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

๑๙. ยํ โข มุนิ นานปฺปการสฺส นานานิรุตฺติโย เทวนาคยกฺขานํ ทเมติ[๑] ธมฺเม ววตฺถาเนน วตฺวา การณโต อญฺญํ ปารํ[๒] คมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ธมฺมปฏิสมฺภิทา.

๑๙. ข้อที่พระมุนีผู้ฉลาดในนิรุตติต่าง ๆ ทรงฝึกเทวดา นาค ยักษ์ทั้งหลาย โดยประการต่าง ๆ ตรัสธรรมทั้งหลายตามที่กำหนด ส่งให้ถึงฝั่งอื่นโดยเหตุ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. นี้จัดเป็นธัมมปฏิสัมภิทา.

ยโต ปนิมา นิรุตฺติโต สตฺต สุตฺตนิรุตฺติโย[๓] นาภิสมฺภุเนยฺยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา.

ข้อที่พระมุนีจะไม่ยังเทวดาเป็นต้นให้บรรลุภาษาแห่งสูตร ๗ ภาษา ตามภาษาเดิม นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. นี้จัดเป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา.

---

[๑] อิ. ทมฺเมติ.
[๒] โป. อญฺเญสํ ปารํ.
[๓] ฉ. สตฺต สตฺต นิรุตฺติโย.

นิรุตฺติ โข ปน อภิสมฺคครตานํ สาวกานํ ตมตฺถมวิญฺญาปเยติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. อตฺถปฏิสมฺภิทา.

ข้อที่พระมุนีจะพึงยังสาวกทั้งหลายผู้พอใจในผลอันเลิศยิ่งแห่งภาษาให้เข้าใจอรรถแห่งภาษานั้น นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. นี้จัดเป็นอัตถปฏิสัมภิทา.

มเหสกฺขา เทวปุตฺตา อุปสงฺกมิตฺวา ปเญฺห ปุจฺฉิสฺ. กายิเกน วา มานสิเกน วา ปริปีฬิตสฺส หตฺถกุณีติ วา ปาเท วา ขญฺเช ทนฺธสฺส[๑] โส อตฺโถ น ปริภาชิยตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ปฏิภาณปฏิสมฺภิทา.

ข้อที่เทพบุตรผู้มีศักดิ์ใหญ่ทั้งหลายเข้าไปเฝ้า ทูลถามปัญหา. พระมุนีจะทรงเบียดเบียนด้วยกาย หรือด้วยใจทรมานให้มีมือพิการ หรือมีเท้าพิการแล้วไม่จำแนกอรรถ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. นี้จัดเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

ยมฺหิ ตํ เตสํ โหติ ตมฺหิ อสนฺตํ ภวตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ยมฺหิ[๒] นาสํ เตสํ น ภวติ, ตมฺหิ นาสํ เตสํ ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. เอวํ สมุทยสฺส นิโรธาย ทส กุสลกมฺมปถา.[๓]

ข้อที่สิ่งที่มี แก่เทวดาเป็นต้นเหล่านั้น ในสภาวะใด จะกลายเป็นไม่มีในสภาวะนั้น นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. ข้อที่สิ่งไม่มี แก่เทวดาเป็นต้นเหล่านั้นในสภาวะใด จักมีแก่เทวดาเหล่านั้นก็หามิได้ในสภาวะนั้น นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. บัณฑิตพึงทราบกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เพราะดับสมุทัย ด้วยประการฉะนี้.

มาโร วา อินฺโท วา พฺรหฺมา วา ตถาคโต วา จกฺกวตฺตี วา โส

ข้อที่พระยามาร พระอินทร์ พระพรหม พระตถาคตหรือพระเจ้าจักรพรรดิ

[๑] ม. อิ. ทนฺตสฺส.
[๒] โป. ยํ หิ.
[๓] โป. อกุสลกมฺมปถา.

วต นาม มาตุคาโม ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, ปุริโส อสฺส ราชา จกฺกวตฺตี สกฺโก เทวานมินฺโท ภวิสฺสตีติ ฐานเมตํ วิชฺชติ.

อิติสฺส เอวรูปํ พลํ เอวรูปํ ญาณํ, อิทํ วุจฺจติ ฐานาฏฺฐานญาณํ. ปฐมํ ตถาคตพลํ.

ตํ นิทฺทิสิตพฺพํ ตีหิ ราสีหิ จตูหิ เวสารชฺเชหิ จตูหิ ปฏิสมฺภิทาหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ปวตฺติยํ นิวตฺติยํ. ยญฺจ[1] กุสลากุสลวิปาเกสุ[2] จ อุปปชฺชติ ยญฺจ อิตฺถิปุริสานํ. อิทํ ปฐมํ พลํ ตถาคโต เอวํ ชานาติ.

เยสํ ปน สมฺมตฺตนิยโต ราสิ, นายํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา, นิพฺพานคามินีเยวายํ ปฏิปทา. ตตฺถ สิยา มิจฺฉตฺตนิยโต ราสิ, เอสาปิ น สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา. สกฺกายสมุทยคามินีเยวายํ ปฏิปทา โหตุ, อยํ ตตฺถ ตตฺถ

จักเป็นมาตุคาม นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้, ข้อที่บุรุษจักเป็นพระราชา พระเจ้าจักรพรรดิ ท้าวสักกะจอมเทพ นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

พระตถาคตทรงมีพระกำลัง มีพระญาณเช่นนี้ด้วยประการฉะนี้, นี้ท่านเรียกว่าฐานาฏฐานญาณ (ญาณรู้ความเป็นฐานะ และไม่ใช่ฐานะ), อันเป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๑.

บัณฑิตพึงแสดงไขกำลังแห่งพระตถาคตข้อ ๑ นั้นด้วยราสี ๓ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ การไปและการกลับแห่งปฏิจจสมุปบาท. การที่สัตว์เกิดในกุศลและอกุศลวิบาก และการเกิดขึ้นแห่งสตรีและบุรุษ. พระตถาคตทรงทราบกำลังที่ ๑ นี้ อย่างนี้.

ก็สัมมัตตนิยตราสีที่พึงมีแก่สภาวธรรมทั้งหลายนี้ ยังไม่เป็นสัพพัตถคามินีปฏิปทา (ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง) แต่สัมมัตตนิยตราสีนี้ เป็นนิพพานคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่ยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน)

---

[1] โป. ภาคิยญฺจ.

[2] โป. กุสลํ กุสลวิปาเกสุ.

ปฏิปตฺติยา จิโต คจฺฉติ นิพฺพานํ. คจฺฉติ อปายํ. คจฺฉติ เทวมนุสฺสสฺส. ยํ ยํ วา ปฏิปทํ ปฏิปชฺเชยฺย สพฺพตฺถ คจฺเฉยฺย, อยํ สพฺพตฺถคามินี-ปฏิปทา.

เท่านั้น หากในสภาวะนั้นจะพึงมีมิจฉัตตนิยตราสี แม้มิจฉัตตนิยตราสีนี้ ก็ยังไม่เป็นสัพพัตถคามินีปฏิปทา, มิจฉัตตนิยตราสีนี้ เป็นได้เพียงสักกาย-สมุทยคามินีปฏิปทาเท่านั้น(ปฏิปทาที่ยังสัตว์ให้ถึงความเกิดขึ้น แห่งสักกายทิฏฐิ) บุคคลผู้ดำรงมั่นด้วยข้อปฏิบัติในราสีนั้น ๆ จึงจะได้ไปนิพพาน ไปอบาย ไปเทวโลก ไปมนุษยโลก ปฏิปทาที่บุคคลปฏิบัติแล้ว พึงไปได้ในที่ทั้งปวง, นี้จัดเป็นสัพพัตถคามินีปฏิปทา.

ยํ เอตฺถ ญาณํ ยถาภูตํ, อิทํ วุจฺจติ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทาญาณํ, ทุติยํ ตถาคตพลํ.

ในข้อนี้ ญาณที่เป็นยถาภูตญาณนี้ท่านเรียกว่า สัพพัตถคามินีปฏิปทา-ญาณอันเป็นกำลัง แห่งพระตถาคตข้อที่ ๒.

สา โข ปนายํ สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทา นานาธิมุตฺตา เกจิ กาเมสุ เกจิ ทุกฺกรการิยํ เกจิ อตฺตกิลมถานุโยค-มนุยุตฺตา เกจิ สํสาเรน สุทฺธึ ปจฺเจนฺติ เกจิ อนชฺชาจาราติ.[๑]

สัพพัตถคามินีปฏิปทานั้น มีการน้อมไปต่างกัน คือ สัตว์บางพวกน้อมไปในกาม บางพวกน้อมไปในทุกกรกิริยา บางพวกตามประกอบอัตตกิลมถานุโยค บางพวกเชื่อว่าบริสุทธิ์ได้ โดยการท่องเที่ยวไป บางพวกเชื่อว่าบริสุทธิ์ได้เพราะการประพฤติที่ไม่ผิด.

---

[๑] โป. อนชฺชาภาวนาติ.

เตน เตน จริเตน วินิพนฺธานํ[๑] สตฺตานํ ยํ ญาณํ ยถาภูตํ นานาคตํ โลกสฺส อเนกาธิมุตฺตคตํ ยถาภูตํ ปชานาติ. อิทํ ตติยํ ตถาคตพลํ.

ยถาภูตญาณ ของเหล่าสัตว์ผู้ถูกผูกไว้ด้วยจริตนั้น ๆ เป็นไปต่างกัน ทราบชัดถึงข้อที่สัตวโลกน้อมไป ในอารมณ์ต่าง ๆ. นี้จัดเป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๓.

ตตฺถ สตฺตานํ อธิมุตฺตา ภวนฺติ อาเสวนฺติ ภาเวนฺติ พหุลีกโรนฺติ. เตสํ กมฺมุปสฺยานํ ตทาธิมุตฺตานํ, สา เจว ธาตุ สํวหติ.

ในข้อนั้น ความน้อมไปในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย คือ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มาก. ธาตุนั้นแล ย่อมนำไปซึ่งสัตว์เหล่านั้นผู้อิงอาศัยกรรม, ผู้น้อมไปในอารมณ์นั้น.

กตรา ปเนสา ธาตุ เนกฺขมฺมธาตุ พลธาตุ ? กาจิ สมฺปตฺติ กาจิ มิจฺฉตฺตญฺจ ธาตุ อธิมุตฺตา ภวนฺติ. อญฺญตรา อุตฺตริ น สมนุปสฺสนฺติ.

อนึ่ง ธาตุนี้ คือ เนกขัมมธาตุ พลธาตุ เป็นไฉน ? คือ ธาตุบางเหล่าเป็นสมบัติ บางเหล่าน้อมไปสู่มิจฉัตตะ. ธาตุที่ยิ่งนอกจากนั้น ยังไม่ปรากฏ.

เต ตเทวฏฺฐานํ มยา ชรามรณสฺส อภินิวิสฺส โวหรนฺติ อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ. ยถา ภควา สกฺกสฺส เทวานมินฺทสฺส ภาสิตํ. ยํ ตตฺถ ยถาภูตํ ญาณํ. อิทํ วุจฺจติ จตุตฺถํ ตถาคตพลํ.

สัตว์เหล่านั้น กล่าวการกำหนดนั้นแก่ผู้ยึดมั่นชรา และมรณะต่างไปจากเราว่า ข้อนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า. เหมือนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ แก่ท้าวสักกะจอมเทพ. ในญาณนั้น ยถาภูตญาณ นี้ท่านเรียกว่ากำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๔.

---

[๑] โป. สี. วจนิพนฺธานํ.

ตตฺถ ยํเยว ธาตุํ[๑] เสฏฺฐนฺติ ตํ ตํ กาเยน จ วาจาย จ อารมฺภนฺติ เจตสิโก. อารมฺโภ เจตนา กมฺมํ กายิกา วาจสิกา อารมฺโภ เจตสิกตฺตา กมฺมนฺตรํ ตถาคโต เอวํ ปชานาติ อิมินา สตฺเตน เอวํ ธาตุเกน เอวรูปิ กมฺมํ กตํ, ตํ อตีตมทฺธานํ อิมินา เหตุนา ตสฺส เอวรูโป วิปาโก วิปจฺจติ เอตรหิ วิปจฺจิสฺสติ วา อนาคตมทฺธานนฺติ.

บรรดาสภาวะเหล่านั้น สภาวะที่ชื่อว่าเจตสิก เพราะเป็นจุดเริ่มแห่งธาตุที่ประเสริฐสุดทางกาย และทางวาจา อารัมภนเจตนากรรม จัดเป็นจุดเริ่มทางกายและทางวาจา เพราะเป็นเจตสิก พระตถาคต ย่อมทรงทราบลำดับกรรมได้อย่างชัดเจนอย่างนี้ว่า กรรมเช่นนี้อันสัตว์นี้ ผู้มีธาตุอย่างนี้กระทำไว้, และวิบากเช่นนี้ ย่อมเผล็ดผลแก่เขาโดยเหตุนี้ ตลอดกาลนานอันเป็นส่วนอดีต จักเผล็ดผลแก่เขาในกาลนี้ หรือตลอดกาลนาน อันเป็นส่วนอนาคต.

เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ ปชานาติ อยํ ปุคฺคโล เอวํธาตุโก อิทํ กมฺมํ กโรติ. ตณฺหาย จ ทิฏฺฐิยา จ อิมินา เหตุนา น ตสฺส วิปาโก ทิฏฺเฐเยว ธมฺเม นิพฺพตฺติสฺสติ, อุปปชฺเช วาติ.

พระตถาคตทรงทราบชัดตลอดกาลอันเป็นปัจจุบันอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ผู้มีธาตุอย่างนี้ กระทำกรรมนี้ไว้, เพราะตัณหาทิฏฐิ และเหตุนี้ วิบากแห่งกรรมนั้น จักยังไม่เกิดหรือจะเกิดในปัจจุบัน.

อปรมฺหิ วา ปริยาเย เอวํ ปชานาติ อยํ ปุคฺคโล เอวรูปิ กมฺมํ กริสฺสติ อนาคตมทฺธานํ, อิมินา เหตุนา ตสฺส เอวรูโป วิปาโก นิพฺพตฺติสฺสติ, อิมินา เหตุนา ยานิ จตฺตาริ กมฺมฏฺฐานานิ อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปจฺจุปฺปนฺนสุขํ

อีกอย่างหนึ่ง ในปริยายอื่น พระตถาคต ย่อมทรงทราบชัดอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ จักกระทำกรรมเห็นปานนี้ ตลอดกาลนาน อันเป็นส่วนอนาคต, วิบากเช่นนี้ แห่งกรรมนั้นจักเกิดเพราะเหตุนี้, พระตถาคตพระองค์นี้ ย่อมทรง

---

[๑] ม. ยํ ยเทว ธาตุํ

อายตึ จ สุขวิปากํ ฯเปฯ อิติ อยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ[๑] เหตุโส ฐานโส วิปากเวมตฺตตํ ปชานาติ อุจฺจาวจาหีนปณีตตา. อิทํ วุจฺจติ กมฺมวิปากญาณํ ปญฺจมํ ตถาคตพลํ.

ทราบชัดถึงข้อที่กรรมสมาทาน ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันมีวิบากต่างกัน โดยเหตุ โดยฐานะ เพราะความที่สัตว์สูง ต่ำ เลว ประณีตต่างกัน โดยนัยเป็นต้นว่า กัมมัฏฐาน ๔ อย่างจักเกิดโดยเหตุนี้ คือ กัมมัฏฐานนี้ จะมีสุขในปัจจุบัน และจะมีผลเป็นสุขในกาลต่อไป ฯลฯ. นี้ท่านเรียกว่ากัมมวิปากญาณ อันเป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๕.

ตถา สตฺตา ยํ วา กมฺมสมาทานํ สมาทิยนฺตา ตตฺถ เอวํ ปชานาติ อิมสฺส ปุคฺคลสฺส กมฺมาธิมุตฺตสฺส ราคจริตสฺส เนกฺขมฺมธาตูนํ ปาริปูรึ คจฺฉนฺติ, ตสฺส ราคานุคเต สุญฺญมานสฺส ปรมํ ฌานํ สงฺกิลิสฺสติ, สเจ ปุน อุตฺตริ วายามโต ฌานโวทานคเต มานเส วิเสสภาคิยํ ปฏิปทํ อนุยุญฺชิยติ. ตสฺส หิ ฌานภาคิยํเยว ปรมชฺฌาเน จิตฺตสฺส ทุติยํ ฌานํ โวทานํ คจฺฉติ, ตติยญฺจ ฌานํ สมาปชฺชิตุกามสฺส โสมนสฺสินฺทฺริยํ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐติ, ตสฺส สา ปีติ

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย เมื่อสมาทานกัมมสมาทานใด ย่อมทราบชัดอย่างนี้ในกัมมสมาทานนั้น กัมมสมาทานของบุคคลนี้ ผู้น้อมไปในกรรม ผู้เป็นราคจริต ย่อมถึงความบริบูรณ์ แห่งเนกขัมมธาตุทั้งหลาย เมื่อเขามีใจว่าว่างเปล่าในเพราะการคล้อยไปตามราคะ ปฐมฌานจักเศร้าหมอง, ถ้าเขาพยายามให้ยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อใจถึงความผ่องแผ้วในฌาน ก็จะถึงการตามประกอบปฏิปทาอันมีส่วนบรรลุคุณวิเศษ. ก็เมื่อเขาตั้งมั่นในปฐมฌาน อันเป็นส่วนแห่งฌานทุติยฌานก็จะผ่องแผ้ว, และตติยฌาน

---

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๑๒๙๑/๓๘๙. กมฺมสมาทานสุตฺตํ.

อวิเสสภาคิยํ ตติยํ ฌานํ อาทิสฺส ติฏฺฐติ. สเจ ตสฺส นิสฺสรณํ ยถาภูตํ ปชานาติ. ตถาคตสฺส จตุตฺถชฺฌานํ โวทานํ คจฺฉติเยว, จตุตฺถสฺส ฌานสฺส หานภาคิยา ธมฺมา, เต จ ธมฺมา ยตฺถ ปชายนฺติ เยหิ จตุตฺถชฺฌานํ โวทานํ ทิสฺสติ.

เอวํ อชฺฌาสยสมาปตฺติยา ยา จตสฺโส สมาปตฺติโย ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ อฏฺฐ วิโมกฺขฌานานิ จตฺตาริ ฌานานิ วิโมกฺขาติ. อฏฺฐ จ วิโมกฺขา ตีณิ จ วิโมกฺขมุขานิ.

สมาธีติ จตฺตาโร สมาธี ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธีติ, สมาปตฺติโย จตสฺโส อชฺฌาสยสมาปตฺติโย อิติ อิเมสํ ฌานานํ วิโมกฺขสมาปตฺตีติ เอวรูโป สงฺกิเลโส ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส. เอวํ โทสจริตสฺส โมหจริตสฺส. ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส เอวรูปํ โวทานํ อิติ ยํ เอตฺถ ญาณํ ยถาภูตํ อสาธารณํ

ของผู้ใคร่จะบรรลุ ก็จะสามารถยึดโสมนัสสินทริยจิตดำรงมั่นอยู่ได้, ปีตินั้นของเขาก็จะยึดตติยฌาน อันไม่มีส่วนบรรลุคุณวิเศษ ดำรงมั่นอยู่ได้, ถ้าปีติของเขาย่อมรู้จักการสลัดออกตามความเป็นจริง จตุตถฌานของเขาผู้เข้าถึงความเป็นอย่างนั้น ก็จะถึงความผ่องแผ้ว, ธรรมอันเป็นส่วนละจตุตถฌาน ย่อมปรากฏในที่ที่จตุตถฌานปรากฏ ผ่องแผ้วจากธรรม อันเป็นส่วนละจตุตถฌานเหล่านั้น.

วิโมกขฌาน ๔ โดยนัยเป็นต้นว่า สมาบัติ ๔ วิโมกขมุข ๓ วิโมกขฌาน ๘ ได้แก่ วิโมกข์ ๘ และวิโมกขมุข ๓. ย่อมปรากฏ แก่อัชฌาสยสมาบัติบุคคลด้วยประการฉะนี้.

คำว่า สมาธิ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ วิโมกขสมาบัติ ย่อมมีแก่ฌานเหล่านี้ คือ สมาธิ ๔ อันได้แก่ฉันทสมาธิ ๑ วีริยสมาธิ ๑ จิตตสมาธิ ๑ วีมังสาสมาธิ ๑, สมาบัติอันเป็นอัชฌาสยสมาบัติ ๔ รวมความว่า สังกิเลสเช่นนี้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เป็นราคจริต. แม้บุคคลที่เป็นโทสจริต และโมหจริตก็อย่างนั้น. ยถาภูตญาณอันไม่ทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง

สพฺพสตฺเตหิ. อิทํ วุจฺจติ ฉฏฺฐํ ตถาคตพลํ.

ในคำนี้เป็นต้นว่า ความผ่องแผ้วเช่นนี้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เป็นราคจริต. นี้ท่านเรียกว่ากำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๖.

ตตฺถ ตถาคโต เอวํ ปชานาติ โลกิกา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมา ภาวนาภาคิยํ อินฺทฺริยนามํ ลภนฺติ. อาธิปเตยฺยฏฺฐมี อุปาทาย พลนามํ ลภนฺติ ถามคตํ มโน มนินฺทฺริยํ ตํ อุปาทาย วีริยนามํ ลภนฺติ อารมฺภธาตุํ อุปาทาย.

ในข้อนั้น พระตถาคตย่อมทรงทราบชัดอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นโลกิยะและธรรมทั้งหลายที่เป็นโลกุตตระ ย่อมได้ชื่อว่าอินทรีย์ อันเป็นส่วนแห่งภาวนา. ที่อาศัยอาธิปไตยภูมิ ที่อาศัยมนะ มนินทริยะ ย่อมได้ชื่อว่าพละอันมีกำลัง ที่อาศัยอารัมภธาตุ ย่อมได้ชื่อว่าวิริยะ.

อิติสฺส เทว เอวรูปํ ญาณํ อิเมหิ จ ธมฺเมหิ อิเม ปุคฺคลา สมนฺนาคตาติปิ[1] ธมฺมเทสนํ อกาสิ. อาการโต จ โวการโต จ อาสยชฺฌาสยสฺส[2] อธิมุตฺติสมนฺนาคตานํ. อิทํ วุจฺจติ ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ อินฺทฺริยพลวีริยเวมตฺตตํ ญาณํ สตฺตมํ ตถาคตพลํ.

พระตถาคตทรงกระทำพระธรรมเทศนาโดยนัยเป็นต้นว่า ดูกรสมมติเทพ ญาณเห็นปานนี้มีแก่บุคคลนั้น บุคคลประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. ว่าโดยอาการและว่าโดยโวการแห่งอาสยะและอัชฌาสัย ของผู้ประกอบด้วยความน้อมไป. ญาณที่มีความแตกต่างกันทางอินทรีย์ พละ และวิริยะ จากสัตว์อื่น จากบุคคลอื่น นี้ท่านเรียกว่ากำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๗.

---

[1] ม. ๒ สี. ติวิธา ธมฺมเทสนํ, โป. ติวิธธมฺมเทสนํ.
[2] โป. อาสยอนุสยชฺฌายสฺส.

ตตฺถ จ ตถาคโต โลกาทีสุ จ ภูมีสุ สํโยชนานญฺจ เสกฺขานํ ทฺวีหิ พเลหิ คตึ ปชานาติ, ปุพฺเพ-นิวาสานุสฺสติยา อตีเต สํสาเร เอตรหิ จ ปจฺจุปฺปนฺเน ทิพฺพจกฺขุนา จุตูปปาตํ อิติ อิมานิ เทฺว พลานิ ทิพฺพจกฺขุโต อภินีหิตานิ.

อนึ่ง ในข้อนั้น พระตถาคตทรงทราบคติของเสกขบุคคลผู้ยังเกี่ยวข้องอยู่ในภูมิทั้งหลาย มีโลกภูมิเป็นต้น ด้วยพละ ๒ ประการ, พละ ๒ ประการเหล่านี้ ทรงให้ตั้งมั่นดีแล้วโดยทิพพ-จักขุญาณ โดยนัยเป็นต้นว่า ทรงทราบการจุติ และอุบัติในอดีตสังสารวัฏได้ด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทรงทราบจุติและอุบัติ ในปัจจุบันนี้ได้ด้วยทิพพ-จักขุญาณ.

โส อตีตมทฺธานํ ทิพฺพสฺส จกฺขุโน โคจโร โส เอตรหิ สติโคจโร อิติ อตฺตโน จ ปเรสํ จ ปุพฺเพนิวาสญาณํ อเนกวิธํ นานปฺ-ปการกํ ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ ทิพฺเพน จกฺขุนา อิมานิ เทฺว ตถาคตพลานิ, อฏฺฐมํ ปุพฺเพนิวาโส,[๑] นวมํ ทิพฺพจกฺขุ.

กำลังแห่งพระตถาคต ๒ ข้อ คือพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทราบปุพเพนิวาสานุสสติญาณทั้งของพระองค์ทั้งของชนเหล่าอื่น โดยนัยเป็นต้นว่าอารมณ์ของทิพพจักขุญาณ ในอดีตนั่นแหละเป็นอารมณ์ของทิพพจักขุญาณในปัจจุบัน. ทรงทราบปัจจุปปันนขณ-ญาณ อันมีหลายอย่างต่างประการด้วยทิพพจักขุญาณ รวมความว่า ปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณ เป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๘ ทิพพจักขุญาณเป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๙.

---

[๑] โป. ปุพฺเพนิวาสํ.

ปุน จปรํ ตถาคโต อริยปุคฺคลานํ ฌานํ โวทานํ นิพฺเพธภาคิยํ ปชานาติ อยํ ปุคฺคโล อิมินา มคฺเคน อิมาย ปฏิปทาย อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อิติ อตฺตโน จ อาสวานํ ขยํ ญาณํ ทิฏฺเฐกฏฺฐานํ จตุภูมิมุปาทาย ยาว นวนฺนํ อรหนฺตานํ อาสวกฺขโย[๑] โอธิโส เสกฺขานํ อโนธิโส อรหนฺตานํ.

ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก พระตถาคตทรงทราบญาณ ของพระอริยบุคคลทั้งหลายอันผ่องแผ้ว เป็นไปในส่วนแห่งการทำลายกิเลสว่า บุคคลผู้นี้กระทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วยมรรคนี้ ปฏิปทานี้ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ญาณอันเป็นที่สิ้นไป แห่งอาสวะของตน จัดเป็นอาสวักขยญาณของเหล่าสัตว์ผู้ดำรงอยู่ ในทิฏฐธรรมรวมถึงภูมิ ๔ ไปจนถึงพระอรหันต์ ๙ จำพวก เจาะจงพระเสกขบุคคล มิได้เจาะจงเฉพาะพระอรหันต์.

ตตฺถ เจโตวิมุตฺติ ทฺวีหิ อาสเวหิ อนาสวา กามาสเวน จ ภวาสเวน จ, ปญฺญาวิมุตฺติ ทฺวีหิ อาสเวหิ อนาสวา ทิฏฺฐาสเวน จ อวิชฺชาสเวน จ, อิมาสํ[๒] ทฺวินฺนํ วิมุตฺตีนํ ยถาภูตํ ญาณํ, อิทํ วุจฺจติ อาสวกฺขเย ญาณํ, ทสมํ ตถาคตพลํ.

บรรดาวิมุตติ ๒ นั้น ที่ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะไม่มีอาสวะ ๒ ประการ คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑, ที่ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะไม่มีอาสวะ ๒ ประการ คือ ทิฏฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑, ยถาภูตญาณ แห่งวิมุตติ ๒ ประการเหล่านี้, นี้ท่านเรียกว่าอาสวักขยญาณอันเป็นกำลังแห่งพระตถาคตข้อที่ ๑๐.

---

[๑] โป. อาสวกฺขโย โอธิโส อโนธิโสจ โอธิโส โส เสกฺขานํ อโนธิโส อรหนฺตานํ.

[๒] อิ. (...) เอตฺถนฺตเร ทิฏฺฐีนนฺติ. ปาโฐ ทิสฺสติ.

๒๐. อิเมสุ ทสสุ พเลสุ ฐิโต ตถาคโต ปญฺจวิธํ สาสนํ เทเสติ : สงฺกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํ ทสฺสนภาคิยํ ภาวนาภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํ.

๒๐. พระตถาคตดำรงอยู่ในพละ ๑๐ ประการเหล่านี้ ย่อมทรงแสดงศาสนธรรม ๕ อย่าง คือ สังกิเลสภาคิยสาสนะ (ศาสนธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความเศร้าหมอง) ๑ วาสนาภาคิยสาสนะ (ศาสนธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งวาสนา) ๑ ทัสสนภาคิยสาสนะ (ศาสนธรรมที่กล่าวถึงโสดาปัตติมรรค) ๑ ภาวนาภาคิยสาสนะ (ศาสนธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งภาวนา) ๑ อเสกขภาคิยสาสนะ (ศาสนธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งอเสกขะ) ๑.

ตตฺถ โย ตณฺหาสงฺกิเลโส, อิมสฺส อโลโภ นิสฺสรณํ. โย ทิฏฺฐิสงฺกิเลโส, อิมสฺส อโมโห นิสฺสรณํ. โย ทุจฺจริตสงฺกิเลโส, อิมสฺส ตีณิ กุสลานิ นิสฺสรณํ.

ในข้อนั้น ความไม่โลภจัดเป็นธรรมเครื่องสลัดออก จากความเศร้าหมองเพราะตัณหา, ความไม่หลงจัดเป็นธรรมเครื่องสลัดออก จากความเศร้าหมองเพราะทิฏฐิ กุศล ๓ อย่าง จัดเป็นธรรมเครื่องสลัดออกจากความเศร้าหมองเพราะทุจริต.

กึ นิทานํ ?

มีเหตุเกิดอย่างไร ?

ตีณิ อิมานิ[*] มโนทุจฺจริตานิ อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐิ.

มโนทุจริต ๓ ประการเหล่านี้ คือ อภิชฌา ๑ พยาบาท ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑.

---

[*] อิ. ตีณิ หิ อิมานิ.

ตตฺถ อภิชฺฌา มโนทุจฺจริตํ กายกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, อทินฺนาทานํ สพฺพญฺจ ตทุปนิพฺพทฺธํ วาจากมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, มุสาวาทญฺจ สพฺพวิตถํ[1] สพฺพํ วาจภาวํ สพฺพมกฺขํ ปลาสํ อภิชฺฌา อกุสลมูลนฺติ, สุจริเต สุจริตํ มุสาวาทา[2] อทินฺนาทานา อภิชฺฌาย[3] เจตนา, ตตฺถ พฺยาปาโท มโนทุจฺจริตํ กายกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, ปาณาติปาตํ สพฺพญฺจ เมตํ อากฑฺฒนํ ปริกฑฺฒนํ นิพฺพทฺธํ โรจนํ วาจากมฺมํ อุปฏฺฐเปติ, ปิสุณวาจํ ผรุสวาจํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มโนทุจฺจริตญฺจ อภิชฺฌํ พฺยาปาทํ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปโยเชติ, ตสฺส โย โกจิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ จาโค ราคโช วา โทสโช วา สพฺพโส มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมฺภูโต อิมินา การเณน มิจฺฉาทิฏฺฐึ อุปฏฺฐเปติ, กาเมสุมิจฺฉาจารํ วจีกมฺมํ อุปฏฺฐเปติ สมฺผปฺปลาปํ. อิมานิ ตีณิ ทุจฺจริตานิ อกุสลมูลานิ.

ในมโนทุจริต ๓ ประการเหล่านั้น อภิชฌาที่เป็นมโนทุจริตย่อมยังกายกรรมให้ปรากฏ, ยังอทินนาทาน และยังวาจากรรมที่เกี่ยวเนื่องกับอทินนาทานนั้นทั้งหมดให้ปรากฏ, ยังมุสาวาทที่แผ่ไปในที่ทั้งปวง ยังความลบหลู่ ความตีเสมอที่เป็นวาจาทั้งหมดให้ปรากฏ จัดเป็นอภิชฌาฝ่ายอกุศลมูล, ในฝ่ายสุจริตที่เป็นสุจริต คือ เจตนาเครื่องงดเว้นจากมุสาวาท จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ จากการเพ่งเล็ง, ในกรรมเหล่านั้น พยาบาทที่เป็นมโนทุจริตยังกายกรรมให้ปรากฏ ยังปาณาติบาต และยังวาจากรรมอันดึงมา หน่วงมาเกี่ยวเนื่อง ส่องแสดงปาณาติบาตทั้งหมดให้ปรากฏ, มิจฉาทิฏฐิที่เป็นมโนทุจริต ย่อมยังสัตว์ให้ตามประกอบวาจาส่อเสียด วาจาหยาบคาย การเพ่งเล็ง การพยาบาทที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ. สำหรับมโนทุจริตนั้น มิจฉาทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นจาคะ เกิดจากราคะ หรือเกิดจากโทสะ จัดว่าเกิดจากมิจฉาทิฏฐิทั้งหมด ย่อมยังมิจฉาทิฏฐิให้ปรากฏ,

[1] โป. สพฺพจิตตฺตํ.
[2] อิ. มุสาวาโท.
[3] โป. อิ. อภิชฺฌายตนายญฺจ.

ย่อมยังกาเมสุมิจฉาจาร และวจีกรรมที่เป็นการพูดเพ้อเจ้อให้ปรากฏ. ทุจริต ๓ เหล่านี้ เป็นอกุศลมูลแล.

ยา อภิชฺฌา, โส โลโภ. โย พฺยาปาโท, โส โทโส. ยา มิจฺฉาทิฏฺฐิ, โส โมโห.

โลภะ ได้แก่ ความเพ่งเล็ง โทสะ ได้แก่ ความพยาบาท. โมหะ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ.

ตานิ อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ อุปฏฺฐเปนฺติ. เตสุ คหิเตสุ ตีสุ อกุสลมูเลสุ ทสวิธํ อกุสลมูลํ ปาริปูรึ คจฺฉติ.

ทุจริตเหล่านั้น ย่อมยังมิจฉัตตะ ๘ ให้ปรากฏ. เมื่อสัตว์ถือมั่นมิจฉัตตะเหล่านั้น อกุศลมูล ๑๐ ข้อ ในอกุศลมูล ๓ อย่าง ย่อมถึงความบริบูรณ์.

ตสฺส ติวิธสฺส ทุจฺจริตสงฺกิเลสสฺส วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตํ นิสฺสรณํ.

วาสนาภาคิยสูตรแห่งสังกิเลส คือ ทุจริต ๓ ประการนั้น จัดเป็นธรรมเครื่องสลัดออก.

ตตฺถ โส[๑] พหุลิโต นิทฺเทโส ยถา โลโภ โทโส โมโหปิ, ตถา[๒] อสิตุํ เอตฺถ โลโภ อุสฺสโท เตน การเณน, เตสุ วา ธมฺเมสุ โลโภ ปญฺญปียติ.

ในข้อนั้น การแสดงไขโดยความเป็นพหูพจน์นั้น คือ ความโลภที่มีสภาพเลว, ในข้อนั้น เพื่ออันมีอยู่ เหมือนความโลภความโกรธและความหลง เพราะเหตุนั้น ความโลภท่านจึงบัญญัติไว้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.

ตตฺถายํ โมโห อกุสลํ โมโห อวิชฺชา,[๓] สา จตุพฺพิธา รูเป อภินิวิฏฺฐา,

ในข้อนั้น โมหอกุศลมูล ก็คือ อวิชชา. อวิชชา ๔ อย่างนั้นดำรงมั่นในรูป,

---

[๑] โป. โย.

[๒] โป. ตตฺถ.

[๓] โป. อยํ อวิชฺชา.

รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, อวิชฺชาคโต รูปวนฺตํ อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ.[๑]

คือ สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชา ย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง, พิจารณาเห็นตนว่ามีรูปบ้าง, พิจารณาเห็นรูปในตนบ้าง, พิจารณาเห็นตนในรูปบ้าง.

ตตฺถ ปฐมํ[๒] ปทํ สกฺกายทิฏฺฐิยา อุจฺเฉทํ ภชติ.[๓] ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ นตฺถิกทิฏฺฐิ อธิจฺจสมุปฺปนฺนทิฏฺฐิ จ อญฺโญ จ กโรติ, อญฺโญ ปฏิสํเวทิยติ. ปจฺฉิมอตฺตกปฺปานํ[๔] ตีณิ ปทานิ สกฺกายทิฏฺฐิยา สสฺสตํ ภชนฺติ อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีรนฺติ อกิริยญฺจ ตํ ทุกฺขมิจฺฉโต อเหตุกา จ ปตนฺติ อนชฺฌาภาโว จ กมฺมานํ สพฺพญฺจ มานยิ.[๕]

ในข้อนั้น บทที่หนึ่งเข้าพวกกับอุจเฉทวาทะ แห่งสักกายทิฏฐิว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น นัตถิกทิฏฐิ และอธิจจสมุปปันนทิฏฐิว่า ผู้อื่นกระทำ ผู้อื่นก็ย่อมเสวย. บท ๓ บทแห่งข้อกำหนดอัตตาข้อหลัง เข้าพวกกับสัสสตวาทะแห่งสักกายทิฏฐิว่า ชีพอย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง, สภาวะที่ไม่มีเหตุย่อมตกไปจากบุคคลผู้ปรารถนา สิ่งที่ไม่เป็นอันทำว่าเป็นทุกข์นั้น ความไม่มีโทษแห่งกรรมทั้งหลาย และกรรมทั้งปวง ท่านรวบรวมไว้แล้ว.

ตตฺถ อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ สํสาเรน สุทฺธิ อาชีวกา ฉฬาสีติ ปญฺญเปนฺติ. ยถารูเป สกฺกายทิฏฺฐิยา จตฺวตฺถุกา, เอวํ

ในข้อนั้น ผู้ถืออาชีวะว่าบริสุทธิ์ได้เพราะสังสารวัฏ บัญญัติทิฏฐิไว้ ๘๖ ข้อ โดยนัยเป็นต้นว่า นี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ในรูปที่ปรากฏ มีสักกายทิฏฐิเป็นที่ตั้ง

---

[๑] ม.อุ. ๑๔/๑๒๕/๑๐๓.
[๒] โป. กตมํ.
[๓] โป. วทติ.
[๔] โป. ปจฺฉิมสฏฺฐิกปฺปานํ.
[๕] อิ. มานติ.

ปญฺจสุ ขนฺเธสุ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิยา สสฺสตํ ภชติ. อญฺญาชีวกา จ สสฺสตวาทิเก จ สีลพฺพตํ ภชนฺติ ปรามสนฺติ อิมินา ภวิสฺสามิ เทโว วา เทวญฺญตโร วา. อยํ สีลพฺพตปรามาโส.

๔ ข้อ, ในขันธ์ ๕ ก็อย่างนั้น (คือ มีข้อละ ๔) รวมเป็น ๒๐ ข้อ เข้าพวกกับสัสสตวาทะแห่งสักกายทิฏฐิ. ผู้ถืออาชีวะว่าบริสุทธิ์ได้ เพราะเหตุอย่างอื่นเข้าพวกกับฝ่ายสัสสตวาทะเป็นต้น คือสีลพรต โดยนัยเป็นต้นว่า เราจะเป็นเทพเจ้า หรือเป็นเทพองค์ใดองค์หนึ่งด้วยสีลพรตนี้. นี้จัดเป็นสีลัพพตปรามาส.

ตตฺถ สกฺกายทิฏฺฐิยา โส รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, ตํ ชีวํ ตํ สรีรมิติ ตํ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ นาธิมุจฺจติ นาภิปฺปสีทติ ปุพฺพนฺเต อปรนฺเต ปุพฺพนฺตาปรนฺเต ฯเปฯ อิติ วาสนาภาคิเยสุ ชิตสฺส อยํ อุปกฺกิเลโส.

ในข้อนั้น บุคคลนั้น ย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตน เพราะสักกายทิฏฐิ, เขาย่อมกังขา สงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสความข้อนั้นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ความไม่รู้ส่วนเบื้องต้น ความไม่รู้ส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ฯลฯ ข้อนี้จัดเป็นอุปกิเลส สำหรับผู้ดำรงอยู่ในส่วนแห่งวาสนา ด้วยประการฉะนี้.

๒๑. ตตฺถ สทฺธินฺทฺริเยน สพฺพํ วิจิกิจฺฉิตํ ปชหติ, ปญฺญินฺทฺริเยน อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, สมาธินฺทฺริเยน จิตฺตํ เอโกทิ• กโรติ, วีริยินฺทฺริเยน อารภติ.

๒๑. ในข้อนั้น บุคคลย่อมละความสงสัยทั้งหมดได้ ด้วยสัทธินทรีย์, เห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปได้ด้วยปัญญินทรีย์, กระทำจิตให้เป็นธรรมเอกผุดขึ้นได้ด้วยสมาธินทรีย์, ปรารภความเพียรได้ด้วยวีริยินทรีย์.

• โป. เอโกที กโรติ.

โส อิเมหิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ สทฺธานุสารี อเวจฺจปฺปสาเท นิรโต อนนฺตริยํ[๑] สมาธึ อุปฺปาเทติ. อินฺทฺริเยหิ สุทฺเธหิ ธมฺมานุสารี อปฺปจฺจยตาย อนนฺตริยํ สมาธึ อุปฺปาเทติ. โส อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ สจฺจานิ. อิทํ ทสฺสนภาคิยํ สุตฺตํ. ตสฺส ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ตีณิ สํโยชนานิ ทสฺสนปหาตพฺพานิ สพฺเพน สพฺพํ ปหีนานิ เทฺว ปุคฺคลกตานิ. ตตฺถ ตีณิ อกุสลมูลานิ. ภาวนาปหาตพฺพานิ อุปริกฺขิตฺตานิ ฉ ภเว นิพฺพตฺเตนฺติ.

ผู้นั้น จัดเป็นสัทธานุสารีบุคคลด้วยอินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ ไม่ยินดีในความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว ย่อมยังสมาธิให้เกิดได้ตลอดเวลา. จัดเป็นธัมมานุสารีบุคคลด้วยอินทรีย์ทั้งหลายที่บริสุทธิ์ ยังสมาธิให้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา โดยไม่ต้องมีใครเป็นปัจจัย. เขาย่อมรู้ได้ ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ คือ รู้สัจจะทั้งหลาย. นี้จัดเป็นทัสสนภาคิยสูตร. สังโยชน์ ๓ ประการ แห่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ของเขา ย่อมเป็นอันละได้ด้วยทัสสนะ สังโยชน์ ๒ ประการที่ละได้ทุกอย่าง โดยประการทั้งปวง จัดเป็นสังโยชน์ที่บุคคลกระทำสำเร็จแล้ว. ในข้อนั้นมีอกุศลมูล ๓ อย่าง, อกุศลมูลเหล่านั้น อันบุคคลพึงละได้ด้วยภาวนา ที่บุคคลใคร่ครวญแล้ว ย่อมให้เกิดในภพ ๖.

ตตฺถ เตสุ อภิชฺฌาย จ พฺยาปาเทสุ ตนุกเตสุ ฉ ภวา ปริกฺขยา มริยาทํ คจฺฉนฺติ, เทฺว ภวา อวสิฏฺฐา.

ในข้อนั้น เมื่อธรรมเหล่านั้น คือ อภิชฌา ๑ พยาบาท ๑ ถึงความเบาบาง ภพ ๖ ย่อมถึงขีดจำกัด เพราะกำลังจะสิ้นไป, ยังเหลือภพเพียง ๒ ประการ.

[๑] โป. อนนฺตริยสมาธึ.

ตสฺส อภิชฺฌา จ พฺยาปาโท จ สพฺเพน สพฺพํ ปริกฺขีณา โหนฺติ. เอโก ภโว อวสิฏฺโฐ โหติ. โส จ มานวเสน นิพฺพตฺเตติ.

อภิชฌา ๑ พยาบาท ๑ ของเขา ย่อมเป็นอันสิ้นไปทั้งหมด โดยประการทั้งปวง. ภพยังเหลือเพียง ๑. และภพนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจมานะ.

กิญฺจาปิ เอตฺถ อญฺเญปิ จตฺตาโร กิเลสา รูปราโค ภวราโค อวิชฺชา อุทฺธจฺจํ เกตุสฺมิมานภูตา นปฺปฏิพลา อสฺมิมานํ วินิวตฺเตตุํ, สพฺเพปิ เต อสฺมิมานสฺส ปหานํ อารภเต. ขีเณสุ[1] น จ เตสุ อิทมุตฺตริ- ทสฺสนภูมิยํ ปญฺจสุ เสกฺขปุคฺคเลสุ ตีสุ จ ปฏิปฺปนฺนเกสุ ทฺวีสุ จ ผลฏฺเฐสุ ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํ. ตทุตฺตริ อเสกฺข- ภาคิยสุตฺตํ, กตฺถจิ ภูมิ นิปีฬิยติ.

ในข้อนั้น ยังมีกิเลส ๔ ประการแม้เหล่าอื่น คือ รูปราคะ ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ อุทธัจจะ ๑ อันเป็นอัสมิมานะที่เป็นดุจธง ไม่สามารถยังอัสมิมานะให้หวนกลับได้แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ก็เริ่มจะละอัสมิมานะ. และเมื่อกิเลสเหล่านั้นสิ้นไปแล้ว พระสูตรที่ยิ่งไปกว่านี้ ก็ยังไม่จัดเป็นภาวนาภาคิยสูตร ในทัสสนภูมิ คือ ในเสกขบุคคล ๕ จำพวก ในบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อผล ๓ จำพวก และในบุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล ๒ จำพวก. พระสูตรที่ยิ่งไปกว่านั้น จัดเป็นอเสกขภาคิยสูตร, ในที่บางแห่ง ภูมิยังถูกบีบคั้นอยู่.

อิทญฺจ ปญฺจมํ สุตฺตํ.

ก็พระสูตรนี้ เป็นสูตรที่ ๕.

ติณฺณํ ปุคฺคลานํ เทสิตํ ปุถุชฺชนสฺส เสกฺขสฺส อเสกฺขสฺส สงฺกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํ. ปุถุชฺชนสฺส ทสฺสนภาคิยํ. ภาวนาภาคิยํ ปญฺจนฺนํ

พระสูตรที่แสดงแก่บุคคล ๓ จำพวก คือ ปุถุชน ๑ เสกขะ ๑ อเสกขะ ๑ จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร และวาสนาภาคิยสูตร. พระสูตรที่แสดงเฉพาะปุถุชน

---

[1] โป. สี. ขีณาสุ นจฺจเต, อิ. ขีณาสุ น จ เต.

เสกฺขานํ. ยํ ปจฺฉิมนิทฺทิฏฺฐํ[๑] อเสกฺขภาคิยํ สพฺเพสํ อรหนฺตานํ.

จัดเป็นทัสสนภาคิยสูตร. พระสูตรที่แสดงเฉพาะเสกขบุคคล ๕ จำพวก จัดเป็นภาวนาภาคิยสูตร. อเสกขภาคิยสูตรที่แสดงไขครั้งสุดท้าย แก่พระอรหันต์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น จัดเป็นอเสกขภาคิยสูตร.

สา ปน ปญฺจวิธา สตฺตวีสอาการา[๒] ปริเยสิตพฺพา.

ก็ภาวนา ๕ อย่างนั้น พึงแสวงหาได้ในอาการ ๒๗.

เอเตสุ ตสฺส คตีนํ ตโต อุตฺตริ. ตญฺจ โข สงฺเขเปน ปญฺญาสาย อาการเรหิ สมฺปตติ, เย ปญฺญาส อาการา สาสเน นิทฺทิฏฺฐา, เต สงฺขิปิยนฺตา ทสหิ อาการเรหิ ปตนฺติ.

สำหรับคติของผู้นั้น ในอาการเหล่านั้น บัณฑิตพึงกล่าวให้ยิ่งไปกว่านั้น. ก็โดยสังเขป พระสูตรนี้ย่อมประมวลลงด้วยอาการ ๕๐ อาการ ๕๐ เหล่านั้นที่แสดงไขไว้ในศาสนธรรม, เมื่อย่อเข้าย่อมรวมลงโดยอาการ ๑๐ อย่าง.

เย อริยสจฺจํ นิกฺเขเปน ฐิเต สงฺขิปิยนฺตา อฏฺฐสุ อาการเรสุ ปตนฺติ. จตูสุ จ สาธารเณสุ สุตฺเตสุ ยา หารสมฺปาตสฺส ภูมิ, เต สงฺขิปิยนฺตา ปญฺจสุ สุตฺเตสุ ปตนฺติ, สงฺกิเลสภาคิเย วาสนาภาคิเย ภาวนาภาคิเย นิพฺเพธภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จ.

อาการที่ดำรงอยู่ตามที่ตั้งอริยสัจไว้ เมื่อรวมลง ย่อมรวมลงในอาการ ๘ ก็ในพระสูตร ๔ ที่ทั่วไป หารสัมปาตภูมิ เมื่อรวมลง ย่อมรวมลงในพระสูตร ๕ สูตร คือ สังกิเลสภาคิยสูตร ๑ วาสนาภาคิยสูตร ๑ ภาวนาภาคิยสูตร ๑ นิพเพธภาคิยสูตร ๑ อเสกขภาคิยสูตร ๑.

---

[๑] โป. ปฐมนิทฺทิฏฺฐํ.
[๒] อิ. สตฺตวีสํอาการเร.

เต สงฺขิปิยนฺตา จตูสุ สุตฺเตสุ ปตนฺติ, สงฺกิเลสภาคิเย วาสนาภาคิเย นิพฺเพธภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จ.

อาการเหล่านั้น เมื่อรวมลง ย่อมรวมลงในสูตร ๔ สูตร คือ สังกิเลสภาคิยสูตร ๑ วาสนาภาคิยสูตร ๑ นิพเพธภาคิยสูตร ๑ อเสกขภาคิยสูตร ๑.

เต สงฺขิปิยมานา ตีสุ สุตฺเตสุ ปตนฺติ, ปุถุชฺชนภาคิเย เสกฺขภาคิเย อเสกฺขภาคิเย จ.

อาการเหล่านั้น เมื่อรวมลง ย่อมรวมลงในสูตร ๓ สูตร คือ ปุถุชชนภาคิยสูตร ๑ เสกขภาคิยสูตร ๑ อเสกขภาคิยสูตร ๑.

เต สงฺขิปิยนฺตา ทฺวีสุ สุตฺเตสุ ปตนฺติ นิพฺเพธภาคิเย จ ปุพฺพโยคภาคิเย จ.

อาการเหล่านั้น เมื่อรวมลง ย่อมรวมลงในสูตร ๒ สูตร คือ นิพเพธภาคิยสูตร ๑ ปุพพโยคภาคิยสูตร ๑.

ยถา วุตฺตํ ภควตา เทฺว อตฺถวเส สมฺปสฺสมานา ตถาคตา อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา ธมฺมํ เทเสนฺติ สุตฺตํ เคยฺยํ ฯเปฯ.

เหมือนอย่างที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเห็นอำนาจแห่งประโยชน์ ๒ อย่าง จึงทรงแสดงธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ.

สตฺถา ปุพฺพโยคสมนฺนาคเต อปฺปกสิเรน มญฺญมานา วสิยนฺติ ปุพฺพโยคา จ ภวิสฺสนฺติ สตฺตานํ มญฺญมานา ธราย.[๑]

ครูทั้งหลาย เมื่อกำหนดรู้สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยปุพพโยค (ความเพียรที่มีในก่อน)ได้ ย่อมถึงความเป็นใหญ่โดยไม่ยาก อนึ่ง ปุพพโยคทั้งหลาย เมื่อกำหนดรู้ได้ ก็จะเป็นไปเพื่อความทรงจำแห่งสัตว์ทั้งหลาย

---

[๑] โป. สนฺตานํ มญฺญมานาธราย.

ตตฺถ ปญฺญาเวมตฺตตํ อตฺตโน สมนุปสฺสมาเนน อฏฺฐวิเธ สุตฺตสงฺเขเป, ยตฺถ ยตฺถ สกฺโกติ, ตตฺถ ตตฺถ โยเชตพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ โยเชตฺวา สุตฺตสฺส อตฺโถ นิทฺทิสิตพฺโพ. น หิ สติ เวทนา มโน ธาเรตฺวา สกฺกา เยน เกนจิ สุตฺตสฺส อตฺโถ ยถาภูตํ นิทฺทิสิตุํ.

ในข้อนั้น บัณฑิตผู้พิจารณาเห็นความแตกต่างแห่งปัญญาของตน ในการย่อสูตร ๘ อย่าง, พึงประกอบเข้าในวิธีที่ตนสามารถนั้น ๆ ครั้นประกอบเข้าในวิธีนั้น ๆ แล้ว จึงพึงแสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตร. เพราะว่าอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะดำรงสติ เวทนา และมนะแล้ว แสดงไขเนื้อความ แห่งพระสูตรตามความเป็นจริงได้.

ตตฺถ ปุริมกานํ สุตฺตานํ อิมา อุทฺทานคาถา

กามนฺธา๑ ชาลสญฺฉนฺนา
ปญฺจ นีวรณานิ จ
มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา
มหานาโม จ สากิโย.

อุทฺธํ อโธ วิปฺปมุตฺโต
ยญฺจ สีลกิมตฺถิยา

คาถารวมความแห่งสูตรก่อน ๆ ในพระสูตรนั้น เหล่านี้ ดังนี้

สัตว์ทั้งหลาย ผู้มืดมนเพราะกาม ๑ ถูกตัณหาซึ่งเป็นดุจข่ายปกคลุมไว้ ๑ นิวรณ์มี ๕ อย่าง ๑ ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า ๑ เจ้าศากยะพระนามว่ามหานามะ ๑.

บุคคลผู้พ้นวิเศษแล้ว ในสิ่งทั้งปวง ทั้งในเบื้องบน ทั้งใน

๑ โป. กามฉนฺทา.

ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ อุปติสฺส ปุจฺฉาทิกา.	เบื้องต่ำ ๑ ศีลทั้งหลายมีเพื่อประโยชน์อะไร ๑ บุคคลมีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เหมือนภูเขาหิน ๑ คำถามเป็นต้นแห่งพระอุปติสสะ ๑.
ยสฺส กายคตาสติ ฉนฺนํ ตโมปรายโณ น ตํ ทฬฺหํ เจตสิกํ อยํ โลโกติอาทิกํ.	กายคตาสติอันภิกษุรูปใด ยังไม่เจริญ ๑ ฝนคือกิเลสย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด ๑ ผู้ ...มีมืดต่อไป ๑ นักปราชญ์ทั้งหลาย มิได้กล่าวเครื่องผูก ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับใจว่ามั่นคง ๑ คำว่า โลกนี้เกิดความเดือดร้อนแล้วเป็นต้น ๑.
จตฺตาโร เจว ปุคฺคลา ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒิตํ โสตานุคตธมฺเมสุ.	บุคคล ๔ จำพวก ๑ บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ ๑ อานิสงส์ ๕ ประการ ในธรรมที่คล้อยตามกระแส ๑.
อิมา เตสํ อุทฺทานคาถา.	นี้เป็นคาถารวมความแห่งพระสูตรเหล่านั้น.
๒๒. ตตฺถ กตมา อาณตฺติ ?	๒๒. ในข้อนั้น อาณัตติสูตร เป็นไฉน ?
	คือ
สเจ ภายถ ทุกฺขสฺส สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ	**ถ้าท่านทั้งหลาย กลัวทุกข์ ถ้าทุกข์ไม่เป็นที่รัก ของท่าน**

มากตฺถ[๑] ปาปกํ กมฺมํ
อาวิ วา ยทิ วา รโห.[๒]

ทั้งหลาย ท่านก็อย่าทำกรรมชั่ว ทั้งในที่แจ้งทั้งในที่ลับ.

อตีเต ราธ รูเป อนเปกฺโข[๓] โหหีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพา. สีลวนฺเตน อานนฺท ปุคฺคเลน สทา กรณียา กินฺติเม อวิปฺปฏิสาโร อสฺสาติ, อยํ วุจฺจติ อาณตฺติ.

ข้อบังคับนั้น อันบัณฑิตพึงกระทำให้แจ้งโดยนัยเป็นต้นว่า ดูกรราธะ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในรูปที่เป็นอดีต, ข้อที่ว่า ดูกรอานนท์ บุคคลผู้มีศีลพึงกระทำไว้ในใจตลอดเวลาว่า ไฉนหนอ ความไม่เดือดร้อนพึงมีแก่เรา, นี้ท่านเรียกว่า อาณัตติสูตร.

ตตฺถ กตมํ ผลํ ?

ในข้อนั้น ผลสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.[๔]

ธรรมแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม เหมือนร่มใหญ่ในฤดูฝน นี้เป็นอานิสงส์ ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ.

อิทํ ผลํ.

นี้จัดเป็นผลสูตร.

---

[๑] โป. อิ. มากาสิ.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๑๕/๑๕๐.
[๓] อิ. อนเปกฺขา.
[๔] ขุ.ชา. ๒๗/๔๒๐/๒๙๐.

ตตฺถ กตโม อุปาโย ?

ในข้อนั้น อุปายสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.[๑]

กาลใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา กาลนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

สตฺตหงฺเคหิ สมนฺนาคโต โข ภิกฺขุ อปิ หิมวนฺตํ ปพฺพตราชานํ จาเลยฺย, โก ปน วาโท ฉวํ อวิชฺชํ สิตฺตเกสุ เวยฺยากรณํ กาตพฺพํ.

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ ประการ ยังสามารถทำขุนเขาหิมวันต์ให้หวั่นไหวได้, ไม่จำต้องกล่าวว่า เธอจะทำการร้อยกรองอวิชชาที่ชั่วร้ายไว้ในธรรม ๗ หมวดได้.

อยํ อุปาโย.

นี้จัดเป็นอุปายสูตร.

ตตฺถ กตมา อาณตฺติ จ ผลญฺจ ?

ในข้อนั้นอาณัตติสูตร และผลสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สเจ ภายถ[๒] **ทุกฺขสฺส**
สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ

ถ้าท่านทั้งหลาย กลัวทุกข์ ถ้าความทุกข์ ไม่เป็นที่รักของ

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๒.
[๒] อิ. ภายสิ.

มากตฺถ[๑] ปาปกํ กมฺมํ
อาวิ วา ยทิ วา รโห.

สเจ หิ ปาปกํ กมฺมํ
กโรถ วา กริสฺสถ[๒]
น โว ทุกฺขา ปโมกฺขาตฺถิ
อุปจฺจาปิ ปลายตํ.[๓]

ท่านทั้งหลาย ท่านก็อย่าทำกรรมชั่ว ทั้งในที่แจ้งทั้งในที่ลับ.

ถ้าท่านทั้งหลาย จะทำกรรมชั่ว หรือจักกระทำกรรมชั่ว ท่านแม้จงใจหนีไปอยู่ ก็จะไม่พ้นจากทุกข์.

ปุริมิกาย คาถาย อาณตฺติ, ปจฺฉิมิกาย ผลํ. สีเล ปติฏฺฐาย เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา ยา จ จิตฺตภาวนา ยา จ ปญฺญาภาวนา อยํ[๔] จ อาณตฺติ ราควิราคา จ ผลํ.

ความแห่งคาถาต้น จัดเป็นอาณัตติสูตร ความแห่งคาถาหลัง จัดเป็นผลสูตร. ข้อที่ภิกษุพึงดำรงมั่นในศีล เจริญธรรม ๒ ประการ คือ จิตตภาวนา ๑ ปัญญาภาวนา ๑ นี้ จัดเป็นอาณัตติสูตร และจัดเป็นผลสูตร เพราะสำรอกราคะ.

ตตฺถ กตมํ ผลญฺจ อุปาโย จ ?

ในข้อนั้น ผลสูตร และอุปายสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ

ภิกษุผู้เป็นนรชนมีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิต และปัญญา

---

[๑] อิ. มากาสิ.
[๒] อิ. กโรสิ วา กริสฺสสิ.
[๓] ขุ.อุ. ๒๕/๑๑๕/๑๕๐.
[๔] โป. ยา.

อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ
โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑]

อยู่ เป็นผู้มีความเพียร เป็นภิกษุ มีปัญญารักษาตน ผู้นั้นพึงสางชัฏนี้ได้.

ปุริมิกาย อฑฺฒคาถาย อุปาโย, ปจฺฉิมิกาย อฑฺฒคาถาย ผลํ.

ความแห่งกึ่งคาถาต้น จัดเป็นอุปายสูตร, ความแห่งกึ่งคาถาหลัง จัดเป็นผลสูตร.

นนฺทิโย[๒] สกฺโก อิสิวฺตฺตปุริริกามเอกรกฺเข[๓] สุตฺตํ มูลโต อุปาทาย ยาว ฉสุ ธมฺเมสุ. อุตฺตริ ปญฺจสุ ธมฺเมสุ ยาจโยโค[๔] กรณีโย, อยํ อุปาโย. อสหคตสฺส กามาสวาปิ จิตฺตํ มุจฺจตีติ. สพฺพาสุ ฉสุ ตีสุ. อยํ อุปาโย จ ผลญฺจ.

เจ้าศากยะ พระนามว่านันทิยะ ยึดเอาพระสูตร ในอิสิวุตถปุริริกามเอกรักขชาดกเป็นเค้ามูล ไปจนถึงธรรม ๖ ประการ. พึงทำอาการที่ควรแก่การขอในธรรม ๕ ประการยิ่งไปกว่านั้น. นี้จัดเป็นอุปายสูตร. จิตของผู้ไม่ประกอบพร้อม ย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะแล. พึงทำอาการที่ควรแก่การขอ ในธรรม ๖ ประการ และ ๓ ประการทั้งหมด. นี้จัดเป็นอุปายสูตร และผลสูตร.

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๖๑/๒๐.
[๒] ม. อิ. นนฺทิโก.
[๓] อิ. อิสิวุตฺต ...
[๔] อิ. โย จ โยโค.

ตตฺถ กตมา อาณตฺติ จ ผลญฺจ อุปาโย จ ?

ในข้อนั้น อาณัตติสูตร ผลสูตร และอุปายสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ
โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ
เอวํ มจฺจุตโร สิยา.[๑]

ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ จงถอนความเห็นว่ามีตัวตนเสีย พึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ ด้วยอุบายอย่างนี้.

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราชาติ อาณตฺติ. **สทา สโตติ** อุปาโย. **อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ เอวํ มจฺจุตโร สิยาติ** ผลํ.

คำว่า **ดูกรโมฆราช ท่านจง ... พิจารณาเห็นโลก โดยความเป็นของสูญ** จัดเป็นอาณัตติสูตร. คำว่า **มีสติทุกเมื่อ** จัดเป็นอุปายสูตร. คำว่า **จงถอนความเห็นว่ามีตัวตนเสีย พึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ ด้วยอุบายอย่างนี้** จัดเป็นผลสูตร.

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ รูปํ อนิจฺจนฺติ ปชานาติ. เอวํ ปสฺสํ อริยสาวโก ปริมุจฺจติ ชาติยาปิ ฯเปฯ อุปายาเสหิปิ อิธ ตีณิปิ.

บัณฑิตพึงทราบบทแม้ทั้ง ๓ ในที่นี้ โดยนัยเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมทราบชัดว่า รูปไม่เที่ยงเป็นต้น อริยสาวกผู้เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหลุดพ้นแม้จากชาติ ฯลฯ แม้จากอุปายาส.

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๔๓๙/๕๔๙.

๒๓. ตตฺถ กตโม อสฺสาโท ?

กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจตํ สมิชฺฌติ.[๑] อยํ อสฺสาโท.

ธมฺมจริยา สมจริยา กุสลจริยา เหตูหิ พฺราหฺมณ เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺติ.[๒] อยํ อสฺสาโท.

ตตฺถ กตโม อาทีนโว ?

กาเมสุ เว หญฺญเต สพฺพา มุจฺเจว. อยํ อาทีนโว. ปเสนทิสํยุตฺตเก สุตฺเต ปพฺพโตปมา. อยํ อาทีนโว.

๒๓. ในข้อนั้น อัสสาทะ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จ แก่สัตว์นั้น. นี้จัดเป็นอัสสาทะ.

ดูกรพราหมณ์ และคฤหบดีทั้งหลาย สัตว์บางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เพราะเหตุประพฤติธรรมประพฤติเรียบร้อย คือ ประพฤติกุศล. นี้จัดเป็นอัสสาทะ.

ในข้อนั้น อาทีนวะ เป็นไฉน ?

คือ

บุคคลผู้เดือดร้อนในกามทั้งหลาย หลุดพ้นได้แล้วจากกามทั้งปวง. นี้จัดเป็นอาทีนวะ. ข้ออุปมาเปรียบด้วยภูเขาที่ปรากฏในพระสูตร ในปเสนทิสังยุต. นี้จัดเป็นอาทีนวะ.

---

[๑] ขุ.สุ ๒๕/๔๐๘/๔๘๔. กามสุตฺตํ.
[๒] ม.มู. ๑๒/๔๘๗/๕๒๐.

ตตฺถ กตมํ นิสฺสรณํ ?

ในข้อนั้น นิสสรณะ เป็นไฉน ?

คือ

โย กาเม ปริวชฺเชติ
สปฺปสฺเสว ปทา สิโร
โสมํ วิสตฺติกํ โลเก
สโต สมติวตฺตติ.[๑]

ผู้ใด ย่อมเว้นกามทั้งหลายเสียได้ เหมือนบุคคลเดินหลีกศีรษะงู ผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหานี้ได้ในโลก.

สํยุตฺตเก สุตฺตํ ปาริจฺฉตฺตโก ปณฺฑุปลาโส ฉินฺนปลาโส.[๒] อิทํ นิสฺสรณํ.

พึงเห็นพระสูตร ในสังยุตตนิกาย โดยนัยเป็นต้นว่า ไม้ปาริฉัตร จักสลัดใบเหลืองทิ้ง. นี้จัดเป็นนิสสรณะ.

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ ?

ในข้อนั้น อัสสาทะ และอาทีนวะ เป็นไฉน ?

คือ

ยานิ กโรติ ปุริโส
ตานิ อตฺตนิ ปสฺสติ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ
ปาปการี จ ปาปกํ.[๓]

บุรุษทำกรรมเหล่าใดไว้ เขาเห็นกรรมเหล่านั้นด้วยตนเอง ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว.

ตตฺถ ยํ ปาปการี ปจฺจนุโภติ อยํ อสฺสาโท. ลาภาลาภอฏฺฐเกสุ พฺยากรณํ, ตตฺถ อลาโภ อยโส นินฺทา

ในคาถานั้น คำว่า ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผล นี้จัดเป็นอัสสาทะ. ในโลกธรรม ๘ อย่าง ต่างโดยความได้ลาภ

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๔๐๘/๔๘๔.
[๒] โป. สนฺนิปลาโส. ที.อ. ๒. ๕/๔๒๕.
[๓] ขุ.ชา. ๒๗/๒๙๔/๘๔.

ทุกฺขํ อยํ อาทีนโว, ลาโภ ยโส สุขํ ปสํสา, อยํ อสฺสาโท.

และความเสื่อมลาภเป็นต้น มีข้อแตกต่างกันดังนี้ ในโลกธรรม ๘ อย่าง ความเสื่อมลาภ ความเสื่อมยศ นินทา ทุกข์ นี้จัดเป็น อาทีนวะ, ความได้ลาภ ความได้ยศ สุข สรรเสริญ, นี้จัดเป็นอัสสาทะ.

ตตฺถ กตโม[๑] อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจ ?

ในข้อนั้น อัสสาทะ และนิสสรณะ เป็นไฉน ?

คือ

สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ
อธิปฺปาโย จ อิชฺฌติ
ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ
นิพฺพานมธิคจฺฉตีติ.

วิบากอันเป็นสุข ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีบุญทั้งหลาย และความประสงค์ของผู้มีบุญ ก็ย่อมสำเร็จ ผู้มีบุญย่อมบรรลุพระนิพพาน อันเป็นสุขอย่างยิ่งได้โดยง่าย.

โย จ วิปาโก ปุญฺญานํ ยา จ อธิปฺปายสฺส อิชฺฌนา, อยํ อสฺสาโท. ยํ ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ นิพฺพานมธิคจฺฉติ, อิทํ นิสฺสรณํ.

วิบาก ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีบุญทั้งหลาย, และความสำเร็จตามประสงค์ย่อมมีแก่ผู้มีบุญ, นี้จัดเป็นอัสสาทะ. ข้อที่ผู้มีบุญย่อมบรรลุพระนิพพานอันเป็นสุขอย่างยิ่งได้โดยง่าย, นี้จัดเป็นนิสสรณะ.

พาตฺตึสาย เจว มหาปุริสลกฺขเณหิ สมนฺนาคตสฺส มหาปุริสสฺส เทฺวเยว คติโย โหนฺติ, สเจ อคารํ อชฺฌาวสติ,

พระมหาบุรุษ ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ย่อมมีคติเป็น ๒ ประการ คือ ถ้าอยู่ครองเรือน

---

[๑] ฉ. กตมํ.

ราชา โหติ จกฺกวตฺตี ยาว อภิวิชินิตฺวา อชฺฌาวสติ. อยํ อสฺสาโท. สเจ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชติ สพฺเพน โอเฆน นิสฺสรณํ. อยํ อสฺสาโท จ นิสฺสรณญฺจ.

จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ตลอดที่ที่พระองค์ทรงครอบครอง, นี้จัดเป็นอัสสาทะ. ถ้าเสด็จออกผนวช เป็นบรรพชิตจะสลัดโอฆะได้ทั้งหมด.(นี้จัดเป็นนิสสรณะ). นี้จัดเป็นอัสสาทะ และนิสสรณะ.

ตตฺถ กตโม อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ ?

ในข้อนั้น อาทีนวะ และนิสสรณะเป็นไฉน ?

คือ

อาทานสฺส[๑] ภยํ ญตฺวา
ชาติมรณสมฺภวํ
อนาทาตุํ นิพฺพตฺตติ
ชาติมรณสงฺขยา.[๒]

สัตบุรุษเห็นภัยแห่งความถือมั่น อันเป็นแดนเกิด แห่งชาติและมรณะ ย่อมดับสนิท เพราะความสิ้นไปแห่งชาติ และมรณะ เพื่ออันไม่ถือมั่น.

ปุริมิกาย อฑฺฒคาถาย ชาติมรณสมฺภโว อาทีนโว. อนาทาตุํ นิพฺพตฺตติ ชาติมรณสงฺขยาติ นิสฺสรณํ.

ความเกิดขึ้นแห่งชาติ และมรณะแห่งกึ่งคาถาต้น จัดเป็นอาทีนวะ. ข้อที่สัตบุรุษย่อมดับสนิท เพราะความสิ้นไปแห่งชาติและมรณะ เพื่ออันไม่ถือมั่นจัดเป็นนิสสรณะ.

---

[๑] ม. อาทินฺนสฺส, โป. อิ. อาทีนวสฺส.
[๒] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗๕/๑๘๐.

กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ยมิทํ ชายเต จ มียเต[๑] จ. ยาว กุทสฺสุนามสฺส[๒] ทุกฺขสฺส อนฺโต ภวิสฺสติ ปรโต วาติ เอตฺถ ยา อุปริกฺขา, อยํ อาทีนโว. โย เคธํ ณตฺวา อภินิกฺขมติ ยาว ปุราณกาย ราชธานิยา, อิทํ นิสฺสรณํ. อยํ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ.

การพิจารณาเห็นในข้อนี้ว่า โลกนี้ถึงความยาก ย่อมเกิด ตาย. การสิ้นทุกข์จักปรากฏได้เมื่อไรเล่า, นี้จัดเป็นอาทีนวะ. ข้อที่บุคคลทราบชัดถึงความกำหนัดแล้วออกบวชจากราชธานีเก่า, นี้จัดเป็นนิสสรณะ. นี้จัดเป็นอาทีนวะ และนิสสรณะ.

ตตฺถ กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ นิสฺสรณญฺจ ?

ในข้อนั้น อัสสาทะ อาทีนวะและนิสสรณะ เป็นไฉน ?

คือ

กามา หิ จิตฺรา มธุรา[๓] มโนรมา
วิรูปรูเปหิ มเถนฺติ จิตฺตํ
ตสฺมา อหํ ปพฺพชิโตมฺหิ ราช ...
อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสยฺโย.[๔]

ก็กามทั้งหลาย งามวิจิตร มีรส
อร่อย น่ารื่นรมย์ ย่อมย่ำยีจิต
ด้วยรูปแปลก ๆ ดูกรมหาบพิตร
เพราะเหตุนั้น อาตมภาพ จึง
ออกบวช ... ความเป็นสมณะ
อันไม่ผิดนั้นแลประเสริฐ.

ยํ **กามา หิ จิตฺรา มธุรา มโนรมาติ** อยํ อสฺสาโท. ยํ **วิรูปรูเปหิ มเถนฺติ จิตฺตนฺติ** อยํ อาทีนโว. ยํ

ข้อว่า **กามทั้งหลายงามวิจิตร มีรสอร่อย น่ารื่นรมย์** นี้จัดเป็นอัสสาทะ. ข้อว่า **ย่อมย่ำยีจิตด้วยรูปแปลก ๆ**

---

[๑] ดูเทียบ ที.ม. ๑๐/๓๙/๓๕.
[๒] โป. กุทสฺสุนามิมสฺส, สี. กุทสฺสุนามมสฺส.
[๓] โป. วิวิธา, เอวมุปริปิ.
[๔] ขุ.เถร. ๒๖/๓๘๘/๓๘๙.

อหํ อคารสฺมา **ปพฺพชิโตมฺหิ ราช ...อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสยฺโยติ,** อิทํ นิสฺสรณํ.

นี้จัดเป็นอาทีนวะ. ข้อว่า **ดูกรมหาบพิตร อาตมภาพออก**จากเรือน**บวช ... ความเป็นสมณะ อันไม่ผิดนั้นแลประเสริฐ,** นี้จัดเป็นนิสสรณะ.

พลวํ พาโลปมสุตฺตํ ยํ อาสาย วา เวทนียํ กมฺมํ คาหติ, ตถา เจปิ ยํ ยํ ปาปกมฺมํ อนุโภติ, ตตฺถ ทุกฺขเวทนีเยน กมฺเมน อภาวิตกาเยน จ ยาว ปริตฺตเจตโส จ อาทีนวํ ทสฺเสติ. สุขเวทนีเยน กมฺเมน อสฺสาเทติ. ยํ ปุราสทิโส โหติ, ภาวิตจิตฺโต ภาวิตกาโย ภาวิตปญฺโญ มหานาโม อปริตฺตเจตโส, อิทํ นิสฺสรณํ.

เพราะเทียบเคียงพาโลปมสูตร ที่มีกำลัง บุคคลย่อมยึดถือเวทนียกรรมใด, แม้ถ้าเป็นอย่างนั้นจริง เขาย่อมเสวยบาปกรรมใด ๆ ในเวทนียกรรมนั้น บาปกรรมนั้นย่อมแสดงโทษแก่เขาผู้มีใจไม่เข้มแข็ง เพราะทุกขเวทนียกรรม และเพราะยังไม่ได้อบรมกาย ทั้งให้เกิดความยินดีเพราะสุขเวทนียกรรม. ข้อที่เจ้าศากยะพระนามว่ามหานามะ เป็นผู้ได้อบรมจิต อบรมกาย อบรมปัญญา มีจิตมีคุณไม่น้อย เช่นเก่าก่อน. นี้จัดเป็นนิสสรณะ.

๒๔. ตตฺถ กตมํ โลกิกํ[๑] สุตฺตํ ?

๒๔. ในข้อนั้น โลกิยสูตร เป็นไฉน ?

น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ
สชฺชุขีรํ ว มุจฺจติ
ฑหนฺตํ พาลมเนฺวติ
ภสฺมาจฺฉนฺโนว ปาวโก.[๒]

คือ

ก็กรรมชั่ว ที่บุคคลทำแล้ว
ยังไม่แปรไป เหมือนน้ำนมที่รีด
ในวันนี้ยังไม่แปรไป ฉะนั้น
กรรมชั่วนั้น ย่อมตามเผา

---

[๑] สี. โป. โลกิยํ, เอวมุปริปิ.
[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑๕/๒๔.

คนพาล เหมือนไฟอันเถ้าปกปิดแล้ว ฉะนั้น.

จตฺตาริ อคติคมนานิ, อิทํ โลกิกํ สุตฺตํ.

การถึงอคติมี ๔ ประการ, นี้จัดเป็นโลกิยสูตร.

ตตฺถ กตมํ โลกุตฺตรํ สุตฺตํ ?

ในข้อนั้น โลกุตตรสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺสินฺทฺริยานิ สมถงฺคตานิ
อสฺสา ยถา สารถินา สุทนฺตา
ปหีนมานสฺส อนาสวสฺส
เทวาปิ ตสฺส ปิหยนฺติ ตาทิโนติ.[๑]

อินทรีย์ของภิกษุใด ถึงความสงบระงับ เหมือนม้าอันนายสารถีฝึกดีแล้ว แม้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อภิกษุนั้น ผู้มีมานะอันละได้แล้ว หาอาสวะมิได้ ผู้คงที่.

อริยํ โว ภิกฺขเว ( )[๒]สมฺมาสมาธึ เทเสสฺสามีติ อิทํ โลกุตฺตรํ สุตฺตํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันเป็นของพระอริยะแก่เธอทั้งหลาย นี้จัดเป็นโลกุตตรสูตร.

ตตฺถ กตมํ โลกิกํ โลกุตฺตรญฺจ สุตฺตํ ?

ในข้อนั้น โลกิยสูตรและโลกุตตรสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สตฺติยา วิย โอมฏฺโฐ
ฑยฺหมาโนว มตฺถเก

บุคคลถูกแทงด้วยหอก หรือถูกไฟไหม้ที่กระหม่อม แล้วรีบ

---

๑ ขุ.ธ. ๒๕/๑๗/๒๗.
๒ (...) เอตฺถนฺตเร โป.สี. ปณิโยติ หิสฺสติ, อิ. ปณิโตติ หิสฺสติ.

กามราคปฺปหานาย
สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.[๑]

รักษาเสีย ฉันใด ภิกษุพึงเป็นผู้มีสติเว้นรอบ เพื่อละความกำหนัดยินดีในกามเสีย ฉันนั้น.

สตฺติยา วิย โอมฏฺโฐ ฑยฺห- มาโนว มตฺถเกติ. (อิทํ) โลกิกํ.

คำว่า **บุคคลถูกแทงด้วยหอก หรือถูกไฟไหม้ที่กระหม่อมแล้ว รีบรักษาเสีย ฉันใด.** นี้จัดเป็นโลกิยสูตร.

กามราคปฺปหานาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเชติ. (อิทํ) โลกุตฺตรํ.

คำว่า **ภิกษุพึงเป็นผู้มีสติเว้นรอบ เพื่อละความกำหนัดยินดี ในกามเสีย ฉันนั้น.** นี้จัดเป็นโลกุตตรสูตร.

กพฬีการาหาเร อตฺถิ ฉนฺโทติ โลกิกํ. นตฺถิ ฉนฺโทติ โลกุตฺตรํ สุตฺตํ.

ข้อว่า ภิกษุมีความพอใจในอาหารคือคำข้าว นี้จัดเป็นโลกิยสูตร. ข้อว่า ภิกษุไม่มีความพอใจในอาหารคือคำข้าว นี้จัดเป็นโลกุตตรสูตร.

ตตฺถ กตมํ กมฺมํ ?

ในข้อนั้น กัมมสูตร เป็นไฉน ?

คือ

โย ปาณมติปาเตติ
มุสาวาทญฺจ ภาสติ
โลเก อทินฺนํ อาทิยติ[๒]
ปรทารญฺจ คจฺฉติ.
สุราเมรยปานญฺจ
โย นโร อนุยุญฺชติ

นรชนใด ย่อมฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของ ที่เจ้าของมิได้ให้ในโลก คบชู้ภรรยาของผู้อื่น กล่าวคำเท็จ ประกอบการดื่มสุราเมรัยเนือง ๆ นรชนนั้นไม่ละเวร ๕

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๕๖/๑๙.
[๒] ม. อาทิยิ.

อปฺปหาย ปญฺจ เวรานิ
ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติ.[๑]

ประการแล้ว เราเรียกว่าเป็นผู้ทุศีล.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ทุจฺจริตานิ, อิทํ กมฺมํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทุจริตมี ๓ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นกัมมสูตร.

ตตฺถ กตโม วิปาโก ?

ในข้อนั้น วิปากสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ ยถารูปี วิปจฺจคา.

๑๖,๐๐๐ ปี ล่วงไปตามรูปที่ปรากฏ.

ทิฏฺฐา มยา ภิกฺขเว ฉ ผสฺสายตนิกา นาม นิรยา. ทิฏฺฐา มยา ภิกฺขเว ฉ ผสฺสายตนิกา นาม สคฺคา,[๒] อยํ วิปาโก.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย นรกชื่อผัสสายตนิกะ ๖ ขุม เราได้เห็นแล้ว, ดูกรภิกษุทั้งหลาย สวรรค์ชื่อผัสสายตนิกะ ๖ ชั้น เราได้เห็นแล้ว, นี้จัดเป็นวิปากสูตร.

ตตฺถ กตมํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ ?

ในข้อนั้น กัมมสูตร และวิปากสูตร เป็นไฉน ?

คือ

อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ
ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ
เอวํ อติโธนจารินํ
สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ.[๓]

สนิมเกิดขึ้นแต่เหล็กเอง ครั้นเกิดขึ้นแต่เหล็กนั้นแล้ว ย่อมกัดเหล็กนั้นแหละ ฉันใด กรรมของตน ย่อมนำบุคคลผู้มักประพฤติล่วงปัญญาชื่อว่าโธนาไปสู่ทุคติ ฉันนั้น.

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๗๔/๒๒๙.
[๒] สํ.สฬา. ๑๘/๒๑๕/๑๕๙.
[๓] ขุ.ธ. ๒๕/๒๘/๔๗.

อยํ สาว **มลํ สมุฏฺฐิตํ,** ยาว สานิ **กมฺมานีติ** อิทํ กมฺมํ. **นยนฺติ ทุคฺคตินฺติ** วิปาโก.

คำว่า **สนิมเกิดแต่เหล็กเอง** ไปจนถึงคำว่า **กรรมของตน** นี้จัดเป็นกัมมสูตร. คำว่า **ย่อมนำ ... ผู้ประพฤติล่วงปัญญาชื่อว่าโธนาไปสู่ทุคติ** นี้จัดเป็นวิปากสูตร.

จตูสุ สมฺมาปฏิปชฺชมาโน มาตริ ปิตริ ตถาคเต ตถาคตสาวเก ยา สมฺมาปฏิปตฺติ, อิทํ กมฺมํ. ยํ เทเวสุ อุปปชฺชติ, อยํ วิปาโก. อิทํ กมฺมญฺจ วิปาโก จ.

การปฏิบัติชอบ ของบุคคลผู้ปฏิบัติชอบในบุคคล ๔ จำพวก คือ ในมารดา ๑ ในบิดา ๑ ในพระตถาคต ๑ ในสาวกของพระตถาคต ๑, นี้จัดเป็นกัมมสูตร. กรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในหมู่เทพ, นี้จัดเป็นวิปากสูตร. นี้จัดเป็นกัมมสูตร และวิปากสูตร.

๒๕. ตตฺถ กตมํ นิทฺทิฏฺฐํ สุตฺตํ ?

๒๕. ในข้อนั้น นิททิฏฐสูตรเป็นไฉน ?

คือ

เนลงฺโค เสตปจฺฉาโท
เอกาโร วตฺตตี[๑] รโถ
อนีฆํ ปสฺส อายนฺตํ
ฉินฺนโสตํ อพนฺธนํ.[๒]

รถคืออัตภาพ มีศีลอันหาโทษมิได้ มีบริขารขาว มีกำคือสติอันเดียว แล่นไปอยู่ เชิญดูรถคืออัตภาพนั้น อันหาทุกข์มิได้ มีกระแสตัณหาอันตัดขาดแล้ว หาเครื่องผูกมิได้ แล่นไปอยู่.

---

[๑] ม. วตฺตเต.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๕๑/๒๐๑.

ยํ วา จิตฺตํ สมเณสุ
จิตฺตาคหปติ[๑] ทิสฺสติ.

ดูกรจิตตคหบดี จิตลักษณะนั้น
จักปรากฏในหมู่สมณะ.

เอวํ อิมาย คาถาย นิทฺทิฏฺโฐ อตฺโถ.

เนื้อความแห่งคาถานี้ จัดเป็นนิททิฏฐสูตร ด้วยอาการอย่างนี้.

โคปาลโกปเม[๒] เอกาทส ปทานิ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ รูปญฺญู โหติ ฯเปฯ, ยา จ อติเรกปูชาย ปูเชตา โหตีติ. อิมานิ เอกาทส ปทานิ ยถาภาสิตานิ นิทฺทิฏฺโฐ อตฺโถ ?

บท ๑๑ บทที่ปรากฏ ในโคปาลโกปมสูตรเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูปอย่างนี้แล ฯลฯ ภิกษุบูชาภิกษุทั้งหลาย ด้วยการบูชาเป็นอดิเรก เป็นอย่างนี้แล. บททั้ง ๑๑ บท ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้ จัดว่ามีเนื้อความเป็นนิทฺทิฏฐสูตร.

ตตฺถ กตโม อนิทฺทิฏฺโฐ อตฺโถ ?

ในข้อนั้น เนื้อความเป็นอนิทฺทิฏฐสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สุโข วิเวโก ตุฏฺฐสฺส
สุตธมฺมสฺส ปสฺสโต
อพฺยาปชฺชํ[๓] สุขํ โลเก
ปาณภูเตสุ สํยโมติ.

บุคคลสดับธรรมแล้ว พิจารณาเห็นอยู่ ยินดีในวิเวก ย่อมมีความสุข การไม่เบียดเบียน คือความระมัดระวัง ไม่ทำร้ายสัตว์มีชีวิต เป็นความสุขในโลก.

---

[๑] อิ. จิตฺโต คหปติ.

[๒] ดูเทียบ องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๗/๓๙๗. โคปาลสุตฺตํ.

[๓] ม. อิ. อพฺยาปชฺฌํ.

สุขา วิราคตา โลเก
กามานํ สมติกฺกโม
อสฺมิมานสฺส โย วินโย
เอตํ เว ปรมํ สุขนฺติ.[๑]

ความปราศจากราคะ คือการก้าวล่วงกามทั้งหลาย เป็นสุขในโลก การกำจัดความถือตัว (อัสมิมานะ) เสียได้ ข้อนั้นแลเป็นสุขอย่างยิ่ง.

อิทํ อนิพฺพิฏฺฐํ.

นี้จัดเป็นอนิทพิฏฐสูตร.

อฏฺฐ มหาปุริสวิตกฺกา, อิทํ อนิพฺพิฏฺฐํ.

มหาปุริสวิตก ๘ ประการ, นี้จัดเป็นอนิทพิฏฐสูตร.

ตตฺถ กตมํ นิพฺพิฏฺฐญฺจ อนิพฺพิฏฺฐญฺจ ?

ในข้อนั้น นิทพิฏฐสูตร และอนิทพิฏฐสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ปสนฺนเนตฺโต สุมุโข
พฺรหา อุชุ ปตาปวา
มชฺเฌ สมณสํฆสฺส
อาทิจฺโจว วิโรจสิ.[๒]

พระองค์ทรงมีพระเนตรแจ่มใส มีพระพักตร์งาม มีกายใหญ่ตรง มีรัศมี รุ่งเรืองอยู่ในท่ามกลางสมณสงฆ์ ดังพระอาทิตย์.

ปสนฺนเนตฺโต ยาว **อาทิจฺโจว วิโรจสีติ** นิพฺพิฏฺโฐ. ปสนฺนเนตฺโต โย ภควา กถญฺจ ปน ปสนฺนเนตฺตตา ? กถํ สุมุขตา ? กถํ พฺรหฺมกายตา ? กถํ อุชุกตา ? กถํ

ข้อว่า **พระองค์มีพระเนตรแจ่มใส** ไปจนถึงข้อว่า **รุ่งเรือง ... ดังพระอาทิตย์** นี้จัดเป็นนิทพิฏฐสูตร. ข้อที่พระผู้มีพระภาคมีพระเนตรแจ่มใสเป็นต้น จัดเป็นอนิทพิฏฐสูตร

---

[๑] ขุ.อุ. ๒๕/๕๑/๘๖.
[๒] ขุ.สุ. ๒๕/๓๗๖/๔๔๓-๔.

ปตาปวตา ?[๑] กถํ วิโรจตาติ ? อนิทฺทิฏฺโฐ.

โดยนัยเป็นต้นว่า ข้อที่พระผู้มีพระภาค มีพระเนตรแจ่มใส เป็นอย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาคมีพระพักตร์งาม เป็นอย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาค มีกายใหญ่เป็นอย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาคมีกายตรง เป็นอย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาคมีรัศมีเป็นอย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาครุ่งเรือง เป็นอย่างไร ?

เผณปิณฺโฑปมํ เวยฺยากรณํ ยถา เผณปิณฺโฑ เอวํ รูปํ ยถา ปุพฺพุโฬ เอวํ เวทนา มายา วิญฺญาณํ[๒] ปญฺจกฺขนฺธา ปญฺจหิ อุปมาหิ นิทฺทิฏฺฐา.

ไวยากรณ์อุปมาด้วยก้อนฟองน้ำ เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้ พระสูตรที่ชี้แจงเบญจขันธ์ไว้ ด้วยอุปมา ๕ อย่าง คือ รูปอุปมาด้วยก้อนฟองน้ำ เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ ... วิญญาณอุปมาด้วยกล(มายากล).

เกน การเณน ?

เพราะเหตุไร ?

เผณปิณฺโฑปมํ รูปํ. สพฺพญฺจ จกฺขุวิญฺเญยฺยํ ยํ วา จตูหิ อายตเนหิ.

เพราะรูปอุปมาด้วยก้อนฟองน้ำ. เหตุด้วยรูปทั้งหมด มีอุปมาด้วยก้อนฟองน้ำพึงรู้แจ้งได้ด้วยจักษุ หรือรู้แจ้งได้ด้วยอายตนะทั้ง ๔.

---

[๑] โป. อิ. หาสตา สวตา.

[๒] สํ.ขนฺธ. ๑๗/๒๔๗/๓๗๔.

กถํ เวทนา ปุพฺพุฬูปมา ?

เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำอย่างไร ?

กตรา จ สา เวทนา สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา ?

เวทนานั้น คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ เป็นอย่างไร ?

เอวเมสา อนิทฺทิฏฺฐา. เอวํ นิทฺทิฏฺฐญฺจ อนิทฺทิฏฺฐญฺจ.

เวทนาตามที่กล่าวมานี้ จัดเป็น-อนิททิฏฐสูตร. บัณฑิตพึงทราบนิทฺทิฏฐ-สูตร และอนิทฺทิฏฐสูตร ด้วยประการฉะนี้.

๒๖. ตตฺถ กตมํ ญาณํ ?

๒๖. ในข้อนั้น ญาณสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ
ยายํ นิพฺเพธคามินี[๑]
ยาย สมฺมา ปชานาติ
ชาติมรณสงฺขยํ.[๒]

ก็ปัญญาอันให้ถึงความดับกิเลส
เป็นสิ่งประเสริฐที่สุด ในโลก
เพราะว่าปัญญานั้น ย่อมรู้ชัด
ความสิ้นไปแห่งชาติ และมรณะ
โดยชอบ.

ตีณิมานิ อินฺทฺริยานิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. อิทํ ญาณํ.

อินทรีย์ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ ๑ อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาวินทรีย์ ๑. นี้จัดเป็นญาณสูตร.

---

[๑] โป. อิ. นิพฺเพธภาคินิยา.

[๒] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๑๙/๒๕๗, ขุ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๑๔/๑๔๓.

ตตฺถ กตมํ เณยฺยํ ?[๑]

ในข้อนั้น ไญยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตา
สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานา
น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา
โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตํ.[๒]

เหล่าสัตว์หมกมุ่นมัวเมา ในวัตถุกาม พอใจในกิเลสกาม ไม่พิจารณาเห็นโทษในสังโยชน์ ติดข้อง ในอารมณ์ที่เป็นตัวสังโยชน์ จะข้ามห้วงน้ำอันกว้างใหญ่คือกิเลสไปไม่ได้เลย.

จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตา กายสฺส เภทา เทเวสุ อุปฺปชฺชนฺติ. อุทาเน กาปิยํ สุตฺตํ อปณฺณกปสาทนียํ, อิทํ เณยฺยํ.

สัตว์เหล่านั้น ประกอบด้วยองค์ ๔ อย่าง เพราะกายแตก ย่อมบังเกิดในหมู่เทพ. ในคัมภีร์อุทาน กาปิยสูตร เป็นอปัณณกปสาทนียะ, นี้จัดเป็นไญยสูตร.

ตตฺถ กตมํ ญาณญฺจ เณยฺยญฺจ ?

ในข้อนั้น ญาณสูตรและไญยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.[๓]

บุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญา ในคราวใดว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ในคราวนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

---

[๑] โป. เนยฺยํ. เอวมุปริปิ.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๔๙/๑๙๙-๒๐๐.
[๓] ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๒.

ยทา ปสฺสตีติ ญาณํ. โย สพฺพ-ธมฺเม อนตฺตากาเรน อุปฏฺฐเปติ, อิทํ เณยฺยํ.

ข้อว่า **บุคคลเห็นอยู่** ... นี้จัดเป็นญาณสูตร. ข้อว่า ผู้ใดยังธรรมทั้งปวงให้ปรากฏ โดยอาการแห่งอนัตตา, นี้จัดเป็นไญยสูตร.

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ, ตตฺถ ตีณิ เณยฺยานิ[๑] มคฺคสจฺจํ สีลกฺขนฺโธ จ ปญฺญากฺขนฺโธ จ, อิทํ ญาณญฺจ เณยฺยญฺจ.

ข้อว่า อริยสัจมี ๔ ประการ, ในอริยสัจ ๔ ประการนั้น อริยสัจที่เป็นไญยะมี ๓ ประการ คือ มัคคสัจ ๑ สีลขันธ์ ๑ ปัญญาขันธ์ ๑, นี้จัดเป็นญาณสูตร และไญยสูตร.

๒๗. ตตฺถ กตมํ ทสฺสนํ ?

๒๗. ในข้อนั้น ทัสสนสูตรเป็นไฉน ?

คือ

เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ
ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
เอตญฺหิ ตุเมฺห ปฏิปชฺชถ
มารสฺเสตํ ปโมหนํ.[๒]

ทางนี้เท่านั้น เพื่อความหมดจด
แห่งทัสสนะ ทางอื่นไม่มี เพราะ
ฉะนั้น ท่านทั้งหลาย จงดำเนิน
ไปตามทางนี้แหละ อันเป็นทาง
ทำมารและเสนามารให้หลง.

จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต อริย-สาวโก อตฺตนาว[๓] อตฺตานํ พฺยากเรยฺย ขีณนิรโยมฺหิ ยาว โสตาปนฺโนหมสฺมิ

ข้อว่า อริยสาวกประกอบด้วยองค์ ๔ พึงพยากรณ์ตน ด้วยตนเองได้ว่า เราเป็นผู้มีนรกสิ้นแล้ว ตลอดเวลาที่เรา

---

๑ โป. เนยฺยานิ.
๒ ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๒.
๓ ม. อตฺตนาเยว. สํ.มหา. ๑๙/๑๔๖๗/๔๔๖.

อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณติ,[๑] อิทํ ทสฺสนํ.

เป็นโสดาบันมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า, นี้จัดเป็นทัสสนสูตร.

ตตฺถ กตมา ภาวนา?

ในข้อนั้น ภาวนาสูตร เป็นไฉน? คือ

ยสฺสินฺทฺริยานิ สุภาวิตานิ
อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา จ สพฺพโลเก
โส ปุคฺคโล มติ จ รูปสญฺญี
สุโมหคตา น ชานาติ.[๒]

ผู้ใดอบรมอินทรีย์ รู้แจ้งเบญจขันธ์ทั้งของตน และผู้อื่นที่เป็นภายใน และภายนอกในโลกทั้งปวง เป็นผู้มีความรู้ สำคัญมั่นในรูป ยังลุ่มหลงอยู่ ย่อมไม่รู้แจ้ง.

จตฺตาริ ธมฺมปทานิ อนภิชฺฌา อพฺยาปาโท สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ, อยํ ภาวนา.

บทแห่งธรรมทั้งหลาย ๔ บท คือ อนภิชฌา ๑ อัพยาปาทะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑, นี้จัดเป็นภาวนาสูตร.

ตตฺถ กตมํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา[๓] จ?

ในข้อนั้น ทัสสนสูตร และภาวนาสูตร เป็นไฉน? คือ

วจสา มนสา จ กมฺมุนา จ
อวิรุทฺโธ สมฺมา วิทิตฺวา[๔] ธมฺมํ

ภิกษุนั้น ไม่ผิดพลาดด้วยวาจา ใจและการงานแล้ว รู้แจ้งแล้ว

---

[๑] ม. ก็ สุ โมหคตานุ ชานาติ, โป. อิ ... น ชานาติ เมติ.
[๒] สํ.มหา. ๑๙/๑๕๖๗/๔๔๖.
[๓] โป. อิ. ภาวนญฺจ, เอวมุปริปิ.
[๔] ม. วิทิตฺวาน.

นิพฺพานปทาภิปตฺถยาโน
สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย.[๑]

ซึ่งธรรมโดยชอบ ปรารถนาบท คือพระนิพพานอยู่ พึงเว้นรอบโดยชอบในโลก.

โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกาตุกาเมน กตเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, ภควา อาห ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. อิทํ ทสฺสนญฺจ ภาวนา จ.

ข้อว่า อันภิกษุผู้ต้องการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ควรใส่ใจธรรมทั้งหลายเหล่าไหน. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ควรใส่ใจอุปาทานขันธ์ ๕. นี้จัดเป็นทัสสนสูตรและภาวนาสูตร.

๒๘. ตตฺถ กตมํ วิปากกมฺมํ.[๒]

๒๘. ในข้อนั้น วิปากกัมมสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ยานิ กโรติ ปุริโสติ วิตฺถาโร. ตีณิมานิ ภิกฺขเว สุจริตานิ, อิทํ วิปากกมฺมํ.[๓]

ข้อว่า บุรุษย่อมทำกรรมทั้งหลายเหล่าใด นี้บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร. ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุจริต ๓ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นวิปากกัมมสูตร.

ตตฺถ กตมํ นวิปากกมฺมํ ?[๔]

ในข้อนั้น นวิปากกัมมสูตรเป็นไฉน ?

คือ

รูปํ เวทยิตํ สญฺญา
วิญฺญาณํ ยา เจว เจตนา

ภิกษุผู้เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา .... วิญญาณและเจตนาอันใด

---

๑ ขุ.สุ. ๒๕/๓๓๑/๓๙๖.
๒ โป. กตเม วิปากธมฺมธมฺมา.
๓ โป. อิเม นวิปากธมฺมธมฺมา.
๔ โป. กตเม นวิปากธมฺมธมฺมา.

เนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตา
อิติ ทิฏฺโฐ วิรชฺชติ.

เรามิใช่นั่น นั่นมิใช่ตัวตน
ของเรา ดังนี้ ย่อมคลายกำหนัด.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ขนฺธา, อิทํ นวิปากกมฺมํ.[๑]

ข้อว่า ภิกษุทั้งหลาย ขันธ์มี ๕ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นนวิปากกัมมสูตร.

ตตฺถ กตมํ เนววิปากนวิปากกมฺมํ ?[๒]

ในข้อนั้น เนววิปากนวิปากกัมมสูตร เป็นไฉน ?

คือ

เย เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ
นยํ พุทฺเธน เทสิตํ
เต ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ
สตฺถุสาสนการกาติ.

ชนเหล่าใด ย่อมดำเนินไปสู่
ทางนั้น ตามนัยที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแล้ว ชนเหล่านั้น
ชื่อว่ากระทำตามคำสั่งสอนของ
พระศาสดา จักกระทำที่สุด
แห่งทุกข์ได้.

อิติ ยา จ สมฺมาปฏิปตฺติ โย จ นิโรโธ, อุภยเมตํ เนววิปากนวิปากกมฺมํ.[๓] พฺรหฺมจริยํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ พฺรหฺมจริยผลานิ จ พฺรหฺมจริยญฺจ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค พฺรหฺมจริยผลานิ โสตาปตฺติผลํ ยาว อรหตฺตํ.

ข้อธรรมทั้ง ๒ คือ การปฏิบัติชอบ ๑ การดับ ๑, นี้จัดเป็นเนววิปากนวิปากกัมมสูตร. คือ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงพรหมจรรย์ และผลแห่งพรหมจรรย์แก่เธอทั้งหลาย คือ พรหมจรรย์ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเป็นเหตุให้ได้

---

[๑] โป. อิเม นวิปากธมฺมธมฺมา.

[๒] โป. กตเม นวิปากธมฺมธมฺมา.

[๓] โป. เนววิปาโก น วิปากธมฺโม.

บรรลุผลแห่งพรหมจรรย์ อันได้แก่ โสดาปัตติผล ไปจนถึงความเป็นพระอรหันต์.

๒๙. ตตฺถ กตมํ สกวจนํ ?

๒๙. ในข้อนั้น สกวจนสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สพฺพปาปสฺส อกรณํ
กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.[๑]

การไม่ทำบาปทั้งปวง การให้กุศลถึงพร้อม การอบรมจิตของตนให้บริสุทธิ์ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว วิโมกฺขมุขานิ, อิทํ สกวจนํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิโมกขมุข ๓ ประการเหล่านี้, นี้จัดเป็นสกวจนสูตร.

ตตฺถ กตมํ ปรวจนํ ?

ในข้อนั้น ปรวจนสูตร เป็นไฉน ?

คือ

นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ
นตฺถิ โคณสมิตํ ธนํ
นตฺถิ สูริยสมา อาภา
สมุทฺทปรมา สรา.[๒]

ความรัก เสมอด้วยความรักบุตรย่อมไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยโคย่อมไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยแสงอาทิตย์ ย่อมไม่มี สระทั้งหลาย มีทะเลเป็นยอดเยี่ยม.

---

[๑] ที.มหา. ๑๐/๕๔/๕๗, ขุ.ธ. ๒๕/๓๑/๓๙๖.

[๒] สํ.ส. ๑๕/๒๖-๒๗/๙.

เหตุนา มาริสา โกสิยา สุภาสิเตน สงฺคามวิชโย โสปิ นาม ภิกฺขเว สกฺโก เทวานมินฺโท สกํ ผลํ ปริภุญฺชมาโนติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํ, อิทํ ปรวจนํ.

พระสูตรเป็นต้นว่า แน่ะท่านโกสิยะผู้นิรทุกข์ ท่านชนะสงคราม ด้วยการกล่าวคำสุภาษิตอันเป็นเหตุ ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพแม้นั้นเสวยผลบุญของตนอยู่ บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดาร, นี้จัดเป็นปรวจนสูตร.

ตตฺถ กตมํ สกวจนญฺจ ปรวจนญฺจ ?

ในข้อนั้น สกวจนสูตรและปรวจนสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ยํ ปตฺตํ ยญฺจ ปตฺตพฺพํ
อุภยเมตํ รชานุกิณฺณํ[๑]
เย เอวํวาทิโน นตฺถิ
เตสํ กาเมสุ โทโสติ.[๒]

เบญจกามคุณ ที่บุคคลถึงแล้ว และที่บุคคลจะพึงถึง ทั้งสองนี้ เกลื่อนกล่นแล้วด้วยธุลี คือ ราคะ อนึ่ง การประกอบตนพัวพันด้วยความสุข ในกามของบุคคลผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า โทษในกามไม่มี ...

อิทํ ปรวจนํ.

นี้จัดเป็นปรวจนสูตร.

เย จ โข เต อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม วฏฺฏํ เตสํ นตฺถิ ปญฺญาปนาย, อิทํ สกวจนํ.

วัฏฏะของเหล่าชนที่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่าง ย่อมไม่ปรากฏชัด, นี้จัดเป็นสกวจนสูตร.

---

[๑] โป. ชราชิณฺณํ, สี. ชราชิณฺณา.

[๒] ดูเทียบ ขุ.ชุ. ๒๕/๑๔๔/๑๙๔.

นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา
โคมา โคหิ[๑] ตเถว นนฺทติ
อุปธีหิ นรสฺส นนฺทนา
น หิ โส นนฺทติ โย นิรูปธีติ.

ผู้มีบุตร ย่อมเพลิดเพลินด้วยบุตร ผู้มีโคย่อมเพลิดเพลินด้วยโคทั้งหลาย เหมือนอย่างนั้น ความเพลิดเพลินของนระ ย่อมมีได้ ด้วยอุปธิกิเลสทั้งหลาย แต่ผู้หมดอุปธิกิเลสแล้ว ย่อมไม่เพลิดเพลิน.

(อิทํ) ปรวจนํ.

(นี้) จัดเป็นปรวจนสูตร.

โสจติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา
โคมา โคหิ ตเถว โสจติ
อุปธีหิ นรสฺส โสจนา
น หิ โส โสจติ โย นิรูปธีติ.[๒]

ผู้มีบุตรย่อมเศร้าโศก เพราะบุตร ผู้มีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโคทั้งหลาย เหมือนอย่างนั้น ความเศร้าโศกของนระ ย่อมมีด้วยอุปธิทั้งหลาย ผู้ใดไม่มีอุปธิ ผู้นั้นย่อมไม่เศร้าโศกเลย.

(อิทํ) สกวจนํ.

(นี้) จัดเป็นสกวจนสูตร.

อิทํ สกวจนํ ปรวจนญฺจ.

นี้จัดเป็นสกวจนสูตร และปรวจนสูตร.

---

[๑] อิ. โภคิโก โภเคหิ, โป.สี. โภคิโต โภเคหิ, เอวมุปริปิ.

[๒] สํ.ส. ๑๕/๒๖-๒๗/๙, ขุ.สุ. ๒๕/๒๙๕/๓๓๑.

๓๐. ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺ-ฐานํ ?

เย เกจิ ภูตา ภวิสฺสนฺติ เย วาปิ
สพฺเพ คมิสฺสนฺติ ปหาย เทหํ
ตํ สพฺพชานี กุสโล วิทิตฺวา
ธมฺเม ฐิโต พฺรหฺมจริยํ จเรยฺย.[๑]

ตโยเม ภิกฺขเว สตฺถาโร, ตถาคโต อรหํ เสกฺโข ปฏิปโท. อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ.

ตตฺถ กตมํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ ?

ยญฺจ กามสุขํ โลเก
ยญฺจิทํ ทิวิยํ สุขํ
ตณฺหกฺขยสุขสฺเสเต
กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๒]

๓๐. ในข้อนั้น สัตตาธิฏฐานสูตรเป็นไฉน ?

คือ

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้เกิดแล้ว
และแม้จักเกิด สัตว์ทั้งหมดนั้น
จักละร่างกายไป ท่านผู้ฉลาด
ทราบความเสื่อม แห่งสัตว์
ทั้งปวงนั้นแล้ว พึงเป็นผู้ตั้งอยู่
ในธรรม ประพฤติพรหมจรรย์.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครูผู้สอนมี ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ พระตถาคต ๑ พระอรหันต์ ๑ พระเสกขะผู้ปฏิบัติ ๑. นี้จัดเป็นสัตตาธิฏฐานสูตร.

ในข้อนั้น ธัมมาธิฏฐานสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ความสุขทั้ง ๒ นี้ คือ กามสุข
ในโลก และทิพยสุขในสวรรค์
ยังไม่ถึง ๑ ใน ๑๖ ส่วน
แห่งความสุข ที่เกิดจากความ
สิ้นไปแห่งตัณหา.

---
[๑] ขุ.อุ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๕.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๕๒/๘๗.

สตฺติเม ภิกฺขเว โพชฺฌงฺคา, อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้, นี้จัดเป็นธัมมาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตมํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ ?

ในข้อนั้น สัตตาธิฏฐานสูตรและธัมมาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

ทุทฺทสมนฺตํ สจฺจํ ทุทฺทโส ปฏิเวโธ พาเลหิ, ชานโต ปสฺสโต นตฺถิ นนฺทีติ วทามิ. ทุทฺทสมนฺตํ สจฺจํ ทุทฺทโส ปฏิเวโธ พาเลหีติ, ธมฺมาธิฏฺฐานํ. ชานโต ปสฺสโต นตฺถิ นนฺทีติ, สตฺตาธิฏฺฐานํ.

(ข้อว่า) เรากล่าวว่า การแทงตลอดสัจจะอันรู้ได้ยาก อันคนพาลรู้ได้ยาก, สำหรับผู้รู้อยู่ ผู้เห็นอยู่ ย่อมไม่มีความเพลิดเพลิน (บัณฑิตพึงทราบดังนี้). ข้อว่า การแทงตลอดสัจจะอันรู้ได้ยาก อันคนพาลรู้ได้ยาก, นี้จัดเป็นธัมมาธิฏฐานสูตร. ข้อว่า สำหรับผู้รู้อยู่ ผู้เห็นอยู่ ย่อมไม่มีความเพลิดเพลิน, นี้จัดเป็นสัตตาธิฏฐานสูตร.

ทารุกฺขนฺโธปมํ. คงฺคาย ตีริยา โอริมญฺจ ตีรํ ปาริมญฺจ ตีรํ ถเล วา[๑] น จ อุสฺสีทนํ, มชฺเฌ จ น สํสีทนํ มนุสฺสคฺคาโห จ อมนุสฺสคฺคาโห จ อนฺโตปูติภาโว จ, อิทํ ธมฺมาธิฏฺฐานํ. เอวํ ปน ภิกฺขุ นิพฺพานนินฺโน ภวิสฺสติ นิพฺพานปรายโณติ[๒] สตฺตาธิฏฺฐานํ.

บัณฑิตพึงทราบข้ออุปมา เปรียบด้วยท่อนไม้ ดังต่อไปนี้. ข้อว่า ถ้าท่อนไม้จะไม่เข้ามาใกล้ฝั่งนี้และฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำคงคา หรือจะไม่เกยบก จักไม่จมเสียในท่ามกลาง ... ไม่ถูกมนุษย์หรืออมนุษย์จับไว้ และจักไม่เป็นไม้เน่าเสียภายใน, นี้จัดเป็นธัมมาธิฏฐานสูตร. ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ... สัมมาทิฏฐิ สัตว์เป็นผู้โน้มไปสู่พระนิพพาน มีพระนิพพาน

---

๑ ม. ถเลว จ.

๒ สํ.สฬา. ๑๘/๓๒๒/๒๒๔.

นิพพานเป็นที่ไปในเบื้องหน้า นี้จัดเป็นสัตตาธิฏฐานสูตร.

อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานญฺจ ธมฺมาธิฏฺฐานญฺจ.

นี้จัดเป็นสัตตาธิฏฐานสูตร และธัมมาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตโม ถโว ?

ในข้อนั้น ถวสูตร เป็นไฉน ?

คือ

มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ
สจฺจานํ จตุโร ปทา
วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ
ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมา.[๑]

ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย ธรรมอันพระอริยเจ้าพึงถึง ๔ ประการ ประเสริฐกว่าสัจจะทั้งหลาย วิราคธรรมประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย พระตถาคตผู้มีจักษุ ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าและอรูปธรรมทั้งหลาย.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว อคฺคานิ, พุทฺโธ สตฺตานํ, วิราโค ธมฺมานํ, สํโฆ คณานํ, อยํ ถโว.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งเลิศมี ๓ ประการเหล่านี้ คือ พระพุทธเจ้าเป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลาย ๑ วิราคธรรมเป็นเลิศกว่าธรรมทั้งหลาย ๑ คณะสงฆ์เป็นเลิศกว่าคณะทั้งหลาย ๑, นี้จัดเป็นถวสูตร.

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑.

๓๑. ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตํ ?

๓๑. ในข้อนั้น อนุญญาตสูตร เป็นไฉน ?

คือ

กาเยน สํวโร สาธุ
สาธุ วาจาย สํวโร
มนสา สํวโร สาธุ
สาธุ สพฺพตฺถ สํวุโต
สพฺพตฺถ สํวุโต ภิกฺขุ
สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.[๑]

การสำรวมกาย เป็นความดี
การสำรวมวาจา เป็นความดี
การสำรวมใจ เป็นความดี
การสำรวม ในทวารทั้งปวง
เป็นความดี ภิกษุผู้สำรวมแล้ว
ในทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจาก
ทุกข์ทั้งปวงได้.

อิทํ อนุญฺญาตํ.[๒]

นี้จัดเป็นอนุญญาตสูตร.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว กรณียานิ กายสุจริตํ วจีสุจริตํ มโนสุจริตํ, อิทํ อนุญฺญาตํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำ ๓ ประการเหล่านี้ คือ กายสุจริต ๑ วจีสุจริต ๑ มโนสุจริต ๑, นี้จัดเป็นอนุญญาตสูตร.

ตตฺถ กตมํ ปฏิกฺขิตฺตํ ?

ในข้อนั้น ปฏิกขิตตสูตร เป็นไฉน ?

คือ

นตฺถิ อตฺตสมํ[๓] เปมํ วิตฺถาโร. อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ.

ข้อว่า ความรักเสมอด้วยความรักตน ไม่มี, นี้บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร. นี้จัดเป็นปฏิกขิตตสูตร.

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๓๕/๖๔.
[๒] โป. อิทํ ภควตา อนุญฺญาตํ.
[๓] ฉ. ปุตฺตสมํ.

ตีณีมานิ ภิกฺขเว อกรณียานิ สยํ อภิญฺญาย เทสิตานิ. กตมานิ ตีณิ ? กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ, อิทํ ปฏิกฺขิตฺตํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจที่ไม่ควรทำมี ๓ ประการเหล่านี้ เราแสดงไว้แล้วเพื่ออันรู้ยิ่งเอง. ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ กายทุจริต ๑ วจีทุจริต ๑ มโนทุจริต ๑, นี้จัดเป็นปฏิกขิตตสูตร.

ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตญฺจ ?

ในข้อนั้น อนุญญาตสูตร และปฏิกขิตตสูตร เป็นไฉน ?

คือ

กาเยน กุสลํ กเร
อสฺส กาเยน สํวุโต
กายทุจฺจริตํ หิตฺวา
กายสุจริตํ จเร.

บุคคลพึงกระทำกุศล ด้วยกาย
เป็นผู้สำรวมด้วยกาย ละกาย
ทุจริต พึงประพฤติกายสุจริต.

ทุวีหิ ปฐมปเทหิ จตุตฺเถน จ ปเทน อนุชานาติ. กายทุจฺจริตํ หิตฺวาติ ตติเยน ปเทน ปฏิกฺขิตฺตนฺติ. มหาวิภงฺโค อจิรตปานาโท.[๑]

พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตไว้ด้วยปฐมบททั้ง ๒ บท (กาเยน กุสลํ กเร, อสฺส กาเยน สํวุโต. บุคคลพึงทำกุศลด้วยกาย เป็นผู้สำรวมด้วยกาย) และด้วยบทที่ ๔ (กายสุจริตํ จเร พึงประพฤติกายสุจริต) แต่ทรงห้ามไว้ด้วยบทที่ ๓ ว่า กายทุจฺจริตํ หิตฺวา (ละกายทุจริต). เนื้อความที่เกี่ยวเนื่องด้วยมหาวิภังคสูตร บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร.

---

๑ ขุ.ชา. ๒๗/๓๙๑/๑๐๖.

ตตฺถายํ อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

สเจ ภายสิ ทุกฺขสฺส
มาภินนฺทิ อนาคตํ
วสฺสกาเล ยถา ฉตฺตํ
กุสลานิ กมตฺถเก.

ถ้าท่านกลัวต่อความทุกข์ ก็อย่าได้เพลิดเพลินสิ่งที่ยังไม่มาถึง ๑ บุคคลพึงกระทำกุศลทั้งหลายไว้ให้สูงสุดเหมือนกั้นร่มไว้เหนือศีรษะคราหน้าฝนฉะนั้น ๑.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ
สมาคตํ วิจาลเย
น โว ทุกฺขา ปโมกฺขาตฺถิ
สมโถ จ วิปสฺสนา.

อวิชชา พึงยังผู้ประกอบพร้อมด้วยความเชื่อว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ให้หวั่นไหวได้ ๑ ท่านแม้จงใจหนีไปอยู่ก็จะไม่พ้นจากทุกข์ ๑ สมถะและวิปัสสนา ๑.

กามจฺฉนฺทํ อุปาทาย[๑]
โย โส วิตกฺเกหิ ขชฺชติ[๒]
สุภาวิตตฺเตฺ โพชฺฌงฺเค[๓]
โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

ผู้ถือมั่นกามฉันทนิวรณ์ บัณฑิตทั้งหลาย ยังไม่กล่าวว่าผู้ล้างบาปได้ ๑ ผู้ถูกวิตกบดเคี้ยวอยู่ย่อมไม่ถึงการนับว่าบัณฑิต ๑ ผู้เจริญโพชฌงค์ ที่ตนอบรมดีชื่อว่า บำเพ็ญวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ ๑ ผู้นั้นพึงสางชัฏนี้ได้ ๑.

---

[๑] ดูเทียบ องฺ.ติก. ๒๐/๕๖๑๓๕๐. ทุติยโสเจยฺยสุตฺตํ.
[๒] ดูเทียบ องฺ.ทุก. ๒๐/๒๘๓/๘๖. สมจิตฺตวคฺคํ.
[๓] ดูเทียบ ม.อุ. ๑๔/๒๙๑/๒๐๑. อานาปานสติสุตฺตํ.

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ สมาธิภาวิ ภาวเส กามํ กามยมานสฺส ธมฺมจริยาย สุคตึ.	ท่านจง ... พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ๑ เธอจงเจริญการเจริญสมาธิ ๑ เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ๑ สัตว์บางพวก ... ย่อมเข้าถึงสุคติเพราะประพฤติธรรม ๑.
หญฺญเต สพฺพา มุจฺเจว นิปฺโปเธนฺโต จตุทฺทิสา โย กาเม ปริวชฺเชติ ปาริฉตฺโตปเมว จ.	บุคคลผู้เดือดร้อน ... หลุดพ้นได้แล้วจากกามทั้งปวง ๑ ภูเขาใหญ่ ... กลิ้งบดสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ ๑ ผู้ใดย่อมเว้นจากกามทั้งหลายเสียได้ ๑ พระสูตรที่อุปมาด้วยไม้ปาริฉัตร ๑.
ยานิ กโรติ ปุริโส โลกธมฺมา ปกาสิตา สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ ตติยํ อญฺญํ น วิชฺชติ.	บุรุษ ทำกรรมเหล่าใดไว้ ... ๑ โลกธรรมทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้แล้ว ๑ วิบากอันเป็นสุข ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีบุญทั้งหลาย ๑ พระมหาบุรุษ...ย่อมมีคติเป็น ๒ ประการ ไม่มีข้ออื่นซึ่งเป็นที่สาม ๑.
อาทานสฺส[๑] ภยํ ญตฺวา ชายเต จ มียเตปิ จ[๒]	สัตบุรุษเห็นภัย แห่งความถือมั่น ๑ โลกนี้ ... ย่อมเกิด ตาย ๑

---

[๑] โป. อิ. อทานสฺส.

[๒] โป. ชายเต ชียเตปิ จ.

กามา หิ จิตฺรา วิวิธา อถ โลหสลฺโลปมํ.[๑]	ก็กามทั้งหลาย งามวิจิตร ๑ เขาย่อมเสวยบาปกรรม อันเปรียบด้วยลูกศรโลหะ ๑.
น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ อคตีหิ จ คจฺฉติ[๒] ยสฺสินฺทฺริยานิ สมถงฺคตานิ ตเถว ปญฺจญาณิโก.[๓]	ก็กรรมชั่ว ที่บุคคลทำแล้วยังไม่แปรไป ๑ ผู้ไปปราศจากอคติ ยศย่อมเจริญ ๑ ผู้ใดมีอินทรีย์ถึงความเป็นธรรมชาติสงบ ... ๑ สัมมาสมาธิ คือญาณอันประกอบด้วยองค์ ๕ ก็อย่างนั้น ๑.
สตฺติยา วิย โอมฏฺโฐ วิญฺญาณญฺจ ปติฏฺฐิตา[๔] โย ปาณมติปาเตติ ตีณิ ทุจฺจริตานิ จ.	บุคคลถูกแทงด้วยหอก ๑ สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ได้ เพราะอาศัยวิญญาณาหารเป็นต้น ๑. นรชนใดย่อมฆ่าสัตว์ ... ๑ ทุจริตมี ๓ ประการ ๑.
สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ ขณํ ลทฺธาน ทุลฺลภํ[๕] อยสา ว มลํ สมุฏฺฐิตํ จตูสุ ปฏิปตฺตีสุ.	๑๖,๐๐๐ ปี ล่วงไป ๑ เธอทั้งหลายได้ขณะที่ได้ยากแล้ว ... ๑ สนิมเกิดขึ้นแต่เหล็กเอง ... ย่อมกัดเหล็กนั้นแหละ ๑ การปฏิบัติชอบ ในบุคคลผู้ควรปฏิบัติ ๔ จำพวก ๑.

---

[๑] โป. โลณสลฺโลปมํ.

[๒] ดูเทียบ องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙-๒๐/๒๓-๒๔.

[๓] ดูเทียบ ที.ปา. ๑๑/๓๕๕/๓๕๖.

[๔] ดูเทียบปารายนานุคีติคาถานิทเทสวรรณนา อรรถกถาจูฬนิทเทส ฉบับสยามรัฐ. เล่ม ๓๙ หน้า ๓๘๑.

[๕] ดูเทียบ สํ.สฬา. ๑๘/๒๑๕/๑๕๙. ขณสุตฺตํ.

เนลงฺโค เสตปจฺฉาโท
อถ โคปาลโกปมํ
สุโข วิเวโก ตุฏฺฐสฺส
วิตกฺกา จ สุเทสิตา.

รถ ... มีศีล อันหาโทษมิได้ มีหลังคาคือบริขารขาว ๑ ข้ออุปมาเปรียบด้วยนายโคบาล ๑ บุคคล ... ยินดีในวิเวกย่อมมีความสุข ๑ วิตกทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้ดีแล้ว ๑.

เผณปิณฺโฑปมํ รูปํ
พฺรหา อุชุ ปตาปวา
ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ
อนญฺญา ตีณิ อินฺทฺริยานิ.

รูป เปรียบด้วยก้อนฟองน้ำ ๑ พระองค์ ... มีพระวรกายสูงใหญ่ มีพระวรกายตรง มีพระเดช ๑ ก็ปัญญา ... เป็นสิ่งประเสริฐที่สุดในโลก ๑ อินทรีย์ ๓ มีอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นต้น ๑.

กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตา
อถ วณฺณา[๑] รหสฺส วา[๒]
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ
อริยสจฺจญฺจ เทสิตํ.

เหล่าสัตว์หมกมุ่น มัวเมาในวัตถุกาม ๑ ผู้ไม่พิจารณาไตร่ตรองแล้ว พูดติโทษของคนที่ควรสรรเสริญ ๑ บุคคล ... ในคราวใดว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ๑ อริยสัจอันพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้แล้ว ๑.

---

[๑] โป. วณฺโณ.
[๒] ดูเทียบ องฺ.ทุก. ๒๐/๓๗๙/๑๑๑. อายาจนวคฺคํ.

เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ
　　โสตาปนฺโนติ พฺยากเร
ยสฺสินฺทฺริยานิ สุภาวิตานิ[๑]
　　อถ ธมฺมปเทหิ จ.

ทางนี้เท่านั้น ... ทางอื่นไม่มี ๑ พระอริยสาวก พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า เราเป็นพระโสดาบันเป็นต้น ๑ ผู้ใดอบรมอินทรีย์ ... ย่อมไม่รู้แจ้ง ๑ บุคคลจะบำเพ็ญเพียร ด้วยบทธรรมทั้งหลาย ๑.

วจสา มนสา เจว
　　ปญฺจกฺขนฺธา อนิจฺจโต
ยานิ กโรติ ปุริโส
　　ตีณิ สุจริตานิ จ.

ภิกษุนั้น ไม่ผิดพลาดไม่ว่าทางวาจา ทางใจ รู้แจ้งธรรมโดยชอบ ๑ ขันธ์ ๕ อันบัณฑิตพึงรู้แจ้งโดยความไม่เที่ยง ๑ บุรุษย่อมกระทำกรรมทั้งหลาย ...๑ สุจริตมี ๓ ประการ ๑.

รูปํ เวทยิตํ สญฺญา
　　ปญฺจกฺขนฺธา ปกาสิตา
โย เอวํ ปฏิปชฺชติ
　　พฺรหฺมา เจว ผลานิ จ.

ภิกษุผู้เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา ... ย่อมคลายกำหนัด ๑ ขันธ์ ๕ อันพระผู้มีพระภาคประกาศไว้แล้ว ๑ ชนใดย่อมดำเนินไปสู่ทางนั้น ... ๑ พรหมจรรย์และผลแห่งพรหมจรรย์ ๑.

สพฺพปาปสฺส อกรณํ
　　วิโมกฺขา[๒] ตํ หิ เทสิตา

การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ วิโมกข์ทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาค

---

[๑] โป. อิ. ภาวิตานิ.
[๒] โป. อิ. วิโมกฺขานํ ตํ หิ, สี. วิโมกฺขตํ.

นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ
เทวานํ อสุราน จ.

ทรงแสดงไว้แล้ว ๑ ความรักเสมอด้วยความรักบุตร ย่อมไม่มี ๑ สงครามระหว่างเทพและอสูร ๑.

ยํ ปตฺตํ ยญฺจ ปตฺตพฺพํ
นนฺทติ โสจติ นิจฺจํ
เย เกจิ ภูตา ภวิสฺสนฺติ
สตฺถาโร จ ปกาสิตา.

เบญจกามคุณที่บุคคลถึงแล้วและที่บุคคลจะพึงถึง ๑ ผู้มีบุตรย่อมเพลิดเพลิน ย่อมเศร้าโศกเป็นนิจ ๑ สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เกิดมาแล้ว ... ๑ ครูผู้สอนพระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้แล้ว ๑.

ยญฺจ กามสุขํ โลเก
โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตา
มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ
ตโย จ อคฺคปตฺติโย.

ความสุขทั้ง ๒ นี้ คือ กามสุขในโลกเป็นต้น ... ๑ โพชฌงค์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ดีแล้ว ๑ มรรคมีองค์ ๘ ประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย ๑ ผู้ที่นับว่าดีเลิศมี ๓ จำพวก ๑.

กาเยน สํวโร สาธุ
กรณียญฺจ เทสิตํ
นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ
อริยา ตีณิ จ เทสิตา.

การสำรวมกาย เป็นความดี ๑ กิจที่ควรทำ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว ๑ ความรักเสมอด้วยความรักตน ไม่มี ๑ พระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า กิจที่ไม่ควรทำ ๓ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว ๑.

กาเยน กุสลํ อภิรโต
วินยญฺจ กามสุขํ โลเก
โพชฺฌงฺคา จ สุเทสิตา
ทุทฺทสํ อนุตํ เจว ปราปรํ จ.

ผู้ยินดียิ่งซึ่งกุศลด้วยกาย ... ๑ กามสุขในโลก ที่ถูกนำออกแล้วอย่างดี ... ๑ โพชฌงค์ทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้ดีแล้ว ๑ การแทงตลอดสัจจะ อันรู้ได้ยาก อันคนพาลรู้ได้ยาก ๑ ถ้าท่อนไม้ จะไม่เข้ามาใกล้ฝั่งนี้และฝั่งโน้น ... ๑.

เปฏกโกปเทเส สาสนปฺปฏฺฐานํ นาม ทุติยภูมิ สมตฺตา.

สาสนปัฏฐานภูมิที่ ๒ ในเปฏกโกปเทสปกรณ์ จบแล้ว.

๓. สุตฺตาธิฏฺฐานตติยภูมิ
ตติยภูมิว่าด้วยธรรมเครื่องตั้งอยู่แห่งพระสูตร

๓๒. ตตฺถ กตมํ สุตฺตาธิฏฺฐานํ ?

๓๒. ในเปฏกโกปเทสปกรณ์นั้น สุตตาธิฏฐานสูตร (ธรรมเครื่องตั้งอยู่แห่งพระสูตร) เป็นไฉน ?

คือ

โลภาธิฏฺฐานํ โทสาธิฏฺฐานํ โมหาธิฏฺฐานํ อโลภาธิฏฺฐานํ อโทสาธิฏฺฐานํ อโมหาธิฏฺฐานํ กายกมฺมาธิฏฺฐานํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วีริยินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ สมาธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ.

โลภาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งโลภะ) ๑ โทสาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งโทสะ) ๑ โมหาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งโมหะ) ๑ อโลภาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งอโลภะ) ๑ อโทสาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งอโทสะ) ๑ อโมหาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งอโมหะ) ๑ กายกัมมาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งกายกรรม) ๑ วาจากัมมาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งวาจากรรม) ๑ มโนกัมมาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งมโนกรรม) ๑ สัทธินทริยาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งสัทธินทรีย์) ๑ วีริยินทริยาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่ง

วีริยินทรีย์) ๑ สตินทริยาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งสตินทรีย์) ๑ สมาธินทริยาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่ แห่งสมาธินทรีย์) ๑ ปัญญินทริยาธิฏฐานสูตร (พระสูตรเครื่องตั้งอยู่แห่งปัญญินทรีย์) ๑.

ตตฺถ กตมํ โลภาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น โลภาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

วิตกฺกมถิตสฺส[๑] ชนฺตุโน
ติพฺพราคสฺส สุภานุปสฺสิโน
ภิยฺโย ตณฺหา ปวฑฺฒติ
เอส โข คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนํ.[๒]

ตัณหาย่อมเจริญยิ่ง แก่ผู้ที่ถูก
วิตกย่ำยี ผู้มีราคะกล้า มีปกติ
เห็นอารมณ์ว่างาม ผู้นั้นแล
ย่อมทำเครื่องผูกให้มั่น.

วิตกฺกมถิตสฺสาติ กามราโค.

คำว่า **แก่ผู้ที่ถูกวิตกย่ำยี** มุ่งถึงกามราคะ.

สุภานุปสฺสิโนติ กามราควตฺถุ. ภิยฺโย ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ กามตณฺหา. เอส คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนนฺติ ราคํ, อิติ โย โย ธมฺโม มูลนิกฺขิตฺโต, โส เยเวตฺถ ธมฺโม อุคฺคาวหิตพฺโพ.[๓] น

คำว่า **มีปกติเห็นอารมณ์ว่างาม** มุ่งถึงที่ตั้งแห่งกามราคะ. ธรรมชาติที่ชื่อว่ากามตัณหา เพราะมีตัณหาขยายออกมากมาย. ตัณหานั้นชื่อว่าราคะ เพราะย่อมกระทำ ผูกมัดไว้อย่าง

---

[๑] ม. วิตกฺกนิมฺมถิตสฺส, โป. อิ. วิตกฺกปมถิตสฺส.
[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๒.
[๓] ม. อิ. อุคฺคาปยิตพฺโพ.

ภควา เอกํ ธมฺมํ อารพฺภ อญฺญํ ธมฺมํ เทเสติ. ยสฺส วิตกฺเกติ กามวิตกฺโก ตเมว วิตกฺกํ กามวิตกฺเกน นิทฺทิสียติ.

เหนียวแน่น, กลุ่มธรรมที่มีรากฝังแน่นในตัณหา อันพระโยคาวจรพึงนำออกเสียให้ได้ ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคไม่ใช่จะปรารภธรรมอย่างหนึ่งแล้ว ทรงแสดงธรรมอีกอย่างหนึ่ง. ผู้ยังตรึกถึงกามอยู่ จัดเป็นกามวิตก เพราะวิตกนั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้ ด้วยกามวิตก.

ติพฺพราคสฺสาติ ตสฺเสว วิตกฺกสฺส วตฺถุํ นิทฺทิสติ. **สุภานุปสฺสิโน ภิยฺโย ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ** ตเมว ราคํ กามตณฺหาติ นิทฺทิสติ. **เอส คาฬฺหํ กโรติ พนฺธนนฺติ** ตเมว ตณฺหาสํโยชนํ นิทฺทิสติ. เอวํ คาถาสุ อนุมินิตพฺพํ. เอวํ สเวยฺยากรเณสุ.

คำว่า **ผู้มีราคะกล้า** พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงถึงที่ตั้ง แห่งวิตกนั้นนั่นเทียว. ทรงชี้แจงราคะนั่นแหละว่า กามตัณหา โดยนัยเป็นต้นว่า **ตัณหาย่อมเจริญ ... ผู้มีปกติเห็นอารมณ์ว่างาม.** ทรงชี้แจงราคะนั่นแหละว่า เป็นตัณหาสังโยชน์ โดยนัยเป็นต้นว่า **ผู้นั้นแล ย่อมทำเครื่องผูกให้มั่น.** บัณฑิตพึงเทียบเคียง ในคาถาทั้งหลายอย่างนี้. ในนวังคสัตถุศาสน์ กลุ่มไวยากรณ์ก็อย่างนี้.

ตตฺถ ภควา เอกํ ธมฺมํ ติวิธํ นิทฺทิสติ, นิสฺสนฺทโต เหตุโต ผลโต.

ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงธรรมหนึ่งอย่าง ออกเป็น ๓ อย่าง, คือ โดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ โดยเหตุ ๑ โดยผล ๑.

ททํ ปิโย โหติ ภชนฺติ นํ พหู
กิตฺติญฺจ ปปฺโปติ ยโส[๑] จ วฑฺฒติ
อมงฺกุภูโต ปริสํ วิคาหติ
วิสารโท โหติ นโร อมจฺฉรี.[๒]

นรชนผู้ไม่ตระหนี่ ให้ทานย่อม
เป็นที่รัก ของชนเป็นอันมาก
ชนเป็นอันมาก ย่อมคบหา
นรชนนั้น นรชนนั้นย่อมได้
เกียรติ มียศ เจริญ เป็นผู้ไม่
เก้อเขิน แกล้วกล้า เข้าสู่ที่
ประชุมชน.

ททนฺติ ยํ ยํ ทานํ, อิทํ ทานมยิกํ ปุญฺญกิริยํ. ตตฺถ เหตุ. ยํ เจตํ.

คำว่า **นรชนผู้ไม่ตระหนี่ ให้ทาน** ความว่า ข้อว่า ทานที่เป็นบุญกิริยาซึ่งสำเร็จมาจากการให้. นี้จัดเป็นเหตุในคาถานั้น.

ภชนฺติ นํ พหู กิตฺตินฺติ โย จ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท โลเก อพฺภุคฺคจฺฉติ, ยํ พหุกสฺส ชนสฺส ปิโย ภวติ มนาโป จ. ยญฺจ อวิปฺปฏิสารี กาลํ กโรติ, อยํ นิสฺสนฺโท. ยํ กายสฺส เภทา เทเวสุ อุปปชฺชตีติ, อิทํ ผลํ.

คำว่า **ชนเป็นอันมากย่อมคบหานรชนนั้น นรชนนั้น ย่อมได้เกียรติ** ความว่า ชื่อเสียงอันดีงาม (ของเขา) ย่อมฟุ้งไปในโลก ๑ เขาย่อมเป็นที่รักที่ชอบใจของชนเป็นอันมาก ๑ เขาย่อมตายไปโดยไม่ต้องมีวิปปฏิสาร ๑ นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. คำว่า เพราะกายแตกทำลายไป เขาย่อมบังเกิดในหมู่เทพ, นี้จัดเป็นผล.

อิทํ โลภาธิฏฺฐานํ.

นี้จัดเป็นโลภาธิฏฐานสูตร.

---

[๑] โป. สี. ยสฺส.
[๒] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๔/๔๓.

๓๓. ตตฺถ กตมํ โทสาธิฏฺฐานํ ?

๓๓. ในข้อนั้น โทสาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

โย ปาณมติปาเตติ
มุสาวาทญฺจ ภาสติ
โลเก อทินฺนํ อาทิยติ
ปรทารญฺจ คจฺฉติ
สุราเมรยปานญฺจ
โย นโร อนุยุญฺชติ.[๑]
อปฺปหาย ปญฺจ เวรานิ
ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติ
กายสฺส เภทา ทุปฺปญฺโญ
นิรยํ โสปปชฺชติ.[๒]

นรชนใด ย่อมฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ในโลก คบชู้ภรรยาของผู้อื่น กล่าวคำเท็จ และประกอบการดื่มสุราเมรัยเนือง ๆ นรชนนั้นไม่ละเวร ๕ ประการแล้ว เราเรียกว่าเป็นผู้ทุศีล มีปัญญาทราม ตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงนรก.

โย ปาณมติปาเตตีติ ทุฏฺโฐ ปาณมติปาเตติ.

คำว่า **นรชนใด ย่อมฆ่าสัตว์** ได้แก่ คนโกรธ ย่อมฆ่าสัตว์มีชีวิต.

มุสาวาทญฺจ ภาสตีติ โทโสปฆาตาย มุสาวาทญฺจ ภาสติ.

คำว่า **กล่าวคำเท็จ** ได้แก่ คนโกรธย่อมกล่าวมุสาวาท เพื่อต้องการจะฆ่า.

สุราเมรยปานญฺจ โย นโร อนุยุญฺชตีติ โทโส นิทานํ. โย จ

คำว่า **นรชนใด ... ประกอบการดื่มสุราเมรัยเนือง ๆ** ได้แก่ มีโทสะ

---

[๑] ม. อิ. อภิคิชฺฌติ,. สี. อภิคจฺฉติ.
[๒] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๗๔/๒๒๙.

สุราเมรยปานํ อนุยุญฺชติ ยถาปรทาร-วิหารี,[๑] อมิตฺตา ชนยนฺติ.

เป็นเหตุ. ความจริงผู้ดื่มสุราเนืองๆ มีปกติคบหาภรรยาของผู้อื่นอยู่, ย่อมก่อให้เกิดศัตรูมากมาย.

อปฺปหาย ปญฺจ เวรานีติ[๒] ปญฺจนฺนํ สิกฺขาปทานํ สมติกฺกมนํ สพฺเพสํ โทสชานํ สา ปญฺณตฺติ, เตเนว โทสชนิเตน กมฺเมน **ทุสฺสีโล อิติ วุจฺจติ.**

คำว่า **ไม่ละเวร ๕ ประการ** ความว่า **เราเรียกว่า เป็นผู้ทุศีล** เพราะกรรมที่ก่อให้เกิดโทษนั้นนั่นแหละ คือ การก้าวล่วงสิกขาบท ๕ ประการ ๑ การรู้โทษแห่งสิกขาบท ๕ ประการทั้งหมด ๑ บัญญัติแห่งสิกขาบท ๕ ประการนั้น ๑.

โสปิ ธมฺโม เหตุนา นิทฺทิสิตพฺโพ นิสฺสนฺเทน ผเลน จ.

ธรรมแม้นั้น บัณฑิตพึงแสดงไขโดยเหตุ ๑ โดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ โดยผล ๑.

ตีณิ พาลสฺส พาลลกฺขณานิ ทุพฺภาสิตภาสี[๓] จ โหติ ทุจฺจินฺติตจินฺตี จ ทุกฺกฏกมฺมการี จ.[๔]

คนพาล มีลักษณะคนพาล ๓ ประการ คือ พูดคำที่พูดชั่ว ๑ คิดเรื่องที่คิดชั่ว ๑ ทำกรรมที่ทำชั่ว ๑.

ตตฺถ ยํ กาเยน จ วาจาย จ ปรกฺกมติ, อิทมสฺส ทุกฺกฏกมฺมการี. ตายํ ยถา จ มุสาวาทํ ภาสติ ยถา ปุพฺพนิทฺทิฏฺฐํ. อิทมสฺส ทุพฺภาสิตา.

ในลักษณะคนพาล ๓ ประการนั้น ข้อที่คนพาลพยายามทำชั่วทางกาย และทางวาจา, นี้จัดเป็นลักษณะการทำชั่วของเขา. ในการทำกรรมชั่วนั้น ข้อที่คน

---

๑ ม. ยถาปมุทิตวิหารี.
๒ โป. ปญฺจ เวรานิ อปฺปหายาติ.
๓ ม. อิ. ทุพฺภาสิตภาสิตา.
๔ ม.อุ. ๑๔/๔๖๘/๓๑๑, องฺ.ติก. ๒๐/๔๔๒/๑๒๙.

ยญฺจ สงฺกปฺเปติ มโนทุจฺจริตํ พฺยาปาทํ, อิทมสฺส ทุจฺจินฺติตจินฺติตา.

พาลกล่าวมุสาวาท ตามที่แสดงไว้ในกาลก่อน, นี้จัดเป็นลักษณะการพูดชั่วของเขา. ข้อที่คนพาลคิดแต่ความคิดชั่วคิดพยาบาท, นี้จัดเป็นลักษณะการคิดชั่วของเขา.

ยํ โส อิเมหิ ตีหิ พาลลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต ตีณิ ตชฺชานิ ทุกฺขานิ โทมนสฺสานิ อนุภวติ.

คนพาลผู้ประกอบด้วยลักษณะคนพาล ๓ ประการเหล่านี้ ย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดขึ้น จากความชั่วนั้น ๓ ประการ.

โส จ โหติ สภคฺคโต วา ปริสคฺคโต วา ตชฺชํ กถํ กเถนฺติ. ยทา ภวติ โส จ ปาณาติปาตาทิทส-อกุสลกมฺมปโถ,[๑] โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทตีติ.

ก็คนพาลนั้น ไม่ว่าจะไปยังสภาหรือไปยังบริษัท ก็มักจะกล่าวแต่ถ้อยคำที่เกิดจากความชั่วนั้น. เป็นความจริงในคราวที่เขาประพฤติอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น, เขาย่อมได้เสวยทุกขโทมนัส ที่มีลักษณะคนพาลนั้นเป็นต้นเหตุ ด้วยประการฉะนี้.

ปุน จปรํ. ยทา ปสฺสติ โจรํ ราชาปราธิกํ รญฺญา คหิตํ ชีวิตา โวโรเปตํ, ตสฺเสวํ ภวติ สเจ มมมฺปิ ราชา ชาเนยฺย มมมฺปิ ราชา คาหาเปตฺวา ชีวิตา โวโรเปยฺยาติ, โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ.

ข้ออื่นยังมีอยู่อีก. คราวใด ผู้เห็นโจรซึ่งทำผิดต่อพระราชา ถูกพระราชาจับได้ รับสั่งให้ปลงเสียจากชีวิต, เขามีความคิดอย่างนี้ว่า ถ้าพระราชาพึงรู้จักเราก็ดี พระราชาพึงรับสั่งให้จับเราแล้ว ปลงจากชีวิตก็ดี, เขาย่อมได้เสวยทุกขโทมนัสที่มีลักษณะคนพาลนั้นเป็นต้นเหตุ.

---

[๑] โป. สี ... กมฺมปเถ, อิ ... กมฺมปถา.

ปุน จปรํ พาโล. ยทา ภวติ อาสนา สมารูโฬฺห ยาว ยา เม คติ ภวิสฺสติ อิโต เปจฺจ ปรํ มรณาติ โส ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ.

ข้ออื่นยังมีอยู่อีก. คนพาล ย่อมได้เสวยทุกขโทมนัส ซึ่งมีลักษณะพาลนั้นเป็นต้นเหตุ โดยนัยเป็นต้นว่า ตั้งแต่คราวที่ถูกถอดจากตำแหน่งไป จนถึงละโลกนี้ ตายไป คติของเราจะเป็นอย่างไร.

อิติ พาลลกฺขณํ เหตุ. ตีณิ ตชฺชานิ ทุกฺขานิ นิสฺสนฺโท. กายสฺส เภทา นิรเยสุ อุปปชฺชติ, อิทํ ผลํ. อิทํ โทสาธิฏฺฐานํ.

ลักษณะคนพาล จัดเป็นเหตุด้วยประการฉะนี้. ทุกข์ที่เกิดขึ้นจากความชั่วนั้น ๓ ประการ จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ข้อที่คนพาลย่อมบังเกิดในนรกเพราะกายแตกทำลายไป, นี้จัดเป็นผล. นี้จัดเป็นโทสาธิฏฐานสูตร.

๓๔. ตตฺถ กตมํ โมหาธิฏฺฐานํ ?

๓๔. ในข้อนั้น โมหาธิฏฐานสูตรเป็นไฉน ?

คือ

สตญฺเจว สหสฺสานํ
กปฺปานํ สํสริสฺสติ
อถวาปิ ตโต ภิยฺโย
คพฺภา คพฺภํ คมิสฺสถ.

คนพาล จักท่องเที่ยวไป
ตลอดแสนกัป อีกอย่างหนึ่ง
เขายังจะไปสู่ครรภ์ จากครรภ์
ยิ่งไปกว่านั้น.

อนุปาทาย พุทฺธวจนํ
สงฺขาเร อตฺตโต อุปาทาย
ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสนฺติ
ฐานเมตํ น วิชฺชติ.

ข้อที่คนพาลไม่ยึดถือพระพุทธ-
วจนะ แต่ยึดถือสังขารทั้งหลาย
โดยความเป็นตัวตนแล้ว จักทำ
ที่สุดทุกข์ นั่นไม่ใช่ฐานะ
ที่จะมีได้.

โย ยํ อนมตคฺคสํสารํ สมาปนฺโน ชายเต จ มียเต จ, อยํ อวิชฺชาเหตุกา. ยานิปิ จ สงฺขารานํ ปโยชนานิ, ตานิปิ อวิชฺชาปจฺจยานิ, ยํ อทสฺสนํ พุทฺธวจนสฺส, อยํ อวิชฺชาสุตฺเตเยว[๑] นิทฺทิฏฺฐํ.

ข้อที่บุคคลผู้ถึงการท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้ว เกิดและตายไป, นี้มีอวิชชาเป็นเหตุ. เครื่องผูกรัดสังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นปัจจัย, การไม่เห็นพุทธวจนะ, นี้ท่านแสดงไขไว้แล้วในอวิชชาสูตร.

โย จ สงฺขาเร อตฺตโต หรติ[๒] ปญฺจกฺขนฺเธ ปญฺจ ทิฏฺฐิโย อุปคจฺฉนฺติ. เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ อิทํ สุตฺตํ อวิชฺชาย นิกฺขิตฺตํ, อวิชฺชาย นิกฺขิปิตํ.

อนึ่ง ทิฏฐิ ๕ ในปัญจขันธ์ ย่อมเข้าไปหา บุคคลผู้นำสังขารทั้งหลายไปโดยความเป็นตัวตน. พระสูตรนี้ว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา ท่านวางไว้เพราะอวิชชา, คือ ตั้งไว้เพราะอวิชชา.

เอวํ สตฺถา สุตฺเต นเยน[๓] ธมฺเมน นิทฺทิสติ, อสาธารเณน ตํเยว ตตฺถ นิทฺทิสิตพฺพํ. น อญฺญํ.

พระศาสดา ทรงแสดงไขสูตรทั้งหลาย โดยนัย คือ โดยธรรมอย่างนี้, พระสูตรนั้นแล บัณฑิตพึงแสดงไขในที่นั้นโดยนัยไม่ทั่วไป. หาใช่พระสูตรอื่นไม่.

เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา อิทํ ทุกฺขนฺติ นปฺปชานนฺติ จตฺตาริ สจฺจานิ วิตฺถาเรน, ยํ ตตฺถ อปฺปชานนา, อิทํ ทุกฺขํ, อยํ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ย่อมไม่รู้สัจจะ ๔ ประการโดยพิสดาร โดยนัยเป็นต้นว่า นี้ทุกข์, การไม่รู้ในสัจจะนั้น, จัดเป็นทุกข์,

---

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๑/๑.
[๒] โป. อิ. รหติ.
[๓] อิ. สุตนเยน.

เหตุ. อปฺปชานนฺโต วิวิเธ สงฺขาเร อภิสงฺขโรติ, อยํ นิสฺสนฺโท. ยญฺจ ทิฏฺฐิคตานิ ปรามสติ อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ อยํ นิสฺสนฺโท. ยํ ปุนพฺภวํ นิพฺพตฺเตติ, อิทํ ผลํ. อยมฺปิ ธมฺโม สนิทฺทิฏฺโฐ เหตุโต จ ผลโต จ นิสฺสนฺทโต จ.

ข้อนี้จัดเป็นเหตุ. ข้อที่ผู้ไม่รู้ ย่อมปรุงแต่งสังขารได้หลาย ๆ อย่าง, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ข้อที่เขาย่อมปรามาสทิฏฐิ โดยนัยเป็นต้นว่า นี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ข้อที่เขาย่อมยังภพใหม่ให้เกิด, นี้จัดเป็นผล. ธรรมแม้ข้อนี้ ท่านก็แสดงไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยผล ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑.

เอตฺถ ปน เกจิ ธมฺมา สาธารณา ภวนฺติ. เหตุ ขลุ อาทิโตเยว สุตฺเต นิกฺขิปิสฺสนฺติ. ยถา กึ ภเว ? จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อคติคมนานิ ตตฺถ ยญฺจ ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ ยญฺจ ภยาคตึ คจฺฉติ, อยํ โลโภ อกุสลมูลํ. ยํ โทสา, อยํ โทโสเยว. ยํ โมหา, อยํ โมโหเยว.

ก็ในที่นี้ ธรรมบางอย่าง เป็นธรรมทั่วไป. ได้ยินว่า ท่านมักวางธรรมเหล่านั้นไว้ต้นสูตร เพราะเป็นเหตุ. ถามว่า ข้อนั้นพึงมีเหมือนอะไร ? ตอบว่า พึงมีเหมือนสูตรเป็นต้นดังนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย การถึงอคติ ๔ ประการเหล่านี้ มีอยู่, ในการถึงอคติ ๔ ประการเหล่านั้น ข้อที่บุคคลถึงฉันทาคติและถึงภยาคติ นี้จัดเป็นโลภอกุศลมูล. ข้อที่บุคคลถึงโทสาคติ นี้จัดเป็นโทสอกุศลมูล, ข้อที่บุคคลถึงโมหาคติ นี้จัดเป็นโมหอกุศลมูล.

เอวํ อิมานิ ตีณิ อกุสลมูลานิ อาทิโตเยว อุปปริกฺขิตพฺพานิ. ยตฺถ เอกํ นิทฺทิสิตพฺพํ, ตตฺถ เอกํ นิทฺทิสียติ.

อกุศลมูล ๓ ประการเหล่านี้ บัณฑิตพึงพิจารณา ให้รอบคอบแต่ต้นทีเดียว. ท่านแสดงไขไว้อย่างเดียว ในที่

ตถา เทฺว ยถา ตีณิ, น หิ อาทีหิ อนิกฺขิตฺเต เหตุ วา นิสฺสนฺโท วา ผลํ วา นิทฺทิสิตพฺพํ.

ที่ควรแสดงไขไว้อย่างเดียว. ท่านแสดงไขไว้ ๒ อย่าง เหมือนที่แสดงไขไว้ ๓ อย่าง, ไม่ควรแสดงไขไว้ทั้งเหตุ ทั้งวิบากเป็นเครื่องไหลออก ทั้งผล ในเมื่อท่านไม่ได้วางไว้ด้วยอาทิศัพท์.

อยญฺเจตฺถ คาถา.

ก็ในข้อนี้ มีคาถาประกอบความดังต่อไปนี้.

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา
โย ธมฺมํ อติวตฺตติ
นิหียติ[๑] ตสฺส ยโส
กาฬปกฺเขว จนฺทิมา.[๒]

ผู้ใดประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความชัง ความกลัว ความหลง ยศของผู้นั้นย่อมเสื่อม เหมือนพระจันทร์ข้างแรมฉะนั้น.

ตตฺถ ฉนฺทา จ อยํ โลโภ ยถา นิทฺทิฏฺฐํ ปุพฺเพ. อิทํ โมหาธิฏฺฐานํ.

ในข้อนั้น เพราะฉันทะเป็นเหตุ สภาวะนี้จึงจัดเป็นโลภะ เหมือนที่แสดงไขไว้ในก่อน. นี้จัดเป็นโมหาธิฏฐานสูตร.

๓๕. ตตฺถ กตมํ อโลภาธิฏฺฐานํ ?

๓๕. ในข้อนั้น อโลภาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

อสุภานุปสฺสึ[๓] วิหรนฺตํ
อินฺทฺริเยสุ สุสํวุตํ

มารย่อมรังควานไม่ได้ ซึ่งบุคคลผู้มีปกติเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม

---

[๑] ม. อิ. นิหียเต.
[๒] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙/๒๔.
[๓] อิ. อสุภานุปสฺสี.

โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุํ
สทฺธํ อารทฺธวีริยํ
ตํ เว นปฺปสหติ มาโร
วาโต เสลํ ว ปพฺพตนฺติ.[๑]

อยู่ สำรวมดีแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ มีศรัทธา ปรารภความเพียร เหมือนลมระรานภูเขาหินไม่ได้ ฉะนั้น.

ตตฺถ ยา อสุภาย อุปปริกฺขา, อยํ กาเมสุ อาทีนวทสฺสเนน ปริจฺจาโค. อินฺทฺริเยสุ สุสํวุโต[๒] ตสฺเสว อโลภสฺส ปาริปูริยํ มม อายตนโสจิตํ อนุปาทาย.

ในคาถานั้น การพิจารณาใคร่ครวญโดยความเป็นอารมณ์ที่ไม่งามนี้จัดเป็นการสละ เพราะได้เห็นโทษในกามทั้งหลาย. ผู้สำรวมอินทรีย์ทั้งหลายก็จัดเป็นผู้สละ เพราะไม่ถือมั่นว่าอายตนะของเราบริสุทธิ์ ในเพราะการบำเพ็ญอโลภะนั้นให้บริบูรณ์.

โภชนมฺหิ จ มตฺตญฺญุนฺติ รสตณฺหาปหานํ. อิติ อยํ อโลโภ อสุภานุปสฺสิตาย วตฺถุโต ธารยติ, โส อโลโภ เหตุ. อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตาย โคจรโต ธารยติ, โภชเนมตฺตญฺญุตาย ปรโต ธารยติ, อยํ นิสฺสนฺโท.

คำว่า **รู้ประมาณในการบริโภค** ได้แก่ ละความอยากในรส. ท่านทรงอโลภะนี้ไว้ โดยเป็นที่ตั้ง เพราะพิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม, อโลภะนั้น จัดเป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้. ท่านทรงอโลภะไว้โดยเป็นโคจร เพราะคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายได้แล้ว, ท่านทรงอโลภะไว้โดยนัยอื่น (ข้างหน้า) เพราะความเป็นผู้รู้ประมาณ ในการบริโภค, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก.

---

๑ ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๖.
๒ โป. อิ. สํวุโต.

ตํ เว นปฺปสหติ มาโร วาโต เสลํว ปพฺพตนฺติ อิทํ ผลํ. อิติ ( )[๑] โยเยว ธมฺโม อาทิมฺหิ นิกฺขิตฺโต, โสเยว มชฺเฌ เจว อวสาเน จ.

คำว่า **มารย่อมรังควานไม่ได้ซึ่ง ... เหมือนลมระรานภูเขาหินไม่ได้ ฉะนั้น** นี้จัดเป็นผล. ธรรมที่ท่านวางไว้ในเบื้องต้น, ท่านก็ได้วางไว้ ทั้งในท่ามกลาง และในที่สุด ด้วยประการฉะนี้.

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ อสมุปฺปนฺนสฺส กามจฺฉนฺทสฺส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปหานาย, ยถยิทํ อสุภนิมิตฺตํ.[๒] ตตฺถ อสุภนิมิตฺตํ มนสิกโรนฺตสฺส อนุปฺปนฺโน เจว กามจฺฉนฺโท[๓] น อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺโน จ กามจฺฉนฺโท ปหียติ. อิทํ อโลภสฺส วตฺถุ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่จะเป็นไปเพื่ออันไม่เกิดขึ้น แห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่ออันละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว เหมือนอสุภนิมิตนี้. ในข้อนั้น เมื่อบุคคลใส่ใจอสุภนิมิตโดยแยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว อันบุคคลย่อมละได้. นี้จัดเป็นที่ตั้งแห่งอโลภะ.

ยํ ปุน อนุปฺปนฺโน กามราโค ปริยาทิยติ รูปราคํ อรูปราคํ, อิติ ผลํ.

ข้อที่กามราคะที่ยังไม่เกิดขึ้น ยึดถือรูปราคะและอรูปราคะได้, นี้จัดเป็นผลด้วยประการฉะนี้.

อิติ อยมฺปิ จ ธมฺโม นิทฺทิฏฺโฐ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จ, อิทํ อโลภาธิฏฺฐานํ.

ก็ธรรมแม้นี้ ท่านแสดงไขไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑, นี้จัดเป็นอโลภาธิฏฐานสูตร.

---

[๑] โป. สี. (...) เอตฺถนฺตเร นโยติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

[๒] ม. อิ. ยทิทํ, ดูเทียบ องฺ.เอกก. ๒๐/๑๗/๔.

[๓] โป. อิ. กามราโค, เอวมุปริปิ.

ตตฺถ กตมํ อโทสาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น อโทสาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

เอกมฺปิ เจ ปาณมทุฏฺฐจิตฺโต
เมตฺตายติ กุสโล เตน โหติ
สพฺเพ จ ปาเณ มนสานุกมฺปี[๑]
ปหูตมริโย ปกโรติ[๒] ปุญฺญํ.[๓]

ถ้าว่า ผู้นั้นมีจิตไม่ประทุษร้าย
ซึ่งสัตว์มีชีวิต แม้ชนิดหนึ่ง
เจริญเมตตาอยู่ไซร้ ผู้นั้นชื่อว่า
เป็นผู้มีกุศล เพราะการเจริญ
เมตตานั้น อันพระอริยบุคคล
ผู้มีใจอนุเคราะห์ซึ่งสัตว์มีชีวิต
ทุกหมู่เหล่า ย่อมกระทำบุญ
เป็นอันมาก.

เอกมฺปิ เจ ปาณมทุฏฺฐจิตฺโต เมตฺตายตีติ อยํ อโทโส. นิคฺฆาเตน อสฺสาโท.

ข้อว่า **ถ้าว่า ผู้นั้นมีจิตไม่ประทุษร้ายซึ่งสัตว์มีชีวิตแม้ชนิดหนึ่ง เจริญเมตตาอยู่ไซร้** นี้จัดเป็นอโทสะ. ได้แก่ อัสสาทะ เพราะปราศจากการฆ่า.

กุสโล เตน โหตีติ เตน กุสเลน ธมฺเมน สํยุตฺโต ธมฺมปญฺญตฺตึ คจฺฉติ.

คำว่า **ผู้นั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีกุศล เพราะการเจริญเมตตานั้น** ความว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม อันเป็นกุศลนั้น ย่อมถึงข้อบัญญัติแห่งธรรม.

---

๑ โป. อิ. อนุกมฺปมาโน.
๒ โป. อิ. อนนุตมริโย ส กโรติ.
๓ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๐๕/๒๔๕.

กุสโลติ ยถา ปญฺญาย ปญฺโญ ปณฺฑิจฺเจน ปณฺฑิโต.

คำว่า **เป็นผู้มีกุศล** ได้แก่ เหมือนผู้มีปัญญาเพราะรอบรู้ คือ เหมือนผู้เป็นบัณฑิต เพราะความเป็นผู้ฉลาด.

ปหูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญนฺติ ตสฺสเยว วิปาโก อยํ โลกิยสฺส, น หิ โลกุตฺตรสฺส.

คำว่า **อันพระอริยบุคคลผู้มีใจอนุเคราะห์ ซึ่งสัตว์มีชีวิตทุกหมู่เหล่า ย่อมกระทำบุญเป็นอันมาก** ความว่า วิบากแห่งบุญนั้นนั่นแล นี้เป็นวิบากแห่งบุญที่เป็นโลกิยะ, หาใช่เป็นวิบากแห่งบุญที่เป็นโลกุตตระไม่.

ตตฺถ ยา เมตฺตายนา, อยํ เหตุ. ยํ กุสโล ภวติ, อยํ นิสฺสนฺโท. ยาว อพฺยาปชฺโช ภูมิยํ พหุปุญฺญํ ปสวติ, อิทํ ผลํ.

ในข้อนั้น การเป็นผู้มีเมตตา, นี้จัดเป็นเหตุ. ข้อที่เขาเป็นผู้ฉลาด, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ความตั้งแต่ต้นไป จนถึงผู้ไม่เบียดเบียน ย่อมประสบบุญเป็นอันมาก บนพื้นโลก, นี้จัดเป็นผล.

อิติ[๑] อโทโส นิทฺทิฏฺโฐ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จ.

ท่านแสดงไขอโทสะไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑ ด้วยประการฉะนี้.

เอกาทสานิสํสา เมตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา. ตตฺถ ยา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, อยํ อริยธมฺเมสุ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, โลกิกาย ภูมิกา เหตุ, ยํ

เมตตาเจโตวิมุตติมีอานิสงส์ ๑๑ ประการ. ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น เมตตาเจโตวิมุตติ จัดเป็นเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ ในอริยธรรมทั้งหลายได้,

---

[๑] โป. สี. อิทํ อโทโสติ.

สุขํ อายตึ มนาโป โหติ มนุสฺสานํ, อิเม เอกาทส ธมฺมา นิสฺสนฺโท. ยญฺจ อกตาวี พฺรหฺมกาเย อุปปชฺชติ, อิทํ ผลํ. อิทํ อโทสาธิฏฺฐานํ.

เมตตาเจโตวิมุตติ ที่เป็นภูมิแห่งโลกิยธรรม จัดเป็นเหตุ, ธรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ คือ ย่อมหลับเป็นสุข ๑ ... ย่อมเป็นที่รักแห่งมนุษย์ทั้งหลาย ๑ ... จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ข้อที่บุคคลผู้ไม่ทำความโกรธ ย่อมได้เกิดในหมู่พรหม, นี้จัดเป็นผล. นี้จัดเป็นอโทสาธิฏฐานสูตร.

๓๖. ตตฺถ กตมํ อโมหาธิฏฺฐานํ ?

๓๖. ในข้อนั้น อโมหาธิฏฐานสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ
ยายํ นิพฺเพธคามินี[๑]
ยาย สมฺมา ปชานาติ
ชาติมรณสงฺขยํ.[๒]

ก็ปัญญา อันให้ถึงความชำแรก
กิเลสนี้แล ประเสริฐที่สุดในโลก
ด้วยว่า ปัญญานั้น ย่อมรู้ชัด
โดยชอบ ซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ
และมรณะ.

ปญฺญา หิ เสฏฺฐาติ วตฺถุ. **นิพฺเพธคามินีติ** นิพฺพานคามินิยํ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌติ. **สมฺมา ปชานาติ, ชาติมรณสงฺขยนฺติ** อโมโห. ปญฺญาติ เหตุ. ยํ ปชานาติ, อยํ นิสฺสนฺโท. โย ชาติมรณสงฺขโย, อิทํ ผลํ.

คำว่า **ก็ปัญญา ... ประเสริฐที่สุด** มุ่งถึงเป็นที่ตั้ง. คำว่า **อันให้ถึงความชำแรกกิเลส** ได้แก่ แทงตลอดข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานตามความเป็นจริง. คำว่า **ปัญญานั้น ย่อมรู้ชัดโดยชอบซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติและ**

---

[๑] ม. อิ. นิพฺเพธภาคินี.

[๒] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๑๙/๒๕๖.

มรณะ มุ่งถึงอโมหะ. สภาวะที่ชื่อว่าปัญญา นี้จัดเป็นเหตุ. การรู้ทั่ว, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ความสิ้นไปแห่งชาติและมรณะ, นี้จัดเป็นผล.

อิติ อโมโห นิทฺทิฏฺโฐ เหตุนา จ นิสฺสนฺเทน จ ผเลน จ.

อโมหะ ท่านแสดงไขไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑ ด้วยประการฉะนี้.

ตีณีมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.[๑]

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์มี ๓ ประการเหล่านี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์(อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า เราจักรู้สัจจธรรมที่มิได้รู้) ๑ อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง)๑อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว) ๑.

ตตฺถ กตมํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ?

ในข้อนั้น อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อนภิสเมตสฺส ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส อภิสมยาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ, จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. เอวํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ กาตพฺพํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ยังฉันทะให้เกิด พยายาม บำเพ็ญเพียร, ประคับประคองตั้งจิตไว้ เพื่ออันรู้ยิ่งซึ่งทุกขอริยสัจที่ยังไม่รู้. สำหรับอริยสัจทั้ง ๔ ภิกษุพึงกระทำอย่างนี้.

---

[๑] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๔๐/๒๗๑.

ตตฺถ กตมํ อญฺญินฺทฺริยํ ?

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ยา จ มคฺโค, อิทํ อญฺญินฺทฺริยํ. อาสวกฺขยา อนาสโว โหติ, อิทํ วุจฺจติ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. ตถายํ ปญฺญา, อยํ เหตุ. ยํ ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, ยา ปชานาติ, อยํ นิสฺสนฺโท.

เยน สพฺพโส อาสวานํ ขยา เหตุ. ยํ ขเย ญาณมุปฺปชฺชติ, อนุปฺปาเท ญาณญฺจ, อยํ นิสฺสนฺโท. ยํ อรหตฺตํ, อิทํ ผลํ.

ตตฺถ ขีณา เม ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียนฺติ, อิทํ ขเย ญาณํ. นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานามีติ อิทํ อนุปฺปาเท ญาณํ.

ในอินทรีย์ ๓ ประการนั้น อัญญินทรีย์ เป็นไฉน ?

คือ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขอริยสัจ, ก็มรรคนี้แลจัดเป็นอัญญินทรีย์. ข้อที่ภิกษุยังไม่สิ้นอาสวะโดยการสิ้นไปแห่งอาสวะ, นี้ท่านเรียกว่าอัญญาตาวินทรีย์. อนึ่ง อัญญาตาวินทรีย์นี้จัดเป็นปัญญา,ปัญญานี้จัดเป็นเหตุ. การยังฉันทะให้เกิด พยายาม, การรู้ชัด, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก.

ญาณที่ชื่อว่าเป็นเหตุ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง ที่เกิดขึ้นในขณะสิ้นไป และญาณที่เกิดขึ้น ในขณะที่ปฏิสนธิจิตยังไม่เกิด, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ความเป็นพระอรหันต์, นี้จัดเป็นผล.

ใน ๒ ขณะนั้น การรู้ว่า (เราย่อมทราบชัดว่า) ชาติของเราสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว. กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว, นี้จัดเป็นขยญาณ (ความรู้ในความสิ้นไปของชาติ). การรู้ว่า เราย่อมทราบชัดว่า กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มี นี้จัดเป็นอนุปปาทญาณ

(การรู้ในการไม่เกิดขึ้น ของปฏิสนธิจิต).[๑]

อิติ อิมานิ อินฺทฺริยานิ.

บัณฑิตพึงทราบอินทรีย์ ๓ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

อโมโห นิทฺทิฏฺโจ เหตุนา จ นิสฺสนฺเทน จ ผเลน จ.

อโมหะท่านแสดงไขได้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑.

อิมานิ อสาธารณานิ นิทฺทิฏฺฐานิ.

อินทรีย์ทั้งหลายที่ไม่ทั่วไปเหล่านี้ท่านแสดงไขไว้แล้ว.

ตตฺถ กตมานิ กุสลมูลานิ สาธารณานิ ?

ในข้อนั้น กุศลมูลที่ทั่วไป เป็นไฉน ?

คือ

กุสลญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ กุสลมูลญฺเจว.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงกุศลและกุศลมูลแก่เธอทั้งหลาย.

ตตฺถ กตมํ กุสลมูลํ ?

ในข้อนั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

คือ

อโลโภ อโทโส อโมโห.

อโลภะ อโทสะ อโมหะ.

ตตฺถ กตมํ กุสลํ ?

ในข้อนั้น กุศล เป็นไฉน ?

คือ

อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ สมฺมาทิฏฺฐิ ยาว สมฺมาสมาธิ. ตตฺถ ยานิ กุสลมูลานิ, อยํ เหตุ.

สัมมัตตธรรม ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิไปจนถึงสัมมาสมาธิ. ในกุศลและกุศลมูลนั้น, กุศลมูลนี้จัดเป็นเหตุ.

---

[๑] เนตติปกรณ์ (พระคันธสาราภิวงศ์) หน้า ๑๑๔.

ยญฺจ อโลโภ ตีณิ กมฺมานิ สมุฏฺฐาเปติ สงฺกปฺปํ วายามํ สมาธิญฺจ, อยํ อโลภสฺส นิสฺสนฺโท.

ก็อโลภะ ยังกรรม ๓ อย่างให้ตั้งขึ้น คือ สังกัปปะ(ความดำริ) ๑ วายามะ (ความเพียร) ๑ สมาธิ(ความตั้งมั่นแห่งจิต) ๑, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งอโลภะ.

ตตฺถ โย อโทโส, อยํ เหตุ. ยํ ตโย ธมฺเม ปฏฺฐเปติ สมฺมาวาจํ สมฺมากมฺมนฺตํ สมฺมาอาชีวญฺจ, อยํ นิสฺสนฺโท.

ในข้อนั้น อโทสะ นี้จัดเป็นเหตุ, ข้อที่อโทสะเริ่มตั้งธรรม ๓ อย่าง คือ สัมมาวาจา (วาจาชอบ) ๑ สัมมา-กัมมันตะ(การงานชอบ) ๑ สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีวิตชอบ) ๑, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก.

ตตฺถ โย อโมโห เหตุ, ยํ เทฺว ธมฺเม อุปฏฺฐเปติ อวิปรีต-ทสฺสนมฺปิ จ อนภิลาปนํ, อยํ นิสฺสนฺโท. อิมสฺส พฺรหฺมจริยสฺส ยํ ผลํ, ตา เทฺว วิมุตฺติโย ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ, อิทํ ผลํ.

ในข้อนั้น อโมหะ ที่เป็นเหตุค้ำจุนธรรม ๒ ประการ คือ ความเห็นไม่ผิดเพี้ยน ๑ การไม่พูดเพ้อเจ้อ ๑, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ผลแห่งพรหมจรรย์นี้ ได้แก่ วิมุตติ ๒ ประการ คือ เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ ๑ ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา ๑, นี้จัดเป็นผล.

อิติ อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ นิทฺทิฏฺฐานิ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จ.

กุศลมูล ๓ อย่างเหล่านี้ ท่านแสดงไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑ ด้วยประการฉะนี้.

เอวํ สาธารณานิ กุสลานิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ.

บัณฑิตพึงแทงตลอดกุศลที่ทั่วไปด้วยประการฉะนี้.

ยตฺถ ทุเว ยตฺถ ตีณิ. อยญฺเจตฺถ คาถา.

กุศล ๒ อย่างมีในที่ไหน กุศล ๓ อย่างมีในที่ไหน. ก็ในที่ที่มีกุศล ๒ - ๓ อย่าง มีคาถาแสดงความดังต่อไปนี้.

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวนฺติ.[๑]

มุนี ได้ปลงเครื่องปรุงแต่งภพ อันเป็นเหตุสมภพ ทั้งที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้ ยินดีแล้วในภายใน มีจิตตั้งมั่น ได้ทำลายกิเลสที่เกิดในตน เหมือนทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวนฺติ ตุลสงฺขตํ อตุลสงฺขตํ. ตตฺถ เย สงฺขตา ตุลํ, เต เทฺว ธมฺมา อสฺสาโท จ อาทีนโว จ ตุลิตา ภวนฺติ. เอตฺตโก กาเมสุ อสฺสาโท. เอตฺตโก อาทีนโว อิมสฺส, อิทํ นิสฺสรณนฺติ, อิติ นิพฺพานํ ปชานาติ.

คำว่า **อันเป็นเหตุสมภพ ทั้งที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้** ได้แก่ ที่นับว่าที่ชั่งได้และที่ชั่งไม่ได้. ในข้อนั้น ธรรมที่นับได้ชั่งได้ ๒ ประการ คือ อัสสาทธรรม (ธรรมคือความพอใจ) ๑ อาทีนวธรรม (ธรรมคือโทษ) ๑ จัดเป็นธรรมที่ชั่งได้ (โดยนัยเป็นต้นว่า) อัสสาทะในกามทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ อาทีนวะของกามนั้นมีประมาณเท่านี้ ข้อนี้จัดเป็นนิสสรณธรรม, พระมุนีย่อมรู้ชัดซึ่งพระนิพพานดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุวีหิ การเณหิ อตุลํ น จ สกฺกา ตุลยิตุํ. เอตฺตกํ เอตํ เนตํ

อันใคร ๆ ไม่อาจนับได้ซึ่งภพที่นับไม่ได้ ด้วยเหตุ ๒ อย่าง. ภพนี้มีประมาณ

---

[๑] ที.มหา. ๑๐/๙๖/๑๒๕, สํ.มหา. ๑๙/๑๓๕/๓๓๘, ขุ.อุ. ๒๕/๑๓๑/๑๗๖.

ปรมตฺถีติ เตน อตุลํ. อถ ปาปุณา รตนํ กริตฺวา อจฺฉริยภาเวน อตุลํ.

เท่านี้ ไม่มียิ่งไปกว่านี้ เหตุนั้น ภพนี้จึงชื่อว่านับไม่ได้. อนึ่ง ภพที่ชื่อว่าชั่งไม่ได้ เพราะทำรัตนะให้น่าอัศจรรย์ยิ่งกว่าการบรรลุ (ธรรม).

ตตฺถ กุสลสฺส จ อภิสมฺภวา ชานนา ปสฺสนา, อยํ อโมโห. ยํ ตตฺถ ญาตา โอสรณา[๑] ภวสงฺขารานํ. อยํ อโลโภ. ยํ **อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต**ติ วิกฺเขปปฏิสํหรณา. อยํ อโทโส.

ในภพนั้น การบรรลุ การรู้ การเห็นกุศลธรรม, นี้จัดเป็นอโมหะ. ในกุศลนั้น การรู้ การประชุมลง แห่งการปรุงแต่งภพทั้งหลาย นี้จัดเป็นอโลภะ. คำว่า **ยินดีแล้วในภายใน มีจิตตั้งมั่น** ได้แก่การสลัดทิ้งความฟุ้งซ่านออกไปได้. นี้จัดเป็นอโทสะ.

อิติ อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ.

บัณฑิตพึงทราบกุศลมูล ๓ ประการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวนฺติ[๒] อยํ อโมโห. โย ภวสงฺขารานํ สโมสรณํ โลโภ สมฺมาสมาธีนํ อสฺสาโท, อยํ เหตุ.

คำว่า **อันเป็นเหตุสมภพทั้งที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้** นี้จัดเป็นอโมหะ. การประมวล คือ การอยากได้ซึ่งธรรมเครื่องปรุงแต่งภพ ความพอใจสัมมาสมาธิ, นี้จัดเป็นเหตุ.

ยํ อชฺฌตฺตรโต อวิชฺชณฺฑโกสํ สมฺเภโท, อยํ นิสฺสนฺโท. สา ปวตฺติ. อิมานิ ตีณิ นิทฺทิฏฺฐานิ กุสลมูลานิ เหตุโต จ นิสฺสนฺทโต จ ผลโต จ.

การทำลายกระเปาะฟองไข่ คือ อวิชชาอันเป็นไปในภายใน, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก. ข้อนั้นจัดเป็นความเป็นไป. กุศลมูล ๓ ประการเหล่านี้

---

[๑] โป. โอสิรณา.

[๒] โป. ตุลมตุลสมฺภวนฺติ.

ท่านแสดงไขไว้แล้ว ทั้งโดยเหตุ ๑ ทั้งโดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ทั้งโดยผล ๑.

เอตฺตาวตา เอสา ปวตฺติ จ นิวตฺติ จ อกุสลมูเลหิ ปวตฺตติ, กุสลมูเลหิ นิวตฺตตีติ, อิเมหิ จ ตีหิ สพฺพํ อกุสลมูลํ สโมสรณํ คจฺฉติ.

ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ อกุศลมูลทั้งปวง ย่อมถึงการรวมลงด้วยเหตุ ๓ ประการนี้ คือ เอสา ปวตฺติ จ นิวตฺติ จ (ตัณหานี้เป็นทั้งตัวเป็นไป และหวนกลับ) ๑ อกุสลมูเลหิ ปวตฺตติ (ตัณหานี้ย่อมเป็นไปเพราะอกุศลมูลทั้งหลาย) ๑ กุสลมูเลหิ นิวตฺตติ (ตัณหาย่อมหวนกลับเพราะกุศลมูลทั้งหลาย) ๑.

โส ธมฺเม วา วจนโต นิทฺทิฏฺโฐ ตณฺหาติ วา โกโธติ วา อสมฺปชญฺญนฺติ อนุสโยติ วา มกฺโขติ วา ปลาโสติ[๑] วา อสฺสตีติ วา อิสฺสาติ วา มจฺฉริยนฺติ วา อญฺญาณนฺติ วา, เตหิ เย จ วตฺถูหิ นิทฺทิสิตพฺพํ.

บัณฑิตพึงแสดงไขธรรมที่แสดงไขไว้โดยพระดำรัส ในธรรมทั้งหลาย ด้วยวัตถุเหล่านั้นว่า ตัณหา (ความทะยานอยาก) โกธะ (ความโกรธ) อสัมปชัญญะ (ความไม่รู้ตัว) อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) มักขะ (ความลบหลู่) ปลาสะ (ความตีเสมอ) อัสสติ (ความไม่มีสติ) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) อัญญาณะ (ความไม่รู้).

ยสฺสิมานิ เทฺว วจนานิ ธมฺมปทานิ นิทฺทิฏฺฐานิ น โส อตฺถิ

วจนธรรมบท ๒ ประการเหล่านี้ที่แสดงไขไว้ ไม่จัดเป็นกิเลส, ธรรมที่

[๑] โป. ปฬาโส.

กิเลโส,[1] โย อิเมสุ นวสุ ปเทสุ สโมธานํ สโมสรณํ คจฺฉติ, อยํ กิเลโส, น จ โลโภ, น จ โทโส, น จ โมโห. ยถา อกุสลมูลานิ, เอวํ กุสลานิ ปฏิกฺเขเปน นิทฺทิสิตพฺพานิ. อิทํ อโมหาธิฏฺฐานํ.

ถึงการประชุมลง รวมลงในบททั้ง ๙ เหล่านี้ นี้จึงจัดเป็นกิเลส, ไม่ใช่โลภะ ไม่ใช่โทสะ และไม่ใช่โมหะ. กุศลอันบัณฑิตพึงแสดงไขไว้ด้วยการปฏิเสธอย่างอกุศลมูล. นี้จัดเป็นอโมหาธิฏฐานสูตร.

๓๗. ตตฺถ กตมํ กายกมฺมธิฏฺฐานํ ?

๓๗. ในข้อนั้น กายกัมมาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

กาเยน กุสลํ กเร
อสฺส กาเยน สํวุโต
กายทุจฺจริตํ หิตฺวา
กาเยน สุจริตํ จเร.

บุคคลพึงกระทำกุศล ด้วยกาย
พึงเป็นผู้สำรวม ด้วยกาย
พึงละกายทุจริต พึงประพฤติ
กายสุจริต.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สุจริตานิ.[2] ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา ฯเปฯ[3] มุสาวาทา เวรมณี, อิทํ กายกมฺมาธิฏฺฐานํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุจริต ๓ ประการเหล่านี้ คือ เจตนาเครื่องเว้นจากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป,เจตนาเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ฯลฯ เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเท็จ. นี้จัดเป็นกายกัมมาธิฏฐานสูตร.

[1] ฉ. กิเลสา.
[2] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๔๓/๒๗๒.
[3] ฉ. อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี.

ตตฺถ กตมํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น วาจากัมมาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ สนฺโต
ธมฺมํ ภเณ นาธมฺมํ ตํ ทุติยํ
ปิยํ ภเณ นาปฺปิยํ ตํ ตติยํ
สจฺจํ ภเณ นาลิกํ ตํ จตุตฺถํ.[๑]

สัตบุรุษทั้งหลาย ได้กล่าวคำอันเป็นสุภาษิตว่าเป็นคำสูงสุด บุคคลพึงกล่าวแต่คำ ที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าวคำที่เป็นอธรรม ข้อนั้นเป็นข้อที่ ๒ บุคคลพึงกล่าวคำอันเป็นที่รัก ไม่พึงกล่าวคำ อันไม่เป็นที่รัก ข้อนั้นเป็นข้อที่ ๓ บุคคลพึงกล่าวคำสัตย์ ไม่พึงกล่าวคำเหลาะแหละ ข้อนั้นเป็นข้อที่ ๔.

จตฺตาริมานิ จ วจีสุจริตานิ อิทํ วาจากมฺมาธิฏฺฐานํ.

ก็ วาจาสุจริต ๔ อย่างเหล่านี้ นี้จัดเป็นวาจากัมมาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตมํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น มโนกัมมาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

มเนน กุสลํ กมฺมํ
มนสา สํวุโต ภเว
มโนทุจฺจริตํ หิตฺวา
มนสา สุจริตํ จเร.

บุคคล พึงกระทำกุศลกรรมด้วยใจ พึงสำรวมด้วยใจ พึงละมโนทุจริต พึงประพฤติมโนสุจริต.

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๓๕๖/๔๑๑.

ตีณิมานิ มโนสุจริตานิ, อนภิชฺฌา, อพฺยาปาโท, สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ มโนกมฺมาธิฏฺฐานํ. อิมานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิ.

มโนสุจริต ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ความไม่เพ่งเล็ง ๑ ความไม่พยาบาท ๑ ความเห็นชอบ ๑, นี้จัดเป็นมโนกัมมาธิฏฐานสูตร. พระสูตรเหล่านี้ จัดเป็นอสาธารณสูตร.

ตตฺถ กตมานิ สาธารณานิ สุตฺตานิ ?

ในข้อนั้น สาธารณสูตร เป็นไฉน ?

คือ

วาจานุรกฺขี มนสา สุสํวุโต
กาเยน จ นากุสลํ กยิรา[๑]
เอเต ตโย กมฺมปเถ วิโสธเย
อาราธเย มคฺคมิสิปฺปเวทิตํ.[๒]

บุคคล พึงตามรักษาวาจาไว้ สำรวมดีแล้วด้วยใจ และไม่พึงทำอกุศลด้วยกาย พึงชำระกรรมบถ ๓ ประการเหล่านี้ให้หมดจด พึงยินดีมรรคที่ฤาษีประกาศแล้ว.

ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว ปาริสุทฺธิโย กายกมฺมปาริสุทฺธิ, วาจากมฺมปาริสุทฺธิ, มโนกมฺมปาริสุทฺธิ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความบริสุทธิ์มี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ความบริสุทธิ์ด้วยกายกรรม ๑ ความบริสุทธิ์ด้วยวาจากรรม ๑ ความบริสุทธิ์ด้วยมโนกรรม ๑.

---

๑ ม. อิ. อกุสลํ น กยิรา.
๒ ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๒, ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๒๒/๑๕๘.

ตตฺถ กตมา กายกมฺมปาริสุทฺธิ ?

ในข้อนั้น ความบริสุทธิ์ด้วยกายกรรม เป็นไฉน ?

คือ

ปาณาติปาตา เวรมณี, อทินฺนาทานา เวรมณี, กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี.

เจตนาเครื่องเว้น จากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป, เจตนาเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของ ที่เจ้าของมิได้ให้, เจตนาเครื่องเว้น จากการประพฤติผิดในกาม.

ตตฺถ กตมา วาจากมฺมปาริสุทฺธิ.[๑]

ในข้อนั้น ความบริสุทธิ์ด้วยวาจากรรม เป็นไฉน ?

คือ

มุสาวาทา เวรมณี ฯเปฯ สมฺผปฺปลาปา[๒] เวรมณี.

เจตนาเครื่องเว้น จากการพูดเท็จ ฯลฯ เจตนาเครื่องเว้น จากการพูดเพ้อเจ้อ.

ตตฺถ กตมา มโนกมฺมปาริสุทฺธิ ?

ในข้อนั้น ความบริสุทธิ์ด้วยมโนกรรม เป็นไฉน ?

คือ

อนภิชฺฌา, อพฺยาปาโท, สมฺมาทิฏฺฐิ. อิทํ สาธารณสุตฺตํ.

ความไม่เพ่งเล็ง,ความไม่พยาบาท, ความเห็นชอบ. นี้จัดเป็นสาธารณสูตร.

---

[๑] โป. วจีกมฺมปาริสุทฺธิ.
[๒] สี. สมผปฺปลาโป.

อิติ สาธารณานิ จ สุตฺตานิ อสาธารณานิ จ สุตฺตานิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ. ปฏิวิชฺฌิตฺวา วาจาย กาเยน จ สุตฺตสฺส อตฺโถ นิทฺทิสิตพฺโพ.

บัณฑิตพึงแทงตลอดทั้งสาธารณสูตรทั้งอสาธารณสูตร ด้วยประการฉะนี้. ครั้นแทงตลอดแล้ว พึงแสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตรทั้งด้วยวาจา ทั้งด้วยกาย.

๓๘. ตตฺถ กตมํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ?

๓๘. ในข้อนั้น สัทธินทริยาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต
อจลา สุปฺปติฏฺฐิตา
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ
อริยกนฺตํ ปสํสิตํ.

บุคคล มีศรัทธาตั้งมั่น
ไม่หวั่นไหว ในพระตถาคต
มีศีลงาม ที่พระอริยเจ้าพอใจ
สรรเสริญ.

สํเฆ ปสาโท ยสฺสตฺถิ
อุชุภูตญฺจ ทสฺสนํ
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ
อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ.[๑]

มีความเลื่อมใส ในพระสงฆ์
มีความเห็นตรง บัณฑิต
ทั้งหลาย เรียกบุคคลนั้นว่า
เป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของ
บุคคลนั้นไม่เปล่าประโยชน์.

สทฺธา เว นนฺทิกา อาราธิโก
โน ตสฺส สทฺโธติ
สพฺพํ สิยาติ ภควนฺตํ
ตถารูโป ธมฺมสมฺปสาโท.

ศรัทธาของผู้เพียรเพลิดเพลิน
ยินดีทั้งหมดนั้น ยังไม่ใช่ศรัทธา
ความเลื่อมใสในธรรม ประมาณ
ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยพระผู้มี
พระภาค จึงควรเรียกว่าศรัทธา.

อิทํ สทฺธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ.

นี้จัดเป็นสัทธินทริยาธิฏฐานสูตร.

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๙๑๙/๓๔๑.

ตตฺถ กตมํ วีริยินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ?[๑]

ในข้อนั้น วีริยินทริยาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

อารมฺภถ[๒] นิกฺกมถ
ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน
ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ
นฬาคารํว กุญฺชโร.[๓]

คือ

ท่านทั้งหลาย จงปรารภความเพียร จงก้าวออกไป จงประกอบความเพียร ในพระพุทธศาสนา จงกำจัดเสนาแห่งมัจจุราชเสีย เหมือนกุญชรหักไม้อ้อ ฉะนั้น.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สมฺมปฺปธานา, อิทํ วีริยินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ.

ข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความเพียรชอบมี ๔ อย่างเหล่านี้, นี้จัดเป็นวีริยินทริยาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตมํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น สตินทริยาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

สตีมโต สทา ภทฺทํ
ภทฺทมตฺถุ สตีมโต
สตีมโต สทา เสยฺโย
สตีมา สุขเมธติ.[๔]

คือ

ความเจริญย่อมมี แก่คนมีสติทุกเมื่อ ขอความเจริญจงมีแก่คนผู้มีสติ ความดีย่อมมีแก่คนมีสติทุกเมื่อ คนมีสติย่อมได้ความสุข.

---

[๑] โป. วีริยาธิฏฺฐานํ. เอวมุปริปิ.
[๒] อิ. อารภถ.
[๓] ขุ.เถร. ๒๖/๓๑๙/๓๐๘.
[๔] ดูเทียบ สํ.ส. ๑๕/๘๑๒/๓๐๖.

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา วิตฺถาเรน กาตพฺพา, อิทํ สตินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ.

ข้อว่า สติปัฏฐาน ๔ บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดาร, นี้จัดเป็นสตินทริยาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตมํ สมาธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น สมาธินทริยาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

อากงฺขโต เต นรทมฺมสารถิ
เทวา มนุสฺสา มนสา วิจินฺติตํ
สพฺเพ น ชญฺญา กสิณาปิ ปาณิโน
สนฺตํ สมาธึ อรณํ นิเสวโต
กินฺตํ ภควา อากงฺขตีติ.[๑]

คือ

ไญยธรรม ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้เป็นสารถี ฝึกคนที่ควรฝึก ทรงหวังอยู่ ได้ทรงดำริ ด้วยพระหฤทัย สัตว์ทั้งปวงผู้เป็นเทวดา และมนุษย์ไม่พึงรู้ได้ แม้กสิณที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเข้าสมาธิอันสงบ อันเป็นอรณวิหารธรรม ทรงดำริด้วยพระหฤทัย สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ไม่พึงรู้ว่า เรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงหวังนั้น เป็นอย่างไร.[๑]

ตโยเม ภิกฺขเว สมาธี: สวิตกฺโก สวิจาโร, อวิตกฺโก วิจารมตฺโต, อวิตกฺโก อวิจาโร, อิทํ สมาธินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธิเหล่านี้มี ๓ อย่าง คือ สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิที่มีวิตกมีวิจาร) ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร)

---

[๑] โป. กินฺตํ ภควา อากงฺขตีติ. คาถาปาโท น ทิสฺสติ. [๑] เนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๔๙๓.

๑ อวิตักกอวิจารสมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร) ๑. นี้จัดเป็นสมาธินทริยาธิฏฐานสูตร.

ตตฺถ กตมํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น ปัญญินทริยาธิฏฐานสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมินฺติ วิตฺถาเรน.

พระสูตรเป็นต้นว่า **ก็ปัญญา ... ประเสริฐที่สุดในโลก** บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดาร.

ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว ปญฺญา, สุตมยี, จินฺตามยี, ภาวนามยี, อิทํ ปญฺญินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ สุตฺตํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญา ๓ ประการเหล่านี้ คือ สุตมยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการฟัง) ๑ จินตามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการคิด) ๑ ภาวนามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการอบรม) ๑,[๑] นี้จัดเป็นปัญญินทริยาธิฏฐานสูตร.

อิมานิ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานานิ อสาธารณานิ สุตฺตานิ.

อินทริยาธิฏฐานสูตรเหล่านี้ จัดเป็นอสาธารณสูตร.

---

[๑] เนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๒๖.

๓๙. ตตฺถ กตมานิ สาธารณานิ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานานิ สุตฺตานิ ?

อวีตราโค กาเมสุ
ยสฺส ปญฺจินฺทฺริยา มุทู
สทฺธา สติ จ วีริยํ
สมโถ จ วิปสฺสนา
ตาทิสํ ภิกฺขุมาสชฺช
ปุพฺเพว อุปหญฺญติ.[๑]

ปญฺจิมานิ อินฺทฺริยานิ, สทฺธินฺทฺริยาทิอินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํ, ตีสุ อเวจฺจปฺปสาเท วิตฺถาเรน สุตฺตํ กาตพฺพํ. อิมานิ สาธารณานิ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานานิ สุตฺตานิ.

ยํ ยสฺส สมฺพนฺธํ กุสลสฺส วา อกุสลสฺส วา เตน เตน อธิฏฺฐาเนน ตํ สุตฺตํ นิทฺทิสิตพฺพํ, นตฺถญฺโญ ธมฺโม นิทฺทิสิตพฺโพ, ตตฺถ สาธารณํ กุสลํ นาปิ กุสลํ, อกุสลํ ยถา สาธารณานิ จ กุสลมูลานิ สาธารณานิ จ อกุสลมูลานิ. อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ

๓๙. ในข้อนั้น อินทริยาธิฏฐาน-สูตรที่เป็นสาธารณะ เป็นไฉน ?

คือ

บุคคลใด เป็นผู้มีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา สติ วิริยะ สมถะ และวิปัสสนาอ่อน บุคคลนี้นั้น ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกาม นรชนใดเบียดเบียน ทำร้ายบุคคลเช่นนั้น ผู้เป็นภิกษุในกาลก่อน ...

บัณฑิตพึงทราบว่า อินทรีย์มี ๕ ประการเหล่านี้, พึงเห็นว่ามีสัทธินทรีย์เป็นต้น, พึงกระทำสูตรโดยพิสดาร ด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในอินทรีย์ ๓ ประการ. อินทริยาธิฏฐานสูตรที่เป็นสาธารณะเหล่านี้.

เพราะเหตุที่ท่านพึงแสดงไขสูตรนั้น โดยธรรมเครื่องตั้งอยู่นั้น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับกุศลหรืออกุศล ไม่มีธรรมอื่นที่พึงแสดงไขไว้, ในข้อนั้น พระสูตรที่ทั่วไปเป็นทั้งกุศลไม่เป็นทั้งกุศลเป็นทั้งอกุศล เหมือนพระสูตรที่ทั่วไป เป็นกุศลมูลก็มีเป็นอกุศลมูลก็มี, ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ...

---
[๑] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๓๒๕/๔๑๘.

ปชหติ[๑] ฯเปฯ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา กุสลํ อกุสลญฺจ.

ย่อมละซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ สัมมัปปธาน ๔ ประการ จัดเป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล.

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

วิตกฺโก หิ มมตฺถิโก[๒]
ททํ ปิโย นโร อิติ
โย ปาณมติปาเตติ
ตีณิ ตสฺส พาลลกฺขณํ.

วิตกที่บุคคลถือว่าเป็นของเรา ย่อมเจริญยิ่ง ๑ นรชนผู้ไม่ตระหนี่ ให้ทาน ย่อมเป็นที่รัก ๑ นรชนใดย่อมฆ่าสัตว์ ... ๑ คนพาล มีลักษณะคนพาล ๓ ประการ ... ๑.

สตญฺเจว สหสฺสานํ
เย จ สมณพฺราหฺมณา
ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา
จตูหิ อคตีหิ จ.

คนพาลจักท่องเที่ยวไป ตลอดแสนกัป ๑ ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ... ๑ บุคคลประพฤติล่วงธรรม เพราะอคติ ๔ อย่าง คือ เพราะความรัก ความชัง ความกลัว ความหลง๑.

อสุภานุปสฺสี วิหรนฺตํ
นิมิตฺเตสุ อสุภา จ
เอกมฺปิ เจ ปิยํ ปาณํ
มิตฺตา สเจ สุภาวิตา.[๓]

มารย่อมไม่ตามรังควาน บุคคลผู้เห็นอารมณ์ว่าไม่งามอยู่เสมอ ๑ ในนิมิตทั้งหลาย อสุภนิมิต ๑ ก็ถ้าว่า บุคคลมี

---

[๑] ดูเทียบ องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๔/๒๑.
[๒] อิ. ปมตฺถิโก.
[๓] โป. สุภาสิตา.

จิตไม่ประทุษร้าย สัตว์มีชีวิตที่น่ารักแม้ตัวเดียว ๑ ถ้าเมตตาอันบุคคลเจริญดีแล้ว ... ๑.

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ
อนุญฺญา ตีณิ อินฺทฺริยานิ
กุสลากุสลมูลานิ จ
ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ.

ก็ปัญญา ... ประเสริฐที่สุดในโลก ๑ อินทรีย์ ๓ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ ๑ เราจะแสดงกุศลและอกุศลมูล ๑ มุนีได้ปรุงแต่งภพทั้งที่ชั่งได้และชั่งไม่ได้ ๑.

กาเยน กุสลํ กเร
ตีณิ สุจริตานิ จ
สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ
สนฺโต วจีสุจริตานิ จ.

บุคคลพึงกระทำกุศลด้วยกาย ๑ สุจริต ๓ ประการเหล่านี้ ๑ สัตบุรุษทั้งหลาย ได้กล่าวคำอันเป็นสุภาษิตว่าเป็นคำสูงสุด ๑ วจีสุจริต ๔ ประการเหล่านี้ ๑.

กาเยน จ กุสลํ กยิรา
มโนทุจฺจริตานิ จ
กายานุรกฺขี จ สทา
ติสฺโส จ ปาริสุทฺธิโย.

บุคคลพึงกระทำกุศลด้วยกาย ๑ มโนทุจริต ๓ ประการเหล่านี้ ๑ บุคคล พึงตามรักษากายไว้ตลอดเวลา ๑ ความบริสุทธิ์ ๓ ประการ ๑.

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต
สมุปฺปาเท จ เทสิโต
อารมฺภถ นิกฺกมถ
ยา จ สมฺมปฺปธานตา.

บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวในพระตถาคต ๑ ในเพราะการเกิดขึ้น แห่งศรัทธานั้น บุคคลนั้น ถูกแสดงว่าเป็นคนไม่ขัดสน ๑ ท่านทั้งหลาย

จงปรารภความเพียร จงก้าวออกไป ๑ ความเป็นผู้มีความเพียรชอบ ๑.

สตีมโต สทา ภทฺทํ
สติปฏฺฐานภาวนา
อากงฺขโต จ อนญฺญาณํ
เย จ ตีณิ สมาธโย.

ผู้มีสติย่อมเจริญในกาลทุกเมื่อ ๑ การเจริญสติปัฏฐาน ๑ ก็บุคคลหวังอยู่ ... เสพสมาธิที่ยังไม่ได้รู้ ... ๑ สมาธิ ๓ ประการ ๑.

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา โลกสฺมึ
ติสฺโส ปญฺญา ปกาสิตา
อวีตราโค กาเมสุ
ตเถว ปญฺจินฺทฺริยา.

ก็ปัญญา ... ประเสริฐที่สุดในโลก ๑ ปัญญา ๓ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้แล้ว ๑ บุคคล ... ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกาม ๑ อนึ่ง อินทรีย์มี ๕ อย่าง ๑.

อิติ เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฏกโปเทเส ตติยภูมิ สุตฺตาธิฏฺฐานํ นาม.

ตติยภูมิว่าด้วยธรรมเครื่องตั้งอยู่แห่งพระสูตร ในเปฏกโปเทสปกรณ์ของพระมหากัจจายนเถระ ผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว้า (จบแล้ว) ด้วยประการฉะนี้.

๔. สุตฺตวิจยจตุตฺถภูมิ
จตุตถภูมิว่าด้วยการวิจัยพระสูตร

๔๐. ตตฺถ กตโม สุตฺตวิจโย ?

๔๐. ในเปฏกโกปเทสปกรณ์นั้น การวิจัยพระสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ตตฺถ กุสเลหิ ธมฺเมหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ปุพฺพาปรโส สาธุกํ อุปปริกฺขิยติ. กึ นุ โข อิทํ สุตฺตํ อารภิ ฯเปฯ เตหิ สุตฺเตหิ สห อธิสนฺนฏฺเฐหิ ยุชฺชติ, อุทาหุ น ยุชฺชตีติ.

ในการวิจัยพระสูตรนั้น บัณฑิตย่อมพิจารณาอย่างดี ทั้งเบื้องต้นเบื้องปลายด้วยกุศลธรรม ด้วยอกุศล-ธรรม, โดยนัยเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเริ่มพระสูตรนี้หรือ ฯลฯ พระสูตรนี้เข้ากันได้กับพระสูตรเหล่านั้น ที่เป็นไปกับด้วยการดำรงมั่น, หรือเข้ากันไม่ได้.

ยถา ภควา กิเลเส อาทิมฺหิ ตตฺถ เทเสติ. กึ เทสิตํ เตสํ กิเลสานํ ปหานํ อุทาหุ โน เทสิตนฺติ อุปปริกฺขิตพฺพํ.

เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกิเลสทั้งหลายไว้ในเบื้องต้น ในพระสูตรนั้น. พึงพิจารณาว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการละกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นไว้หรือ หรือไม่ได้ทรงแสดงไว้.

ยทิ น เทสิตํ ภควติ เตสํ กิเลสานํ ปหานํ กุสลา ธมฺมา ปริเยสิตพฺพา. ยตฺถ เต อกุสลา ปหานํ คจฺฉนฺติ. สเจ สมนฺเนหมาโน น ลภติ.

ถ้าพระผู้มีพระภาค ไม่ได้ทรงแสดงการละกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นไว้ บัณฑิตก็พึงแสวงหากุศลธรรม ซึ่งเป็นที่ถึงการละได้แห่งอกุศล. ถ้าแสวงหาไม่ได้ในที่นั้น

ตตฺถ อกุสลา ธมฺมา อปกฑฺฒิตพฺพา วีมํสิตพฺพา, สงฺกิเลสภาคิยสุตฺตํ.

พึงพิจารณาอกุศลธรรม ที่คร่าออกให้ดี, นี้จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร.

ยทิ กิเลสา อปกฑฺฒิยนฺตา. เย วา น เทนฺติ. ตตฺถ อุปปริกฺขิตพฺพา อริยมคฺคธมฺมา ตาสุ ภูมีสุ กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติ, อุทาหุ น คจฺฉนฺตีติ.

ถ้ากิเลสที่กำลังถูกคร่าออก ไม่ให้ (การร้อยรัดไซร้), ก็พึงพิจารณาอริยมรรคธรรมในกิเลสนั้นว่า กิเลสทั้งหลายในภูมิ ๓ เหล่านั้นย่อมถึงการละได้หรือ, หรือไม่ถึง.

ยตฺตกา ปน กิเลสา เทสิตา. น ตตฺตกา อริยธมฺมา เทสิตา. ยตฺถ กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตตฺถ เย กิเลสา อริยธมฺมานํ ปฏิปกฺเขน น ยุชฺชนฺติ, เต อปกฑฺฒิตพฺพา, สเจ อปกฑฺฒิยนฺตา โยชนํ เทติ. ตตฺถ เอวํ วีมํสิตพฺพํ. เทฺว ตีณิ วา ตทุตฺตริ วา กิเลสา เอเกน อริยมคฺเคน ปหานํ คจฺฉนฺตีติ.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกิเลสทั้งหลายมีประมาณเท่าใดไว้, แต่ไม่ได้แสดงอริยธรรมทั้งหลาย ประมาณเท่านั้นไว้, บัณฑิตพึงคร่ากิเลสทั้งหลายที่เข้ากันไม่ได้ออกไป เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่ออริยธรรมในที่ที่กิเลสทั้งหลายจะถึงการละได้ ถ้ากิเลสที่กำลังถูกคร่าออกให้การร้อยรัดไซร้. ในที่นั้น พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า กิเลส ๒ - ๓ อย่างหรือมากกว่านั้น ย่อมถึงการละได้ด้วยอริยมรรคข้อเดียว.

สเจ เอวํ วีมํสิยนฺตา โยชนํ เทติ, ตตฺถ อุปปริกฺขิตพฺพํ. ปรมฺปราย วา ปิฏกสมฺปทาเนน วา สุตฺตสฺส อตฺโถ จ นตฺโถ จ. ยํ วา น สกฺกา สุตฺตํ นิทฺทิสิตุํ เนว สุตฺตํ วิจิกิจฺฉิตพฺพํ. เอวํ ยถา อาทิมฺหิ กุสลา ธมฺมา โหนฺติ.

ถ้ากิเลสที่กำลังถูกใคร่ครวญให้การร้อยรัดไซร้ ในที่นั้น บัณฑิตพึงพิจารณาให้ดี (โดยนัยเป็นต้นว่า) นี้เป็นอรรถและไม่เป็นอรรถแห่งพระสูตร ตามถ้อยคำสืบ ๆ กันมา ... หรือโดยอ้างตำราสูตรใดไม่สามารถแสดงไขได้ (ตามที่

เย กิเลสา เต ปหีเนยฺยาติ เต อุปปริกฺขิตพฺพา.

กล่าวมานั้น) ก็ไม่ควรสงสัยสูตรนั้น. เหมือนกุศลธรรมทั้งหลาย ที่มีในเบื้องต้น. พึงละกิเลสทั้งหลายได้. บัณฑิตพึงพิจารณากุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้รอบคอบ ด้วยประการฉะนี้.

ปุโร วา กุสโล ปฏิปกฺเขน วา ปุโร. เทสนา อนูนา อนธิกา อุคฺคเหตพฺพา. ยถา ปฐโม อุตฺติโล เยสมิทานิ กิเลสานํ เย อริยธมฺมา เทสิตา, อิเม กิเลสา อิเมหิ อริยธมฺเมหิ ปหียนฺติ, อุทาหุ นปฺปหียนฺตีติ วิจินิตพฺพา.

กุศลมาก่อน หรือกุศลพร้อมกับปฏิปักขธรรมมาก่อน พึงถือเอาเทศนาโดยไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่ากัน เหมือนถ้อยคำที่กล่าวไว้ครั้งแรก อริยธรรมที่ท่านแสดงไว้เพื่อละกิเลสทั้งหลายในบัดนี้ บัณฑิตพึงค้นหาว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ละได้ด้วยอริยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ หรือยังละไม่ได้.

ยทิ อุปปริกฺขิยมานา ยุชฺชนฺติ, คเหตพฺพา. อถ น ยุชฺชนฺติ, เย กิเลสา อปฏิปกฺขา โหนฺติ, เต กิเลสา อปริปกฺขิตพฺพา.

ถ้าอริยธรรมทั้งหลายที่ใคร่ครวญอยู่ เข้ากันได้ ก็พึงถือเอา, ถ้าเข้ากันไม่ได้ ก็ไม่พึงพิจารณากิเลสที่ไม่เป็นปฏิปักษ์ (ต่ออริยธรรม).

เย จ อริยธมฺมา ปฏิปกฺขา โหนฺติ, เต อริยธมฺมา อปกฑฺฒิตพฺพา. น หิ อริยธมฺมา อนาคามิกิเลสปฺปหานํ คจฺฉนฺติ, นาปิ อริยธมฺมา สพฺพกิเลสานํ ปหานาย สํวตฺตนฺติ.

พึงดึงอริยธรรมออกจากอริยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ เพราะอริยธรรมทั้งหลายย่อมไม่ถึงการละกิเลสที่เป็นอนาคตได้. ทั้งอริยธรรมทั้งหลาย ย่อมไม่เป็นไปเพื่อละกิเลสทั้งปวง.

ยถา กุสลา เมตฺตา อกุสโล ราโค น ตุ กุสลา เมตฺตาติ

เพราะทำการวิจัยว่าเหมือนเมตตาเป็นกุศล ราคะเป็นอกุศล ส่วนเมตตา

กาเรตฺวา อกุสลสฺส ราคสฺส ปหานาย สมฺภวติ พฺยาปาโท เมตฺตาย ปหานํ คจฺฉนฺติ. ตสฺมา อุโภ กิเลสา อุปปริกฺขิตพฺพา.

เป็นกุศลก็หามิได้ จึงเกิดอริยธรรม เพื่อละราคะที่เป็นอกุศล พยาบาทย่อมถึงการละได้ด้วยเมตตา. เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงพิจารณากิเลสทั้ง ๒ ให้ดี.

โย โย จ ธมฺโม อุปทิสิยติ. กุสโล วา อกุสโล วา โส อปกฑฺฒิตพฺโพ. สเจ เต ยุชฺชนฺติ อปกฑฺฒิยมาโน นตฺถิ อุปปริกฺขิตพฺพํ. เทฺว วา กิเลสา เอเกน อริยธมฺเมน ปหีเนยฺยาติ ทฺวีหิ วา อริยธมฺเมหิ เอโก วา กิเลโส ปหียตีติ.

ก็ธรรมที่ท่านยกแสดงอ้างไว้ เป็นกุศลก็ตาม เป็นอกุศลก็ตาม พึงคร่าออกเสีย. ถ้าธรรมเหล่านั้นเข้ากันได้ อย่าคร่าออก.ขอให้พิจารณาให้ดี (โดยนัยเป็นต้นว่า) กิเลส ๒ อย่าง พึงละได้ด้วยอริยธรรมข้อเดียว หรือกิเลส ๑ อย่าง พึงละได้ด้วยอริยธรรม ๒ ข้อ.

อถ วา เอวมฺปิ อุปปริกฺขิยมานํ ยุชฺชติ, ตตฺถ วีมํสิตพฺพํ วา ยถา ยุชฺชติ ตตฺถ วีมํสิตพฺพํ วา, ยถา นนุ สกฺกา สุตฺตํ นิทฺทิสิตุํ, น หิ สุตฺเต วิจิกิจฺฉิตพฺพํ. กิเลโส มํ อริยธมฺเมสุ เทสิเตสุ อุภยโต อุปปริกฺขิตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงพิจารณาในสูตรที่เข้ากันได้กับอริยธรรม ที่พิจารณาอยู่อย่างนี้ หรือพึงพิจารณาในอริยธรรมที่เข้ากันได้นั้น (โดยนัยเป็นต้นว่า) มีผู้สามารถที่จะแสดงไขพระสูตรได้หรือไม่ ก็เขาไม่ควรสงสัยในพระสูตร ในอริยธรรมที่แสดงไว้. เราพึงพิจารณากิเลสให้ดีทั้งสองฝ่าย.

กิร เย วา อิเม กิเลสา เทสิตา เย จ อริยธมฺมา เทสิตา คาถาย วา พฺยากรเณน วา, กึ นุ โข อิเม กิเลสา อิเมหิ อริยธมฺเมหิ ปหียนฺติ, อุทาหุ นปฺปหียนฺติ. อิเม

ได้ยินว่า มีกิเลสทั้งหลายที่แสดงไว้ และอริยธรรมทั้งหลายที่แสดงไว้ ด้วยคาถาหรือคำพยากรณ์, กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมละได้ด้วยอริยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ หรือละไม่ได้. หรืออริยธรรม

วา อริยธมฺมา อิเมสํ กิเลสานํ ปหานาย สํวตฺตนฺตีติ.

ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อละกิเลสทั้งหลายเหล่านี้.

กิญฺจาปิ กุสเลหิ ธมฺเมหิ อกุสลา ธมฺมา ปหานํ คจฺฉนฺติ. น ตุ สพฺเพหิ อริยธมฺเมหิ สพฺพากุสลา ปหานํ คจฺฉนฺติ.

อกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมถึงการละได้ด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น อกุศลทั้งหมดก็ใช่ว่าจะละได้เพราะอริยธรรมทั้งหมด.

ยถา เมตฺตา กุสโล อกุสโล จ ราโค น ตุ กุสลา เมตฺตา อกุสโล ราโคติ กาเรตฺวา เมตฺตาย ราโค ปหานํ, พฺยาปาโท เมตฺตาย ปหานํ คจฺฉติ. เอวํ กิเลโสติ กาเรตฺวา สุตฺเตน ปหานํ คจฺฉติ.

เหมือนอย่างว่า เมตตาเป็นกุศล ราคะเป็นอกุศล เพราะอธิบายว่า เมตตาเป็นกุศล ราคะเป็นอกุศลก็หาไม่ ราคะย่อมถึงการละได้ด้วยเมตตา, พยาบาทย่อมถึงการละได้ด้วยเมตตา ฉันใด. เพราะอธิบายว่ากิเลส ก็ฉันนั้น คือ กิเลสย่อมถึงการละได้โดยพระสูตร.

น สุตฺเต ธมฺโมติ กาเรตฺวา สพฺพกิเลสสฺส[๑] ปหานาย สํวตฺตติ. ยํ ตุ สุตฺตสฺส อริยธมฺโม สงฺกิเลส-ปฏิปกฺโข, โส เตน ปหานํ คจฺฉตีติ.

เพราะอธิบายว่า ธรรมในพระสูตร คือ ธรรมย่อมไม่เป็นไปเพื่อละกิเลสทั้งปวง ส่วนอริยธรรมแห่งพระสูตรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสังกิเลส, ย่อมถึงการละได้เพราะพระสูตรนั้น ด้วยประการฉะนี้.

๔๑. ตตฺถ กุสเล เทสิเต สุตฺเต พฺยากรเณ วา สงฺกิเลสา น ยุชฺชนฺติ อริยธมฺมา วา, เต มหาปเทเส นิทฺทิสิตพฺพาวยเวน อปกฑฺฒิตพฺพา.

๔๑. ในข้อนั้น สังกิเลสในพระสูตรหรือพยากรณ์ที่แสดงไว้ ในฝ่ายกุศลเข้ากันไม่ได้ หรืออริยธรรมก็เข้ากันไม่ได้, ธรรมเหล่านั้น พึงคร่าออกเสีย โดยส่วนแห่งธรรมที่แสดงไว้ในมหาปเทส.

---

[๑] โป. น สุตฺโต ธมฺโมติ กาเรตฺวา สพฺพํ กิเลสสฺส.

ตตฺถ กิเลเสหิ จ เทสิเตหิ อริยธมฺเมสุ จ ยทิปิ เตน อริยธมฺเมน เต กิเลสา ปหานํ คจฺฉนฺติ. ตตฺถปิ อุตฺตริ อุปปริกฺขิตพฺพํ. เกน การเณน เอเต กิเลสา ปชหิตพฺพา, เกน การเณน อริยธมฺมา เทสิตาติ เยน เยน วา อากาเรน อริยธมฺมา เทสิตา, เตน เตน ปกาเรน อยํ กิเลโส ฐิโต. อตฺถิ หิ เอโก กิเลโส, เตน วา อริยธมฺมา น อญฺญถา อญฺญถา ปหาตพฺโพ, ยถา ทิฏฺฐิ ราโค อวิชฺชา จ ทสฺสเนน ปหาตพฺพา. สา เจ เอวญฺจ อวิชฺชา ภาวนาย ภูมิ วา ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา. สาเยว อุทฺธํภาคิยํ อสงฺขตทสฺสนาย วิมุตฺติยา อนิมิตฺเตน เจโตสมาธินา อมนสิกาเรน ปหียติ. เอวํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ อุปปริกฺขิตพฺพํ.

ในข้อนั้น ด้วยกิเลสที่แสดงไว้ในอริยธรรมทั้งหลาย ถ้ากิเลสทั้งหลายถึงการละได้ด้วยอริยธรรมไซร้. ในข้อนั้นพึงพิจารณาให้ยิ่งขึ้น (โดยนัยเป็นต้นว่า) กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ อันพระโยคาวจรนี้ละได้ เพราะเหตุไร, อริยธรรมทรงแสดงไว้เพราะเหตุไร คือ อริยธรรมทรงแสดงไว้โดยอาการใด ๆ กิเลสนี้ยังดำรงอยู่ได้โดยประการนั้น ๆ. หมายความว่ากิเลสอย่างหนึ่งยังมีอยู่ เพราะเหตุนั้น อริยธรรมยังไม่ควรละไป โดยประการอื่น ๆ, ทิฏฐิ ราคะ และอวิชชา พึงละไปได้ด้วยทัสสนะ (โสดาปัตติมรรค). ก็ถ้าว่า อวิชชานั้นพึงละได้ด้วยภาวนา (มรรคเบื้องบน) หรือธรรมที่เป็นภูมิ พึงละได้ด้วยภาวนาไซร้, อวิชชานั้นเอง อันพระโยคาวจรย่อมละได้ด้วยเจโตสมาธิที่หลุดพ้นด้วยอสังขตทัสสนะอันมีในส่วนเบื้องบน อันไม่มีนิมิตโดยไม่ต้องใส่ใจ ฉันใด. บัณฑิตพึงพิจารณาข้อนั้น พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะให้ดี ฉันนั้น.

เย ทสฺสเนน ปหาตพฺพา กิเลสา ทสฺสนากาเรน อริยธมฺโม เทสิโต, ภาวนาย ปหาตพฺพา ภาวนากาเรน อริยธมฺโม เทสิโต, ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา

กิเลสที่พึงละได้ด้วยทัสสนะ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงอริยธรรมไว้โดยอาการแห่งทัสสนะ สำหรับกิเลสเหล่านั้น, กิเลสที่พึงละได้ด้วยภาวนา พระองค์

ปฏิเสวนากาเรน อริยธมฺโม เทสิโต, เอวํ วิโนทนปหาตพฺพา ยาว สตฺต อาสวา กาตพฺพา, ยาวญฺญถา. อญฺญถา เหส ธมฺโม ปหาตพฺโพ อญฺเญนากาเรน อริยธมฺโม เทสิโต, โส อริยธมฺโม อญฺญถา ปริเยสิตพฺโพ.

ก็ทรงแสดงอริยธรรมไว้ โดยอาการแห่งภาวนา สำหรับกิเลสเหล่านั้น, กิเลสที่พึงละได้ด้วยการเสพคุ้น พระองค์ก็ทรงแสดงอริยธรรมไว้ โดยอาการเสพคุ้นสำหรับกิเลสเหล่านั้น, กิเลสที่พึงละได้ด้วยการบรรเทา ... บัณฑิตก็พึงทำอย่างนี้ไปจนถึงอาสวะ ๗ ตลอดไปจนถึงที่แสดงไว้โดยประการอื่น, ก็ธรรมที่พึงละได้โดยประการอื่น พระองค์ก็ทรงแสดงอริยธรรมไว้ โดยประการอื่น, คืออริยธรรมนั้น บัณฑิตพึงแสวงหาโดยประการอื่น.

ยทิ อยํ ธมฺโม ปริเยสโต โย จ เทเสติ เยน เยนากาเรน, โส อริยธมฺโม ปริเยสิตพฺโพ, เตนากาเรน กิเลโส ปหียติ. โส ตตฺถ อุปปริกฺขิตพฺโพ. อถ น ยุชฺชติ ยทิ หิ เตน สุตฺเตน วิหิตํ สุตฺตํ วีมํสิตพฺพํ. ยถา ยุชฺชติ, ตถา คเหตพฺพํ. ยถา น ยุชฺชติ, ตถา น คเหตพฺพํ, อทฺธา เอตํ ภควตา น ภาสิตํ, อายสฺมตา วา ทุคฺคหิตํ.

ถ้าว่า สำหรับผู้แสวงหา ธรรมนี้และธรรมใดย่อมปรากฏ โดยอาการใด ๆ พึงแสวงหาอริยธรรมนั้นซึ่งเป็นเหตุให้ละกิเลสได้โดยอาการนั้น. ในข้อนั้น บัณฑิตควรพิจารณาธรรมนั้นให้ดี. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ถ้าเข้ากันไม่ได้ พึงพิจารณาสูตรซึ่งเป็นที่ตั้งสูตรนั้นๆ ให้ดี. พึงยึดเอาตามที่เข้ากันได้นั้น, ไม่พึงยึดเอาโดยที่เข้ากันไม่ได้, ข้อนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ตรัสไว้แน่นอน, หรือท่านผู้มีอายุถือมาผิด.

ยถา มหาปเทเส นิทฺทิสิตพฺพํ, ภควตา ยถาภูตํ เทสิตํ, โย จ ธมฺโม เทสิโต กุสโล จ อกุสโล จ ตสฺส

สูตรที่แสดงไขไว้ ในมหาปเทส, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตามเป็นจริง, ก็ธรรมใดที่เป็นกุศล และอกุศลที่แสดงไว้

ธมฺมสฺส ปจฺจโย ปริเยสิตพฺโพ. น หิ ปจฺจยา วินา ธมฺโม อปฺปจฺจโย อุปฺปชฺชติ.

พึงแสวงหาปัจจัยแห่งธรรมนั้น ด้วยว่า เว้นจากปัจจัยเสีย ธรรมไม่มีปัจจัยย่อมเกิดขึ้นไม่ได้.

ตตฺถ โก อากาโร ปริเยสนาย ?

ในข้อนั้น อาการเพื่อการค้นหาเป็นอย่างไร ?

ตตฺถ ตถารูปี สเหตุ สปฺปจฺจยํ โสยํ ธมฺโม วุตฺโตติ อิทํ วีมํสิตพฺพํ. โส จ ปจฺจโย ติวิโธ มุทุ มชฺโฌ อธิมตฺโต. ตตฺถ มุทุมฺหิ[๑] ปจฺจเย มุทุธมฺโม คเหตพฺโพ, เอวํ สเตฺยส ปจฺจโย ทุวิโธ ปรํปราปจฺจโย จ สมนนฺตรปจฺจโย จ. โส ปจฺจโย มุทุเตน พฺยาธิมตฺตํ ปริเยสิตพฺพํ.

ในข้อนั้น บัณฑิตพึงใคร่ครวญข้อนี้ว่า รูปเช่นนั้นพร้อมทั้งเหตุ พร้อมทั้งปัจจัย ธรรมข้อนี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว ก็ปัจจัยนั้นมี ๓ อย่าง คือ อย่างอ่อน ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างยิ่ง ๑. ในปัจจัย ๓ อย่างนั้น พึงถือเอาธรรมอย่างอ่อนในปัจจัยอย่างอ่อน, เมื่อเป็นอย่างนี้ปัจจัยจึงมี ๒ อย่าง คือ ปรัมปรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะสืบเนื่องต่อ ๆ กันมา) ๑ สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที) ๑. บัณฑิตพึงแสวงหาเพียงภาวะที่มีประมาณยิ่งจากปัจจัยที่อ่อนนั้น.

กึการณํ ?

เป็นอย่างไร ?

อญฺญตโรปิ ปจฺจโย อญฺเญหิ ปจฺจเยหิ ปริยตฺตึ วา ปาริปูรึ วา คจฺฉติ.

ปัจจัย แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงความเป็นปริยัติ หรือความบริบูรณ์ด้วยปัจจัยอื่น.

---

[๑] โป. สี. มุทุกมฺหิ.

ตตฺถ โย ธมฺโม เทสิโต, ตสฺส ธมฺมสฺส เอเตน วา การเณน วา เหตุ ปริเยสิตพฺโพ. ยถา ปจฺจโย เหตุนา ปจฺจเยน จ, โส ตสฺส ธมฺมสฺส นิสฺสนฺโท ปริเยสิตพฺโพ. ยถา นิทฺทิฏฺโฐ อธิฏฺฐาเนน ปธานํ ปริเยสติ, โส ปจฺจโย ปริเยสิตพฺโพ.

ในข้อนั้น พึงแสวงหาเหตุแห่งธรรมที่แสดงไว้แล้วนั้น ด้วยเหตุนี้. พึงแสวงหาปัจจัยด้วยปัจจัยที่เป็นเหตุ ฉันใด, ก็พึงแสวงหาการแสดงไขธรรมนั้น ด้วยเหตุที่เป็นปัจจัย ฉันนั้น. ธรรมที่แสดงไขแล้วย่อมถึงการตั้งมั่นในการอธิษฐาน ฉันใด ก็พึงแสวงหาปัจจัยนั้น ฉันนั้น.

น หิ มุทุสฺส ธมฺมสฺส อธิมตฺโต นิสฺสนฺโท อธิมตฺตสฺส วา นิสฺสนฺทสฺส มุทุธมฺโม, อถ มุทุสฺส มุทุ มชฺฌาย มชฺโฌ อธิมตฺตสฺส อธิมตฺโต ยุชฺชติ, ตํ คเหตพฺพํ, อถ น ยุชฺชติ น คเหตพฺพํ.

ด้วยว่า สำหรับธรรมอย่างอ่อนจะมีวิบากเป็นเครื่องไหลออกอย่างยิ่งก็หามิได้ สำหรับวิบากเป็นเครื่องไหลออกอย่างยิ่ง จะมีธรรมอย่างอ่อนก็หามิได้, เมื่อเป็นเช่นนั้น ธรรมอย่างอ่อนจึงเข้ากันได้กับวิบากเป็นเครื่องไหลออกอย่างอ่อน, ธรรมอย่างกลางจึงเข้ากันได้กับวิบากเป็นเครื่องไหลออก อย่างกลาง, ธรรมอย่างยิ่ง จึงเข้ากันได้กับวิบากเป็นเครื่องไหลออกอย่างยิ่ง, ข้อนั้นควรถือเอาได้, ถ้าเข้ากันไม่ได้ ก็ไม่ควรถือเอา.

ยญฺจ ภควา อารภติ ธมฺมํ เทเสตุํ, ตํเยว ธมฺมํ มชฺฌนฺตปริโยสานํ เทเสติ, ยถาสุตฺตาธิฏฺฐาเน[๑] ธมฺมาอาทิมฺหิ นิทฺทิสติ, ตํเยว พหุ ตสฺส สุตฺตสฺส ปริโยสานํ.

อนึ่ง **พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่พระองค์ทรงปรารภ เพื่อจะแสดงนั้นนั่นแหละว่า เป็นท่ามกลางและที่สุดรอบ คือ ทรงแสดงไขเบื้องต้นแห่งธรรมตามสุตตาธิฏฐาน, ธรรมนั้นแลจัดเป็นที่สุดแห่งพระสูตรนั้น** โดยมาก.

---

[๑] โป. ยถา สุตฺตาธิฏฺฐาเน.

ตสฺส หิ ธมฺมสฺส วเสน ตํ สุตฺตํ โหติ คาถา วา พฺยากรณํ ขุทฺทกํ มหนฺตํ วา. ยถา นาม ฐปนา ทุวิธา, อนุรูปนฺติ จ ฐปนา เทสนาฐปนา จ, อนุรูปนฺติปิ[๑] ธมฺมสฺส ปริเยสิตพฺพา.

เพราะพระสูตร คาถา หรือคำพยากรณ์ น้อยหรือมาก ก็ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งธรรมนั้น เหมือนอย่างการตั้งมั่นมี ๒ อย่าง คือ การตั้งมั่นแห่งอนุรูป (ข้อกำหนด) ๑ การตั้งมั่นแห่งเทศนา ๑ พึงแสวงหาธรรมแม้ด้วยข้อกำหนดแห่งอนุรูปนั้น.

ยถา จ ภควตา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ สํวรณํ เทสิตํ ตณฺหาย นิคฺคหณตฺถํ อิจฺฉาว โหติ. เทเสติ ยถา โคปาลโกปเม สุตฺเต อญฺเญหิปิ สุตฺเตหิ ภควา ภาสติ อิจฺฉาว โหติ. มชฺฌิมนิกาเย วิตกฺโก อยํ ภควโต เทสนานุรูปนฺติ อิติ โส ธมฺโม อญฺเญสุปิ เวยฺยากรเณสุ ปริเยสิตพฺโพ. น หิ เอกมฺหิ สุตฺเต ทฏฺฐพฺโพ. ยุชฺชนํ ตํ คเหตพฺพํ.

อนึ่ง การสังวรอินทรีย์ ๕ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ จัดเป็นข้อจำปรารถนาเพื่อข่มตัณหา. เหมือนที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโคปาลโกปมสูตรไว้ ทั้งตรัสสูตรอื่น ๆ ไว้มากมาย ก็ล้วนแต่จำปรารถนาทั้งนั้น. ธรรมนั้นเป็นต้นว่าในมัชฌิมนิกาย วิตกนี้มีอนุรูปตามเทศนาของพระผู้มีพระภาค บัณฑิตพึงแสวงหาได้ในไวยากรณ์อื่น ๆ ด้วยประการฉะนี้. ไม่พึงเห็นธรรมนั้น แต่เพียงในสูตรเดียว. ข้อที่เข้ากันได้นั้น บัณฑิตพึงถือเอาได้.

๔๒. ตตฺถ กตมํ อนุญฺญาตํ ?

๔๒. ในข้อนั้น อนุญญาตสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ยงฺกิญฺจิ สุตฺตํ ภควตา น ภาสิตํ. ตญฺจ สุตฺเตสฺเยว ทิสฺสติ,

มีพระสูตรบางสูตร ที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัส แต่ปรากฏในสูตร

[๑] โป. ยถา ปน ทุวิธา อนุรูปนฺติ วา ฐปนา จ เทสนาฐปนา. รูปนฺติปิ.

เอวเมตํ ธาเรตพฺพํ. ยถา อสุเกน ภาสิตนฺติ, ตํ สุตฺตํ วีมํสิตพฺพํ.

ทั้งหลาย สูตรนั้นบัณฑิตพึงทรงไว้. พึงใคร่ครวญสูตรนั้นให้ดี โดยนัยเป็นต้นว่า เหมือนที่คนโน้นกล่าวไว้.

กึ นุ โข อิมํ สุตฺตํ อนุญฺญาตํ ขมํ ภควโต อุทาหุ นานุญฺญาตํ ขมํ, กิญฺจิ รูปญฺจ สุตฺตํ ภควโต อนุญฺญาตํ ขมํ กิญฺจิ รูปญฺจ นานุญฺญาตํ ขมํ.

สูตรที่ทรงอนุญาตนี้ พระผู้มีพระภาคเห็นชอบหรือ หรือว่าสูตรที่ไม่ทรงอนุญาตก็ทรงเห็นชอบ คือ รูปสูตรบางสูตรที่ทรงอนุญาตไว้ พระผู้มีพระภาคเห็นชอบ รูปสูตรบางสูตรที่ไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ก็เห็นชอบ.

ยํ สพฺพโส อโนตาเรตฺวา ทสพโล โคจรํ เทเสติ, ตํ สพฺพํ สุตฺตํ ภควโต นานุญฺญาตํ ขมํ. อตฺถิปิ โส สาวโก ทสพลานํ โคจรํ ชานาติ โอธิโส อโนธิโส, ตํ ปน พลํ สพฺพโส น ชานาติ อญฺญถา นาม สวเนน, ยถา อายสฺมตา สาริปุตฺเตน เยน พฺราหฺมโณ โอวทิโต, ตสฺส อายสฺมโต นตฺถิ อินฺทฺริยพลเวมตฺตตญาณํ, เตน ปุคฺคลปโรปรญฺจ ตํ อชานนฺโต สติ อุตฺตริกรณีเย อุปฺปาทิโต, โส ภควตา อปสาทิโต.

พระทศพล ไม่ทรงประมวลสูตรใดรวมกันทั้งหมดแล้ว แสดงอารมณ์ไว้. สูตรนั้นทั้งหมด จัดเป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต แต่เห็นชอบ. แม้มีพระสาวกทราบโคจรของพระทศพลทั้งหลายทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจง, แต่เขาไม่ทราบพลังนั้นทั้งหมด เพราะการฟังที่ถือเป็นอย่างอื่นไป, เหมือนท่านพระสารีบุตรกล่าวสอนพราหมณ์, แต่ท่านพระสารีบุตรนั้น ไม่มีญาณจำแนกความแตกต่างแห่งอินทริยพละ, เพราะเหตุนั้น ผู้ไม่รู้บุคคลอื่น ก็จะก่อให้เกิดกรณียกิจอันยิ่งเกิน, ท่านจึงถูกพระผู้มีพระภาคตำหนิ.

ยถาว อายสฺมา มหากสฺสโป ภาคิเนยฺยํ โอวทติ อนนุตฺริยสมนฺนาคโต อิทฺธิปาฏิหีเรน องฺคุลิโย อทีเปตฺวา ยํ สพฺเพสํ ธมฺมานํ กมฺมสมาทานานํ เหตุโส ฐานโส ยถาภูตํ ญาณํ, ตสฺส อายสฺมโต สํวิชฺชเต, เตน นํ โอวทติ, ตํ ภควา กโรติ.

เหมือนท่านพระมหากัสสปะ ผู้ประกอบด้วยญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดโอวาทหลานชาย, การรู้กัมมสมาทานธรรมทั้งหมด โดยเหตุ โดยฐานะ ตามความเป็นจริง มีอยู่แก่ท่านผู้มีอายุนั้น เพราะท่านไม่ยังนิ้วให้โพลง ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ เหตุนั้น ท่านจึงโอวาทเขาอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ทรงกระทำข้อนั้น.

สเจปิ ทส ปชฺโชเต
ธารยิสฺสสิ กสฺสป
เนว ทกฺขติ รูปานิ
จกฺขุ ตสฺส น วิชฺชตีติ.[๑]

ข้าแต่ท่านกัสสปะ ถึงแม้ท่านจักถือประทีปอันโพลง ตั้ง ๑๐ ดวง เขาก็จักไม่เห็นรูป เพราะปัญญาจักษุของเขาไม่มี.

อปิ จ โข ยถา ทูโต ราชวจเนน สตฺตมนุสาสติ, เอวํ เสสานุโค อญฺญาตกํ โฆสํ ปเรสํ เทเสติ. อนุญฺญาตขมสุตฺตํ คเหตพฺพํ. อนนุญฺญาตขมํ น คเหตพฺพํ.

ก็อีกอย่างหนึ่งแล เหมือนทูตพร่ำสอนประชาชน ตามพระดำรัสของพระราชา ฉันใด, ผู้คล้อยตามธรรมที่เหลือ ย่อมแสดง ประกาศธรรมที่ทรงอนุญาตแก่ชนเหล่าอื่น ฉันนั้น, บัณฑิตพึงยึดถือตามสูตรที่ทรงอนุญาตและเห็นชอบ แต่ไม่พึงยึดถือตามสูตรที่ไม่ทรงอนุญาตแต่เห็นชอบ.

---

๑ สํ.ส. ๑๕/๗๖๗/๒๙๒.

ตตฺถ กตโม สุตฺตสงฺกโร ?

ในข้อนั้น การคละกันแห่งพระสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ปญฺจวิธํ สุตฺตํ สงฺกิเลสภาคิยํ วาสนาภาคิยํ ทสฺสนภาคิยํ ภาวนาภาคิยํ อเสกฺขภาคิยํ.

พระสูตร ๕ สูตร คือ สังกิเลสภาคิยสูตร ๑ วาสนาภาคิยสูตร ๑ ทัสสนภาคิยสูตร ๑ ภาวนาภาคิยสูตร ๑ อเสกขภาคิยสูตร ๑.

อญฺญํ อาราเธยฺย อญฺญํ เทเสติ อญฺญสฺส จ สุตฺตสฺส อตฺถํ อญฺญมฺหิ สุตฺเต นิทฺทิสติ. สุตฺตสฺส วา หิ อเนกาการํ อตฺถํ นิทฺทิสติ. อริยธมฺมสาธเน อตฺถํ วิวรติ.[๑] วาสนาภาคิยสฺส อตฺถํ ทสฺสนภาคิเยสุ นิทฺทิสติ. โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ อตฺถํ อุทฺธํภาคิเยสุ นิทฺทิสติ. มุทุมชฺฌานํ อินฺทฺริยานํ อธิมตฺเตสุ สุตฺเตสุ นิทฺทิสติ.

ภิกษุพึงยังบุคคลให้ยินดีพระสูตรอื่น แสดงพระสูตรอื่น และแสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตรอื่นไว้ในพระสูตรอื่น หรือแสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตรไว้เป็นเอนกอาการ เปิดเผยเนื้อความในอันจะให้สำเร็จอริยธรรม. แสดงไขเนื้อความแห่งวาสนาภาคิยสูตร ไว้ในทัสสนภาคิยสูตร. แสดงไขเนื้อความแห่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ ไว้ในอุทธัมภาคิยสังโยชน์. แสดงไขเนื้อความแห่งอินทรีย์อย่างอ่อนและอย่างกลางไว้ในพระสูตรที่มีประมาณอย่างยิ่ง.

---

[๑] โป. อิ. วิหรติ.

อิติ อยํ สุตฺตํ สมฺเภทํ เหตุนา จ นิสฺสนฺเทน จ ผเลน จ นิทฺเทเสน จ มุทุมชฺฌาธิมตฺตตายปิ จ อตฺเถน จ พฺยญฺชเนน จ โย สมฺเภโท, อยํ วุจฺจติ สุตฺตสงฺกโร. โย อสมฺเภโท, อยํ วุจฺจติ สุตฺตวิจโย.

การปะปนกันแห่งพระสูตรที่ปะปนกัน โดยเหตุ ๑ โดยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ โดยผล ๑ โดยนิทเทส ๑ โดยความมีประมาณ อ่อน กลาง และอย่างยิ่ง ๑ โดยอรรถ ๑ โดยพยัญชนะ ๑. นี้เรียกว่าการคละกันแห่งพระสูตร. ส่วนการไม่ปะปนกันอย่างนั้น, นี้เรียกว่าการวิจัยพระสูตร.

ตตฺถายํ อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

ปุริมานํ อกฺขณฺฑํ
ยถาภูตสฺส ปจฺจโย
นิสฺสนฺโท วาสนาสทฺธิ[•]
อนุญฺญา สุตฺตสงฺกโร.

บัณฑิตพึงพิจารณาให้ดี ซึ่งความไม่ขาดกัน แห่งธรรมก่อน ๆ ๑ ปัจจัยแห่งสภาวธรรมตามความเป็นจริง ๑ บัณฑิตพึงแสวงหาวิบาก เป็นเครื่องไหลออก ที่เกี่ยวเนื่องด้วยวาสนา ๑ ความคละกันแห่งพระสูตร ท่านรับรู้กันแล้ว ๑.

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส สุตฺตวิจโย นาม จตุตฺถภูมิ.

จตุตถภูมิว่าด้วยการวิจัยพระสูตร (ในเปฏโกปเทสปกรณ์) ของพระมหากัจจายนเถระ(ผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว้า จบแล้ว).

• สี. วาสนาสนฺธิ.

๕. หารวิภงฺคปญฺจมภูมิ[๑]
ปัญจมภูมิว่าด้วยการจำแนกแนวทางอธิบาย (พระสูตร)

๔๓. ตตฺถ กตโม หารวิภงฺโค ?

ยตฺถ โสฬส หารา อกฺขรโส เภทํ คจฺฉนฺติ. ตตฺถ อาทิมฺหิ เทสนาหาโร. ตตฺถ อยํ คาถา กุสลา วา อกุสลา วา สจฺจานิ วา สจฺเจกเทโส วา.

กึ เทสิตนฺติ ?

สุตฺเต วีมํสา เทสนาหาโร. ยถา อริยสจฺจานิ นิกฺเขโป จตฺตาริ สจฺจานิ สาธารณานิ อสาธารณานิ จ. ยานิ จ อฏฺฐารส[๒] ปทานิ ทุกฺขโต สตฺต ปทานิ สงฺเขเปน กายิเกน เจตสิเกน ทุกฺเขน, อปฺปิยสมฺปโยเคน ปิยวิปฺปโยเคน จ ตีหิ จ สงฺขตาหิ.

๔๓. ในเปฎโกปเทสปกรณ์นั้น หารวิภังค์ (การจำแนกแนวทางอธิบาย (พระสูตร) เป็นไฉน ?

คือ

ในคัมภีร์ที่มีหาระ ๑๖ ที่ถึงความต่างกันโดยอักขระนั้น เทสนาหาระอยู่ในข้อต้น. ในเทสนาหาระนั้น มีคาถานี้ว่า กุศลหรืออกุศล สัจจะหรือส่วนหนึ่งแห่งสัจจะ.

ท่านแสดงไว้อย่างไร ?

ปัญญาเครื่องพิจารณา ในพระสูตรชื่อว่าเทสนาหาระ. เหมือนการยกอริยสัจ ๔ ขึ้นตั้ง (โดยนัยว่า) สัจจะ ๔ ที่เป็นสาธารณะก็มี สัจจะ ๔ ที่เป็นอสาธารณะก็มี. อนึ่ง บท ๑๘ บท (พึงทราบดังนี้) โดยทุกข์ มี ๗ บท คือ โดยย่อ ได้แก่ กายิเกน เจตสิเกน ทุกฺเขน (ทุกข์ทางกาย

---

[๑] โป. ปญฺจมภูมิ.

[๒] โป. ทฺวาทส.

ทุกข์ทางใจ) นับรวมเป็น ๓ กับบทว่า อปฺปิยสมฺปโยเคน ปิยวิปฺปโยเคน (เพราะอันประกอบพร้อมกับสิ่งไม่เป็นที่รักเพราะอันพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก).

ตตฺถ ตีณิ สงฺขตลกฺขณานิ ติสฺโส ทุกฺขตา อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณํ, สงฺขารทุกฺขตาย ทุกฺขตา จ สงฺขตลกฺขณํ, วิปริณามทุกฺขตาย ทุกฺขตาติ อญฺญตฺถํ จ สงฺขตลกฺขณํ, ทุกฺขทุกฺขตาย จ ทุกฺขตา, อิเมสํ ติณฺณํ สงฺขตลกฺขณานํ ตีสุ เวทนาภูมีสุ อทุกฺขมสุขา เวทนา อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณํ, สงฺขารทุกฺขตาย จ ทุกฺขตา ตโย สงฺขตลกฺขณํ, สุขเวทนาย[๑] จ วิปริณามทุกฺขตาย จ ทุกฺขตาติ อญฺญถตฺตํ สงฺขตลกฺขณํ, ทุกฺขเวทนา[๒] ทุกฺขทุกฺขตา จ ทุกฺขตา อิมมฺหิ อิเมสุ นวปเทสุ ปฐมเกสุ สตฺตสุ ปเทสุ โสฬสสุ ปเทสุ ทุกฺขา ปริเยสิตพฺพา, เอกาทส ทุกฺขตาย จ ลกฺขณํ นิทฺเทเส นิฏฺฐิฏฺจํ.

ในข้อนั้น สังขตลักขณะมี ๓ ความเป็นทุกข์มี ๓ (โดยนัยดังนี้) ความเกิดขึ้น จัดเป็นสังขตลักขณะ, ความเป็นทุกข์ก็จัดเป็นสังขตลักขณะ เพราะความเป็นทุกข์ โดยการปรุงแต่ง ความเป็นอย่างอื่น จัดเป็นสังขตลักขณะ, โดยเหตุที่ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นทุกข์โดยการเปลี่ยนแปลง ทั้งยังจัดเป็นตัวทุกข์ เพราะทุกข์ทนได้ยาก, สำหรับสังขตลักขณะ ๓ ประการเหล่านี้ อทุกขมสุขเวทนา ในภูมิแห่งเวทนา ๓ จัดเป็นการเกิดขึ้นที่เป็นสังขตลักขณะ, ความเป็นทุกข์เพราะทุกข์โดยการปรุงแต่ง จัดเป็นสังขตลักขณะทั้ง ๓, ความเป็นอย่างอื่นจัดเป็นสังขตลักขณะ, โดยเหตุที่ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นสุขเวทนา และเพราะเป็นทุกข์โดยการเปลี่ยนแปลง, ทุกขเวทนาจัดเป็นทุกข์ เพราะทนได้ยาก และเป็น

---

๑ ฉ. สุขา เวทนาย.

๒ ฉ. ทุกฺขาเวทนา.

ตัวทุกข์ บัณฑิตพึงแสวงหาทุกข์ ในบท ๑๖ บท คือ ใน ๙ บทเหล่านี้ และใน ๗ บทแรก, ท่านชี้แจงลักษณะแห่งทุกข์ไว้ในนิทเทส ๑๑ บท.

ปาตุภาวลกฺขณา ชาติยา จ ปาตุภาวจุติลกฺขโณ จุโตติ วิตฺถาเรน ปณฺณรสปทานิ[๑] กตฺตพฺพานิ.

บัณฑิตพึงกระทำบท ๑๕ บท โดยพิสดารว่า ชาติมีการปรากฏขึ้นเป็นลักษณะ ๑ จุติมีการเคลื่อนปรากฏขึ้นเป็นลักษณะ ๑.

เอวํ สาธารณานิ อสาธารณานิ จ สุตฺตานิ[๒] ทสสุ ปเทสุ ปณฺณาส[๓] ติวิเธ จ สาสนปฺปฏฺฐาเน อฏฺฐารส-วิเธสุ จ สุตฺตาธิฏฺฐาเนสุ ทสวิเธสุ จ สุตฺตวิเธยฺเยสุ โสฬสวิเธสุ จ หาเรสุ เอกวีสติวิธาย จ ปวิจยวีมํสายาติ อิทํ เทสิตํ, ยถาภูตญฺจ เทสิตนฺติ, อยํ วุจฺจติ **เทสนาหาโร**.

สิ่งที่ท่านแสดงไว้ตามความเป็นจริง โดยนัยว่า บัณฑิตพึงทราบทั้งสาธารณสูตรทั้งอสาธารณสูตร ๕๕ สูตร ใน ๑๐ บท โดยนัยเป็นต้นว่า ในสาสน-ปัฏฐาน ๓ อย่าง ในสุตตาธิฏฐาน ๑๘ อย่าง ในสุตตวิเธยยะ ๑๐ อย่าง ในหาระ ๑๖ อย่าง ในปวิจยวีมังสะ ๒๑ อย่าง, นี้ท่านเรียกว่า **เทสนาหาระ**.

๔๔. ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร ?

๔๔. ในข้อนั้น วิจยหาระเป็นไฉน ?

คือ

ปทํ ปญฺหา จ ปุจฺฉา จ
กึ ปุพฺพํ กิญฺจ ปจฺฉิมํ

อนุคีติ และการวิจัยโดยนัยเป็นต้นว่า บท ปัญหา คำถาม

---

[๑] โป. ปนฺนรส... เอวมุปริปิ.
[๒] ฉ. สตฺตสุ.
[๓] โป. สณฺณาส.

อนุคีติ สา จ วิจโย
หาโร วิจโยติ นิทฺทิฏฺโฐ.[๑]

บทก่อนกับบทหลัง ท่านแสดงไขไว้ว่า วิจยหาระ.

ปทนฺติ ปรมํ ปทํ, ตสฺส โก อตฺโถ ? ยํ ภควา ปุฏฺโฐ อายสฺมตา อชิเตน ตํ คเหตพฺพํ, กติปทานิ ปุฏฺฐานิ ? ยถาหิ **เกนสฺสุ นิวุโต โลโกติ**[๒] คาถา, อิมานิ กติปทานิ จตฺตาริ อิติ วิสฺสชฺชนาย ปุจฺฉา. ยตฺตเกหิ ปเทหิ ภควตา วิสฺสชฺชิตานิ ปทานิ อิติ ปุจฺฉาย จ ยา ปทานํ สงฺกาสนา, อิทํ วุจฺจติ ปทนฺติ.

คำว่า **บท** ได้แก่ บทแรก, เนื้อความแห่งบทนั้นเป็นอย่างไร? พึงถือเอาเนื้อความแห่งบทนั้น ดังที่อชิตมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาค, อย่างคาถาว่า **โลกคือหมู่สัตว์อันอะไรหุ้มห่อไว้** มีบทที่ทูลถามเป็นเช่นไร ? บทที่เป็นเช่นไร ๔ บทเหล่านี้ ทูลถามเพื่อให้ตรัสตอบ ด้วยประการฉะนี้, การประกาศบท ทูลถามตามจำนวนที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบไว้แล้ว, นี้ท่านเรียกว่าบท.

ปญฺหาติ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ, กติ ปญฺหา, เอโก วา เทฺว วา ตทุตฺตริ วา อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ เอโก ปโญฺห, อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ โหติ, สมฺพหุลานิปิ ปทานิ เอกเมวตฺถํ ปุจฺฉติ. อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ อนุปริวตฺตีนิ ตํ พฺยญฺชเนน เอโก ปโญฺหว โหติ.

คำว่า **ปัญหา** ได้แก่ บท ๔ บทเหล่านี้ คือ ปัญหาเป็นเช่นไร ๑ บทหนึ่งบท ๑ บทสองบท ๑ บทที่ยิ่งไปกว่านั้น ๑ บท ๔ บทนี้จัดเป็น ๑ ปัญหา, มีพยัญชนะคล้อยตามอรรถ, อชิตมาณพ ทูลถามบทแม้มากมายทั้งหมด ให้มีอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. บท ๔ บทเหล่านี้ ที่คล้อยตามกันนั้น จัดเป็น ๑ ปัญหาโดยพยัญชนะ.

---

๑ พึงดูเทียบคาถานี้กับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๘.

๒ เกนสฺสุ นิวุโต โลโก เกนสฺสุ นปฺปกาสติ
กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ กึสุ ตสฺส มหพฺภยนฺติ (อิจฺจายสฺมา อชิโต).
อวิชฺชาย นิวุโต โลโก เววิจฺฉา (ปมาทา) นปฺปกาสติ
ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมิ ทุกฺขสฺส มหพฺภยนฺติ (อชิตาติ ภควา). ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐.

เกนสฺสุ นิวุโต โลโกติ โลกํ สนฺธาย ปุจฺฉติ. **เกนสฺสุ นปฺปกาสติ กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสีติ** ตํเยว ปุจฺฉติ. **กึ สุ ตสฺส มหพฺภยนฺติ** ตํเยว ปุจฺฉติ.

ด้วยคำว่า **โลกคือหมู่สัตว์อันอะไรหุ้มห่อไว้** อชิตมาณพทูลถามหมายถึงสัตวโลก. ด้วยคำว่า **โลกย่อมไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร พระองค์ตรัสอะไร ว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้** อชิตมาณพก็ทูลถามหมายถึงสัตวโลกนั้นเหมือนกัน. ด้วยคำว่า **อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น** อชิตมาณพก็ทูลถามหมายถึงสัตวโลกนั้นเหมือนกัน.

เอวํ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ เอโก ปญฺโห โหติ, โส ปญฺโห จตุพฺพิโธ เอกํสพฺยากรณีโย วิภชฺชพฺยากรณีโย ปฏิปุจฺฉาพฺยากรณีโย ฐปนิโยติ,[๑] ตตฺถ จกฺขุ อนิจฺจนฺติ ? เอกํสพฺยากรณีโย, ยํ อนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺติ ? วิภชฺชพฺยากรณีโย, สิยา อนิจฺจํ น จกฺขุ, ยานิปิ อายตนานิ จ น จกฺขุ ? ตานิปิ อนิจฺจนฺติ น จกฺขุเยว ? อยํ วิภชฺชพฺยากรณีโย.

พยัญชนะที่คล้อยตามอรรถจัดเป็น ๑ ปัญหา, ปัญหานั้นมี ๔ อย่าง คือ เอกังสพยากรณียปัญหา (ปัญหาที่จะต้องแก้โดยส่วนเดียว) ๑ วิภัชชพยากรณียปัญหา (ปัญหาที่จะต้องจำแนกแล้วจึงแก้) ๑ ปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา (ปัญหาที่จะต้องย้อนถามแล้วจึงแก้) ๑ ฐปนิยปัญหา (ปัญหาที่ควรงดเสีย) ๑. ในปัญหา ๔ อย่างนั้น ปัญหาว่า จักษุไม่เที่ยงใช่ไหม ? จัดเป็นเอกังสพยากรณียปัญหา, ปัญหาว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ จัดเป็นวิภัชชพยากรณียปัญหา. ปัญหาว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่ใช่จักษุใช่ไหม ? และอายตนะที่ไม่ใช่จักษุ

---

[๑] ที.ปา. ๑๑/๒๕๕/๒๔๑.

ไม่เที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงไม่ใช่จักษุใช่ไหม ? นี้จัดเป็นวิภัชชพยากรณียปัญหา.

ยํ จกฺขุ ตํ จกฺขุนฺทฺริยํ เนติ ? ปฏิปุจฺฉาพฺยากรณีโย, ตํ จกฺขุ ตถาคโตติ ? ฐปนิโย. อญฺญตฺร จกฺขุนาติ ? ฐปนิโย ปญฺโห.

ปัญหาว่า สิ่งใดเป็นจักษุ สิ่งนั้นไม่ใช่จักขุนทรีย์ใช่ไหม ? นี้จัดเป็นปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา, ปัญหาว่า จักษุนั้นเป็นตถาคตใช่ไหม ? จัดเป็นฐปนิยปัญหา. ปัญหาว่า เว้นจากจักษุ ... ? จัดเป็นฐปนิยปัญหา.

อิทํ ปญฺหํ ภควา กึ ปุจฺฉิโต, โลกสฺส สงฺกิเลโส ปุจฺฉิโต. กึ การณํ ?

พระผู้มีพระภาค ถูกอชิตมาณพทูลถามปัญหานี้, ทูลถามถึงความเศร้าหมองของสัตวโลก. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

ติวิโธ หิ สงฺกิเลโส ตณฺหาสงฺกิเลโส จ ทิฏฺฐิสงฺกิเลโส จ ทุจฺจริตสงฺกิเลโส จ.

ก็ความเศร้าหมองมี ๓ อย่าง คือ ความเศร้าหมองเพราะตัณหา ๑ ความเศร้าหมองเพราะทิฏฐิ ๑ ความเศร้าหมองเพราะทุจริต ๑.

ตตฺถ **อวิชฺชาย นิวุโตติ** อวิชฺชํ ทสฺเสติ, **ชปฺปาติ** ตณฺหํ ทสฺเสติ, **มหพฺภยนฺติ** อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ทสฺเสติ, โสตํ นาม สุขเวทนียสฺส กมฺมสฺส ทุกฺขเวทนีโย วิปาโก ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ ภควา วิสฺสชฺเชติ, จตูหิ โย ปเทหิ **อวิชฺชาย นิวุโต โลโกติ** ฯเปฯ เอวํ วุจฺจติ.

ในข้อนั้น ด้วยพระดำรัสว่า **โลกอันอวิชชาหุ้มห่อไว้** ทรงแสดงถึงอวิชชา, ด้วยพระดำรัสว่า **เครื่องฉาบทาโลก** ทรงแสดงถึงตัณหา, ด้วยพระดำรัสว่า **เป็นภัยใหญ่** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงวิบากแห่งอกุศลกรรม, ทรงวิสัชนาว่า ข้อว่า ชื่อว่ากระแสแห่งสุขเวทนียกรรม จะมีวิบากเป็นทุกขเวทนียกรรม นั่นไม่ใช่

ฐานะที่จะมีได้. ปัญหาว่า **โลกอันอวิชชาหุ้มห่อไว้** ฯลฯ ทรงวิสัชชนาแล้วด้วยบท ๔ บท ... จึงตรัสเรียกอย่างนี้.

๔๕. ตทุตฺตริ ปฏิปุจฺฉติ, **สวนฺติ สพฺพธิ โสตาติ**[1] คาถา, จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉติ ตํ ภควา ทฺวีหิ ปเทหิ วิสฺสชฺเชติ.

๔๕. อชิตมาณพ ทูลย้อนถามให้ยิ่งขึ้นไป, ดังคาถาเป็นต้นว่า **กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง**, คือ อชิตมาณพทูลถาม ๔ บท พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ด้วยบท ๒ บท (ดังคาถานี้).

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ
สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ
ปญฺญาเยเต ปิธียเร.[2]

สติเป็นเครื่องกั้นกระแส ในโลก
เรากล่าวสติ ว่าเป็นเครื่องกั้น
กระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้น
อันบัณฑิต ย่อมปิดได้ด้วย
ปัญญา.

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ทฺวีหิ ปเทหิ วิสฺสชฺเชติ. อิทํ ปทนฺติ ปุจฺฉิโต, ตสฺส สงฺกิลิฏฺฐสฺส โลกสฺส โวทานํ ปุจฺฉิโต, **โสตานิ** ฉ ตณฺหากายา พหุลาธิวจเนน นิทฺทิฏฺฐา ภวนฺติ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ บททั้ง ๔ เหล่านี้ ด้วยบท ๒ บท. พระผู้มีพระภาคถูกอชิตมาณพทูลถาม ด้วยคำว่า บทนี้ ถูกทูลถามถึงความผ่องแผ้ว แห่งสัตวโลกที่เศร้าหมองนั้น, **กระแสทั้งหลาย**

---

[1] สวนฺติ สพฺพธิ โสตา โสตานํ กึ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูหิ เกน โสตา ปิถิยฺยเรติ (อิจฺจายสฺมา อชิโต).
ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ สติ เตสํ นิวารณํ
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเรติ (อชิตาติ ภควา). ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐.

[2] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๑/๑๓. ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐ (ปิถิยฺยเร).

สพฺเพหิ อายตเนหิ. ตานิ **โสตานิ เกน นิวาริยนฺตีติ** ปริยุฏฺฐานปหานํ ปุจฺฉติ, **เกน โสตา ปิธียเร**ติ อนุสยสมุคฺฆาตํ ปุจฺฉติ.

ได้แก่ กองแห่งตัณหา ๖ อย่าง กับทั้งอายตนะทั้งหมด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้แล้วด้วยพระดำรัสเป็นอันมาก. ด้วยคำว่า **อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย** อชิตมาณพทูลถามถึงการละกิเลสที่เป็นปริยุฏฐาน (เครื่องกลุ้มรุม), ด้วยคำว่า **กระแสทั้งหลาย อันบัณฑิตย่อมปิดได้ด้วยธรรมอะไร** อชิตมาณพทูลถามถึงการถอนขึ้นซึ่งอนุสัย.

ตตฺถ ภควา ฉสุ ทฺวาเรสุ สติยา เทเสติ, โย หิ สมฺปชาโน วิหรติ สติโทวาริเกน จ ตสฺส อินฺทฺริยานิ คุตฺตานิ สมฺภวนฺติ.

ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดง(การกั้นกระแสแห่งตัณหาทั้งหลาย) ในทวาร ๖ ด้วยสติ, เพราะอินทรีย์ทั้งหลาย ของผู้อยู่อย่างรู้ตัว ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว ด้วยธรรมเครื่องรักษาทวารคือสติ.

ตตฺถ คุตฺเตสุ อินฺทฺริเยสุ ยา ยา วิปสฺสนา, สา สา เตสํ เตสํ โสตานํ ตสฺสา จ วิชฺชาย[๑] โย โลโก นิวุโต อจฺจนฺตปหานาย สํวตฺตติ. เอวํ โสตานิ ปิหิตานิปิ ภวนฺติ.

ในข้อนั้น วิปัสสนาในอินทรีย์ทั้งหลายที่คุ้มครองแล้วนั้น ๆ เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลายนั้น ๆ สัตวโลกอันวิชชานั้นหุ้มห่อแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออันละซึ่งที่สุด (แห่งทุกข์). กระแสทั้งหลายย่อมเป็นอันละได้ ด้วยประการฉะนี้.

---

๑ โป. อวิชฺชาย.

ตโต อุตฺตริ ปุจฺฉติ.

อชิตมาณพทูลถาม ให้ยิ่งไปกว่านั้น.

ปญฺญา จ สติ จ นามรูปสฺส โข ตสฺส ภควนฺตํ ปฏิรุมาคมฺม กตฺเถตํ อุปสมฺมติ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ภควา เอเกน ปเทน วิสฺสชฺเชติ.

บทที่เกี่ยวเนื่องกับการทูลถามพระผู้มีพระภาคของอชิตมาณพนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า ปัญญา สติ และนามรูป ... จะสงบไป ณ ที่ไหน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบบททั้ง ๔ เหล่านี้ ด้วยบทเดียว (ดังคาถานี้).

ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ[๑]
อชิต ตํ วทามิ เต ฯเปฯ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน
เอตฺเถตํ อุปสมฺมติ.

ดูกรอชิตะ เราจะบอกปัญหาที่ท่านได้ถามแล้วแก่ท่าน ฯลฯ สติ และปัญญานี้ย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับไปแห่งวิญญาณ.

อิมินา ปเญฺหน กึ ปุจฺฉติ ?

ด้วยปัญหานี้ อชิตมาณพทูลถามถึงอะไร ?

อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ ปุจฺฉติ, ตํ ภควา อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา วิสฺสชฺเชติ.

อชิตมาณพทูลถามถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ). พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหานั้น ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

ตตฺถ ปฐเมน ปเญฺหน สงฺกิเลสํ ปุจฺฉติ. ทุติเยน ปเญฺหน โวทานํ

ในข้อนั้น ด้วยปัญหาข้อที่ ๑ อชิตมาณพทูลถามถึงความเศร้าหมอง.

---

[๑] โป. ม. อิ. ปุจฺฉเส ปญฺหํ, ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๑.

ปุจฺฉติ. ตติเยน ปเญฺหน โสปาทิเสส-นิพฺพานธาตุํ ปุจฺฉติ. จตุตฺเถน ปเญฺหน อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ ปฏิปุจฺฉติ.

ด้วยปัญหาข้อที่ ๒ ทูลถามถึงความผ่องแผ้ว. ด้วยปัญหาข้อที่ ๓ ทูลถามถึงสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ). ด้วยปัญหาข้อที่ ๔ ทูลถามถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

ตโต อุตฺตริ ปฏิปุจฺฉติ.

อชิตมาณพทูลถาม ให้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น (ดังคาถานี้).

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส
เย จ เสขา[1] ปุถู อิธ
เตสํ เม นิปโก อิริยํ
ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ มาริส.[2]

ชนเหล่าใด มีธรรมอันพิจารณาเห็นแล้ว และชนเหล่าใดยังต้องศึกษาอยู่เป็นอันมากมีอยู่ ในโลกนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ พระองค์ ผู้มีปัญญารักษาตน อันข้าพระองค์ ทูลถามแล้ว ขอจงตรัสบอก ความเป็นไปของชนเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์เถิด.

อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ ปุจฺฉติ. กติ จ ปน เต ปเญฺห สงฺขาตธมฺมา จ อรหนฺตา เสกฺขา จ. กึ ปุพฺพํ กิญฺจ ปจฺฉิมนฺติ อยมตฺโถ.

อชิตมาณพทูลถามถึงบท ๔ บทเหล่านี้. ก็ปัญหานั้นมีกี่ประเด็น (มี ๒ ประเด็น คือ) พระอรหันต์ผู้มีธรรมอันนับได้ ๑ ผู้ยังต้องศึกษา ๑. นี้เป็นอธิบายความของคำว่า บทก่อนกับบทหลังบางบทเป็นอย่างไร.

---

[1] ม. เสกฺขา, ขุ.สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๑.
[2] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๑๔/๑๖.

ตตฺถ กตรํ ปฐมํ ปุจฺฉติ ? กตรํ ปจฺฉา ?[๑] อรหนฺตํ ปฐมํ ปุจฺฉติ. เสกฺขธมฺเม. ตตฺถ เกน ปเทน สงฺขาตธมฺมา อิติ อรหนฺโต คหิตา ? ปุถู อิติ เสกฺขา คหิตา ? **เตสํ เม นิปโกติ** สาธารณํ ปทํ ภควนฺตํ ปุจฺฉติ.

ในข้อนั้น อชิตมาณพทูลถามถึงอะไรเป็นข้อแรก ? ทูลถามถึงอะไรเป็นข้อหลัง ? อชิตมาณพทูลถามถึงพระอรหันต์เป็นข้อแรก. ทูลถามถึงผู้มีเสกขธรรมเป็นข้อหลัง. ในปัญหา ๒ บทนั้น ด้วยบทไหน ท่านระบุถึงพระอรหันต์ ว่าเป็นผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว ? ด้วยบทไหน ท่านระบุถึงพระเสกขะว่าเป็นปุถุชน ? อชิตมาณพทูลถามถึงบทที่ทั่วไป กับพระผู้มีพระภาคว่า **พระองค์ผู้มีปัญญารักษาตน ... ความเป็นไปของชนเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์เถิด.**

ตสฺส สาธารณานิ จ อสาธารณานิ จ ปเญฺหสุ ปุจฺฉิตพฺพานิ. ตํ ภควา วิสฺสชฺเชติ. น ตถา ปุฏฺฐํ, ปฐมํ ปุฏฺฐํ ตํ ปจฺฉา วิสฺสชฺเชติ. ยํ ปจฺฉา ปุจฺฉิตํ ปฐมํ วิสฺสชฺเชติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ บทที่ทั่วไป และไม่ทั่วไป ที่อชิตมาณพทูลถามในปัญหา ไม่เหมือนกับบทที่ทูลถาม คือ บทที่อชิตมาณพทูลถามก่อน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบในภายหลัง. บทที่อชิตมาณพทูลถามในภายหลัง พระองค์ตรัสตอบก่อน.

กิญฺจ อิทํ ปุจฺฉิตํ ? วิสุทฺธานํ วิสุชฺฌนฺตานญฺจ กา อิริยาติ อิทํ ปุจฺฉิ, ตํ กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย มนสานาวิโล สิยาติ ปริยุฏฺฐานานิ

บทนี้ อชิตมาณพทูลถามถึงอะไร ? อชิตมาณพทูลถาม ถึงความข้อนี้ว่า ความเป็นไปของท่านผู้บริสุทธิ์แล้ว และของท่านผู้ปฏิบัติ มุ่งถึงความบริสุทธิ์

---

[๑] โป. ปุจฺฉา, เอวมุปริปิ.

วิตกฺเกน จ ภควา นิวาเรติ. เทฺว ปน วิตกฺกา อนาวิลตาย[๑] ปริยุฏฺฐานํ, ยถา นีวรเณสุ นิทฺทิฏฺฐํ. กุสลา สพฺพธมฺเมสูติ อรหนฺตํ วิสุสชฺเชติ.

เป็นอย่างไร, พระผู้มีพระภาคทรงห้ามปริยุฏฐานกิเลสด้วยวิตก โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุไม่พึงติดใจ ในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว. ก็วิตก ๒ อย่าง จัดเป็นปริยุฏฐานกิเลส เพราะความไม่ผ่องใส, เหมือนที่ทรงแสดงไขไว้ ในนิวรณ์. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ (ความเป็นไป) สำหรับพระอรหันต์ว่า เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง.

กถํสุ[๒] ตรติ โอฆนฺติ[๓] คาถา, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ. จตฺตาโรเยว ปญฺหา. กึการณํ ? น หิ เอตฺถ อตฺถานุปริวตฺติ พฺยญฺชนํ[๔] ยถา ปฐมํ อชิตปเญฺหสุ, ตสฺส น เอกํเสน พหูนิ วิสฺสชฺชนานิ, พหุกา ปญฺหา, เอโกว น จาปิ, สพฺเพ ปุจฺฉติ, ปุพฺเพ วิสฺสชฺชิโต, ยถา จตุตฺโถ อชิโตปเญฺห, ยํ เอตฺถ ยถาภูตํ ปริเยสนาปทพนฺเธน วิสฺสชฺชนาโย เอวํ ยถาภูตํ ปริเยสติ.

คาถาว่า **บุคคล ... จะข้ามโอฆะได้อย่างไร** บัณฑิตพึงทราบดังนี้, (คาถานี้) มีบท ๔ บท. ปัญหาก็มี ๔ ปัญหาเช่นกัน. เป็นอย่างไร ? ก็การคล้อยตามเนื้อความในคาถานี้ ไม่จัดเป็นพยัญชนะ, เหมือนบทแรกในอชิตปัญหา สำหรับอชิตปัญหานั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ตรัสตอบปัญหามากมาย โดยส่วนเดียว ปัญหาจึงมีมาก ไม่ใช่มีปัญหาเดียว, พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาที่อชิตมาณพทูลถามทั้งหมดไว้แล้วในตอนต้น เหมือน

---

[๑] โป. วิตกฺกอนาวิลตาย.

[๒] โป. เกนสฺสุ.

[๓] กถํสุ ตรติ โอฆํ รตฺตินฺทิวมตนฺทิโต
อปฺปติฏฺเฐ อนาลมฺเพ โก คมฺภีเร น สีทตีติ. สํ.ส. ๑๕/๒๖๐/๗๔.

[๔] ม. อิ. ยถานุปริวตฺติวชฺชํ.

ที่ตรัสตอบปัญหาที่ ๔ ในอชิตปัญหา บัณฑิตย่อมแสวงหาคำตอบ ตามความเป็นจริง เหมือนในที่ที่มีการตอบตามความเป็นจริง สืบเนื่องกับการแสวงหา.

โย ปุน เอตฺถ ยํ เอวํ ปุจฺฉติ ตตฺถ อยมากาโร ปุจฺฉนายํ **อนฺโตชฏา พหิชฏาติ** คาถา[๑] ปุจฺฉิตวิสฺสชฺชนาย มคฺคิตพฺพา. กถํ วิสฺสชฺชิตาติ ? ภควาติ วิสฺสชฺเชติ. **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญติ**[๒] คาถา. ตตฺถ จิตฺต-ภาวนาย สมถา, ปญฺญาภาวนาย วิปสฺสนา.

อนึ่ง ในที่นี้ ผู้ใดถามปัญหาใดอย่างนี้ สำหรับผู้นั้น ในการถามนั้นจะเกิดอาการเป็นต้นดังนี้ คาถาว่า **(หมู่สัตว์) รกทั้งภายใน รกทั้งภายนอก** บัณฑิตพึงค้นหาได้ จากการกล่าวแก้คำถามที่ถามมา. แก้อย่างไร ? แก้ว่าตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ. คาถาว่า **นรชนผู้มีปัญญา ตั้งมั่นแล้วในศีล** บัณฑิตก็พึงค้นหาเช่นกัน. ในคาถานั้นที่ชื่อว่าสมถะ เพราะอบรมจิต, ที่ชื่อว่าวิปัสสนาเพราะอบรมปัญญา.

ตตฺถ เอวํ อนุมียติ, เย ธมฺมา สมเถน จ วิปสฺสนาย จ ปหียนฺติ, เต อิเม **อนฺโตชฏา พหิชฏา.**

ในข้อนั้น บัณฑิตย่อมอนุมานอย่างนี้, **ธรรมที่ละได้เพราะสมถะและ**วิปัสสนาเหล่านี้, **นี้จัดเป็นรกทั้งภายในรกทั้งภายนอก.**

---

๑ อนฺโตชฏา พหิชฏา ชฏาย ชฏิตา ปชา
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ โก อิมํ วิชฏเย ชฏนฺติ. สํ.ส. ๑๕/๖๐/๒๐.

๒ สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺติ. สํ.ส. ๑๕/๖๑/๒๐.

ตตฺถ **วิสุสชฺชนํ** สมเถน ราโค ปหียติ, วิปสฺสนาย อวิชฺชา. อชฺฌตฺตวตฺถุโก ราโค อนฺโตชฏา, พาหิรวตฺถุโก ราโค พหิชฏา. อชฺฌตฺตวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ, อยํ อนฺโตชฏา, เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ จ พาหิรวตฺถุกานิ พหิชฏา, ยา หิ อชฺฌตฺตวตฺถุกา ยา ทิฏฺฐิภาคิเยน ภวิสฺสติ, อยํ ชฏา.

ในข้อนั้นมีการชี้แจงดังนี้ ราคะละได้ด้วยสมถะ, อวิชชาละได้ด้วยวิปัสสนา. ราคะที่มีอารมณ์ภายในเป็นที่ตั้ง จัดเป็นรกภายใน, ราคะที่มีอารมณ์ภายนอกเป็นที่ตั้ง จัดเป็นรกภายนอก. สักกายทิฏฐิที่มีอารมณ์ภายใน เป็นที่ตั้งนี้จัดเป็นรกภายใน, ทิฏฐิ ๖๑ ที่มีอารมณ์ภายนอกเป็นที่ตั้ง จัดเป็นรกภายนอก, ก็ทิฏฐิที่มีอารมณ์ภายในเป็นที่ตั้ง เกิดมีได้ตามส่วนแห่งทิฏฐิ, นี้จัดเป็นรกชัฏ.

ตถา **สงฺขิตฺเตน** ยา กาจิ อชฺฌตฺตวตฺถุกา ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ, อยํ อนฺโตชฏา. ยา กาจิ พาหิรวตฺถุกา ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ, อยํ พหิชฏา.

อนึ่ง ว่าโดยย่อ ตัณหาและทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีอารมณ์ภายในเป็นที่ตั้ง, นี้จัดเป็นรกภายใน. ตัณหาและทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีอารมณ์ภายนอกเป็นที่ตั้ง, นี้จัดเป็นรกภายนอก.

ยถา เทวตา ภควนฺตํ ปุจฺฉติ **จตุจกฺกํ นวทฺวารนฺติ** คาถา.[1] ตตฺถ ภควา วิสฺสชฺเชติ **เฉตฺวา นทฺธึ วรตฺตํ จาติ** คาถา.[2] อิทํ ภควา ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทํ วิสฺสชฺเชติ.

เหมือนอย่างเทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาค ดังคาถาเป็นต้นว่า **สรีระ มีจักร ๔ มีทวาร ๙**. ในคาถานั้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังคาถาเป็นต้นว่า **ตัดความผูกโกรธด้วย กิเลสเป็น**

---

[1] **จตุจกฺกํ นวทฺวารํ**
ปุณฺณํ โลเภน สํยุตํ
ปงฺกชาตํ มหาวีร
กถํ ยาตฺรา ภวิสฺสตีติ. สํ.ส. ๑๕/๗๔/๒๓.

[2] **เฉตฺวา นทฺธึ วรตฺตญฺจ**
อิจฺฉา โลภญฺจ ปาปกํ
สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห
เอวํ ยาตฺรา ภวิสฺสตีติ. สํ.ส. ๑๕/๗๕/๒๓.

เครื่องร้อยรัดด้วย พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหานี้ มุ่งถึงทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์).

อิมาย วิสฺสชฺชนาย ภควา อนุมียติ กิเลเส เอตฺถ ปุริมาย คาถาย นิทฺทิสิตพฺเพน.

ตามการตรัสตอบนี้ พระผู้มีพระภาคทรงอนุมานถึงกิเลส ในคาถานี้ ตามที่ทรงแสดงไขไว้ด้วยคาถาก่อน.

ตตฺถ **จตุจกฺกนฺติ** จตฺตาโร วา หตฺถปาทา. **นวทฺวารนฺติ** นว วณมุขานิ. ยถา **จตุจกฺกนฺติ** จตฺตาโร อุปาทานา, อุปาทานปฺปจฺจยา ภโว, อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ. **นวทฺวารนฺติ** นว มานวิธา,[๑] มานชาติกาย หิ ทุกฺขํ เสยฺโยหมสฺมีติ[๒] ปรโส ตีณิ ติกานิ. **ปุณฺณํ โลเภน สํยุตนฺติ**[๓] ปญฺจกามคุณิโก ราโค.

ก็ข้อนั้น **พึงทราบดังนี้** คำว่า **มีจักร ๔** ได้แก่ มีมือและเท้ารวมเป็น ๔. คำว่า **มีทวาร ๙** ได้แก่ มีปากแผล ๙ แห่ง. เหมือนอย่างที่กล่าวว่า คำว่า **มีจักร ๔** ได้แก่ อุปาทาน ๔. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ. คำว่า **มีทวาร ๙** ได้แก่ มานะ ๙ อย่าง, จริงอยู่ ทุกข์ย่อมเกิด เพราะการเกิดขึ้นแห่งมานะ โดยนัยเป็นต้นว่า เราประเสริฐที่สุด หมวด ๓ แห่งมานะ จักปรากฏข้างหน้า. คำว่า **เต็มด้วยของไม่สะอาด ประกอบด้วยโลภะ** ได้แก่ ราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕.

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๒๒/๕๒๗.

[๒] โป. เส เยนมฺหิ.

[๓] โป. ติเภน สํยุตฺตมฺหิ.

ตตฺถ **นทฺธินฺติ** ตณฺหา วิสฺสชฺชียติ. **วรตฺตนฺติ** มานํ วิสฺสชฺเชติ. **อิจฺฉา โลภญฺจ ปาปกนฺติ**[๑] ปญฺจกามคุณิโก ราโค. ตตฺถ **สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺหาติ**[๒] นิทฺทิสิยติ สมูลตณฺหนฺติ.

ในคาถานั้น คำว่า **ความผูกโกรธ** ได้แก่ ตัณหาถูกสลัดออก. คำว่า **กิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด** ได้แก่ สละมานะ. คำว่า **ความปรารถนา และความโลภอันลามก** ได้แก่ ราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕. ในคาถานั้น คำว่า **ถอนตัณหา อันมีอวิชชาเป็นมูลเสียแล้ว** ท่านแสดงไขถึงตัณหาอันมีอวิชชาเป็นมูลเหตุ ด้วยประการฉะนี้.

อญฺญาณมูลกา ตณฺหาติ อญฺญาณมูลกา ตณฺหา, ตณฺหาย จ ทิฏฺฐิยา จ ปหานํ. เย จ ปุน อญฺเญปิ เกจิ จตุจกฺกโยเคน เตเนว การเณน จ ยุชฺชนฺติ, สํสารคามิโน ธมฺมา สพฺเพ นิทฺทิสิตพฺพา.

คำว่า ตัณหา อันมีความไม่รู้เป็นมูลเหตุ ได้แก่ ตัณหาซึ่งมีมูลเหตุมาจากความไม่รู้, จำต้องละตัณหาและทิฏฐิให้ได้, อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ ด้วยการประกอบไว้ด้วยจักร ๔ และด้วยเหตุนั้น. ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งเป็นเครื่องนำสัตว์ให้เป็นไปในสังสารวัฏ บัณฑิตจำต้องแสดงไขไว้ด้วย.

ตตฺถายํ คาถา วิสฺสชฺชนา ปุจฺฉาย จ วิสฺสชฺชนาย สเมติ.[๓] ยํ ยทิ สนฺเทน

ในข้อนั้น คาถาวิสัชนาสมกันกับคำถามและคำตอบ. ก็การวิจัยในคราว

---

[๑] โป. อิจฺฉา โลโภ จ ปาปโกติ.
[๒] โป. วิสมโลโภ ปาปโกติ.
[๓] โป. อิ. สมนฺติ.

อถ สห พฺยากรเณน อนุคีติยํ จ โส วิจโยติ ภควา ยตฺตกานิ ปทานิ นิกฺขิปติ, ตตฺตเกหิ อนุคายติ.

จัดระเบียบคำสอนด้วยการเทียบเคียงและด้วยการพยากรณ์ พระผู้มีพระภาคทรงตั้งบทไว้ประมาณเท่าใด, พระองค์ก็ทรงสวดตามบทมีประมาณเท่านั้น.

๔๖. อฏฺฐหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหติ.[๑] อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ นิกฺขิตฺตานิ. ฉหิ ปเทหิ ภควา อนุคายติ.

๔๖. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ควรไปเป็นทูตได้. บท ๘ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้แล้ว. พระผู้มีพระภาค ทรงสวดด้วยบท ๖ บท.

โย เว น พฺยถติ[๒] ปตฺวา
ปริสํ อุคฺควาทินึ
น จ หาเปติ วจนํ
น จ ฉาเทติ สาสนํ.

ภิกษุใดแล สอนบริษัทให้เรียนให้อ่าน ไม่สะทกสะท้าน ไม่ให้เสียคำที่พูด ไม่ให้เสียคำสอน.

อสนฺทิฏฺฐี จ ภณติ
ปุจฺฉิโต น จ กุปฺปติ
ส เว ตาทิสโก ภิกฺขุ
ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหตีติ.[๓]

ชี้แจงให้เขาหมดสงสัย และเมื่อถูกซักถาม ก็ไม่โกรธ ภิกษุเช่นนี้นั้นแล ควรไปเป็นทูตได้.

---

๑ อิ. ม. กาตุมรหติ, องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๑๐๖/๑๙๙.
๒ ม. พฺยาถติ.
๓ โป. อิ. โย ตุ น เจว เต สปฺ- ปุริสํ อุคฺควาทินึ.
น อจฺฉาเทติ วจนํ น จ หาเปติ สาสนํ.
อสํทิฏฺฐิ จ อกฺขาติ ปุจฺฉิโต ว น กุปฺปติ
สเจ เอตาทิโส ภิกฺขุ ทูเตยฺยํ กาตุมรหติ. เอวมุปริปิ.

ตตฺถ ปน ภควา ยตฺตกานิ ปทานิ นิกฺขิปติ, ตตฺตเกหิ อนุคายติ. สตฺตหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต กลฺยาณมิตฺโต ปิโย ครุภาวนีโยติ[๑] วิตฺถาเรน, อิทํ ภควา สตฺตหิ ปเทหิ อนุคายติ. อิติ พหุสฺสุตวา อนุคายติ, อปฺปตรกถํ ปทํ วา นิกฺเขโป, พหุสฺสุตวา นว ปทานิ นิกฺเขโป, อปฺปตริกา อนุคีติยา พหุตริกา อนุคายติ. อยํ วุจฺจติ เต อนุคีติ จ วิจโย, อยํ **วิจโย นาม หาโร.**

ก็ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตั้งบทไว้ประมาณเท่าใด พระองค์ก็ทรงสวดตามบทมีประมาณเท่านั้น. คำเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ ประการ ย่อมเป็นที่รักใคร่พอใจ ๑ เป็นที่เคารพ ๑ เป็นผู้ควรสรรเสริญ ๑ บัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร. พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสวดไว้ด้วยบท ๗ บท. ผู้เป็นพหูสูตก็ย่อมสวดตามด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่งการตั้งบทที่มีกถาน้อยกว่า, การตั้งบท ๙ บทของผู้เป็นพหูสูต, (และ) การสวดตามฝ่ายที่มากกว่า จากการสวดตามของฝ่ายที่น้อยกว่า, นี้ท่านเรียกว่าอนุคีติ และการวิจัย. **นี้ชื่อว่าวิจยหาระ.**

ตตฺถ กตโม ยุตฺติหาโร ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพสํ หารานํ

ยา ภูมี โย จ โคจโร เตสํ

ยุตฺตายุตฺติ ปริกฺขา

หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิฏฺโฐ.[๒]

ภูมิ คือพยัญชนะใด โคจรคืออรรถแห่งสุตตะใด แห่งหาระทั้งปวง การพิจารณาความควรและไม่ควรแห่งพยัญชนะ และอรรถเหล่านั้นใด ท่านได้กระทำแล้ว แบบการอธิบาย คือ

---

๑ องฺ.สตฺตก. ๒๓/๓๔/๓๓.

๒ ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๓/๓.

พิจารณาความควร และไม่ควร แห่งพยัญชนะ และอรรถ เหล่านั้น ท่านชี้แจงว่า ชื่อว่า ยุตติหาระ.[๑]

หารานํ โสฬสนฺนํ ยถา เทสนา ยถา วิจโย โย จ นิทฺทิสิยติ, อยํ นิทฺเทโส. อยํ ปุจฺฉา สุตฺเตสุ น ยุชฺชตีติ ยา ตตฺถ วีมํสา, อยํ **ยุตฺติ.**

สำหรับหาระ ๑๖ นั้น พึงทราบเป็นต้นดังนี้ เนื้อความที่ท่านแสดงไขไว้ดังเทศนา ดังการวิจัย, นี้จัดเป็นนิทเทส. การพิจารณาคำถาม ที่ไม่ประกอบเข้าไว้ในพระสูตร, นี้จัดเป็น**ยุตติหาระ.**

ยถา หิ สเหตู สปฺปจฺจยา สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ, อตฺถิ เหตุ อตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สงฺกิเลสาย, สเหตู สปฺปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ, อตฺถิ เหตุ อตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ วิสุทฺธิยา.

เหมือนอย่างว่า สัตว์ทั้งหลาย มีเหตุ มีปัจจัยจักเศร้าหมอง, เหตุมีอยู่ ปัจจัยมีอยู่เพื่อความเศร้าหมอง แห่งสัตว์ทั้งหลาย, สัตว์ทั้งหลายมีเหตุมีปัจจัยย่อมบริสุทธิ์, เหตุมีอยู่ ปัจจัยมีอยู่เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย.

สีลวตา อานนฺท ปุคฺคเลน น เวยฺยากรณิยา กินฺติ เม วิปฺปฏิสาโร อุปฺปาเทยฺย ฯเปฯ อพฺยากรณํ กตฺตพฺพํ, อยํ วิสุทฺธิยา มคฺโค. ตสฺส เหตุ โก ปจฺจโย, สีลกฺขนฺธสฺส จตฺตาริ จตฺตาริ เหตุ จ ปจฺจโย[๑] จ. สปฺปุริสสํเสโว โย จ ปฏิรูปเทสวาโส จ, อยํ อุปาทาปจฺจยตา สปฺปจฺจโย.

ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรอานนท์ บุคคลผู้มีศีลไม่ต้องทำการขวนขวายว่า ทำอย่างไรความเดือดร้อนจะไม่พึงเกิดขึ้นแก่เรา ฯลฯ ไม่ต้องทำการขวนขวาย, นี้เป็นหนทางเพื่อความบริสุทธิ์. อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งหนทางเพื่อความบริสุทธิ์นั้น, สีลขันธ์นั้นมีเหตุ ๔ อย่าง มีปัจจัย ๔ อย่าง (เป็นต้น

---

๑ โป. ปจฺจยา.

๑ เนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกฺขุ บ.ท. หน้า ๙.

ดังนี้). การคบสัตบุรุษ ๑ การอยู่ในประเทศที่เหมาะสม ๑, สีลขันธ์นั้นจัดว่ามีปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน.

ยํ โปราณกมฺมํ อสฺส วิปาโก ปจฺจโย, ตาย ปจฺจยาย อตฺตสมฺมาปณิธิ, อยํ เหตุ. อิติ สีลกฺขนฺโธ สเหตุ สปฺปจฺจโยติ, อิทํ โลกิกํ สีลํ.

อัตตสัมมาปณิธิ จากกรรมเก่าที่เป็นวิปากปัจจัย, นี้จัดเป็นเหตุ. สีลขันธ์ที่มีเหตุมีปัจจัย, นี้จัดเป็นโลกียศีลด้วยประการฉะนี้.

ยํ ปน โลกุตฺตรํ สีลํ, ตสฺส ตีณิ อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ, อยํ ปจฺจโย. สตินฺทฺริยญฺจ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ เหตุ. ปญฺญาย นิพฺเพธคามินิยา,[๑] ยํ สีลํ ชายติ[๒] โสตาปนฺนสฺส จ สีลํ เตนายํ เหตุ อยํ ปจฺจโย.

ส่วนโลกุตตรศีล มีอินทรีย์ ๓ ประการเป็นปัจจัย คือ สัทธินทรีย์ ๑ วีริยินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑, นี้จัดเป็นปัจจัย. สตินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ นี้จัดเป็นเหตุ. ศีล ของพระโสดาบันที่เกิดเพื่อปัญญาเครื่องดำเนินถึงนิพพาน นี้จัดเป็นเหตุ นี้จัดเป็นปัจจัย.

ยํ ปน สมาธิโน ปสฺสทฺธิ จ ปีติ จ ปาโมชฺชํ ปจฺจโย. ยํ สุขํ เหตุ เตน สมาธิกฺขนฺโธ สเหตุ สปฺปจฺจโย. ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ปญฺญา. ตสฺส ปรโตโฆโส อชฺฌตฺตํ จ โยนิโส มนสิกาโร เหตุ จ ปจฺจโย จ.

สมาธิขันธ์ ของผู้มีสมาธิ ซึ่งมีปัสสัทธิ และปีติปราโมทย์เป็นปัจจัย. มีสุขเป็นเหตุ ก็จัดว่ามีเหตุ มีปัจจัย. ข้อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นปัญญา. สำหรับผู้มีสมาธินั้น มีเสียงสะท้อนจากผู้อื่น และมีการใส่ใจโดยแยบคายอันเป็นไปในภายในเป็นเหตุ และเป็นปัจจัย.

---

[๑] โป. อิ. นิพฺเพธคามินี.

[๒] โป. อิ. ชาติ.

อิติ อิเม ตโย ขนฺธา สเหตู สปฺปจฺจยา เอวํ สตฺต ปญฺญา. สตฺตพฺยากรณีสุ[๑] จ สุตฺเตสุ น ยุชฺชติ. อยํ **ยุตฺติหาโร.**

ขันธ์ ๓ ประการเหล่านี้ มีทั้งเหตุ มีทั้งปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา ๗ อย่างก็อย่างนั้น. ก็ข้อนั้นเข้ากันไม่ได้ ในพระสูตรเครื่องพยากรณ์ปัญหา ๗ ข้อ (ของพระเจ้าอชาตศัตรู). นี้จัดเป็น **ยุตติหาระ.**

โส จตูสุ มหาปเทเสสุ ทฏฺฐพฺโพ.

ยุตติหาระนั้น บัณฑิตพึงเห็นได้ในมหาปเทส ๔.

๔๗. ตตฺถ กตมํ ปทฏฺฐานํ ?

๔๗. ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ธมฺมํ เทเสติ ชิโน
ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยํ ปทฏฺฐานํ
อิติ ยาว สพฺพธมฺมา
เอโส หาโร ปทฏฺฐาโน.[๒]

พระชินเจ้าทรงแสดงธรรมใด
พึงขยายความเป็นปทัฏฐานใด
แห่งธรรมนั้น พึงขยายความไป
จนตลอดธรรมทั้งปวงอย่างนี้
แบบการอธิบาย ที่เป็นเหตุ
กล่าวขยายความเป็นปทัฏฐาน
แห่งธรรม นี้ชื่อว่าปทัฏฐาน-
หาระ.[๑]

ตตฺถ ปญฺจ กามคุณา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. เยสํ เกสญฺจิ กามราโค

ในคาถานั้น กามคุณ ๕ เป็นปทัฏฐานของกามราคะ. สำหรับเหล่าชน

---

[๑] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๒๐/๑๗.
[๒] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๔/๓.

[๑] เนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท. หน้า ๙.

อุปฺปชฺชติ อุปฺปนฺโน วา อุปฺปชฺชิสฺสติ วา, เอเตสุ เยว[1] ปญฺจสุ รูเปสุ อายตเนสุ นาญฺญตฺร เอเตหิ กาม-ราคสฺส ปทฏฺฐานนฺติ.

ที่เกิดกามราคะขึ้น หรือที่เกิดกามราคะขึ้นแล้ว จักเกิดขึ้นอีก, เว้นจากรูปายตนะ ๕ เสีย ย่อมไม่มีปทัฏฐานแห่งกามราคะ.

วุจฺจเต. เตน ปญฺจ กามคุณา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ. มนินฺทฺริยํ ภวราคสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺจกฺขนฺธา สกฺกายทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํ.

จะกล่าวต่อไป. ตามนัยนั้น กามคุณ ๕ เป็นปทัฏฐานแห่งกามราคะ. อินทรีย์ ๕ เป็นปทัฏฐานแห่งรูปราคะ. มนินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่งภวราคะ. ขันธ์ ๕ เป็นปทัฏฐานแห่งสักกายทิฏฐิ.

เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ ทิฏฺฐิราคสฺส ปทฏฺฐานํ. กามธาตุ กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. อรูปธาตุ[2] อรูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ. สุขสญฺญา กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. พฺยาปาทสญฺญา พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํ.

ทิฏฐิ ๖๑ เป็นปทัฏฐาน แห่งทิฏฐิราคะ. กามธาตุเป็นปทัฏฐานแห่งกามราคะ. อรูปธาตุเป็นปทัฏฐานแห่งอรูปราคะ. สุขสัญญาเป็นปทัฏฐานแห่งกามราคะ. พยาปาทสัญญา เป็นปทัฏฐานแห่งพยาบาท.

อสมฺปชญฺญตา สมฺโมหสฺส ปทฏฺฐานํ. นว อาฆาตวตฺถูนิ พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํ. นววิธํ มานํ มานสฺส[3] ปทฏฺฐานํ. สุขา เวทนา ราคานุสยสฺส ปทฏฺฐานํ. ทุกฺขา[4] เวทนา

อสัมปชัญญตา เป็นปทัฏฐานแห่งสัมโมหะ. อาฆาตวัตถุ ๙ เป็นปทัฏฐานแห่งพยาบาท. มานะ ๙ เป็นปทัฏฐานแห่งมานะ. สุขเวทนาเป็นปทัฏฐานแห่งราคานุสัย. ทุกขเวทนา

---

[1] ฉ. เยปิ.

[2] โป. รูปธาตุ.

[3] โป. ม. อิ. นวมานํ วิธมานสฺส.

[4] โป. อิ. ทุกฺขํ.

ปฏิฆานุสยสฺส ปทฏฺฐานํ. อทุกฺขมสุขา เวทนา อวิชฺชานุสยสฺส ปทฏฺฐานํ.

เป็นปทัฏฐานแห่งปฏิฆานุสัย. อทุกขมสุขเวทนา เป็นปทัฏฐานแห่งอวิชชานุสัย.

อถวา อทินฺนาทานญฺจ[๑] มุสาวาโท จ โลภสฺส ปทฏฺฐานํ. ปาณาติปาโต จ ปิสุณาวาจา จ ผรุสวาจา จ พฺยาปาทสฺส ปทฏฺฐานํ. มิจฺฉตฺตญฺจ สมฺผปฺปลาโป จ โมหสฺส ปทฏฺฐานํ. ภวํ โภคญฺจ โวการโร อหํการสฺส ปทฏฺฐานํ. พาหิรานํ ปริคฺคโห มมํการสฺส ปทฏฺฐานํ. กายสฺส สงฺคํ[๒] ทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํ.

อีกอย่างหนึ่ง อทินนาทานและมุสาวาท เป็นปทัฏฐานแห่งโลภะ. ปาณาติบาต ปิสุณาวาจา และผรุสวาจา เป็นปทัฏฐานแห่งพยาบาท. มิจฉัตตะและสัมผัปปลาปะ เป็นปทัฏฐานแห่งโมหะ. ภพ โภคะ และโวการะ (ความลามก) เป็นปทัฏฐานแห่งอหังการ (ความถือว่าเรา). การกำหนดถือเอาอารมณ์ภายนอก เป็นปทัฏฐานแห่งมมังการ (ความถือว่าของเรา). การคลุกคลีทางกาย เป็นปทัฏฐานแห่งทิฏฐิ.

กายิกโทโส โทสสฺส ปทฏฺฐานํ. กายิกาสโว[๓] โลภสฺส ปทฏฺฐานํ. โย โย วา ปน ธมฺโม เยน เยน อารมฺมเณน อุปฺปชฺชติ สจฺจาธิฏฺฐาเนน วา ธมฺมาธิฏฺฐาเนน วา อนุสยเนน วา, โส ธมฺโม ตสฺส ปทฏฺฐานํ. เตน สารมฺมเณน โส ธมฺโม อุปฺปชฺชติ.

กายิกโทษ (โทษทางกาย) เป็นปทัฏฐานแห่งโทสะ. กายิกาสวะ (อาสวะทางกาย) เป็นปทัฏฐานแห่งโลภะ. ธรรมที่เกิดเพราะอารมณ์ใด ๆ คือ สัจจาธิฏฐาน ธัมมาธิฏฐาน หรืออนุสัย ล้วนเป็นปทัฏฐาน แห่งอารมณ์นั้น, ธรรมนั้นที่มีอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุนั้น.

---

[๑] ฉ. อตฺตวาทุปาทานญฺจ.
[๒] โป. กายสงฺคํ, อิ. กายวงฺกํ.
[๓] โป. กายิกาสาโว.

ยถา มนุสฺโส ปุริมสฺส ปทสฺส ปทฏฺฐานํ อลภนฺโต ทุติยํ ปทํ อุทฺธรติ, โส ปจฺฉานุปทํ ปฏิสํหรติ.[๑] ยทิ ปน โย น ทุติยปทสฺส ปทฏฺฐานํ ลภติ, อปรํ ปทํ อุทฺธรติ. ตสฺส โย เจโส ปจฺจโย ภวติ. เอวํ ธมฺโม กุสโล วา อกุสโล วา อพฺยากโต วา ปทฏฺฐานํ อลภนฺโต น ปวตฺตติ. ยถา ปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส ธมฺมสฺส โยนิโสลาโภ,[๒] อยํ วุจฺจติ **ปทฏฺฐาโน หาโร.**

มนุษย์ เมื่อไม่ได้ปทัฏฐาน (ที่ตั้ง) แห่งเท้าที่หนึ่ง ยกเท้าที่สองขึ้น, เขาย่อมเลิกเท้า ที่จะก้าวตามมาภายหลัง. แต่ถ้าผู้ใด ไม่ได้ปทัฏฐานแห่งเท้าที่สอง ก็จะยกเท้าสลับกันไป. ปัจจัยนี้ของมนุษย์นั้น ย่อมมี ฉันใด. กุศลธรรม อกุศลธรรม หรืออัพยากตธรรม เมื่อไม่ได้ปทัฏฐาน ก็จะดำเนินไปไม่ได้ ฉันนั้น. การได้โยนิโสมนสิการ ธรรมที่ประกอบร่วมกัน, นี้ท่านเรียกว่า**ปทัฏฐานหาระ.**

๔๘. ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ[๓] หาโร ?

๔๘. ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม
เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ[๔]
สพฺเพ ภวนฺติ วุตฺตา
โส หาโร ลกฺขโณ นาม.

เมื่อตรัส ธรรมอย่างเดียวกัน ธรรมทั้งหลาย อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะ อย่างเดียวกัน ย่อมเป็นอันตรัสทั้งหมด แบบการอธิบายที่เป็นเหตุนำเอาธรรมที่มิได้กล่าวไว้มากล่าว นี้ท่านแสดงชื่อว่าลักขณหาระ.[๑]

---

[๑] ฉ. สํหรติ.
[๒] ฉ. โป. โยนิลาโภ.
[๓] โป. สี. ลกฺขณา.
[๔] โป. เตน.

[๑] เนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท. หน้า ๙.

เยสญฺจ สุสมารทฺธา นิจฺจํ กายคตาสตีติ[1] คาถาย วุตฺตาย กาย-คตาสติยา วุตฺตา เวทนาคตา จิตฺตคตา ธมฺมคตา จ สติ จตุนฺนํ สติปฏฺฐานานํ เอเกน สติปฏฺฐาเนน.

น หิ จิตฺตํ เอกสฺมึ วิญฺญาณฏฺฐิติยา ปวตฺตติ, นานาสุ คตีสุ ปวตฺตติ, กายคตาสติยา วุตฺตาย วุตฺตา เวทนาคตา จิตฺตธมฺมคตา จ. น หิ กายตคาสติยา ภาวิตาย สติปฏฺฐานา จตฺตาโร ภาวนาปาริปูรึ น คจฺฉนฺติ. เอวํ ตสฺสทิเสสุ[2] ธมฺเมสุ วุตฺเตสุ สพฺพธมฺมา วุตฺตา จ ภวนฺติ.

สจิตฺตปริโยทปนํ[3] **เอตํ พุทฺธานสาสนนฺติ** คาถา เจตสิกา ธมฺมา วุตฺตา, จิตฺเต รูปํ วุตฺตํ. อิทํ นามรูปํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. ตโต **สจิตฺต-ปริโยทปนา** ยํ ยํ โอทเปติ,[4] ตํ

เวทนาคตาสติ จิตตคตาสติ และธัมมคตาสติ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วตามกายคตาสติ ที่ตรัสไว้ด้วยพระคาถาเป็นต้นว่า **ก็กายคตาสติอันภิกษุเหล่าใดปรารภด้วยดีเป็นนิจ** ... สติปัฏฐาน ๔ รวมเป็น ๑ คือสติปัฏฐาน.

ก็จิตหาได้เป็นไป ในวิญญาณัฏฐิติเพียงอย่างเดียวไม่ แต่ย่อมเป็นไปในคติต่าง ๆ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสกายคตาสติไว้แล้ว ย่อมเป็นอันตรัสถึงเวทนาคตาสติ จิตตคตาสติและธัมม-คตาสติไว้ด้วย. เพราะหากยังไม่ได้อบรมกายคตาสติ สติปัฏฐาน ๔ ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนา. เมื่อพระองค์ตรัสธรรมที่เช่นกับสติปัฏฐานนั้นไว้ ธรรมทั้งปวงย่อมเป็นอันตรัสไว้แล้ว.

คาถาว่า **ความชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย** พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเจตสิกธรรม, รูปพระองค์ได้ตรัสไว้แล้วในจิต. นามและรูปนี้ จัดเป็นทุกขอริยสัจ.

---

[1] ขุ.ธ. ๒๕/๓๑/๕๔.
[2] โป. สี. ตสฺส ทีเปสุ.
[3] ขุ.ธ. ๒๕/๒๔/๔๐.
[4] สี. โป. โอทรเปติ.

ทุกฺขํ. เยน โอทเปติ, โส มคฺโค. ยโต โอทปนา, โส นิโรโธ. จกฺขุํ จ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ.

จากคาถานั้น คำว่า **ความชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้ สิ่งที่ถูกชำระ จัดเป็นทุกข์ เครื่องชำระ จัดเป็นมรรค ที่ซึ่งชำระได้แล้ว จัดเป็นนิโรธ. จักขุวิญญาณย่อมเกิดเพราะอาศัยจักษุและรูป.

ตตฺถ สหชาตา เวทนา สญฺญา เจตนา[๑] ผสฺโส มนสิกาโร เอเต เต ธมฺมา เอกลกฺขณา อุปฺปาท-ลกฺขเณน. โย จ รูเป นิพฺพินฺทติ, เวทนาย โส นิพฺพินฺทติ, สญฺญา-สงฺขารวิญฺญาเณสุปิ โส นิพฺพินฺทติ.

ในจักขุวิญญาณนั้น ธรรมเหล่านี้ คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ และมนสิการ ที่เกิดร่วมกัน มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน โดยลักษณะคือการเกิด. ก็ธรรมที่ดับในรูป ย่อมดับไปเพราะเวทนา แม้ธรรมที่ดับในสัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ย่อมดับไปเพราะเวทนา.

อิติ เย เอกลกฺขณา ธมฺมา, เตสํ เอกมฺหิ ธมฺเม นิทฺทิฏฺเฐ สพฺเพ ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ วุจฺจติ **ลกฺขโณ หาโร**.

เมื่อแสดงไข ธรรมที่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ไว้ในธรรมข้อเดียวแล้ว ธรรมทั้งหมด ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้แล้ว, นี้ท่านเรียกว่า**ลักขณหาระ** ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

นิรุตฺติ อธิปฺปาโย จ
พฺยญฺชนา เทสนาย จ

นิรุตติ (วิเคราะห์บท) ๑ อธิบาย (ความประสงค์) ๑ เนื้อความ

---
[๑] โป. สี. สุขา เจตนา.

สุตฺตตฺโถ ปุพฺพาปรสนฺธิ
เอโส หาโร จตุพฺยูโห.[๑]

พระสูตรแห่งเทศนา ๑ ปุพพาปรสนธิ (การเชื่อมต่อบทหน้ากับบทหลัง) ๑ แบบการอธิบายที่เป็นเหตุให้อรรถ มีนิรุตติเป็นต้นแจ่มแจ้ง ด้วยพยัญชนะนี้ชื่อว่าจตุพยูหหาระ.[๑]

ตตฺถ กตมา นิรุตฺติ ?

ในคาถานั้น นิรุตติ เป็นไฉน ?

สา กถํ ปริเยสิตพฺพา ?

นิรุตตินั้น พึงแสวงหาได้อย่างไร ?

ยถา วุตฺตํ ภควตา เอกาทสหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ขิปฺปํ ธมฺเมสุ มหตฺตํ ปาปุณาติ, อตฺถกุสโล จ โหติ, ธมฺมกุสโล จ โหติ, นิรุตฺติกุสโล จ โหติ, อิตฺถาธิวจนกุสโล จ โหติ, ปุริสาธิวจนกุสโล จ โหติ, วิปุริสาธิวจนกุสโล จ, อตีตาธิวจนกุสโล จ, อนาคตาธิวจนกุสโล จ, ปจฺจุปฺปนฺนาธิวจนกุสโล จ. เอกาธิปฺปาเยน กุสโล[๒] นานาธิปฺปาเยน กุสโล.[๓]

พึงแสวงหาตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๑ ประการย่อมถึงความเป็นใหญ่ในธรรมเร็ว คือ เป็นผู้ฉลาดในอรรถ ๑ เป็นผู้ฉลาดในธรรม ๑ เป็นผู้ฉลาดในนิรุตติ ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นอิตถีลิงค์ ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นนปุงสกลิงค์ ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นอดีต ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นอนาคต ๑ เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ๑ เป็นผู้ฉลาดในการอธิบายตามธรรมข้อเดียว ๑ เป็นผู้ฉลาดในการอธิบายธรรมต่าง ๆ ๑.

---

[๑] ฉ. เนตฺติปาฬิ ๒๗/๖/๓.
[๒] โป. เอกาธิปฺปายกุสโล.
[๓] โป. นานาธิปฺปายกุสโล.

[๑] ดูเทียบเนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท.หน้า ๑๐.

กิมฺหิ เทสิตํ ?

ก็พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงอะไรไว้ ?

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ.[๑]

ทรงแสดงสิ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันไว้.

อิตฺถาธิวจเนน ปุริสาธิวจเนน วิปุริสาธิวจเนน สพฺพํ ยถาสุตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํ. ตํ พฺยญฺชนโต นิรุตฺติโกสลฺลโต โย ยํ สุตฺตสฺส สุนิรุตฺติทุนฺนิรุตฺติ ตํ อเวกฺขติ, อิทํ เอวํ นิโรปยิตพฺพํ. อิทมฺปิ น นิโรปยิตพฺพํ, อิทํ วุจฺจเต นิรุตฺติโกสลฺลํ.

พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงพระสูตรที่ทรงแสดงทั้งหมด โดยตั้งชื่ออิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์. พระองค์ทรงพิจารณาภาษาที่ถูกต้อง และภาษาที่ไม่ถูกต้องแห่งพระสูตรโดยพยัญชนะ และโดยความเป็นผู้ฉลาดในนิรุตติว่า คำนี้ควรเปลี่ยนอย่างนี้. คำแม้นี้ ไม่ควรเปลี่ยน, นี้ท่านเรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในนิรุตติ.

๔๙. ตตฺถ กตมํ อธิปฺปาย-โกสลฺลํ ?

๔๙. ในคาถานั้น ความเป็นผู้ฉลาดในอธิบาย เป็นไฉน ?

คือ

ยถาเทสิตสฺส สุตฺตสฺส สพฺพสฺส วารํ คจฺฉติ อิเมน ภควตา เทสิตพฺพนฺติ. ยถา กึ ? **อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทนฺติ**[๒] คาถา ?

ความเป็นผู้ฉลาด ในอธิบายที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ย่อมดำเนินไปตามวาระแห่งพระสูตร เหมือนอะไร ? เหมือนคาถาเป็นต้นว่า **ความไม่ประมาท เป็นทางเครื่องถึงอมต-นิพพาน ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย.**

---

[๑] โป. อิ. อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ.

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

เอตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย อสีติเมว[๑] อากงฺขนฺติ, เต อปฺปมตฺตา วิหริสฺสนฺติ, อยํ อธิปฺปาโย.

ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในคาถานี้พระ ผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์นี้(อย่างนี้)ว่า เหล่าชนผู้หวังพระนิพพาน จักอยู่อย่างไม่ประมาท.

โยคสฺส กาลํ น นิวตฺติ ยา จ
โส น ตตฺถ ปาปินฺตเว ภวนฺติ
เวทนามคฺคอิสินา[๒] ปเวทิตํ
ธุตรชาสวา ทุกฺขา ปโมกฺขาตา.[๓]

ความจริง ไม่มีใครจะยังเวลาแห่งการทำความเพียร ให้หมุนกลับได้ (ดังนั้น) ในเวลาที่ยังไม่ถูกเวทนาครอบงำ บุคคลควรอบรมมรรค อันท่านผู้แสวงหาคุณ ผู้ปลดเปลื้องสัตว์จากทุกข์ ด้วยการกำจัดธุลี และอาสวะ ได้ประกาศไว้แล้ว.

เอตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย ทุกฺเข นาสฺสาทกา,[๔] เต วีริยมารภิสฺสนฺติ ทุกฺขกฺขยายาติ. อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อิติ คาถาย วา พฺยากรเณน วา เทสิเต อิมินา สุตฺเตน สาธกา[๕] โย. เอวํ ธมฺมานุธมฺมํ ปฏิปชฺชตีติ โส อธิปฺปาโย.

ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในคาถานั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์นี้(อย่างนี้) ว่า ผู้ไม่ยินดีในทุกข์ จักเริ่มปรารภความเพียร เพื่อความสิ้นทุกข์. ดังนั้น พระประสงค์ ในธรรมที่ทรงแสดงไว้ด้วยคาถา หรือด้วยพยากรณ์ ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม

---

[๑] โป. สี. เอวํ.
[๒] อิ. เวทนามคฺคํ อิสินา.
[๓] อิ. ทุกฺขมโมกฺขตา.
[๔] อิ. ทุกฺเขน สาธกา.
[๕] โป. สาธโก.

สมควรแก่ธรรมจะให้สำเร็จได้ โดยพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อยํ วุจฺจติ เทสนาธิปฺปาโย.

นี้ท่านเรียกว่า พระประสงค์แห่งเทศนา.

ตตฺถ กตโม ปุพฺพาปรสนฺธิ ?

ในข้อนั้น ปุพพาปรสนธิ เป็นไฉน ? คือ

ยํ คาถายํ วา สุตฺเตสุ วา ปทานิ อสีติ ตานิ ภวนฺติ เอวํ วา เอวเมติ ตสฺสา คาถาย สุตฺตสฺส วา ยานิ ปุริมานิ ปทานิ ยานิ จ ปจฺฉิมกานิ, ตานิ สโมสาเรตพฺพานิ. เอวํ โส ปุพฺพาปเรน สนฺธิ ญายติ. ยา เอกา สมารทฺธา คาถา เทฺว ตีณิ วา ตสฺส เมกเทเส ภาสิตานํ อภาสิตาหิ คาถาหิ อนิทฺทิฏฺโฐ อตฺโถ ภวติ ตทุปธาริตพฺพํ. ยํว สพฺพา[๑] อิติสฺส ปริเยสมานสฺส ปริเยสนา กงฺขา, ตสฺส วา ปุคฺคลสฺส ปญฺญตฺตีนํ อปเร ปริเยสิตพฺพํ. อิทํ วุจฺจเต ปุพฺพาปเรน สนฺธิ.

บท ในพระคาถา หรือในพระสูตร มีทั้งหมด ๘๐ บท บทก่อนและบทหลังแห่งพระคาถาหรือพระสูตรนั้นว่า อย่างนี้หรืออย่างนี้ พึงประชุมรวมเข้าด้วยกัน. การเชื่อมต่อบทหน้ากับบทหลัง ย่อมปรากฏอย่างนี้. เนื้อความแห่งพระดำรัสที่ตรัสไว้ในส่วนหนึ่งแห่งคาถา ๑ - ๒ หรือ ๓ คาถานั้นยังมีส่วนที่ยังไม่ได้แสดงไขไว้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเนื้อความนั้น. ข้อที่เมื่อบุคคลนั้นกำลังแสวงหา เกิดความสงสัย เพราะการแสวงหา ก็พึงแสวงหาเนื้อความอื่นแห่งบัญญัติ. นี้ท่านเรียกว่า ปุพพาปรสนธิ.

[๑] อิ. ยํ วตฺตพฺพํ.

โกสลฺลนฺติ วตฺถุโต นิทานโกสลฺลํ. พฺยญฺชนโต นิรุตฺติโกสลฺลํ. เทสนาธิปฺปายโกสลฺลํ. ปุพฺพาปเรน สนฺธิโกสลฺลํ.

คำว่า **ความเป็นผู้ฉลาด** ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในนิทานโดยอิงวัตถุ ๑. ความเป็นผู้ฉลาดในภาษา โดยอิงพยัญชนะ ๑. ความเป็นผู้ฉลาดในจุดประสงค์แห่งเทศนา ๑. ความเป็นผู้ฉลาดในการเชื่อมต่อบทหน้า กับบทหลัง ๑.

ตตฺถ ตสฺส คาถา ปริเยสิตา นิทานํ วา. อุปลพฺภิตุํ น อตฺโถ นิทฺทิสิตพฺโพ, วตฺถุโต นิทานโกสลฺลํ อตฺถโกสลฺลํ, อิเมหิ จตูหิ ปเทหิ อตฺโถ ปริเยสิยนฺโต ยถาภูตํ ปริยิฏฺโฐ โหติ.

บรรดาความเป็นผู้ฉลาดนั้น คาถาแห่งเนื้อความนั้น ที่ค้นหาแล้ว จัดเป็นนิทาน. ไม่จำต้องแสดงไขเนื้อความเพื่อให้ได้เนื้อความ, ความเป็นผู้ฉลาดในนิทานโดยอิงวัตถุ ก็คือความเป็นผู้ฉลาดในอรรถ, เมื่อแสวงหาเนื้อความด้วยบท ๔ บทเหล่านี้แล้ว จึงเป็นอันแสวงหาแล้วตามความเป็นจริง.

อถ จ สพฺโพ วตฺถุโต วา นิทาเนน วา โย อธิปฺปาโย พฺยญฺชโน นิรุตฺติ สนฺธิ จ อนุตฺตโร เอโส ปุพฺพาปเรน เอวํ สุตฺตตฺเถน เทสิตพฺพํ, อยํ **จตุพฺยูโห หาโร**.

ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อธิบายความทั้งหมด ทั้งโดยวัตถุ ทั้งโดยนิทาน นิรุตติ โดยพยัญชนะ และสนธิอันยอดเยี่ยมด้วยการลบบทหน้า และบทหลัง บัณฑิตพึงแสดงด้วยเนื้อความแห่งพระสูตรอย่างนี้, นี้จัดเป็น**จตุพยูหหาระ**.

๕๐. ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร ?

เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน
ปริเยสติ เสสกํ ปทฏฺฐานํ.
อาวฏฺฏติ ปฏิปกฺเข
อาวฏฺโฏ นาม โส หาโร.

ยถา กึ **อุนฺนฬานํ ปมตฺตานนฺติ**[๑] คาถาโย. ยํ ปมาโท, อิทํ กิสฺส ปทฏฺฐานํ, กุสลานํ ธมฺมานํ โอสคฺคสฺส. กุสลธมฺโมสคฺโค ปน กิสฺส ปทฏฺฐานํ, อกุสลธมฺมปฏิเสวนาย. กิสฺส ปทฏฺฐานํ, กุสลธมฺมปฏิเสวนาย. กิสฺส ปทฏฺฐานํ, กิเลสวตฺถุปฏิเสวนาย.

อิติ ปมาเทน โมหปกฺขิยา ทิฏฺฐิ อวิชฺชา[๒] ฉนฺทราคปกฺขิยา. ตตฺถ

๕๐. ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อมีปทัฏฐานอย่างหนึ่งที่ยกขึ้นสู่เทศนา ย่อมแสวงหาปทัฏฐานที่เหลือ แบบการอธิบาย ที่เป็นเหตุหมุนเทศนาเข้าไป ในธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ นี้ชื่อว่าอาวัฏฏหาระ.[๑]

เหมือนคาถาทั้งหลาย เป็นต้นว่า **ถือตัวจัด ดุจไม้อ้อที่ชูขึ้น ประมาทแล้ว.** ความประมาท เป็นปทัฏฐานแห่งอะไร, เป็นปทัฏฐานแห่งการขาดไปแห่งกุศลธรรม. ก็การขาดไปแห่งกุศลธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร, เป็นปทัฏฐานแห่งการเสพอกุศลธรรม. การเสพอกุศลธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร เป็นปทัฏฐานแห่งการเสพกุศลธรรม, การเสพกุศลธรรมเป็นปทัฏฐานแห่งอะไร เป็นปทัฏฐานแห่งการเสพกิเลสวัตถุ.

เพราะประมาท ทิฏฐิจะเข้าฝ่ายโมหะ อวิชชาจะเข้าฝ่ายฉันทราคะ

---

๑ ขุ.ธ. ๒๕/๓๑/๕๔.
๒ โป. อภิชฺฌานาย.

๑ เนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท. หน้า ๑๐.

ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จตฺตาโร อาสวา ตณฺหา กามาสโว จ ภวาสโว จ ทิฏฺฐาสโว จ อวิชฺชาสโว จ. ตตฺถ จิตฺเต อตฺถีติ ทิฏฺฐิ เจตสิเกสุ นิจฺจนฺติ ปญฺจสุ กามคุเณสุ อชฺฌาวหเนน กามาสโว, อุปปตฺตีสุ อาสตฺติ ภวาสโว. ตตฺถ รูปกาโย กามาสวสฺส ภวาสวสฺส จ ปทฏฺฐานํ. นามกาโย ทิฏฺฐาสวสฺส อวิชฺชาสวสฺส จ ปทฏฺฐานํ.

ด้วยประการฉะนี้. ในข้อนั้น ตัณหา และทิฏฐิ ก็ได้แก่อาสวตัณหา ๔ ประการ คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑. บรรดากิเลสธรรมเหล่านั้น ที่ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะมีในจิต ได้แก่ มีเป็นประจำในเจตสิก ที่ชื่อว่ากามาสวะ เพราะท่วมทับในกามคุณ ๕, ที่ชื่อว่า ภวาสวะ เพราะติดข้องในการเกิด. ในสิ่งเหล่านั้น รูปกายเป็นปทัฏฐานแห่งกามาสวะ และภวาสวะ นามกายเป็นปทัฏฐานแห่งทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ.

ตตฺถ อลฺลิยนาย[๑] อชฺฌตฺตวาหนํ กามาสวสฺส ลกฺขณํ. ปตฺถนคนฺถน-อภิสงฺขารกายสงฺขารณํ ภวาสวสฺส ลกฺขณํ, อภินิเวโส จ ปรามาโส จ ทิฏฺฐาสวสฺส ลกฺขณํ. อปฺปฏิเวโธ ธมฺเมสุ อสมฺปชญฺญา จ อวิชฺชาสวสฺส ลกฺขณํ.

ในอาสวะเหล่านั้น การนำไปซึ่งกิเลสภายใน ด้วยการเกาะติด เป็นลักษณะแห่งกามาสวะ, ความปรารถนา ความรัดรึง การปรุงแต่งให้ยิ่ง และการปรุงแต่งกาย เป็นลักษณะแห่งภวาสวะ, ความยึดมั่น และการยึดติด จัดเป็นลักษณะแห่งทิฏฐาสวะ, การไม่แทงตลอด และการไร้สัมปชัญญะในธรรม เป็นลักษณะแห่งอวิชชาสวะ.

อิเม จตฺตาโร อาสวา จตฺตาริ อุปาทานานิ. กามาสโว กามุปาทานํ, ภวาสโว ภวุปาทานํ, ทิฏฺฐาสโว

อาสวะ (เครื่องหมักดอง) ๔ ประการเหล่านี้ ได้แก่ อุปาทาน (ความถือมั่น) ๔ ประการ คือ กามาสวะ(อาสวะ

[๑] อิ. อลฺลิยนายนา.

ทิฏฺฐุปาทานํ, อวิชฺชาสโว อตฺตวาทุปาทานํ, อิเมหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ ปญฺจกฺขนฺธา.

คือกาม) ได้แก่ กามุปาทาน (ถือมั่นกาม) ๑ ภวาสวะ ได้แก่ ภวุปาทาน (ถือมั่นภพ) ๑ ทิฏฐาสวะ ได้แก่ ทิฏฐุปาทาน (ถือมั่นทิฏฐิ) ๑ อวิชชาสวะ ได้แก่ อัตตวาทุปาทาน (ถือมั่นวาทะว่าตน) ๑ ขันธ์ ๕ อันพระโยคาวจรพึงละได้ ด้วยอุปาทาน ๔ เหล่านี้.

ตตฺถ อวิชฺชาสโว จิตฺเต ปหาตพฺโพ, โส จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสิสฺส ปหียติ. ทิฏฺฐาสโว ธมฺเมสุ ปหาตพฺโพ, โส ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสิสฺส ปหียติ. ภวาสโว อาสตฺติยา ปหาตพฺโพ, โส เวทนาสุ เวทนานุปสฺสิสฺส ปหียติ. กามาสโว ปญฺจสุ กามคุเณสุ ปหาตพฺโพ, โส กาเย กายานุปสฺสิสฺส ปหียติ.

ในอาสวะนั้น อวิชชาสวะ พึงละได้ในจิต, และอวิชชาสวะนั้น อันผู้เห็นจิตในจิตจึงจะละได้. ทิฏฐาสวะ พึงละได้ในธรรมทั้งหลาย, และทิฏฐาสวะนั้น อันผู้เห็นธรรมในธรรมจึงจะละได้. ภวาสวะพึงละได้ในเพราะการเกาะเกี่ยว, ภวาสวะนั้น อันผู้เห็นเวทนาในเวทนาจึงจะละได้. กามาสวะพึงละได้ในกามคุณ ๕, และกามาสวะนั้น อันผู้เห็นกายในกายจึงจะละได้.

ตตฺถ กายานุปสฺสนา ทุกฺขมริยสจฺจํ ภชติ. เวทนานุปสฺสนา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปจฺจโย สุขินฺทฺริยสฺส ทุกฺขินฺทฺริยสฺส โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส, สตฺตกิเลโสปจาโร เตน สมุทยํ ภชติ.

ในธรรมเหล่านั้น กายานุปัสสนา เข้ากันได้กับทุกขอริยสัจ. เวทนานุปัสสนา เป็นปัจจัยแห่งอินทรีย์ ๕ คือ สุขินทรีย์ ๑ ทุกขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ โทมนัสสินทรีย์ ๑ อุเปกขินทรีย์ ๑ เป็นอุปจารแห่งกิเลสของสัตว์ เข้ากันได้กับสมุทัย. การเห็นจิตในจิต เข้ากันได้กับ

จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสนา นิโรธํ ภชติ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสนา มคฺคํ ภชติ.

นิโรธ. การเห็นธรรมในธรรมเข้ากันได้กับมรรค.

เตนสฺส จตูสุ จ ทสฺสเนน ตสฺเสว สพฺเพ ปหียนฺติ, เยน นิทฺทิฏฺฐา ปรมํ **อุนฺนฬานํ ปมตฺตานํ เตสํ วฑฺฒนฺติ** อาสวา.

ธรรมทั้งปวง ย่อมเป็นอันผู้นั้นละได้เพราะทัสสนะ ในธรรม ๔ ประการ, ตามเหตุ ที่ทรงแสดงไขไว้ครั้งแรกว่า **อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่ผู้ที่ถือตัวจัดดุจไม้อ้อที่ชูขึ้น ประมาทแล้ว.**

ชานโต หิ ปสฺสโต อาสวานํ ขโย ทุกฺขํ สมุทโย[๑] นิโรโธ มคฺโคติ อกุสลา ธมฺมา เอวํ ปริเยสิตพฺพา. ยาว ตสฺส อกุสลสฺส คติ ตโต ปฏิปกฺเขน อกุสเล ธมฺเม ปริเยสติ เตสํ กิเลสานํ หาเรน อาวฏฺฏติ. อยํ วุจฺจเต อาวฏฺโฏ หาโร. เอวํ สุกฺกาปิ ธมฺมา ปริเยสิตพฺพา อกุสลธมฺเม อาคมิสฺส.

จริงอยู่ สำหรับผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ย่อมละอกุศลได้, บัณฑิตพึงแสวงหาอกุศลธรรมอย่างนี้. ข้อว่าการดำเนินไปแห่งอกุศลนั้น การแสวงหาอกุศลธรรมโดยที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อกุศลธรรมนั้น. การหมุนไปตามหาระแห่งกิเลสเหล่านั้น, นี้ท่านเรียกว่าอาวัฏฏหาระ. บัณฑิตพึงแสวงหาแม้สุกกธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ซึ่งมักจะมีมาในอกุศลธรรม.

ตตฺถ อาวฏฺฏสฺส หารสฺส อยํ ภูมิ สติ อุปฏฺฐานา จ วิปลฺลาสา จ จตฺตาริ ญาณานิ สกฺกายสมุปฺปาทายคามินี จ ปฏิปทา สกฺกายนิโรธคามินี ปฏิปทา.

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ มีภูมิธรรมดังนี้ คือ สติ ๑ อุปัฏฐาน ๑ วิปลาส ๑ ญาณสี่ ๑ ปฏิปทาเครื่องดำเนินถึงการเกิดขึ้นแห่งสักกายะ ๑ ปฏิปทาเครื่องดำเนินถึงการดับสักกายะ ๑.

---

[๑] โป. ทุกฺขนิโรโธ.

๕๑. ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร ?

ยงฺกิญฺจิ วิภชฺชพฺยากรณียํ วุจฺจติ วิภตฺติ หาโร. ยถา กึ อาคนฺตฺวา จ ปุน ปุคฺคโล โหติ, โน วาคตํ น ปริภาสติ ปริปุจฺฉตาย ปญฺหาย อติยนํ เอกสฺส[๑] กิญฺจิ, อยํ วุจฺจเต **วิภตฺติ หาโร.**

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตนา หาโร ?

ยงฺกิญฺจิ ปฏิปกฺขนิทฺเทโส, อยํ วุจฺจติ ปริวตฺตนา หาโร. ยถา วุตฺตํ ภควตา สมฺมาทิฏฺฐิกสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา โหตีติ[๒] วิตฺถาเรน สพฺพานิ มคฺคงฺคานิ. อยํ วุจฺจเต **ปริวตฺตนา หาโร.**

๕๑. ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สิ่งที่ควรทำการจำแนก อย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่าวิภัตติหาระ. การอธิบายความบางอย่าง บางนัยแห่งปัญหาที่ถูกถาม โดยนัยเป็นต้นว่า มีบุคคลมาหรือไม่มีมา ไม่ได้กล่าว, นี้ท่านเรียกว่า**วิภัตติหาระ.**

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

การแสดงไขธรรมเป็นข้าศึกอย่างใดอย่างหนึ่ง, ท่านเรียกว่าปริวัตตนหาระ. สมจริงดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุรุษบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็นอันทำลายมิจฉาทิฏฐิได้. องค์แห่งมรรคทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร. นี้ท่านเรียกว่า**ปริวัตตนหาระ.**

---

[๑] โป. ปญฺญาย อติยํ น เอกสฺเส.

[๒] ม.ฐ. ๑๔/๒๘๐/๑๘๗.

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร ?[๑]

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ? คือ

เววจเนหิ อเนเกหิ
เอกํ ธมฺมํ ปกาสิตํ
สุตฺเต โย ชานาติ สุตฺตวิทู
เววจโน นาม โส หาโร.

ก็ผู้รู้สุตตะ (พระพุทธวจนะ) ใด ย่อมรู้ธรรมข้อหนึ่ง ที่ประกาศไว้ในพระสูตรได้ ด้วยคำไวพจน์เป็นอันมาก แบบการอธิบายอันเป็นเหตุรู้คำไวพจน์ ของผู้รู้สุตตะนั้น นี้ชื่อว่าเววจนหาระ.[๑]

ยถา อายสฺมา สาริปุตฺโต เอกมฺหิ วตฺถุมฺหิ เววจเนน นานาวุตฺเตน ภควตา ปสํสิโต มหาปญฺโญ สาริปุตฺโต หาสปญฺโญ ชวนปญฺโญติ[๒] อิทํ ปญฺญาย เววจนํ.

เหมือนอย่างที่ ท่านพระสารีบุตรอันพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญ ในเพราะเรื่องหนึ่ง ด้วยคำไวพจน์ที่กล่าวต่างกันดังนี้ สารีบุตรมีปัญญามาก ... มีปัญญารุ่งเรือง มีปัญญาว่องไว นี้เป็นคำไวพจน์แห่งปัญญา.

ยถา จ มคฺควิภงฺเค นิยฺยานตฺโถ เอกเมกํ มคฺคงฺคํ เววจเนหิ นิทฺทิฏฺฐํ. เอวํ อวิชฺชาย เววจนา[๓] เอกํ อกุสลมูลํ ตเทว สนฺตํ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ เตน เตน ปชานนฺติ. น หิ อเนน ตเทวปิ อาลปิยนฺติ อญฺญํ ภชติ.[๔]

เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไของค์แห่งมรรคแต่ละอย่างอันมีอรรถเป็นเครื่องนำออก ด้วยคำเป็นไวพจน์ไว้ในมัคควิภังค์ ฉันใด คำเป็นไวพจน์แห่งอวิชชา ก็ทรงแสดงไขไว้อย่างนั้น อกุศลมูลเป็นไวพจน์อันหนึ่ง

---

[๑] โป. เววจนาหาโร.
[๒] ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๑๖.
[๓] อิ. เววจนํ.
[๔] โป. อิ. ภวติ.

[๑] ดูเทียบเนตติปกรณ์ ภูมิพโลภิกขุ บ.ท. หน้า ๑๑.

ของอวิชชา บัณฑิตทั้งหลายย่อมรู้อวิชชานั้นได้ด้วยคำเป็นไวพจน์นั้น ๆ เหมือนผู้อยู่ในชนบทนั้น ๆ ทราบความเป็นไปแห่งชนบท. ด้วยว่า อกุศลมูลแม้นั้นท่านเรียกโดยนัยแห่งอวิชชานั้น ดังนั้นอวิชชาจึงเข้ากันไม่ได้กับความหมายอื่น.

สพฺพกมฺมชหสฺส[๑] **ภิกฺขุโนติ**[๒] กามา อาลปิตา. **ยสฺส ติณฺโณ**[๓] **กามปงฺโกติ**[๔] เตเยว กาเม สงฺกาติ อาลปติ. **ภูนมานสฺส**[๕] **ปุเรตรํ รชนฺติ**[๖] เตเยว กาเม รชนฺติ อาลปติ.

บัณฑิต เรียกกามทั้งหลาย (ว่ากรรม) ด้วยคาถาเป็นต้นว่า **ภิกษุละกรรมทั้งหมดได้แล้ว.** เรียกกามเหล่านั้นว่า เปือกตม ด้วยคาถาเป็นต้นว่า **ภิกษุใดข้ามเปือกตมคือกามได้แล้ว.** เรียกกามเหล่านั้นว่า ธุลี ด้วยคาถาเป็นต้นว่า **กำจัดกรรมเป็นดังธุลีที่ตนทำไว้แล้วในก่อน.**

เอวํ สุตฺตมฺหิ โย ธมฺโม เทสิยติ ตสฺส ปริเยฏฺฐิ กตมสฺส ธมฺมสฺส อิทํ นามํ ? กตมสฺส อิทํ เววจนนฺติ ? สพฺพญฺญู หิ เยสํ เยสํ ยา นิรุตฺติ

บัณฑิตพึงแสวงหาธรรมที่ทรงแสดงไว้ในพระสูตร โดยนัยเป็นต้นว่า นี้เป็นชื่อของธรรมไหน ? นี้เป็นไวพจน์ของธรรมไหน ? คือ บัณฑิตพึงแสวงหา

---

๑ โป. สพฺพกามชหสฺส.
๒ ขุ.อุ. ๒๕/๖๖/๑๐๒.
๓ โป. นิตฺถิณฺโณ.
๔ ขุ.อุ. ๒๕/๗๐/๑๐๗.
๕ โป. สุณมานสฺส.
๖ ขุ.อุ. ๒๕/๖๖/๑๐๒.

โหติ, ยถา คามิ เตน เตน เทเสตีติ ตสฺส[๑] เววจนํ ปริเยสิตพฺพํ. อยํ **เววจโน หาโร.**

คำเป็นไวพจน์แห่งธรรมที่พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทรงแสดง ตามภาษาของชาวบ้านนั้น ๆ. นี้จัดเป็น**เววจนหาระ.**

๕๒. ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติหาโร ?

๕๒. ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระเป็นไฉน ?

คือ

จตฺตาริ อริยสจฺจานีติ สุตฺตํ นิทฺทิสติ, นิกฺเขปปญฺญตฺติ. ยา สมุทยปญฺญตฺติ. กพฬีกาเร อาหาเร อตฺถิ ฉนฺโท อตฺถิ ราโค ยาว ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ ปภวปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติ. กพฬีกาเร อาหาเร นตฺถิ ฉนฺโท ฯเปฯ สมุคฺฆาติปญฺญตฺตึ.[๒]

ท่านแสดงไขพระสูตรดังนี้ว่า อริยสัจ ๔ ประการนั้น ก็คือ นิกเขปบัญญัติ สมุทยบัญญัติ คือ ถ้ายังมีความพอใจและความยินดี ... ในกวฬิงการาหาร ไปจนถึงที่ซึ่งวิญญาณก็ตั้งอยู่แล้ว ท่านบัญญัติปภวบัญญัติ ถ้าไม่มีความพอใจ ... ในกวฬิงการาหาร ฯลฯ ท่านบัญญัติสมุคฆาติบัญญัติ.

ตสฺส กามาสวาปิ จิตฺตํ[๓] วิมุจฺจติ, ภวาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ, อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจตีติ ปหานปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติ. ตสิณาย ปุรกฺขตา ปชา ปริสปฺปนฺติ[๔] คาถา มนาปปญฺญตฺตึ ปญฺญเปติ.

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติปหานบัญญัติไว้ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า เมื่อภิกษุนั้น ... จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ, ทรงบัญญัติมนาปบัญญัติไว้ด้วยคาถาเป็นต้นว่า หมู่สัตว์ถูกตัณหา

---

[๑] โป. สี. ติสฺส.

[๒] โป. สมุคฺฆาติ ปญฺญตฺติ. สํ.นิ. ๑๖/๒๔๖/๑๒๒.

[๓] ดูเทียบ ม.มู. ๑๒/๑๗/๑๙.

[๔] โป. ตณฺหา ยสฺส ปุเรกฺขตา ปญฺญา ปริวตฺตติ. ขุ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๑.

อันทำความสะดุ้งห้อมล้อมไว้ ย่อมกระสับกระส่าย.

เอวํ ปน มนาปปญฺญตฺตีติ เอกธมฺมํ ภควา ปญฺญเปติ. น หิ ตณฺหา ทุกฺขสมุทโยติ กาเรตฺวา สพฺพตฺถ ตณฺหาสมุทโย นิทฺทิสิตพฺโพ.

ก็พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติธรรมอย่างหนึ่งไว้ว่า มนาปบัญญัติ ด้วยประการฉะนี้. ก็บัณฑิตไม่พึงทำอธิบายเพียงว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ แต่พึงแสดงไขว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดในกิเลสทั้งปวง.

ยถา อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ วิโนเทติ ปชหตีติ[๑] ปฏิกฺเขปปญฺญตฺติ. เอวํ สพฺเพสํ ธมฺมานํ กุสลานญฺจ อกุสลานญฺจ ยญฺจสฺส ธมฺมกฺเขตฺตํ ภวติ, โส เจว ธมฺโม ตตฺถ ปวตฺตติ. ตทวสิฏฺฐา ธมฺมา ตสฺสานุวตฺตกา โหนฺติ.

ปฏิกเขปบัญญัติ (การเกี่ยวเนื่องด้วยการห้าม) (โดยพระดำรัสเป็นต้นว่า) ภิกษุ ... ย่อมอดกลั้น ย่อมบรรเทา ย่อมละ ... กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ฉันใด, สำหรับปฏิกเขปบัญญัตินั้น ย่อมมีธรรมเขตต์ทั้งแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งปวง ฉันนั้น, อนึ่ง ปฏิกเขปบัญญัติธรรมนั้น ย่อมเป็นไป ในธรรมเขตต์นั้น ธรรมทั้งหลายที่เหลือนอกจากนั้น ย่อมคล้อยไปตามปฏิกเขปบัญญัติธรรมนั้น.

สา ทุวิธา ปญฺญตฺติ ปราธีนปญฺญตฺติ จ สาธีนปญฺญตฺติ จ.[๒]

บัญญัตินั้น มี ๒ อย่าง คือ ปราธีนปัญญัตติ (บัญญัติเนื่องด้วยการพึ่งผู้อื่น) ๑ สาธีนปัญญัตติ (บัญญัติเนื่องด้วยการพึ่งตนเอง) ๑.

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๑๗/๑๙.
[๒] ที. สี. ๙/๑๒๖/๙๗.

กตมา สาธีนปญฺญตฺติ ?

สาธีนปัญญัตติ เป็นไฉน ?

คือ

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑] รูปํ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ สาธีนปญฺญตฺติ.

ข้อที่ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง, คือ รู้ตามเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง, นี้จัดเป็นสาธีนปัญญัตติ.

ปราธีนปญฺญตฺติ จ สา ปญฺญตฺติ ปญฺญาย จ สีลสฺส จ, ยถา จตฺตาริ ฌานานิ ภาเวถ. ตสฺส อตฺถิ สมาธินฺทฺริยํ มุทูนิ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ตานิ จตุปราธีนานิ, ตีณิ อเวจฺจปฺปสาเทหิ[๒] ปราธีนํ สมาธินฺทฺริยํ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ปราธีนาติ จตูสุ อริยสจฺเจสุ อปราธีนํ ปญฺญินฺทฺริยํ, สติปฏฺฐาเนสุ สมฺมปฺปธาเนสุ วีริยินฺทฺริยํ.

ส่วนปราธีนปัญญัตตินั้น เป็นบัญญัติแห่งปัญญาและศีล, เหมือนที่ตรัสว่า เธอทั้งหลายจงเจริญฌาน ๔, สำหรับผู้มีสมาธินทรีย์ มักจะมีอินทรีย์ ๔ อย่างอ่อน อินทรีย์ ๔ เหล่านั้น จัดเป็นฝ่ายปราธีนะ. อินทรีย์ ๓ อย่างไม่หวั่นไหว บัญญัติฝ่ายปราธีนะที่มีสมาธินทรีย์ มักมีอินทรีย์ ๔ ประการ เป็นปราธีนะด้วยดังนั้น ในอริยสัจ ๔ ประการ บัญญัติฝ่ายอปราธีนะ จึงมักจะมีปัญญินทรีย์, ในสติปัฏฐาน ในสัมมัปปธาน บัญญัติฝ่ายอปราธีนะจึงมักจะมีวีริยินทรีย์.

อิติ สเก ปทฏฺฐาเน สเก เขตฺต-สาธีโน โส ธมฺโม, โส จ ตตฺถ ปญฺญาเปตพฺโพ. ตสฺส ปฏิปกฺขา

ธรรมนั้น จัดเป็นสกเขตตสาธีนะในปทัฏฐานของตน ด้วยประการฉะนี้, อนึ่ง บัณฑิตพึงแสดงไขการทำลายที่เป็น

---

๑ สํ.ขนฺธ. ๑๗/๒๗/๑๘.

๒ ฉ ... ปสาเทติ.

นิฆาโต นิทฺทิสิตพฺโพ. เอตฺถายํ อเนกาการปญฺญตฺติ เกน การเณน อยํ ธมฺโม ปญฺญตฺโตติ. อยํ วุจฺจเต **ปญฺญตฺติ**.

ปฏิปักษ์แห่งธรรมนั้น ซึ่งบัญญัติไว้ในที่นั้น. ในที่นี้ ธรรมนี้ ท่านบัญญัติแล้วด้วยเหตุ แห่งการบัญญัติเป็นอเนกประการ. นี้ท่านเรียกว่า**ปัญญัตติหาระ**.

๕๓. ตตฺถ กตโม โอตรโณหาโร ?

๕๓. ในข้อนั้น โอตรณหาระเป็นไฉน ?

คือ

ฉสุ ธมฺเมสุ โอตาเรตพฺพํ. กตเมสุ ฉสุ ? ขนฺเธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ อินฺทฺริเยสุ สจฺเจสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ. นตฺถิ ตํ สุตฺตํ วา คาถา วา พฺยากรณํ วา. อิเมสุ ฉนฺนํ ธมฺมานํ อญฺญตรสฺมึ น สนฺทิสฺสติ.

บัณฑิตพึงยังญาณ ให้หยั่งลงในธรรม ๖ หมวด, ในธรรม ๖ หมวดเป็นไฉน ? คือ ในขันธ์ ๑ ในธาตุ ๑ ในอายตนะ ๑ ในอินทรีย์ ๑ ในสัจจะ ๑ ในปฏิจจสมุปบาท ๑. (ในโอตรณหาระนั้น) ไม่มีสูตร คาถาหรือพยากรณ์. บรรดาสูตรเป็นต้นเหล่านี้ สูตรเหล่านั้นไม่ปรากฏในธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งเลยบรรดาธรรม ๖ หมวดนั้น.

เอตฺตาวตา เอส สพฺพา เทสนา ยา ตา ขนฺธา วา ธาตุโย วา อายตนานิ วา สจฺจานิ วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วา, ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เวทนากฺขนฺโธ ราคโทสโมหานํ ปทฏฺฐานํ.

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ธรรมทั้งหมดนี้ คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท จัดเป็นเทศนา, ในเทศนานั้น สำหรับขันธ์ ๕ เวทนาขันธ์เป็นปทัฏฐานแห่งราคะ โทสะ และโมหะ.

ตตฺถ ติสฺโส เวทนาโย ตสฺส สุขาย เวทนาย โสมนสฺโส สวิจาโร, ทุกฺขาย เวทนาย โทมนสฺโส สวิจาโร,

ในเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบเวทนา ๓ ดังนี้ โสมนัสเวทนาที่เป็นไปกับด้วยวิจารเป็นปทัฏฐานแห่งสุขเวทนา,

อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อุเปกฺโข สวิจาโร.

โทมนัสเวทนาที่เป็นไปกับด้วยวิจาร เป็นปทัฏฐานแห่งทุกขเวทนา, อุเปกขาเวทนาที่เป็นไปกับด้วยวิจารเป็นปทัฏฐานแห่งอทุกขมสุขเวทนา.

ยํ ปุน ตตฺถ เวทยิตํ อิทํ ทุกฺขสจฺจํ. ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺโธ ; ตตฺถ กาโย ปมตฺตสฺส อุปวตฺตติ,[๑] ตญฺจ สงฺขารคโต ทุวิธา จ ภวงฺโคตรณํ กมฺมํ ตีณิ จ สงฺขารานิ ปุญฺญาภิสงฺขารา วา อปุญฺญา วา อาเนญฺชา[๒] วา เหตุ สพฺพสราคสฺส โน วีตราคสฺส, โทสสฺส อภิสงฺขารานิ จ อวีตราโค เจเตติ จ ปกปฺเปติ จ, วีตราโค ปน[๓] เจเตติ จ โน อภิสงฺขโรติ.

ในขันธ์นั้น สิ่งเสวยอารมณ์จัดเป็นทุกขสัจ, ในขันธ์ทั้งหลาย สังขารขันธ์ คือ ในข้อนั้น กายเกิดขึ้นเพราะบุคคล (ผู้ได้กระทำแล้ว) โดยความประมาท. และ (การกระทำที่ประมาทนั้น) ได้ถูกรวมลงในสังขาร, และการกระทำ ก็เป็นทางหยั่งลงสู่ภวังค์โดย ๒ ทาง และสังขารทั้ง ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอเนญชาภิสังขาร เป็นรากเหง้าแห่งความเป็นบุคคลผู้มีราคะทั้งปวง แต่ไม่มีสำหรับบุคคลผู้ปราศจากราคะ, และเหมือนอภิสังขารที่กระทำด้วยโทสะ. บุคคลผู้ยังไม่ปราศจากราคะ ย่อมคิด ย่อมกำหนด. แต่บุคคลผู้ปราศจากราคะ ย่อมไม่คิด และย่อมไม่ปรุงแต่ง.

ยํ อุณฺหํ วชิรํ กฏฺเฐ วา รุกฺเข วา อญฺญตฺถ วา ปตนฺตํ ภินฺทติ จ ฑหติ จ, เอวํ สราคเจตนา เจเตติ

สายฟ้าร้อน เมื่อตกไปที่ไม้แห้งหรือที่อื่นใด ย่อมทำลาย ย่อมเผาไหม้ ฉันใด ผู้มีราคเจตนาก็ย่อมคิด ย่อมปรุงแต่ง

---

๑ โป. ปมตฺตํ อสฺส.
๒ โป. อิ. อานญฺชา.
๓ โป. ปุน.

จ อภิสงฺขโรติ จ. ยถา สตํ วชิรํ น ภินฺทติ น จ ฑหติ, เอวํ วีตราคเจตนา เจเตติ น จ อภิสงฺขโรติ. ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เอโก ขนฺโธ อนินฺทฺริยสรีรํ สญฺญากฺขนฺโธ.

ฉันนั้น. สายฟ้าเย็น เมื่อตกไปที่ไม้แห้งหรือที่อื่นใด ย่อมไม่ทำลาย ไม่เผาไหม้ฉันใด, ผู้ไร้ราคเจตนา ก็ย่อมไม่คิด ย่อมไม่ปรุงแต่ง ฉันนั้น. บรรดาขันธ์ ๕ ในธรรมนั้น ขันธ์อย่างหนึ่งที่ปราศจากอินทรีย์และสรีระ ชื่อว่าสัญญาขันธ์.

ตตฺถ ธาตูนํ อฏฺฐารส ธาตุโย. ตตฺถ ยา รูปี ทส ธาตุโย, ตาสุ เทสิยมานาสุ รูปกฺขนฺโธ นิทฺทิสิตพฺโพ, ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. เยปิ จ ฉ วิญฺญาณกายา มโนธาตุสตฺตมา, ตตฺถ วิญฺญาณกฺขนฺโธ จ นิทฺทิสิตพฺโพ, ทุกขํ อริยสจฺจํ. ธมฺมธาตุ ปน ธมฺม-สโมสรณา, โส ธมฺโม เหตุนา จ นิสฺสนฺเทน จ ผเลน จ กิจฺเจน จ เววจเนน จ เยน เยน อุปลพฺภติ, เตน เตน นิทฺทิสิตพฺโพ. ยทิ วา กุสลา ยทิ วา อกุสลา ยทิ วา อพฺยากตา ยทิ วา อสงฺขตา. ทฺวาทสนฺนํ อายตนานํ ทส อายตนานิ รูปานิ, ตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ นิทฺทิสิตพฺพํ.

ในธรรมเหล่านั้น บรรดาธาตุทั้งหลายมีธาตุ ๑๘ อย่าง. ในธาตุเหล่านั้น รูปมีธาตุ ๑๐, เมื่อแสดงธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงไขถึงรูปขันธ์, นี้จัดเป็นทุกขอริยสัจ. ในกายวิญญาณ ๖ ซึ่งรวมเป็น ๗ กับมโนธาตุนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขถึงวิญญาณขันธ์ไว้ด้วย, นี้ก็จัดเป็นทุกขอริยสัจ, ก็ธัมมธาตุ จัดเป็นที่รวมแห่งธรรม. ธรรมนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ด้วยเหตุ ๑ ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑ ด้วยผล ๑ ด้วยกิจ ๑ ด้วยคำเป็นไวพจน์ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้หาได้นั้น ๆ. ไม่ว่าจะเป็นกุศลธรรมก็ตาม อกุศลธรรมก็ตาม อัพยากตธรรมก็ตาม อสังขตธรรมก็ตาม, บรรดาอายตนะ ๑๒ อย่าง รูปายตนะมี ๑๐, ทุกขอริยสัจนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ด้วย.

รูปกฺขนฺโธ จ มนายตนญฺจ วิญฺญาณกฺขนฺเธน นิทฺทิสิตพฺพํ, ทุกฺขํ

ก็บัณฑิตพึงแสดงไขรูปขันธ์ และมนายตนะไว้ด้วยวิญญาณขันธ์, นี้

อริยสจฺจํ. ธมฺมายตนํ นานาธมฺมสโมสรณํ. ตตฺถ เย ธมฺมา อินฺทฺริยานํ อินฺทฺริเยสุ นิทฺทิสิตพฺพา.[๑] เย อนินฺทฺริยานํ อนินฺทฺริเยสุ นิทฺทิสิตพฺพา.

จัดเป็นทุกขอริยสัจ. ธัมมายตนะ เป็นที่รวมแห่งธรรมต่าง ๆ. ในธรรมเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงไขธรรมที่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์ ไว้ในอินทรีย์ทั้งหลาย. พึงแสดงไขธรรมที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์ ไว้ในธรรมที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์ทั้งหลาย.

ปริยายโต จ โอตาเรตพฺพา. ยถา สา ธมฺมธาตุ ตถา ธมฺมายตนํ ปริเยสิตพฺพํ. ยาเยว หิ ธมฺมธาตุ ตเทว ธมฺมายตนํ อนูนํ อนธิกํ.

อนึ่ง บัณฑิตพึงยังธรรมทั้งหลายให้หยั่งลงโดยอ้อม. พึงแสวงหาธัมมายตนะ เหมือนที่แสวงหาธัมมธาตุ. เพราะธัมมธาตุกับธัมมายตนะนั้น มีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่งไปกว่ากัน.

ตตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อตฺถิ ติวิโธ, อตฺถิ จตุพฺพิโธ, อตฺถิ ทุวิโธ.

ในธรรมนั้น ปฏิจจสมุปบาท มี ๓ อย่างก็มี, มี ๔ อย่างก็มี, มี ๒ อย่างก็มี.

ตตฺถ ติวิโธ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เหตุผลนิสฺสนฺโท. อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ จ อยํ เหตุ, วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺโส เวทนา จ อยํ ปจฺจโย, โย ภโว, อยํ วิปาโก. ยา ชาติ มรณํ, อยํ นิสฺสนฺโท.

ในข้อนั้น ปฏิจจสมุปบาท มี ๓ อย่าง คือ เป็นเหตุ ๑ เป็นผล ๑ เป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑. อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน นี้จัดเป็นเหตุ, วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นี้จัดเป็นปัจจัย (แห่งภพ), ภพนี้จัดเป็นวิบาก. ชาติ มรณะ, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก.

---

[๑] โป. สี. นิทฺทิสิตพฺพํ.

กถํ จตุพฺพิโธ ?

ปฏิจจสมุปบาทมี ๔ อย่าง เป็นอย่างไร ?

คือ

เหตุ ปจฺจโย วิปาโก นิสฺสนฺโท จ.

เป็นเหตุ ๑ เป็นปัจจัย ๑ เป็นวิบาก ๑ เป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก ๑.

อวิชฺชา จ ตณฺหา สงฺขารา จ อุปาทานํ จ, อยํ เหตุ. วิญฺญาณํ นามรูปสฺส ปจฺจโย. นามรูปํ อุปฺปชฺชติ. ตถา อุปฺปนฺนสฺส สฬายตนํ ผสฺโส เวทนา จ อยํ ปจฺจโย. โย ภโว, อยํ วิปาโก. ยา ชาติ ยา จ ชรามรณํ, อยํ นิสฺสนฺโท.

อวิชชา ตัณหา สังขาร อุปาทาน, นี้จัดเป็นเหตุ. วิญญาณ เป็นปัจจัยแห่งนามรูป. นามรูปย่อมเกิดขึ้น. สำหรับนามรูปที่เกิดขึ้นแล้ว มีสฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นปัจจัย. ภพ, นี้จัดเป็นวิบาก. ชาติ ชรา และมรณะ, นี้จัดเป็นวิบากเป็นเครื่องไหลออก.

กถํ ทุวิโธ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ?

ปฏิจจสมุปบาทมี ๒ อย่าง เป็นอย่างไร ?

คือ

อวิชฺชา สงฺขารา ตณฺหา อุปาทานํ, อยํ สมุทโย, วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺโส เวทนา ภโว ชาติ มรณํ จ, อิทํ ทุกฺขํ. ยํ ปน อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ อิมานิ ตปฺปฏิปกฺเขน เทฺว สจฺจานิ. ตสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เยน อากาเรน นิทฺทิฏฺโฐ, เตน เตน นิทฺทิสิตพฺโพ.

อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน, นี้จัดเป็นสมุทัย. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติ มรณะ, นี้จัดเป็นทุกข์. ข้อว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ จัดเป็นสัจจะ ๒ ข้อ โดยปฏิปักขนัย. ดังนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขปฏิจจสมุปบาทไว้ ตามอาการที่ท่านแสดงไขไว้แล้วนั้น ๆ.

ตถา พาวีสติ อินฺทฺริยานิ, ทฺวาทส อินฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยํ เยน โทมนสฺสินฺทฺริยํ, อิทํ ทุกฺขํ. ปุริสินฺทฺริยํ จ อิตฺถินฺทฺริยํ[๑] จ ตณฺหาปทฏฺฐานํ.

อนึ่ง อินทรีย์ ๒๒ อย่าง, อินทรีย์ ๑๒ อย่าง มีจักขุนทรีย์เป็นต้น พึงทราบดังนี้ จักขุนทรีย์ไปจนถึงโทมนัสสินทรีย์, นี้จัดเป็นทุกข์. ปุริสินทรีย์และอิตถินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา.

ยโต ปุริโส ปุริสกานํ นิมิตฺตํ มนสิกโรติ, อถ อชฺฌตฺตํ (จิตฺตํ อสฺส) สารชฺชติ, อยํ อหํกาโร, ยํ ตถา[๒] สารตฺโต พหิทฺธา ปริเยสติ, อยํ มมํกาโร เอวํ อิตฺถี, ตตฺถ สุขินฺทฺริยํ จ โสมนสฺสินฺทฺริยํ จ ปุริสินฺทฺริยสฺสานุวตฺตกา โหนฺติ.

ข้อที่เมื่อบุรุษตระหนักถึงนิมิตของบุรุษ จิตภายในของเขาก็ย่อมกำหนัด, นี้จัดเป็นอหังการ, ข้อที่บุรุษผู้กำหนัดแล้วแสวงหาอารมณ์ภายนอก นี้จัดเป็นมมังการ, สตรีเองก็อย่างนั้น, ในธรรมนั้นสุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ล้วนคล้อยไปตามปุริสินทรีย์.

ตสฺส อธิปฺปายปริปุณฺณา โลภธมฺมา อกุสลมูเล[๓] ปวฑฺเฒนฺติ. ตสฺส เจ อยมธิปฺปาโย น ปาริปูรึ คจฺฉติ. ตสฺส ทุกฺขินฺทฺริยํ จ โทมนสฺสินฺทฺริยํ จ วตฺตติ. โทโส จ อกุสลมูลํ ปวฑฺฒติ.

สำหรับบุรุษนั้น โลภธรรมที่ยังความต้องการให้บริบูรณ์ ย่อมยังอกุศลมูลให้เจริญ. หากความต้องการของเขาไม่บริบูรณ์ ทุกขินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ย่อมเป็นไปแก่เขา, และโทสอกุศลมูลย่อมเจริญ.

สเจ ปน อุเปกฺขา ภาเวติ อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส อนุวตฺตกามา ภวติ. อโมโห จ กุสลมูลํ ปวฑฺฒติ.

ถ้าเขาเจริญอุเบกขา ใคร่จะคล้อยไปตามอุเปกขินทรีย์. อโมหกุศลมูลย่อมเจริญ.

---

๑ โป. ทิฏฺฐิยา.

๒ โป. ยโต ปุริโส ปุริสกานํ ตํ เอวํ กาตพฺพตา? อถ อชฺฌตฺตํ สารชฺชติ. อยํ อหํกาโร ตํ ยสา.

๓ โป. กุสลมูเล.

อิติ สตฺต อินฺทฺริยานิ กิเลสวตฺถุมุปาทาย อนเนฺวมานิ อวมานิ สพฺพสฺส เวทนา อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ. ตตฺถ อฏฺฐ อินฺทฺริยานิ สทฺธินฺทฺริยํ ยาว อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ, อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา.

เพราะมุ่งถึงกิเลสวัตถุ อินทรีย์มี ๗ ประการ ไม่มากไม่น้อย คือ เวทนาทั้งหมด (๕ ประการ) ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑ ด้วยประการฉะนี้. ในธรรมนั้น อินทรีย์ ๘ ประการ ตั้งแต่สัทธินทรีย์ไปจนถึงอัญญาตาวินทรีย์, นี้จัดเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ทสนฺนํ ปญฺจินฺทฺริยานิ[๑] กามราคสฺส ปทฏฺฐานํ. มนินฺทฺริยํ ภวราคสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺญินฺทฺริยานิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ. อิตฺถินฺทฺริยํ จ ปุริสินฺทฺริยํ จ สตฺต ปญฺญาย[๒] ปทฏฺฐานํ.

บรรดาอินทรีย์ ๑๐ ประการ อินทรีย์ ๕ ประการ[๑] เป็นปทัฏฐานแห่งกามราคะ. มนินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่งภวราคะ. ปัญญินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่งรูปราคะ. อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เป็นปทัฏฐานแห่งปัญญา ๗ ประการ.

ตตฺถ เยน เยน อินฺทฺริเยน ยุตฺตํ วา คาถาย โอตาเรตุํ สกฺโกติ, เตน เตน นิทฺทิสิตพฺโพ. เอวํ ขนฺเธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ สจฺเจสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ, อยํ **โอตรโณ หาโร.**

ในข้อนั้น หาระที่ช่วยให้สามารถหยั่งลงสู่สูตรที่ประกอบด้วยอินทรีย์ หรือในคาถาซึ่งเป็นเครื่องมือ ที่บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ในธรรม คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท, นี้จัดเป็น**โอตรณหาระ.**

---

[๑] โป. ปญฺญินฺทฺริยานํ.
[๒] ฉ. สตฺต ปญฺญตฺติยา, อิ. สตฺต ปญฺญาย.

[๑] อินทรีย์ ๕ ประการ ได้แก่จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์.

๕๔. ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

โย คาถา เอเกน อารมฺโภ ภาสิสฺสนฺติ. ตตฺถ เอกิสฺสา ภาสิตาย อวสิฏฺฐาสุ ภาสิตาสุ โส อตฺโถ น นิทฺทิสิตพฺโพ. กึ การณํ ? น หิ ตาว โส อตฺโถ ภาสิโต, โส อภาสิโต น สกฺกา นิทฺทิสิตุํ. ยถา กึ **อปฺปมาโท อมตํ ปทนฺติ**[๑] คาถา อยเมกา คาถา นิทฺทิสิตพฺพา, กึ การณํ ? อตฺถิกฺขาตาว อิมสฺส อารมฺภสฺส อนภาสิตํ.

เอตํ วิเสสโต ญตฺวา
อปฺปมาทมฺหิ ปณฺฑิตา
อปฺปมาเท ปโมทนฺติ
อริยานํ โคจเร รตาติ.[๑]

๕๔. ในหาระนั้น โสธนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ข้อความว่า จักกล่าวใจความแห่งคาถา ด้วยคำคำหนึ่ง. **ในข้อนั้น** เมื่อกล่าวคาถาที่เหลือแห่งคาถาคาถาหนึ่งที่กล่าวไว้แล้ว เนื้อความนั้นยังไม่เป็นอันแสดงไขไว้. เป็นอย่างไร ? อันดับแรก เพราะเมื่อความนั้นยังไม่ได้กล่าวไว้, เมื่อไม่ได้กล่าวไว้ จึงไม่อาจแสดงไขได้, เหมือนคาถาว่า **ความไม่ประมาทเป็นทางเครื่องถึงอมตนิพพาน** จัดเป็นคาถาหนึ่งที่พึงแสดงไขไว้, เป็นอย่างไร ? คือ เพราะมีคำที่ต้องกล่าว ใจความเริ่มต้นแห่งคาถานี้ จึงชื่อว่ายังมิได้กล่าวก็หามิได้.

บัณฑิตทั้งหลาย ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ทราบเหตุนั้นโดยความแปลกกันแล้ว ย่อมบันเทิง ในความไม่ประมาท ยินดีแล้ว ในธรรมอันเป็นโคจรของพระอริยเจ้าทั้งหลาย.

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

อิทํ ภาสิตํ.[๑] อิมิสฺสาปิ คาถาย ภาสิตาย อตฺโถ นิทฺทิสิตพฺโพ. กึ การณํ ? อตฺถิ ตตฺถ อวสิฏฺฐํ. **เต ฌายิโน**[๒] **สาตติกา นิจฺจํ ทฬฺห-ปรกฺกมาติ** คาถา, เอวํ อิมา คาถาโย อุปธาริตา ยทา ภวนฺติ, ตทา อตฺโถ นิทฺทิสิตพฺโพ. เอวํ อสฺสุตปุพฺเพสุ สุตฺเตสุ พฺยากรเณสุ วา เอกุทฺเทโส ภาสิโต. ยา วีมํสา ตุลนา อิทํ อตฺถิ กิจฺจํ, อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํ ตสฺส เววจนํ นิทฺทิฏฺฐํ วา น วาติ. ตตฺถ ยา วีมํสา, อยํ วุจฺจเต **โสธโน หาโร**.

พระผู้มีพระภาค ตรัสพระดำรัสอันเป็นคาถานี้ไว้แล้ว. เนื้อความแห่งพระคาถานี้ที่ตรัสแล้ว บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ด้วย. อะไรเป็นเหตุ ? เหตุเพราะยังมีพระดำรัสที่เหลือ ในพระคาถานั้น. คาถาว่า **ท่านเหล่านั้นเป็นนักปราชญ์เพ่งพินิจ มีความเพียรเป็นไปติดต่อ มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์** พึงทราบดังนี้ ในคราวที่ทรงคาถาเหล่านี้ไว้ พึงแสดงไขเนื้อความไว้ด้วย. อุทเทสหนึ่งที่ตรัสไว้ในสูตร หรือในพยากรณ์ที่ยังไม่เคยสดับก็ฉันนั้น, มีกิจคือการพิจารณา ได้แก่ การประเมิน โดยนัยเป็นต้นว่า พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว คำอันเป็นไวพจน์ แห่งพระสูตรนั้นทรงแสดงไขไว้แล้ว หรือยังไม่ได้แสดงไขไว้. ในกิจนั้น การพิจารณานี้ท่านเรียกว่า **โสธนหาระ.**

๕๕. ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร ?

๕๕. ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เอกตฺตตา จ เวมตฺตตา จ. ตตฺถ กิตปญฺญตฺติ[๓] จ กิจฺจปญฺญตฺติ จ,

เอกัตตตา (ความเป็นธรรมเหมือนกัน) ๑ เวมัตตตา (ความเป็น

[๑] โป. อภาสิตํ.

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

[๓] โป. อิ. ปญฺญตฺติ.

สา เอกตฺตตา จ เวมตฺตตา จ ยถา ปญฺญตฺติ เอกเววจเนน เวมตฺตตา ปชานาตีติ ปญฺญา, สา จ อาธิปเตยฺยฏฺเฐน ปญฺญตฺติ. ยํ อโนมตฺติยฏฺเฐน ปญฺญตฺตนฺติ. ตํ อโนมตฺติยฏฺเฐน ปญฺญาพลํ.

ธรรมต่างกัน) ๑. ในหาระนั้น มีทั้งกิตบัญญัติ (บัญญัติที่เป็นเครื่องหมายของกัตตุวาจก) ทั้งกิจจบัญญัติ(บัญญัติที่เป็นเครื่องหมาย ของกัมมวาจก) บัญญัตินั้นแหละเป็นเอกัตตตา และเป็นเวมัตตตา ยกตัวอย่างคำว่าบัญญัติทั้งตามความหมายที่เหมือนกัน ทั้งตามความหมายที่ต่างกัน ก็ได้แก่ปัญญา เพราะรู้ได้ทั่วไป. ปัญญานั้นชื่อว่าบัญญัติเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่. สิ่งที่บัญญัติไว้เพราะอรรถว่าไม่ต่ำต้อยนั้น ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะอรรถว่าไม่ต่ำต้อย.

ตนฺนฺภูตา โคจรตฺตวสา เสว สติ ตีสุ รตเนสุ อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สํฆานุสฺสติ อวิปรีตานุสฺสรณตาย. สมฺมาทิฏฺฐิ ธมฺมานํ ปวิจเยน ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค อภินีหารโต อภิญฺญาติ.

สติที่ครอบงำอารมณ์ มีอำนาจในอารมณ์ ได้แก่ อนุสสติในรัตนะ ๓ คือ พุทธานุสสติ ๑ ธัมมานุสสติ ๑ สังฆานุสสติ ๑ เพราะเป็นการระลึกที่ไม่วิปริต. สัมมาทิฏฐิ จัดเป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะเป็นการวิจัยธรรม จัดเป็นอภิญญา เพราะเป็นเครื่องนำออกด้วยประการฉะนี้.

สงฺเขเปน มคฺคา กา[๑] วตฺถุ อวิโกปนตาย เอกตฺตตา, ยถา อุเณฺหน สํสฏฺฐํ อุโณฺหทกํ, สีเตน สํสฏฺฐํ สีโตทกํ

ว่าโดยย่อ มรรคมีอะไรเป็นที่ตั้งจึงชื่อว่าเป็นเอกัตตตาธรรม เพราะไม่กำเริบ. เหมือนน้ำที่เจือด้วยน้ำร้อน

---

[๑] สี. มคฺคตา.

ขาโรทกํ คุโฬหทกนฺติ, อิทํ เอกตฺตตา เวมตฺตตา จ.

จัดเป็นน้ำร้อน, ที่เจือด้วยน้ำเย็น จัดเป็นน้ำเย็น, น้ำด่าง น้ำแข็ง, นี้จัดเป็นเอกัตตตา และเวมัตตตา.

อตฺถิ ปุน ธมฺโม นานาธมฺมสํฆโต เอกโต ยถารูปํ จตฺตาโร มหาภูตา,[๑] ตญฺจ รูปนฺติ เอกตฺตตา. ปฐวีธาตุ อาโป เตโช วาโยธาตูติ เวมตฺตตา.

จากกลุ่มธรรมต่าง ๆ ยังมีธรรมอีกอย่างหนึ่ง เป็นหนึ่ง คือรูป เป็นสี่คือมหาภูต, คำว่า รูป จัดเป็นเอกัตตตา คำว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จัดเป็นเวมัตตตา.

เอวํ สพฺพา จตสฺโส ธาตุโย รูปนฺติ เอกตฺตตา, ปฐวีธาตุ อาโป เตโช วาโยธาตูติ เวมตฺตตา. ปฐวีธาตูติ ลกฺขณโต เอกตฺตตา, สงฺกิณฺณวตฺถุโต เวมตฺตตา.

ธาตุ ๔ ทั้งปวงก็อย่างนั้น คือ คำว่า รูป จัดเป็นเอกัตตตา, คำว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จัดเป็นเวมัตตตา. คำว่า ปฐวีธาตุ โดยลักษณะ จัดเป็นเอกัตตตาธรรม, โดยที่ตั้งซึ่งคละกัน จัดเป็นเวมัตตตา.

ยํ กิญฺจ กกฺขฬลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ ปฐวีธาตูติ เอกตฺตตา. เกสา โลมา นขา ทนฺตา ฉวิ จมฺมนฺติ เวมตฺตตา. เอวํ สพฺพา[๒] จตสฺโส ธาตุโย รูปนฺติ เอกตฺตํ. สทฺทา[๓] คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพาติ เวมตฺตตา.

คำว่า สิ่งที่มีลักษณะแข้นแข็งทั้งหมดเป็นปฐวีธาตุ จัดเป็นเอกัตตตา. คำว่า ผม ขน เล็บ ฟัน ผิว หนัง จัดเป็นเวมัตตตา, ธาตุ ๔ ทั้งหมดก็อย่างนั้น คือ คำว่า รูป จัดเป็นเอกัตตตา. คำว่า เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ จัดเป็นเวมัตตตา.

---

[๑] โป. วาเรตพฺพา.
[๒] โป. สพฺพํ.
[๓] โป. สทฺธา.

อตฺถิ ปุน ธมฺโม เวมตฺตตา อญฺโญ นามํ ลภติ. ยถา กายานุปสฺสนาย นวสญฺญา[๑] วินีลกสญฺญา อุทฺธุมาตกสญฺญา, อยํ อสุภสญฺญา. ยา เอกตฺตตา อารมฺมณโต เวมตฺตตา,[๒] สา เอวํ สญฺญา เวทนาสุ อาทีนวํ สมนุปสฺสโต ตถาธิฏฺฐานํ สมาธินฺทฺริยํ จ สาเยว ธมฺเมสุ ตตฺถ สญฺญาภาวนา วีริยินฺทฺริยํ จ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสนา, จิตฺเต อตฺตสญฺญํ ปชหโต ปญฺญินฺทฺริยํ จ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสนา.

ยังมีเวมัตตตาธรรม ได้ชื่อว่าเป็นอย่างอื่น เหมือนกายานุปัสสนา มีสัญญา ๙ ... วินีลกสัญญา อุทธุมาตกสัญญา ... นี้จัดเป็นอสุภสัญญา. สัญญาที่เป็นเอกัตตตา และเวมัตตตาโดยอารมณ์, สำหรับผู้พิจารณาเห็นโทษ ในเวทนาอย่างนี้ สัญญานั้นจัดเป็นสมาธินทรีย์ที่ตั้งมั่นอย่างนั้น, สัญญาภาวนาในธรรมทั้งหลายนั้น และวีริยินทรีย์ จัดเป็นการพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ปัญญินทรีย์ของผู้ละอัตตสัญญาในจิตได้แล้ว จัดเป็นการพิจารณาเห็นจิตในจิต.

โย โกจิ ญาณปจาโร สพฺพโส ปญฺญาย โคจโร ปญฺญา, อยํ เวมตฺตตา, ยถา กามราโค ภวราโค ทิฏฺฐิราโคติ เวมตฺตตา ตณฺหาย. อิติ ยํ เอกตฺตตาย จ เวมตฺตตาย จ ญาณํ วีมํสนา ตุลนา, อยํ อธิฏฺฐาโน หาโร.

ญาณปจาร ที่ท่องเที่ยวไปด้วยปัญญา โดยประการทั้งปวง ซึ่งเป็นปัญญา, นี้จัดเป็นเวมัตตตา, เหมือนตัณหาปจารที่ว่ากามราคะ ภวราคะ ทิฏฐิราคะ จัดเป็นเวมัตตตาแห่งตัณหา. การรู้ การพิจารณา การประเมิน เอกัตตตา และเวมัตตตาด้วยประการฉะนี้, นี้จัดเป็นอธิฏฐานหาระ.

---

[๑] ดูเทียบ วิสุทฺธิ. มภ. ๑/๑๐๒/๒๘๖.

[๒] โป. เวมตฺตโต.

๕๖. ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร หาโร ?

สเหตุ สปฺปจฺจยํ โวทานญฺจ สงฺกิเลโส จ, ยํ ตทุภยํ ปริเยฏฺฐิ, ปริกฺขาโร[๑] หาโร.

อิติ ธมฺมานํ สเหตุกานํ เหตุ ปริเยสิตพฺโพ, สปฺปจฺจยานํ ปจฺจโย ปริเยสิตพฺโพ.

ตตฺถ กึ นานากรณํ. เหตุสฺส จ ปจฺจยสฺส จ. สภาโว เหตุ, ปรภาโว ปจฺจโย. ปรภาวสฺส ปจฺจโย เหตุปิ, สภาวสฺส เหตุยา ปรภาวสฺส กสฺสจิ ปจฺจโย อวุตฺโต เหตุ, วุตฺโต ปจฺจโย. อชฺฌตฺติโก เหตุ, พาหิโร ปจฺจโย. สภาโว เหตุ, ปรภาโว ปจฺจโย. นิพฺพตฺตโก เหตุ, ปฏิคฺคาหโก[๒] ปจฺจโย. เนวาสิโก เหตุ, อาคนฺตุโก ปจฺจโย. อสาธารโณ เหตุ, สาธารโณ ปจฺจโย. เอโกเยว เหตุ, อปราปโร ปจฺจโย.

๕๖. ในหาระนั้น ปริกขารหาระเป็นไฉน ?

คือ

โวทานะ และสังกิเลสที่มีทั้งเหตุและปัจจัย, หาระที่ต้องหาทั้งเหตุ ทั้งปัจจัยทั้งสองนั้น จัดเป็นปริกขารหาระ.

บัณฑิตควรแสวงหาเหตุแห่งธรรมที่มีเหตุ, ควรแสวงหาปัจจัยแห่งธรรมที่มีปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ในธรรมนั้น สำหรับเหตุและปัจจัยมีอะไรเป็นเครื่องทำให้ต่างกัน. ภาวะของตนเป็นเหตุ ภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย, ปัจจัยแห่งภาวะ ของผู้อื่นเป็นเหตุบ้าง, เพราะเป็นเหตุแห่งภาวะของตน, ปัจจัยแห่งภาวะของผู้อื่นบางอย่าง ท่านจึงไม่กล่าวว่าเป็นเหตุ แต่กล่าวว่าเป็นปัจจัย, ภาวะที่เป็นไปในภายในเป็นเหตุ, ภาวะที่เป็นไปในภายนอกเป็นปัจจัย, ภาวะของตนเป็นเหตุ, ภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย. ภาวะที่ให้เกิดเป็นเหตุ, ภาวะผู้รับเป็นปัจจัย. ภาวะที่อยู่ประจำเป็นเหตุ, ภาวะที่จรมาเป็นปัจจัย, ภาวะที่เป็น

---

[๑] โป. สปริกฺขาโร.

[๒] ม. ปิคฺคาหโก.

อสาธารณะเป็นเหตุ, ภาวะที่เป็นสาธารณะเป็นปัจจัย, ภาวะตัวเดียวแท้ ๆ เป็นเหตุ, ภาวะที่สืบ ๆ กันมาเป็นปัจจัย.

เหตุสฺส อุปกรณํ สมุฏฺฐานตฺเถน. สมุฏฺฐานํ เหตุ. ตตฺถ[๑] ทุวิโธ ปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจโย จ ปรมฺปรปจฺจโย จ. เหตุปิ ทุวิโธ สมนนฺตรเหตุ จ ปรมฺปรเหตุ จ.

บัณฑิตพึงรวบรวมอุปกรณ์แห่งเหตุ. การรวบรวมเป็นเหตุ. ในการรวบรวมนั้น มีปัจจัย ๒ อย่าง คือ สมนันตรปัจจัย ๑ ปรัมปรปัจจัย ๑. แม้เหตุก็มี ๒ อย่าง คือ สมนันตรเหตุ ๑ ปรัมปรเหตุ ๑.

ตตฺถ กตโม ปรมฺปรปจฺจโย ?

ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น ปรัมปรปัจจัยเป็นไฉน ?

คือ

อวิชฺชา นามรูปสฺส ปรมฺปรปจฺจโย วิญฺญาณํ สมนนฺตรปจฺจยตาย ปจฺจโย. ยทิ อาทิมฺหิ อวิชฺชานิโรโธ ภวติ นามรูปสฺส นิโรโธปิ.

อวิชชาเป็นปรัมปรปัจจัยแห่งนามรูป, วิญญาณก็เป็นปัจจัยแห่งนามรูปเหมือนกัน เพราะเป็นสมนันตรปัจจัย. ถ้าในเบื้องต้นอวิชชาดับ นามรูปก็จะดับตามไปด้วย.

ตตฺถ สมนนฺตรํ กึ การณํ ? ปรมฺปรปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจโย สมุฏฺฐานิโต. อยํ ปจฺจยโต.

ในธรรมนั้น มีอะไรเป็นสมนันตรปัจจัย ? ปรัมปรปัจจัย สมนันตรปัจจัย ท่านรวบรวมไว้แล้ว, นี้เป็นการรวบรวมโดยปัจจัย.

---

[๑] โป. ตตฺถ ทุวิโธ เหตุ.

ตตฺถ กตโม ปรมฺปรเหตุ ?

ในเหตุ ๒ อย่างนั้น ปรัมปรเหตุเป็นไฉน ?

คือ

อวิชฺชา[๑] วิชานนฺตสฺส ปรมฺปรเหตุตาย[๒] เหตุ. อญฺญากาโร สมนนฺตรเหตุตาย[๓] เหตุ. ยสฺส หิ ยํ สมนนฺตรํ นิพฺพตฺตติ, โส ตสฺส เหตุปิ ชาตินิโรธา พหิ อาการนิโรโธ, อาการนิโรธา ทณฺฑนิโรโธ, ทณฺฑนิโรธา ขณฺฑนิโรโธ. เอวํ เหตุปิ ทฺวิโธ.

สำหรับผู้รู้แจ้ง มีอวิชชาเป็นเหตุ เพราะเป็นปรัมปรเหตุ. มีอาการอย่างอื่นเป็นเหตุ เพราะเป็นสมนันตรเหตุ, ก็ภาวะใดมีสมนันตรปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะนั้น ก็จัดเป็นเหตุแห่งสมนันตรปัจจัยนั้น, คือ เพราะชาติดับ อาการภายนอกก็ดับ, เพราะอาการดับ ทัณฑะก็ดับ, เพราะทัณฑะดับ ขัณฑะก็ดับด้วย. แม้เหตุทั้งสองก็อย่างนั้น.

โสปิ ปจฺจโย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺโน : ยถา อวิชฺชา ปจฺจโย, ตสฺสา ปุน กึ ปจฺจโย ? อโยนิโส มนสิกาโร. สา กสฺส ปจฺจโย ? สงฺขารานํ, อิติ ปจฺจโย จ สมุปฺปนฺนญฺจ, ตสฺส โก เหตุ ? อวิชฺชาเยว.[๔] ตถา หิ ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติ.

ปัจจัยแม้นั้น ก็คือภาวะที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นร่วมกัน. เหมือนอย่างอวิชชาเป็นปัจจัย, อะไรเป็นปัจจัยแห่งอวิชชานั้นอีก ? อโยนิโสมนสิการ. อวิชชานั้น เป็นปัจจัยแห่งอะไร ? แห่งสังขารทั้งหลาย. เพราะเหตุนี้ (อวิชชา) จึงเป็นปัจจัยและภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกัน.

---

[๑] โป. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] โป. อิ. ปรมฺปรเหตุกาย.
[๓] โป. อิ. เหตุตาย.
[๔] โป. เอวํ เหตุปิ ทฺวิธา. โส ตาหิ ปสฺสิตพฺโพ. ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ยถา อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺส ปุน กึ ปจฺจโย ? อโยนิโส มนสิกาโร. โส กสฺส ปจฺจโย ? สงฺขารานํ, อิติ ปจฺจโย จ สมุปฺปนฺนํ จ ตสฺส โก เหตุ ? อวิชฺชาเยว.

อะไรเป็นเหตุแห่งปัจจัยและภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกันนั้น? อวิชชานั่นเอง. เป็นความจริง เบื้องต้นและที่สุดแห่งอวิชชานั้นย่อมไม่ปรากฏ ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ อวิชฺชานุสโย อวิชฺชาปริยุฏฺฐานสฺส เหตุ ปุริมา เหตุ ปจฺฉา ปจฺจโย, สาปิ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย จตูหิ การเณหิ สหชาตปจฺจยตาย สมนนฺตรปจฺจยตาย อภิสนฺทนปจฺจยตาย ปติฏฺฐานปจฺจยตาย.[1]

ในธรรมนั้น อวิชชานุสัย เป็นเหตุ คือ เป็นเหตุต้น เป็นปัจจัยหลังแห่งความกลุ้มรุมเพราะอวิชชา, อวิชชานั้นเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นสหชาตปัจจัย ๑ เพราะเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ เพราะเป็นอภิสันทนปัจจัย ๑ เพราะเป็นปติฏฐานปัจจัย ๑.

๕๗. กถํ สหชาตปจฺจยตาย อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย? ยํ จิตฺตํ ราคปริยุฏฺฐํ, ตตฺถ อวิชฺชาปริยุฏฺฐาเนน สพฺพํ ปญฺญาย โคจรํ หนฺติ. ตตฺถ สงฺขารา ติปจฺจยฏฺฐิกา ลทฺธาภูมิกรมหตฺตสฺส[2] อยํ อวิชฺชาสหสมุปฺปนฺนํ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตมาปชฺชนฺตี จตูหิ การเณหิ ปญฺญา ปหียติ.

๕๗. อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเป็นสหชาตปัจจัยอย่างไร ? ในจิตที่ถูกราคะกลุ้มรุมนั้น, อวิชชาย่อมกำจัดทางเที่ยวไปแห่งปัญญาทั้งหมด เพราะความกลุ้มรุมแห่งอวิชชา, ในที่นั้น สังขารทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัย ๓ ก็จะได้รับการเป็นใหญ่ในการทำภูมิ ปัญญาที่ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ที่เกิดขึ้นพร้อมกับอวิชชานี้ย่อมถูกละไปเพราะเหตุ ๔ อย่าง.

---

[1] โป. ตํสหชาตปจฺจยตาย, อิ. อภิฏฺฐานปจฺจยตาย.

[2] โป. อทฺธาภูมิกรามหตฺตสฺส.

กตเมหิ จตูหิ ?

เหตุ ๔ อย่าง เป็นไฉน ? คือ

อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ สํโยชนํ อุปาทานํ. ตตฺถ อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ ชาติ ปริยุฏฺฐิตา, สํยุชฺชติ สํยุตฺตา, อุปาทิยติ อุปาทานปจฺจยา ภโว.

อนุสัย ๑ ปริยุฏฐาน ๑ สังโยชน์ ๑ อุปาทาน ๑. ในเหตุเหล่านั้น อนุสัยและปริยุฏฐาน ได้แก่ ชาติที่ถูกกิเลสกลุ้มรุม, สังโยชน์ ได้แก่ กิเลสที่ถูกประกอบไว้ คือ ประกอบพร้อมไว้, อุปาทาน ได้แก่ ภพที่ถูกยึดมั่น คือ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี.

เอวํ เต สงฺขารา ติวิธา อุปฺปนฺนา, ภูมิคตา, มหตายํ มคฺเคน อวินิวตฺติตาติ ถามคตา[๑] อปติวินีตาติปิ เต สงฺขาราติ วุจฺจติ.

สังขารเหล่านั้น มี ๓ ประการ คือ เกิดขึ้น ๑ ถึงภูมิ ๑ ส่วนใหญ่ให้กลับไม่ได้ด้วยมรรค ๑ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกสังขารเหล่านั้นว่า มีกำลัง และอันปุถุชนบรรเทาไม่ได้แล้ว.

เอวํ สเหตุสมุปฺปนฺนฏฺเฐน อตฺถิเมว ปจฺจยา สงฺขารานํ ปจฺจโย, นิทฺทิฏฺฐํ อปเนตฺวา กุสลํ อกุสลํ กุสโล จ อกุสโล จ ปกฺขิปิตพฺโพ, วิปากธมฺมา อปเนตฺวา วจนียํ อวจนียํ วจนียญฺจ อวจนียญฺจ ปกฺขิปิตพฺพํ, ภวอเปวิริตฺตา สพฺพสุตฺตํ ปริกฺขิปิตพฺพํ.

ยังมีสิ่งที่ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นพร้อมกับเหตุ จัดเป็นปัจจัย แห่งสังขารทั้งหลายอย่างนี้, บัณฑิตพึงนำกุศลปัจจัย อกุศลปัจจัยที่แสดงไขไว้แล้วออกไปเสีย แล้วพึงใส่กุศลปัจจัย อกุศลปัจจัยใหม่ (เข้าไปแทน). พึงนำปัจจัยที่ควรกล่าวถึง ที่ไม่ควรกล่าวถึง ออกจากวิปากธรรมแล้ว พึงใส่

๑ ม. นาสณฺณตฺถ อยํ มคฺเคน วินีตตฺตายาติ เต ถามคตา.

ปัจจัยที่ควรกล่าวถึง และไม่ควรกล่าวถึงใหม่ (เข้าไปแทน), เพราะยังไม่พรากไปจากภพ บัณฑิตพึงเพิ่มพระสูตรทั้งหมดเข้าไป.

ทส ตถาคตพลานิ จตฺตาริ เวสารชฺชานิ ปุญฺญานิ อนญฺญากตํ อวิชฺชา สมนนฺตรปจฺจยตาย สงฺขารานํ ปจฺจโย, เยน จิตฺเตน สห สมุปฺปนฺนา อวิชฺชา ตสฺส จิตฺตสฺส สมนนฺตรจิตฺตํ สมุปฺปนฺนนฺติ, ตสฺส ยํ สมนนฺตรจิตฺตํ สมุปฺปนฺนนฺติ ตสฺส ปจฺฉิมสฺส จิตฺตสฺส ปุริมจิตฺตํ เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย, เตน อวิชฺชา เหตุ เตน จิตฺเตน อุปาทานํ อโนกาสกตา ญาณํ น อุปฺปชฺชนฺติ.

กำลังพระตถาคต ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ บุญ สิ่งที่กระทำด้วยการไม่รู้ อวิชชา จัดเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเป็นสมนันตรปัจจัย, ปุริมจิต จัดเป็นปัจจัยแห่งปัจฉิมจิต ดวงที่เป็นสมนันตรจิต ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอวิชชา ที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้น ๆ เพราะเป็นเหตุปัจจัย, ดังนั้น อวิชชา จึงจัดเป็นเหตุ เพราะยังไม่ได้โอกาส แห่งอุปาทานญาณจึงไม่เกิดขึ้นกับจิตนั้น.

ยา ตสฺส อปฺปมาทา ธาตุ อภิชฺฌาภิสนฺทิตา ตหึ วิปลฺลาสา อุปฺปชฺชนฺติ อสุเภ สุภนฺติ ทุกฺเข สุขนฺติ, ตตฺถ สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ รตฺตา[๑] ทุฏฺฐา มูลสฺส เจตนา, ราคปริยุฏฺฐาเนน พฺยาปาทปริยุฏฺฐาเนน

ในอัปปมาทธาตุ แห่งญาณนั้น ที่ถูกอภิชฌาผูกมัด ย่อมเกิดวิปลาสขึ้น โดยนัยเป็นต้นว่า... ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ... ในวิปลาสนั้น สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น โดยมีราคะ โทสะ และเจตนาเป็นมูล, ทิฏฐิวิปลาส

---

[๑] อิ. อตฺตา.

อวิชฺชาปริยุฏฺฐาเนน ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส วตฺถุนิทฺเทเส นิทฺทิสิตพฺโพ.

บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ ในวัตถุนิทเทส เพราะถูกราคะกลุ้มรุม เพราะถูกพยาบาทกลุ้มรุม เพราะถูกอวิชชากลุ้มรุม.

ยํ วิปรีตจิตฺโต วิชานาติ อยํ จิตฺตวิปลฺลาโส, ยา วิปรีตสญฺญา อุปคฺคณฺหาติ อยํ สญฺญาวิปลฺลาโส. ยํ วิปรีตทิฏฺฐิ อภินิวิสติ, อยํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส.

ข้อที่ผู้มีจิตวิปริตรู้แจ้ง นี้จัดเป็นจิตตวิปลาส, ข้อที่ถือต่างไป เพราะมีสัญญาวิปริต นี้จัดเป็นสัญญาวิปลาส ข้อที่ผู้มีทิฏฐิวิปริตยึดมั่น, นี้จัดเป็นทิฏฐิวิปลาส.

อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ วฑฺฒนฺติ, ตีณิ อกุสลานิ อโยนิโส มนสิกาเร อุปฺปนฺนํ วิญฺญาณญฺจ วิชฺชญฺจ กโรนฺติ. อิติ ปุพฺพาปรนฺเต อกุสลานาตริตโร สงฺขารา วุฑฺฒึ เวปุลฺลตํ คจฺฉนฺติ.

มิจฉัตตะ ๘ ย่อมเจริญ, อกุศล ๓ อย่าง ย่อมก่อวิญญาณ และวิชชาให้เกิดขึ้นในอโยนิโสมนสิการ. ในเบื้องต้นและเบื้องปลาย สังขารทั้งหลายที่ไม่ยิ่งหรือยิ่งกว่าอกุศล ย่อมถึงความเจริญไพบูลย์ ด้วยประการฉะนี้.

เต จ มหตา จ อปฺปฏิวิทิตา โปโนพฺภวิกา สงฺขารา ภวนฺติ.

ก็สังขารเหล่านั้น เป็นสภาวะใหญ่ที่บุคคลยังไม่รู้แจ้ง ย่อมก่อให้เกิดภพใหม่ได้.

อิติ เอวํ อวิชฺชา สหชาตปจฺจยตาย สงฺขารานํ ปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจยตาย จ.

อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเป็นสหชาตปัจจัย และเพราะเป็นสมนันตรปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

๕๘. กถํ อภิสนฺทนากาเรน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย ?

สา อวิชฺชา เต สงฺขาเร อภิสนฺเนติ ปริปฺผรติ. เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา ปทุมํ วา ตํ อุทเก วฑฺฒํ อสุส, สีเตน วารินา อภิสนฺนํ ปริสนฺทนํ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ. เอวํ อภิสนฺทนฏฺเฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย.

กถํ ปติฏฺฐหนฏฺเฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย ?

เต สงฺขารา อวิชฺชายํ นิสฺสาย วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ อาปชฺชนฺติ. เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา ปทุมํ วา ปฐวึ นิสฺสาย ปฐวึ ปติฏฺฐาย วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ. เอเต สงฺขารา อวิชฺชายํ ปติฏฺฐิตา อวิชฺชายํ นิสฺสาย วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ คจฺฉนฺติ. เอวํ ปติฏฺฐหนฏฺเฐน อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย.

๕๘. อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย โดยอาการเป็นเครื่องไหลออกอย่างไร ?

คือ

อวิชชานั้นย่อมหลั่งออก ได้แก่ กระจายออก ซึ่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้น. อุบลหรือปทุมเจริญในน้ำ อันน้ำเย็นไหลท่วม แผ่ซ่านไปทั่ว ย่อมถึงความเจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์ ชื่อแม้ฉันใด. อวิชชา ก็ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย โดยอาการเป็นเครื่องไหลออกฉันนั้น.

อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งอย่างไร ?

คือ

สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงการเจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์ เพราะอาศัยอวิชชา อุบลหรือปทุม อาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดิน จึงถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ได้ แม้ฉันใด. สังขารทั้งหลายเหล่านี้ก็ตั้งอยู่บนอวิชชา อาศัยอวิชชาจึงถึงความเจริญ รุ่งเรือง ไพบูลย์ได้ ฉันนั้น. อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง ด้วยอาการอย่างนี้.

ปุน ราคสหคตสฺส กมฺมสฺส[๑] วิปาเกน ปฏิสนฺธิมฺหิ ภโว นิพฺพตฺตติ, ตํ กมฺมสฺส สพฺพํ อภินิวิฏฺฐํ อญฺญาณวเสน โปโนพฺภวิกา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ, เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อตฺถิ.

ข้ออื่นอีก ภพย่อมเกิดขึ้นในปฏิสนธิ เพราะวิบากกรรม ที่ยังเกี่ยวเนื่องด้วยราคะ, ความถือมั่นทั้งหมดแห่งกรรมนั้น ท่านเรียกว่าสังขารที่เกิดใหม่ เพราะความไม่รู้, เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารทั้งหลายจึงมีแม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ปุน ปญฺจสุ เย จ เสกฺขา ปุคฺคลา, เย จ อสญฺญิสมาปตฺตึ สมาปนฺนา, เย จ ภวคตา,[๒] เย จ อนฺโตคตาเยว สํเสทชา, เย จ วา ปน อญฺโญ หิ โกจิ อนาคามิภูตา น เจเตนฺติ น จ ปตฺเถนฺติ.

ข้ออื่นอีก บรรดาบุคคล ๕ จำพวก คือ เสกขบุคคล ๑ บุคคลผู้เข้าถึงอสัญญีสมาบัติ ๑ บุคคลผู้ท่องไปในภพ ๑ บุคคลผู้เกิดในเถ้าไคลที่ยังอยู่ในภายใน ๑ บุคคลผู้ไม่กลับมา ไม่คิดและไม่ปรารถนา ๑.

เตสํ กึ ปจฺจยา สงฺขารา ?

สำหรับบุคคลเหล่านั้น สังขารเป็นปัจจัยได้อย่างไร ?

ปุน ราคา อตฺถิ เตสํ สงฺขารานิ อุปาทานานิ[๓] จิตฺตมนุสฺสรนฺติเยว อวิปกฺกวิปากสมูหตา[๔] อสมุจฺฉินฺนปจฺจยา เตสํ ปุน จ คโต ภวติ. เอวมฺปิ หิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.

ข้ออื่นอีก สำหรับบุคคลผู้ยังมีราคะ จิตย่อมระลึกอยู่ซึ่งสังขารอุปาทานนั้นแล เพราะยังไม่ถอนสิ่งที่มิใช่วิบากและวิบาก เพราะยังไม่ตัดขาดปัจจัย เขาจึงต้องตกไปในสังขารเหล่านั้น, ก็เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

---

[๑] โป. อิ. กามสฺสล, เอวมฺปริปิ.
[๒] โป. ภควตา.
[๓] โป. อิ. อุปาทานํ.
[๔] โป. อิ. สมูหโต.

ปุน สา เต น อุปาทานา นปิ สงฺขารา อตฺถิ, ปุน เตสํ สตฺต อนุสยา อสมูหตา อสมุจฺฉินฺนา ตทารมฺมณํ ภวติ. วิญฺญาณสฺส ปติฏฺฐาย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.

ข้ออื่นอีก อวิชชานั้นไม่ใช่อุปาทาน ทั้งไม่ใช่สังขาร, อนุสัย ๗ อย่าง แห่งบุคคลเหล่านั้น ยังไม่ถูกถอนขึ้น ยังไม่ถูกตัดขาด จึงเป็นอารมณ์แห่งอวิชชานั้น. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เหตุเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ นามรูปจึงมี. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ปุน สา ยํ กิญฺจิ กมฺมํ อาจยคามิ. สพฺพํ ตํ อวิชฺชาวเสน อภิสงฺขริยติ ตณฺหาวเสน จ อลฺลียติ. อญฺญาวเสน จ ตตฺถ อาทีนวมฺปิ น ชานาติ.

ข้ออื่นอีก กรรมที่อวิชชาก่อขึ้นนั้นทั้งหมด ยังถูกปรุงแต่งด้วยอำนาจอวิชชา ยังข้องอยู่ด้วยอำนาจแห่งตัณหา บุคคลย่อมไม่รู้จักโทษในอวิชชานั้น เพราะความไม่รู้.

ตเทว วิญฺญาณพีชํ ภวติ, สาเยว ตณฺหาสิเนโห ภวติ. สาเยว อวิชฺชา สมฺโมโหติ. เอวมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา วตฺตพฺพา. อิติ อิเมหิ อากาเรหิ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย.

กรรมนั้นแล มีวิญญาณเป็นพืช, อวิชชานั้น มีตัณหาเป็นยางเหนียว. อวิชชานั้น ได้แก่ ความหลงพร้อมนั่นเอง. บัณฑิตทั้งหลายพึงกล่าวว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี. แม้ด้วยอาการอย่างนี้ อวิชชาชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ อวิชฺชาย เหตุ[๑] อโยนิโส มนสิกาโร ปจฺจโย โหติ. ตตฺถ

ในข้อนั้น เหตุแห่งอวิชชา มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นปัจจัย. ในอวิชชา

---

[๑] โป. อวิชฺชาย โก เหตุ.

อภิจฺเฉโท อยํ ตตฺถ ตติยํ ผลํ[๑] นิวตฺติ, อยํ ปฏิสนฺธิ. ตตฺถ ปุนพฺภโว โย อเวจฺเฉโท อสมุคฺฆาตนฏฺเฐน อยํ อนุสโย.

ยถา ปฏากํ วา สาฏกํ วา เทฺว ชนา ปีเฬสุ จ เอกา วา พลวา[๒] อสฺส นิวาฏสฺเสสุ, น ปน ปีเฬสุ โสเสยฺย. ตตฺถ ยํ สิเนหา อาโปธาตุ อนุปุลฺลนา[๓] โสเสตพฺพา. อุณฺหธาตุมาคมฺม สเจ ปุน ตํ อากาเส นิกฺขิเปยฺย ตํ อุสฺสาเวน เยฺภุยฺยตรํ สิเนหมาปชฺเชยฺย, น หิ อนาคมฺม เตโชธาตุํ ปริเสสํ คจฺเฉยฺย. เอวเมว ภวคฺคปรมาปิ สมาปตฺติ น อนุรูปสฺส สมุคฺฆาตาย สํวตฺตติ. เต หิ อาลยนฺติ สมฺมสนฺติ, น จ ตณฺหาย ตณฺหาปหานํ คจฺฉนฺติ. ตตฺถ โส อสมุคฺฆาโต. อวิชฺชาย อนุสโย จ จิตฺตสฺส สมฺปลิโพโธ, อิทํ ปริยุฏฺฐานํ.

นั้น การตัดขาดซึ่งยังผลที่ ๓ ให้หวนกลับ, นี้จัดเป็นปฏิสนธิ. ภพใหม่ที่ยังไม่ขาดลง จัดเป็นอนุสัย เพราะยังไม่ถูกถอนขึ้น.

เหมือนคน ๒ คนบิดธงแผ่นผ้า หรือผ้าสาฎกกันอยู่ คนหนึ่งซึ่งมีกำลังมากกว่า ได้ผ้านั้นไปนุ่ง ก็แต่ผ้านั้นยังไม่แห้งเพราะการบีบ อาโปธาตุที่เหนียวเปียกชื้น ในผ้านั้นอันเขาพึงทำให้แห้ง. ก็ถ้าเพราะคำนึงถึงอุณหธาตุ เขาจึงตากผ้านั้นไว้ที่กลางแจ้ง ผ้านั้นพึงเปียกชื้นมากกว่าเดิม เพราะน้ำค้าง, ความจริงผ้านั้นแห้งไม่ได้ หากไม่ได้เตโชธาตุฉันใด. สมาบัติถัดจากภวัคคพรหมก็ยังไม่เป็นไปเพื่ออันถอนขึ้นซึ่งอนุรูป ฉันนั้นเหมือนกัน, เพราะสมาบัตินั้นยังถูกลูบคลำจับต้องได้, จึงยังไม่ถึงการละตัณหาได้ด้วยตัณหา ในที่นั้น อนุสัยนั้นจึงชื่อว่ายังถอนไม่ได้. อนึ่ง อนุสัยแห่งอวิชชา จัดเป็นความกังวลหลักของจิต. นี้จัดเป็นปริยุฏฐาน.

---

[๑] โป. พลํ.
[๒] โป. พลํ วา.
[๓] อิ. อนุปุลฺเลน.

ยถาภูตํ วิญฺญาณสฺส อปฺปฏิเวโธ อยํ อวิชฺชาอาสโว. อวิชฺชา วิญฺญาณ-พีชํ ภวติ. ยํ พีชํ โส เหตุ น สมุจฺฉิชฺชติ, อสมุจฺฉิชฺชนฺโต ปฏิสนฺเทหติ. ปฏิสนฺทหนฺโต น สมุคฺฆาตํ[๑] คจฺฉติ.

การยังไม่แทงตลอดวิญญาณตามความเป็นจริง นี้จัดเป็นอวิชชาสวะ. อวิชชาจัดเป็นพืชแห่งวิญญาณ ซึ่งเป็นพืชที่เป็นเหตุยังตัดไม่ขาด. เมื่อยังตัดไม่ขาด จึงยังสะสมอยู่. เมื่อยังสะสมอยู่จึงถอนขึ้นไม่ได้.

อสมุคฺฆาตํ จิตฺตํ ปริโยนทฺธติ,[๒] ปริโยนทฺธจิตฺโต ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, อิติ สวิญฺญาณสฺส[๓] สาสวตฺโถ, อวิชฺชตฺโถ, เหตุอตฺโถ, อวจฺเฉทตฺโถ,[๔] อนิวตฺติอตฺโถ, ผลตฺโถ. ปฏิสนฺธิอตฺโถ, ปุนพฺภวตฺโถ, อสมุคฺฆาตตฺโถ, อนุสยตฺโถ, ปริยุฏฺฐานตฺโถ, อปฺปฏิเวธนตฺโถ.

จิตที่ยังถอนอวิชชาขึ้นไม่ได้ ย่อมถูกรัดรึง, ผู้มีจิตถูกรัดรึง, ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง, จิตที่เป็นไปกับด้วยวิญญาณ ชื่อว่ามีอาสวะเป็นอรรถ, มีอวิชชาเป็นอรรถ, มีเหตุเป็นอรรถ, มีอวัจเฉทะ(การตัดไม่ขาด) เป็นอรรถ, มีอนิวัตติ (การไม่หวนกลับ) เป็นอรรถ, มีผลเป็นอรรถ, มีปฏิสนธิเป็นอรรถ, มีภพใหม่เป็นอรรถ, มีการถอนขึ้นไม่ได้เป็นอรรถ, มีอนุสัยเป็นอรรถ, มีปริยุฏฐานเป็นอรรถ, มีอัปปฏิเวธเป็นอรรถ, ด้วยประการฉะนี้.

เอตฺตาวตา อวิชฺชาย เขตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํ ภวติ. อยํ วุจฺจเต ปริกฺขาโร นาม หาโร.

ขอบเขตแห่งอวิชชา ย่อมเป็นอันท่านแสดงไขไว้แล้ว ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. นี้ท่านเรียกว่าปริกขารหาระ.

---

[๑] อิ. อุคฺฆฏกา.
[๒] โป. ปริโยนหติ, อิ. ปริโยหนติ.
[๓] โป สญฺญาณสฺส.
[๔] อิ. เอตฺถนฺตเร น ทิสฺสติ.

๕๙. ตตฺถ กตโม สมาโรปโน[๑] หาโร ?

อุทฺทิฏฺฐมฺหิ ตมฺหิ สนฺตญฺจ เววจนํ[๒] วิตฺถารํ ปน วตฺตพฺพํ. วิตฺถารวิธํ จิตฺตญฺญา อยํ สมาโรปโน หาโร.

ตตฺถ นามนิทฺเทโส อุปฺปฏฺฐกา วตฺถุนิทฺเทโส เววจนํ วตฺถุภูโต วิตฺถาโร. ยถา กึ ? โย ภิกฺขเว อนตฺตา ฯเปฯ ปหาตพฺโพ,[๓] อยํ อุปฺปฏฺฐนา.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

กิญฺจิ น วตฺตพฺพํ, รูปราคํ วา นามวนฺตปหาตพฺพํ.[๔] ยาว วิญฺญาณนฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิ. อวิชฺชา ตา

๕๙. ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ก็บัณฑิตพึงกล่าวคำไวพจน์ที่มีอยู่ในคำที่ถูกย่อไว้นั้นให้พิสดาร. วิธีพิสดารจัดเป็นสิ่งที่ควรรู้ว่าวิจิตร นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

ในสมาโรปนหาระนั้น การแสดงไขนาม จัดเป็นความย่อ การแสดงไขวัตถุจัดเป็นไวพจน์ สิ่งที่เป็นวัตถุ จัดเป็นความพิสดาร. เหมือนอะไร ? เหมือนข้อว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาเสีย ฯลฯ นี้จัดเป็นความย่อ.

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ไม่มีคำอะไรที่ต้องกล่าว, รูปราคะที่ยังมีนาม พระโยคาวจรพึงละเสีย. บัณฑิตพึงขยายไปให้พิสดาร จนถึง

---

[๑] โป. อิ. สมาโรปนหาโร, เอวมุปริปิ.

[๒] โป. สนฺตญฺเจ วจนํ.

[๓] โป. ยา ภิกฺขุนี วตฺตโต ปหาตพฺโพ. ดูเทียบ สํ.ข. ๑๗/๓๓๙/๒๑๘.

[๔] ม. นามมนฺตปหาตพฺพํ.

โอปมฺเมน ปญฺญาเปตพฺพา, อยํ สมาโรปโน. นิสฺสิตจิตฺตสฺส จ มตฺติโก จ นิสฺสโย ตณฺหา จ ทิฏฺฐิ จ.

คำว่า วิญญาณ. อวิชชา บัณฑิตพึงทำให้ปรากฏโดยข้ออุปมา, นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ. ก็สำหรับจิตที่ยังถูกกิเลสอาศัยย่อมมีทั้งตัณหา และทิฏฐิผู้อาศัยที่หยาบ.

ตตฺถ ทิฏฺฐิ อวิชฺชา, ตณฺหา สงฺขารา, ตตฺถ ทิฏฺฐิปจฺจยา ตณฺหา, อิเม อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. ตตฺถ นิสฺสิตํ วิญฺญาณํ, อิทํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ, อิทํ สงฺขิตฺเตน ภาสิเต อวสิฏฺฐํ ปโรปยติ.

ในข้อนั้น ทิฏฐิ ได้แก่ อวิชชา, ตัณหา ได้แก่ สังขาร, ในเหตุนั้น เพราะทิฏฐิเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเหล่านี้จึงมี. ในสมาโรปนหาระนั้น วิญญาณเป็นผู้อาศัย, เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณนี้ (พึงขยายความไป) จนถึงชราและมรณะ เมื่อกล่าวโดยย่อ วิญญาณนี้จึงชื่อว่ายังเหลืออยู่.

อนิสฺสิตสฺส จลิตํ[๑] นตฺถีติ[๒] ตสฺส เอวํ ทิฏฺฐิยา ตณฺหาย จ ปหานํ ตตฺถ ทิฏฺฐิอวิชฺชานิโรธาย ภูตํ วิญฺญาณํ สราคฏฺฐานิเยสุ ธมฺเมสุ ตํ ตํ ธมฺมํ อุเปจฺจ[๓] อญฺญํ ธมฺมํ ธาวติ มกฺกโฏปมตาย, อถ ขฺวสฺส ปริตฺเตสุ ธมฺเมสุ สราคฏฺฐานิเยสุ

คำว่า **สำหรับผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ย่อมไม่มีความหวั่นไหว** ความว่า ผู้นั้นย่อมละทิฏฐิและตัณหาได้ด้วยอาการอย่างนี้ คือ ในเหตุนี้ วิญญาณที่เกิดมีเพราะทิฏฐิ และอวิชชาดับไป เข้าไปหาธรรมนั้น ๆ บรรดาธรรมซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดแล้ว ย่อมวิ่ง

---

๑ อิ. จลตฺตํ.

๒ สํ.สฬา. ๑๘/๑๑๐/๗๔, ขุ.อุ. ๒๕/๑๖๑/๒๐๘.

๓ โป.อิ. อุปยุชฺช.

ฉนฺทราโค นตฺถิ กุโต ตโต จลนา, อธิมตฺเตสุ สตฺเตสุ จิตฺตํ นิเวสฺสยติ ตํ อปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ อนาหารํ นิรุชฺฌติ วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ ยาว ชรามรณนิโรโธ. อยํ สมาโรปโน.

ไปหาธรรมอื่น มีอุปมาดังลิง ก็แต่ว่าสำหรับวิญญาณนั้นย่อมไม่มีฉันทราคะในธรรมนิดหน่อย ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด จะมีความหวั่นไหวแต่ที่ไหน, วิญญาณที่ไม่ยังจิตซึ่งอิงอาศัยในสัตว์จำนวนมากให้ตั้งขึ้น ย่อมดับไปอย่างไร้สิ้นอาหาร เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ (พึงขยายความไป) จนถึงชราและมรณะจึงดับ. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

ตตฺถ ราควเสน วิญฺญาณสฺส จลิตํ สปริคฺคโห, ตสฺมึ จลิเต อสติ โย ปริกิเลโสปจาโร ติวิโธ อคฺคิ ปฏิปฺปสฺสทฺโธ ภวติ. เตนาห จลิเต อสติ ปสฺสทฺธิ โหติ.[๑]

ในข้อนั้น เมื่อไม่มีความหวั่นไหวแห่งข้อกำหนด วิญญาณที่หวั่นไหวเพราะราคะ ไฟ ๓ กองที่ใกล้ต่อกิเลสก็ย่อมสงบระงับ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เมื่อไม่มีความหวั่นไหว ย่อมมีความสงบระงับ.

ตตฺถ ยํ สมาโรปนา ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ.[๒] ยาว วิมุตฺตมิติ[๓] ญาณทสฺสนํ ภวติ.

ในสมาโรปนหาระนั้น มีข้อความว่า ภิกษุผู้มีกายสงบระงับ ย่อมอยู่สบาย, จิตของภิกษุผู้มีความสุขก็ตั้งมั่น. (พึงขยายความไป) จนถึงความว่า ย่อมมีญาณทัสสนะว่า หลุดพ้น.

---

[๑] โป. จลิเต อสนฺเต ปสฺสทฺธิ, ม.อุ. ๑๔/๗๕๑/๔๗๙.

[๒] สํ.สฬา. ๑๘/๑๔๔/๙๘.

[๓] โป. วิมุตฺติตมิติ, อิ. วิมุตฺโตมฺหีติ.

โส อาสวานํ ขยา จ วิมุตฺติ โน อุปปชฺชติ. ตสฺส อุปปตฺติสฺส อาคติคติยา อสนฺติยา เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรน. เอเสวนฺโต[๑] ทุกฺขสฺสาติ[๒] อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ. อิทมสฺส สุตฺตสฺส มชฺเฌ สมาโรปิตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท จ วิมุตฺติยํ จ โยโค น จ เอตํ ตสฺส สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ วิภชฺชนฺติ. อยํ วุจฺจเต สมาโรปโน หาโร.[๓]

ก็เพราะสิ้นอาสวะ วิมุตติย่อมเกิด หาเกิดเพราะยังไม่สิ้นอาสวะไม่. เมื่อไม่มีการมาและการไป โลกนี้ โลกหน้าก็ไม่มี ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี. นี้แหละชื่อว่านิพพานเป็นที่สุดทุกข์. ดังนั้น ข้อนี้จัดเป็นอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ. บัณฑิตยังไม่แจกข้อความที่ยกขึ้นไว้ ท่ามกลางพระสูตร และที่ประกอบไว้ในปฏิจจสมุปบาท และวิมุตติ ที่ท่านกล่าวไว้โดยย่อนั้นโดยนัยพิสดาร. นี้ท่านเรียกว่าสมาโรปนหาระ.

น จ สงฺกิเลสภาคิเยน สุตฺเตน สงฺกิเลสภาคิโย เย จ ธมฺมา สมาโรปยิตพฺพา นาญฺเญ. เอวํ วาสนาภาคิเย นิพฺเพธภาคิเย. อยํ สมาโรปโน หาโร.

สังกิเลสภาคิยสูตร ท่านไม่ได้ยกขึ้นแสดงโดยสังกิเลสภาคิยสูตร ทั้งธรรมเหล่าอื่นก็ไม่ได้ยกขึ้นแสดงด้วย. ในวาสนาภาคิยสูตร ในนิพเพธภาคิยสูตร ก็ฉันนั้น. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

อิเม โสฬส หารา.

หาระมี ๑๖ ประการเหล่านี้แล.

สุวีรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฏโกปเทเส ปญฺจมา ภูมิ.[๔]

ปัญจมภูมิ ในเปฏโกปเทสปกรณ์ ของท่านพระมหากัจจายนะผู้แกล้วกล้าดี ผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว้า (จบแล้ว).

---

[๑] โป. อิ. เอเสวตฺโถ.
[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๖๑/๒๐๘.
[๓] โป. สมาโรปนาหาโร.
[๔] โป. อิ. ปญฺจมภูมิสิทฺธิ.

๖. สุตฺตตฺถสมุจฺจยภูมิ
ภูมิว่าด้วยการรวบรวมอรรถแห่งพระสูตร

๖๐. พุทฺธานํ ภควนฺตานํ สาสนํ ติวิเธน สงฺคหํ คจฺฉติ, ขนฺเธสุ ธาตูสุ อายตเนสุ จ.

ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ ยาว วิญฺญาณกฺขนฺโธ. ทส รูปอายตนานิ จกฺขุ รูปา จ ยาว กาโย โผฏฺฐพฺพา[๑] จ, อยํ รูปกฺขนฺโธ.

ตตฺถ ฉ เวทนากายา เวทนากฺขนฺโธ. จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา ยาว มโนสมฺผสฺสชา เวทนา, อยํ เวทนากฺขนฺโธ.

ตตฺถ ฉ สญฺญากายา สญฺญากฺขนฺโธ, รูปสญฺญา ยาว ธมฺมสญฺญา อิเม ฉ สญฺญากายา, อยํ สญฺญากฺขนฺโธ.

๖๐. คำสอนของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมถึงการประมวลลงโดยธรรม ๓ ประการ คือ ขันธ์ ๑ ธาตุ ๑ อายตนะ ๑.

ในธรรมเหล่านั้น ขันธ์ ๕ ได้แก่ รูปขันธ์ ไปจนถึงวิญญาณขันธ์. รูปายตนะ ๑๐ อันได้แก่จักขายตนะคู่กับรูปายตนะ ไปจนถึงกายายตนะคู่กับโผฏฐัพพายตนะ, นี้จัดเป็นรูปขันธ์.

ในขันธ์ ๕ นั้น กองแห่งเวทนา ๖ จัดเป็นเวทนาขันธ์ อันได้แก่จักขุสัมผัสสชาเวทนา ไปจนถึงมโนสัมผัสสชาเวทนา, นี้จัดเป็นเวทนาขันธ์.

ในขันธ์ ๕ นั้น กองแห่งสัญญา ๖ จัดเป็นสัญญาขันธ์, อันได้แก่รูปสัญญา ไปจนถึงธัมมสัญญา เหล่านี้ชื่อว่ากองแห่งสัญญา ๖, นี้จัดเป็นสัญญาขันธ์.

---

[๑] อิ. กาโย โผฏฺฐพฺโพ.

ตตฺถ ฉ เจตนากายา สงฺขารกฺขนฺโธ, รูปสญฺเจตนา ยาว ธมฺมสญฺเจตนา อิเม ฉ เจตนากายา, อยํ สงฺขารกฺขนฺโธ.

ในขันธ์ ๕ นั้น กองแห่งเจตนา ๖ จัดเป็นสังขารขันธ์ อันได้แก่รูปสัญเจตนา ไปจนถึงธัมมสัญเจตนา เหล่านี้ชื่อว่า กองแห่งเจตนา ๖, นี้จัดเป็นสังขารขันธ์.

ตตฺถ ฉ วิญฺญาณกายา วิญฺญาณกฺขนฺโธ, จกฺขุวิญฺญาณํ ยาว มโนวิญฺญาณํ อิเม ฉ วิญฺญาณกายา, อยํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ.

ในขันธ์ ๕ นั้น กองแห่งวิญญาณ ๖ จัดเป็นวิญญาณขันธ์, อันได้แก่จักขุวิญญาณ ไปจนถึงมโนวิญญาณ เหล่านี้ชื่อว่ากองแห่งวิญญาณ ๖, นี้จัดเป็นวิญญาณขันธ์.

อิเม ปญฺจกฺขนฺธา.

ธรรมเหล่านี้ จัดเป็นขันธ์ ๕.

เตสํ กา ปริญฺญา ?

การกำหนดรู้ ขันธ์เหล่านั้นเป็นอย่างไร ?

คือ

อนิจฺจํ ทุกฺขํ สุญฺญํ[๑] อนตฺตาติ เอสา เอเตสํ ปริญฺญา.

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง สุญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็นการกำหนดรู้ขันธ์เหล่านั้น.

ตตฺถ กตโม ขนฺธตฺโถ ?

ในขันธ์ ๕ นั้น อรรถว่าขันธ์เป็นไฉน ?

คือ

สมูหตฺโถ ขนฺธตฺโถ, ปุญฺชตฺโถ ขนฺธตฺโถ, ราสตฺโถ ขนฺธตฺโถ. ตํ ยถา

อรรถว่าขันธ์ ใช้ในความหมายว่ารวบรวม อรรถว่าขันธ์ ใช้ในความหมาย

---

[๑] โป. สญฺญา.

ทพฺพกฺขนฺโธ วนกฺขนฺโธ ทารุกฺขนฺโธ อคฺคิกฺขนฺโธ อุทกกฺขนฺโธ วายุกฺขนฺโธ อิติ เอวํ ขนฺเธสุ สพฺพสงฺคโหว เอวํ ขนฺธตฺโถ.

ว่ากลุ่ม, อรรถว่าขันธ์ ใช้ในความหมายว่ากอง. ดังคำที่ว่า กองทัพพะ(สัมภาระ) หมู่ไม้ กองฟืน กองไฟ กลุ่มน้ำ กลุ่มลม ในขันธ์ทั้งหลายก็ฉันนั้น อรรถว่าขันธ์ สงเคราะห์เข้า ในความหมายทั่วไป ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ฯเปฯ มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ. เอตาโย อฏฺฐารสธาตุโย.

ในธรรมเหล่านั้น ธาตุมี ๑๘ ประการ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ ธัมมธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ. เหล่านี้ ชื่อว่า ธาตุ ๑๘.

ตาสํ กา ปริญฺญา ?[๑]

การกำหนดรู้ ธาตุเหล่านั้น เป็นอย่างไร ?

คือ

อนิจฺจํ ทุกฺขํ สุญฺญํ[๒] อนตฺตาติ เอสา เอตาสํ ปริญฺญา.

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง สุญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็น การกำหนดรู้ธาตุเหล่านั้น.

---

[๑] โป. ตาสํ ปริญฺญา.

[๒] โป. สญฺญา. เอวมุปริปิ.

ตตฺถ โก ธาตฺวตฺโถ ?

ในธาตุเหล่านั้น อรรถแห่งธาตุเป็นอย่างไร ?

วุจฺจเต. อวยวตฺโถ ธาตฺวตฺโถ. อวยโวติ? จกฺขุโน[๑] ปสาโท จกฺขุธาตุ. เอวํ ปญฺจสุ ธาตูสุ ปุน ราค-วจฺเฉทตฺโถ ธาตฺวตฺโถ. วจฺฉินฺนา หิ จกฺขุธาตุ. เอวํ ปญฺจสุ ปุนราห เอกนฺติปกตฺยตฺเถน ธาตฺวตฺโถติ วุจฺจเต.

ข้าพเจ้าจะเฉลยดังต่อไปนี้. อรรถแห่งอวัยวะ (ส่วนประกอบ) ก็คืออรรถแห่งธาตุ. อะไรคืออวัยวะ ? ความรู้สึกทางตา ก็คือจักขุธาตุ. ในธาตุ ๕ ก็เป็นอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง อรรถแห่งการตัดราคะก็คืออรรถแห่งธาตุ. เพราะว่าจักขุธาตุถูกตัดแล้ว. ในธาตุทั้ง ๕ ก็เป็นอย่างนี้. ท่านกล่าวไว้อีกข้อหนึ่งว่า อรรถแห่งลักษณะตามปกติก็คืออรรถแห่งธาตุ.

ตํ ยถา, ปกติยา อยํ ปุริโส ปิตฺติโก เสมฺหิโก วาติโก สนฺนิปาติโกติ เอวํ ปกติจกฺขุธาตุ ทสนฺนมฺปิ ยา[๒] จ สพฺเพสุ อินฺทฺริเยสุ ฯเปฯ วิสภาคตฺโถ ธาตฺวตฺโถ.

ดังคำที่ว่า ตามปกติ ชายผู้นี้เป็นโรคดี เป็นโรคเสมหะ เป็นโรคลม เป็นโรคสันนิบาต ... ปกติจักษุธาตุ แห่งธาตุทั้ง ๑๐ ก็อย่างนั้น ธาตุในอินทรีย์ทั้งหลายทั้งปวง ฯลฯ อรรถแห่งธาตุใช้ในความหมายว่าแตกต่างกันบ้าง.

---

[๑] โป. จกฺขุ โน.
[๒] โป. ทสนฺนํ มฺปิยา.

ตตฺถ กตมานิ ทฺวาทสายตนานิ ?[๑]

ในธรรมเหล่านั้น อายตนะ ๑๒ เป็นไฉน ?

คือ

ฉ อชฺฌตฺติกานิ ฉ พาหิรานิ. จกฺขายตนํ ยาว มนายตนนฺติ อชฺฌตฺติกํ, รูปายตนํ ยาว ธมฺมายตนนฺติ พาหิรํ. เอตานิ ทฺวาทส อายตนานิ.

อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖. จักขายตนะไปจนถึงมนายตนะ นี้จัดเป็นอายตนะภายใน, รูปายตนะไปจนถึงธัมมายตนะ นี้จัดเป็นอายตนะภายนอก. อายตนะ ๑๒ อย่างเหล่านี้.

เอเตสํ กา ปริญฺญา ?

การกำหนดรู้ อายตนะเหล่านั้นเป็นอย่างไร ?

คือ

อนิจฺจํ ทุกฺขํ สุญฺญํ[๒] อนตฺตาติ, เอสา เอเตสํ ปริญฺญา.

การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง สุญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็นการกำหนดรู้อายตนะเหล่านั้น.

อปิ จ ทฺวิธา ปริญฺญา ญาตปริญฺญา[๓] จ ปหานปริญฺญา จ. ตตฺถ ญาตปริญฺญา นาม อนิจฺจํ

อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดรู้มี ๒ อย่าง คือ ญาตปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก) ๑ ปหานปริญญา (การกำหนด

---

[๑] โป. ตตฺถ ทฺวาทสายตนานิ กตมานิ ?

[๒] โป. สญฺญา. เอวมุปริปิ.

[๓] โป. อิ. ญาณปริญฺญา.

ทุกฺขํ สุญฺญํ[๑] อนตฺตาติ, เอสา ญาต-ปริญฺญา. ปหานปริญฺญา ปน ฉนฺท-ราคปฺปหานา, เอสา ปหานปริญฺญา.

รู้ขั้นละ) ๑. บรรดาการกำหนดรู้ ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าญาตปริญญา ได้แก่การกำหนดรู้ว่า อนิจจัง ทุกขัง สุญญัง ได้แก่ อนัตตา นี้จัดเป็นญาตปริญญา. ส่วนที่ชื่อว่าปหานปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้การละฉันทราคะ, นี้จัดเป็นปหานปริญญา.

ตตฺถ กตโม อายตนตฺโถ ?

ในข้อนั้น อรรถว่าอายตนะเป็นไฉน ?

คือ

วุจฺจเต. อาการตฺโถ อายตนตฺโถ ยถา สุวณฺณากโร ทุพฺพณฺณากโร,[๒] ยถา ทฺวีหิ เตหิ อาการเหิ เต เต คาวา อุตฺติฏฺฐนฺติ.

ข้าพเจ้าจะเฉลย ดังต่อไปนี้. อรรถว่าอายตนะ ใช้ในความหมายว่าอาการ เหมือนคำว่า สุวัณณากร (รูปร่างดี) ทุพพัณณากร (รูปร่างไม่ดี) และเหมือนคำว่า โคทั้งหลายเหล่านั้นย่อมลุกขึ้นยืน โดยอาการ ๒ อย่างเหล่านั้น.

เอวํ เอเตหิ จิตฺตเจตสิกา คาวา อุตฺติฏฺฐนฺติ กมฺมกิเลสา ทุกฺขธมฺมา จ. ปุนราห อายทานตฺโถ อายตนตฺโถ. ยถา รญฺโญ อายทาเนหิ อาโย ภวติ. เอวํ อายทานตฺโถ อายตนตฺโถ.

ฝูงโคซึ่งเปรียบดังจิต และเจตสิกเหล่านี้ ทั้งทุกขธรรมซึ่งได้แก่กรรมกิเลสย่อมปรากฏขึ้น ด้วยอาการเหล่านั้นฉันนั้น. ท่านกล่าวไว้อีกว่า อรรถว่าอายตนะ ยังใช้ในความหมายว่า

---

[๑] โป. สญฺญา. เอวมุปริปิ.

[๒] โป. สุวณฺณากาโร ทุปฺปกาโร, อิ. สุวณฺณกาโร ทุปฺปกาโร.

อายทานะ (ให้ส่วย) ได้อีก เหมือนคำว่า พระราชาย่อมได้รับความเจริญ เพราะการให้ส่วย อรรถว่าอายตนะใช้ในความหมายว่าอายทานะ ด้วยประการฉะนี้.

๖๑. จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มคฺโค จ. ทุกฺขํ ยถา สมาเสน ธมฺมาจริยํ มานสญฺจ, สมุทโย สมาเสน อวิชฺชา จ ตณฺหา จ, นิโรโธ สมาเสน วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ, มคฺโค สมาเสน สมโถ จ วิปสฺสนา จ.

๖๑. อริยสัจมี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑. ทุกข์โดยย่อ ได้แก่ ธัมมาจริยะ (การไม่ประพฤติธรรม) และมานสะ (ฉันทะมีในใจ). สมุทัยโดยย่อ ได้แก่ อวิชชาและตัณหา. นิโรธโดยย่อ ได้แก่ วิชชาและวิมุตติ. มรรคโดยย่อ ได้แก่ สมถะและวิปัสสนา.

ตตฺถ กตเม สตฺตตึส โพธิปกฺขิกา ธมฺมา ?

ในข้อนั้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ยาว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, เอวเมเต สตฺตตึส โพธิปกฺขิกา ธมฺมา. เย ธมฺมา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ปจฺเจกพุทฺธานํ สาวกานํ จ นิพฺพานาย สํวตฺตนฺตีติ. โส มคฺโค.

สติปัฏฐาน ๔ ไปจนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘, ธรรมเหล่านี้จัดเป็นโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน สำหรับพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายและพระสาวกทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ธรรมข้อนั้นจัดเป็นมรรค ด้วยประการฉะนี้.

จตุตาโร สติปฏฺฐานา.[๑]

สติปัฏฐานมี ๔ อย่าง.

กตเม จตุตาโร ?

สติปัฏฐาน ๔ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

อิธ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ,

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ๑ ...

สมฺมปฺปธานํ.[๒]

สัมมัปปธาน ...

อิทฺธิปาทํ.

อิทธิบาท ...

อินฺทฺริยานิ.

อินทรีย์ ...

พลานิ.

พละ ...

ตตฺถ โก อินฺทฺริยตฺโถ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าอินทรีย์ เป็นอย่างไร ?

คือ

อินฺทตฺโถ อินฺทฺริยตฺโถ อาธิปเตยฺยตฺโถ อินฺทฺริยตฺโถ, ปสาทตฺโถ อินฺทฺริยตฺโถ, อสาธารณํ กสฺส กิริยตฺโถ อินฺทฺริยตฺโถ.

อรรถว่าอินทรีย์ ใช้ในความหมายว่าอินทะ(เป็นใหญ่), อรรถว่าอินทรีย์ใช้ในความหมายว่าอาธิปไตยะ(ความเป็นใหญ่ยิ่ง), อรรถว่าอินทรีย์ ใช้ในความหมายว่าปสาทะ(ความเลื่อมใส), ข้อที่ไม่ทั่วไปกับใคร คือ อรรถว่าอินทรีย์ใช้ในความหมายว่ากิริยา(การกระทำ).

---

๑ ที.มหา. ๑๐/๓๗๓/๓๒๕.

๒ อภิ.วิ. ๓๕/๔๖๕/๒๗๙.

อนวปริยตฺโถ พลตฺโถ, ถามตฺโถ พลตฺโถ, อุปาทายตฺโถ พลตฺโถ, อุปตฺถมฺภนตฺโถ พลตฺโถ.

อรรถว่าพละ ใช้ในความหมายว่า อนวปริยะ(ขัดขืน), อรรถว่าพละ ใช้ในความหมายว่า ถามะ(กำลัง), อรรถว่าพละ ใช้ในความหมายว่า อุปาทายะ (ถือมั่น), อรรถว่าพละใช้ในความหมายว่า อุปัตถัมภนะ(ค้ำจุน).

ตตฺถ กตเม สตฺต โพชฺฌงฺคา ?

ในข้อนั้น โพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

สติสมฺโพชฺฌงฺโค ยาว อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค.

สติสัมโพชฌงค์ ไปจนถึงอุเปกขาสัมโพชฌงค์.

ตตฺถ กตโม อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ?

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมีองค์ ๘ เป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาทิฏฺฐิ ยาว สมฺมาสมาธิ.

สัมมาทิฏฐิ ไปจนถึงสัมมาสมาธิ.

ตตฺถ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ ขนฺโธ สีลกฺขนฺโธ จ สมาธิกฺขนฺโธ จ ปญฺญากฺขนฺโธ จ.

บรรดาธรรมนั้น คำว่า มรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ขันธ์ คือ สีลขันธ์ ๑ สมาธิขันธ์ ๑ ปัญญาขันธ์ ๑.

ตตฺถ ยา จ สมฺมาวาจา โย จ สมฺมากมฺมนฺโต โย จ สมฺมาอาชีโว, อยํ สีลกฺขนฺโธ. ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาวายาโม โย จ สมฺมาสมาธิ, อยํ สมาธิกฺขนฺโธ. โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ,

ในธรรมเหล่านั้น สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑, นี้จัดเป็นสีลขันธ์. สัมมาสติ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ นี้จัดเป็นสมาธิขันธ์. สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาทิฏฐิ ๑ นี้จัดเป็นปัญญาขันธ์. สิกขาเหล่านั้น

อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ. เอวํ ตาโย[๑] ติสฺโส สิกฺขา. เอวํ ตีหากาเรหิ ทส ปทานิ ฯเปฯ.

มี ๓ ประการ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยอาการ ๓ อย่างนี้ จึงมีบท ๑๐ บท ฯลฯ.

ตตฺถ โยคาวจโร สีลกฺขนฺเธ ฐิโต โทสํ อกุสลํ น อุปฺปาทิยติ, โทสานุสยํ สมูหนติ, โทสสลฺลํ อุทฺธรติ, ทุกฺขเวทนํ ปริชานาติ, กามธาตุํ สมติกฺกมติ.

ในข้อนั้น พระโยคาวจร ดำรงอยู่ในสีลขันธ์ ไม่ยังโทสอกุศลมูลให้เกิดขึ้น, ถอนอนุสัยคือโทสะ, ถอนลูกศรคือโทสะ, กำหนดรู้ทุกขเวทนา, ย่อมก้าวล่วงกามธาตุได้.

สมาธิกฺขนฺเธ ฐิโต โลภํ อกุสลํ น อุปฺปาทิยติ, ราคานุสยํ สมูหนติ, โลภสลฺลํ อุทฺธรติ, สุขเวทนํ ปริชานาติ, รูปธาตุํ สมติกฺกมติ.

ดำรงอยู่ในสมาธิขันธ์ ไม่ยังโลภอกุศลมูลให้เกิดขึ้น, ถอนอนุสัยคือราคะ, ถอนลูกศรคือโลภะ, กำหนดรู้สุขเวทนา, ย่อมก้าวล่วงรูปธาตุได้.

ปญฺญากฺขนฺเธ ฐิโต โมหํ อกุสลํ น อุปฺปาทิยติ, อวิชฺชานุสยํ สมูหนติ, โมหสลฺลํ ทิฏฺฐิสลฺลญฺจ อุทฺธรติ, อทุกฺขมสุขเวทนํ ปริชานาติ, อรูปธาตุํ สมติกฺกมติ.

ดำรงอยู่ในปัญญาขันธ์ ไม่ยังโมหอกุศลมูลให้เกิดขึ้น, ถอนอนุสัยคืออวิชชา, ถอนลูกศรคือโมหะ, และลูกศรคือทิฏฐิ, กำหนดรู้อทุกขมสุขเวทนา, ย่อมก้าวล่วงอรูปธาตุได้.

อิติ ตีหิ ขนฺเธหิ ตีณิ อกุสลมูลานิ น อุปฺปาทิยติ, จตฺตาริ สลฺลานิ อุทฺธรติ, ติสฺโส เวทนา ปริชานาติ, เตธาตุกํ สมติกฺกมติ.

พระโยคาวจร ไม่ยังอกุศลมูล ๓ อย่างให้เกิดขึ้นด้วยขันธ์ทั้ง ๓, ถอนลูกศรทั้ง ๔, กำหนดรู้เวทนา ๓ อย่าง, ย่อมก้าวล่วงธาตุ ๓ ได้ ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] โป. อิ. เอตาโย.

๖๒. ตตฺถ กตมา อวิชฺชา ?

๖๒. ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

คือ

ยํ จตูสุ อริยสจฺเจสุ อญฺญาณนฺติ[๑] วิตฺถาเรน ยถา โสปาณสชฺเชสุ[๒] ตถา[๓] กาตพฺพํ.

การไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ประการ เรื่องนี้ บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดาร เหมือนอย่างสิ่งที่ถูกกระทำ ในกรณีขั้นบันได (ไปตามลำดับขั้น).

ตตฺถ กตมํ วิญฺญาณํ ?

ในธรรมเหล่านั้น วิญญาณ เป็นไฉน ?

คือ

ฉ วิญฺญาณกายา.

กองแห่งวิญญาณ ๖ อย่าง.

เวทนา สญฺญา เจตนา ผสฺโส มนสิกาโร,[๔] อิทํ นามํ.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ผัสสะ ๑ มนสิการ ๑, นี้จัดเป็นนาม.

ตตฺถ[๕] กตมํ รูปํ ?

ในธรรมเหล่านั้น รูปเป็นไฉน ?

คือ

จาตุมหาภูติกํ. จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูปสฺส ปญฺญตฺตี. อิติ

มหาภูตรูป ๔. ได้แก่ การบัญญัติรูปที่อาศัยแห่งมหาภูตรูป ๔. พระผู้มี

---

[๑] โป. สี. อิ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] โป. โส ปาณสชฺเชสุ.
[๓] โป. กถํกถา.
[๔] สํ.นิ. ๑๖/๑๔/๔.
[๕] โป. ยตฺถ.

ปุริมกญฺจ นามํ อิทญฺจ รูปํ ตทุภยํ นามรูปนฺติ วุจฺจติ.[๑]

พระภาคตรัสเรียกนามข้อแรก และรูปนี้ทั้งสองนั้นว่านามรูป ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ **ฉฬายตนนฺ**ติ ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, จกฺขุ อชฺฌตฺติกํ อายตนํ ยาว มโน อชฺฌตฺติกํ อายตนํ. **ผสฺโส**ติ ฉ ผสฺสกายา จกฺขุสมฺผสฺโส ยาว มโนสมฺผสฺโสติ ผสฺโส. ฉ เวทนากายา เวทนา.

ในธรรมเหล่านั้น คำว่า **ฉฬายตนะ** ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อย่าง คือ อายตนะภายในคือจักษุ ไปจนถึงอายตนะภายในคือมนะ. คำว่า **ผัสสะ** ได้แก่ กองแห่งผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส ไปจนถึงมโนสัมผัสจัดเป็นผัสสะ. กองแห่งเวทนา ๖ จัดเป็นเวทนา.

ตณฺหาติ ฉ ตณฺหากายา ตณฺหา. **อุปาทานนฺ**ติ จตฺตาริ อุปาทานานิ กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานนฺติ อุปาทานํ. **ภโว**ติ ตโย ภวา กามภโว รูปภโว อรูปภโว.

คำว่า **ตัณหา** ได้แก่ กองแห่งตัณหา ๖ จัดเป็นตัณหา. คำว่า **อุปาทาน** ได้แก่ อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ๑ ทิฏฐุปาทาน ๑ สีลัพพตุปาทาน ๑ อัตตวาทุปาทาน ๑ จัดเป็นอุปาทาน. คำว่า **ภพ** ได้แก่ ภพ ๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑.

ตตฺถ กตมา ชาติ ?

ในธรรมเหล่านั้น ชาติเป็นไฉน ?

คือ

ยา[๒] ปฐมํ ขนฺธานํ ปฐมํ ธาตูนํ ปฐมํ อายตนานํ อุปฺปตฺติ ชาติ. สญฺชาติ โอกฺกนฺติ อภินิพฺพตฺติ ขนฺธานํ ปาตุภาโว, อยํ ชาติ.

การเกิดขึ้นแห่งขันธ์ ธาตุ อายตนะครั้งแรกจัดเป็นชาติ. การเกิดพร้อม การก้าวลง การบังเกิด การปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย, นี้ก็จัดเป็นชาติ.

---

[๑] สํ.นิ. ๑๖/๑๔/๔.

[๒] โป. ยา สา, อิ. ยาย.

ตตฺถ กตมา ชรา ?

ในธรรมเหล่านั้น ชรา เป็นไฉน ?

คือ

ชรา นาม ยํ ตํ ขณฺฑิจฺจํ ปาลิจฺจํ วลิตฺตจตา[๑] ปวิวิตฺตํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ วิวณฺณตํ ภคฺคตํ[๒] ชรา หียนา ปหียนา อายุโน หานิ สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริเภโท อุปนาโห ปริปาโก,[๓] อยํ ชรา.

ที่ชื่อว่าชรา ได้แก่ ข้อที่บุคคลมีฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวย่น ... สงัด ... ความซีดเผือด หักลงแห่งมหาภูต ทั้ง ๔, ชรา เมื่อเสื่อม เสื่อมลงโดยรอบ ก็จะกลายเป็นความเสื่อมหมดลง แห่งอายุ เป็นความแตกทำลาย ... ผูก ... แก่ไปทุกอย่างแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย, นี้จัดเป็นชรา.

ตตฺถ กตมํ มรณํ ?

ในธรรมเหล่านั้น มรณะ เป็นไฉน ?

คือ

มรณํ นาม ยํ ตสฺมึ ตสฺมึ สตฺตนิกาเย เตสํ เตสํ สตฺตานํ จุติ จวนตา มรณํ กาลํกิริยา อุทฺทุมาตกานํ เภโท กายสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท, อิทํ มรณํ.

ที่ชื่อว่ามรณะ ได้แก่ ข้อที่สัตว์นั้น ๆ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ จุติ เคลื่อน ตาย ทำกาละไป (ตลอดไปจนถึง) ความแตกทำลายแห่งกายที่พองอืด ความตัดขาดชีวิตินทรีย์แห่งกาย, นี้จัดเป็นมรณะ.

อิติ ปุริมิกา จ ชรา อิทญฺจ มรณํ ตทุภยํ ชรามรณํ.

ชราข้อก่อนก็ดี มรณะข้อนี้ก็ดี ทั้งสองข้อนั้น จัดเป็นชราและมรณะด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] อิ. วลิตฺตญฺจ.
[๒] โป. ภคฺโค ตํ.
[๓] ขุ.จูฬ. ๓๐/๑๔๕/๖๕.

ตตฺถ อนฺธการติมิสา ยถาภูตํ อปฺปชานนลกฺขณา อวิชฺชา สงฺขารานํ ปทฏฺฐานํ, อภิสงฺขรณลกฺขณา สงฺขารา, อุปจยปุนพฺภวาภิโรปนปจฺจุปฏฺฐานา. เต วิญฺญาณสฺส ปทฏฺฐานํ, วตฺถุสวิญฺญตฺติลกฺขณํ วิญฺญาณํ, ตํ นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํ. อเนกสนฺนิสฺสยลกฺขณํ นามรูปํ, ตํ สฬายตนสฺส ปทฏฺฐานํ.

ในข้อนั้น อวิชชาที่มืดบอดสนิท มีอันไม่รู้ตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ เป็นปทัฏฐาน (แบบแผนสำหรับยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติ) แห่งสังขารทั้งหลาย. สังขารทั้งหลาย มีอันปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีอันก่อให้เกิดภพใหม่ ตามที่สั่งสมกรรมไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน (เหตุใกล้). สังขารเหล่านั้น เป็นปทัฏฐานแห่งวิญญาณ, วิญญาณ มีอันชี้แจงวัตถุเป็นลักษณะ, วิญญาณนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งนามรูป. นามรูป มีอันเป็นที่อาศัยแห่งธาตุเป็นอเนกเป็นลักษณะ, นามรูปนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งสฬายตนะ.

อินฺทฺริยววตฺถานลกฺขณํ สฬายตนํ, ตํ ผสฺสสฺส ปทฏฺฐานํ. สนฺนิปาตลกฺขโณ ผสฺโส, โส เวทนาย ปทฏฺฐานํ. อนุภวนลกฺขณา เวทนา, สา ตณฺหาย ปทฏฺฐานํ. อชฺโฌสานลกฺขณา[1] ตณฺหา, สา อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํ.

สฬายตนะ มีอันกำหนดอินทรีย์เป็นลักษณะ, สฬายตนะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งผัสสะ, ผัสสะมีอันประชุมลงเป็นลักษณะ, ผัสสะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งเวทนา, เวทนามีอันเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ, เวทนานั้นเป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา, ตัณหามีอันหยั่งลงเป็นลักษณะ, ตัณหานั้น เป็นปทัฏฐานแห่งอุปาทาน.

---

[1] อิ. อวิชฺโชสานลกฺขณา.

อาทานปริหนนลกฺขณํ อุปาทานํ, ตํ ภวสฺส ปทฏฺฐานํ. นานาคติวิกฺเขปลกฺขโณ ภโว, โส ชาติยา ปทฏฺฐานํ. ขนฺธานํ ปาตุภาวลกฺขณา ชาติ, สา ชราย ปทฏฺฐานํ.

อุปาทานมีอันกำหนดถือ เป็นลักษณะ, อุปาทานนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งภพ, ภพมีอันก้าวไปสู่คติต่าง ๆ เป็นลักษณะ, ภพนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งชาติ, ชาติมีอันปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็นลักษณะ, ชาตินั้น เป็นปทัฏฐานแห่งชรา.

อุปนยปริปากลกฺขณา ชรา, สา มรณสฺส ปทฏฺฐานํ. อายุกฺขยชีวิตอุปโรธลกฺขณํ มรณํ, ตํ ทุกฺขสฺส ปทฏฺฐานํ.

ชรา มีอันนำเข้าไปใกล้ และแก่รอบ เป็นลักษณะ, ชรานั้น เป็นปทัฏฐานแห่งมรณะ. มรณะ มีอันทำให้สิ้นอายุและเบียดเบียนชีวิตเป็นลักษณะ, มรณะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งทุกข์.

กายสมฺปีฬนลกฺขณํ ทุกฺขํ, ตํ โทมนสฺสสฺส ปทฏฺฐานํ. จิตฺตสมฺปีฬนลกฺขณํ โทมนสฺสํ, ตํ โสกสฺส ปทฏฺฐานํ. โสจนลกฺขโณ โสโก, โส ปริเทวสฺส ปทฏฺฐานํ. วจีนิจฺฉารณลกฺขโณ ปริเทโว, โส อุปายาสสฺส ปทฏฺฐานํ. เย อายาสา เต อุปายาสา.

ทุกข์ มีอันบีบคั้นกายเป็นลักษณะ, ทุกข์นั้น เป็นปทัฏฐานแห่งโทมนัส, โทมนัสมีอันบีบคั้นจิต เป็นลักษณะ, โทมนัสนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งโสกะ, โสกะ มีอันทำใจให้แห้งผากเป็นลักษณะ, โสกะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งปริเทวะ, ปริเทวะ มีอันทำให้พร่ำเพ้อเป็นลักษณะ, ปริเทวะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งอุปายาส. อายาสา (ความคับแค้นใจ) นั่นแหละ คืออุปายาส.

นว ปทานิ ยตฺถ สพฺโพ อกุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ.

มีบท ๙ บท ซึ่งเป็นที่รวมประชุมลงแห่งสภาวะทั้งหมดฝ่ายอกุศล.

กตมานิ นว ปทานิ?

บท ๙ บท เป็นไฉน?

คือ

เทฺว มูลกิเลสา, ตีณิ อกุสลมูลานิ, จตฺตาโร วิปลฺลาสา.

มูลกิเลส ๒, อกุศลมูล ๓, วิปลาส ๔.

ตตฺถ เทฺว มูลกิเลสา อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ.

บรรดาบทเหล่านั้น มูลกิเลส ๒ ได้แก่ อวิชชา ๑ ภวตัณหา ๑.

ตีณิ อกุสลมูลานิ โลโภ โทโส โมโห จ.

อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑.

จตฺตาโร วิปลฺลาสา[๑] อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส. ทุกฺเข สุขนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิ - วิปลฺลาโส. อนตฺตนิ อตฺตาติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส. อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส.

วิปลาส ๔ ได้แก่ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๑ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๑ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๑ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ๑.

๖๓. ตตฺถ อวิชฺชา นาม จตูสุ อริยสจฺเจสุ ยถาภูตํ อญฺญาณํ, อยํ อวิชฺชา. ภวตณฺหา นาม โย ภเวสุ

๖๓. ในบทเหล่านั้น ที่ชื่อว่าอวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นอวิชชา.

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๙/๖๖.

ราโค สาราโค อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา นนฺที อชฺโฌสานํ อปริจฺจาโค, อยํ ภวตณฺหา.

ที่ชื่อว่า ภวตัณหา ได้แก่ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความต้องการ ความสยบ ความปรารถนา ความเพลิดเพลิน ความหมกมุ่น ความไม่ปล่อยวาง ในภพทั้งหลาย, นี้จัดเป็นภวตัณหา.

ตตฺถ กตโม โลโภ อกุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น โลภอกุศลมูลเป็นไฉน ?

คือ

โลโภ นาม โส เตสุ เตสุ ปรวตฺถูสุ ปรทพฺเพสุ ปรฏฺฐาเนสุ ปรสาปเตยฺเยสุ ปรปริคฺคหิเตสุ โลโภ ลุพฺภนา อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา นนฺที อชฺโฌสานํ อปริจฺจาโค; อยํ โลโภ อกุสลมูลํ.

ที่ชื่อว่าโลภะ ได้แก่ ความโลภ ความละโมบ ความต้องการ ความสยบ ความปรารถนา ความเพลิดเพลิน ความหมกมุ่น ความไม่ปล่อยวางในวัตถุของคนอื่น ในทัพพะ (สัมภาระ) ของคนอื่น ในฐานะของคนอื่น ในสมบัติของคนอื่น ที่คนอื่นหวงแหนนั้น ๆ, นี้จัดเป็นโลภอกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

โลภอกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

โลโภ โลภชสฺส อกุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส จ, ตถา ยถา ตํสมฺปยุตฺตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

โลภะ เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายอกุศลที่เกิดจากโลภะ เหมือนที่เป็นมูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโลภะนั้น.

ตตฺถ กตโม โทโส อกุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น โทสอกุศลมูล เป็นไฉน ?

คือ

โส สตฺเตสุ อาฆาโต อกฺขนฺติ อปฺปจฺจโย พฺยาปาโท ปโทโส อนตฺถกามตา เจตโส ปฏิฆาโต, อยํ โทโส อกุสลมูลํ.

ความอาฆาต ความไม่พอใจ ความบึ้งตึง ความพยาบาท ความประทุษร้าย ความมุ่งถึงสิ่งไม่เป็นประโยชน์ ความขัดเคืองใจ, นี้จัดเป็นโทสอกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

โทสอกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(โทโส) โทสชสฺส (อกุสลสฺส) กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส (จ, ตถา ยถา ตํ)สมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

(โทสะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม (ฝ่ายอกุศล) ที่เกิดจากโทสะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโทสะ(นั้น).

ตตฺถ กตโม โมโห อกุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น โมหอกุศลมูล เป็นไฉน ?

คือ

ยํ จตูสุ อริยสจฺเจสุ อนภิสมโย อสมฺปชฺชคฺคาโห อปฺปฏิเวโธ โมโห มุยฺหนา สมฺโมโห สมฺมุยฺหนา อวิชฺชา ตโม อนฺธกาโร อาวรณํ นีวรณํ ฉทนํ

ความไม่รู้แจ้ง ความถือโดยยังไม่เข้าถึง ความไม่แทงตลอด ความหลง ความงง ความหลงพร้อม ความงงพร้อม ความไม่รู้ ความมืด ความบอด ความ

อวจฺฉทนํ[๑] อปสจฺฉาคมนํ กุสลานํ ธมฺมานํ, อยํ โมโห อกุสลมูลํ.

ขัดขวาง ความขวางกั้น ความมุงบัง ความปกปิด ความไม่รู้แจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย, นี้จัดเป็นโมหอกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

โมหอกุศลมูล เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(โมโห) โมหชสฺส อกุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส จ, (ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

(โมหะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายอกุศลที่เกิดจากโมหะ. (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับโมหะนั้น.

ตตฺถ วิปลฺลาสา ชานิตพฺพา, วิปลฺลาสานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ. ยํ วิปลฺลาสํ สิยา, ตํ ชานิตพฺพํ.

ในบทเหล่านั้น พึงทราบวิปลาสทั้งหลายดังนี้ คือ พึงทราบวัตถุแห่งวิปลาส ๑. ตัววิปลาสก็พึงทราบด้วย ๑.

ตตฺถ เอโก วิปลฺลาโส ตีณิ วิปลฺลาสสานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ.

ในวิปลาสธรรมนั้น วิปลาสหนึ่งเดียว แยกเป็นวิปลาส ๓ อย่าง แยกเป็นวัตถุวิปลาส ๔ อย่าง.

กตโม เอโก วิปลฺลาโส จ ?

วิปลาสหนึ่งเดียว เป็นไฉน ?

คือ

เยน ปฏิปกฺเขน วิปลฺลาสิตํ คณฺหาติ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ, ทุกฺเข

เหตุที่ทำให้ถือวิปลาสไป โดยนัยตรงกันข้ามว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง, ว่า

---

[๑] ม. อเวจฺฉทนํ.

สุขนฺติ, อนตฺตนิเย[๑] อตฺตาติ, อสุเภ สุภนฺติ, อยํ เอโก วิปลฺลาโส.

เป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์, ว่าเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน, ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม, นี้จัดเป็นวิปลาสหนึ่งเดียว.

กตมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ ?

วัตถุวิปลาส ๔ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

กาโย เวทนา จิตฺตํ ธมฺมา จ. อิมานิ จตฺตาริ วิปลฺลาสวตฺถูนิ.

กาย ๑ เวทนา ๑ จิต ๑ ธรรม ๑. เหล่านี้ จัดเป็นวัตถุวิปลาส ๔ อย่าง.

กตมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิ ?

วิปลาส ๓ อย่าง เป็นไฉน ?

คือ

สญฺญา จิตฺตํ ทิฏฺฐิ จ. อิมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิ.

สัญญา ๑ จิต ๑ ทิฏฐิ ๑. เหล่านี้ จัดเป็นวิปลาส ๓ อย่าง.

ตตฺถ มนาปิเก วตฺถุมฺหิ อินฺทฺริยาปถํ อาคเต โน วา, โย นิมิตฺตํ คาโห,[๒] อยํ สญฺญาวิปลฺลาโส. ตตฺถ วิปรีตจิตฺตสฺส วตฺถุมฺหิ สติ วิญฺญาณํ[๓] อยํ จิตฺตวิปลฺลาโส. ตตฺถ วิปรีตจิตฺตสฺส ตมฺหิ รูเป อสุเภ สุภนฺติ ยา ขนฺติ รุจิ อุเปกฺขนา นิจฺฉโย ทิฏฺฐิ นิทสฺสนํ สนฺตีรณา, อยํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส.

ในข้อนั้น เมื่อวัตถุอันน่าชอบใจมาสู่คลองแห่งอินทรีย์ หรือไม่ก็ตาม การถือนิมิตนั้น, นี้จัดเป็นสัญญาวิปลาส. ในข้อนั้น สำหรับผู้มีจิตวิปริต การระลึกรู้ในวัตถุ, นี้จัดเป็นจิตตวิปลาส. ในข้อนั้น สำหรับบุคคลผู้มีจิตวิปริต การพอใจ การชอบใจ การเพ่งเล็ง การพินิจ การเห็น การชี้แจง การไตร่ตรองในรูปที่ไม่งามว่างาม, นี้จัดเป็นทิฏฐิวิปลาส.

---

[๑] ฉ. อิ. อนตฺตนิ.

[๒] โป. อินฺทฺริยวตฺเถ วณฺณายตเน วา โย นิมิตฺตสฺส อุคฺคาโห.

[๓] โป. วิญฺญตฺติ.

ตตฺถ วตฺถุเภเทน กาเยสุ[๑] ทฺวาทส วิปลฺลาสา ภวนฺติ. ตโย กาเย ตโย เวทนาย ตโย จิตฺเต ตโย ธมฺเม, จตฺตาโร สญฺญาวิปลฺลาสา จตฺตาโร จิตฺตวิปลฺลาสา จตฺตาโร ทิฏฺฐิวิปลฺลาสา.

ในวิปลาสนั้น ในกายทั้งหลายมีวิปลาสถึง ๑๒ อย่าง โดยจำแนกตามวัตถุดังนี้ ในกายมีวิปลาส ๓ ในเวทนามีวิปลาส ๓ ในจิตมีวิปลาส ๓ ในธรรมมีวิปลาส ๓. อนึ่ง สัญญาวิปลาส มี ๔ จิตตวิปลาสมี ๔ ทิฏฐิวิปลาสมี ๔.

อายตนูปจยโต[๒] จกฺขุสญฺญาสมงฺคิสฺส[๓] รูเปสุ ทฺวาทส วิปลฺลาสา ยาว มโนสญฺญาสมงฺคิสฺส ธมฺเมสุ ทฺวาทส วิปลฺลาสา, ฉ ทฺวาทสกา จตฺตาริ วิปลฺลาสา ภวนฺติ. อารมฺมณนานตฺตโต หิ อปริมิตาสงฺเขยฺยานํ สตฺตานํ[๔] อปริมิตาสงฺเขยฺยา วิปลฺลาสา ภวนฺติ หีนุกฺกฏฺฐมชฺฌิมตาย.

โดยการสั่งสมแห่งอายตนะ วิปลาสสี่ ๑๒ หมวด กลายเป็น ๖ กลุ่ม คือ วิปลาส ๑๒ ในรูปทั้งหลายแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยจักขุสัญญา ไปจนถึงวิปลาส ๑๒ ในธรรมทั้งหลายแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมโนสัญญา. แต่โดยความแตกต่างกันแห่งอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลายที่ใคร ๆ กำหนดนับไม่ได้ วิปลาสก็เป็นภาวะที่ใคร ๆ กำหนดนับไม่ได้ โดยวิธีที่ต่ำกว่า สูงกว่า หรือปานกลาง.

๖๔. ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ อตฺตภาววตฺถูนิ ภวนฺติ. โย รูปกฺขนฺโธ, โส กาโย อตฺตภาววตฺถุ. โย เวทนากฺขนฺโธ, โส เวทนา อตฺตภาววตฺถุ. โย สญฺญากฺขนฺโธ จ สงฺขารกฺขนฺโธ จ,

๖๔. ในข้อนั้น ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ ๔ อย่าง คือ รูปขันธ์ ได้แก่กายอันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ, เวทนาขันธ์ ได้แก่ เวทนาอันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ. สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ได้แก่ ธรรม

---

[๑] โป. สี. โวกาสา, อิ. กาโย.
[๒] โป. สี. อายตนูปจารโต.
[๓] โป. จกฺขุวิญฺญาณสญฺญาสมงฺคิสฺส.
[๔] ม. อตฺตานํ.

เต ธมฺมา อตฺตภาววตฺถุ. โย วิญฺญาณกฺขนฺโธ, โส จิตฺตํ อตฺตภาววตฺถุ.

อันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ. วิญญาณขันธ์ได้แก่ จิตอันเป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ.

อิติ ปญฺจกฺขนฺธา จตฺตาริ อตฺตภาววตฺถูนิ.

ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งอัตภาพ ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ กาเย อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาโส ภวติ. เอวํ เวทนาสุ ... จิตฺเต ... ธมฺเมสุ จ อตฺตวิปลฺลาโส ภวติ.

ขันธ์ ๕ นั้น ในกาย ย่อมมีวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม, ในเวทนา ... ในจิต...และในธรรมก็อย่างนั้น (พึงกำหนดไปจนถึง) ย่อมมีวิปลาสที่เกี่ยวเนื่องด้วยตน.

ตตฺถ จตุนฺนํ วิปลฺลาสานํ สมุคฺฆาตนตฺถํ ภควา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน เทเสติ ปญฺญาเปติ กาเย กายานุปสฺสี วิหรโต อสุเภ สุภนฺติ. วิปลฺลาสํ สมุคฺฆาเตติ, เอวํ เวทนาสุ จิตฺเต ธมฺเมสุ จ กาตพฺพํ.

ในธรรมนั้น เพื่อถอนวิปลาส ๔ อย่าง พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงบัญญัติสติปัฏฐาน ๔ อย่างไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ... ในสิ่งไม่งามว่างาม (เมื่อเป็นอย่างนี้) ภิกษุย่อมถอนวิปลาสได้, ในเวทนา ในจิตและในธรรมก็พึงทำอย่างนี้.

ตตฺถ อนฺธการติมิสา อปฺปฏิเวธลกฺขณา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลฺลาสปทฏฺฐานํ. อชฺโฌสานลกฺขณา ตณฺหา, ตสฺสา ปิยรูปสาตรูปํ ปทฏฺฐานํ. อตฺตาสยวญฺจนาลกฺขโณ โลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานํ ปทฏฺฐานํ.

ในธรรมนั้น อวิชชาที่มืดบอดสนิทมีอันไม่แทงตลอดเป็นลักษณะ, อวิชชานั้นมีวิปลาสเป็นปทัฏฐาน. ตัณหามีอันหยั่งลงเป็นลักษณะ, ตัณหานั้น มีปิยรูปสาตรูปเป็นปทัฏฐาน. โลภะมีอันหลอกลวงอัชฌาสัยตน เป็นลักษณะ, โลภะนั้นมีอทินนาทาน เป็นปทัฏฐาน.

อิธ วิวาทลกฺขโณ โทโส, ตสฺส ปาณาติปาโต ปทฏฺฐานํ. วตฺถุวิปฺปฏิปตฺติลกฺขโณ โมโห, ตสฺส มิจฺฉาปฏิปตฺติ ปทฏฺฐานํ.

ในธรรมนี้ โทสะมีอันวิวาทเป็นลักษณะ, โทสะนั้น มีปาณาติบาตเป็นปทัฏฐาน. โมหะมีอันปฏิบัติผิดจากธรรมเป็นที่ตั้งเป็นลักษณะ, โมหะนั้น มีการปฏิบัติผิดเป็นปทัฏฐาน.

สงฺขตานํ ธมฺมานํ อวินาสคฺคหณลกฺขณา นิจฺจสญฺญา, ตสฺสา สพฺพสงฺขารา ปทฏฺฐานํ. สาสวผสฺโสปคมนลกฺขณา สุขสญฺญา, ตสฺสา มมงฺกาโร ปทฏฺฐานํ.

นิจจสัญญา มีอันถือโดยไม่ยังสังขตธรรมทั้งหลายให้พินาศ เป็นลักษณะ, นิจจสัญญานั้น มีสังขารทั้งปวงเป็นปทัฏฐาน. สุขสัญญามีอันเข้าไปใกล้สาสวผัสสะ(สัมผัสอาสวะ)เป็นลักษณะ, สุขสัญญานั้น มีมมังการ (ตัณหาว่าของเรา) เป็นปทัฏฐาน.

ธมฺเมสุ อุปคมนลกฺขณา อตฺตสญฺญา, ตสฺสา อหงฺกาโร ปทฏฺฐานํ. วณฺณสณฺฐานลกฺขณา[๑] สุภสญฺญา, ตสฺสา อินฺทฺริยอสํวโร ปทฏฺฐานํ.

อัตตสัญญามีอันเข้าไปใกล้ในธรรมทั้งหลายเป็นลักษณะ, อัตตสัญญานั้นมีอหังการ(ทิฏฐิว่าเป็นเรา) เป็นปทัฏฐาน. สุภสัญญามีผิวพรรณและสัณฐานเป็นลักษณะ, สุภสัญญานั้น มีการไม่สำรวมอินทรีย์เป็นปทัฏฐาน.

เอเตหิ นวหิ ปเทหิ อุทฺทิฏฺเฐหิ สพฺโพ อกุสลปกฺโข นิทฺทิฏฺโฐ ภวติ, โส จ โข พหุสฺสุเตน สกฺกา ชานิตุํ โน อปฺปสฺสุเตน, ปญฺญวตา โน ทุปฺปญฺเญน, ยุตฺเตน โน อยุตฺเตน.

สภาวะฝ่ายอกุศลทั้งปวง ย่อมเป็นอันท่านแสดงไขไว้แล้ว ด้วยบท ๙ บท ที่ท่านแสดงไขแล้วเหล่านี้, สภาวะฝ่ายอกุศลนั้น อันผู้เป็นพหูสูตสามารถจะรู้ได้ แต่ผู้มีสุตะน้อยไม่สามารถจะรู้ได้.

---

[๑] โป. วณฺณสงฺคหณลกฺขณา.

ผู้มีปัญญาสามารถจะรู้ได้ ผู้ทรามปัญญาไม่สามารถจะรู้ได้, ผู้ตามประกอบสามารถจะรู้ได้, ผู้ไม่ตามประกอบไม่สามารถจะรู้ได้.

นว ปทานิ กุสลานิ ยตฺถ สพฺโพ กุสลปกฺโข สงฺคโห สโมสรณํ คจฺฉนฺติ.

มีกุศลบท ๙ บท ซึ่งเป็นที่รวมประชุมลงแห่งสภาวะทั้งหมดฝ่ายกุศล.

กตมานิ นว ปทานิ ?

บท ๙ บท เป็นไฉน ?

คือ

สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อนิจฺจสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนตฺตสญฺญา อสุภสญฺญา จ.

สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ อนิจจสัญญา ๑ ทุกขสัญญา ๑ อนัตตสัญญา ๑ อสุภสัญญา ๑.

ตตฺถ กตโม สมโถ ?

ในบทเหล่านั้น สมถะเป็นไฉน ?

คือ

ยา จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิติ อวฏฺฐิติ ฐานํ ปฏฺฐานํ อุปฏฺฐานํ สมาธิ สมาธานํ อวิกฺเขโป อวิปฺปฏิสาโร วูปสโม มานโส เอกคฺคํ จิตฺตสฺส, อยํ สมโถ.[๑]

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความตั้งมั่นแห่งจิต ความดำรงมั่นแห่งจิต ความปรากฏแห่งจิต ความเป็นสมาธิแห่งจิต ความแน่วแน่แห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่เดือดร้อนแห่งจิต ความที่ใจสงบระงับ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, นี้จัดเป็นสมถะ.

---

[๑] อภิ.สํ. ๓๔/๖๙/๒๐.

ตตฺถ กตมา วิปสฺสนา ?

ขนฺเธสุ วา ธาตูสุ วา อายตเนสุ วา นามรูเปสุ วา ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ วา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ วา ธมฺเมสุ ทุกฺเขสุ วา สมุทเยสุ วา นิโรเธ วา มคฺเค วา กุสลากุสเลสุ วา ธมฺเมสุ สาวชฺชอนวชฺเชสุ วา กณฺหสุกฺเกสุ วา เสวิตพฺพอเสวิตพฺเพสุ วา โส ยถาภูตํ วิจโย ปวิจโย วีมํสา ปรวีมํสา คาหนา อคฺคาหนา ปริคฺคาหนา จิตฺเตน ปริจิตนา ตุลนา อุปปริกฺขา ญาณํ วิชฺชา วา จกฺขุ พุทฺธิ เมธา ปญฺญา โอภาโส อาโลโก อาภา ปภา ขคฺโค นาราโจ[๑] ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺคงฺคํ, อยํ วิปสฺสนา.[๒]

ในบทเหล่านั้น วิปัสสนา เป็นไฉน ?

คือ

ความวิจัย ตามความเป็นจริง การเลือกสรร การพิจารณา การใคร่ครวญ การยึด การถือ การถือมั่น การพิจารณาด้วยจิต การไตร่ตรอง การใคร่ครวญ ความรู้ ความรู้แจ้ง ความมีปัญญาดังจักษุ ความรอบรู้ ความฉลาด ความมีปัญญา ความมีปัญญาสว่าง ความมีปัญญาแจ้งชัด ความมีปัญญารุ่งโรจน์ ความมีปัญญาสว่างไสว ความมีปัญญาแหลมคมดังพระขรรค์ ความมีปัญญาเฉียบแหลมดังหอกซัด ความมีองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ธัมมวิจยะ ความมีองค์แห่งมรรคคือสัมมาทิฏฐิ ในขันธ์ ในธาตุ ในอายตนะ ในนามรูป ในปฏิจจสมุปบาท ในปฏิจจสมุปปันนธรรม ในทุกข์ ในสมุทัย ในนิโรธ ในมรรค ในกุศลและอกุศลธรรม ในสาวัชชและอนวัชชธรรม ในกัณหะและสุกกธรรม หรือในเสวิตัพพะ และอเสวิตัพพธรรม. นี้จัดเป็นวิปัสสนา.

---

[๑] ม. อิ. นารชฺโช.

[๒] อภิ.สํ. ๓๔/๗๐/๒๐.

เตเนสา วิปสฺสนา อิติ วุจฺจติ วิวิธา วา เอสา วิปสฺสนาติ, ตสฺมา เอสา วิปสฺสนาติ วุจฺจติ. ทุวิธา เจสา หิ วิปสฺสนา ธมฺมวิปสฺสนาติ วุจฺจติ.

ด้วยเหตุนั้น อาการนั้นท่านจึงเรียกว่าวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนามีหลายอย่างต่างประการ, เพราะเหตุนั้น อาการนี้ ท่านก็เรียกว่าวิปัสสนา. เป็นความจริง วิปัสสนา ๒ นัยนี้ ท่านเรียกว่าธัมมวิปัสสนา.

ทุวิธา อิมาย ปสฺสติ สุภญฺจ อสุภญฺจ กณฺหญฺจ สุกฺกญฺจ เสวิตพฺพญฺจ อเสวิตพฺพญฺจ กมฺมญฺจ วิปากญฺจ พนฺธญฺจ วิโมกฺขญฺจ อาจยญฺจ อปจยญฺจ ปวตฺติญฺจ นิวตฺติญฺจ สงฺกิเลสญฺจ โวทานญฺจ, เอวํ วิปสฺสนาติ วุจฺจติ.

หมายความว่า พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้งด้วยวิปัสสนา ๒ นัย คือ งาม และไม่งาม ดำและขาว ควรเสพและไม่ควรเสพ กรรมและผลของกรรม ผูกพันและหลุดพ้น สั่งสมและไม่สั่งสม การไปและการหวนกลับ ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้ว, ด้วยอาการอย่างนี้ ท่านจึงเรียกว่าวิปัสสนา.

อถ วา **วิ**อิติ อุปสคฺโค ปสฺสนาติ[๑] อตฺโถ ตสฺมา วิปสฺสนาติ วุจฺจเต, อยํ วิปสฺสนา.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะข้อความว่า ปัสสนา ลงอุปสรรค คือ **วิ** ดังนั้น จึงเรียกว่าวิปัสสนา, นี้จัดเป็นวิปัสสนา.

๖๕. ตตฺถ เทฺว โรคา สตฺตานํ อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, เอเตสํ ทุวินฺนํ โรคานํ นิฆาตาย ภควตา เทฺว เภสชฺชานิ วุตฺตานิ สมโถ จ วิปสฺสนา จ.

๖๕. ในบทเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายมีโรค ๒ ชนิด คือ อวิชชา ๑ ภวตัณหา ๑, เพื่อกำจัดโรค ๒ ชนิดเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเภสัชประทานไว้ ๒ ชนิด คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑.

---

[๑] โป. อถวาปิ อิติ อุปสคฺโค วิปสฺสนาติ.

อิมานิ เทฺว เภสชฺชานิ ปฏิเสเวนฺโต เทฺว อโรเค สจฺฉิกโรติ ราควิราคํ เจโตวิมุตฺตึ อวิชฺชาวิราคญฺจ ปญฺญาวิมุตฺตึ.

ผู้เสพเภสัช ๒ ชนิดเหล่านี้ ย่อมกระทำให้แจ้ง ซึ่งความไม่มีโรคทั้งสอง คือ เจโตวิมุตติอันสำรอกราคะ ๑ ปัญญาวิมุตติอันสำรอกอวิชชา ๑.

ตตฺถ ตณฺหาโรคสฺส สมโถ เภสชฺชํ, ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อโรคํ. อวิชฺชาโรคสฺส วิปสฺสนา เภสชฺชํ, อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อโรคํ.

ในข้อนั้น โรคคือตัณหา มีสมถะเป็นเภสัช, เจโตวิมุตติจัดเป็นความไม่มีโรค(แห่งตัณหานั้น) เพราะสำรอกราคะได้. โรคคืออวิชชามีวิปัสสนาเป็นเภสัช, ปัญญาวิมุตติจัดเป็นความไม่มีโรค(แห่งอวิชชานั้น) เพราะสำรอกอวิชชาได้.

เอวญฺหิ ภควา จาห, เทฺว ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา[๑] นามญฺจ รูปญฺจ, เทฺว ธมฺมา ปหาตพฺพา อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, เทฺว ธมฺมา ภาเวตพฺพา สมโถ จ วิปสฺสนา จ, เทฺว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา วิชฺชา จ วิมุตฺติ จาติ.

เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า ธรรม ๒ อย่างควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม ๒ อย่างควรละ คือ อวิชชา ๑ ภวตัณหา ๑, ธรรม ๒ อย่างควรเจริญ คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑, ธรรม ๒ อย่างควรทำให้แจ้ง คือ วิชชา ๑ วิมุตติ ๑.

ตตฺถ สมถํ ภาเวนฺโต รูปํ ปริชานาติ, รูปํ ปริชานนฺโต ตณฺหํ ปชหติ, ตณฺหํ ปชหนฺโต ราควิราคา เจโตวิมุตฺตึ สจฺฉิกโรติ, วิปสฺสนํ ภาเวนฺโต นามํ ปริชานาติ, นามํ ปริชานนฺโต อวิชฺชํ ปชหติ, อวิชฺชํ

ในธรรมเหล่านั้น ผู้เจริญสมถะ ย่อมรู้แจ้งรูป, เมื่อรู้แจ้งรูป ย่อมละตัณหาได้, เมื่อละตัณหาได้ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะได้, ผู้เจริญวิปัสสนา ย่อมรู้แจ้งนาม, เมื่อรู้แจ้งนาม ย่อมละอวิชชาได้, เมื่อละ

---

[๑] ที.ปา. ๑๑/๓๗๗/๒๘๙.

ปชหนฺโต อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺตึ สจฺฉิกโรติ.

อวิชชา ย่อมทำให้แจ้งปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้.

ยทา ภิกฺขุโน เทฺว ธมฺมา ปริญฺญาตา ภวนฺติ นามญฺจ รูปญฺจ, ตถาสฺส เทฺว ธมฺมา[๑] ปหีนา ภวนฺติ อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, เทฺว ธมฺมา ภาวิตา ภวนฺติ สมโถ จ วิปสฺสนา จ, เทฺว ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา ภวนฺติ วิชฺชา จ วิมุตฺติ จ. เอตฺตาวตา ภิกฺขุ กตกิจฺโจ ภวติ. เอสา โสปาทิ-เสสา นิพฺพานธาตุ.

คราวที่ภิกษุรู้แจ้งธรรม ๒ อย่าง คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม ๒ อย่าง คือ อวิชชา ๑ ภวตัณหา ๑, ย่อมเป็นอันเธอละได้แล้ว, ธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ ย่อมเป็นอันเธอเจริญแล้ว, ธรรม ๒ อย่าง คือ วิชชา ๑ วิมุตติ ๑ ย่อมเป็นอันเธอ พึงกระทำให้แจ้งได้. ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ ภิกษุจัดเป็นผู้มีกิจอันกระทำแล้ว. นี้จัดเป็นสอุปาทิ-เสสนิพพานธาตุ (ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ).

ตสฺส อายุปริยาทานา ชีวิตินฺ-ทฺริยสฺส อุปโรธา อิทญฺจ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, อญฺญญฺจ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติ. ตตฺถ โย[๒] อิเมสํ ขนฺธ-ธาตุอายตนานํ[๓] นิโรโธ วูปสโม, อญฺเญสญฺจ ขนฺธธาตุอายตนานํ อปฺปฏิสนฺธิ อปาตุภาโว อยํ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ.

สำหรับภิกษุนั้น เพราะความดับไปรอบแห่งชีวิตินทรีย์เหตุสิ้นอายุ ทุกข์นี้ย่อมดับไปและทุกข์อื่นไม่เกิดขึ้น, ในข้อนั้น ความดับ ความสงบแห่งขันธ์ ธาตุและอายตนะเหล่านี้, ความไม่มีปฏิสนธิ ความไม่เกิดแห่งขันธ์ ธาตุ อายตนะเหล่าอื่น นี้จัดเป็นอนุปาทิเสสนิพพาน-ธาตุ (ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ).

---

[๑] โป. อิ. ทุกฺขธมฺมา.
[๒] โป. อิ. โส.
[๓] โป. ขนฺธานํ ธาตุอายนานํ, เอวมุปริปิ.

ตตฺถ กตมํ อโลโภ กุสลมูลํ ?

ยํธาตุโก อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺตํ อนิจฺฉา อปตฺถนา อกนฺตา[๑] อนชฺโฌสานํ. อยํ อโลโภ กุสลมูลํ.

กสฺเสตํ มูลํ ?

(อโลโภ) อโลภชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส (จ, ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

อถ วา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค กุสลนฺติ วุจฺจติ, โส ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํ.

กตเมสํ ติณฺณํ ?

สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวายามสฺส สมฺมาสมาธิสฺส จ อิเมสํ มูลนฺติ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติ.

ในธรรมนั้น อโลภกุศลมูลเป็นไฉน ?

คือ

ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่กำหนัดนัก กิริยาที่ไม่กำหนัดนัก ความไม่ต้องการ ความไม่ปรารถนา ความไม่ใคร่ ความไม่เพ่งเล็ง. นี้จัดเป็นอโลภกุศลมูล.

อโลภกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโลภะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิดจากอโลภะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโลภะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ท่านเรียกว่ากุศล, มรรคนั้น เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการ.

มรรคนั้น เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการเหล่านี้ คือ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสมาธิ ๑, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกมรรคนั้นว่ากุศลมูล.

---

[๑] โป. อกนฺติ.

ตตฺถ กตมํ อโทโส กุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น อโทสกุศลมูล เป็นไฉน ?

คือ

ยา สตฺเตสุ วา สงฺขาเรสุ วา อนฆาโต อปฺปฏิฆาโต อพฺยาปตฺติ อพฺยาปาโท อโทโส เมตฺตา เมตฺตายนา อตฺถกามตา หิตกามตา เจตโส ปสาโท, อยํ อโทโส กุสลมูลํ.

ความไม่อาฆาต ความไม่ขุ่นเคือง ความไม่ปองร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่ประทุษร้าย ความเมตตา ความรักใคร่ ความต้องการประโยชน์ ความต้องการเกื้อกูล ความผ่องใสแห่งใจ, นี้จัดเป็นอโทสกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

อโทสกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโทโส) อโทสชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส (จ, ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

(อโทสะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิดจากอโทสะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโทสะนั้น.

อถ วา ... ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํ.

อีกอย่างหนึ่ง ... มรรคเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการ.

กตเมสํ ติณฺณํ ?

มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการเป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาวาจาย สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺส จ อิเมสํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ มูลํ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติ.

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๓ ประการเหล่านี้ คือ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกมรรคนั้นว่ากุศลมูล.

ตตฺถ กตมํ อโมโห กุสลมูลํ ?

ในบทเหล่านั้น อโมหกุศลมูลเป็นไฉน ?

คือ

ยํ จตูสุ อริยสจฺเจสุ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ อภิสมโย สมฺมา จ ปจฺจาคโม ปฏิเวโธ อโมโห อสมฺมุยฺหนา อสมฺโมโห วิชฺชาปกาโส[๑] อาโลโก อนาวรณํ เสกฺขานํ กุสลานํ ธมฺมานํ, อยํ อโมโห กุสลมูลํ.

การเห็นด้วยปัญญา ตามความเป็นจริง การตรัสรู้ การบรรลุโดยชอบ การแทงตลอด ความไม่หลง ความไม่งมงาย ความไม่หลงพร้อม ความแจ้งชัดแห่งวิชชา ความรุ่งเรืองแห่งวิชชา ความเป็นธรรมไม่ขวางกั้น ซึ่งเสกขกุศลธรรม, นี้จัดเป็นอโมหกุศลมูล.

กสฺเสตํ มูลํ ?

อโมหกุศลมูลนี้ เป็นมูลแห่งอะไร ?

คือ

(อโมโห) อโมหชสฺส กุสลสฺส กายกมฺมสฺส วจีกมฺมสฺส มโนกมฺมสฺส (จ, ตถา ยถา) ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ มูลํ.

(อโมหะ) เป็นมูลแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมฝ่ายกุศลที่เกิดจากอโมหะ (เหมือนที่เป็น)มูลแห่งจิตตเจตสิกธรรมที่สัมปยุตกับอโมหะนั้น.

อถ วา ... ทุวินฺนํ มคฺคงฺคานํ เอตํ มูลํ.

อีกอย่างหนึ่ง ... มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒ ประการ.

---

[๑] โป. วิชฺชาวากาโส.

กตเมสํ ทฺวินฺนํ ?

มรรคนั้นเป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สมฺมาสติยา จ อิเมสํ ทฺวินฺนํ มคฺคงฺคานํ มูลํ, ตสฺมา กุสลมูลนฺติ วุจฺจติ.

เป็นมูลแห่งองค์มรรค ๒ ประการเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสติ ๑, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่ากุศลมูล.

เอวํ อิเมสํ ตีหิ กุสลมูเลหิ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค โยเชตพฺโพ.

มรรคมีองค์ ๘ บัณฑิตพึงประกอบด้วยกุศลมูล ๓ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

๖๖. ตตฺถ กตมา อนิจฺจสญฺญา ?

๖๖. ในบทเหล่านั้น อนิจจสัญญา เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโนติ จ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อนิจฺจสญฺญา.

สัญญา ความรู้พร้อมความกำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา, นี้จัดเป็นอนิจจสัญญา.

ตสฺสา โก นิสฺสนฺโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอนิจจสัญญานั้น ?

คือ

อนิจฺจสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อฏฺฐสุ โลกธมฺเมสุ จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ น สญฺชหติ,

เพราะได้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอนิจจสัญญา จิตย่อมไม่สืบต่อ ไม่สืบเนื่อง ไม่ตั้งมั่นในโลกธรรม ๘, คือ

อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสนฺโท.

ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉย, หรืออย่างเอือมระอา, นี้จัดเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอนิจจสัญญานั้น.

ตตฺถ กตมา ทุกฺขสญฺญา ?

ในบทเหล่านั้น ทุกขสัญญาเป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา[๑] อุคฺคาโห, อยํ ทุกฺขสญฺญา.

สัญญา ความรู้พร้อม ความกำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์, นี้จัดเป็นทุกขสัญญา.

ตสฺสา โก นิสฺสนฺโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งทุกขสัญญานั้น ?

คือ

ทุกฺขสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อาลสฺเส สํปมาเท วิมฺหเย จ จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ, น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสนฺโท.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มากซึ่งทุกขสัญญา จิตย่อมไม่สืบต่อ ไม่สืบเนื่อง ไม่ตั้งมั่นในความเกียจคร้าน ความประมาท และความหลง คือ ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉย หรืออย่างเอือมระอา, นี้จัดเป็นวิบากเครื่องไหลออก แห่งทุกขสัญญานั้น.

---

[๑] ฉ. ววตฺถาปนา. เอวมุปริปิ.

ตตฺถ กตมา อนตฺตสญฺญา ?

ในบทเหล่านั้น อนัตตสัญญา เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ ธมฺมา[๑] อนตฺตาติ ยา สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อนตฺตสญฺญา.

สัญญา ความรู้พร้อม ความกำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา, นี้จัดเป็นอนัตตสัญญา.

ตสฺสา โก นิสฺสนฺโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอนัตตสัญญานั้น ?

คือ

อนตฺตสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย อหงฺกาโร จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ, มมงฺกาโร น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสนฺโท.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอนัตตสัญญา อหังการจิต (จิตที่มีทิฏฐิว่าเป็นเรา) ย่อมไม่สืบต่อ ไม่สืบเนื่อง มมังการจิต (จิตที่มีตัณหาว่าของเรา) ย่อมไม่ตั้งมั่น คือ ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉยหรืออย่างเอือมระอา, นี้จัดเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอนัตตสัญญานั้น.

---

[๑] โป. สพฺเพสุ ธมฺเมสุ.

ตตฺถ กตมา อสุภสญฺญา ?

ในบทเหล่านั้น อสุภสัญญา เป็นไฉน ?

คือ

สพฺเพ[๑] สงฺขารา อสุภาติ ยา[๒] สญฺญา สญฺชานนา ววตฺถปนา อุคฺคาโห, อยํ อสุภสญฺญา.

สัญญา ความรู้พร้อม ความกำหนด ความถือโดยนัยเป็นต้นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นอสุภะ(ไม่งาม), นี้จัดเป็นอสุภสัญญา.

ตสฺสา โก นิสฺสนฺโท ?

อะไรเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอสุภสัญญานั้น ?

คือ

อสุภสญฺญาย ภาวิตาย พหุลีกตาย สุภนิมิตฺเต จิตฺตํ นานุสนฺธติ น สนฺธติ น สณฺฐหติ, อุเปกฺขา วา ปฏิกฺกูลตา วา สณฺฐหติ, อยมสฺสา นิสฺสนฺโท.

เพราะได้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอสุภสัญญานั้น จิตย่อมไม่สืบต่อ ไม่สืบเนื่อง ไม่ตั้งมั่น คือ ย่อมตั้งมั่นอย่างวางเฉย หรืออย่างเอือมระอาในสุภนิมิต, นี้จัดเป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งอสุภสัญญานั้น.

ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปริญฺญา ภควตา เทสิตา, ยา ตตฺถ อสุภสญฺญา รูปกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, ทุกฺขสญฺญา เวทนากฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, อนตฺตสญฺญา สญฺญากฺขนฺธสฺส

ในธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดรู้ขันธ์ ๕ อย่างไว้แล้ว คือ บรรดาสัญญาเหล่านั้น อสุภสัญญา กำหนดรู้รูปขันธ์ได้, ทุกขสัญญา กำหนดรู้เวทนาขันธ์ได้,

---

[๑] ฉ. อิ. สตฺต.
[๒] โป. โย, เอวมุปริปิ.

สงฺขารกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ, อนิจฺจ-สญฺญา วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ปริญฺญตฺตํ.

อนัตตสัญญา กำหนดรู้สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ได้, อนิจจสัญญา กำหนดรู้วิญญาณขันธ์ได้.

ตตฺถ สมเถน ตณฺหํ[๑] สมุคฺฆาเตติ, วิปสฺสนาย อวิชฺชํ[๒] สมุคฺฆาเตติ, อโทเสน โทสํ สมุคฺฆาเตติ, อโมเหน โมหํ สมุคฺฆาเตติ, อนิจฺจ-สญฺญาย นิจฺจสญฺญํ[๓] สมุคฺฆาเตติ ทุกฺขสญฺญาย สุขสญฺญํ[๓] สมุคฺฆาเตติ, อนตฺตสญฺญาย อตฺตสญฺญํ[๓] สมุคฺฆาเตติ, อสุภสญฺญาย สุภสญฺญํ[๓] สมุคฺฆาเตติ.

ในธรรมเหล่านั้น พระโยคาวจรย่อมถอนตัณหาได้ด้วยสมถะ, ย่อมถอนอวิชชาได้ด้วยวิปัสสนา, ย่อมถอนโทสะได้ด้วยอโทสะ, ย่อมถอนโมหะได้ด้วยอโมหะ, ย่อมถอนนิจจสัญญาได้ด้วยอนิจจสัญญา, ย่อมถอนสุขสัญญาได้ด้วยทุกขสัญญา, ย่อมถอนอัตตสัญญาได้ด้วยอนัตตสัญญา, ย่อมถอนสุภ-สัญญาได้ด้วยอสุภสัญญา.

จิตฺตวิกฺเขปปฏิสํหรณลกฺขโณ สมโถ, ตสฺส ฌานานิ ปทฏฺฐานํ. สพฺพธมฺมํ ยถาภูตํ ปฏิเวธลกฺขณา วิปสฺสนา, ตสฺสา สพฺพเนยฺยํ ปทฏฺฐานํ.

สมถะ มีอันระงับจิตฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, สมถะนั้นมีฌานเป็นปทัฏฐาน. วิปัสสนา มีอันแทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ, วิปัสสนานั้น มีอันแนะนำธรรมที่ควรรู้ทั้งปวงได้เป็นปทัฏฐาน.

อิจฺฉาปฏิสํหรณลกฺขโณ อโลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานา เวรมณี ปทฏฺฐานํ. อพฺยาปาทลกฺขโณ อโทโส, ตสฺส

อโลภะ มีอันระงับความอิจฉาเป็นลักษณะ, อโลภะนั้น มีเจตนาเครื่องงดเว้น จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของ

---

[๑] โป. ตณฺหา.
[๒] โป. อวิชฺชา.
[๓] โป... สญฺญา.

ปาณาติปาตา เวรมณี ปทฏฺฐานํ. วตฺถุอปฺปฏิหตลกฺขโณ อโมโห, ตสฺส สมฺมาปฏิปตฺติ ปทฏฺฐานํ.

เขาไม่ได้ให้เป็นปทัฏฐาน, อโทสะมีอันไม่พยาบาทเป็นลักษณะ, อโทสะนั้น มีเจตนาเครื่องงดเว้น จากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงเป็นปทัฏฐาน, อโมหะมีอันไม่ทำลายธรรมเป็นที่ตั้ง เป็นลักษณะ, อโมหะนั้นมีสัมมาปฏิบัติเป็นปทัฏฐาน.

สงฺขตานํ ธมฺมานํ วินาสคฺคหณลกฺขณา อนิจฺจสญฺญา, ตสฺสา อุทยพฺพโย ปทฏฺฐานํ. สาสวผสฺสสญฺชานนลกฺขณา ทุกฺขสญฺญา, ตสฺสา เวทนา ปทฏฺฐานํ. สพฺพธมฺมอนุปคมนลกฺขณา อนตฺตสญฺญา, ตสฺสา ธมฺมสญฺญา ปทฏฺฐานํ. วินีลกวิปุพฺพกอุทฺธุมาตกสมุคฺคหณลกฺขณา อสุภสญฺญา, ตสฺสา นิพฺพิทา ปทฏฺฐานํ.

อนิจจสัญญา มีอันถืออย่างทำลายสังขตธรรมเป็นลักษณะ, อนิจจสัญญานั้น มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นปทัฏฐาน. ทุกขสัญญามีอันกำหนดสาสวผัสสะเป็นลักษณะ, ทุกขสัญญานั้นมีเวทนาเป็นปทัฏฐาน. อนัตตสัญญามีอันไม่เข้าไปใกล้ธรรมทั้งปวง เป็นลักษณะ, อนัตตสัญญานั้นมีธัมมสัญญาเป็นปทัฏฐาน. อสุภสัญญามีอันถือเอาซากศพ มีสีเขียวคล้ำมีน้ำเหลืองไหลเยิ้มขึ้นพองอืดเป็นลักษณะ. อสุภสัญญานั้นมีความเบื่อหน่ายเป็นปทัฏฐาน.

อิเมสุ นวสุ ปเทสุ อุปทิฏฺเฐสุ สพฺโพ กุสลปกฺโข อุปทิฏฺโฐ ภวติ, โส จ พหุสฺสุเตน สกฺกา ชานิตุํ โน อปฺปสฺสุเตน, ปญฺญวตา โน ทุปฺปญฺเญน, ยุตฺเตน โน อยุตฺเตนาติ.

สภาวะฝ่ายกุศลทั้งปวง ย่อมเป็นอันท่านแสดงไขไว้แล้วในบท ๙ บทที่ท่านแสดงไขไว้แล้วเหล่านี้, สภาวะฝ่ายกุศลนั้นอันผู้เป็นพหูสูตสามารถรู้ได้ แต่ผู้มีสุตะน้อยไม่สามารถจะรู้ได้, ผู้มีปัญญาสามารถจะรู้ได้ ผู้ทรามปัญญาไม่สามารถจะรู้ได้, ผู้ตามประกอบสามารถ

จะรู้ได้ ผู้ไม่ตามประกอบไม่สามารถจะรู้ได้, ด้วยประการฉะนี้.

๖๗. ตตฺถ นิจฺจสญฺญาธิมุตฺตสฺส อปราปรจิตฺตปวตฺติยํ สนฺตตึ อปจฺจเวกฺขโต, อนิจฺจสญฺญา น อุปฏฺฐาติ. ปญฺจสุ กามคุเณสุ สุขสฺสาทธิมุตฺตสฺส[๑] อิริยาปถสฺส อผาสุมปจฺจเวกฺขโต ทุกฺขสญฺญา น อุปฏฺฐาติ, ขนฺธธาตุอายตเนสุ อตฺตาธิมุตฺตสฺส นานาธาตุอเนกธาตุวินิพฺโภคมปจฺจเวกฺขโต อนตฺตสญฺญา น อุปฏฺฐาติ. วณฺณสณฺฐานาภิรตสฺส กาเย สุภาธิมุตฺตสฺส จ วิปฺปฏิจฺฉนฺนา อสุภสญฺญา น อุปฏฺฐาติ.[๒]

๖๗. ในข้อนั้น อนิจจสัญญาย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อในนิจจสัญญา เพราะไม่พิจารณาความสืบต่อในความเป็นไปแห่งจิตไป ๆ มา ๆ. ทุกขสัญญา ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อในความยินดีที่ได้รับจากความสุขในกามคุณ ๕, เพราะไม่พิจารณาความไม่สบายแห่งอิริยาบถ. อนัตตสัญญา ย่อมไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อว่ามีอัตตาในขันธ์ ธาตุ หรืออายตนะ, เพราะไม่พิจารณาการแยกธาตุที่แตกต่างกันและธาตุทั้งหลาย. อสุภสัญญา ย่อมไม่ปรากฏ แก่บุคคลผู้ยินดียิ่งในผิวพรรณและสัณฐาน และน้อมใจเชื่อในกายว่างาม, ซึ่งถูกปกปิดไว้.

อวิปฺปฏิสารลกฺขณา สทฺธา, สทฺทหนา ปจฺจุปฏฺฐานํ. ตสฺส จตฺตาริ โสตาปตฺติยงฺคานิ ปทฏฺฐานํ.

ศรัทธา มีความไม่เดือดร้อนเป็นลักษณะ, มีความเชื่อเป็นปัจจุปัฏฐาน. ศรัทธานั้น มีองค์แห่งพระโสดาบัน ๔ เป็นปทัฏฐาน.

---

[๑] โป. ตตฺถ นิจฺจสญฺญาธิมุตฺตสฺส อปราปรํ จิตฺตํ ปณาเมนฺโต สติมปจฺจเวกฺขโต อนิจฺจสญฺญา น อุปฏฺฐาติ, ปญฺจสุ กามคุเณสุ สุขสฺสาทาธิมุตฺตสฺส.

[๒] ดูเทียบ วิสุทฺธิ. มภ. ๓/๗๓๙/๓๓๑.

เอวญฺหิ วุตฺตํ ภควตา สทฺธินฺทฺริยํ ภิกฺขเว กุหึ ทฏฺฐพฺพํ ? จตูสุ โสตาปตฺติยงฺเคสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ.[๑]

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัทธินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในองค์แห่งพระโสดาบัน ๔ ซึ่งเป็นกุศลธรรม.

สูราอปฏิกฺเขปนลกฺขณํ วีริยินฺทฺริยํ, วีริยินฺทฺริยารมฺโภ ปจฺจุปฏฺฐานํ. ตสฺส อตีตา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ปทฏฺฐานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา วีริยินฺทฺริยํ ภิกฺขเว กุหึ ทฏฺฐพฺพํ ? จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ.

วีริยินทรีย์ มีอันไม่ห้ามความองอาจเป็นลักษณะ, มีอันปรารภความเพียรเป็นปัจจุปัฏฐาน. วีริยินทรีย์นั้นมีสัมมัปปธาน ๔ ที่ล่วงแล้วเป็นปทัฏฐาน. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วีริยินทรีย์ พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในสัมมัปปธาน ๔.

สติ สรณลกฺขณา, อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา, ตสฺส อตีตา จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ปทฏฺฐานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา สตินฺทฺริยํ ภิกฺขเว กุหึ ทฏฺฐพฺพํ ? จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ.

สติมีอันระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่หลงพร้อม เป็นปัจจุปัฏฐาน, สตินั้น มีสติปัฏฐาน ๔ ที่ล่วงแล้วเป็นปทัฏฐาน. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สตินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔.

เอกคฺคลกฺขโณ สมาธิ, อวิกฺเขปปจฺจุปฏฺฐาโน, ตสฺส จตฺตาริ ฌานานิ ปทฏฺฐานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา สมาธินฺทฺริยํ ภิกฺขเว กุหึ ทฏฺฐพฺพํ ? จตูสุ ฌาเนสุ.

สมาธิมีความที่จิตมีอารมณ์ เป็นอันเดียวเป็นลักษณะ มีอันไม่ฟุ้งซ่านเป็นปัจจุปัฏฐาน, สมาธินั้น มีญาณ ๔ เป็นปทัฏฐาน. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๘๕๓/๒๕๙. เอวมุปริปิ.

สมาธินทรีย์ พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในฌาน ๔.

ปชานนลกฺขณา ปญฺญา, ภูตตฺถสนฺตีรณา ปจฺจุปฏฺฐานา, ตสฺส จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปทฏฺฐานํ. ยถา วุตฺตํ ภควตา ปญฺญินฺทฺริยํ ภิกฺขเว กุหึ ทฏฺฐพฺพํ ? จตูสุ อริยสจฺเจสุ.

ปัญญา มีอันรอบรู้เป็นลักษณะ มีการพิจารณาอรรถตามเป็นจริง เป็นปัจจุปัฏฐาน, ปัญญานั้นมีอริยสัจ ๔ เป็นปทัฏฐาน, เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ? พึงเห็นได้ในอริยสัจ ๔.

จตฺตาริ จกฺกานิ : [๑] ปฏิรูปเทสวาโส จกฺกํ, สปฺปุริสูปนิสฺสโย จกฺกํ, อตฺตสมฺมาปณิธานํ จกฺกํ, ปุพฺเพ กตปุญฺญตา จกฺกํ.

จักร ๔ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ : ปฏิรูปเทสวาสจักร (การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม) ๑ สัปปุริสูปนิสสยจักร (การคบสัตบุรุษ) ๑ อัตตสัมมาปณิธานจักร (การตั้งตนไว้ชอบ) ๑ ปุพเพกตปุญญตาจักร (ความเป็นผู้มีบุญได้กระทำไว้แล้วในปางก่อน) ๑.

ตตฺถ อริยสนฺนิสฺสยลกฺขโณ ปฏิรูปเทสวาโส, โส สปฺปุริสูปนิสฺสยสฺส ปทฏฺฐานํ. อริยสนฺนิสฺสยลกฺขโณ สปฺปุริสูปนิสฺสโย, โส อตฺตสมฺมาปณิธานสฺส ปทฏฺฐานํ. สมฺมาปฏิปตฺติลกฺขณํ อตฺตสมฺมาปณิธานํ, ตํ ปุญฺญานํ ปทฏฺฐานํ.

ในจักร ๔ เหล่านั้น ปฏิรูปเทสวาสจักร มีอันอิงอาศัยพระอริยเจ้า เป็นลักษณะ, ปฏิรูปเทสวาสจักรนั้น เป็นปทัฏฐาน แห่งสัปปุริสูปนิสสยจักร. สัปปุริสูปนิสสยจักร มีอันอิงอาศัยพระอริยเจ้าเป็นลักษณะ, สัปปุริสูปนิสสยจักรนั้นเป็นปทัฏฐานแห่งอัตตสัมมาปณิธาน-

---

[๑] ที.ปา. ๑๑/๔๐๐/๒๙๓, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๓๑/๔๑.

จักร. อัตตสัมมาปณิธาณจักร มีอันปฏิบัติชอบเป็นลักษณะ, อัตตสัมมาปณิธานจักรนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งบุญทั้งหลาย.

กุสลธมฺโมปจยลกฺขณํ ปุญฺญํ, ตํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ ปทฏฺฐานํ.

บุญมีอันสั่งสมกุศลธรรม เป็นลักษณะ, บุญนั้นเป็นปทัฏฐานแห่งสมบัติทั้งปวงทั้งหลาย.

เอกาทสสีลมูลกา ธมฺมา, สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ภวติ ฯเปฯ โส วิมุตฺติญาณทสฺสนํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานนา. ตตฺถ เวรมณิลกฺขณํ สีลํ, ตํ อวิปฺปฏิสารสฺส ปทฏฺฐานํ. น อตฺตานุวาทลกฺขโณ อวิปฺปฏิสาโร, โส ปาโมชฺชสฺส ปทฏฺฐานํ.

ธรรมมีศีลเป็นมูล ๑๑ ข้อ บัณฑิตพึงทราบดังนี้, ความไม่เดือดร้อนย่อมมีแก่ผู้มีศีล ฯลฯ วิมุตติญาณทัสสนะได้แก่ การรู้โดยนัยเป็นต้นว่า กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี. ในธรรมที่มีศีลเป็นมูล ๑๑ ข้อนั้น ศีลมีเจตนาเครื่องงดเว้นเป็นลักษณะ, ศีลนั้นเป็นปทัฏฐานแห่งความไม่เดือดร้อน. ความไม่เดือดร้อนมีการไม่กล่าวติเตียนตนเป็นลักษณะ ความไม่เดือดร้อนนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งปราโมทย์.

อภิปฺปโมทนลกฺขณํ ปาโมชฺชํ, ตํ ปีติยา ปทฏฺฐานํ. อตฺตมนลกฺขณา ปีติ, สา ปสฺสทฺธิยา ปทฏฺฐานํ. กมฺมนิยลกฺขณา ปสฺสทฺธิ, สา สุขสฺส ปทฏฺฐานํ.

ปราโมทย์ มีอันยินดียิ่งเป็นลักษณะ, ปราโมทย์นั้น เป็นปทัฏฐาน. แห่งปีติ, ปีติมีความพอใจเป็นลักษณะ, ปีตินั้น เป็นปทัฏฐานแห่งปัสสัทธิ. ปัสสัทธิมีอันควรแก่การงานเป็นลักษณะ, ปัสสัทธินั้นเป็นปทัฏฐานแห่งสุข.

อพฺยาปาทลกฺขณํ สุขํ, ตํ สมาธิโน ปทฏฺฐานํ. อวิกฺเขปนลกฺขโณ สมาธิ, โส ยถาภูตญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ. อวิปรีตสนฺตีรณลกฺขณา ปญฺญา, สา นิพฺพิทาย ปทฏฺฐานํ.

สุขมีอันไม่พยาบาท เป็นลักษณะ, สุขนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิ. สมาธิมีอันไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, สมาธินั้นเป็นปทัฏฐาน แห่งยถาภูตญาณทัสสนะ. ปัญญามีอันไตร่ตรองที่ไม่วิปริต เป็นลักษณะ, ปัญญานั้น เป็นปทัฏฐานแห่งนิพพิทา.

อนาลยนลกฺขณา นิพฺพิทา, สา วิราคสฺส ปทฏฺฐานํ. อสงฺกิเลสลกฺขโณ วิราโค, โส วิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํ. อกุสลธมฺมวิเวกลกฺขณา วิมุตฺติ, สา วิมุตฺติโน โวทานสฺส ปทฏฺฐานํ.

นิพพิทา มีอันไม่อาลัยเป็นลักษณะ, นิพพิทานั้น เป็นปทัฏฐานแห่งวิราคะ. วิราคะ มีอันไม่เศร้าหมองเป็นลักษณะ, วิราคะนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งวิมุตติ. วิมุตติ มีอันสงัดจากอกุศลธรรมเป็นลักษณะ, วิมุตตินั้น เป็นปทัฏฐานแห่งความผ่องแผ้ว ของความหลุดพ้น.

๖๘. จตสฺโส อริยภูมิโย จตฺตาริ สามญฺญผลานิ. ตตฺถ โย ยถาภูตํ ปชานาติ, เอสา ทสฺสนภูมิ. โสตาปตฺติผลญฺจ โส ยถาภูตํ ปชานิตฺวา นิพฺพินฺทติ, อิทํ ตนุกามราคสฺส ปทฏฺฐานํ พฺยาปาทานํ. สกทาคามิผลญฺจ สณฺหํ[•] วิรชฺชติ, อยํ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ.

๖๘. อริยภูมิ ๔ สามัญญผล ๔ บัณฑิตพึงทราบดังนี้. ในธรรมเหล่านั้น การรู้ตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นทัสสนภูมิ. ก็ผู้รู้โสดาปัตติผลตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย, นี้เป็นปทัฏฐานของผู้มีกามราคะเบาบาง แต่ยังพยาบาท. ผู้รู้สกทาคามิผลตามความเป็นจริง ย่อมคลายกำหนัดได้อย่างละเอียด, นี้จัดเป็นเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะได้.

[•] โป. อิ. สนฺนิ.

อนาคามิผลญฺจ ยํ อวิชฺชาวิราคา วิมุจฺจติ, อยํ กตาภูมิ. อรหตฺตญฺจ สามญฺญผลานีติ โก วจนตฺโถ ? อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, สามญฺญํ, ตสฺเสตานิ ผลานิ สามญฺญผลานีติ วุจฺจติ. กิสฺส พฺรหฺมญฺญผลานีติ ? วุจฺจนฺเต, พฺรหฺมญฺญํ อริโย[๑] อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, ตสฺส ตานิ ผลานีติ พฺรหฺมญฺญผลานีติ วุจฺจนฺเต.

สำหรับผู้รู้อนาคามิผลตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะสำรอกอวิชชาได้ ผู้นี้จัดเป็นผู้มีภูมิอันกระทำแล้ว. ข้อว่า สามัญญผลแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย มีการอธิบายคำเป็นอย่างไร ? อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นสามัญญะ, ผลเหล่านี้แห่งสามัญญะนั้น ท่านเรียกว่าสามัญญผล. ข้อว่า พรหมัญญผล มีเพื่ออะไร ? ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นพรหมัญญะ, ผลเหล่านั้นแห่งพรหมัญญะนั้น ท่านเรียกว่าพรหมัญญผล.

ตตฺถ โสตาปนฺโน กถํ โหติ ?

ในข้อนั้น พระโสดาบัน เป็นอย่างไร ?

คือ

สห สจฺจาภิสมยา อริยสาวกสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส จ, อิเมสํ ติณฺณํ สํโยชนานํ ปหานา ปริกฺขยา อริยสาวโก โหติ โสตาปนฺโน อวินิปาตธมฺโม ยาว ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ.

พร้อมกับการรู้แจ้งสัจจะ พระอริยสาวกย่อมละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพตปรามาส ๑ เพราะอันละสิ้นไปแห่งสังโยชน์ ๓ ประการเหล่านี้ พระอริยสาวกย่อมจัดเป็นพระโสดาบัน ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา จนกว่าจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

---

[๑] โป. พฺรหฺมญฺญอริโย.

ตตฺถ กตมา สกฺกายทิฏฺฐิ ?

อสฺสุตวา พาโล ปุถุชฺชโน ยาว อริยธมฺเม อโกวิโท, โส รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ยาว วิญฺญาณสฺมึ อตฺตานํ, โส อิเมสุ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตคฺคาโห วา อตฺตนิยคฺคาโห วา เอโสหมสฺมิ, เอกสฺมึ วสวตฺติโก[๑] ปกฺขิตฺโต อนุคฺคโห อนุสยนฺโต องฺคมงฺคนฺติ ผรติ.[๒] ยา ตถาภูตสฺส ขนฺติ รุจิ เปกฺขนา อาการปริวิตกฺโก ทิฏฺฐินิชฺฌายนา ปสฺสนา,[๓] อยํ วุจฺจเต สกฺกายทิฏฺฐีติ.

ตตฺถ ปญฺจ ทิฏฺฐิโย อุจฺเฉทํ ภชนฺติ.

ในข้อนั้น สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?

คือ

สำหรับพาลปุถุชน ผู้ไม่ได้สดับ... ไปจนถึงผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม, ผู้เห็นรูปโดยความเป็นตน ไปจนถึงผู้เห็นตนในวิญญาณ, เขาย่อมเป็นผู้ยึดถือตน หรือยึดถือคุณสมบัติที่มีอยู่ในตน ในขันธ์ ๕ เหล่านี้ว่า นั่นเป็นเรา, ภาวะนี้ย่อมแผ่ไปในบุคคลแต่ละคน, คือ ภาวะที่เป็นไปในอำนาจ ภาวะที่เคลื่อนไป ภาวะที่ช่วยเหลือ ภาวะที่คล้อยตามไป ในแต่ละส่วน. ความพอใจ ความชอบใจ แนวทางแห่งการยึดถือ การตรึกเอาตามอาการ การไตร่ตรองด้วยทิฏฐิและความเห็นเรื่องที่เป็นอย่างนั้น, นี้ท่านเรียกว่า สักกายทิฏฐิ.

ในข้อนั้น ทิฏฐิ ๕ ประการ เข้าพวกกับอุจเฉททิฏฐิ.

---

[๑] อิ. ม. อวตฺติโต.

[๒] โป. ปรติ.

[๓] โป. อภิปสฺสนา.

กตมาโย ปญฺจ ?

ทิฏฐิ ๕ ประการ เป็นไฉน ?

คือ

รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, ยาว วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, อิมาโย ปญฺจ อุจฺเฉทํ ภชนฺติ, อวเสสาโย ปณฺณรส สสฺสตํ ภชนฺติ.

เห็นรูปโดยความเป็นตน ไปจนถึงเห็นวิญญาณโดยความเป็นตน, ทิฏฐิ ๕ ประการเหล่านี้ เข้าพวกกับอุจเฉททิฏฐิ, ทิฏฐิ ๑๕ ประการที่เหลือ เข้าพวกกับสัสสตทิฏฐิ.

อิติ สกฺกายทิฏฺฐิปหานา ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิ ปหียนฺติ. ปหานา อุจฺเฉทํ สสฺสตญฺจ น ภชติ. อิติ อุจฺเฉทสสฺสตปฺปหานา อริยสาวกสฺส น กิญฺจิ ทิฏฺฐิคตํ ภวติ, อญฺญา วา โลกุตฺตราย สมฺมาทิฏฺฐิยา.

เพราะละสักกายทิฏฐิได้ ทิฏฐิ ๖๒ ก็เป็นอันละได้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะละได้ จึงไม่เข้าพวกกับอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ. เพราะละอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิได้. พระอริยสาวก ย่อมไม่มีทิฏฐิอะไร, อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐิอื่นจากโลกุตตรสัมมาทิฏฐิย่อมไม่มี.

กถํ ปน สกฺกายทิฏฺฐิ น ภวติ ?

ก็สักกายทิฏฐิย่อมไม่มีได้อย่างไร ?

อิธ อริยสาวโก สุตวา โหติ, สพฺโพ สุกฺกปกฺโข กาตพฺโพ, ยาว อริยธมฺเมสุ โกวิโท รูปํ อนตฺตโต สมนุปสฺสติ ยาว วิญฺญาณํ ฯปฯ เอวมสฺส สมนุปสฺสนฺตสฺส สกฺกายทิฏฺฐิ น ภวติ.

อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ได้สดับ. เป็นผู้กระทำธรรมฝ่ายขาวทั้งปวง ไปจนถึงเป็นผู้ฉลาดในอริยธรรม ย่อมตามเห็นรูปโดยความไม่ใช่ตัวตน ไปจนถึงตามเห็นวิญญาณโดยความไม่ใช่ตัวตน ฯลฯ สำหรับพระอริยสาวก ผู้ตามเห็นอยู่อย่างนี้นั้น ย่อมไม่มีสักกายทิฏฐิ.

กถํ วิจิกิจฺฉา น ภวติ ?

วิจิกิจฉา ย่อมไม่มีได้อย่างไร ?

คือ

อิธ อริยสาวโก พุทฺเธ น กงฺขติ, น วิจิกิจฺฉติ อภิปฺปสีทติ, อิติปิ โส ภควาติ สพฺพํ. ธมฺเม น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ สพฺพํ, ยาว ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺติ, อิมินา ทุติเยน อากงฺขิเยน ธมฺเมน สมนฺนาคโต โหติ. สํเฆ น กงฺขติ ฯเปฯ ยาว ปูชา เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจาติ, อิมินา ตติเยน อากงฺขิเยน ธมฺเมน สมนฺนาคโต โหติ.

อริยสาวก ในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า, คำทั้งปวงเป็นต้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร. อริยสาวกย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล ... ในพระธรรม, คำทั้งปวงเป็นต้นว่า ... ไปจนถึงความสิ้นตัณหา ความสิ้นราคะ ความดับ พระนิพพาน บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร. อริยสาวกย่อมเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรมน่าปรารถนาประการที่ ๒ นี้. อริยสาวกย่อมไม่สงสัย ไม่ลังเล ฯลฯ ในพระสงฆ์ ... คำทั้งปวงเป็นต้นว่า ... ไปจนถึงเป็นที่บูชาของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร. อริยสาวกย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมน่าปรารถนาประการที่ ๓ นี้.

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ อธิมุจฺจติ อภิปฺปสีทติ. ตณฺหา ทุกฺขสมุทโยติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ. ตณฺหานิโรธา ทุกฺขนิโรโธติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ.

อริยสาวก ย่อมไม่ลังเล ไม่สงสัย ย่อมน้อมใจเชื่อ ย่อมเลื่อมใสยิ่งว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์. อริยสาวกย่อมไม่ลังเล ย่อมไม่สงสัย ... ว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. อริยสาวกย่อมไม่ลังเล

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ทุกฺขนิโรธ-คามินีปฏิปทาติ น กงฺขติ น วิจิกิจฺฉติ อธิมุจฺจติ อภิปฺปสีทติ.

ไม่สงสัย ... ว่า เพราะตัณหาดับ ทุกข์จึงดับ. อริยสาวกย่อมไม่ลังเล ไม่สงสัย ย่อมน้อมใจเชื่อ ย่อมเลื่อมใสยิ่งว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา.

ยาว พุทฺเธ วา ธมฺเม วา สํเฆ วา ทุกฺเข วา สมุทเย วา นิโรเธ วา มคฺเค วา กงฺขายนา วิมติ วิจิกิจฺฉา เทฺวธาปถา อาสปฺปนา[๑] ปริสปฺปนา อนวฏฺฐานํ อธิฏฺฐาคมนํ[๒] อเนกํโส อเนกํสิกตา, เต ตสฺส ปหีนา ภวนฺติ ปณฺนฺนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวํกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา.

ตราบใดที่ยังมีความลังเล ความเคลือบแคลง ความสงสัย ความเห็นเหมือนทาง ๒ แพร่ง ความคิดส่ายไป ความคิดพร่าไป ความไม่ตั้งมั่น ความถึงการไม่มีที่ตั้ง ความไม่มีส่วนเดียว ความเป็นสภาวะมีหลายส่วน ในพระพุทธเจ้าในพระธรรม หรือในพระสงฆ์ ในทุกข์ ในสมุทัย ในนิโรธ หรือในมรรค ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นอันพระอริยสาวกละได้ ทำให้เบาบาง ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มีในภายหลัง มีความไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา.

๖๙. ตตฺถ สีลพฺพตปรามาโส ทุวิธา สีลสฺส วา สุทฺธสฺส วา, ตตฺถ สีลสฺส สีลพฺพตปรามาโส, อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสามิ

๖๙. ในธรรมนั้น สีลัพพตปรามาส แยกเป็น ๒ อย่าง คือ สีลัพพตปรามาสของผู้มีศีล ๑ สีลัพพตปรามาสของผู้บริสุทธิ์ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น สีลัพพต-ปรามาสของผู้มีศีล บัณฑิตพึงทราบโดย

---

[๑] ม. อิ. อปฺปนา, อภิ.สํ. ๓๔/๖๗๒/๒๖๔.

[๒] ม. อนิฏฺฐาคมนํ.

เทวญฺญตโร วา ตตฺถ กโปตปาทาหิ อจฺฉราหิ สทฺธึ กีฬิสฺสามิ รมิสฺสามิ ปริจริสฺสามีติ.

นัยว่า เพราะศีล วัตร ตบะหรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพหรือเทวดาองค์ใดองค์หนึ่ง เราจักเล่นเพลิดเพลินปรนเปรอกับเหล่านางอัปสรทั้งหลายผู้มีเท้าแดงดังเท้านกพิราบ ในเทวโลกนั้น.

ยถาภูตทสฺสนนฺติ รุจิ วิมุตฺติ ราโค ราคปริวตฺตกา ทิฏฺฐิรูปนา ปสฺสนา, อสนฺตุสฺสิตสฺส สีลพฺพตปรามาโส.

คำว่า **การเห็นตามเป็นจริง** พึงทราบโดยนัยเป็นต้นดังนี้ ได้แก่ ... ความพอใจ ความหลุดพ้น ... ความกำหนัด ... ความตรึกเกี่ยวเนื่องด้วยความกำหนัด รูปที่เห็น การเห็น, นี้จัดเป็นสีลัพพตปรามาสของผู้ไม่สันโดษ.

ตตฺถ กตโม สุทฺธสฺส สีลพฺพตปรามาโส ?

ในข้อนั้น สีลัพพตปรามาสของผู้บริสุทธิ์ เป็นไฉน ?

คือ

อิเธกจฺโจ สีลํ ปรามสติ, สีเลน สุชฺฌติ, สีเลน นียติ, สีเลน มุจฺจติ, สุขํ วีติกฺกมติ, ทุกฺขํ วีติกฺกมติ, สุขทุกฺขํ วีติกฺกมติ, อนุปาปุณาติ อุปริเมน.

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือมั่นศีล (โดยนัยเป็นต้นว่า) บุคคลย่อมบริสุทธิ์ได้เพราะศีล ถูกศีลนำไป, หลุดพ้นได้เพราะศีล ก้าวพ้นความสุข ก้าวพ้นความทุกข์ ก้าวพ้นความสุข และความทุกข์ (ได้เพราะศีล), แต่เขายังไม่หลุดพ้นเพราะศีลข้างต้นก่อน.

ตทุภยํ สีลวตํ ปรามสติ, ตทุภเยน สีลวเตน สุชฺฌนฺติ มุจฺจนฺติ นียนฺติ, สุขํ วีติกฺกมนฺติ, ทุกฺขํ

บุคคลบางคน ถือมั่นศีลและวัตรทั้งสอง (โดยนัยเป็นต้นว่า) สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ ย่อมหลุดพ้นได้เพราะศีล

วีติกฺกมนฺติ, สุขทุกฺขํ วีติกฺกมนฺติ, อนุปาปุณนฺตีติ อวิสุจิกรํ ธมฺมํ อวิมุตฺติกรํ ธมฺมํ วิสุจิโต วิมุตฺติโต ปจฺจาคจฺฉนฺตสฺส ยา ตถาภูตสฺส ขนฺติ รุจิ มุตฺติ เปกฺขนา อาการปริวิตกฺโก ทิฏฺฐินิชฺฌายนา ปสฺสนา, อยํ สุทฺธสฺส สีลพฺพตปรามาโส.

และวัตรทั้งสอง, ถูกศีลและวัตรทั้งสองนำไป, ย่อมก้าวพ้นความสุข ย่อมก้าวพ้นความทุกข์ ย่อมก้าวพ้นความสุขและความทุกข์ (ได้เพราะศีลและวัตร), แต่เขาก็ยังบรรลุไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ความพอใจ ความชอบใจ ความหลุดพ้น ความเพ่ง ความปริวิตกตามอาการ ความเพ่งเล็งด้วยทิฏฐิ การเห็นของผู้ (ไม่คำนึงถึง) ธรรมที่ก่อความไม่บริสุทธิ์. ธรรมที่ก่อความไม่หลุดพ้นแล้วหวนกลับจากความบริสุทธิ์ จากความหลุดพ้นผู้เป็นเช่นนั้น, นี้จัดเป็นสีลัพพตปรามาสของผู้บริสุทธิ์.

เอเต อุโภ ปรามาสา อริยสาวกสฺส ปหีนา ภวนฺติ ยาว อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา, โส สีลวา ภวติ อริยกนฺเตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต อกฺขณฺเฑหิ ยาว อุปสมสํวตฺตนิเกหิ. อิเมสํ ติณฺณํ สํโยชนานํ ปหานา สุตวา อริยสาวโก ภวติ โสตาปนฺโน อวินิปาตธมฺโม. สพฺพํ.

(สีลัพพต-)ปรามาสทั้งสองอย่างเหล่านี้ย่อมเป็นอันอริยสาวกละได้ ตราบที่จะไม่เกิดขึ้นอีก อริยสาวกนั้น จัดเป็นผู้มีศีล ประกอบพร้อมด้วยอริยกันตศีลอันไม่ทะลุตลอดไปจนถึงอันเป็นไปพร้อมเพื่อความสงบ เพราะละสังโยชน์ทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ได้ อริยสาวกผู้ได้สดับจัดเป็นพระโสดาบันผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา. คำทั้งปวง บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร.

สหสจฺจาภิสมยา อิติ โก วจนตฺโถ ?

คำว่า **พร้อมกับการรู้แจ้งสัจจะ** มีความหมายแห่งคำเป็นอย่างไร ?

คือ

จตฺตาโร อภิสมยา, ปริญฺญาภิสมโย ปหานาภิสมโย สจฺฉิกิริยาภิสมโย ภาวนาภิสมโย.

การรู้แจ้งมี ๔ อย่าง คือ ปริญญาภิสมัย (การรู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้) ๑ ปหานาภิสมัย (การรู้แจ้งด้วยการละ) ๑ สัจฉิกิริยาภิสมัย (การรู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้ง) ๑ ภาวนาภิสมัย (การรู้แจ้งด้วยการเจริญ) ๑.

ตตฺถ อริยสาวโก ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ.

ในการรู้แจ้ง ๔ อย่างนั้น อริยสาวกย่อมรู้แจ้งทุกข์ ด้วยปริญญาภิสมัย, ย่อมรู้แจ้งสมุทัย ด้วยปหานาภิสมัย, ย่อมรู้แจ้งนิโรธ ด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย, ย่อมรู้แจ้งมรรค ด้วยภาวนาภิสมัย.

กึ การณํ ?

อะไรเล่าเป็นเหตุ ?

ทุกฺขสฺส ปริญฺญาภิสมโย, สมุทยสฺส ปหานาภิสมโย, นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยาภิสมโย, มคฺคสฺส ภาวนาภิสมโย.

ปริญญาภิสมัย เป็นเหตุแห่งทุกข์, ปหานาภิสมัย เป็นเหตุแห่งสมุทัย, สัจฉิกิริยาภิสมัย เป็นเหตุแห่งนิโรธ, ภาวนาภิสมัย เป็นเหตุแห่งมรรค.

สมถวิปสฺสนาย กถํ อภิสเมติ ?

อริยสาวก ย่อมรู้แจ้งด้วยสมถวิปัสสนาได้อย่างไร ?

คือ

อารมฺมเณ จิตฺตํ อุปนิพนฺเธตฺวา ปญฺจกฺขนฺเธ ทุกฺขโต ปสฺสติ, ตตฺถ

อริยสาวก ครั้นผูกพันจิตไว้ที่อารมณ์แล้ว ย่อมเห็นขันธ์ ๕ โดย

โย อุปนิพนฺโธ, อยํ สมโถ. ยา ปริโยคาหนา, อยํ วิปสฺสนา. ปญฺจกฺขนฺเธ ทุกฺขาติ ปสฺสโต โย ปญฺจกฺขนฺเธสุ อาลโย นิกนฺติ อุปคมนํ อชฺโฌสานา อิจฺฉา มุจฺฉา ปณิธิ ปตฺถนา ปหียติ.

ความเป็นทุกข์, การผูกจิตไว้ในอารมณ์, นี้จัดเป็นสมถะ. การหยั่งจิตลง นี้จัดเป็นวิปัสสนา. ความอาลัย ความอยากได้ ความเข้าไปหา ความติดใจ ความต้องการ ความหลง ความตกลงใจ ความปรารถนา อันผู้เห็นขันธ์ ๕ โดยนัยว่าเป็นทุกข์ ย่อมละได้.

ตตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ. โย ตตฺถ อาลโย นิกนฺติ อุปคมนํ อชฺโฌสานํ อิจฺฉา มุจฺฉา ปณิธิ ปตฺถนา, อยํ สมุทโย. ยํ ตสฺส ปหานํ, โส นิโรโธ สมโถ วิปสฺสนา จ มคฺโค.

ในข้อนั้น ขันธ์ ๕ จัดเป็นทุกข์. ความอาลัย ความอยากได้ ความเข้าไปหา ความติดใจ ความต้องการ ความหลง ความตกลงใจ ความปรารถนา, นี้จัดเป็นสมุทัย. การละความอาลัยเป็นต้น, นั้นจัดเป็นนิโรธ สมถะ วิปัสสนา และมรรค.

เอวํ เตสํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิตฺเต อปุพฺพํ อจริมํ อภิสมโย ภวติ. เตนาห ภควา สหสจฺจาภิสมยา อริยสาวกสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺตีติ.

การรู้แจ้งสัจจะ ๔ อย่างเหล่านั้น ย่อมมีในกาลเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ในจิตเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า พร้อมกับการรู้แจ้งสัจจะ อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการได้.

๗๐. ตตฺถ สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิตฺเต จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน

๗๐. ในข้อนั้น สมถะและวิปัสสนาดำเนินไปคู่กัน ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในกาลเดียวกัน ในขณะเดียวกัน และในจิตเดียวกัน, คือ ย่อมรู้แจ้งทุกข์ด้วย

อภิสเมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ.

ปริญญาภิสมัย, ไปจนถึงรู้แจ้งมรรคด้วยภาวนาภิสมัย.

กึ การณา ? ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมโย, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมโย. เอวํ ทิฏฺฐนฺโต, ยถา นาวา ชลํ คจฺฉนฺตี จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, ปาริมํ ตีรํ ปาเปติ, โอริมํ ตีรํ ชหติ, ภารํ วหติ, โสตํ ฉินฺทติ. เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล เอกกฺขเณ เอกจิตฺเต จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ. ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, ยาว มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ.

ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะทุกข์เป็นปริญญาภิสมัย, กระทั่งว่ามรรคเป็นภาวนาภิสมัย, มีนัยปรากฏอย่างนี้จริง คือ เรือ เมื่อลอยน้ำไป ย่อมทำกิจ ๔ อย่างไปพร้อมกัน คือ ถึงฝั่งนอก ๑ ละฝั่งใน ๑ นำภาระไปได้ ๑ ตัดกระแส ๑ ฉันใด สมถะและวิปัสสนาก็ฉันนั้น ดำเนินไปคู่กัน ย่อมทำกิจ ๔ อย่าง ในกาลเดียวกัน ในขณะเดียวกัน และในจิตเดียวกัน. คือ ย่อมรู้แจ้งทุกข์ด้วยปริญญาภิสมัย, ไปจนถึงรู้แจ้งมรรคด้วยภาวนาภิสมัย.

ยถา วา สูริโย อุทยนฺโต เอกกาเล อปุพฺพํ อจริมํ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปาตุกโรติ, รูปํ นิทสฺสียติ, สีตํ ปริยาทิยติ. เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล ฯเปฯ ยถา ปทีโป ชลนฺโต เอกกาเล อปุพฺพํ อจริมํ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปาตุกโรติ, รูปํ นิทสฺสียติ, อุปาทานํ ปริยาทิยติ.

อีกอย่างหนึ่ง พระอาทิตย์เมื่อตั้งขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในกาลเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ขจัดความมืด ๑ ส่องแสงสว่าง ๑ แสดงรูปให้ปรากฏ ๑ ทำความเย็นให้สิ้นสุด ๑ ฉันใด. สมถะและวิปัสสนาก็ฉันนั้น ดำเนินไปคู่กัน ฯลฯ ในกาลเดียวกัน ประทีปเมื่อลุกโพลงขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างในกาลเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ กำจัดความมืด ๑ ส่องแสงสว่าง ๑ แสดงรูปให้ปรากฏ ๑ ทำเชื้อให้สิ้นสุด ๑ ฉันใด

เอวเมว สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา วตฺตมานา เอกกาเล ฯเปฯ.

สมถะและวิปัสสนาก็ฉันนั้น ดำเนินไปคู่กัน ... ในกาลเดียวกัน ฯลฯ.

ยทา อริยสาวโก โสตาปนฺโน ภวติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต ยาว ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ, อยํ ทสฺสนภูมิ.

ในคราวที่อริยสาวก เป็นพระโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดาเที่ยงแท้ จนกว่าจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้, นี้จัดเป็นทัสสนภูมิ.

โสตาปตฺติผลญฺจ. โสตาปตฺติผเล ฐิโต อุตฺตริ สมถวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต ยุคนทฺธา วตฺตมานา กามราคพฺยาปาทานํ เยภุยฺเยน ปหานา อริยสาวโก โหติ.

บัณฑิตพึงทราบ โสดาปัตติผลดังต่อไปนี้. อริยสาวกผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล เจริญสมถะและวิปัสสนาให้ดำเนินไปคู่กันยิ่งขึ้น ย่อมละกามราคะและพยาบาทได้โดยมาก.

สกทาคามิ ปรินิฏฺฐิตตฺตา สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ, อยํ ตนุภูมิ.

เพราะใกล้สิ้นสุด พระสกทาคามีกลับมาโลกนี้อีกครั้งเดียว ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้, นี้จัดเป็นตนุภูมิ.

สกทาคามิผลญฺจ. สกทาคามิผเล[๑] ฐิโต วิปสฺสนํ ภาเวนฺโต กามราคพฺยาปาเท สานุสเย อนวเสสํ ปชหติ, กามราคพฺยาปาเทสุ อนวเสสํ ปหีเนสุ ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิ สีลพฺพตปรามาโส วิจิกิจฺฉา กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท จ.

บัณฑิตพึงทราบ สกทาคามิผลดังต่อไปนี้. อริยสาวกดำรงอยู่ในสกทาคามิผล เจริญวิปัสสนา ย่อมละกามราคะและพยาบาท พร้อมทั้งอนุสัยได้โดยไม่มีส่วนเหลือ, ครั้นละกามราคะและพยาบาทได้ โดยไม่มีส่วนเหลือแล้ว ย่อมละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการได้ คือ สักกายทิฏฐิ ๑ สีลัพพตปรามาส ๑ วิจิกิจฉา ๑ กามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑.

---

[๑] โป. สกทาคามิผลญฺจ โย สกทาคามิผเล.

อิเมสํ ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา[๑] อริยสาวโก โหติ อนาคามี ตตฺถ ปรินิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา, อยํ วีตราคภูมิ.

เพราะละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการเหล่านี้ได้ อริยสาวกย่อมเป็นพระอนาคามี ปรินิพพานในโลกนั้นเป็นผู้ไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา, นี้จัดเป็นวีตราคภูมิ.

อนาคามิผลญฺจ. อนาคามิผเล ฐิโต อุตฺตริ สมถวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต ปญฺจ อุทฺธมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ ปชหติ รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจ-อวิชฺชญฺจ.

บัณฑิตพึงทราบ อนาคามิผลดังต่อไปนี้. อริยสาวกดำรงอยู่ในอนาคามิผล เจริญสมถะและวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้น ย่อมละอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการได้ คือ รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑.

อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา อริยสาวโก อรหา ภวติ, ขีณาสโว วุสิตวา สมฺมทญฺญา[๒] วิมุตฺโต ปริกฺขีณภวสํโยชโน อนุปฺปตฺต-สทตฺโถ, อยํ กตาภูมิ.

เพราะละอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการเหล่านี้ได้ พระอริยสาวกย่อมเป็นอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ สิ้นภวสังโยชน์แล้ว ได้รับประโยชน์ของตนแล้ว, นี้จัดเป็นกตาภูมิ.

อรหนฺตญฺจ.[๓] อยํ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ. ตสฺส อายุกฺขยา ชีวิตินฺทฺริยาปโรธา อิทญฺจ ทุกฺขํ

บัณฑิตพึงทราบอรหันต์ดังต่อไปนี้. พระอรหันต์ผู้เป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุนี้มีนัยดังนี้. เพราะอันสิ้นอายุ เพราะอัน

---

๑ ม. อิ. ปหานาย.
๒ ม. อิ. สมฺปชญฺโญ.
๓ ฉ. อรหนฺโตว, อิ. อรหนฺโต จ.

นิรุชฺฌติ, อญฺญญฺจ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติ. โย อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิโรโธ วูปสโม, อญฺญสฺส จ อปาตุภาโว อยํ อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ. อิมา เทฺว นิพฺพานธาตุโย.

สิ้นชีวิตินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้สอุปาทิเสสนิพพานธาตุนั้น ทุกข์นี้ย่อมดับไป, ทุกข์อื่นย่อมไม่เกิดขึ้น, การดับ การสงบแห่งทุกข์นี้ และความไม่ปรากฏขึ้นแห่งทุกข์อื่น, นี้จัดเป็นอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ. นิพพานธาตุมี ๒ อย่างเหล่านี้แล.

อิติ สจฺจานิ วุตฺตานิ. สจฺจาภิสมโย วุตฺโต, กิเลสววตฺถานํ วุตฺตํ, ปหานํ วุตฺตํ, ภูมิโย วุตฺตา, ผลานิ วุตฺตานิ, นิพฺพานธาตุโย วุตฺตา. เอวมิเมสุ วุตฺเตสุ สพฺพโพธิ วุตฺตา ภวติ. เอตฺถ โยโค กรณีโย.

ด้วยประการฉะนี้ สัจจะทั้งหลายท่านกล่าวไว้แล้ว. สัจจาภิสมัย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, การกำหนดกิเลสท่านก็กล่าวไว้แล้ว, การละ ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, ภูมิทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, ผลทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, นิพพานธาตุทั้งหลาย ท่านก็กล่าวไว้แล้ว, เมื่อกล่าวธรรมเหล่านี้ไว้แล้วอย่างนี้ การรู้แจ้งธรรมทั้งปวง ย่อมเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว. ในธรรมเหล่านี้ บัณฑิตพึงกระทำความเพียรเถิด.

๗๑. ตตฺถ กตมาโย นว อนุปุพฺพสมาปตฺติโย ?

๗๑. ในข้อนั้น อนุปุพพสมาบัติ ๙ เป็นไฉน ?

คือ

จตฺตาริ ฌานานิ จตสฺโส จ อรูปสมาปตฺติโย นิโรธสมาปตฺติ จ.

ฌานสี่ ๑ อรูปสมาบัติสี่ ๑ นิโรธสมาบัติ ๑.

ตตฺถ กตมานิ จตฺตาริ ฌานานิ ?

ในอนุปุพพสมาบัติ ๙ นั้น ฌาน ๔ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ ภิกฺขเว[๑] ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิ.

บัณฑิตพึงกระทำโดยพิสดารซึ่งพระพุทธพจน์ทั้งหลาย เป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย.

ตตฺถ กตมา จตฺตาโร อรูปสมาปตฺติโย ?

ในอนุปุพพสมาบัติ ๙ นั้น อรูปสมาบัติ ๔ เป็นไฉน ?

คือ

วิราคิโน วต วตฺตพฺโพ, ยาว นิโรธสมาปตฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพา.

บัณฑิตพึงกระทำให้พิสดารว่า ... พึงกล่าวถึงผู้ไร้ราคะ ไปจนถึงนิโรธสมาบัติ.

อิมาโย นว อนุปุพฺพสมาปตฺติโย.

อนุปุพพสมาบัติ ๙ ประการเหล่านี้แล.

ตตฺถ กตมํ ปฐมํ ฌานํ ?

ในข้อนั้น ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

คือ

ปญฺจงฺควิปฺปยุตฺตํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ.

ฌานที่ปราศจากองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ (จัดเป็นปฐมฌาน).

---

[๑] ที.สี. ๙/๑๒๗/๙๘.

กตเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ ?

องค์ ๕ เหล่าไหน ?

คือ

วิปฺปยุตฺตํ ปญฺจหิ นีวรเณหิ.

ปฐมฌานปราศจากนิวรณ์ ๕.

ตตฺถ กตมานิ ปญฺจ นีวรณานิ ?

ในปฐมฌานนั้น นิวรณ์ ๕ เป็นไฉน ?

คือ

กามจฺฉนฺโทติ วิตฺถาเรตพฺโพ.

ธรรมเป็นต้นว่า กามฉันทนิวรณ์ บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร.

ตตฺถ กตโม กามจฺฉนฺโท ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น กามฉันทนิวรณ์ เป็นไฉน ?

คือ

โย ปญฺจสุ กามคุเณสุ ฉนฺท-ราโค เปมํ นิกนฺติ อชฺโฌสานํ อิจฺฉา มุจฺฉา ปตฺถนา อปริจฺจาโค อนุสโย ปริยุฏฺฐานํ, อยํ กามจฺฉนฺทนีวรณํ.

ความกำหนัด ด้วยความพอใจ ความรัก ความอยากได้ ความติดใจ ความต้องการ ความหลง ความปรารถนา ความสละไม่ได้ ความฝังแน่น ความกลุ้มรุม ในกามคุณ ๕, นี้จัดเป็นกามฉันทนิวรณ์.

ตตฺถ กตมํ พฺยาปาทนีวรณํ ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น พยาปาทนิวรณ์ เป็นไฉน ?

คือ

โย สตฺเตสุ สงฺขาเรสุ จ อาฆาโต ฯเปฯ ยถา โทเส ตถา นิโอฏฺฐานา, อยํ พฺยาปาโท นีวรณํ.

ความอาฆาต ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ฯลฯ การไม่พูดเหมือนในคราวที่เกิดโทสะ, นี้จัดเป็นพยาปาทนิวรณ์.

ตตฺถ กตมํ มิทฺธํ ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น มิทธนิวรณ์ เป็นไฉน ?

คือ

ยา[๑] จิตฺตสฺส ชฬตา จิตฺตสฺส ครุตฺตํ จิตฺตสฺส อกมฺมนียตา จิตฺตสฺส นิกฺเขโป นิทฺทายนา ปจลิกตา ปจลายนา ปจลายนํ, อิทํ มิทฺธํ.

ความที่จิตเชื่องช้า ความที่จิตหนัก ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน ความที่จิตถูกทิ้ง ความหลับ ความง่วง ความโงกง่วง ความโยกเยก, นี้จัดเป็นมิทธนิวรณ์.

ตตฺถ กตมํ ถีนํ ?[๒]

ในนิวรณ์ ๕ นั้น ถีนนิวรณ์ เป็นไฉน ?

คือ

ยา กายสฺส ถินตา ชฬตา กายสฺส ครุตฺตา กายสฺส อปฺปสฺสทฺธิ, อิทํ ถีนํ.

ความที่กายหดหู่ ความที่กายเชื่องช้า ความที่กายหนัก ความที่กายไม่สงบระงับ, นี้จัดเป็นถีนนิวรณ์.

อิติ อิทญฺจ ถีนํ ปุริมกญฺจ มิทฺธํ ตทุภยํ ถีนมิทฺธนีวรณนฺติ วุจฺจติ.

ถีนนิวรณ์ข้อนี้ และมิทธนิวรณ์ข้อต้น รวมทั้ง ๒ ข้อ ท่านเรียกว่าถีนมิทธนิวรณ์ ด้วยประการฉะนี้.

---

๑ โป. อิ. ยํ.
๒ ฉ. ถินํ.

ตตฺถ กตมํ อุทฺธจฺจํ ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น อุทธัจจนิวรณ์เป็นไฉน ?

คือ

โย อวูปสโม จิตฺตสฺส, อิทํ อุทฺธจฺจํ.

ความที่จิตไม่สงบระงับ, นี้จัดเป็นอุทธัจจนิวรณ์.

ตตฺถ กตมํ กุกฺกุจฺจํ ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น กุกกุจจนิวรณ์เป็นไฉน ?

คือ

โย เจตโส วิเลโข อลญฺจนา วิลญฺจนา หทยเลโข วิปฺปฏิสาโร, อิทํ กุกฺกุจฺจํ.

การที่ใจถูกขีด การที่ใจถูกทำเครื่องหมาย การที่ใจถูกทิ้งรอยไว้ การที่หทัยเป็นรอยขีด การเดือดร้อนใจ, นี้จัดเป็นกุกกุจจนิวรณ์.

อิติ อิทญฺจ กุกฺกุจฺจํ ปุริมกญฺจ อุทฺธจฺจํ ตทุภยํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจ-นีวรณนฺติ วุจฺจติ.

กุกกุจจนิวรณ์ข้อนี้ และอุทธัจจ-นิวรณ์ข้อต้น รวมทั้ง ๒ ข้อ ท่านเรียกว่าอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์.

ตตฺถ กตมํ วิจิกิจฺฉานีวรณํ ?

ในนิวรณ์ ๕ นั้น วิจิกิจฉานิวรณ์เป็นไฉน ?

คือ

โย พุทฺเธ วา ธมฺเม วา สํเฆ วา ฯเปฯ อยํ วิจิกิจฺฉา.

ความสงสัย ในพระพุทธเจ้า พระธรรมหรือพระสงฆ์ ฯลฯ นี้จัดเป็นวิจิกิจฉานิวรณ์.

อปิจ โข ปน ปญฺจ วิจิกิจฺฉาโย สมนฺตรายิกา เทสนฺตรายิกา สมา-ปตฺตนฺตรายิกา มคฺคนฺตรายิกา

ก็อีกอย่างหนึ่งแล วิจิกิจฉานิวรณ์มี ๕ คือ วิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตรายรอบด้าน ๑ วิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตราย

สคฺคนฺตรายิกา, อิมาโย ปญฺจ วิจิกิจฺฉาโย. อิธ ปน สมาปตฺตนฺตรายิกา วิจิกิจฺฉา อธิปฺเปตา.

เฉพาะส่วน ๑ วิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตรายต่อสมาบัติ ๑ วิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตรายต่อมรรค ๑ วิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตรายต่อสวรรค์ ๑ วิจิกิจฉานิวรณ์มี ๕ ประการเหล่านี้แล. ก็ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาวิจิกิจฉานิวรณ์ที่ทำอันตรายต่อสมาบัติ.

อิเม ปญฺจ นีวรณา.

นิวรณ์มี ๕ ประการเหล่านี้แล.

ตตฺถ นีวรณานีติ โก วจนตฺโถ ? กุโต นิวารยนฺตีติ วา ?[๑]

ในข้อนั้น คำว่า นิวรณ์มีความหมายแห่งคำอย่างไร ? นิวรณ์ ย่อมห้ามจากอะไร ?

คือ

สพฺพโต กุสลปกฺขิกา นิวารยนฺติ.

ย่อมห้าม จากธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวง.

กถํ[๒] นิวารยนฺติ ?

ย่อมห้ามอย่างไร ?

กามจฺฉนฺโท อสุภโต นิวารยติ, พฺยาปาโท เมตฺตโต[๓] นิวารยติ, ถีนํ ปสฺสทฺธิโต นิวารยติ, มิทฺธํ วีริยารมฺภโต นิวารยติ, อุทฺธจฺจํ สมถโต นิวารยติ, กุกฺกุจฺจํ อวิปฺปฏิสารโต

กามฉันทนิวรณ์ ย่อมห้ามจากอสุภะ, พยาปาทนิวรณ์ ย่อมห้ามจากเมตตา, ถีนนิวรณ์ ย่อมห้ามจากปัสสัทธิ, มิทธนิวรณ์ ย่อมห้ามจากวิริยารัมภะ, อุทธัจจนิวรณ์ ย่อมห้ามจากสมถะ,

---

[๑] ฉ. กุโต นิวารยนฺตีติ.
[๒] ม. อิ. กึ ตํ.
[๓] ฉ. เมตฺตาย.

นิวารยติ, วิจิกิจฺฉา ปญฺญาโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทโต นิวารยติ.

กุกกุจจนิวรณ์ ย่อมห้ามจากอวิปปฏิสาร, วิจิกิจฉานิวรณ์ ย่อมห้ามจากปัญญา คือ จากปฏิจจสมุปบาท.

อปโร ปริยาโย, กามจฺฉนฺโท อโลภโต กุสลมูลโต นิวารยติ, พฺยาปาโท อโทสโต นิวารยติ, ถีนมิทฺธํ สมาธิโต นิวารยติ, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ สติปฏฺฐาเนหิ นิวารยติ, วิจิกิจฺฉา อโมหโต กุสลมูลโต นิวารยติ.

อีกปริยายหนึ่ง, กามฉันทนิวรณ์ ย่อมห้ามจากอโลภกุศลมูล, พยาปาทนิวรณ์ ย่อมห้ามจากอโทสกุศลมูล, ถีนมิทธนิวรณ์ ย่อมห้ามจากสมาธิ, อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ ย่อมห้ามจากสติปัฏฐาน, วิจิกิจฉานิวรณ์ ย่อมห้ามจากอโมหกุศลมูล.

อปโร ปริยาโย, ตโย วิหารา : ทิพฺพวิหาโร พฺรหฺมวิหาโร อริยวิหาโร. ทิพฺพวิหาโร จตฺตาริ ฌานานิ, พฺรหฺมวิหาโร จตฺตาริ อปฺปมาณานิ, อริยวิหาโร สตฺตตึส โพธิปกฺขิยา ธมฺมา.

อีกปริยายหนึ่ง, วิหารธรรมมี ๓ อย่าง คือ ทิพพวิหารธรรม ๑ พรหมวิหารธรรม ๑ อริยวิหารธรรม ๑. ทิพพวิหารธรรม ได้แก่ ฌาน ๔, พรหมวิหารธรรม ได้แก่ อัปปมัญญา ๔, อริยวิหารธรรม ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗.

ตตฺถ กามจฺฉนฺโท อุทฺธจฺจํ กุกฺกุจฺจญฺจ ทิพฺพวิหารํ นิวารยติ, พฺยาปาโท พฺรหฺมวิหารํ นิวารยติ, ถีนมิทฺธํ วิจิกิจฺฉา จ อริยวิหารํ นิวารยติ.

ในธรรมเหล่านั้น กามฉันทนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ กุกกุจจนิวรณ์ ย่อมห้ามทิพพวิหารธรรม, พยาปาทนิวรณ์ ย่อมห้ามพรหมวิหารธรรม, ถีนมิทธนิวรณ์ และวิจิกิจฉานิวรณ์ ย่อมห้ามอริยวิหารธรรม.

อปโร ปริยาโย, กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจญฺจ สมถํ

อีกปริยายหนึ่ง, กามฉันทนิวรณ์ พยาปาทนิวรณ์ และอุทธัจจกุกกุจจ-

นิวารยนฺติ, ถีนมิทฺธํ วิจิกิจฺฉา จ วิปสฺสนํ นิวารยนฺติ.

นิวรณ์ ย่อมห้ามสมถะ, ถีนมิทธนิวรณ์ และวิจิกิจฉานิวรณ์ ย่อมห้ามวิปัสสนา.

อโต นีวรณนฺติ วุจฺจนฺเต.

ข้อว่า ย่อมห้ามจากธรรมฝ่ายกุศล นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไป.

อิเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ วิปฺปยุตฺตํ ปฐมํ ฌานํ.

ปฐมฌาน ปราศจากองค์ ๕ เหล่านี้แล.

กตเมหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ สมฺปยุตฺตํ ปฐมํ ฌานํ ?

ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่าไหน ?

คือ

วิตกฺกวิจาเรหิ ปีติยา สุเขน จ จิตฺเตกคฺคตาย จ. อิเมสํ ปญฺจนฺนํ องฺคานํ อุปฺปาทปฏิลาภสมนฺนาคโม สจฺฉิกิริยํ ปฐมํ ฌานํ ปฏิลทฺธนฺติ วุจฺจติ. อิมานิ ปญฺจ องฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา วิหรตีติ, เตน วุจฺจเต ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ ทิพฺเพน วิหาเรน. (๑)

วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑. การเกิดขึ้น การได้ การประกอบพร้อม การกระทำให้แจ้งซึ่งองค์ ๕ ประการเหล่านี้ ท่านเรียกว่า การได้ปฐมฌาน. อริยสาวก ย่อมยังองค์ ๕ ประการเหล่านี้ให้เกิดขึ้นแล้วอยู่. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้เข้าถึงปฐมฌานอยู่ด้วยทิพพวิหารธรรม. (๑)

ตตฺถ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ ปีติสุเขน จิตฺเตกคฺคตาย อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทเนน. อิมานิ จตฺตาริ องฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา วิหรติ, เตน วุจฺจติ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ. (๒)

ในข้อนั้น ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๔ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ อัชฌัตตสัมปสาทนะ (ความผ่องใสในภายใน) ๑. อริยสาวกย่อมยังองค์ ๔ เหล่านี้ให้เกิดแล้ว ให้เกิดขึ้นพร้อมแล้วอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้เข้าถึงทุติยฌานอยู่. (๒)

ตตฺถ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ ตติยํ ฌานํ สติยา สมฺปชญฺเญน สุเขน จิตฺเตกคฺคตาย อุเปกฺขาย. อิมานิ ปญฺจงฺคานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา วิหรติ, เตน วุจฺจติ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ. (๓)

ในข้อนั้น ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๕ คือ สติ ๑ สัมปชัญญะ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ อุเปกขา ๑. อริยสาวกย่อมยังองค์ ๕ เหล่านี้ให้เกิดแล้ว ให้เกิดขึ้นพร้อมแล้วอยู่, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้เข้าถึงตติยฌานอยู่. (๓)

ตตฺถ จตุตฺถํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ อุเปกฺขาย สติปาริสุทฺธิยา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย จิตฺเตกคฺคตา จ. อิเมหิ จตูหงฺเคหิ สมนฺนาคตํ จตุตฺถํ ฌานํ. อิติ อิเมสํ จตุนฺนํ องฺคานํ อุปฺปาโท ปฏิลาโภ สมนฺนาคโม สจฺฉิกิริยา จตุตฺถํ ฌานํ ปฏิลทฺธนฺติ วุจฺจติ. อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ อุปฺปาเทตฺวา สมฺปาเทตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ, เตน วุจฺจติ ทิพฺเพน วิหาเรน วิหรตีติ. (๔)

ในข้อนั้น จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๔ คือ อุเปกขา ๑ สติปาริสุทธิ ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑. ฌาน ๔ ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้แล. การเกิดขึ้น การได้ การประกอบพร้อม การกระทำให้แจ้งซึ่งองค์ ๔ ประการเหล่านี้ ท่านเรียกว่า การได้จตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ อริยสาวกย่อมยังฌาน ๔ เหล่านี้ให้เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดพร้อมแล้วเข้าถึงอยู่. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้อยู่ด้วยทิพพวิหารธรรม. (๔)

ตตฺถ กตโม อนิจฺจฏฺโฐ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าไม่เที่ยงเป็นไฉน ?

คือ

ปีฬนฏฺโฐ อนิจฺจฏฺโฐ ปภงฺคฏฺโฐ สมฺปาปนฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อนิจฺจฏฺโฐ, อยํ อนิจฺจฏฺโฐ.

อรรถว่าบีบคั้น อรรถว่าไม่เที่ยง อรรถว่าผุพัง อรรถว่าถึงพร้อม อรรถว่าสงัด อรรถว่าไม่แน่นอน, นี้จัดเป็นอรรถว่าไม่เที่ยง.

ตตฺถ กตโม ทุกฺขฏฺโฐ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าทุกข์ เป็นไฉน ? คือ

ปีฬนฏฺโฐ ทุกฺขฏฺโฐ สมฺปีฬนฏฺโฐ สํเวคฏฺโฐ พฺยาธินฏฺโฐ, อยํ ทุกฺขฏฺโฐ.

อรรถว่าบีบคั้น อรรถว่าทุกข์ อรรถว่าเบียดเบียน อรรถว่าสังเวช อรรถว่าเจ็บไข้, นี้จัดเป็นอรรถว่าทุกข์.

ตตฺถ กตโม สุญฺญฏฺโฐ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าว่าง เป็นไฉน ? คือ

อนุปลิตฺโต สุญฺญฏฺโฐ อสมฺภชนฏฺโฐ อปฺปฏฺโฐ วิวฏฺฏฏฺโฐ, อยํ สุญฺญฏฺโฐ.

อรรถว่าว่าง จากการแปดเปื้อน อรรถว่าไม่ร่วมด้วย อรรถว่าปราศจาก อรรถว่าว่างเว้น, นี้จัดเป็นอรรถว่าว่าง.

ตตฺถ กตโม อนตฺตฏฺโฐ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าไม่มีตัวตน เป็นไฉน ? คือ

อนิสฺสริยฏฺโฐ อนตฺตฏฺโฐ อวสวตฺตนฏฺโฐ อกามการิฏฺโฐ ปริวิทฏฺโฐ, อยํ อนตฺตฏฺโฐติ.

อรรถว่าไม่เป็นใหญ่ อรรถว่าไม่มีตัวตน อรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ อรรถว่าไม่ทำตามที่ใคร่ อรรถว่าไม่มีอะไรเสียดแทงได้, นี้จัดเป็นอรรถว่าไม่มีตัวตน, ด้วยประการฉะนี้.

สุตฺตตฺถสมุจฺจโย นาม สํวตฺติสนฺติกา เปฏกภูมิ สมตฺตา.

เปฏโกปเทสปกรณภูมิ ที่เพียบพร้อม (ของพระมหากัจจายนะผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว้า) ชื่อสุตตัตถสมุจจยะ จบแล้ว.

๗. หารสมฺปาตภูมิ
ภูมิว่าด้วยการประมวลแนวทางอธิบาย (พระสูตร)

๗๒. ฌานํ วิราโค. จตฺตาริ ฌานานิ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิ.

ตานิ ทุวิธานิ โพชฺฌงฺค-วิปฺปยุตฺตานิ จ โพชฺฌงฺคสมฺปยุตฺตานิ จ.

ตตฺถ โพชฺฌงฺควิปฺปยุตฺตานิ พาหิรกานิ, โพชฺฌงฺคสมฺปยุตฺตานิ อริยปุคฺคลานิ.

ตตฺถ ยานิ[๑] ฉ ปุคฺคลมูลานิ เตสํ นิกฺขิเปตฺวา ราคจริโต, โทสจริโต, โมหจริโต, ราคโทสจริโต, ราคโมหจริโต, โทสโมหจริโต, สมภาคจริโต, อิติ อิเมสํ ปุคฺคลานํ ฌานํ สมาปชฺชิตานํ ปญฺจ นีวรณานิ. ปฏิปกฺโข เตสํ ปฏิฆาตาย[๒]

๗๒. ฌานได้แก่วิราคะ. บัณฑิตพึงกระทำฌาน ๔ ให้พิสดาร.

ฌานเหล่านั้น มี ๒ อย่าง คือ โพชฌังควิปปยุต(ฌานที่ไม่ประกอบด้วยโพชฌงค์) ๑ โพชฌังคสัมปยุต (ฌานที่ประกอบด้วยโพชฌงค์) ๑.

ในฌาน ๒ เหล่านั้น โพชฌังค-วิปปยุตตฌาน (ฌานที่ไม่ประกอบด้วยโพชฌงค์) จัดเป็นฌานแห่งลัทธิที่มีในภายนอก, โพชฌังคสัมปยุตตฌาน (ฌานที่ประกอบด้วยโพชฌงค์) จัดเป็นฌานของพระอริยบุคคล.

ในฌาน ๒ นั้น นิวรณ์ ๕ ย่อมมีแก่บุคคลเหล่านี้ คือ ราคจริตบุคคล ๑ โทสจริตบุคคล ๑ โมหจริตบุคคล ๑ ราคโทสจริตบุคคล ๑ ราคโมหจริต-บุคคล ๑ โทสโมหจริตบุคคล ๑ สมภาคจริตบุคคล ๑ โดยวางบุคคล ๖

---

[๑] โป. เยน.

[๒] โป. อิ. อนิฆาตาย.

ยถา สมตฺโถ[๑] ตีณิ อกุสลมูลานิ นิคฺคณฺหาติ. โลเภน อกุสลมูเลน อภิชฺฌา จ อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปิลวตํ อโลเภน กุสลมูเลน นิคฺคณฺหาติ, กุกฺกุจฺจญฺจ วิจิกิจฺฉา จ โมหปกฺโข, ตํ อโมเหน นิคฺคณฺหาติ. โทโส จ ถีนมิทฺธญฺจ โทสปกฺโข, ตํ อโทเสน นิคฺคณฺหาติ.

ไว้เป็นมูลสำหรับบุคคลเหล่านั้น เพื่อกำจัดนิวรณธรรมเหล่านั้น ปฏิปักขธรรมย่อมเป็นเหมือนสามารถข่มอกุศลมูล ๓ ได้. ปฏิปักขธรรมย่อมข่มอภิชฌา และอุทธัจจะ ซึ่งประกอบด้วยโลภอกุศลมูลได้ด้วยอโลภกุศลมูล, กุกกุจจะและวิจิกิจฉาเป็นฝ่ายโมหะ ปฏิปักขธรรมย่อมข่มกุกกุจจะ และวิจิกิจฉานั้นได้ด้วยอโมหกุศลมูล. โทสะและถีนมิทธะเป็นฝ่ายโทสะ, ปฏิปักขธรรมย่อมข่มโทสะ และถีนมิทธะนั้นได้ด้วยอโทสกุศลมูล.

ตตฺถ อโลภสฺส ปาริปูริยา เนกฺขมฺมวิตกฺกํ วิตกฺเกติ. ตตฺถ อโทสสฺส ปาริปูริยา อพฺยาปาทวิตกฺกํ วิตกฺเกติ. ตตฺถ อโมหสฺส ปาริปูริยา อวิหึสาวิตกฺกํ วิตกฺเกติ.

ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโลภะ เขาย่อมตรึกถึงเนกขัมมวิตก. ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโทสะ เขาย่อมตรึกถึงอัพยาปาทวิตก. ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโมหะ เขาย่อมตรึกถึงอวิหิงสาวิตก.

ตตฺถ อโลภสฺส ปาริปูริยา วิวิตฺโต โหติ กาเมหิ. ตตฺถ อโทสสฺส ปาริปูริยา อโมหสฺส ปาริปูริยา จ วิวิตฺโต โหติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ. สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ

ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโลภะ เขาย่อมสงัดจากกามทั้งหลาย. ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโทสะ และเพราะความเต็มบริบูรณ์แห่งอโมหะ เขาย่อมสงัดจาก

[๑] โป. อสมตฺโถ.

ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.

บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย. เขาชื่อว่าย่อมได้เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตก วิจาร ปีติ สุขที่เกิดจากวิเวก ด้วยประการฉะนี้.

วิตกฺกาติ ตโย วิตกฺกา : เนกฺขมฺมวิตกฺโก อพฺยาปาทวิตกฺโก อวิหึสาวิตกฺโก.

คำว่า **วิตก** ได้แก่ วิตก ๓ ประการ คือ เนกขัมมวิตก ๑ อัพยาปาทวิตก ๑ อวิหิงสาวิตก ๑.

ตตฺถ ปฐมาภินิปาโต วิตกฺโก, ปฏิลทฺธสฺส วิจรณํ วิจาโร.

ในองค์ฌานนั้น วิตกหยั่งลงก่อน, การไตร่ตรองอารมณ์ที่ได้แล้ว จัดเป็นวิจาร

ยถา ปุริโส ทูรโต ปุริสํ ปสฺสติ อาคจฺฉนฺตํ, น จ ตาว ชานาติ เอโส อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา ยทา ตุ ปฏิลภติ อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา เอวํ วณฺโณติ วา เอวํ สณฺฐาโนติ วา อิเม วิตกฺกยนฺโต อุตฺตริ อุปปริกฺขนฺติ กึ นุ โข อยํ สีลวา อุทาหุ ทุสฺสีโล อฑฺโฒ วา ทุคฺคโตติ วา. เอวํ วิจาโร วิตกฺเก อปฺเปติ, วิจาโร จริยติ จ อนุวตฺตติ จ.

บุรุษ เห็นบุรุษมาแต่ไกล, เขายังไม่รู้ก่อนว่า นี้เป็นสตรีหรือบุรุษ แต่ในคราวที่ได้รับทราบว่าสตรีหรือบุรุษ ก็จะตรึกถึงเหตุเหล่านี้ว่า มีสีผิวอย่างนี้ มีทรวดทรงอย่างนี้ พิจารณาให้ยิ่งขึ้นไปว่า ผู้นี้มีศีลหรือทุศีล มั่งคั่งหรือยากจนฉันใด. วิจารย่อมแนบแน่นกับวิตก, และวิจาร ย่อมเที่ยวไป คือ เที่ยวไปตามก็ฉันนั้น.

ยถา ปกฺขี ปุพฺพํ อายูหติ ปจฺฉา นายูหติ ยถา อายูหนา เอวํ วิตกฺโก, ยถา ปกฺขานํ ปสารณํ เอวํ วิจาโร[1] อนุปาลติ วิตกฺเกติ

นกย่อมกางปีกก่อน ภายหลังไม่กาง (หุบปีก) ฉันใด การกางปีกเป็นฉันใด วิตกก็เป็นฉันนั้น, การสยายปีกเป็นฉันใด วิจารก็เป็นฉันนั้น วิตกย่อม

[1] ดูเทียบ วิสุทฺธิ. มภ. ๑/๗๑/๒๒๘.

วิจรติ วิจาเรติ. วิตกฺกยติ วิตกฺเกติ, อนุวิจรติ วิจาเรติ.

ตามรักษา ย่อมตรึก วิจารย่อมเที่ยวไป เที่ยวไปทั่ว. วิตกย่อมตรึก ย่อมตรึกตรอง วิจารย่อมเที่ยวไปตาม ย่อมเที่ยวไป.

กามสญฺญาย ปฏิปกฺโข วิตกฺโก, พฺยาปาทสญฺญาย วิหึสาสญฺญาย จ ปฏิปกฺโข วิจาโร. วิตกฺกานํ กมฺมํ อกุสลสฺส อมนสิกาโร, วิจารานํ กมฺมํ เชฏฺฐานํ สํวรณา.[๑]

วิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อกามสัญญา, วิจาร เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาปาทสัญญา และวิหิงสาสัญญา. การไม่ใส่ใจถึงอกุศล เป็นหน้าที่ของวิตก การสังวรณ์ต่อเชฏฐ-ธรรม เป็นหน้าที่ของวิจาร.

ยถา ปลิโก ตุณฺหิโก สชฺฌายํ กโรติ เอวํ วิตกฺโก, ยถา ตํเยว อนุปสฺสติ เอวํ วิจาโร. ยถา อปริญฺญา เอวํ วิตกฺโก. ยถา ปริญฺญา เอวํ วิจาโร.

คนสวดมนต์ ย่อมทำการสาธยาย ฉันใด, วิตกก็ฉันนั้น, คนสวดมนต์ย่อมตามพิจารณาการสวดมนต์นั้น ฉันใด, วิจารก็ฉันนั้น, การยังไม่รู้รอบเป็นฉันใด, วิตกก็เป็นฉันนั้น, การรู้รอบเป็นฉันใด, วิจารก็เป็นฉันนั้น.

นิรุตฺติปฏิสมฺภิทายญฺจ ปฏิภาณ-ปฏิสมฺภิทายญฺจ วิตกฺโก, ธมฺม-ปฏิสมฺภิทายญฺจ อตฺถปฏิสมฺภิทายญฺจ วิจาโร. กลฺลิตา โกสลฺลตฺตํ จิตฺตสฺส วิตกฺโก. อภินีหารโกสลฺลํ จิตฺตสฺส วิจาโร.

วิตก ย่อมเป็นไปในนิรุตติ-ปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา, วิจาร ย่อมเป็นไปในธัมมปฏิสัมภิทา และอัตถปฏิสัมภิทา. ความน่าพอใจ ความเป็นผู้ฉลาดแห่งจิต จัดเป็นวิตก. ความเป็นผู้ฉลาด ในการน้อมจิตไป จัดเป็นวิจาร.

---

๑ โป. สํวารณา.

อิทํ กุสลํ อิทํ อกุสลํ อิทํ ภาเวตพฺพํ อิทํ ปหาตพฺพํ อิทํ สจฺฉิกาตพฺพนฺติ วิตกฺโก, ยถา ปหานญฺจ ภาวนา จ สจฺฉิกิริยา จ เอวํ วิจาโร.

การตรึกโดยนัยเป็นต้นว่า นี้กุศล นี้อกุศล นี้ควรเจริญ นี้ควรละ นี้ควรกระทำให้แจ้ง จัดเป็นวิตก, การละ การเจริญ และการกระทำให้แจ้ง เป็นฉันใด วิจารก็เป็นฉันนั้น.

อิเมสุ วิตกฺกวิจาเรสุ ฐิตสฺส ทุวิธํ ทุกฺขํ น อุปฺปชฺชติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. ทุวิธํ สุขํ อุปฺปชฺชติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ.

สำหรับผู้ดำรงอยู่ในวิตกและวิจารเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดทุกข์ ๒ อย่าง คือ กายิกทุกข์ ๑ เจตสิกทุกข์ ๑ แต่จะเกิดสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข ๑ เจตสิกสุข ๑.

อิติ วิตกฺกชนิตํ เจตสิกํ สุขํ ปีติ, กายิกํ สุขํ กายิโกเยว.

เจตสิกสุขที่วิตกให้เกิดขึ้น จัดเป็นปีติ, กายิกสุขจัดเป็นเวทนาทางกายด้วยประการฉะนี้.

ยา ตตฺถ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา, อยํ สมาธิ.

ในองค์ฌานเหล่านั้น ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, นี้จัดเป็นสมาธิ.

อิติ ปฐมํ ฌานํ ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ.

ปฐมฌาน ปราศจากองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

เตสํเยว วิตกฺกวิจารานํ อภิกฺขณํ อาเสวนาย ตสฺส ตปฺโปณมานสํ โหติ. ตสฺส วิตกฺกวิจารา โอฬาริกา ขายนฺติ. ยญฺจ ปีติสุขญฺจ เนกฺขมฺมญฺจ โอฬาริกํ ภวติ. อปิ จ สมาธิชา ปีติ รติ จ ชายติ. ตสฺส วิจารารมฺมณํ. เตสํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ เจโต สมฺปสีทติ.

เพราะเสพคุ้นวิตก และวิจารเหล่านั้นเนืองๆ ใจก็ย่อมน้อมไปหาวิตกและวิจารนั้น. วิตกและวิจารย่อมปรากฏมากขึ้นแก่จิตนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ปีติสุข และเนกขัมมสุขมีมากขึ้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง ปีติและรติที่เกิดจากสมาธิก็จะเกิดขึ้น. จิตนั้นมีวิจารเป็นอารมณ์. เพราะสงบอารมณ์เหล่านั้น จิตในภายในย่อมผ่องใส.

เย วิตกฺกวิจารา เทฺว ธมฺมานุสฺสริตพฺพา. ปจฺจุปฺปนฺนา ทรณิตพฺพํ. เตสํ วูปสมา เอโกทิภาวํ จิตฺเตกคฺคตํ โหติ. ตสฺส เอโกทิภาเวน ปีติ ปาริปูรึ คจฺฉติ. ยา ปีติ, ตํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ, ยํ สุขํ, ตํ สุขินฺทฺริยํ. ยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ สมาธิ.

พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงธรรม ๒ อย่าง คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ พึงถอนอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน. เพราะอันสงบแห่งอารมณ์เหล่านั้น ย่อมมีความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว เป็นธรรมเอกผุดขึ้น. เพราะความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ปีติ ย่อมถึงความบริบูรณ์. ปีตินั้นจัดเป็นโสมนัสสินทรีย์. สุขนั้น จัดเป็นสุขินทรีย์. ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว, นี้จัดเป็นสมาธิ.

ตํ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ. โส ปีติยา วิราคา ยาติ โอชหิชลฺลสหคตํ.

ทุติยฌานนั้นประกอบด้วยองค์ ๔. เพราะปีติคลายไป พระโยคาวจรย่อมดำเนินไป คือ ละซึ่งกิเลสเพียงดังธุลีไปได้.

๗๓. ตตฺถ **โสมนสฺสจิตฺตมุปาทานนฺติ** จ โส ตํ วิจินนฺโต อุเปกฺขเมว มนสิกโรติ. โส ปีติยา วิราคา อุเปกฺขโก วิหรติ. ยถา จ ปีติยา สุขมานิตํ, ตํ กาเยน ปฏิสํเวเทติ สมฺปชาโน วิหรติ, เยน สติสมฺปชญฺเญน อุเปกฺขาปาริปูรึ คจฺฉติ. อิทํ ตติยํ ฌานํ จตุรงฺคสมนฺนาคตํ.

๗๓. ในข้อนั้น คำว่า **ความเกิดขึ้นแห่งโสมนัสสจิต** ได้แก่ พระโยคาวจรนั้นเมื่อใคร่ครวญ ถึงอารมณ์นั้น ชื่อว่าย่อมใส่ใจถึงอุเบกขา. เพราะปีติคลายไป พระโยคาวจรนั้นย่อมเป็นผู้วางเฉยอยู่. คือ ย่อมเสวยสุขตามที่ปีตินำมาให้ด้วยกาย รู้ทั่วอยู่. ซึ่งเป็นเหตุให้ถึงความบริบูรณ์แห่งอุเบกขา ด้วยสติสัมปชัญญะ. ฌานที่ ๓ นี้ ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๔.

ตถา[๑] กายิกสฺส สุขสฺส ปหานาย ปฐเม ฌาเน โสมนสฺสินฺทฺริยํ นิรุชฺฌติ. ทุติเย ฌาเน ทุกฺขินฺทฺริยํ นิรุชฺฌติ. โส สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ[๒] จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.

เพราะละกายิกสุขเช่นนั้น โสมนัสสินทรีย์ ในปฐมฌานย่อมดับไป. ทุกขินทรีย์ในทุติยฌานย่อมดับไป. พระโยคาวจรนั้น ย่อมเข้าถึงจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ เพราะละสุขและทุกข์ และเพราะความดับไป แห่งโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้.

ตตฺถ จตูหิ อินฺทฺริเยหิ อุเปกฺขา ปสาทา โหติ, ทุกฺขินฺทฺริเยน โทมนสฺสินฺทฺริเยน สุขินฺทฺริเยน โสมนสฺสินฺทฺริเยน จ. เตสํ นิโรธา อุเปกฺขาสมฺปชญฺญํ โหติ, ตตฺถ สุขินฺทฺริเยน โสมนสฺสินฺทฺริเยน จ อสติ โหติ, เตสํ นิโรธา สติมา โหติ, ทุกฺขินฺทฺริเยน โทมนสฺสินฺทฺริเยน จ อสมฺปชญฺญํ, เตสํ นิโรธา สมฺปชญฺญํ โหติ.

ในฌานนั้น อุเบกขาเป็นอันผ่องใสด้วยอินทรีย์ ๔ คือ ทุกขินทรีย์ ๑ โทมนัสสินทรีย์ ๑ สุขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑. เพราะอันดับไปแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ย่อมมีสัมปชัญญะที่เกิดจากอุเบกขา. ในองค์ฌานนั้น ย่อมไม่มีสติ เพราะสุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ เพราะอันดับไปแห่งอินทรีย์เหล่านั้น จึงจะมีสติได้, และย่อมมีอสัมปชัญญะ เพราะทุกขินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์, เพราะอันดับไปแห่งอินทรีย์เหล่านั้น จึงจะมีสัมปชัญญะได้.

[๑] โป. อิ. ตสฺส.
[๒] สํ.สฬา. ๑๘/๔๕๔/๒๙๔.

อิติ อุเปกฺขาย จ สญฺญา, สโต สมฺปชาโน จิตฺเตกคฺคตา จ อิทํ วุจฺจเต จ จตุตฺถํ ฌานํ.

พระโยคาวจรชื่อว่ามีสัญญาเพราะอุเบกขา, เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ และมีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, นี้ท่านเรียกว่าจตุตถฌาน ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ โย ราคจริโต ปุคฺคโล ตสฺส สุขินฺทฺริยญฺจ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ. โย โทสจริโต ปุคฺคโล ตสฺส ทุกฺขินฺทฺริยญฺจ โทมนสฺสินฺทฺริยญฺจ. โย โมหจริโต ปุคฺคโล ตสฺส อสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ.

ในข้อนั้น สุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ย่อมมีแก่ราคจริตบุคคล. ทุกขินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ ย่อมมีแก่โทสจริตบุคคล. อสติ (ความไม่มีสติ) และอสัมปชัญญะ (ความไม่รู้ตัว) ย่อมมีแก่โมหจริตบุคคล.

ตตฺถ ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ตติเย ฌาเน จตุตฺเถ จ อนุนโย นิรุชฺฌติ, โทสจริตสฺส ปฐเม ฌาเน ทุติเย จ ปฏิฆํ นิรุชฺฌติ, โมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ปฐเม ฌาเน ทุติเย จ อสมฺปชญฺญํ นิรุชฺฌติ. ตติเย ฌาเน จตุตฺเถ จ อสติ นิรุชฺฌติ, เอวเมว เตสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ จตฺตาริ ฌานานิ โวทานํ คมิสฺสนฺติ.

ในบุคคลเหล่านั้น สำหรับราคจริตบุคคล ย่อมดับความพอใจได้ในตติยฌานและจตุตถฌาน, สำหรับโทสจริตบุคคล ย่อมดับปฏิฆะได้ในปฐมฌานและทุติยฌาน, สำหรับโมหจริตบุคคลย่อมดับอสัมปชัญญะได้ในปฐมฌานและทุติยฌาน. และย่อมดับอสติได้ในตติยฌานและจตุตถฌาน, สำหรับบุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น ฌานทั้ง ๔ จักถึงความผ่องแผ้ว ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ ราคโทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อสมฺปชญฺญญฺจ อนุนโย จ ปฏิฆญฺจ, เตน หานภาคิยํ[๑] ฌานํ โหติ. ตตฺถ

ในข้อนั้น ราคโทสจริตบุคคล ย่อมมีอสัมปชัญญะ ความพอใจและปฏิฆะ เพราะเหตุนั้น ฌาน (ของเขา)

---

[๑] ม. อิ. ปหานภาคิยํ.

ราคโมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อนุนยตฺตํ จ อาทีนวํ ทสฺสิตา, ตํ ตสฺส หานภาคิยํ[๑] ฌานํ โหติ. ตตฺถ โทสโมหจริตสฺส ปุคฺคลสฺส ปฏิโฆ จ อสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ อาทีนวํ ทสฺสิตา, เตน ตสฺส หานภาคิยํ[๑] ฌานํ โหติ.

จึงอยู่ในฝ่ายเสื่อมได้. สำหรับราคโมหจริตบุคคล ท่านแสดงความเป็นผู้พอใจว่าเป็นโทษ, ฌานนั้นของเขา ก็จัดอยู่ในฝ่ายเสื่อมได้. ในข้อนั้น สำหรับโทสโมหจริตบุคคล ปฏิฆะ อสติ และอสัมปชัญญะ ท่านแสดงว่าเป็นโทษ, เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นของเขา ก็จัดอยู่ในฝ่ายเสื่อมได้.

ตตฺถ ราคโทสโมหสมภาคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส วิเสสภาคิยํ ฌานํ โหติ, อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ สตฺตสุ ปุคฺคเลสุ นิทฺทิสิตพฺพานิ.

ในข้อนั้น สำหรับราคะโทสะโมหะสมภาคจริตบุคคล ฌานจัดอยู่ในฝ่ายวิเศษ, บัณฑิตพึงแสดงไขฌาน ๔ เหล่านี้ไว้ในบุคคล ๗ จำพวก.

จตูสุ จ สมาธีสุ ฉนฺทสมาธินา ปฐมํ ฌานํ, วีริยสมาธินา ทุติยํ ฌานํ, จิตฺตสมาธินา ตติยํ ฌานํ, วีมํสาสมาธินา จตุตฺถํ ฌานํ.

ก็ในสมาธิ ๔ พึงแสดงไขปฐมฌานด้วยฉันทสมาธิ, พึงแสดงไขทุติยฌานด้วยวิริยสมาธิ, พึงแสดงไขตติยฌานด้วยจิตตสมาธิ, พึงแสดงไขจตุตถฌานด้วยวีมังสาสมาธิ.

อปฺปณิหิเตน ปฐมํ ฌานํ, สุญฺญตาย ทุติยํ ฌานํ, อนิมิตฺเตน ตติยํ ฌานํ, อานาปานสฺสติยา จตุตฺถํ ฌานํ.

พึงแสดงไขปฐมฌาน ด้วยอัปปณิหิตสมาธิ, พึงแสดงไขทุติยฌานด้วยสุญญตสมาธิ, พึงแสดงไขตติยฌานด้วยอนิมิตตสมาธิ, พึงแสดงไขจตุตถฌาน ด้วยอานาปานสติ.

---

[๑] ม. อิ. ปหานภาคิยํ.

กามวิตกฺกพฺยาปาทานญฺจ ตํ ตํ. วูปสเมน ปฐมํ ฌานํ โหติ,[๑] วิตกฺกวิจารานํ วูปสเมน ทุติยํ ฌานํ, สุขินฺทฺริยโสมนสฺสินฺทฺริยานํ วูปสเมน ตติยํ ฌานํ, กายสงฺขารานํ วูปสเมน จตุตฺถํ ฌานญฺจ.

ก็เพราะอันสงบแห่งกามวิตก และพยาบาทนั้น ๆ ย่อมมีปฐมฌาน, เพราะอันสงบแห่งวิตกและวิจาร ย่อมมีทุติยฌาน, เพราะอันสงบแห่งสุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์ ย่อมมีตติยฌาน, เพราะอันสงบแห่งกายสังขาร ย่อมมีจตุตถฌาน.

จาคาธิฏฺฐาเนน ปฐมํ ฌานํ, สจฺจาธิฏฺฐาเนน ทุติยํ ฌานํ, ปญฺญาธิฏฺฐาเนน ตติยํ ฌานํ, อุปสมาธิฏฺฐาเนน จตุตฺถํ ฌานํ.

เพราะจาคาธิฏฐาน ย่อมมีปฐมฌาน, เพราะสัจจาธิฏฐาน ย่อมมีทุติยฌาน, เพราะปัญญาธิฏฐาน ย่อมมีตติยฌาน, เพราะอุปสมาธิฏฐาน ย่อมมีจตุตถฌาน.

อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ สงฺเขปนิทฺเทเสน นิทฺทิฏฺฐานิ, ตตฺถ สมาธินฺทฺริยํ ปาริปูรึ คจฺฉติ. อนุวตฺตนกานิ จตฺตาริ.

ฌาน ๔ เหล่านี้ ท่านแสดงไว้แล้วด้วยการแสดงโดยสังเขป, ในข้อนั้น สมาธินทรีย์ ย่อมถึงความบริบูรณ์. ฌานทั้ง ๔ ก็คล้อยตามกันไป.

ตตฺถ โย ปฐมํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวกฺขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย โทมนสฺสินฺทฺริยปฏิปกฺเขน. โย ทุติยํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย

ในข้อนั้น ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้เพราะอาศัยปฐมฌาน, ชื่อว่าบรรลุได้ด้วยโทมนัสสินทริยปฏิปักขธรรม ซึ่งเป็นการปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า, ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้เพราะอาศัยทุติยฌาน ชื่อว่าบรรลุได้ด้วยทุกขินทริยปฏิปักขธรรม ซึ่ง

---

[๑] โป. อิ. โหติติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ขิปฺปาภิญฺญาย ทุกฺขินฺทฺริยปฏิปกฺเขน. โย ตติยํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย โสมนสฺสินฺทฺริยปฏิปกฺเขน โย จตุตฺถํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, โส สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย สุขินฺทฺริยปฏิปกฺเขน คโต.

เป็นการปฏิบัติสะดวก และรู้ได้เร็ว. ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้ เพราะอาศัยตติยฌาน, ชื่อว่าบรรลุได้ด้วยโสมนัสสินทริยปฏิปักขธรรม ซึ่งเป็นการปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า, ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้เพราะอาศัยจตุตถฌาน, ชื่อว่าบรรลุได้ด้วยสุขินทริยปฏิปักขธรรม ซึ่งเป็นการปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว.

ปกิณฺณกนิทฺเทโส.

ปกิณณกนิทเทส จบ.

๗๔. ยานิ จตฺตาริ ฌานานิ, เตสํ ฌานานํ อิมานิ องฺคานิ, เตสํ องฺคานํ สมูโห[1] อสฺส องฺคา, อยํ ฌานภูมิ. โก วิเสโสติ อสฺส วิเสโส.

อิเม สมฺภารา เตหิ อยํ สมุทาคโม, ตสฺส สมุทาคมสฺส อยํ อุปนิสา, ตาย อุปนิสาย อยํ ภาวนา. ตสฺสา ภาวนาย อยํ อาทีนโว. เตน อยํ ปริหานิ.

กสฺส ปริหานีติ ?

ตทุปคชฺฌายิโน.[2]

๗๔. องค์ของฌานนั้น ซึ่งเป็นที่รวมแห่งองค์ของฌาน ๔ เหล่านั้น นี้จัดเป็นฌานภูมิ. คำว่า คุณวิเศษเป็นอย่างไร หมายถึงคุณวิเศษของฌานนั้น.

สัมภาระเหล่านี้ จากฌานเหล่านั้น, นี้จัดเป็นการเกิดขึ้น, เพราะมีการเกิดขึ้นนั้นจึงมีวิถีทางนี้. เพราะมีวิถีทางนั้น จึงมีภาวนานี้. เพราะมีภาวนานั้น จึงมีโทษนี้, เพราะโทษนั้น จึงมีความเสื่อมนี้.

ถามว่า ความเสื่อมมีแก่ใคร ?

ตอบว่า มีแก่ผู้เพ่งฌานนั้น.

---

[1] ม. อิ. สมฺโมโห.

[2] ม. อิ. ตทุปกชฺฌายิโน.

ตํ ยถา ภณิตํ ปจฺจเวกฺขนฺโต อยํ วิเสโส. เตน วิเสเสน อยํ อสฺสาโท.

การพิจารณาถึงถ้อยคำ ตามที่กล่าวนั้น นี้จัดเป็นคุณวิเศษ. เพราะมีคุณวิเศษนั้น จึงมีความพอใจนี้.

โส กสฺส อสฺสาโท ?

ถามว่า ความพอใจนั้น มีแก่ใคร ?

อฌานิยา ฌายิโน, ตสฺสา อฌานิยา ฌายิโน. อิทํ กลฺลิตา โกสลฺเล จิตฺตชฺฌานํ อโนมทฺทิยตํ คจฺฉติ ฌานพลํ, ฌานพเล จิตฺตสฺส อยํ ปารมิปฺปตฺตสฺส อิมานิ ฌานงฺคานิ อนาวิลสงฺกปฺโป ปฐเม ฌาเน ฌานงฺคานิ ภาวี.

ตอบว่า มีแก่ผู้ได้ฌาน โดยไม่ต้องเพ่ง คือ มีแก่ผู้ได้ฌาน โดยไม่ต้องเพ่งนั้น ฌานที่ดำรงอยู่ในความน่าพอใจ และความเป็นผู้ฉลาดนี้ ย่อมถึงความเป็นพลังแห่งฌานที่ไม่ควรถูกบดขยี้. สำหรับผู้ดำรงอยู่ในพลังแห่งฌานซึ่งเป็นผู้ถึงฝั่ง การดำริถึงองค์ฌานเหล่านี้ได้ อย่างชัดเจน จัดเป็นการเจริญองค์ฌานในปฐมฌาน.

โส ปีติ ตทนุสาริตฺตาว ปฐเม ฌาเน ฌานงฺคํ ตสฺสงฺคุโน จ ธมฺมา ตทภิสนฺนิตาย จ. ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคธมฺมตา โข ปน ตถา ปวตฺตสฺส สหคตํ ฌานงฺคธมฺมํ สสุข-ตาย อชฺฌตฺตํ สมฺปสาโท ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ มโนสมฺปสาทนตาย ตทภิสนฺนิตาย จ.

ปีตินั้น ที่คล้อยตามฌานนั้นเท่านั้น จัดเป็นองค์ฌานในปฐมฌาน ทั้งธรรมที่คล้อยตามปีตินั้น ก็จัดเป็นองค์ฌานในปฐมฌานนั้น เพราะแนบแน่นกับปีตินั้น. ก็แล ปีติจัดเป็นองค์ฌานประจำในทุติยฌานนั้น ฌานที่เป็นไปอย่างนั้น ย่อมมีองค์ฌานประกอบด้วยเป็นธรรมดา เพราะเป็นไปกับด้วยความสุข ความผ่องใสในภายใน จึงจัดเป็นองค์ฌานในทุติยฌาน เพราะทำใจให้ผ่องใสและเพราะแนบแน่นกับทุติยฌานนั้น.

ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ สมาธิตา[๑] ปีติ ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ. เจตโส เอโกทิภาโว ทุติเย ฌาเน ฌานงฺคํ, อุเปกฺขา ผสฺสตา ตติเย ฌาเน ฌานงฺคํ, สุขํ ตสฺส องฺคนฺติ จ.

ปีติ จัดเป็นองค์ฌานที่มีความผ่องใสในภายในในทุติยฌาน, ปีติที่เกิดจากสมาธิ จัดเป็นองค์ฌานในทุติยฌาน. ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น จัดเป็นองค์ฌานในทุติยฌาน, อุเบกขาที่สัมผัสได้ จัดเป็นองค์ฌานในตติยฌาน, สุขก็จัดเป็นองค์ฌานของตติยฌานนั้นด้วย.

เจตโส เอโกทิภาโว จตุตฺเถ ฌาเน ฌานงฺคํ. อุเปกฺขา อทุกฺขมสุขา จตุตฺเถ ฌาเน ฌานงฺคํ. อภินิสาภูมิ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ จตุตฺเถ ฌาเน ฌานงฺคํ. สติปาริสุทฺธิ จ อเนกชฺฌาภูมีสุ ฌานงฺคสมายุตฺตา ปีติ เจตโส เอโกทิภาโว จตุตฺเถ ฌาเน ฌานงฺคํ.

ความที่จิต เป็นธรรมเอกผุดขึ้น จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน. อุเบกขาความรู้สึกว่าไม่ทุกข์ไม่สุข จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน, อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อันเป็นภูมิที่อาศัย จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน. ความบริสุทธิ์แห่งสติ ๑ ปีติที่สัมปยุตด้วยองค์ฌานในภูมิเป็นอเนก ๑ ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ๑ จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน.

ตตฺถ กตมา ฌานภูมิ ?

ในข้อนั้น ฌานภูมิ เป็นไฉน ?

คือ

สวิตกฺเก สวิจาเร วิเวกา อนุคตา ปฐเม ฌาเน ฌานภูมิ. อวิตกฺเก อวิจาเร อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ ชนิตํ

ฌานภูมิ ในปฐมฌาน ที่ยังมีวิตกยังมีวิจารคล้อยไปตามวิเวก. ฌานภูมิในทุติยฌาน ที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร คล้อย

---

๑ อิ. สมาธิกา.

ปีติมนุคตา ทุติเย ฌาเน ฌานภูมิ. สุขสาตสโมหิตา สปฺปีติกา ตติเย ฌาเน ฌานภูมิ. ตสฺส สุขทุกฺขสหคตา อภินีหารสหคตา จตุตฺเถ ฌาเน ฌานภูมิ.

ไปตามปีติอันความผ่องใสในภายในให้เกิดขึ้น. ฌานภูมิในตติยฌาน เป็นไปกับด้วยปีติ ประกอบพร้อมด้วยความสุขและความพอใจ. ฌานภูมิในจตุตถฌาน สหรคตด้วยสุขและทุกข์ แห่งตติยฌานนั้น ทั้งยังสหรคตด้วยการน้อมจิต.

อปฺปมาณสหคตา สตฺตารมฺมณา ปฐเม ฌาเน ฌานภูมิ. อภิภูมิอายตน-สหคตา รูปสญฺญีสุ ทุติเย ฌาเน ฌานภูมิ. วิโมกฺขสหคตานํ วิโมกฺเขสุ ตติเย ฌาเน ฌานภูมิ. อนุปสฺสนา-สหคตา กายสงฺขารา สมฺมา จตุตฺถสฺส ฌานสฺส ภูมิ.

ฌานภูมิ ในปฐมฌาน มีสัตว์เป็นอารมณ์ โดยมีอารมณ์ไม่มีประมาณ. ฌานภูมิ ในทุติยฌาน ในรูปสัญญีสัตว์ทั้งหลายสหรคตด้วยอภิภูมิและอายตนะ. ฌานภูมิในตติยฌาน ในวิโมกข์ทั้งหลายย่อมมีแก่ผู้สหรคตด้วยวิโมกข์, ภูมิแห่งจตุตถฌาน มีการพิจารณากายสังขารเป็นอารมณ์สหรคตด้วยอนุปัสสนา.

๗๕. ตตฺถ กตเม ฌานวิเสสา ?

๗๕. ในข้อนั้น ฌานวิเสส เป็นไฉน ?

คือ

วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ จิตฺตเจตสิกสหคตา กามธาตุสมติกฺกมนตาปิ, อยํ ฌาน-วิเสโส.

ความที่พระโยคาวจร สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ก้าวล่วงกามธาตุอันสหรคตด้วยจิตและเจตสิก, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

อวิตกฺกา เจว อวิจารา จ สปฺปีติกาย สติสหคตาย ปีติสหคตา

สัญญามนสิการอันไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ชื่อว่าสหรคตด้วยปีติ เพราะมีปีติ

สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, อยํ ฌานวิเสโส.

และเพราะสหรคตด้วยสติ ย่อมปรากฏขึ้น, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

อวิตกฺกาย ภูมิยา อวิจาเรเยว สติอนุคตา อุเปกฺขาสหคตา มนสิการา สมุทาจรนฺติ. ตทนุธมฺมตาย จ สติ สณฺฐหติ.[๑] ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อยํ ฌานวิเสโส.

มนสิการอันคล้อยตามสติ สหรคตด้วยอุเบกขา ในภูมิที่ไม่มีวิตก ในฌานที่ไม่มีวิจาร ย่อมปรากฏขึ้น. เพราะความเป็นธรรมดาอย่างนั้น สติย่อมตั้งมั่น. พระโยคาวจร ย่อมเข้าถึงภูมินั้นอยู่, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

สติปาริสุทฺธิสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฌานวิเสโส.

สัญญามนสิการที่สหรคตด้วยสติปาริสุทธิย่อมปรากฏขึ้น พระโยคาวจรเข้าถึงภูมินั้นอยู่, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

วิญฺญาณญฺจายตนสหคตาย ภูมิยํ อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฌานวิเสโส.

สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยอากิญจัญญายตนะ ในภูมิแห่งฌานที่สหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนะ ย่อมปรากฏขึ้น, พระโยคาวจรเข้าถึงภูมินั้นอยู่, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

ฌานสมฺภารา. เนกฺขมฺมวิตกฺโก สมฺภาโร กามวิตกฺกวิโนทนาธิปฺปายตา. อพฺยาปาทวิตกฺโก สมฺภาโร พฺยาปาทวิตกฺกปฏิวิโนทนาธิปฺปายตา. อวิหึสาวิตกฺโก สมฺภาโร วิหึสาวิตกฺกปฏิวิโนทนาธิปฺปายตา.

ฌานสัมภาระทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบดังนี้. ความเป็นผู้ต้องการบรรเทากามวิตก จัดเป็นเนกขัมมสัมภาระ, ความเป็นผู้ต้องการบรรเทา พยาปาทวิตก จัดเป็นอัพยาปาทวิตักกสัมภาระ, ความเป็นผู้ต้องการบรรเทาวิหิงสาวิตก จัดเป็นอวิหิงสาวิตักกสัมภาระ.

---

[๑] ฉ. สณฺฐหติ. อิ. สนฺทหติ.

อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา อปฺปิจฺฉตาย[๑] สมฺภาโร, ปริสุทฺธาชีโว จตุนฺนํ สมาปตฺตีนํ สมฺภาโร, อกมฺมสฺส วิหาริตา. มคฺคสมฺภาโร สมฺมาปฏิปชฺชนตา.[๒] ผลสมฺภาโร ฌานนิพฺพตฺติตา.

ภาวะคือการอยู่แห่งบุคคลผู้ไม่มีกรรม คือ ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นสัมภาระแห่งความเป็นผู้ปรารถนาน้อย, อาชีพอันบริสุทธิ์ เป็นสัมภาระแห่งสมาบัติ ๔ ประการ. การปฏิบัติชอบ เป็นสัมภาระแห่งมรรค. ความเกิดขึ้นแห่งฌาน เป็นสัมภาระแห่งผล.

ฌานสมุทาคโม. กุสลเหตุ ฌานานิ[๓] สมุทยํ คจฺฉนฺติ โก จ น กุโตจิ. เนกฺขมฺมปฺปตฺตา สมุทาคจฺฉนฺติ. อาลมฺพนิโรธสมาธิสนฺโต สมุทาคจฺฉนฺติ. อปฺปีติกตฺตา สมุทาคจฺฉนฺติ. สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ปหานาย เต จ อพฺยาปชฺชตาย สมุทาคจฺฉนฺติ. อตปนตาย[๔] สมุทาคจฺฉนฺติ. อปริทาหนาย สมุทาคจฺฉนฺติ. อยํ ฌานสมุทาคโม.

ความเกิดขึ้นแห่งฌาน บัณฑิตพึงทราบดังนี้. ฌานทั้งหลายย่อมถึงความเกิดขึ้น ในบางขณะ เพราะกุศลเหตุ แต่ไม่ใช่ทุกขณะ. กุศลเหตุทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น เพราะถึงความเป็นเนกขัมมะ. ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีอาลัมพนนิโรธสมาธิ. ย่อมเกิดขึ้น เพราะไม่มีปีติ. ย่อมเกิดขึ้น เพราะละสุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และเพราะความไม่พยาบาท. ย่อมเกิดขึ้น เพราะความไม่เดือดร้อน. ย่อมเกิดขึ้น เพราะความไม่เร่าร้อน. นี้ คือ ความเกิดขึ้นแห่งฌาน.

---

๑ โป. อปฺปิจฺฉตา.
๒ โป. สมาปตฺติปชฺชนตา.
๓ โป. ยํ ฌานํ.
๔ โป. อวีติกฺกนฺตา.

๗๖. ตตฺถ กตมา อุปนิสา ?

กลฺยาณมิตฺตตา ฌานสฺส อุปนิสา. กลฺยาณสมฺปวงฺกตา ฌานสฺส อุปนิสา. อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา ฌานสฺส อุปนิสา. อสนฺตุฏฺฐิตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ ฌานสฺส อุปนิสา. สทฺธมฺมสฺสวนํ ฌานสฺส อุปนิสา. สํเวชนิเย ฐาเน สํวิคฺคสฺส โยนิโส ปธานํ. อยํ ฌาโนปนิสา.

๗๖. ในข้อนั้น วิถีทาง เป็นไฉน ?

คือ

ความเป็นผู้มีมิตรดี จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. ความเป็นผู้คบหามิตรดี จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. ความเป็นผู้ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. การฟังพระสัทธรรม จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. การตั้งความเพียรโดยชอบสำหรับผู้สังเวชในฐานะที่ควรสังเวช, (จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน). นี้จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน.

ตตฺถ กตมา ภาวนา ?

เมตฺตาเสวนา อพฺยาปาทวิตกฺกภาวนา, กรุณาเสวนา[๑] อวิหึสาวิตกฺกภาวนา, มุทิตาภาวนา ปีติสุขสมฺปชญฺญการิตา, อุเปกฺขาภาวนา ปสฺสนตา อุเปกฺขาภาวนา อปสฺสนตา[๒]

ในข้อนั้น ภาวนา เป็นไฉน ?

คือ

อัพยาปาทวิตักกภาวนา ซึ่งได้แก่การเสพคุ้นเมตตา ๑ อวิหิงสาวิตักกภาวนา ซึ่งได้แก่การเสพคุ้นกรุณา ๑ มุทิตาภาวนา ซึ่งได้แก่การเป็นผู้กระทำด้วยปีติสุขและสัมปชัญญะ ๑ อุเปกขาภาวนาที่ปรากฏ และไม่ปรากฏ ซึ่งได้แก่

---

๑ โป. อิ. กลฺยาณเสวนา.

๒ โป. ปสฺสนตา อุเปกฺขาภาวนา อปสฺสนตา.

อุเปกฺขา จ อชฺฌุเปกฺขา จ, อสุภสญฺญาภาวนา ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, ภวสนฺธา ภินฺนา[๑] ภวสนฺธานํ. สา ฉพฺพิธา ภาวนา ภาวิตา พหุลีกตา อนุฏฺฐิตา วตฺถุกตา ยานีกตา[๒] ปริจิตา สุสมารทฺธา. อยํ ภาวนา.

อุเปกขาและอัชฌุเปกขา ๑ อสุภสัญญาภาวนา ซึ่งเป็นการปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ๑ ภาวนาที่ทำลายที่ต่อแห่งภพจากที่ต่อแห่งภพ ๑. ภาวนา ๖ อย่างนั้นที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ให้ตั้งขึ้นแล้ว กระทำให้เป็นดุจพื้น กระทำให้เป็นดุจยาน สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว. นี้จัดเป็นภาวนา.

เอวํ ภาวยนฺตสฺส อยํ อาทีนโว. ปฐเม ฌาเน สงฺขารสมนฺนาคโต เอโส ธมฺโม อสุโต สาสโว. สเจส ธมฺโม[๓] อยํ สีโล อาสนฺนปฏิปกฺโข จ เอส ธมฺโม กาโม ปฏิจาโร ปฏิวิจาโร, สมาปตฺตีนํ จ สพฺโพฬาริโก. เอส ธมฺโม วิตกฺกวิจาโร จ, ตตฺถ จิตฺตํ โขเภนฺติ, กาโย เจตฺถ กิลมติ, กายมฺหิ เจตฺถ กิลนฺเต จิตฺตํ วิหญฺญติ,[๔] อนภินีหารกฺขโมว อภิญฺญานํ. อิเม อาทีนวา ปฐเม ฌาเน.

สำหรับพระโยคาวจรผู้ภาวนาอยู่อย่างนี้ ย่อมมีโทษดังต่อไปนี้. ในปฐมฌานยังมีสาสวธรรมประกอบด้วยสังขารแก่ผู้ยังไม่ได้สดับ. ธรรมนี้มีปฏิปักขธรรมอยู่ใกล้เป็นปกติ มีกามเป็นที่เที่ยวไป เป็นที่เที่ยวไปทั่ว, เป็นภาวะที่หยาบสุดแห่งสมาบัติทั้งหลาย. ก็ธรรมนี้ได้แก่ วิตกและวิจาร ซึ่งเป็นที่ยังจิตให้กำเริบได้. อนึ่ง ในฌานนี้ กายย่อมลำบาก, ก็ในฌานนี้ เมื่อกายลำบาก จิตย่อมเดือดร้อน, กายย่อมไม่น้อมไปเพื่อความรู้ยิ่ง. เหล่านี้จัดเป็นโทษในปฐมฌาน.

---

๑ โป. ภวสนฺธาภิญฺญา.

๒ อิ. ยาเนยฺยกตา.

๓ โป. อสฺสุโต สาสโว. สเจ เอส ธมฺโม.

๔ โป. มุหญฺญติ.

ทุติเย ฌาเน อิเม อาทีนวา. ปีติผรณสหคโต จ เอโส ธมฺโม, น จิตฺตสฺส อโขภยํ อุปคโม[๑] เจส ธมฺโม อุปคมิปริสฺสโย, โทมนสฺสปจฺจตฺถิโก เจส ธมฺโม. ตตฺถ ตตฺถ ยุตฺตีนํ ปีติปราชิโต เจส ธมฺโม ทุกฺกโร โหติ[๒] อวตฺตสนฺตาสภูมิปริวชฺชยนฺโต; จตูสุ ทุกฺขตาสุ เอส ธมฺโม อนุวิทฺโธ ปสฺสทฺธาย ภยทุกฺขตาย จ. ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาทุกฺขตาย จ, ราคทุกฺขตาย จ,[๓] อิเม อาทีนวา ทุติเย ฌาเน.

ในทุติยฌาน ย่อมมีโทษดังต่อไปนี้ ในทุติยฌานยังมีธรรมที่สหรคตด้วยการแผ่ไปแห่งปีติ, จิตไม่ควรที่จะถูกรบกวน (โดยวิตกและวิจาร) ธรรมนี้ยังคงมีอันตรายเกิดขึ้น, เพราะธรรมนี้เป็นข้าศึกต่อโทมนัส. บรรดาธรรมที่ประกอบในที่นั้น ๆ ธรรมนี้อันปีติให้พ่ายแพ้ เมื่อเว้นจากภูมิแห่งความเดือดร้อน เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ จึงจัดเป็นธรรมที่กระทำได้ยาก. บรรดาความเป็นทุกข์ ๔ อย่าง ธรรมนี้เป็นอันแทงตลอดแล้ว เพราะความเป็นทุกข์จากภัยที่สงบระงับ ๑ เพราะความเป็นทุกข์เหตุกังวล ๑ เพราะความเป็นทุกข์(เหตุพยายาม)เพื่อความรู้แจ้ง ๑ เพราะความเป็นทุกข์โดยราคะ ๑, เหล่านี้จัดเป็นโทษในทุติยฌาน.

---

๑ โป. น สมุทาจารสฺเสติ จิตฺตํ. อโสธยํ อุปคโม.
๒ โป. ปราชิโต เจส ธมฺโม ทุกฺกโร โหติ.
๓ โป. เอส ธมฺโม อนุวิทฺธา ปสฺสทฺธาย ทุกฺขตาย จ ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาทุกฺขตาย จ โรคทุกฺขตาย จ.

ตตฺถ กตเม อาทีนวา[๑] ตติเย ฌาเน ?

อุเปกฺขาสุขสหคตาย ตตฺถ สาตาวีนํ สญฺญานํ อุเปกฺขาสุขานุ-ปริวตฺติโต[๒] เอส ธมฺโม, เตน นิจฺจ-สญฺญิตานญฺจ ยํ โหติ ทุกฺโขปนิยํ สุขํ, จิตฺตสฺส สงฺโขภตํ อุปาทาย สุขทุกฺขานุคโต ภวติ : สุขทุกฺขานุ-คตญฺจ[๓] อุปาทาย อนภินีหารกฺขมํ จิตฺตํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาสุ สพฺเพปิ เจเต ธมฺมา ตีสุ ฌาน-สมาปตฺตีสุ จตูหิ จ ทุกฺขตาหิ อนุวิทฺธา ปน เต, ภยทุกฺขตาย จ ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาทุกฺขตาย จ ราคทุกฺขตาย จ.[๔] อิเม อาทีนวา ตติเย ฌาเน.

ในข้อนั้น โทษในตติยฌาน เป็นไฉน ?

คือ

(ในตติยฌาน) เพราะสหรคตด้วยอุเปกขาสุข ธรรมนี้จึงเป็นไปตามอุเปกขาสุขแห่งสัญญาที่มีความยินดีในที่นั้น, เพราะเหตุนั้น ความสุขที่ได้รับรู้อยู่เป็นนิตย์ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความทุกข์, เพราะอาศัยการรบกวนแห่งจิต จึงเป็นสภาวะที่คล้อยไปตามสุขและทุกข์ คือ เพราะอาศัยการคล้อยไปตามสุขและทุกข์ จิตจึงไม่น้อมไป ในการกระทำให้แจ้งอภิญญา. ก็ธรรมทั้งปวงในฌานสมาบัติทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นอันแทงตลอดแล้ว เพราะความเป็นทุกข์ ๔ อย่าง คือ เพราะความเป็นทุกข์จากภัย ๑ เพราะความเป็นทุกข์เหตุกังวล ๑ เพราะความเป็นทุกข์ (เหตุพยายาม) เพื่อความรู้แจ้ง ๑ เพราะความเป็นทุกข์โดยราคะ ๑. เหล่านี้จัดเป็นโทษในตติยฌาน.

---

[๑] โป. อิ. กตโม อาทีนโว.

[๒] โป. สญฺญานํ อุเปกฺขาสุขํ ปริวตฺติโต.

[๓] โป. สุขทุกฺขาย คโต สวติ สุขทุกฺขานุกตญฺจ.

[๔] โป. อภิญฺญาย สจฺฉิกิริยาสุ สพฺเพปิ เจเต ธมฺมา ตีสุ ฌานสมาปตฺตีสุ จตูหิ จ ทุกฺขตาหิ อนุวิทฺธานํ สา ภยา ทุกฺขตาย ปลิโพธทุกฺขตาย จ อภิญฺญาย ทุกฺขตาย จ.

ตตฺถ กตเม อาทีนวา จตุตฺเถ ฌาเน ?

ในข้อนั้น โทษในจตุตถฌาน เป็นไฉน ?

คือ

อากิญฺจญฺญาสมาปตฺติกา เต ธมฺมานุสมาปตฺติกา. เอติสฺสา จ ภูมิยํ สาตานํ พาลปุถุชฺชนานํ อเนกวิธานิ ทิฏฺฐิคตานิ อุปฺปชฺชนฺติ. โอฬาริกาสุขุเมหิ จ รูปสญฺญาหิ อนุวิทฺธานิ[๑] เอตานิ ฌานานิ.

(ในจตุตถฌาน) อากิญจัญญาสมาบัติเหล่านั้นจัดเป็นสมาบัติที่คล้อยไปตามธรรม. ทิฏฐิต่าง ๆ หลายประการย่อมเกิดแก่พาลปุถุชนทั้งหลายผู้ยินดีในภูมินั้น. ฌานเหล่านั้นเป็นอันแทงตลอดแล้วด้วยรูปสัญญาทั้งหยาบทั้งละเอียด.

สทา อนุทยเมตฺตาฌานกลานุทนุกลาย สาธารณา, ทุกฺกรา จ สพฺเพ จตฺตาโร มหาสมฺภารา.

เมตตาที่ประกอบด้วยความเอ็นดูจัดเป็นสาธารณธรรมแก่ส่วนเล็กส่วนน้อยแห่งฌานในกาลทุกเมื่อ, มหาสัมภาระ ๔ ทั้งปวงเป็นสภาวะที่ทำได้ยาก.

สมุทาคตานิ จ เอตานิ ฌานานิ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย สมุทาคจฺฉนฺติ, เอตฺถ สมุทาคตา จ เอเต ธมฺมา น สมตฺตา โหนฺติ. อสมฺปคฺคหิตนิมิตฺตา จ เอเต ธมฺมา ปริหายนฺติ. นิรุชฺฌนฺติ จ เอเต ธมฺมา, น อุปาทยนฺติ[๒] นิรุชฺฌงฺคานิ จ. เอเตสํ ธมฺมานํ

ฌานเหล่านี้ที่จะมาพร้อมย่อมถึงการมาพร้อม เพราะอาศัยกันและกัน, ธรรมที่มาพร้อมกันในที่นี้ มีสภาวะไม่สมบูรณ์. และธรรมเหล่านั้นที่ไม่ได้ประคับประคองนิมิตไว้ ย่อมเสื่อมไป. ก็ธรรมเหล่านี้ย่อมดับไปทั้งไม่สามารถยังองค์ฌานที่ดับไปแล้ว ให้เกิดขึ้นได้,

---

[๑] โป. อนุวิธานิ.
[๒] โป. อุปาทิยนฺติ.

ฌานานิ นิมิตฺตานิ น ฌานนิมิตฺตสญฺญาย[๑] โวกิรติ. อปฺปฏิลทฺธปุพฺพา จ ฌายีวเสน จ ภวติ.[๒] อิเมหิ อาทีนเวหิ อยํ ฌานปริหานิ.

บรรดาธรรมเหล่านี้ ฌานนิมิตย่อมไม่ระคนไปตามฌานนิมิตสัญญา. ก็ฌานที่ยังไม่เคยได้ ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งผู้ได้ฌาน. ความเสื่อมแห่งฌานนี้ ย่อมมีได้เพราะโทษเหล่านี้.

๗๗. นิโรธสมาปตฺติยา อปฺปฏิสงฺขาย อวเสสสญฺญิโน อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, โส นิโรธสมาปตฺติโต ปริหายติ.

๗๗. เพราะไม่พิจารณานิโรธสมาบัติ สำหรับพระโยคาวจรผู้มีสัญญาที่เหลือ ย่อมปรากฏสัญญามนสิการที่สหรคตด้วยอากิญจัญญายตนะ, เธอย่อมเสื่อมจากนิโรธสมาบัติ.

อาเนญฺชสญฺญิโน อสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส อากิญฺจญฺญายตนสหคตา มนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ น ปชานาติ, โส ตโต ปริหายติ.

สำหรับพระโยคาวจรผู้มีอาเนญชสัญญา เข้าอสัญญายตนะ ย่อมปรากฏมนสิการ ที่สหรคตด้วยอากิญจัญญายตนะ, ก็เธอไม่รู้ทั่วภูมินั้น จึงต้องเสื่อมจากภูมินั้น.

อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญา มนสิการา สมุทาจรนฺติ, ตญฺจ ภูมึ น ปชานาติ, โส ตโต ปริหายติ.

สำหรับพระโยคาวจร ผู้เข้าอากิญจัญญายตนะ ย่อมปรากฏวิญญาณัญจายตนสัญญามนสิการ, ก็เธอไม่รู้ทั่วภูมินั้น, จึงต้องเสื่อมจากภูมินั้น.

---

๑ โป. ฌานนิมิตฺตสญฺญา.
๒ ม. อิ. ฌายิ จ วเสน จ ภวติ, สี. โป. ฌายีวเสน น จ ภวติ.

วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส รูปสญฺญาสหคตา.

สำหรับพระโยคาวจรผู้เข้าวิญญาณัญจายตนะ ย่อมปรากฏมนสิการที่สหรคตด้วยรูปสัญญา ...

วิตฺถาเรน ฯเปฯ ยาว ปฐเม ฌาเน กามสญฺญาสหคตา กาตพฺพา.

ว่าโดยพิสดาร ฯลฯ บัณฑิตพึงกระทำอย่างนี้ ไปจนถึงมนสิการสหรคตด้วยกามสัญญาในปฐมฌาน.

สา กสฺส[1] ปริหายติ ?

ถามว่า ฌานของใครเสื่อม ?

กลงฺกชฺฌาเน กลงฺกํ[2] ฌายติ, ปริสมนฺตโต ฌายติ, ภินฺทนฺโต ฌายติ, น สชฺฌายติ, อายูหนฺโต ฌายติ, กิญฺจิ จ นิปริจิโต ฌายติ. อติวิธาวนฺโต ฌายติ, อติมญฺญนฺโต ฌายติ, กายสงฺขาเร อปฺปสฺสมฺภยํ[3] ฌายติ, ปริยุฏฺฐานสฺส นิสฺสรณํ อชานนฺโต ฌายติ, นีวรณาภิภูโต ฌายติ.

ตอบว่า (ฌานของบุคคลเหล่านี้เสื่อม) ผู้เพ่งข้อตำหนิ ในฌานที่มีข้อตำหนิ ๑ ผู้เพ่งโดยรอบ ๑ ผู้เพ่งมุ่งทำลาย ๑ ผู้ไม่เพ่ง ๑ ผู้เพ่งโดยมุ่งการพอกพูน ๑ ผู้เพ่งโดยไม่ได้สั่งสมอะไร ๑ ผู้เพ่งเร็วเกินไป ๑ ผู้เพ่งตรึกเกินไป ๑ ผู้เพ่งโดยยังระงับกายสังขารไม่ได้ ๑ ผู้เพ่งโดยไม่รู้ธรรมเครื่องสลัดออก แห่งกิเลสเครื่องกลุ้มรุม ๑ ผู้เพ่งที่ถูกนิวรณ์ครอบงำ ๑.

อสฺสาปตฺติมนสิกโรนฺโต ฌานสฺส อสฺสาโท, กามราคปริยุฏฺฐานํ ปหานํ

พระโยคาวจรผู้ใส่ใจถึงการบรรลุฌานนั้น ย่อมมีความพอใจต่อฌาน,

---

[1] โป. สกสฺส.
[2] พึงดูเทียบ กลงฺกํ ตามนัยที่ปรากฏในพจนานุกรม ป. หลงสมบูรณ์ หน้า ๑๗๗.
[3] โป. อปฺปฏิสมฺภาเร.

ฌานสฺส อสฺสาโท กามราคเหตูนํ ธมฺมานํ อุทยนฺติ, นิรุชฺฌงฺคานิ เอเตสํ ธมฺมานํ ฌานานิ อุปริมา สุขุเปกฺขา กามกมฺมกิเลสานํ ปหานํ อสฺสาโท, เอวํ โข ปุน ฌานสฺส อสฺสาโท มหาสํวาสมฺปปีฬิเต โลกสํนิวาเส อสมฺโพโธกาสา วิคเมสฺสมิทํ ฌานปฺปหานา.

การละกิเลสเครื่องกลุ้มรุมกามราคะ จัดเป็นความพอใจต่อฌานที่ก่อให้เกิดธรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งกามราคะ, ฌานข้อต้น ประกอบด้วยสุขอุเบกขาแห่งธรรมเหล่านี้ซึ่งมีองค์ดับไปแล้ว จัดเป็นการละกามกัมมกิเลส และเป็นความพอใจ, ความพอใจต่อฌาน นี้จัดเป็นความเสื่อมแห่งฌาน ในโลกสันนิวาสซึ่งถูกบีบบังคับอย่างหนัก เพราะการพลาดไปจากโอกาสที่กว้างขวาง.

อยํ ปลิโรธมฺปลิโรธโลกสนฺนิวาเส เอสนิธมิทํ[1] ฌานํ อนมตคฺคสํสารสมาปนฺนานํ สตฺตานํ สํสารปฺปหานนา อานิสํโส, ยมิทํ ฌานสฺส อสฺสาโท กายสฺส อฌานิยฌายิโน[2] ภวติ.

ในโลกสันนิวาส ที่มีข้อขัดขวางรอบด้าน สำหรับเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารซึ่งมีที่สุดและเบื้องต้นรู้ไม่ได้ ฌานนี้มีการละสงสารเป็นอานิสงส์ คือ ความพอใจต่อฌาน ย่อมมีแก่ผู้ไม่เพ่งและผู้เพ่งกาย.

อฌานิยฌานิยฌายีหิ อปรามสนฺโต อฌานิยฌายิตํ ฌายติ. ยานิ กลงฺกชฺฌายิโน ปทานิ, ตานิ อนุธิตานิ ปฏิปกฺเข.

เมื่อพระโยคาวจรไม่ลูบคลำทั้งด้วยการไม่เพ่งและการเพ่ง ชื่อว่าย่อมเพ่งสิ่งที่ไม่ได้เพ่งและสิ่งที่เพ่ง. ท่านรวบรวมบทของผู้เพ่งข้อตำหนิไว้ในอารมณ์ที่เป็นข้าศึก.

---

๑ อิ. เอสนิโรธมิทํ.
๒ โป. อิ. อฌาเนยฺยฌายิโน.

๗๘. ตตฺถ กตมํ ฌานโกสลฺลํ ?

สมาปตฺติโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌานวิเสสโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌานนุตฺตริกโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, สมาปตฺติวุฏฺฐานโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน สภาวโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน อาทีนวโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ, ฌาเน นิสฺสรณโกสลฺลํ ฌานโกสลฺลํ.

ฌานผเลน อุปาทาย โกสลฺลํ, ฌานผเลน ปฏิสงฺขานผเล อปริหานธมฺมตา นิพฺพตฺติฌาเน จ กีฬิตาปิ วิเสสภาคิยํ ฌานํ ปฏิลพฺภติ.

อิทํ ปนสฺสาติ ภวหาริตา จ อารมฺมณานิมิตฺตคฺคาโห อนภินีหารพลํ, จิตฺเตกคฺคตา นิมิตฺตาสุ คติสหิตา

๗๘. ในข้อนั้น ความฉลาดในฌาน เป็นไฉน ?

คือ

ความฉลาดในสมาบัติ จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดในฌานวิเศษ จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดในระหว่างเข้าฌาน จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาด ในการออกจากสมาบัติ จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดต่อสภาวะในฌาน จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดต่อโทษในฌาน จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดต่อการสลัดทุกข์ในฌาน จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑.

เพราะเข้าถึงผลฌาน จึงทำให้ฉลาดซึ่งเป็นเหตุให้ไม่เสื่อมเป็นธรรมดา ให้ได้เล่นฌานที่เกิดขึ้นแล้ว และให้ได้ฌานซึ่งเป็นส่วนวิเศษ ในเพราะผลที่พิจารณาได้โดยผลของฌาน (ก็จัดเป็นความฉลาดในฌานได้เหมือนกัน).

ก็ข้อนี้จัดเป็นความฉลาดในฌานของพระโยคาวจรนั้น ดังนั้น ฌานนั้นจึงนำออกจากภพได้ ถืออารมณ์เป็นนิมิต

สมถพเลน[๑] อสํสีทนญฺจ ฌาเน มคฺคผลํ, สมถํ ปวตฺเต สมาธิโน อุเปกฺขาปลิปุพฺพาปรนิมิตฺตาสโย ปคฺคาหิโน[๒] สติพลํ ตํ ปวตฺติตานญฺจ วิปสฺสนานํ สมญฺญาพเล.

ได้ มีกำลังต่อการน้อมจิตได้ ความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยคติในนิมิตทั้งหลาย และการไม่จมลงเพราะสมถพละ จัดเป็นมรรคผลในฌาน, สำหรับพระโยคาวจรผู้มีสมาธิในฌานที่ดำเนินไป ผู้ถือมั่นนิมิตที่อาศัยข้อก่อนและข้อหลัง ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยอุเบกขาสมถะจัดเป็นสติพละ ในสมัญญาพละสำหรับผู้เจริญวิปัสสนา ซึ่งกำลังดำเนินไป.

ตตฺถ กตมา ฌานปารมิตา ?

ในข้อนั้น คุณธรรมเครื่องให้ถึงฝั่งแห่งฌาน เป็นไฉน ?

คือ

สุปารมิตา เมตฺตา, กาเมสุ สตฺตา กามสงฺคสตฺตาติ[๓] ยมฺหิ สุตฺเต เทสนาย โวหาเรน เทฺว สจฺจานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, วิจเยน หาเรน เย สํโยชนีเยสุ ธมฺเมสุ วชฺชํ น ปสฺสนฺติ, เต โอฆํ ตริสฺสนฺตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

เมตตาเป็นคุณธรรมเครื่องให้ถึงฝั่งอย่างดี โดยเทศนาโวหาร ได้แก่ สัจจะ ๒ คือ ทุกข์และสมุทัยที่แสดงไขไว้ในสูตรเป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วในกามข้องแล้วด้วยกาม, (ส่วน)โดยวิจยหาระ ข้อที่สัตว์ผู้ไม่เห็นโทษ ในสังโยชนียธรรมทั้งหลาย จักข้ามโอฆะได้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

---

๑ สี. ปธมพเลน.

๒ ม. อิ. มคฺคาหิโน.

๓ ขุ.อุ. ๒๕/๑๔๙/๑๙๙.

น ตริสฺสนฺตีติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติ จ วิจโย จ.

ข้อยุติและข้อวิจัยมีอยู่ว่า ข้ามไม่ได้.

อิทํ นุ กิสฺส ปทฏฺฐานํ ?

นี้เป็นปทัฏฐานของอะไร ?

กาเมสุ สตฺตาติ ปญฺจ กามคุณา, ตํ กามตณฺหาย ปทฏฺฐานํ. สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานาติ[๑] อวิชฺชาย ปทฏฺฐานํ.

กามคุณ ๕ โดยนัยเป็นต้นว่า **สัตว์ทั้งหลายข้องอยู่ในกาม** นั้นเป็นปทัฏฐานแห่งกามตัณหา, ข้อว่า ไม่เห็นโทษในสังโยชน์ เป็นปทัฏฐานแห่งอวิชชา.

น หิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตฺตา โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตนฺติ[๒] อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํ. **กาเมสุ สตฺตาติ** กามา ทุวิธา วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จ.

ข้อว่า **สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วด้วยธรรมเป็นเครื่องข้องคือสังโยชน์ พึงข้ามโอฆะอันกว้างใหญ่ไม่ได้เลย** เป็นปทัฏฐานแห่งอุปาทาน. ในข้อว่า **สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วในกาม** มีกาม ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

ตตฺถ กิเลสกามา กามตณฺหา กามตณฺหาย วุตฺตาย วุตฺตา[๓] รูปตณฺหา ภวตณฺหา ลกฺขเณน หาเรน.

ในข้อนั้น กิเลสกามก็คือกามตัณหา เมื่อกามตัณหาท่านกล่าวไว้แล้ว รูปตัณหา และภวตัณหา ก็เป็นอันท่านกล่าวไว้แล้วโดยลักขณหาระ.

สํโยชเน วชฺชมปสฺสมานาติ สํโยชนสฺส.

คำว่า ไม่เห็นโทษในสังโยชน์ เป็นปทัฏฐานแห่งสังโยชน์.

---

๑ โป. อิ. วชฺชมปสฺสมานานิ.

๒ ขุ.ขุ. ๒๕/๑๔๙/๑๙๙.

๓ โป. ยุตฺตา ภวนฺติ.

โย ตตฺถ ฉนฺทราโค ตสฺส กึ ปทฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น ฉันทราคะมีอะไร เป็นปทัฏฐาน ?

สุขา เวทนา เทฺว จ อินฺทฺริยานิ สุขินฺทฺริยญฺจ, โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ.

มีสุขเวทนา และอินทรีย์ ๒ อย่าง คือ สุขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ เป็นปทัฏฐาน.

อิติ สุขาย เวทนาย คหิตาย ตโยปิ เวทนา คหิตา โหนฺติ.

เมื่อกำหนดสุขเวทนาได้แล้วเวทนาทั้ง ๓ ก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย ด้วยประการฉะนี้.

เวทนากฺขนฺเธ คหิเต สพฺเพ ปญฺจกฺขนฺธา คหิตา โหนฺติ. รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพา คหิตา, วตฺถุกาเมสุ คหิเตสุ สพฺพานิ ฉ พาหิรานิ อายตนานิ คหิตานิ โหนฺติ. อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ โย สโต, อยํ วุจฺจเต ลกฺขโณ หาโร.

เมื่อรับรู้เวทนาขันธ์ได้แล้ว ปัญจขันธ์ทั้งปวงก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย. รูป เสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะ ก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย, เมื่อกำหนดวัตถุกามได้แล้ว อายตนะภายนอก ๖ ประการทั้งหมด ก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย. สภาวะที่มีอยู่ในอายตนะภายใน และภายนอก, นี้ท่านเรียกว่าลักขณหาระ.

ตตฺถ โย โอฬาริกมฺหิ กิเลเส อชฺฌาวสิโต สพฺพกิเลเสสุ โย น ตโต สุขุมตเรสุ น วีตราโค ภวติ. ตตฺถ พาหิรสํโยชนํ มมนฺติ อชฺฌตฺตสํโยชนํ อหนฺติ.

ในข้อนั้น ผู้ยังครองกิเลสหยาบทั้งผู้ครองกิเลสทั้งหมดที่ละเอียดกว่านั้น จัดเป็นผู้ยังไม่ปราศจากราคะ. ในกิเลสนั้น สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่าของเรา จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปในภายนอก สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่าเรา จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปในภายใน.

ตตฺถ ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย โอฆํ ตริตุกามา เต สํโยชนีเยสุ ธมฺเมสุ อาทีนวานุปสฺสิโน วิหริสฺสนฺตีติ, อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า ผู้ต้องการข้ามพ้นกิเลสดังห้วงน้ำ ต้องพิจารณาเห็นโทษ ในสังโยชนียธรรมทั้งหลายอยู่.

กาเมสุ สตฺตาติ เยสุ จ สตฺตา เยน จ สตฺตา เยสญฺจ สตฺตา อยํ จตุพฺพิโธ อากาโร สพฺเพสํ หารภาคิโย.

คำว่า **สัตว์ทั้งหลาย ข้องแล้วในกาม** ได้แก่ อาการ ๔ อย่างซึ่งเป็นที่ข้อง เป็นเครื่องข้อง ของเหล่าสัตว์ที่ข้องแล้ว ของเหล่าสัตว์ทั้งปวง นี้จัดเป็นหารภาคิยะ.

๗๙. ตตฺถ กตมานิ ตีณิ วิปลฺลาสานิ ปทฏฺฐานานิ จ ?

๗๙. ในข้อนั้น วิปลาส ๓ และปทัฏฐาน เป็นไฉน ?

คือ

จิตฺตวิปลฺลาสสฺส ทิฏฺฐิวิปลฺลาสสฺส สญฺญาวิปลฺลาสสฺส ตโย วิปลฺลาสา ตีณิ อกุสลมูลานิ ปทฏฺฐานํ. ตีณิ อกุสลมูลานิ หีนปฺปณีตการิยกมฺมสฺส ปทฏฺฐานํ. จตุนฺนญฺจ อุปาทานานํ โทโส อกุสลมูลํ ทิสฺสติ. หีนปฺปณีตการิยกมฺมสฺส ปทฏฺฐานํ.

วิปลาส ๓ อกุศลมูล ๓ เป็นปทัฏฐานแห่งจิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส สัญญาวิปลาส. อกุศลมูล ๓ เป็นปทัฏฐานแห่งกรรมที่จะทำให้เลว หรือประณีต. โทสะย่อมปรากฏเป็นอกุศลมูลแห่งอุปาทาน ๔. เป็นปทัฏฐานแห่งกรรมที่จะทำให้เลวหรือประณีต.

ยถา มาตุยา วา ปิตุโน วา อญฺญตรสฺส วา ปุน อุฬารสฺส ภิกฺขุโน อภยํ เทติ. ตตฺถ อญฺโญ

บุคคลให้อภัยแก่มารดาบิดา หรือแก่ภิกษุผู้ใหญ่รูปใดรูปหนึ่ง. แต่คนอื่นกลับปฏิบัติผิดทางกาย หรือทางวาจา

มิจฺฉา ปฏิปชฺเชยฺย กาเยน วา วาจาย วา. ตตฺถ โส พฺยาปาทมุปาทาย เตสํ อุฬารานํ รกฺขาวรณคุตฺติยา อนุปาลยนฺโต โย อุฬารานํ อภยํ เทติ. เตสํ อภเย ทินฺเน โย ตตฺถ มิจฺฉา ปฏิปชฺเชยฺย, ตตฺถ โส พฺยาปาทํ อุปาทายนฺโต โทสชํ กมฺมํ กโรติ.

ในท่านเหล่านั้น เพราะเกิดพยาบาทขึ้น เขาเมื่อจะตามรักษา ป้องกัน คุ้มครองท่านผู้ยิ่งใหญ่เหล่านั้น จึงยอมให้อภัยไป. เมื่อให้อภัยเขาเหล่านั้นไปแล้ว ผู้ที่ยังปฏิบัติผิดในท่านเหล่านั้น, ก่อเกิดพยาบาทในท่าน ชื่อว่าย่อมกระทำกรรมที่เกิดจากโทสะ.

โย ตตฺถ อสาธุ อินฺทฺริยานีวรณํ ยํ เตสํ อภยํ ทกฺขิณโต สญฺญํ, อิทํ ปณีตํ การณํ, มยา ปุน ตตฺถ มิจฺฉาปฏิปตฺติ อยํ พฺยาปาโท, หีนคมิว กมฺมํ โลโภ โมโห จ อิมานิ นีวรณานิ, วจนานิ ตานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ, เตหิ จตูหิ อุปาทาเนหิ โย โส อุปาทาโน อิตฺถี วา ปุริโส วา เตสํ ปญฺจกฺขนฺธานํ เตเยว อุปาทาโน สมุทโย, อิทํ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ โสเยว เทสนาหาโร.

การห้ามอินทรีย์ จากสิ่งที่ไม่ดีให้อภัยแก่ท่านเหล่านั้น เป็นเครื่องหมายทางด้านดี, นี้จัดเป็นเหตุประณีต, การปฏิบัติผิดจากเรา ในท่านเหล่านั้นจัดเป็นพยาบาท, กรรมของชาวบ้านฝ่ายเลว ความโลภและความหลงเหล่านี้จัดเป็นกิเลสเครื่องกั้น, คำเหล่านั้นจัดเป็นอุปาทาน ๔, เพราะอุปาทาน ๔ ย่อมมีการถือมั่นว่าหญิง หรือชาย อุปาทานย่อมเกิด แก่ปัญจขันธ์เหล่านั้น, ทุกข์และสมุทัยนี้นั้น จัดเป็นเทสนาหาระ.

ตตฺถ กาเมสุ เย น ปชฺชนฺติ, เต อาทีนวานุปสฺสนาย ปชฺชนฺติ. อิติสฺสา กามธาตุยา นิกฺขมิตุกามตา, อยํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมจฺฉนฺโท.

ในข้อนั้น เหล่าชนที่ไม่ดำเนินไปในกามทั้งหลาย, ชื่อว่าย่อมดำเนินไปเพื่อเห็นโทษ (ของกาม). ความเป็นผู้ใคร่จะออกจากกามธาตุ, นี้ท่านเรียกว่า เนกขัมมฉันทะ ด้วยประการฉะนี้.

โย ตตฺถ อนภิสงฺขารานํ กิญฺจิ วิโสเธติ ตสฺส ธาวรา วา, อยํ อพฺยาปาทจฺฉนฺโท.

การดำเนินไป แห่งการชำระอะไรสักอย่างของอนภิสังขารในกามธาตุนั้น, นี้จัดเป็นอัพยาปาทฉันทะ.

กิญฺจิ วิหึสติ, อยํ วิหึสาจฺฉนฺโท.

การเบียดเบียนอะไรสักอย่าง, นี้จัดเป็นวิหิงสาฉันทะ.

อิติ เนกฺขมฺมาภินีหตา ตโย ฉนฺทา. เนกฺขมฺมจฺฉนฺโท อพฺยาปาทจฺฉนฺโท อวิหึสาจฺฉนฺโท.

ความเป็นผู้น้อมจิตไปในเนกขัมมะ ได้แก่ ฉันทะ ๓ ประการ คือ เนกขัมมฉันทะ ๑ อัพยาปาทฉันทะ ๑ อวิหิงสาฉันทะ ๑ ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ เนกฺขมฺมจฺฉนฺโท อโลโภ. อพฺยาปาทจฺฉนฺโท อโทโส. อวิหึสาจฺฉนฺโท อโมโห.

ในฉันทะ ๓ อย่างนั้น เนกขัมมฉันทะ ได้แก่ อโลภะ. อัพยาปาทฉันทะ ได้แก่ อโทสะ. อวิหิงสาฉันทะ ได้แก่ อโมหะ.

อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ อฏฺฐสุ สมฺปตฺเตสุ ปรหิตานิ, เตสํเยว จตุนฺนํ อุปาทานานํ นิโรธาย สํวตฺตนฺติ. สเจ วา ปุน กมฺมํ กเรยฺย กณฺหํ วา สุกฺกํ วา, ตสฺส วิปากหานาย สํวตฺตนฺติ.

กุศลมูล ๓ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูลโดยอ้อม ในสมาบัติ ๘, ย่อมเป็นไป เพื่อดับอุปาทาน ๔ เหล่านั้น. หรือหากว่าบุคคลจะพึงทำกรรมดำหรือขาวอีก, ก็จะเป็นไปเพื่อละผลของกรรมนั้น.

อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. ตตฺถ โย ติณฺณํ อกุสลมูลานํ นิโรโธ, อยํ **นิโรโธ.**

กรรมไม่ดำไม่ขาวนี้ ย่อมเป็นไปเพื่ออันสิ้นกรรม. ในข้อนั้น ธรรมเป็นเครื่องดับอกุศลมูล ๓, นี้จัดเป็น**นิโรธ.**

โสเยว มคฺโค ตตฺถ ปฏิปทานิ อิมานิ เทฺว สจฺจานิ อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ อาวฏฺโฏ หาโร.

มรรคนั้นแล ซึ่งเป็นที่ดำเนินไปแห่งสัจจะ ๒ เหล่านี้ และสัจจะ ๔ เหล่านี้ จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

กาเมสุ สตฺตาติ เย เสกฺขา, เต เอเกเนวากาเรน สตฺตา. เย ปุถุชฺชนา, เต ทฺวีหากาเรหิ สตฺตา, ตสฺมายํ[๑] ปโญฺห วิภชฺชพฺยากรณีโย วตฺตพฺโพ.

คำว่า **สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วในกามทั้งหลาย** ได้แก่ พระเสขะทั้งหลายข้องแล้วโดยอาการเดียว. ส่วนปุถุชนข้องแล้ว โดยอาการ ๒ อย่าง. เพราะเหตุนั้น ปัญหานี้พึงกล่าวเป็นวิภัชชพยากรณียปัญหา.

กิญฺจาปิ โสตาปนฺโน ปฏิเสวนาย, โน จ โข อภินิเวเส สตฺโต, โย หิ อปจยาย ปทหติ, น อุปจยาย.

พระโสดาบัน จัดว่าข้องแล้วเพราะยังเสพแม้ก็จริง, แต่ก็ไม่ใช่ข้องเพราะการยึดมั่น, ได้แก่ ผู้ตั้งความเพียรเพื่ออันสิ้นไป, ไม่ใช่ตั้งความเพียรเพื่ออันสั่งสม.

เสกฺโขหิ กิเลสวเสน กาเม ปฏิเสวติ. ปุถุชฺชโน ปน กิเลสสมุฏฺฐานาย กาเม ปฏิเสวติ.

เป็นความจริง พระเสขะยังเสพกามเพราะอำนาจแห่งกิเลส. แต่ปุถุชนยังเสพกาม เพราะอันตั้งขึ้นแห่งกิเลส.

ตสฺมา **กาเมสุ สตฺโต น**[๒] **จตฺโฆฆํ ตริสฺสตีติ** วิภชฺชพฺยากรณีโย, อยํ **วิภตฺติ.**

เพราะฉะนั้น คำว่า **สัตว์ผู้ข้องแล้วในกามทั้งหลายจักข้ามห้วงน้ำทั้ง ๔ ไม่ได้เลย** ดังนี้ จัดเป็นวิภัชชพยากรณียปัญหา, **นี้จัดเป็นวิภัตติหาระ.**

---

๑ โป. ตสฺสายํ.

๒ โป. ตตฺถ กาเมสุ สตฺตานํ.

๘๐. (ตตฺถ กตโม) ปริวตฺตโน ?

๘๐. (ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

กาเม เย เนว สชฺชนฺติ น จ สํโยชเนหิ สํยุตฺตา, เต โอฆํ ตริสฺสนฺติ วิปุลํ มหนฺตนฺติ. อยํ สุตฺตสฺส ปฏิปกฺโข.

หาระว่า เหล่าสัตว์ที่ไม่ข้องในกาม และไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ทั้งหลาย จักข้ามโอฆะที่กว้างใหญ่ได้, นี้จัดเป็นปฏิปักษ์แห่งพระสูตร.

(ตตฺถ กตมํ) เววจนํ ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ(เป็นไฉน) ?

คือ

โย กาเมสุ สตฺโต โย จ ตตฺถ กามานํ คุโณ, ตตฺถ วิโส สตฺโต. เยปิ กามานํ อาหารา ธมฺมา, ตตฺถ วิโส สตฺโต.

สัตว์ผู้ข้องแล้ว ในกามทั้งหลาย ได้แก่ ข้องอย่างหนักในกามคุณ และข้องอย่างหนักในอาหารธรรมของกาม.

ตตฺถิมํ กามานํ เววจนํ ปาโก รโช สลฺลํ กณฺโฑ อีติ อุปทฺทโวติ. ยานิ วา ปน อญฺญานิ เววจนานิ ตตฺถ วิโส สตฺโตติ **เววจนํ.**

ในข้อนั้น ธรรมที่เป็นไวพจน์แห่งกาม คือ ปากะ (กิเลสที่ทำให้สุก) รชะ (กิเลสเพียงดังธุลี) สัลละ (กิเลสเพียงดังหอก) กัณฑะ (กิเลสเพียงดังลูกธนู) อีติ (กิเลสเพียงดังจัญไร) อุปัททวะ (กิเลสเพียงดังอันตราย). หรือกระทั่งคำเป็นไวพจน์อื่น ๆ ก็จัดเป็น**เววจนหาระ**ได้เหมือนกัน เพราะเป็นที่ข้องอย่างหนักของสัตว์ทั้งหลาย.

สตฺโต พนฺโธ มุจฺฉิโต คธิโต อชฺโฌสิโต กาเม อชฺฌาปนฺนา ปริมุตฺโต **ตพฺพหุลวิหารี**ติ. ยานิ วา ปน อญฺญานิ เวจนานิ, อยํ เวจโน นาม: กามปฺปจารปญฺญตฺติยา กิเลสโคจรปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา จิตฺตนฺติ **เวจนํ**.

ก็หรือคำเป็นไวพจน์อื่นใด โดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์ข้องแล้ว ถูกผูก สลบ สยบ ถูกครอบงำ หมกมุ่นในกาม จมลง ท่านเรียกว่า**ผู้อยู่หมกมุ่นในกามนั้น** นี้ก็ชื่อว่าเวจนะ, สิ่งที่สั่งสมตามบัญญัติ โดยกามัปปจารบัญญัติ โดยกิเลสโคจรบัญญัติ นี้ก็จัดเป็น**เวจนหาระ**.

สตฺโต ตพฺพหุลวิหารีติ ยานิ วา ปน อญฺญานิ: อิเม กามปฺปจารปญฺญตฺติยา กิเลสโคจรปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, พีชปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, สงฺขารา สํโยชนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, อุปาทานํ เหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, ปุคฺคโล ปุถุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต.

ก็หรือเวจนะอื่นใด โดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลายข้องแล้ว ... ผู้อยู่หมกมุ่นในกามนั้น นี้ก็ชื่อว่าเวจนะ. กามตัณหาเหล่านี้จัดเป็นบัญญัติ โดยกามมัปปจารบัญญัติ. โดยกิเลสโคจรบัญญัติ และจัดเป็นบัญญัติโดยพืชบัญญัติ, สังขารจัดเป็นบัญญัติ โดยสังโยชนบัญญัติ, อุปาทานจัดเป็นบัญญัติ โดยเหตุบัญญัติ, บุคคลจัดเป็นบัญญัติ โดยปุถุบัญญัติ.

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

(ในข้อนั้น) โอตรณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อิมาย ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ. เย กิเลสา เย สงฺขารา สํโยชนานิ จ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺโธ ธมฺมายตเนสุ อกุสลา

ปฏิจจสมุปบาท ๑ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ หยั่งลงแล้วด้วยวิธีนี้. ธรรม ได้แก่ กิเลส สังขาร สังโยชน์, สังขารขันธ์ในขันธ์ ๕ อกุศลธัมมายตนะ ในธัมมายตนะ

ธมฺมายตนานิ อินฺทฺริเยสุ สุขินฺทฺริยญฺจ, โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ, อยํ **อินฺทฺริโยตรโณ.**

สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ในอินทรีย์ทั้งหลาย, นี้จัดเป็น**อินทริโยตรณหาระ** (ธรรมที่หยั่งลงในอินทรีย์).

(ตตฺถ กตโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เอตฺตโก เอเสว อารมฺโภ นิทฺทิสิตพฺโพ สุตฺตตฺโถ.

อรรถแห่งพระสูตรส่วนเริ่มต้นที่ท่านพึงแสดงไว้นี้มีประมาณเท่านี้.

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อิเม ธมฺมา อตฺถิ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา อตฺถิ เวมตฺตตาย. เย สญฺญา พาหิโรกาเม เต เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา. **ปญฺจสุ กามคุเณสุ สตฺตาติ** ปริยุฏฺฐานวิปลฺลาสา เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา. **โอฆํ ตเรยฺยุํ วิปุลํ มหนฺตนฺติ** อวิชฺชา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา.

มีธรรมเหล่านี้ เพราะความเป็นอันเดียวกัน มีบัญญัติ เพราะความแตกต่างกัน. สัญญาในกามภายนอก ชื่อว่าบัญญัติ เพราะความแตกต่างกัน. คำว่า **สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วในกาม-คุณ ๕** ได้แก่ วิปลาสที่เป็นเหตุกลุ้มรุม ชื่อว่าบัญญัติ เพราะความแตกต่างกัน, คำว่า ... **พึงข้ามโอฆะที่กว้างใหญ่ไม่ได้เลย** ได้แก่ อวิชชา ชื่อว่าบัญญัติ เพราะความเป็นอันเดียวกัน.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ตสฺส โก เหตุ โก ปจฺจโย ? อารมฺมณปจฺจยตาย ปจฺจโย. อโยนิโส จ มนสิกาโร สนฺนิสฺสยสฺส ปจฺจยตาย ปจฺจโย. อวิชฺชา สมนนฺตรปจฺจยตาย ปจฺจโย. ราคานุสโย เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย. อยํ **เหตุ**, อยํ **ปจฺจโย**.

อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งธรรมนั้น ? ที่ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็นอารัมมณปัจจัย. อโยนิโสมนสิการ ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็นสันนิสสยปัจจัย. อวิชชา ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็นสมนันตรปัจจัย. ราคานุสัย ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็นเหตุปัจจัย. นี้จัดเป็น **เหตุ**, นี้จัดเป็น**ปัจจัย**.

(ตตฺถ กตโม) สมาโรปโน ?

(ในข้อนั้น) สมาโรปนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เย กาเมสุ สตฺตา สุคตา สุรูปาติ อยํ กามธาตุยา[๑] ฉนฺโท ราโค เต อปุญฺญมยา สงฺขารา. เต กึ ปจฺจยา ? อวิชฺชา ปจฺจยา. เต กิสฺส ปจฺจยา ? วิญฺญาณสฺส ปจฺจยา.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีรูปงาม ข้องแล้ว ดำเนินไปแล้วในกาม ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้มีฉันทราคะ ในกามธาตุ จัดเป็นสังขารที่เกิดจากสภาวะที่ไม่ใช่บุญ. สังขารเหล่านั้นมีอะไรเป็นปัจจัย ? มีอวิชชาเป็นปัจจัย. สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแห่งอะไร ? เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ.

---

[๑] โป. สี. กามธาตุโย..

อิติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ เอวเมตสฺส เกวลสฺส มหโต ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ เอกํ สุตฺตํ คตํ. ปญฺจนีวรณิกํ สุตฺตํ กาตพฺพํ.

เป็นอันสรุปกล่าวได้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมีไปจนถึงชราและมรณะจึงมี กองทุกข์ใหญ่ทั้งมวลมีอันเกิดขึ้นได้ด้วยอาการอย่างนี้, พระสูตร ๆ หนึ่ง ดำเนินไปแล้ว (อย่างนี้). บัณฑิตพึงทำพระสูตรที่เกี่ยวเนื่องด้วยนิวรณ์ ๕ (ดังนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น).

๘๑. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร นาม ?

๘๑. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยา จ อภิชฺฌา โย จ พฺยาปาโท ยญฺจ อุทฺธจฺจํ, อยํ ตณฺหา. ยญฺจ ถีนมิทฺธํ, ยญฺจ กุกฺกุจฺจํ ยา จ วิจิกิจฺฉา, อยํ ทิฏฺฐิ. ยา ปน กายสฺส อกมฺมนิยตา กิญฺจาปิ ตํ มิทฺธํ โน ตุ สภาวกิเลสตาย กิเลโส, อิติ ยา จ จิตฺตสฺส ลียนา ยา จ กายากมฺมนิยตา, อยํ ปกฺโขปกิเลโส น ตุ สภาวกิเลโส.

อภิชฌา พยาปาทะ และอุทธัจจะ, นี้จัดเป็นตัณหา. ถีนมิทธะ กุกกุจจะ และวิจิกิจฉา, นี้จัดเป็นทิฏฐิ. ความที่กายไม่ควรแก่การงาน จัดเป็นมิทธะ แม้ก็จริงแต่ยังไม่ถึงกับเป็นกิเลส ตามสภาวะกิเลส, ก็ความที่จิตเฉื่อยชา และความที่กายไม่ควรแก่การงาน, นี้จัดเป็นกิเลสที่เข้าพวก (กับนิวรณ์) ยังไม่ใช่สภาวกิเลส.

ตตฺถ อตฺตสญฺญานุปจิตฺตํ กิลมโถ กุกฺกุจฺจานุปจิตฺตํ ถีนํ ยา จิตฺตสฺส ลียนา, อิติ อิเม ปญฺจ

ในข้อนั้น การสั่งสมอัตตสัญญาซึ่งจัดเป็นความลำบาก, การสั่งสมกุกกุจจะซึ่งจัดเป็นถีนะ, ได้แก่ ความที่จิตเฉื่อยชา

นีวรณา. จตฺตาริ นีวรณานิ สภาวกิเลสา ถีนมิทฺธํ นีวรณปกฺโขปกิเลโส.

(นั่นเอง), นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ ดังนี้แล. นิวรณ์ ๔ จัดเป็นสภาวกิเลส, ถีนมิทธะ จัดเป็นกิเลสที่เข้าพวกกับนิวรณ์.

ยถา จตฺตาโร อาสวา สภาวอาสวตาย อาสวา โน ตุ จิตฺตสาสวตาย อาสวา. สภาวตาย อาสวา. ปกฺเข อาสวตาย อาสวา. อถ ปนาห สุตฺตนฺตํ เยน เย[๑] สมฺปยุตฺตา วา วิปฺปยุตฺตา วา อาสวา, เตเยว เอเต วตฺตพฺพา สาสวา วา อนาสวา วา. (๑)

เปรียบเหมือนอาสวะ ๔ ชื่อว่าเป็นอาสวะ เพราะเป็นอาสวะตามสภาพ ไม่ได้จัดเป็นอาสวะ เพราะความที่จิตมีอาสวะ. ชื่อว่าเป็นอาสวะ เพราะเป็นอาสวะตามสภาพ. ชื่อว่าอาสวะเพราะเป็นอาสวะในฝ่าย (แห่งอาสวะ) ดังที่ท่านกล่าวพระสูตรอ้างไว้ว่า สัมปยุตธรรมหรือวิปยุตธรรม ที่เป็นอาสวะเหล่านั้น ควรกล่าวได้ว่า มีอาสวะ หรือไม่มีอาสวะ. (๑)

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ? คือ

อภิชฺฌา กามตณฺหา รูปตณฺหา ภวตณฺหา. ยํ วา ปน กิญฺจิ อชฺโฌสานคตํ สาสวา อภิชฺฌิตสฺส เมตฺตานุปสฺสิสฺส โย[๒] อนตฺถํ จรติ. ตตฺถ โย พฺยาปาทํ อุปฺปาเทติ, อจริจริสฺสตีติ. เอวํ นว อาฆาตวตฺถูนิ[๓]

อภิชฌา ได้แก่ กามตัณหา รูปตัณหา ภวตัณหา. ก็หรือว่า ได้แก่อภิชฌาที่เป็นไปกับด้วยอาสวะ ครอบงำทุกอย่าง ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้เจริญเมตตาที่ไม่เพ่งเล็ง. ทั้งยังก่อพยาบาท, ทั้งประพฤติทั่ว ประพฤติไป

---

[๑] โป. เต.
[๒] โป. เมตฺตานุปสฺสนาย โย, อิ. เมตฺตานุปสฺสโย.
[๓] องฺ.นวก. ๒๓/๒๓๓/๔๒๒.

กตฺตพฺพานิ. ตสฺเสวํ พฺยาปาทานุปสฺสิสฺส กิเลโส โย ปริฬาโห กายกิลมโถ อกมฺมนิยตา มิทฺธํ. จิตฺตานุปสฺสิสฺส ปฏิฆาเตน ขิยนา, อิทํ ถีนมิทฺธํ. ตตฺถ อธิกรณอวูปสโม, อิทํ อุทฺธจฺจํ. ยํ กึ กสฺสมีติ[๑] อิทํ กุกฺกุจฺจํ. ยํ ยถา อิทํ สนฺตีรณํ, อยํ วิจิกิจฺฉา.

ในเขา (อย่างนั้น). บัณฑิตพึงกระทำอาฆาตวัตถุ ๙ โดยนัยอย่างนี้. สำหรับผู้เห็นไปตามพยาบาทนั้น มีกิเลสเครื่องเร่าร้อน เป็นความลำบากทางกาย มีความไม่ควรแก่การงานเป็นมิทธะ. ความหดหู่ เพราะการกระทบต่อการเห็นจิต, นี้จัดเป็นถีนมิทธะ การสงบอธิกรณ์ในข้อนั้นไม่ได้, นี้จัดเป็นอุทธัจจะ. ความรำคาญใจ โดยนัยเป็นต้นว่า ทำอะไร, นี้จัดเป็นกุกกุจจะ. การพิจารณาไปอย่างไร, นี้จัดเป็นวิจิกิจฉา.

ตตฺถ อวิชฺชา จ ตณฺหา จ อตฺถิ, อิทํ ปริยุฏฺฐานํ. อาวรณํ นีวรณํ ฉทนํ อุปกฺกิเลโส จ อตฺถิ, อิทํ กามจฺฉนฺโท กามราคปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. พฺยาปาโท พฺยาปาทปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. ถีนมิทฺธํ ถีนมิทฺธปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ อวิชฺชาปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. กามราคปริยุฏฺฐานํ อนุสยสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํ. พฺยาปาทปริยุฏฺฐานํ ปฏิฆสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํ. ถีนมิทฺธปริยุฏฺฐานํ มานสํโยชนสฺส

ในข้อนั้น อวิชชาและตัณหาที่มีอยู่, นี้จัดเป็นปริยุฏฐาน(ความกลุ้มรุมแห่งจิต). อาวรณะ (การปิดกั้น) นีวรณะ (การขัดขวาง) ฉทนะ (การปกปิด) อุปกิเลส (ความเศร้าหมอง) นี้ก็จัดเป็นปริยุฏฐาน. กามฉันทะ เป็นปทัฏฐานแห่งกามราคปริยุฏฐาน. พยาบาทเป็นปทัฏฐานแห่ง พยาปาทปริยุฏฐาน. ถีนมิทธะเป็นปทัฏฐาน แห่งถีนมิทธปริยุฏฐาน.อุทธัจจกุกกุจจะเป็นปทัฏฐานแห่งอวิชชาปริยุฏฐาน. วิจิกิจฉา เป็นปทัฏฐาน แห่งวิจิกิจฉาปริยุฏฐาน. กามราคปริยุฏฐาน เป็นปทัฏฐาน แห่ง

[๑] ม. อิ. กรณมีติ.

ปทฏฺฐานํ. อวิชฺชาปริยุฏฺฐานญฺจ วิจิกิจฺฉาปริยุฏฺฐานญฺจ ทิฏฺฐิสํโยชนสฺส ปทฏฺฐานํ. (๒)

อนุสยสังโยชน์, พยาปาทปริยุฏฐาน เป็นปทัฏฐานแห่งปฏิฆสังโยชน์. ถีนมิทธปริยุฏฐานเป็นปทัฏฐานแห่งมานสังโยชน์. อวิชชาปริยุฏฐานและวิจิกิจฉาปริยุฏฐานเป็นปทัฏฐานแห่งทิฏฐิสังโยชน์. (๒)

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

กามราคปริยุฏฺฐาเน วุตฺเต สพฺพานิ ปริยุฏฺฐานานิ วุตฺตานิ โหนฺติ. สํโยชเนสุ วุตฺเตสุ สพฺพสํโยชนานิ วุตฺตานิ โหนฺติ. อยํ **ลกฺขโณ หาโร**. (๓)

เมื่อกล่าวกามราคปริยุฏฐานไว้แล้ว ปริยุฏฐานทั้งหมด ก็เป็นอันกล่าวไว้ด้วย. เมื่อกล่าวถึงสังโยชน์ทั้งหลาย สังโยชน์ทั้งปวงทั้งหลาย ก็เป็นอันกล่าวไว้ทั้งสิ้น. นี้จัดเป็น**ลักขณหาระ**. (๓)

๘๒. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

๘๒. ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เย อิเม ปญฺจ นีวรณา ฌานปฏิปกฺขา. โส ทุกฺขสมุทโย. ยํ ผลํ, อิทํ ทุกฺขํ. ตตฺถ กามจฺฉนฺทสฺส เนกฺขมฺมวิตกฺโก ปฏิปกฺโข. พฺยาปาทสฺส อพฺยาปาทวิตกฺโก ปฏิปกฺโข. ติณฺณํ นีวรณานํ อวิหึสาวิตกฺโก ปฏิปกฺโข. อิติ อิเม ตโย วิตกฺกา.

นิวรณ์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนั้น. จัดเป็นทุกขสมุทัย. ผลจัดเป็นทุกข์. ในธรรมเหล่านั้น เนกขัมมวิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ. อัพยาปาทวิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท. อวิหิงสาวิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ ๓. วิตกมี ๓ ประการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

เนกฺขมฺมวิตกฺโก สมาธิกฺขนฺธํ ภชติ. อพฺยาปาทวิตกฺโก สีลกฺขนฺธํ ภชติ.

เนกขัมมวิตก เข้าพวกกับสมาธิขันธ์, อัพยาปาทวิตก เข้าพวกกับสีลขันธ์.

อวิหึสาวิตกฺโก ปญฺญากฺขนฺธํ ภชติ. อิเม ตโย ขนฺธา. อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค นีวรณปฺปหานาย สํวตฺตติ. ยํ นีวรณปฺปหานํ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. อยํ **จตุพฺยูโห หาโร**. (๔)

อวิหิงสาวิตก เข้าพวกกับปัญญาขันธ์. ขันธ์มี ๓ ประการเหล่านี้. อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเป็นไปเพื่อละนิวรณ์. การละนิวรณ์, นี้จัดเป็นนิโรธ. สัจจะมี ๔ ประการเหล่านี้. นี้จัดเป็น**จตุพยูหหาระ**. (๔)

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ปญฺจ นีวรณานิ ทส ภวนฺติ. ยทปิ อชฺฌตฺตํ สารชฺชติ, ตทปิ นีวรณํ. ยทปิ พหิทฺธา สารชฺชติ, ตทปิ นีวรณํ, เอวํ ยาว วิจิกิจฺฉา, อิเม ทส นีวรณา.

นิวรณ์ ๕ ขยายเป็นนิวรณ์ ๑๐ ได้แก่ ความพอใจในภายใน ก็จัดเป็นนิวรณ์, ความพอใจในภายนอก ก็จัดเป็นนิวรณ์, (บัณฑิตพึงขยายความไป) อย่างนี้, จนถึงวิจิกิจฉา, นิวรณ์มี ๑๐ เหล่านี้.

อชฺฌตฺตพหิทฺธา กิเลสา อิมานิ. เทฺว สํโยชนานิ อชฺฌตฺตสํโยชนญฺจ พหิทฺธาสํโยชนญฺจ. ตตฺถ อหนฺติ อชฺฌตฺตํ, มมนฺติ พหิทฺธา.

กิเลสก็มีทั้งภายใน และภายนอก (บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้). สังโยชน์มี ๒ ประการ คือ สังโยชน์ที่เป็นไปในภายใน ๑ สังโยชน์ที่เป็นไปในภายนอก ๑. ในสังโยชน์เหล่านั้น สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่าเรา จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปในภายใน, สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่าของเรา จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปในภายนอก.

สกฺกายทิฏฺฐิ อชฺฌตฺตํ, เอกสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ พหิทฺธา.

สักกายทิฏฐิ จัดเป็นทิฏฐิที่เป็นไปในภายใน, ทิฏฐิ ๖๑ ประการ (ที่เหลือ) จัดเป็นทิฏฐิที่เป็นไปในภายนอก.

โย อชฺฌตฺตํ ฉนฺทราโค รูเปสุ อวีตราโค ภวติ อวีตจฺฉนฺโท. เอวํ ยาว วิญฺญาเณ, อยํ อชฺฌตฺตา ตณฺหา. ยํ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ ตีสุ จ ภเวสุ อชฺโฌสานํ, อยํ พหิทฺธา ตณฺหา.

ผู้มีฉันทราคะในภายใน ย่อมเป็นผู้ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากความพอใจในรูปทั้งหลาย (บัณฑิตพึงขยายความไป)อย่างนี้ จนถึงว่าไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากความพอใจในวิญญาณ, นี้จัดเป็นตัณหาที่เป็นไปในภายใน. ความหยั่งลงในอายตนะ ที่เป็นไปในภายนอก ๖ และในภพ ๓, นี้จัดเป็นตัณหาที่เป็นไปในภายนอก.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ สํโยชนานิ สํโยชนียา จ ธมฺมา. ตตฺถ สํโยชเนสุ ธมฺเมสุ ยา นิพฺพิทานุปสฺสนา จ, อยํ มคฺโค. ยํ สํโยชนปฺปหานํ, อยํ นิโรโธ. อยํ **อาวฏฺโฏ หาโร.** (๕)

สัจจะ ๒ ประการเหล่านี้ คือสังโยชนธรรม ๑ สังโยชนียธรรม ๑. ในสังโยชน์ ๒ ประการนั้น นิพพิทานุปัสสนาในสังโยชนธรรม, นี้จัดเป็นมรรค. การละสังโยชน์, นี้จัดเป็นนิโรธ. นี้จัดเป็น **อาวัฏฏหาระ.** (๕)

ตตฺถ กตโม วิภตฺติหาโร ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สํโยชนนฺติ น เอตํ เอกํเสน.

คำว่า **สังโยชน์** นี้มิใช่จะเป็นสังโยชน์โดยส่วนเดียว.

มานสํโยชนํ ทิฏฺฐิภาคิยนฺติ น ตํ เอกํเสน อทิฏฺฐมานํ นิสฺสายมานํ น ปชหติ.

คำว่า **มานสังโยชน์ที่เป็นฝ่ายแห่งทิฏฐิ** ความว่า พระโยคาวจรย่อมละอทิฏฐมานะ และนิสยมานะไปไม่ได้โดยส่วนเดียว.

โย ปญฺจ อุทฺธมฺภาคิโย มาโน กิญฺจาปิ โส ทิฏฺฐิปกฺเข สิยา. น ตุ โอรมฺภาคิยํ สํโยชนํ ตสฺส ปหานาย สํวตฺตตีติ. โย จ อหงฺกาโร น ปวิฏฺโฐยํ ปนสฺส เอวํ โหติ. กฺทาสุ นามาหํ[๑] ตํ สนฺตํ อายตนํ สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสามิ, ยํ อริยา สนฺตํ อายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสนฺตีติ, อยํ อภิชฺฌา น จ ตํ นีวรณํ. อตฺถิ ปน อรหโต กายกิเลสมิทฺธญฺจ โอกฺกมติ น จ ตํ นีวรณํ ตสฺส ถีนมิทฺธํ นีวรณนฺติ. น เอกํเสน. อยํ **วิภตฺติหาโร**. (๖)

อุทธัมภาคิยมานะ ๕ จัดอยู่ในฝ่ายทิฏฐิ แม้ก็จริง แต่ก็ยังเป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ไม่ได้. อหังการย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้ยังไม่แทงตลอด โดยนัยเป็นต้นว่า ในกาลใดหนอ เราจึงจะทำให้แจ้งอายตนะอันสงบ เข้าถึงอยู่, ซึ่งเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเข้าถึงอยู่ ก็อภิชฌานี้นั้น ไม่ได้จัดเป็นนิวรณ์. เป็นความจริง สำหรับพระอรหันต์ยังมีความเชื่องซึม เพราะกิเลสทางกาย คือท่านยังก้าวลง(สู่การเป็นเช่นนั้น) ก็แต่ว่านิวรณ์นั้น ไม่ได้จัดเป็นถีนมิทธนิวรณ์สำหรับท่าน และนิวรณ์นั้นก็ไม่ได้มีโดยส่วนเดียว. นี้จัดเป็น**วิภัตติหาระ**. (๖)

(ตตฺถ กตโม) ปริวตฺตโน ?[๒]

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปญฺจ นีวรณา ปญฺจงฺคิเกน ฌาเนน ปหานํ คจฺฉนฺติ. อยํ เตสํ[๓]

นิวรณ์ ๕ ย่อมถึงการละได้ ด้วยฌานมีองค์ ๕. อันใครอื่นไม่พึงอนุมาน

---

[๑] โป. นาม มหนฺตํ.

[๒] โป. ปริวตฺตโนติ.

ปฏิปกฺโข นีวรโณ อสุกสฺส ปหีนาติ น อญฺญาณานุมินิตพฺพํ, ปรมตฺถมชฺฌตฺตํ, อยํ **ปริวตฺตนา**. (๗)

เอาว่า คนโน้นละนิวรณ์ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานเหล่านั้นได้แล้ว, เพราะข้อนี้เป็นปรมัตถ์ซึ่งเป็นสิ่งเป็นไปในภายใน, นี้จัดเป็น**ปริวัตตนหาระ**. (๗)

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

กามจฺฉนฺโท ฉนฺทราโค เปมํ นิกนฺตีติ **เววจนํ**. นีวรณํ ฉทนํ อุปกฺกิเลโส ปริยุฏฺฐานนฺติ **เววจนํ**. (๘)

กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) เปมะ (ความรัก) นิกันติ (ความใคร่) นี้จัดเป็น**เววจนะ**. นิวรณ์ (ความกั้น) ฉทนะ(ความปิด) อุปกิเลส (ความเข้าไปเศร้าหมอง) ปริยุฏฐาน (ความกลุ้มรุมแห่งจิต)[๑] นี้จัดเป็น**เววจนหาระ**. (๘)

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ปัญญัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อวิชฺชา[๑] กิจฺจปญฺญตฺติยา[๒] ปญฺญตฺติ, พฺยาปาโท วิกฺเขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติ, ถีนมิทฺธํ

อวิชชาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นกิจจบัญญัติ, พยาบาท จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นวิกเขปบัญญัติ, ถีนมิทธะจัดเป็น

---

๑ ฉ. อวิชฺชาปจฺจยา.
๒ ม. ปจฺจาปญฺญตฺติยา.

๑ คำแปลของศัพท์เหล่านี้พึงดูเทียบ ขุ.มหา. ๒๙/๑๔/๘.

อสมฺคฺฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติ. เอวํ สพฺเพปิ เอเต ปญฺจ นีวรณา อิมมฺหิ สุตฺเต วิกฺเขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติ. (๙)

บัญญัติ โดยเป็นอสมุคฆาตบัญญัติ. นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ทั้งหมด จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวิกเขปบัญญัติ ในพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้. (๙)

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิเม ปญฺจ นีวรณา อวิชฺชา จ ตณฺหา จ. ตตฺถ อวิชฺชามูลา นีวรณา. ยา ตณฺหา อิเม สงฺขารา, เต อวิชฺชาปจฺจยา. อิเม เทฺว ธมฺมา ปญฺจสุ ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา, อายตเนสุ ธมฺมายตนํ, ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อินฺทฺริเยสุ อิเมสํ ธมฺมานํ ปทฏฺฐานํ สุขินฺทฺริยสฺส จ โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ อิตฺถินฺทฺริยสฺส จ ปุริสินฺทฺริยสฺส จ. (๑๐)

นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ (ซึ่งมี)อวิชชา (เป็นมูล) ๑ ตัณหา ๑. ในธรรม ๒ อย่างนั้น นิวรณ์มีอวิชชาเป็นมูล. ตัณหา ได้แก่ สังขาร, สังขารเหล่านั้น มีอวิชชาเป็นปัจจัย. ธรรม ๒ ประการ เหล่านี้ ในขันธ์ ๕ นับเนื่องด้วยสังขาร-ขันธ์, ในอายตนะจัดเป็นธัมมายตนะ ในธาตุจัดเป็นธัมมธาตุ, ในอินทรีย์จัดเป็น ปทัฏฐานแห่งธรรมเหล่านี้ คือ สุขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑. (๑๐)

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิทํ สุตฺตํ ยถา อารพฺภ นิกฺขิตฺตํ โส อตฺโถ ภาสิโต อิเมหิ ปญฺจหิ ปเทหิ. (๑๑)

พระสูตรนี้ ท่านวางไว้แล้วตามที่ ปรารภ เนื้อความนั้นท่านก็กล่าวแล้ว ด้วยบท ๕ บทเหล่านี้. (๑๑)

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร ?[๑]

กามจฺฉนฺโท จ พฺยาปาโท จ วิจิกิจฺฉา จ น เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, กามาติ น เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, อถ ขลุ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา. อยํ **อธิฏฺฐาโน หาโร.** (๑๒)

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

กาม**ฉันทะ พยาบาท** และวิจิกิจฉา ท่านไม่ได้บัญญัติไว้ โดยความเป็นเอกัตตบัญญัติ, การบัญญัติว่า กาม ท่านก็ไม่ได้บัญญัติไว้ โดยความเป็นเอกัตตบัญญัติ, เมื่อเป็นอย่างนั้น ได้ยินว่า ท่านบัญญัติไว้โดยความเป็นเวมัตตบัญญัติ. นี้จัดเป็น**อธิฏฐานหาระ.** (๑๒)

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ **เป็นไฉน ?**

คือ

กามจฺฉนฺทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร สุภารมฺมณปจฺจโย. สุภนิมิตฺตญฺจ เหตุ. พฺยาปาทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร อาฆาตวตฺถูนิ จ ปจฺจโย. ปฏิฆานุสโย เหตุ. ถีนมิทฺธสฺส ปฏิสํหาโร ปจฺจโย. ปวตฺติยา กิลมถา จลนา ตญฺจ เหตุ. อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส รชนียํ อารมฺมณียํ อสฺสาทิยากินฺทฺริยํ ตาว อปริปุณฺณญฺจ ญาณํ ปจฺจโย. กามสญฺญา จ ทิฏฺฐิอนุสโย จ เหตุ. วิจิกิจฺฉาย นว

กาม**ฉันทะมีอโยนิโสมนสิการที่เป็นสุภารมณ์เป็นปัจจัย. มีสุภนิมิตเป็นเหตุ. พยาบาทมีอโยนิโสมนสิการ และอาฆาตวัตถุเป็นปัจจัย.** มีปฏิฆานุสัยเป็นเหตุ. ถีนมิทธะ มีการนำไปพร้อมเฉพาะเป็นปัจจัย. มีความลำบากแห่งการดำเนินไปและความหวั่นไหวเป็นเหตุ. อุทธัจจกุกกุจจะมีสิ่งที่ควรเป็นอารมณ์น่ากำหนัดเป็นอินทรีย์ที่น่ายินดี และมีญาณที่ยังไม่บริบูรณ์เป็นปัจจัย. มีกามสัญญา และ

---

[๑] โป. สี. อธิฏฺฐานา หาโร. เอวมุปริปิ.

มานวิธา อารมฺมณํ มานานุสโย, โสว ปจฺจโย. วิจิกิจฺฉานุสโย เหตุ. เอเต ปญฺจ ธมฺมา สเหตุ สปฺปจฺจยา อุปฺปชฺชนฺติ. (๑๓)

ทิฏฐิอนุสัยเป็นเหตุ. วิจิกิจฉามีมานะ ๙ อย่างที่เป็นมานานุสัย เป็นอารมณ์, มีมานานุสัยนั่นแหละ เป็นปัจจัย. มีวิจิกิจฉานุสัยเป็นเหตุ. ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ย่อมเกิดพร้อมทั้งเหตุ พร้อมทั้งปัจจัย. (๑๓)

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิเม ปญฺจ นีวรณา จตฺตาโรปิ เอเต อาสวา กณฺฑาปิ[๑] เอเต สลฺลาปิ เอเต อุปาทานานิ เอเต. เตสุ เอว พาหิเรสุ ธมฺเมสุ สงฺกิเลสภาคิยํ สุตฺตนฺติ ปญฺญตฺตึ คจฺฉติ. อยํ **สมาโรปโน หาโร**. (๑๔)

นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ก็ดี อาสวะ ๔ เหล่านี้ก็ดี กิเลสเพียงดังลูกธนูเหล่านี้ก็ดี กิเลสเพียงดังหอกเหล่านี้ก็ดี อุปาทานทั้งหลายเหล่านี้ก็ดี (มีอยู่). บรรดาธรรมที่เป็นไป ในภายนอกเหล่านั้นนั่นแล พระสูตรนั้น ย่อมถึงการบัญญัติว่า สังกิเลสภาคิยสูตร. นี้จัดเป็น**สมาโรปนหาระ**. (๑๔)

นิทฺทิฏฺฐํ สงฺกิเลสิกภาคิยํ สุตฺตํ.

สังกิเลสภาคิยสูตร ท่านแสดงไขไว้แล้ว (ด้วยประการฉะนี้).

๘๓. มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ คาถา.

๘๓. คาถาเป็นต้นว่า **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยต่อไป.

---

[๑] **โป. คณฺฑาปิ, อิ. ตณฺหาปิ.**

ตตฺถ กตโม เทสนา หาโร ?

ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต โก อตฺโถ ? ขนฺธววตฺถาเนน วิญฺญาณกฺขนฺธํ เทเสติ. ธาตุววตฺถาเนน มโนวิญฺญาณธาตุํ อายตนววตฺถาเนน มนายตนํ, อินฺทฺริยววตฺถาเนน มนินฺทฺริยํ.

ในพระสูตรนี้ มีอธิบายความอย่างไร? ท่านแสดงวิญญาณขันธ์ ด้วยการกำหนดขันธ์. แสดงมโนวิญญาณธาตุ ด้วยการกำหนดธาตุ. แสดงมนายตนะ ด้วยการกำหนดอายตนะ แสดงมนินทรีย์ ด้วยการกำหนดอินทรีย์.

ตสฺส กึ ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา ? สงฺขิตฺเตน ฉ ธมฺมา ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา กุสลมูลานิ จ อกุสลมูลานิ. จ อนิมิตฺตํ อิมมฺหิ สุตฺเต กุสลมูลํ เทสิตํ.

ธรรมนั้น มีอะไรเป็นหัวหน้า ? โดยย่อ มีธรรม ๖ ได้แก่ กุศลมูลและอกุศลมูลเป็นหัวหน้า. ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงถึงกุศลมูลที่ไม่มีนิมิต.

ตตฺถ กตมา **มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา** ?

ในข้อนั้น **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า** เป็นไฉน ?

คือ

มโน เตสํ ปุพฺพงฺคมํ, ยถาปิ พลสฺส ราชา ปุพฺพงฺคโม, เอวเมว ธมฺมานํ มโนปุพฺพงฺคมา.

ใจเป็นหัวหน้า แห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น, พระราชา เป็นหัวหน้าแห่งกำลังพล ฉันใด, ใจก็เป็นหัวหน้าแห่งธรรมทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน.

ตตฺถ ติวิธานํ ปุพฺพงฺคมานํ เนกฺขมฺมจฺฉนฺเทน อพฺยาปาทจฺฉนฺเทน อวิหึสาจฺฉนฺเทน. อโลภสฺส เนกฺขมฺมจฺฉนฺเทน ปุพฺพงฺคมา. อโทสสฺส

ในข้อนั้น กุศลมูล ๓ ชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะพอใจในเนกขัมมะ เพราะพอใจในอัพยาปาทะ เพราะพอใจในอวิหิงสา. อโลภะ ชื่อว่าเป็นหัวหน้า

อพฺยาปาทจฺฉนฺเทน ปุพฺพงฺคมา. อโมหสฺส อวิหึสาจฺฉนฺเทน ปุพฺพงฺคมา.

เพราะพอใจในเนกขัมมะ. อโทสะชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะพอใจในอัพยาปาทะ. อโมหะ ชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะพอใจในอวิหิงสา.

ตตฺถ **มโนเสฏฺฐา**ติ มนสา อิเม ธมฺมา อุสฺสฏฺฐา มเนน วา นิมฺมิตา. มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ เสฏฺโฐติ มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ เสฏฺฐเชฏฺโฐติ มโนว อิเมสํ ธมฺมานํ อาธิปจฺจํ กโรตีติ มโนเสฏฺฐา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **มีใจประเสริฐที่สุด** ได้แก่ ธรรมเหล่านี้ซ่านไปได้เพราะใจ หรืออันใจเนรมิตขึ้น. ใจแล ประเสริฐที่สุดแห่งธรรมเหล่านี้ คือ ใจแล ประเสริฐที่สุด เจริญที่สุดแห่งธรรมเหล่านี้ ได้แก่ ใจแล ย่อมกระทำความยิ่งใหญ่ให้แก่ธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่ามีใจประเสริฐที่สุด.

มโนชวาติ ยตฺถ มโน คจฺฉติ. ตตฺถ อิเม ธมฺมา คจฺฉนฺตีติ มโนชวา. ยถา วาโต สีฆํ คจฺฉติ อญฺโญ วา โกจิ สีฆํ คามโก วุจฺจเต วาตชโวติ ปกฺขิคามิโกติ, เอวเมว อิเม ธมฺมา มเนน สมฺปชายมานา คจฺฉนฺติ, ตตฺถ อิเม ธมฺมา คจฺฉนฺตีติ มโนชวาติ.

คำว่า **มีใจเป็นที่แล่นไป** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายย่อมไปในที่ที่ใจไป เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายจึงชื่อว่ามีใจเป็นที่แล่นไป. ลมที่พัดไปได้โดยเร็ว หรือใครอื่นที่ไปได้โดยเร็ว ท่านย่อมเรียกว่า เร็วดังลม ไปได้ดังนก ฉันใด. ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมดำเนินไปให้เกิดขึ้นพร้อมได้เพราะใจ คือ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ย่อมดำเนินไปในใจนั้น เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่ามีใจเป็นที่แล่นไป.

เต ติวิธา ฉนฺทสมุฏฐานิตา อนาวิลตา จ สงฺกปฺโป. สตฺตวิธา จ กายิกํ สุจริตํ วาจสิกํ สุจริตํ, เต ทส กุสลกมฺมปถา.

ธรรมเหล่านั้น แยกออกเป็น ๓ อย่าง คือ เกิดแต่ความพอใจ ๑ เป็นความไม่ขุ่นมัว ๑ เป็นความดำริ ๑. และแยกออกเป็น ๗ คือ กายสุจริต ๓ วจีสุจริต ๔, ธรรมเหล่านั้น รวมเป็นกุศลกรรมบถ ๑๐.

ตตฺถ **มนสา เจ ปสนฺเนนาติ** มโนกมฺมํ. **ภาสติ วาติ** วจีกมฺมํ. **กโรติ วาติ** กายกมฺมํ. อิเมหิ อิมสฺมึ สุตฺเต ทส กุสลกมฺมปถา ปรมาปิ สนฺตา, สีลวตา ปรมา โสภติ.[๑]

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ถ้ามีใจผ่องใสแล้ว** จัดเป็นมโนกรรม. คำว่า **กล่าวอยู่ก็ตาม** จัดเป็นวจีกรรม. คำว่า **ทำอยู่ก็ตาม** จัดเป็นกายกรรม. ในสูตรนี้ด้วยกรรมเหล่านี้ กุศลกรรมบถ ๑๐ อย่าง เป็นธรรมสงบสูงสุด, ความเป็นผู้มีศีลสูงสุด ย่อมงดงาม.

วิวฏฺฏิยํ น โลกนิยฺยานาย วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ ภวติ. อยํ **เทสนา**.

ว่าในส่วนวิวัฏฏะ วาสนาที่ประกอบด้วยความรุ่งเรือง ยังไม่ใช่สูตรเครื่องนำออกจากโลก. นี้จัดเป็น**เทสนาหาระ.**

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน? คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ กุสลมูลานิ จ อฏฺฐงฺคสมฺมตฺตานิ. อิทํ สุตฺตํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** ได้แก่ กุศลมูลทั้งหลาย และความเห็นชอบอันประกอบด้วยองค์ ๘. นี้จัดเป็นพระสูตร.

---

[๑] โป. สีลวตา ปรมาโส ภวติ.

(ตตฺถ กตมา) ยุตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ยุตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ทสนฺนํ กุสลกมฺมปถานํ โย วิปาโก, โส สุขเวทนีโย อพฺยาปาทสฺสงฺคมาโน. **ฉายาว อนุปายินีติ** อนุคจฺฉติ. อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

วิบากแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งมีสุขเป็นผล เป็นที่รวมแห่งความไม่พยาบาท. คำว่า **เหมือนเงาติดตามตนไป** ได้แก่ เงาย่อมติดตาม. มีข้อยุตติดังนี้.

(ตตฺถ กตมํ) ปทฏฺฐานํ ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อฏฺฐารสนฺนํ มโนปวิจารานํ ปทฏฺฐานํ. **มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ** สพฺพกุสลปกฺขสฺส อิเม ธมฺมา ปทฏฺฐานํ.

เป็นปทัฏฐานแห่งมโนปวิจาร ๑๘ อย่าง. คำว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** ได้แก่ ธรรมเหล่านี้เป็นปทัฏฐานแห่งธรรมซึ่งเป็นฝ่ายกุศลธรรมทั้งปวง.

มนสา เจ ปสนฺเนนาติ โย เจตโส ปสาโท, อิทํ สทฺธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. **ภาสติ วาติ** สมฺมาวาจาย. **กโรติ วาติ** สมฺมากมฺมนฺตสฺส จ สมฺมาวายามสฺส จ ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว** ได้แก่ ความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้เป็นปทัฏฐานแห่งสัทธินทรีย์. คำว่า **กล่าวอยู่ก็ตาม** เป็นปทัฏฐานแห่งสัมมาวาจา. คำว่า **ทำอยู่ก็ตาม** เป็นปทัฏฐาน แห่งสัมมากัมมันตะ และสัมมาวายามะ.

(ตตฺถ กตโม) ลกฺขโณ ?

(ในข้อนั้น) ลักขณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

มโน[๑] **ปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ** เวทนาปุพฺพงฺคมาปิ เอเต, สญฺญาปุพฺพงฺคมาปิ เอเต สงฺขารปุพฺพงฺคมาปิ เอเต. เย เกจิ ธมฺมา สหชาตา สพฺเพ ปุพฺพงฺคมา เอเตสํ ธมฺมานํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า** ได้แก่ ธรรมเหล่านี้มีเวทนาเป็นหัวหน้าบ้าง, มีสัญญาเป็นหัวหน้าบ้าง, มีสังขารเป็นหัวหน้าบ้าง. ธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหมด ล้วนแต่เป็นหัวหน้าแห่งธรรมเหล่านี้.

ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ โสมนสฺสมฺปิ นํ อเนฺวติ ยํ สุสุขจฺฉายา ตทาปิ นํ สุขํ ตทปิ อเนฺวติ.

คำว่า **แต่นั้น ความสุข ย่อมไปตามบุคคลนั้น** ได้แก่ แม้โสมนัส ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป คือ ความสุขที่เป็นดังเงา ย่อมติดตามบุคคลนั้นไปแม้ในคราวนั้น.

๘๔. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโหหาโร ?

๘๔. ในข้อนั้น จตุพยูหหาระเป็นไฉน ?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมาติ น อิทํ เอกาธิวจนํ.[๒]

คำว่า **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า** นี้มิใช่คำใช้เรียกสิ่ง ๆ เดียว.

---

๑ โป. อิติ.

๒ โป. เอกาทิวจนํ.

กึ การณา ?

เพราะเหตุไร ?

สพฺเพเยว อิเม ฉ วิญฺญาณกายา.

เพราะมุ่งถึงกองวิญญาณ ๖ เหล่านี้ทั้งหมด.

อิมมฺหิ ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย สุเขน อตฺถิกา, เต มนํ ปสาเทนฺตีติ อยํ อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า ผู้ต้องการความสุข จะทำใจให้เลื่อมใสได้.

อตฺโถ ปุพฺเพเยว นิทฺทิฏฺโฐ.

ประโยชน์ ท่านได้แสดงไขไว้แล้วในเบื้องต้นทีเดียว.

ยานิ ตีณิ กุสลมูลานิ, ตานิ อฏฺฐานํ สมฺมตฺตานํ เหตุ, เย สมฺมตฺตา[๑] อยํ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค,[๒] ทส ฐานานิ เทสนาเหตูนิ เทสนาปจฺจยา นิทฺเทสนา จ.

สัมมัตตธรรม ๘ ซึ่งมีกุศลมูล ๓ เป็นเหตุ นี้จัดเป็นอริยมรรคมีองค์ ๘, ฐานะ ๑๐ (สัมมัตตธรรม ๑๐ เหล่านี้โดยเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติ) จัดเป็นเหตุแห่งเทศนาด้วย จัดเป็นนิทเทสเพราะเป็นปัจจัยแห่งเทศนาด้วย.

ตตฺถ ยํ มญฺเญ ทุกฺเขน สห นามรูปํ วิญฺญาณสจฺจนฺติ องฺเคน กุสลมูลํ ปหียติ, อยํ อปฺปหีนภูมิยํ สมุทโย. ยํ เตสํ ปหานา, อยํ นิโรโธ.

ในข้อนั้น การละกุศลมูล ด้วยองค์เป็นต้นว่า นามรูปพร้อมกับทุกข์ จัดเป็นวิญญาณสัจจะ นี้จัดเป็นสมุทัยในภูมิที่ยังละไม่ได้. การละกุศลมูลเหล่านั้น, นี้

---

[๑] โป. ยานิ หิ กุสลมูลานิ, ตานิ อฏฺฐานิสํสมตฺตา เหตุ อยํ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค.

[๒] เนตติอรรถกถา บ.ท. (ภูมิพโลภิกฺขุ) หน้า ๒๙๐.

อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. อยํ **อาวฏฺโฏ หาโร.**

จัดเป็นนิโรธ. สัจจะมี ๔ เหล่านี้. นี้จัดเป็น**อาวัฏฏหาระ.**

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา
มโนเสฏฺฐา มโนมยา[๑]
มนสา เจ ปสนฺเนน
ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมเนฺวติ
ฉายา ว อนุปายินีติ.[๒]

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจประเสริฐสุด สำเร็จแล้ว
แต่ใจ ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว
กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม
แต่นั้น ความสุขย่อมไปตาม
บุคคลนั้น เหมือนเงาติดตาม
ตนไป ฉะนั้น.

ตํ น เอกํเสน สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา ปน โหติ. ตสฺส วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส สกสตฺเถ จิตฺตํ ปสาเทติ, เตน จ ปสนฺเนน จิตฺเตน ภาสติ พฺยากโรติ น ตํ สุขมเนฺวติ น ฉายาว อนุคามินี, ทุกฺขเมว ตํ อเนฺวติ.

ความสุขนั้น ไม่ใช่จะมีแก่สมณะหรือพราหมณ์ โดยส่วนเดียว. ย่อมยังจิตมิจฉาทิฏฐิกบุคคลให้เลื่อมใสได้บ้างในเพราะประโยชน์ของตน, แต่เพราะจิตที่เลื่อมใสนั้น เขาจะพูดจะทำก็ตาม สุขก็ยังตามเขาไปไม่ได้ เหมือนเงาติดตามไปไม่ได้ ฉะนั้น, มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ติดตามเขาไปได้.

---

๑ ฉ. มโนชวา.
๒ ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.

ยถา **วหนฺตํ จกฺกํ ปทมเนฺวติ**, อิทํ ตํ วิภชฺชพฺยากรณียํ. **มนสา เจ ปสนฺเนน กายกมฺมํ วจีกมฺมํ สุขเวทนียนฺติ** สมคฺคเต สุขเวทนียํ มิจฺฉคฺคเต ทุกฺขเวทนียํ, อยํ **วิภตฺติ**.

คำว่า **เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น** นี้นั้นจัดเป็นวิภัชพยากรณียะ (การจำแนกแล้วจึงแก้) คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใส ... กายกรรม วจีกรรมที่มีสุขเป็นผล** ได้แก่ ในฝ่ายที่ไปชอบ (เขาย่อมได้เสวย)ผลเป็นความสุขในฝ่ายที่ไปผิด (เขาย่อมได้เสวย)ผล เป็นความทุกข์, นี้จัดเป็น**วิภัตติหาระ.**

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร ?

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ ยํ มนสา ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา ทุกฺขมสฺสานุคามินี. เอตานิเยว เทฺว สุตฺตานิ ภาสิตานิ, เอสเอว จ ปฏิปกฺโข.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** ความว่า บุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป. พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรทั้งสองเหล่านี้ไว้แล้ว, ก็ข้อนี้เป็นปฏิปักขธรรม.

(ตตฺถ กตมํ) เววจนํ ?

(ในข้อนั้น) เววจนหาระ(เป็นไฉน) ?

คือ

ยทิทํ มโน จิตฺตํ วิญฺญาณํ มนินฺทฺริยํ มโนวิญฺญาณธาตุ.

คำว่า มนะ จิตตะ วิญญาณะ มนินทริยะ มโนวิญญาณธาตุ (นี้จัดเป็นเววจนหาระ).

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ปัญญัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ อยํ มโน กิญฺจิ ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า** ได้แก่ ใจ นี้จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นกิญจิบัญญัติ (ให้รู้เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง).

ธมฺมาติ กุสลกมฺมปถปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **มโนเสฏฺฐาติ** วิสิฏฺฐ-ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **มโนมยาติ** สหปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **จิตฺตนฺติ** เนกฺขมฺมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นกุสลกัมมปถบัญญัติ. คำว่า **มีใจประเสริฐที่สุด** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวิสิฏฐบัญญัติ. คำว่า **สำเร็จแล้วแต่ใจ** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นสหบัญญัติ. คำว่า **จิตตะ** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเนกขัมมบัญญัติ.

มนสา เจ ปสนฺเนนาติ สทฺธินฺทฺริยปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **มนสา เจ ปสนฺเนนาติ** อนาวิลสงฺกปฺปทุติยชฺฌานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **มนสา เจ ปสนฺเนนาติ** อสฺสทฺธานํ ปฏิปกฺขปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นสัทธินทริยบัญญัติ. คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอนาวิลสังกัปปทุติยัชฌานบัญญัติ (บัญญัติเรื่องทุติยฌานซึ่งเกี่ยวกับความดำริที่ไม่ขุ่นมัว). คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอัสสัทธานปฏิปักขบัญญัติ (บัญญัติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความไม่ศรัทธา).

ภาสติ วาติ สมฺมาวาจาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **กล่าวอยู่ก็ตาม** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นสัมมาวาจาบัญญัติ.

กโรติ วาติ สมฺมากมฺมนฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ** ฌานสมาธานํ อินฺทฺริเยสุ มนินฺทฺริยํ, ปฏิจฺจสมุปฺปาเท วิญฺญาณํ.

คำว่า **ทำอยู่ก็ตาม** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นสัมมากัมมันตบัญญัติ. คำว่า **แต่นั้น ความสุขย่อมติดตามผู้นั้นไป** ได้แก่ ความตั้งมั่นแห่งฌาน ในอินทรีย์ทั้งหลาย จัดเป็นมนินทรีย์, ในปฏิจจสมุปบาท จัดเป็นวิญญาณ.

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เมตฺตา จ มุทิตา[๑] จ ฌาเนสุ ทุติยํ ฌานํ ตติยญฺจ. ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน. ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ ธมฺมายตนํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** ได้แก่ เมตตาและมุทิตา ในฌานทั้งหลาย จัดเป็นทุติยฌานและตติยฌาน. ในขันธ์ทั้งหลาย จัดว่านับเนื่องด้วยสังขารขันธ์. ในธาตุทั้งหลาย จัดเป็นธัมมธาตุ. ในอายตนะทั้งหลาย จัดเป็นธัมมายตนะ.

ยํ กุสลํ อินฺทฺริเยสุ สุขินฺทฺริยญฺจ โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ ปทฏฺฐานํ. อิเมสํ ธมฺมานํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ผสฺสปจฺจยา สุขเวทนีโย ผสฺโส สุขเวทนา มโนปวิจาเรสุ[๒] โสมนสฺสวิจาโร ฉตฺตึเสสุ สตฺตปเทสุ[๓] ฉ โสมนสฺสเนกฺขมฺมสฺสิตา. อิติ อยํ **โอตรโณ หาโร.**

ผัสสะที่มีสุขเป็นผล เพราะการกระทบกันแห่งปฏิจจสมุปปันนธรรม ที่มีกุศลซึ่งเป็นสุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ในอินทรีย์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน จัดเป็นสุขเวทนา. โสมนัสสวิจารในมโนปวิจาร (ความนึกหน่วงของใจ) จัดเป็นโสมนัสอิงอาศัยเนกขัมมะ ๖ ในทางดำเนิน

[๑] โป. มุทุตา.
[๒] โป. มโนสวิจาเรสุ.
[๓] โป. ปรมปเทสุ. ม.อุ. ๑๔/๖๓๐/๔๐๖.

ของสัตว์ ๓๖. **นี้จัดเป็นโอตรณหาระ** ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ อตฺถํ อารพฺภ อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํ โส อตฺโถ นิยุตฺโต. เอตมตฺถํ อารพฺภ สุตฺตํ, อยํ **โสธโน หาโร**.

ท่านประกอบเนื้อความที่เป็นเหตุให้ปรารภ ตรัสพระสูตรนี้ไว้แล้ว. พระสูตรที่ปรารภเนื้อความนี่, นี้จัดเป็น **โสธนหาระ**.

๘๕. ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร ?

๘๕. ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เววจนปญฺญตฺติ, น เอกตฺตปญฺญตฺติ. **ธมฺมา**ติ เอกโต น เววจนปญฺญตฺติ. **มนสา เจ ปสนฺเนนา**ติ โส ปสาโท ทุวิโธ อชฺฌตฺตญฺจ พฺยาปาทวิกฺขมฺภนโต, พหิทฺธา[๑] จ โอกปฺปนโต.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** จัดเป็นเววจนบัญญัติ, แต่ไม่เป็นเอกัตตบัญญัติ. คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ไม่ได้จัดเป็นเววจนบัญญัติโดยส่วนเดียว. คำว่า **ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว** ความว่า ความเลื่อมใสนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความเลื่อมใสเพราะข่มพยาบาทไว้ในภายใน ๑ ความเลื่อมใส เพราะปักใจเชื่อวัตถุภายนอก (คือพระรัตนตรัย) ๑

[๑] โป. อพฺยาปาทา วิกฺขมฺภนพหิทฺธา.

โส อชฺฌตฺตปสาโท ทุวิโธ สมุคฺฆาตปสาโท จ วิกฺขมฺภนปสาโท จ พฺยาปาทปริยุฏฺฐานํ. วิฆาโต น มูลปสาโท ชาตมูลมฺปิ วา. ปสาโท สพฺยาปาทํ วิฆาเตน.

ความเลื่อมใส ในภายในนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความเลื่อมใสเพราะถอนพยาปาทปริยุฏฐานได้ ๑ ความเลื่อมใสเพราะข่มพยาปาทปริยุฏฐานได้ ๑. ความทำลาย ไม่ใช่ตัวความเลื่อมใส จะว่าเป็นเหตุให้เกิดก็ไม่ใช่. ความเลื่อมใสจะเกิดได้ ก็เพราะการทำลายความพยาบาท.

ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ สุขํ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. อปฺปิยวิปฺปโยโคปิ ปิยสมฺปโยโคปิ เนกฺขมฺมสุขมฺปิ ปุถุชฺชนสุขมฺปิ ปีติสมฺโพชฺฌงฺคมฺปิ เจตสิกํ สุขํ.

คำว่า **แต่นั้น ความสุข ย่อมไปตามบุคคลนั้น** ได้แก่ กายิกสุข และเจตสิกสุข. อธิบายความว่า ความพลัดพรากจากสิ่งไม่เป็นที่รักก็ดี ความประกอบพร้อมกับสิ่งเป็นที่รักก็ดี สุขแต่การออกบวชก็ดี สุขอย่างปุถุชนก็ดี สุขเกิดแต่ปีติสัมโพชฌงค์ก็ดี จัดเป็นเจตสิกสุข.

ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, ตมฺปิ กายิกํ สุขํ, โพชฺฌงฺคา จ เจตสิกํ สุขํ. ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ,[๑] ตมฺปิ ตญฺจ สุขปทฏฺฐานํ, ปญฺญตฺติยา ยถาวุตฺตํ ตํ อปรามฏฺฐํ กุสลานํ ธมฺมานํ.

สุขที่ผู้มีกายสงบระงับ ได้เสวยนั้น จัดเป็นกายิกสุข, สุขจากโพชฌงค์จัดเป็นเจตสิกสุข. สุขที่ผู้มีกายสงบระงับได้เสวย, นั้นจัดเป็นปทัฏฐานแห่งความสุข, สุขแห่งกุศลธรรมทั้งหลายตามที่กล่าวไว้แล้วด้วยบัญญัติ จัดเป็นความสุขอันภาวะอะไร ๆ จับต้องไม่ได้.

---

๑ ฉ. เวเทสิ.

อเนฺวตีติ อปฺปนา สนฺทิสฺสติ น จายํ พฺยาปนฺนฏฺตํ[1] อเนฺวติ. ตทิทํ สุตฺตํ ทฺวีหิ อากาเรหิ อธิฏฺาตพฺพํ. เหตุนา จ โย ปสนฺนมานโส, วิปาเกน จ โย สุขเวทนีโย.[2]

คำว่า **ย่อมติดตามไป** ได้แก่ อัปปนาสมาธิจักปรากฏ แต่อัปปนาสมาธินี้ จะไม่ติดตามบุคคลผู้มีความพยาบาทไป. พระสูตรนี้ อันบัณฑิตพึงอธิฏฐานได้โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยเหตุ ได้แก่ผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว ๑ โดยผล ได้แก่ผู้เสวยสุข ๑.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ภควา ปญฺจสเตน ภิกฺขุสํเฆน นครํ ปวิสติ ราชคหํ.

พระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป เสด็จเข้าไปยังนครราชคฤห์.

ตตฺถ มนุสฺโส ปุคฺคโล ภควนฺตํ ปริวิสติ, ตสฺส ปสาโท อุปฺปนฺโน กุสลมูโล ปุพฺพโยคาวจโรปิ. โส อญฺเญสญฺจ อกฺขาติ, อิทํ วาจํ ภาสติ ลาภา เตสํ, เยสํ นิเวสนํ ภควา ปวิสติ, อมฺหากมฺปิ ยทิ ภเวยฺย มยมฺปิ ภควโต สมฺปสาทํ ลจฺฉมฺหาติ. เยน ภควา เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา นโม ภควโต นโม ภควโตติ อพฺยาปาหมาโน เอกมนฺเต อฏฺฐาสิ.

ในข้อนั้น มนุษย์บุคคล อังคาสพระผู้มีพระภาค. ความเลื่อมใสอันมีกุศลเป็นมูลทั้งประกอบด้วยความเพียรอันเป็นส่วนเบื้องต้น เกิดขึ้นแล้วแก่เขา. เขาบอกแก่คนเหล่าอื่น กล่าวดังนี้ว่า เป็นลาภแท้ ของเหล่าชนผู้ที่พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปสู่เรือน, แม้พวกเราก็พึงได้บ้าง คือ พวกเราจักได้ความเลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาค. ซึ่งเป็นเหตุให้เขาประคองอัญชลีไปทางพระผู้มี

---

[1] โป. วา ปตฺตฏฺโต.
[2] โป. ทุกฺขเวทนีโย.

พระภาคประทับอยู่แล้วกล่าวว่าข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ยืนอยู่อย่างมีใจไม่พยาบาท ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง.

ตทนนฺตเร ภควา อิมํ สุตฺตํ อภาสิตฺถ **มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา...** ติ สพฺพํ สุตฺตํ. ตถา ยํ ปเรสํ ภาสติ, อิทํ วาจากมฺมํ. ยํ อญฺชลึ ปณาเมติ, อิทํ กายกมฺมํ. โย มโนปสาโท, อิทํ มโนกมฺมํ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสพระสูตรนี้ว่า **ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า** ... ชื่อว่าสูตรทั้งปวง. ข้อที่เขากล่าวต่อชนเหล่าอื่น, นี้จัดเป็นวจีกรรม. การที่เขาประคองอัญชลี, นี้จัดเป็นกายกรรม. ความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้จัดเป็นมโนกรรม.

ตตฺถ ยํ ปเรสํ ปกาเสสิ ภาสติ วณฺณํ. เยสํ ภควา นิเวสนํ คจฺฉตีติ สพฺพํ ตสฺส อโลโภ กุสลมูลํ. ยํ ภควติ เมตฺตจิตฺโต, ตสฺส อโทโส กุสลมูลํ. ยํ อญฺชลึ ปณาเมติ มานญฺจ นิคฺคณฺหาติ, ตตฺถสฺส อโมโห กุสลมูลํ ปาตุภวติ. ยํ อุฬารปญฺญํ ปฏิลภติ, อิทมสฺส ทิฏฺฐิวิปลฺลาสปฺปหานํ. ยํ ตถาเยว สํวโร โหติ, อิทมสฺส สญฺญาวิปลฺลาสปฺปหานํ. ยํ มนสฺส ปสาทนํ, อิทมสฺส จิตฺตวิปลฺลาสปฺปหานนฺติ, อกุสลวิปลฺลาสานํ วิกฺขมฺภนปหานํ.[๑]

ในข้อนั้น การที่เขาประกาศ กล่าวสรรเสริญต่อชนเหล่าอื่นว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังเรือนของพวกเขาทั้งหมดนั้น ปรากฏเป็นอโลภกุศลมูล. การที่เขามีเมตตาจิต ในพระผู้มีพระภาคนั้น ปรากฏเป็นอโทสกุศลมูล. การที่เขาประคองอัญชลี และข่มมานะได้นั้น ปรากฏเป็นอโมหกุศลมูล. การที่เขาได้ปัญญาพิเศษ, นี้ คือการละทิฏฐิวิปลาสของเขา, การที่เขามีความสำรวมเช่นนั้น, นี้ คือการละสัญญาวิปลาสของเขา, การที่เขามีความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้

[๑] โป. วิกฺขมฺภนํ ปหานํ.

คือการละจิตตวิปลาสของเขา, ดังนั้น (จึงมี) การละอกุศลวิปลาสโดยการข่มไว้.

ปจฺจโย ตีณิ กุสลมูลานิ. โย อนาวิลจิตฺตสงฺกปฺโป, โส ตสฺส มนสิกาโรติ วุจฺจติ. ยํ กิเลเสหิ วิกฺขมฺภนํ วิปลฺลาสา จ อารมฺมณ-ปจฺจยตาย ปจฺจโย กุสลมูลานิ จ สนฺนิสฺสยตาย ปจฺจโย, โส จ มนสิกาโร เหตุ, อิติ อิมินา เหตุนา อิมินา จ ปจฺจเยน อิทํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ.[๑]

ปัจจัย (สำหรับการละทั้งปวงนี้) ก็คือกุศลมูล ๓ ประการ. การที่เขามีความดำริแห่งจิตอันไม่ขุ่นมัว ท่านเรียกว่ามนสิการ. โดยการข่มกิเลสทั้งหลาย วิปลาสทั้งหลายจึงเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย และกุศลมูลก็เป็นปัจจัยโดยเป็นสันนิสยปัจจัย อนึ่ง มนสิการนั้นก็คือเหตุ. ดังนั้น ด้วยเหตุนี้ และด้วยปัจจัยนี้ จิตดวงนี้จึงเกิดขึ้น.

ตตฺถ ยํ สสตฺถารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺตํ อยํ พุทฺธานุสฺสติ. ยมฺปิ ภควโต คุเณ มนสิกโรติ, อยมสฺส ธมฺมานุสฺสติ.

ในข้อนั้น จิตที่เป็นไปโดยมีพระศาสดาเป็นอารมณ์ นี้จัดเป็นพุทธานุสสติ. การใส่ใจพระคุณของพระผู้มีพระภาค, นี้จัดเป็นธัมมานุสสติ.

ตตฺถ สติสมฺปชญฺญํ เหตุ อยญฺจ ปจฺจโย. วาจา ปญฺญา เหตุ วิตกฺกวิจารา ปจฺจโย. กายสงฺขารา กมฺมสฺส อภิสงฺขาโร นาม เหตุ วา อปฺปจฺจโย สุขเวทนียสฺส กมฺมสฺส อุปจโย เหตุกา กมฺมสฺส ปจฺจโย.

ในข้อนั้น สติและสัมปชัญญะ เป็นเหตุ และสติสัมปชัญญะนี้ ยังเป็นปัจจัยด้วย. วาจา ปัญญา จัดเป็นเหตุ, วิตกวิจาร จัดเป็นปัจจัย. กายสังขารที่ปรุงแต่งกรรม จัดเป็นเหตุ แต่ไม่จัดเป็นปัจจัย ที่ก่อสุขเวทนียกรรม จึงจัดเป็นเหตุและเป็นปัจจัยของกรรม.

---

[๑] โป. อิติ วิปลฺลาสา จ อารมฺมณา ปจฺจยตาย ปจฺจโย กุสลมูลานิ จ สนฺนิสฺสยตาย ปจฺจโย, โส จ มนสิกาโร เหตุนา อิมินา ปจฺจเยน จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ.

๘๖. ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร ?

มนสา เจ ปสนฺเนนาติ[๑] สโต-เยเวตฺถ ปสนฺโน. อปิ จ จิตฺตโวทานา สตฺตา วิมุจฺจนฺตีติ เตน ตตฺถ จิตฺต-ปุพฺพงฺคมา จิตฺเตน ปสนฺเนน เจตนาปิ ตตฺถ วิมุตฺตา ภวนฺติ ปฏิฆา, อยํ เจตนานํ ปสาโท. เยน ปสาเทน กาโย จสฺส ปสฺสทฺโธ อสารทฺโธติ เตน ปสาเทน ปสนฺนา สญฺญา ภวติ จสฺส อวิปรีตา, โส (ปสาโท) ปญฺจวิโธ วิกฺขมฺภนา: กายปสฺสมฺภนาเยว ปสาโท จิตฺตสิโต, จิตฺตํ ปน ปุพฺพํเยว ปสนฺนํ. อยํ สมาโรปนา. เอวํ ปญฺจนฺนมฺปิ ปสาโท.[๒]

๘๖. ในข้อนั้น สมาโรปนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **ถ้าบุคคลมีใจเลื่อมใสแล้ว** ความว่า ในที่นี้มีเพียงบุคคลผู้มีใจเลื่อมใสแล้วเท่านั้น. อนึ่ง เพราะความผ่องใสแห่งจิต สัตว์ทั้งหลายจึงหลุดพ้น เพราะเหตุนั้น ในข้อนั้น แม้เจตนาซึ่งมีจิตเป็นหัวหน้า ด้วยทั้งจิตอันเลื่อมใสแล้ว, ย่อมหลุดพ้นจากปฏิฆะ นี้คือความเลื่อมใสแห่งเจตนาทั้งหลาย. สัญญาอันผ่องใส ย่อมมีด้วยความเลื่อมใสว่า กายของเขาสงบระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย และนั่นก็คือความเลื่อมใสโดยที่สัญญาของเขาจะไม่วิปริต. ความเลื่อมใสนั้นมี ๕ อย่าง ดังการข่มไว้ การสงบระงับทางกายจัดเป็นความเลื่อมใสที่อิงอาศัยจิต อนึ่ง จิตเป็นธรรมชาติผ่องใสก่อนทีเดียว. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ. ความเลื่อมใสแม้แห่งธรรม ๕ อย่างนี้แล.

---

[๑] โป. มนสาเยว ปสนฺเนน. ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.

[๒] โป. เตน สตฺตา จิตฺตปุพฺพงฺคมา จิตฺเตน ปสนฺเนน เจตนาปิ ตตฺถ จิตฺตภูตา ภวนฺตีติ ปฏิฆา อยํ เจตนานํ ปสาเทน กาโย จสฺส ปสาโท, โส จ อารภติ ปสาเทน ปสนฺโน สญฺญานนฺติ จสฺส อวิปรีตรา, โส ปญฺจวิโธ วิกฺขมฺภนา, กายปสฺสมฺภนาเยวา ปสาโท จิตฺตสิโต จิตฺตํ ปน ปุพฺพํเยว ปสนฺนํ. อยํ สมาโรปนา. เอวํ ปญฺจนฺนมฺปิ ปสาโท. ดูเทียบ ม.มู. ๑๒/๔๗/๓๘.

ตโต นํ สุขมเนฺวตีติ กตมํ ภควา นิทฺทิสติ ?

น หิ อตฺตสจฺจํ ตสฺส กมฺมสฺส วิปาโก อเนฺวติ. ตสฺส อุปาโย อนุคจฺฉติ ยทาปิ ตปฺปจฺจยา[๑] อุปชฺชเต โสมนสฺสํ อวิปฺปฏิสาโรปิ อเนฺวติ. อยํ สมาโรปโน[๒] หาโร.

มหานามสกฺกสฺส สุตฺตํ.[๓] ตสฺมึ เจ สมเย อสฺสโต อสมฺปชาโน กาลํ กเรยฺย กา เม ภวติ ? คติ โก อภิสมฺปราโย ?[๔] โย มา ภายิ มหานาม ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ สีลปริภาวิตํ สุตจาคปริภาวิตนฺติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํ.

ด้วยคำว่า **แต่นั้น ความสุขย่อมไปตามบุคคลนั้น** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขอะไรไว้ ?

เพราะความสุข ไม่ใช่ความเป็นจริงเฉพาะตน มีเพียงผลของกรรมนั้นเท่านั้นที่ติดตามไป. อุบายของกรรมนั้นก็ตามไป ความโสมนัสย่อมเกิดขึ้น เพราะวิบากนั้นเป็นปัจจัย คือ แม้ความไม่เดือดร้อนย่อมติดตามไป. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

บัณฑิต พึงกระทำมหานามสักกสูตรโดยพิสดารว่า (พระเจ้ามหานามะทูลถามว่า) ก็ถ้าข้าพระองค์ผู้ไม่มีสติไม่มีสัมปชัญญะ จะพึงทำกาละไปในสมัยนั้น คติของข้าพระองค์จะเป็นอย่างไร ? ภพเป็นที่ไปในเบื้องหน้าของข้าพระองค์จะเป็นอย่างไร ? พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรมหานามะขอพระองค์อย่ากลัวเลย ข้อที่จิตอันอบรมดีแล้วด้วยศรัทธา อบรมดีแล้วด้วยศีล อบรมดีแล้วด้วยสุตะ อบรมดีแล้วด้วยจาคะ ... สิ้นกาลนาน.

---

๑ ฉ. ยทา สิตปจฺจยา.
๒ โป. อิ. อยํ สมาโรปนา.
๓ สํ.มหา. ๑๙/๑๕๐๘/๔๖๓.
๔ โป. อสฺสโต อภิสมาหาโร.

จาเคน จ ปญฺญาย จ กึ ทสฺเสติ ?

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงอะไร ด้วยจาคะ และด้วยปัญญา ?

ยา สทฺธา สา เจตโส ปสาโท. ยา อนาวิลสงฺกปฺปิตา, สา สทฺธา.

ศรัทธา ได้แก่ ความเลื่อมใสแห่งใจ. ความดำริที่ไม่ขุ่นมัว, นั้นจัดเป็นศรัทธา.

กึการณา ? อนาวิลลกฺขณา, อนาวิลลกฺขณา หิ สทฺธา.

เพราะเหตุอะไร ? เพราะศรัทธามีอันไม่ขุ่นมัวเป็นลักษณะ, เป็นความจริง ศรัทธานั้นมีอันไม่ขุ่นมัวเป็นลักษณะ.

อปเร อาหุ คุณปริสุทฺธินิฏฺฐาคมนลกฺขณา, ยญฺจ อปเร วา วจนปฏิคฺคหลกฺขณา สทฺธา.

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า ศรัทธามีอันให้ถึงความบริสุทธิ์ แห่งคุณเป็นลักษณะ. ส่วนอีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ศรัทธามีอันรับเอาคำสอนเป็นลักษณะ.

อปโร ปริยาโย. อตฺตานํ ยทิ เอวํ โอกปฺเปติ นาหํ กิญฺจิ ชานามีติ เอสา อหํ ตตฺถ อนุญฺญตฺตา อนญฺญตาติ.[๑] อยํ สทฺธาติ.

ปริยายอื่นอีก. หากบุคคลปักใจตนเองว่าเราไม่รู้อะไรเลย เราไม่ใช่ผู้รู้ เพราะไม่รู้ในข้อนั้น. นี้ก็จัดเป็นศรัทธา.

อปโร ปริยาโย. เอกสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคตานํ อาทีนวานุปสฺสนา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ. เตน จ ปทิฏฺฐํ ภวติ ยถา คมฺภีเร อุทปาเน อุทกํ จกฺขุนา ปสฺสติ น จ กาเยน อภิสมฺภุนาติ.

ปริยายอื่นอีก. การพิจารณาเห็นโทษแห่งทิฏฐิ ๖๑ ประการว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ย่อมมีได้). ก็เพราะเหตุนั้น ย่อมเป็นอันเขาเห็นแจ้งแล้ว บุคคลเห็นน้ำในบ่อน้ำลึกได้

---

[๑] โป. อนญฺญตา อนญฺญตา, อิ. อนญฺญตฺตา อนญฺญตา.

เอวมสฺส อริยานํ ธมฺมานํ[๑] นิชฺฌานกฺขนฺติยา ทิฏฺฐิ ภวติ, น จ สจฺฉิกตา. อยํ วุจฺจติ สทฺธา. สา จ โลกิกา.

ด้วยจักษุ แต่ถูกต้องด้วยกายไม่ได้ ฉันใด. เขาย่อมมีทิฏฐิที่ควรแก่การเพ่งอริยธรรมทั้งหลาย, ก็แต่ว่าทิฏฐินั้น เขายังทำให้แจ้งไม่ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. นี้ท่านก็เรียกว่าศรัทธา. และศรัทธานั้น เป็นศรัทธาขั้นโลกิยะ.

อปโร ปริยาโย. ขมติ ปุถุชฺชนสฺส วีสติวตฺถุกสกฺกายานภินิเวโส, สา ปเนสา น นิยาโมกฺกนฺติกปญฺญา. ยถาภูตทิฏฺฐิยา ตุ ขลุ มุทูหิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนมคฺเคน ปหีนา ภวนฺติ ทิฏฺเฐกฏฺฐา จ กิเลสา. อยํ สทฺธา โสตาปตฺตงฺคมฺขายํ ภูมิยํ ปริปุณฺณาติ วุจฺจติ.[๒]

ปริยายอื่นอีก. ความปักใจมั่นในสักกายทิฏฐิ ซึ่งมีวัตถุ ๒๐ ประการ ย่อมควรแก่ปุถุชน. ก็แต่ว่าทิฏฐินั้น ไม่ใช่ปัญญาที่หยั่งลงสู่ความแน่นอน ก็ได้ยินว่า เพราะการเห็นตามความเป็นจริง ทิฏฐิและกิเลสที่เหลือจากทิฏฐิ ย่อมเป็นอันพระโสดาบัน ละได้แล้วด้วยอินทรีย์ ๕ อย่างอ่อน. ศรัทธานี้บริบูรณ์แล้ว ในภูมิที่เป็นปากทางแห่งองค์พระโสดาบัน ท่านกล่าวไว้ดังนี้แล.

ตสฺมึเยว ภูมิยํ เสกฺขสีลํ อริยานํ ธารนฺติ[๓] วุจฺจติ.

เสกขศีลในภูมินั้นนั่นแหละ ท่านเรียกว่าธรรมเครื่องสนับสนุนพระอริยะทั้งหลาย.

---

๑ โป. อริยา.

๒ โป. **ปุถุชฺชนภูตสฺส วีสติ** **จาติ** โก สกฺกายาธีนา น นิเวโส. **น เอตํ เอกนฺติ** นยสญฺญา ยถาภูตํ ทิฏฺฐิยา ตุ ขลุ มุทูหิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนมคฺเคน ปหีนา ภวนฺติ. ทิฏฺเฐกฏฺฐา จ กิเลสา, อยํ สทฺธา. โสตาปตฺตงฺคมฺทุกฺขายํ ภูมิยํ ปริปุณฺณา วุจฺจติ.

๓ โป. อริยา ธารนฺติ.

ตสฺมึเยว ภูมิยํ มุทุปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยนฺติ วุจฺจติ. ตสฺมึเยว ภูมิยํ ขนฺเธหิ อนตฺถิกตา, อยํ จาโค. ตสฺมา สทฺธา จาคาธิฏฺฐาเนน นิทฺทิสิตพฺพา.

ปัญญาอย่างอ่อน ในภูมินั้นนั่นแหละ ท่านเรียกว่าปัญญินทรีย์. ความเป็นผู้ไม่ต้องการด้วยขันธ์ทั้งหลายในภูมินั้นนั่นแหละ, นี้จัดเป็นจาคะ. เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขศรัทธาโดยยกจาคะเป็นที่ตั้ง.

ยา หิสฺส วิปรีตทิฏฺฐิกา อสฺสทฺธา ตาย วเสน อุปธี สมตฺตา[๑] สมาทินฺนา.

อุปธิ ย่อมเป็นอันเขาสมาทานครบถ้วน ด้วยอำนาจแห่งความไม่ศรัทธาเหตุเพราะมีความเห็นวิปริต ของเขานั้น.

ตตฺถ สทฺธินฺทฺริยํ โย กามํ ปริวิสฺสนฺติ อิติ สนฺตปาปปฏินิสฺสคฺคา น จาคาธิฏฺฐานํ, ปญฺญินฺทฺริเยน ปญฺญาธิฏฺฐานํ, สีเลน อุปสมาธิฏฺฐานํ.

ในข้อนั้น สัทธินทรีย์ไม่ใช่จาคาธิฏฐาน เพราะการสละบาปที่สงบโดยนัยเป็นต้นว่า ผู้ใดหมกมุ่นกาม ... เป็นปัญญาธิฏฐาน เพราะเป็นปัญญินทรีย์, เป็นอุปสมาธิฏฐาน เพราะเป็นศีล.

อิเม จตฺตาโร ธมฺมา สีลํ ปริภาวยนฺติ สทฺธา สีลํ จาโค จ ปญฺญาติ.

ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นอันอบรมดีแล้ว เพราะอบรมศีล คือ ศรัทธา ๑ ศีล ๑ จาคะ ๑ ปัญญา ๑.

ตตฺถ สทฺธาย โอฆํ ตรติ. ยํ สีลํ, อยํ อปฺปมาโท. โย จาโค, อิทํ ปญฺญาย กมฺมํ. ยา ปญฺญา,[๒] อิทํ ปญฺญินฺทฺริยํ.

ในธรรม ๔ ประการนั้น บุคคลจะข้ามโอฆะได้เพราะศรัทธา, ศีล คือความไม่ประมาท. จาคะนี้เป็นหน้าที่ของปัญญา. ปัญญา ได้แก่ ปัญญินทรีย์.

---

[๑] โป. ยติเกน ภิยฺโย มเนน สา หิสฺส วิปรีตา ทิฏฺฐิกา อสฺสทฺธา, สา นยนอุปธีสุ ปมตฺตา สมาทินฺนา.
[๒] โป. อิ. ยํ ปญฺญํ.

ตตฺถ ยํ สทฺธินฺทฺริยํ. ตํ ตีสุ อเวจฺจปฺปสาเทสุ. ยํ สีลํ, ตํ สทฺธินฺทฺริเยสุ. โย จาโค, โส จตูสุ ฌาเนสุ. ยา ปญฺญา, สา สจฺเจสุ, สติ สพฺพตฺถคามินี.

ในธรรมนั้น สัทธินทรีย์ บัณฑิตจำปรารถนา ในเพราะความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว ๓ ประการ, ศีลจำปรารถนาในสัทธินทรีย์. จาคะจำปรารถนาในฌาน ๔, ปัญญาจำปรารถนาในสัจจะทั้งหลาย, ส่วนสติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง.

ตสฺส เสกฺขสฺส ภทฺทิกา คติ,[๑] ภทฺทิโก อภิสมฺปราโย. ตสฺส สมฺมุฏฺฐสฺสติกสฺส กาลํ[๒] กโรนฺตสฺส น ตาย สมฺมุฏฺฐสฺสติตาย[๓] ตานิ วา อินฺทฺริยานิ ตํ วา กุสลมูลํ กมฺมวิปากํ ภวติ.

พระเสกขะนั้น มีคติที่ยอดเยี่ยม, มีอภิสัมปรายภพที่ยอดเยี่ยม, สำหรับพระเสกขะผู้หลงลืมสติ ทำกาละลงอินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น หรือกรรมที่เป็นกุศลมูลยังไม่เป็นกรรมวิบาก เพราะท่านหลงลืมสตินั้น.

อยํ สุตฺตสฺส[๔] อตฺถนิทฺเทโส.

นี้จัดเป็นการแสดงไขเนื้อความแห่งพระสูตร.

ตตฺถ สทฺธา สีลํ จาโค ปญฺญา จตฺตาโร ธมฺมา.

ในข้อนั้น ธรรม ๔ ข้อ คือ ศรัทธา ๑ ศีล ๑ จาคะ ๑ ปัญญา ๑ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้.

ยา สทฺธา ยา จ ปญฺญา, อิทํ มโนสุจริตํ. ยํ สีลํ, อิทํ กายิกํ วาจสิกํ สุจริตํ. โย จาโค, อิทํ เจตสิกํ อโลโภ สุจริตํ.

ศรัทธา ปัญญา, นี้จัดเป็นมโนสุจริต. ศีลเป็นกายสุจริต และวจีสุจริต. จาคะ คือ อโลภเจตสิก ก็จัดเป็นสุจริตด้วย.

---

๑ โป. ภติ. เอวมุปริปิ.
๒ โป. สีลํ.
๓ โป. กายสมฺมุฏฺฐสฺสติตาย.
๔ โป. ตสฺส ติกสฺส.

อิติ จิตฺเต คหิเต ปญฺจกฺขนฺธา คหิตา ภวนฺติ. อิเมหิ ธมฺเมหิ สุจริตํ, อิทํ ทุกฺขญฺจ อริยสจฺจํ ปทฏฺฐานํ มคฺคสฺส.

เมื่อระบุถึงจิตแล้ว ก็ย่อมเป็นอันระบุถึงขันธ์ ๕ ไว้ด้วย ด้วยประการฉะนี้. สุจริตย่อมเกิดมี เพราะธรรมเหล่านี้, ทุกขอริยสัจ นี้เป็นปทัฏฐานแห่งมรรค.

๘๗. ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร?

๘๗. ในข้อนั้น วิจยหาระเป็นไฉน ?

คือ

ยา จ สทฺธา ยญฺจ สีลํ, ตํ กิสฺส กโรติ? ยา สทฺธา ตาย ภควนฺตํ อนุสฺสรติ มตฺเตนปิ หตฺถินา สมาคตา, อสฺส โภ กุกฺกุรา[๑] สพฺพํ สีเลน นปฺปฏิปชฺชติ กาเยน วา วาจาย วา ฐานํ วิสารโท ภวตีติ. อวิปฺปฏิสารี ปญฺญา ยสฺส ปญฺญตฺตํ อุปฏฺฐเปติ. ตสฺส อขณฺฑสีลสฺส นปิ อุปฺปนฺนสมฺโมสสฺส[๒] อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ มิจฺฉาทิฏฺฐิสหคตํ วา, อยํ วิจโย หาโร.

บุคคลย่อมทำศรัทธา และศีลเพื่ออะไร ? ศรัทธาเป็นเหตุให้แม้ช้างตัวเมามันยังระลึกถึงพระผู้มีพระภาคได้, ศีลเป็นเหตุให้ลูกสุนัขปฏิบัติไม่ผิด ทั้งทางกายทางวาจา กลายเป็นผู้แกล้วกล้าไปดังนี้. ปัญญาที่ไม่เป็นวิปปฏิสารของเขาย่อมให้เกิดความมีปัญญาขึ้น ศีลย่อมเกิดแก่ผู้มีศีลไม่ทะลุนั้น หรืออกุศลจิตที่ประกอบพร้อมด้วยมิจฉาทิฏฐิย่อมไม่เกิดแก่บุคคลผู้ลุ่มหลงนั้น, นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ธมฺมวาทิโน ภทฺทิการาติ ภวิสฺสติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

ข้อยุติจักมี คือ มีอยู่ว่า ผู้เป็นธรรมวาทีทั้งหลาย ย่อมกระทำแต่สิ่งที่ดี.

---

๑ โป. โลกุตฺตรา.

๒ โป. อขณฺฑสฺส สีลํ ยํ ยํ น ปจฺฉิ ตสฺสํ โมหสฺส.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร ?

ยมิทํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ สทฺธาย สีเลน จาเคน ปญฺญาย สมาธินา ปฐมชฺฌานสฺส ปทฏฺฐานํ.

ยา สทฺธา อสฺส อนาวิลสงฺกปฺโป, ตํ ทุติยชฺฌานสฺส ปทฏฺฐานํ.

ตีณิ จ อเวจฺจปฺปสาทา ยํ สีลํ, ตํ อริยกนฺตํ, ตํ สีลกฺขนฺธสฺส ปทฏฺฐานํ. ยา ปญฺญา, สา ปญฺญากฺขนฺธสฺส ปทฏฺฐานํ.

อิเมว จ ธมฺมา อิทญฺจ จิตฺตํ เอโกทิภูตสมาธิสฺส ปทฏฺฐานํ, สทฺธา สทฺธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. จาโค สมาธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ.

สทฺธา จ ปญฺญา จ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ. สีลญฺจ จาโค จ สมถสฺส ปทฏฺฐานํ. สทฺธา จ ปญฺญา จ อวิชฺชาวิราคาย[๑] ปญฺญาวิมุตฺติยา

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน ด้วยศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา และสมาธิ เป็นปทัฏฐานแห่งปฐมฌาน.

ศรัทธา คือความดำริไม่ขุ่นมัวนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งทุติยฌาน.

ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว ๓ ประการ และอริยกันตศีล นั้นเป็นปทัฏฐานแห่งสีลขันธ์, ปัญญาเป็นปทัฏฐานแห่งปัญญาขันธ์.

ธรรมตามที่กล่าวมาเหล่านี้ด้วย จิตนี้ด้วย เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิที่มีธรรมเอกผุดขึ้น, ศรัทธาเป็นปทัฏฐานแห่งสัทธินทรีย์. จาคะเป็นปทัฏฐานแห่งสมาธินทรีย์. ปัญญาเป็นปทัฏฐานแห่งปัญญินทรีย์.

ศรัทธาและปัญญา เป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา. ศีลและจาคะ เป็นปทัฏฐานแห่งสมถะ. ศรัทธาและปัญญา เป็นปทัฏฐานแห่งปัญญาวิมุตติ เพราะ

---

[๑] โป. อวิชฺชา วิราคาย.

ปทฏฺฐานํ. สีลญฺจ จาโค จ ราควิราคาย เจโตวิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํ.

สำรอกอวิชชา. ศีลและจาคะ เป็นปทัฏฐานแห่งเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

วิญฺญาเณ วุตฺเต สทฺธาทิภาวิเต[๑] สพฺเพ ปญฺจกฺขนฺธา วุตฺตา ภวนฺติ. สทฺธาย ภณิตาย สพฺพานิ สตฺต ธนานิ ภณิตานิ โหนฺติ สทฺธาธนํ ฯเปฯ สีลกฺขนฺเธ วุตฺเต สมาธิกฺขนฺโธ จ ปญฺญากฺขนฺโธ จ วุตฺตา ภวนฺติ.

เมื่อกล่าวถึงวิญญาณ ที่อบรมแล้วด้วยศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นอันกล่าวถึงขันธ์ ๕ ไว้ทั้งหมด. เมื่อกล่าวถึงศรัทธาแล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงทรัพย์ทั้ง ๗ ประการไว้ทั้งหมด ได้แก่ ทรัพย์คือศรัทธา ๑ ฯลฯ เมื่อกล่าวถึงสีลขันธ์ไว้แล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงสมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ไว้ด้วย.

ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ ปจฺฉิมเก กาเล น ตทนุปริวตฺติ ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

ข้อที่จิต อันบุคคลอบรมแล้วสิ้นกาลนาน จะไม่ไปตามขันธ์นั้น ในกาลภายหลัง นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ตตฺถ สญฺญาปิ ตทนุปริวตฺตินี ภวติ. เยปิ ตชฺชาติกา ธมฺมา, เตปิ ตทนุปริวตฺติโน ภวนฺติ. รูปสญฺญา รูปสญฺเจตนาผสฺสนมนสิกาโร[๒] เอวํ ฉนฺนํ อายตนานํ วิญฺญาณกาเย. อยํ ลกฺขโณ หาโร.

ในธรรมนั้น แม้สัญญาก็ย่อมไปตามขันธ์นั้น. แม้ธรรมที่เกิดพร้อมกับขันธ์นั้นก็ย่อมไปตามขันธ์นั้น. รูปสัญญาจัดเป็นการใส่ใจถึงรูปสัญเจตนาผัสสะในวิญญาณกายแห่งอายตนะ ๖ ด้วยประการฉะนี้. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

---

[๑] โป. สทฺธาสติภาวิเต.

[๒] โป. รูปสญฺเจตนานุปสฺสนมนสิกาโร.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

อิธ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย ภทฺทิกํ คตึ อากงฺเขยฺย ภทฺทิกญฺจ อภิสมฺปรายํ, เต สทฺธํ สีลํ จาคํ ปญฺญญฺจ มนสิกริสฺสนฺติ, อยํ อธิปฺปาโย. เย จญฺเญปิ สตฺตา ตถาคตสฺส สมฺมุขํ น ปฏิยุชฺฌนฺเต, อิมํ ธมฺมํ โสตา อวิปฺปฏิสารโต กาลํ กริสฺสนฺตีติ, อยํ อธิปฺปาโย.

๘๘. ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร ?

อิทมฺปิ จตฺตาโร ธมฺมา. สทฺธา จ ปญฺญา จ อสฺสทฺธิยญฺจ อวิชฺชญฺจ หนนฺติ. สีลญฺจ จาโค จ ตณฺหา จ โทสญฺจ หนนฺติ. ตสฺส เทฺว มูลานิ ปหียนฺติ. ทุกฺขํ นิวตฺเตติ อปฺปหีนภูมิยญฺจ ทฺวิมูลานิ ปญฺจกฺขนฺธา.

เทฺว อริยสจฺจานิ สมโถ จ วิปสฺสนา จ. ทฺวินฺนํ มูลานํ ปหานํ. อิมานิ เทฺว สจฺจานิ นิโรโธ จ มคฺโค จ. อยํ อาวฏฺโฏ หาโร.

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร? พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า ผู้หวังคติที่ยอดเยี่ยม อภิสัมปรายภพที่ยอดเยี่ยม, จักทำไว้ในใจซึ่งศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา. พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ไม่ได้อยู่พร้อมหน้าพระตถาคตจักได้ฟังธรรมข้อนี้ไม่วิปปฏิสาร ทำกาละไป.

๘๘. ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ธรรม ๔ ข้อแม้นี้ พึงทราบดังนี้. ศรัทธาและปัญญา ย่อมกำจัดความไม่มีศรัทธาและอวิชชาได้. ศีลและจาคะ ย่อมกำจัดตัณหาและโทสะได้. มูลทั้งสองแห่งธรรมนั้น ย่อมเป็นอันละได้. ก็ปัญจขันธ์ที่มีมูล ๒ ในภูมิที่ยังละไม่ได้ ย่อมยังทุกข์ให้หวนกลับ.

อริยสัจธรรม ๒ คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑. การละมูลแห่งธรรมทั้งสองย่อมมีได้. สัจจะ ๒ ประการเหล่านี้ คือ นิโรธ ๑ มรรค ๑. นี้จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ ตํ จิตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ ฯเปฯ สเจ ปุถุชฺชนสฺส ตสฺสปิ ภทฺทิกา คติ ภวิสฺสตีติ น เอกํเสน ตสฺส กมฺมํ ทิฏฺเฐเยว ธมฺเม วิปากนฺติ ปจฺเจสฺสติ, อปรมฺหิ วา ปริยาเย ภวิสฺสติ.

จิตนั้นใด อบรมแล้วด้วยศรัทธา ฯลฯ ถ้าคติที่ยอดเยี่ยมจักมีแก่ปุถุชนนั้นไซร้ เพราะเหตุนั้น กรรมของเขาจะไม่เลือกสรรโดยส่วนเดียวว่า จักมีวิบากในทิฏฐธรรม หรือจักมีในปริยายอื่น.

ยํ วา อตีตํ วิปากาย ปจฺจุปฏฺฐิตํ, ตปฺปจฺจยานิ เจตานิ, เย ยถา มหากมฺมวิภงฺเค[1] เตนายํ วิภชฺชพฺยากรณิโย นิทฺเทโส ธมฺมจาริโน ยา ภทฺทิกา คตีติ.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมส่วนอดีตที่ปรากฏโดยเป็นวิบากอันใด, กรรมเหล่านี้ล้วนมีเพราะกรรมนั้นเป็นปัจจัย,ดังกรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในมหากัมมวิภังคสูตรว่า เพราะเหตุนั้น นิเทศนี้จัดเป็นวิภัชชพยากรณียนิเทศ (นิเทศที่จะต้องจำแนกแล้วจึงแก้) ผู้ประพฤติธรรมทั้งหลายย่อมมีคติยอดเยี่ยม.

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา ?

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระเป็นไฉน ?

คือ

อสฺสทฺธิยํ ทุสฺสีลฺยํ ยํ มจฺเฉรํ ทุปฺปญฺญํ จ[2] ยญฺจ ปฏิปกฺเขน ปหีนา ภวนฺติ. อยํ ปริวตฺตนา.

ความไม่มีศรัทธา ความทุศีล ความตระหนี่ และความไม่มีปัญญา ย่อมเป็นอันละได้ เพราะธรรมที่เป็นข้าศึกต่อกัน. นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

---

[1] ม.อุ. ๑๔/๕๙๘/๓๘๖.

[2] ม. ทุปฺปญฺญิยํ, อิ. ทุปฺปญฺญยํ.

ตตฺถ กตมํ เววจนํ ?

ในข้อนั้น เววจนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตํ จิตฺตํ มโนวิญฺญาณํ ฯเปฯ ยํ สทฺธาพลํ สทฺธินฺทฺริยํ, ยํ สีลํ, ตํ สุจริตํ, สํยโม นิยโม ทโม ขนฺธตา อิมานิ ตสฺส เววจนานิ.

จิต จิตที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน มโนวิญญาณ ฯลฯ สัทธาพละ สัทธินทรีย์ ศีล, นั้นจัดเป็นสุจริต. การสำรวม การแน่นอน การฝึก การเป็นกลุ่มก้อนเหล่านี้ จัดเป็นไวพจน์ของธรรม คือ จิต เป็นต้นนั้น.

โย จาโค, โส ปฏินิสฺสคฺโค อโลโภ โวสคฺโค จาโค ยิฏฺฐานํ.[๑]

จาคะ ได้แก่ การสละคืน การไม่โลภ การสละ การบริจาค การบูชา.

ยา ปญฺญา, สา ปญฺญตฺตา ปญฺญปฺปภา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ.

ปัญญา ได้แก่ ความเป็นผู้มีปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระเป็นไฉน ?

คือ

ยํ ตํ จิตฺตํ พีชปญฺญตฺติยา[๒] ปญฺญตฺตํ. ปริภาวนา วาสนาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา.[๓]

จิตจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นพีชบัญญัติ. ปริภาวนาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวาสนาบัญญัติ.

---

[๑] อิ. ทิฏฺฐานํ.
[๒] โป. พีชํ ปญฺญตฺติยา.
[๓] โป. ปญฺญตฺติ.

สทฺธา ปสาทปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. สีลํ สุจริตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. จาโค ปุญฺญกิริยปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. ปญฺญา วีมํสปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา.

ศรัทธาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นปสาทบัญญัติ. ศีลจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นสุจริตบัญญัติ. จาคะจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นปุญญกิริยบัญญัติ. ปัญญาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวีมังสบัญญัติ.

อิเม ตโย ธมฺมา สทฺธา สีลํ จาโค ปญฺญวโต ปาริสุทฺธึ คจฺฉนฺติ.

ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ ศรัทธา ๑ ศีล ๑ จาคะ ๑ ย่อมถึงความบริสุทธิ์สำหรับผู้มีปัญญา.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ จิตฺตํ, ตํ ขนฺเธสุ วิญฺญาณกฺขนฺโธ. ธาตูสุ มโนวิญฺญาณธาตุ, อายตเนสุ มนายตนํ.

ในขันธ์ทั้งหลาย จิตนั้นจัดเป็นวิญญาณขันธ์, ในธาตุทั้งหลาย จัดเป็นมโนวิญญาณธาตุ, ในอายตนะทั้งหลาย จัดเป็นมนายตนะ.

เย จตฺตาโร ธมฺมา, เต ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺเธ ปริยาปนฺนา ฯเปฯ ธาตูสุ ฯเปฯ อายตเนสุ.

ในขันธ์ทั้งหลาย ธรรม ๔ เหล่านั้นนับเนื่องในสังขารขันธ์ ฯลฯ ในธาตุทั้งหลาย ฯลฯ ในอายตนะทั้งหลาย.

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิทํ ภควโต ภาสิตํ มหานาเมน สกฺเกน ปุจฺฉิเตน สพฺพํ ตํ นิยุตฺตํ.

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยมีเจ้ามหานามศากยะทูลถาม, ท่านประกอบไว้แล้วทั้งหมด.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน ?

อิทํ จิตฺตํ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตํ อกุสเลหิ จิตฺเตหิ อปริภาวิเตหิ ปริภาวิตนฺติ ยานิ ปุน ปริภาวิตานิ อญฺเญสมฺปิ ตตฺถ อุปาทาย ปญฺญตฺตํ สพฺเพปิเม จตฺตาโร ธมฺมา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา.

ภทฺทิกา คตีติ กามโภคิโน เตว รูปธาตุ อรูปธาตุ มนุสฺสาติ สพฺพา ภทฺทิกา ภติ ตเทว กถาย ปญฺญตฺตํ, อยํ อธิฏฺฐาโน.[๑]

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

จิตฺตสฺส อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย อาธิปเตยฺยปจฺจยตาย มนสิกาโร เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย.

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระเป็นไฉน ?

คือ

จิตนี้ ที่บัญญัติโดยเป็นเวมัตตบัญญัติ อบรมแล้วด้วยอกุศลจิตที่ยังไม่ได้อบรม เพราะเหตุนั้น จิตเหล่าใดอบรมแล้วอีก เพราะเทียบเคียงจิตตบัญญัติในจิตที่อบรมแล้วนั้น ธรรม ๔ ข้อเหล่านี้แม้ทั้งหมด จึงจัดเป็นเอกัตตบัญญัติ.

คำว่า **คติที่ยอดเยี่ยม** ได้แก่ สำหรับกามโภคีบุคคล รูปธาตุ หรืออรูปธาตุ ความเป็นมนุษย์ ทั้งหมดนี้จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยม นั้นจัดเป็นบัญญัติโดยถ้อยคำเท่านั้น, นี้จัดเป็นอธิฏฐานหาระ.

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตมีอินทรีย์เป็นปัจจัย โดยเป็นอาธิปไตยปัจจัย มีมนสิการเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัย.

---

[๑] โป. ปญฺญตฺติ.

สทฺธาย โลกิกา ปญฺญา เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย. โยนิโส จ มนสิกาโร ปจฺจโย.

ศรัทธา มีโลกิยปัญญาเป็นปัจจัย. และมีโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย โดยเป็นเหตุปัจจัย.

สีลสฺส ปฏิรูปเทสวาโส ปจฺจโย. อตฺตสมฺมาปณิธานญฺจ เหตุ.

ศีล มีปฏิรูปเทสเป็นปัจจัย และมีอัตตสัมมาปณิธิเป็นเหตุ.

จาคสฺส อโลโภ เหตุ. อวิปฺปฏิสาโร จ เหตุปจฺจโย.

จาคะ มีอโลภะเป็นเหตุ และมีอวิปปฏิสารเป็นเหตุปัจจัย.

ปญฺญาย[๑] ปรโต จ โฆโส อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร เหตุปจฺจโย จ.

ปัญญา มีปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการในภายใน เป็นเหตุปัจจัย.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ? คือ

ยํ ตํ จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ ปริภาวิตนฺติ เจตสิกาปิ. เอตฺถ สพฺเพ ธมฺมา ปริภาวิตา ภทฺทิกา เต คติ ภวิสฺสติ, ภทฺทิกา อุปปตฺติโก อภิสมฺปราโย.

จิตนั้นใด ที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน ได้แก่ เจตสิก. ในที่นี้ ธรรมทั้งหมดที่อบรมแล้วเหล่านั้น จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยม. การเกิดขึ้นที่ยอดเยี่ยม จัดเป็นอภิสัมปรายภพ.

อิติ เย เกจิ มนุสฺสกา อุปโภคปริโภคา สพฺเพ ภทฺทิกา คตฺเยว. อยํ สมาโรปโน.

มนุษย์ผู้ต้องกินต้องใช้ ทั้งหมดบรรดามี ก็จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยมเช่นเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

---

[๑] โป. ปญฺญา.

๘๙. อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโตติ[๑] คาถา.[๒]

๘๙. บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยคาถาว่า **บุคคลผู้พ้นวิเศษแล้ว ในที่ทั้งปวง ในเบื้องบน ในเบื้องต่ำ ...** ดังต่อไปนี้.

ตตฺถ กึ อุทฺธํ นาม ? ยํ อิโต อุทฺธํ ภวิสฺสติ อนาคามี, อิทํ อุทฺธํ. อโธ นาม ยมติกฺกนฺตมตีตํ, อิทํ อโธ จ อทฺธานนฺติ วุตฺตํ.[๓]

ในคาถานั้น อะไรชื่อว่าในเบื้องบน? สิ่งที่ยังไม่มีจักมีในเบื้องบนแต่นั้น, นี้จัดเป็นเบื้องบน. อะไรชื่อว่าในเบื้องต่ำ ? สิ่งที่ล่วงพ้นผ่านไปแล้ว นี้จัดเป็นในเบื้องต่ำ ได้แก่ ที่ท่านเรียกว่ากาลนาน.

ตตฺถ อตีเตน สสฺสตทิฏฺฐิ ปุพฺพนฺตากปฺปิกานํ (อนาคเตน) อปรนฺตกปฺปิกานํ เกสญฺจิ อุจฺเฉททิฏฺฐิ, วุตฺตกปฺปิกานํ อิมา เทฺว ทิฏฺฐิโย อุจฺเฉททิฏฺฐิ จ สสฺสตทิฏฺฐิ จ.[๔]

ในข้อนั้น สัสสตทิฏฐิ ย่อมมีแก่สมณพราหมณ์ผู้กำหนดขันธ์ส่วนอดีตโดยมุ่งถึงอดีตกาล อุจเฉททิฏฐิ ย่อมมีแก่สมณพราหมณ์บางพวกผู้กำหนดขันธ์ส่วนอนาคต โดยมุ่งถึงอนาคตกาล, สำหรับสมณพราหมณ์ผู้กำหนดกล่าวไว้แล้ว ย่อมมีทิฏฐิ ๒ ประการ คือ อุจเฉททิฏฐิ ๑ สัสสตทิฏฐิ ๑.

ตตฺถายํ สสฺสตทิฏฺฐิ. อิมานิ ปณฺณรส ปทานิ สกฺกายทิฏฺฐิ สสฺสตํ

ในข้อนั้น พึงทราบสัสสตทิฏฐิดังต่อไปนี้. สักกายทิฏฐิ ๑๕ บท เข้าพวก

---

[๑] โป. วีตราโคติ.

[๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๔๗/๑๙๘.

[๓] โป. อิทมโวจ อปทานตนฺติ อุทฺธํ.

[๔] โป. อปรนฺตทิฏฺฐิ เกสญฺจิ, อุจฺเฉททิฏฺฐี ยํ วุตฺตกปฺปิกานํ อิมา เจว ทิฏฺฐิโย อุจฺเฉททิฏฺฐิ จ สสฺสตทิฏฺฐิ จ.

ภชนฺติ. รูปวนฺตํ เม อตฺตา, อตฺตนิ เม รูปํ, รูปํ เม อตฺตาติ ยทุจฺจเต ปญฺญํ ปริทหนฺติ.

กับสัสสตวาทะที่ท่านกล่าววางข้อกำหนดไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อัตตาของเรามีรูป รูปมีในอัตตาของเรา รูปเป็นอัตตาของเรา.

ยา อุจฺเฉททิฏฺฐิ สา ปญฺจสตานิ อุจฺเฉทํ ภชนฺติ. เต ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ ปสฺสนฺติ, รูปํ เม อตฺตาติ ตถารูปา จตุพฺพิธา สกฺกายทิฏฺฐิ อุจฺเฉเทน จ สสฺสเตน จ.

อุจเฉททิฏฐิ ๕๐๐ บท เข้าพวกกับอุจเฉทวาทะ ท่านเหล่านั้นย่อมพิจารณาเห็นโดยนัยเป็นต้นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น สักกายทิฏฐิแยกเป็น ๔ อย่างโดยเป็นฝ่ายอุจเฉทวาทะ และฝ่ายสัสสตวาทะอย่างนั้น คือ พิจารณาเห็นโดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็นอัตตาของเรา.

เอวํ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ วีสติวตฺถุกาย ทิฏฺฐิยา ปณฺณรส ปทานิ ปุพฺพนฺตํ ภชนฺติ สสฺสตทิฏฺฐิยา. ปญฺจ ปทานิ อปรนฺตํ ภชนฺติ อุจฺเฉททิฏฺฐิยา. ตตฺถ อยมหมสฺมีติ ปสฺสนฺตา รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, โส อุจฺเฉทวาที รูปวนฺตญฺจ อตฺตานํ, อตฺตนิ จ รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตาติ โส ปสฺสติ จาติ อิติ อุจฺเฉททิฏฺฐิ จ. อตฺตโต ปฏิสฺสรติ สสฺสตทิฏฺฐิ ปุพฺพนฺตโต จ ปฏิสฺสรติ. อยมหมสฺมีติ น สมนุปสฺสติ. ตสฺส ทิฏฺฐาสวา ปหานํ คจฺฉนฺติ.

บรรดาขันธ์ ๕ ทั้งหลาย ๑๕ บทแห่งทิฏฐิที่มีวัตถุ ๒๐ เข้าพวกกับปุพพันตวาทะแห่งสัสสตทิฏฐิ. ๕ บทเข้าพวกกับอปรันตวาทะแห่งอุจเฉททิฏฐิ. ในทิฏฐินั้น ผู้พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา. นั้นจัดเป็นอุจเฉทวาทีบุคคล เขาย่อมพิจารณาเห็นว่า อัตตามีรูป รูปมีในอัตตา หรืออัตตามีในรูป อุจเฉททิฏฐิย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้. สัสสตทิฏฐิย่อมสลัดออกจากตน ย่อมสลัดออกจากขันธ์ที่เป็นส่วนอดีต ทั้งยังไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่. ทิฏฐาสวะทั้งหลายของเขา จึงถึงการละได้.

โย ตีสุ อทฺธาสุ ปุพฺพนฺเต จ ปรนฺเต จ เตน เตน นิทฺทิฏฺฐาเนน อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต อยหมสฺมีติ [๑] น อนุปสฺสตีติ อิมินา ทฺวาเรน อิมินา ปโยเคน อิมินา อุปาเยน อิทํ ทสฺสนภูมิ จ โสตาปตฺติ- ผลญฺจ โส อริโย ปโยโค อนภาวํ คเตน สํสาเรน อปุนพฺภวาติ โย โกจิ อริโย ปโยโค ปุนพฺภวาย มุทูนิ วา ปญฺจินฺทฺริยานิ มชฺฌานิ อธิมตฺตานิ วา สพฺพํ อปุนพฺภวปฺ- ปหานาย สํวตฺตนฺติ.

บรรดากาลทั้ง ๓ โดยกาลเบื้องต้นและโดยกาลเบื้องปลาย ตามการแสดงไขนั้น ๆ ผู้ใด ย่อมไม่พิจารณาเห็นว่า เราเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วในที่ทั้งปวงในเบื้องบน ในเบื้องต่ำ ดังนั้น โดยทวารนี้ โดยปโยคะนี้ โดยอุบายนี้ นี้จัดเป็นทัสสนภูมิ และจัดเป็นโสดาปัตติผล (สำหรับเขา) อริยปโยคะนั้น จัดว่าไม่มีภพใหม่ เพราะสังขารได้ถึงความไม่มีแล้ว อริยปโยคะเพื่อภพใหม่อันใดอันหนึ่งก็ดี ปัญญินทรีย์ทั้งหลาย ทั้งอย่างอ่อนอย่างกลางอย่างสูงก็ดี ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปเพื่อละภพใหม่ไม่ได้.

อหนฺติ ทิฏฺโฐโฆ กาโมโฆ ภโวโฆ อวิชฺโชโฆ จ โอธิโส.

คำว่า เรา โดยเจาะจง ได้แก่ ทิฏฐิฆะ ๑ กาโมฆะ ๑ ภโวฆะ ๑ อวิชโชฆะ ๑.

ตตฺถ เทสนาหาเรน จตฺตาริ สจฺจานิ ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ โสตาปตฺติ- ผเลน จ เทฺว สจฺจานิ มคฺโค จ นิโรโธ จ. สกฺกายสมุทเยน เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, อยํ เทสนาหาโร.

ในข้อนั้น โดยเทสนาหาระได้สัจจะ ๔ ข้อ โดยอินทรีย์ ๕ โดยโสดาปัตติผล ได้สัจจะ ๒ ข้อ คือ มรรค ๑ นิโรธ ๑. โดยสักกายสมุทัย ได้สัจจะ ๒ ข้อ คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑, นี้จัดเป็นเทสนาหาระ.

---

[๑] โป. วีตราโค อหมสฺมีติ.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระเป็นไฉน ?

คือ

อยมหมสฺมีติ อสมนุปสฺสนฺโต ตีณิ ทสฺสนปฺปหาตพฺพานิ สํโยชนานิ ปชหติ. อยํ วิจโย.

บุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ย่อมละสังโยชน์ ๓ อันทัสสนะพึงละได้. นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ติวิธา ปุคฺคลา โกจิ อุคฺฆฏิตญฺญู[๑] โกจิ วิปญฺจิตญฺญู โกจิ เนยฺโย. อุคฺฆฏิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริโย จ ตโต วิปญฺจิตญฺญู มุทินฺทฺริโย ตโต มุทินฺทฺริเยหิ เนยฺโย.

บุคคลมี ๓ จำพวก คือ บางคนเป็นอุคฆฏิตัญญูบุคคล ๑ บางคนเป็นวิปัญจิตัญญูบุคคล ๑ บางคนเป็นไนยบุคคล ๑. อุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า วิปัญจิตัญญูบุคคลเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่านั้น ไนยบุคคลเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่านั้น.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ติกฺขินฺทฺริยตาย ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ ปาปุณาติ, เอกพีชโก ภวติ. อยํ ปจฺโม โสตาปนฺโน.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น เพราะมีอินทรีย์แก่กล้า อุคฆฏิตัญญูบุคคลอาศัยทัสสนภูมิ ย่อมบรรลุโสดาปัตติผลได้ เป็นเอกพีชีบุคคล. นี้จัดเป็นพระโสดาบันลำดับที่ ๑.

วิปญฺจิตญฺญู มุทูหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ

เพราะมีอินทรีย์อ่อน วิปัญจิตัญญูบุคคลอาศัยทัสสนภูมิ ย่อมบรรลุ

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๑๗/๑๘๓.

ปาปุณาติ, โกลํโกโล จ โหติ. อยํ ทุติโย โสตาปนฺโน.

โสดาปัตติผลได้, เป็นโกลังโกลบุคคล. นี้จัดเป็นพระโสดาบันลำดับที่ ๒.

ตตฺถ เนยฺโย ทสฺสนภูมิมาคมฺม โสตาปตฺติผลํ ปาปุณาติ, สตฺตกฺขตฺตุปรโม จ ภวติ. อยํ ตติโย โสตาปนฺโน.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น ไนยบุคคล อาศัยทัสสนภูมิ ย่อมบรรลุโสดาปัตติผลได้, เป็นสัตตักขัตตุปรมบุคคล. นี้จัดเป็นพระโสดาบันลำดับที่ ๓.

อตฺถิ เอสา ยุตฺติ. มุทุมชฺฌาธิมตฺเตหิ อินฺทฺริเยหิ มุทุมชฺฌาธิมตฺตํ ภูมึ สจฺฉิกเรยฺย สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหาเนน[๑] วา ทิฏฺฐิคตานิ ปชหติ. อยํ ยุตฺติ.

ข้อยุตินี้ มีอยู่ดังนี้. บุคคลพึงกระทำให้แจ้งภูมิอย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างสูงได้ ด้วยอินทรีย์อย่างอ่อน อย่างกลางและอย่างสูง หรือย่อมละทิฏฐิทั้งหลายได้ เพราะละสักกายทิฏฐิได้, นี้จัดเป็นยุตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร ?

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ? คือ

ตตฺถ สกฺกายทิฏฺฐิ สพฺพมิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํ. สกฺกาโย นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํ. นามรูปํ สกฺกายทิฏฺฐิยา ปทฏฺฐานํ. ปญฺจ อินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ. สฬายตนํ อหงฺการสฺส ปทฏฺฐานํ.

บรรดาทิฏฐิเหล่านั้น สักกายทิฏฐิ เป็นปทัฏฐาน แห่งมิจฉาทิฏฐิทั้งหมด. สักกายะ เป็นปทัฏฐานแห่งนามรูป. นามรูป เป็นปทัฏฐานแห่งสักกายทิฏฐิ. อินทรีย์ ๕ ที่มีรูป เป็นปทัฏฐานแห่งรูปราคะ. สฬายตนะ เป็นปทัฏฐานแห่งอหังการ.

---

[๑] อิ. สกฺกายทิฏฺฐิปหานา.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ทฺวีสุ ทิฏฺฐีสุ ปหีนาสุ ตตฺถ เอกา ทิฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ ปหานํ คจฺฉนฺติ. อุทฺธํ จ อโธ จ วีตราโค สพฺพรชนีเยสุ วีตราโค โหติ. ตชฺชา ปรฏฺฐมิยํ, อิทํ ปจฺจยนฺติ ยถาภูตํ ปสฺสติ. โส สพฺพปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อามสติ. อยํ ลกฺขโณ หาโร.

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อละทิฏฐิ ๒ อย่างได้แล้ว ในข้อนั้น ก็จะเหลือทิฏฐิเพียงอย่างเดียว ทิฏฐิทั้งหลายถึงการละไป เขาย่อมเป็นผู้ปราศจากราคะ ทั้งในเบื้องต้น ทั้งในเบื้องต่ำ เป็นผู้ปราศจากราคะในสิ่งชวนกำหนัดทั้งปวง. ย่อมเห็นได้ตามความเป็นจริงว่า ทิฏฐิที่เกิดจากราคะนั้น ยังมีในภพอื่น นี้จัดเป็นปัจจัย. เขาชื่อว่าได้จับต้องปฏิจจสมุปปาทธรรมทั้งปวง. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

๙๐. ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

๙๐. ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย สตฺตา เย นาภิรมิสฺสนฺติ, เต ทิฏฺฐิปฺปหานาย วายมิสฺสนฺติ. อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อยํ จตุพฺยูโหหาโร.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร? ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ไม่ยินดีจักพยายามเพื่อละทิฏฐิ. นี้จัดเป็นจตุพยูหหาระ.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยานิมานิ มุทูนิ ปญฺจินฺทฺริยานิ ตานิ โอรมฺภาคิยานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ

ปัญจินทรีย์อย่างอ่อน ทั้งหมด จัดเป็นปัญจินทรีย์เบื้องต่ำ. นับรวม

สพฺเพน สพฺพํ สมูหนนฺติ อภิชฺฌา พฺยาปาโท จ ภาวนากาเรน, เสกฺขาย วิมุตฺติยา พลํ สทฺธา, อุทฺธมฺภาคิยานิ ทิฏฺฐิวเสน พลํ สทฺธา, วีริยินฺทฺริยํ อารภิตตฺตา สตินฺทฺริยํ ปคฺคหิตตฺตา อจฺจนฺตํ นิฏฺฐํ คจฺฉติ.[๑]

อภิชฌา และพยาบาทเข้ากับอาการแห่งภาวนาทั้งหมดทั้งสิ้น, ศรัทธาเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้นสำหรับพระเสกขะ, ฝ่ายปัญจินทรีย์เบื้องสูง นับรวมอภิชฌาและพยาบาทเข้ากับทิฏฐิทั้งหมดทั้งสิ้น ศรัทธาจัดเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้นสำหรับพระเสกขะ, เพราะปรารภวีริยินทรีย์ เพราะประคับประคองสตินทรีย์ ศรัทธาจึงถึงที่สุดได้.

ตตฺถ ยานิ อินฺทฺริยานิ, อยํ มคฺโค, สงฺกิเลสปฺปหานํ, อยํ นิโรโธ. อายตึ อนุปฺปาทธมฺโม, อิทํ ทุกฺขํ. อยํ อาวฏฺโฏ หาโร.

ในข้อนั้น อินทรีย์ทั้งหลาย นี้จัดเป็นมรรค, การละสังกิเลส, นี้จัดเป็นนิโรธ. สภาวะมีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา, นี้จัดเป็นทุกข์. นี้จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อยมหมสฺมีติ โย สมนุปสฺสติ, โส จ โข อธิมตฺเตน โลกิกา ยํ ภูมิยํ น ตุ อริเยน ปโยเคน โส สกฺกายทิฏฺฐึ ปชหติ, ยํ วุจฺจติ ตชฺชาย ภูมิยา อธิมตฺตาย.

ผู้พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ย่อมละสักกายทิฏฐิได้ ในโลกิยภูมิด้วยความเพียรอันยิ่ง แต่เขาละสักกายทิฏฐิไม่ได้ด้วยความเพียรอันเป็นอริยะที่ท่านเรียกว่าความเพียรอันยิ่งในภูมิที่เกิดขึ้นนั้น.

---

๑ โป. คจฺฉนฺติ.

ตตฺถ ตชฺชาย ภูมิยํ ปญฺจหิ อากาเรหิ อธิมตฺตตํ ปฏิลภติ สีเลน วเตน พาหุสฺสจฺเจน สมาธินา เนกฺขมฺมสุเขน.

ในภูมิที่เกิดขึ้นนั้น เขาย่อมได้ความเพียรอันยิ่งโดยอาการ ๕ อย่าง คือ โดยศีล ๑ โดยวัตร ๑ โดยความเป็นพหูสูต ๑ โดยสมาธิ ๑ โดยเนกขัมมสุข ๑.

ตตฺถ อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี อธิมานํ คณฺหาติ. เอตสฺมึเยว วตฺถุปฺปตฺติยํ ภควา อิทํ สุตฺตํ ภาสติ สีลวา วตมตฺเตนาติ.

ในข้อนั้น ผู้สำคัญว่าได้บรรลุ ในธรรมที่ยังไม่บรรลุ ชื่อว่ายึดไว้ซึ่งความทะนงตน. ในเหตุเกิดแห่งเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรนี้ไว้ว่า ... ผู้มีศีล มีวัตร ...

ตตฺถ โย อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี ตสฺส โย สมาธิ, โส สามิโส กาปุริสเสวิโต ปน โส กาปุริสา วุจฺจนฺติ ปุถุชฺชนา. อามิสํ ยญฺจ อริยมคฺคมาคมฺม โลกิกา อนริยํ เตน สมาธิ โหติ อนริโย กาปุริสเสวิโต.

ในข้อนั้น สมาธิของผู้สำคัญว่าได้บรรลุในธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ จัดเป็นสมาธิที่มีอามิสที่คนต่ำทรามเสพ, ก็คนต่ำทรามนั้น ใช้เรียกปุถุชน. โลกิยสมาธิที่อาศัยอริยมรรคที่มีอามิสยังไม่เป็นอริยะ จัดเป็นอนริยสมาธิที่คนต่ำทรามเสพ.

โย ปน อริยากาเรน ยถาภูตํ น ชานาติ น ปสฺสติ,[๑] โส อธิคมนํ ปชหติ โย อริเยน สมาธินา อกาปุริสเสวิเตน นิรามิเสน นียติ, ตตฺถ อกาปุริสา วุจฺจนฺติ อริยปุคฺคลา.

ส่วนผู้ใด ย่อมไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริงโดยอาการแห่งพระอริยะ, เขาย่อมละการบรรลุไปเสีย ผู้ที่ถูกอริยสมาธิที่คนต่ำทรามเสพไม่ได้ ไม่มีอามิสนำไป จัดเป็นคนไม่ต่ำทราม, คนไม่ต่ำทรามใช้เรียกพระอริยบุคคล.

---

๑ อิ. ปชานาติ ปสฺสติ, โป. น ปชานาติ ปสฺสติ.

โย เตหิ เสวิโต สมาธิ, โส อกาปุริสเสวิโต. ตสฺมา เอกํ วิภชฺช-พฺยากรณียํ อยมหมสฺมีติ อสมนุปสฺสนฺโต ตถา ปาเตติ.

สมาธิที่คนไม่ต่ำทรามเหล่านั้นเสพ จัดเป็นสมาธิ ที่คนต่ำทรามเสพไม่ได้. เพราะเหตุนั้น จึงมีวิภัชชพยากรณียะ ข้อหนึ่งว่า ผู้ไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ชื่อว่าย่อมยังกิเลสให้ตกไปได้อย่างนั้น.

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา ?

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิมาย ทสฺสนภูมิยา กิเลสา ปหาตพฺพา, เตหิ ปหียนฺติ[๑] อนิทฺทิฏฺฐาปิ ภควตา นิทฺทิสิตพฺพา โย.

หาระที่พระผู้มีพระภาคพึงแสดงไข ถึงกิเลสที่ละได้แล้ว ด้วยทัสสนภูมิที่ยังไม่ได้แสดงไขไว้ นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

ตตฺถ กตมํ เววจนํ ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ? คือ

ยา สกฺกายทิฏฺฐิ[๒] อตฺตทิฏฺฐิยา อยํ ภูมิ. เย กิเลสา ปหาตพฺพา. เต อปฺปหียนฺติ อนิทฺทิฏฺฐาปิ ภควตา สสฺสตทิฏฺฐิ จ อุจฺเฉททิฏฺฐิ จ, สา ปริยนฺตทิฏฺฐิ จ. ยา อปริยนฺตทิฏฺฐิ จ, สา สสฺสตทิฏฺฐิ จ. ยา อุจฺเฉททิฏฺฐิ, สา นตฺถิกา ทิฏฺฐิ. ยา สสฺสตทิฏฺฐิ, สา อกิริยทิฏฺฐิ. อิทํ เววจนํ.

สักกายทิฏฐิ เป็นภูมิแห่งอัตตทิฏฐิ. กิเลสที่พึงละได้ จัดเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้. ดังนั้นสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ เป็นกิเลสที่พระผู้มีพระภาค ยังไม่ได้แสดงไขไว้, ทิฏฐินั้นเป็นปริยันตทิฏฐิ, อปริยันตทิฏฐิ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ. อุจเฉททิฏฐิ ได้แก่ นัตถิกทิฏฐิ. สัสสต-ทิฏฐิ ได้แก่ อกิริยทิฏฐิ. นี้จัดเป็นเววจนหาระ.

---

[๑] โป. น ปหียนฺติ.
[๒] โป. สกฺกายทิฏฺฐิยา.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ตณฺหา สํโยชนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. มคฺโค ปฏิลาภปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. อินฺทฺริยา ปฏิลาภปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตาติ.

ตัณหาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นสังโยชนบัญญัติ. มรรคจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นปฏิลาภบัญญัติ. อินทรีย์จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นปฏิลาภบัญญัติ ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สกฺกาโย ทุกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตพฺโพ. สมุทโย มคฺโค. อินฺทฺริยานิ ตานิ จ นิทฺทิฏฺฐานิ ขนฺธธาตุอายตเนสุ.

สักกายะจัดเป็นทุกข์ อันทัสสนะพึงละได้. สมุทัยและมรรคก็อย่างนั้น. ก็อินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น ท่านแสดงไขไว้แล้วในขันธ์ ธาตุ และอายตนะ.

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยญฺหิ อารพฺภ ภควตา อิทํ สุตฺตํ ภาสิตํ, โส อารพฺภ นิทฺทิฏฺโฐ.

หาระที่ท่านแสดงไขเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภแล้ว ตรัสพระสูตรนี้ไว้, จัดเป็นโสธนหาระ.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ?

คือ

นามรูปสฺส เหตุปจฺจโยปิ. วิญฺญาณํ เหตุ พีชํ. เตน อวิชฺชา จ สงฺขารา

นามรูป ก็มีเหตุและปัจจัย. วิญญาณ เป็นเหตุคือพืช. เพราะเหตุนั้น

จ ปจฺจโย. นิวตฺตนโย จ อปเร ปริยาเย, ปุนพฺภโว โย จ สภาโว อสฺส เหตุ ปรภาโว ปจฺจโย, อิติ สมฺมาทิฏฺฐิยา ปรโต จ โฆโส โยนิโส จ มนสิกาโร ปจฺจโย. ยํ ปญฺญํ อุปฺปาเทติ เอสา เหตุ. สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสงฺกปฺโป ภวติ, ยา สมฺมาทิฏฺฐิ,[๑] อยํ ปริกฺขาโร.

อวิชชา และสังขารก็เป็นปัจจัยด้วย. ส่วนนัยกลับกัน ในปริยายอื่น, พึงมีภพใหม่ซึ่งได้แก่ มีภาวะของตนเป็นเหตุ และมีภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย, เสียงสะท้อนจากผู้อื่น และโยนิโสมนสิการ จัดเป็นปัจจัย แห่งสัมมาทิฏฐิ ด้วยประการฉะนี้, สิ่งที่ยังปัญญาให้เกิดนี้ จัดเป็นเหตุ. สัมมาสังกัปปะย่อมมีได้เพราะสัมมาทิฏฐิ, สัมมาทิฏฐินี้จัดเป็นปริกขารหาระ.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อยมหมสฺมีติ อสมนุปสฺสี ทุกฺขโต โรคโต ฯเปฯ ปณฺณรส ปทานิ. สีลานิ ภควา กิมตฺถิยานิ กิมานิสํสานิ. สีลานิ อานนฺท อวิปฺปฏิสารตฺถานิ ยาว วิมุตฺติ. ตตฺถ ทุวิโธ อตฺโถ : ปุริสตฺโถ จ วจนตฺโถ จ.[๒]

บุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ... จากทุกข์ จากโรค ฯลฯ ๑๕ บท. ท่านพระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ศีลมีอะไรเป็นผล มีอะไรเป็นอานิสงส์. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอานนท์ ศีลมีอวิปปฏิสารเป็นผลไปจนถึงศีลมีวิมุตติเป็นอานิสงส์.

---

[๑] โป. นิวตฺตินโย น อปโร ปริยาโย สพฺพภโว, เย จ สพฺพภวสฺส เหตุ ปรภณฺฑปจฺจโย อิติ สมฺมาทิฏฺฐิ ปรโต จ โฆโส โยนิโส จ มนสิกาโร ปจฺจโย. ยา ปญฺญา อุปฺปาเทติ, เอสา เหตุ สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสงฺกปฺโป ภวติ, ยา สมฺมาสมาธิ,

[๒] ม.อุ. ๑๔/๒/๑.

ในข้อนั้น มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อรรถแห่งบุรุษ ๑ อรรถแห่งวจนะ ๑.

๙๑. ตตฺถ กตโม ปุริสตฺโถ ?

๙๑. ในข้อนั้น อรรถแห่งบุรุษ เป็นไฉน ?

คือ

ยายํ น ปจฺฉานุตาปิตา อยํ อวิปฺปฏิสาโร, อยํ ปุริสตฺโถ. ยถา โกจิ พฺรูหยติ อิมตฺถมาเสวติ โส ภเณยฺย กิญฺจิ มเมตฺถ อธีนํ ตสฺสตฺถาย อิทํ กิริยํ อารภามีติ. อยํ ปุริสตฺโถ.

อวิปปฏิสาร ซึ่งได้แก่ความไม่เดือดร้อนในภายหลัง, นี้จัดเป็นอรรถแห่งบุรุษ. เหมือนบางคนกล่าว คือ เสพความนั้นกล่าวยืนยันว่า ในข้อนี้ เรามีความเป็นใหญ่อะไรบางอย่างอยู่ เราจะเริ่มทำข้อนี้เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นใหญ่นั้น. นี้จัดเป็นอรรถแห่งบุรุษ.

ตตฺถ กตโม วจนตฺโถ ?

ในข้อนั้น อรรถแห่งวจนะ เป็นไฉน?

คือ

สีลานิ กายิกํ วา วาจสิกํ วา สุจริตํ อวิปฺปฏิสาโรติ. ตตฺถ สีลสฺส วตสฺส จ ภาโสเยว. อนญฺญา สุคตกมฺมตา สุจริตํ อยํ อวิปฺปฏิสาโร.

ศีล ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต และอวิปปฏิสาร. ในข้อนั้น มีการกล่าวถึงศีลและวัตรดังนี้. ความไม่เป็นอย่างอื่น ความเป็นผู้มีการงานดำเนินไปดี ความสุจริต นี้จัดเป็นอวิปปฏิสาร.

เอวํ ยาว วิมุตฺตีติ เอกเมกสฺมึ ปเท เทฺว อตฺถา ปุริสตฺโถ จ วจนตฺโถ จ, ยถา อิมมฺหิ สุตฺเต เอวํ สพฺเพสุ สุตฺเตสุ เทฺว เทฺว อตฺถา.

โดยนัยนี้ ทุก ๆ บท คือ (ตั้งแต่อวิปปฏิสาร) ไปจนถึงวิมุตติ บัณฑิตพึงประกอบอรรถทั้งสองคือ อรรถแห่งบุรุษและอรรถแห่งวจนะเข้าด้วย ในสูตรนี้

อยํ[1] หิ ปรมตฺโถ อุตฺตมตฺโถ จ. ยํ นิพฺพานสจฺฉิกํ นิสฺสาย ยํ สกํ สจฺฉิกาตพฺพํ ภวติ, โส วุจฺจติ กตสฺส[2] กตฺโถติ. อยํ ปุน เววจนํ สมฺปชานาติ. อิมินา นิยุตฺตตฺถมภิลพฺภนฺติ วจนตฺโถ.

ฉันใด, บัณฑิตพึงประกอบอรรถทั้งสองเข้าทุก ๆ สูตร ฉันนั้น. เป็นความจริงอรรถนี้เป็นปรมัตถอรรถ และเป็นอุตตมอรรถ. ผู้ใดมีสิ่งที่ควรทำให้แจ้งอันเป็นของตนเอง เพราะอาศัยสิ่งที่ควรทำให้แจ้งคือนิพพาน, ผู้นั้นท่านเรียกว่าได้ทำอรรถที่ต้องการเรียบร้อยแล้ว. ผู้นี้ย่อมเข้าใจคำไวพจน์ได้. การได้อรรถที่ประกอบไว้ ย่อมมีได้ด้วยเหตุนี้ นี้จัดเป็นอรรถแห่งวจนะ.

ตตฺถ ยํ อตฺถํ สาวโก อภิกงฺขติ. ตสฺส โย ปฏิลาโภ, อยํ ปุริสตฺโถ. ยํ ยํ ภควา ธมฺมํ เทเสติ, ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส ยา อตฺถวิญฺญตฺติ. อยํ อตฺโถ.

ในข้อนั้น การที่พระสาวกได้อรรถที่ต้องประสงค์ นี้จัดเป็นอรรถแห่งบุรุษ. การเข้าใจอรรถแห่งธรรมนั้น ๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้. นี้จัดเป็นอรรถ.

ตตฺถ สีลานํ อวิปฺปฏิสาโร อตฺโถปิ อานิสํโสปิ. เอโส[3] จ อานิสํโส ยํ ทุคฺคตึ น คจฺฉติ. ยถา ตํ ภควตา เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี,[4] อยํ อตฺโถ.

ในข้อนั้น อวิปปฏิสารแห่งศีลจัดเป็นผลบ้าง เป็นอานิสงส์บ้าง. และอานิสงส์นี้เป็นเหตุให้ไม่ต้องไปทุคติ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปทุคติ. นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว, นี้จัดเป็นอรรถ.

---

[1] อิ. อยญฺหีติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[2] ม. สตสฺส.
[3] โป. สี. เอวํ.
[4] ขุ.ชา. ๒๗/๒๒๘๓/๔๗๓.

ยํ ปุริโส ภาวนาภูมิยํ สีลานิ อารพฺภ สีเลน สํยุตฺโต โหติ เอวํ ยาว วิมุตฺติ ตถา สีลกฺขนฺโธ. ตตฺถ โย จ อวิปฺปฏิสาโร อนุสยวเสน นิทฺทิฏฺโฐ, ตญฺจ สีลํ อยํ สีลกฺขนฺโธ. ปาโมชฺชปีติปสฺสทฺธีติ จ สมาธินฺทฺริเยน, อยํ สมาธิกฺขนฺโธ. ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ.

ข้อที่บุรุษ ปรารภศีลในภาวนาภูมิแล้วเป็นผู้ประกอบด้วยศีล อย่างนี้ไปจนถึง ... เป็นผู้ประกอบด้วยวิมุตติ นี้จัดเป็นสีลขันธ์. ในข้อนั้น ศีลคืออวิปปฏิสารที่ท่านแสดงไขไว้ด้วยสามารถอนุสัย, นี้จัดเป็นสีลขันธ์. (ข้อที่บุรุษประกอบด้วย) ปราโมทย์ปีติปัสสัทธิและสมาธินทรีย์, นี้จัดเป็นสมาธิขันธ์. ข้อที่บุรุษผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นปัญญาขันธ์.

อิเม ตโย ขนฺธา สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ ตถา สีลํ ปริปูเรติ ยํ วีริยินฺทฺริยํ เตน การเณน โส สีลํ ปริปูเรติ, อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย วายมติ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปหานาย, อนุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส อุปฺปาทาย, อุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส ภิยฺโยภาวาย อิติ วีริยินฺทฺริยํ นิทฺทิฏฺฐํ.

ขันธ์ ๓ เหล่านี้ คือ สีลขันธ์ ๑ สมาธิขันธ์ ๑ ปัญญาขันธ์ ๑ ผู้จะยังศีลให้บริบูรณ์ ชื่อว่าย่อมยังศีลให้บริบูรณ์ได้ด้วยการยังวีริยินทรีย์ให้บริบูรณ์ ซึ่งวีริยินทรีย์, ท่านแสดงไขไว้แล้วว่า บุคคลย่อมพยายามเพื่ออันไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น, ย่อมพยายามเพื่ออันละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมพยายามเพื่ออันเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และย่อมพยายามเพื่ออันเจริญยิ่งขึ้นไป แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว.

ตตฺถ โย สมาธิกฺขนฺโธ, อิทํ สมาธินฺทฺริยํ. ปญฺญากฺขนฺโธ ปญฺญินฺทฺริยํ.

ในข้อนั้น สมาธิขันธ์นี้ จัดเป็นสมาธินทรีย์. ปัญญาขันธ์ จัดเป็นปัญญินทรีย์.

ตํ จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ ทฏฺฐพฺพํ.

ข้อนั้น พึงเห็นได้ในสัมมัปปธาน ๔.

ตถา โย อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย วายมติ, อิทํ ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ. ยํ อุปฺปนฺนสฺส, อิทํ ทุติยํ. จตฺตาริ สมฺมปฺปธานานิ จตูสุ ฌาเนสุ ปสฺสิตพฺพานิ. ตถา สีลกฺขนฺเธน เนกฺขมฺมธาตุ จ อธิกา.[๑]

ข้อที่บุคคลพยายามเพื่ออันไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น, นี้จัดเป็นสัมมัปปธานข้อที่ ๑. ข้อที่บุคคลพยายามเพื่ออันละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว, นี้จัดเป็นสัมมัปปธานข้อที่ ๒. สัมมัปปธาน ๔ พึงเห็นได้ในฌาน ๔. จริงอย่างนั้น เนกขัมมธาตุจัดว่ายิ่งกว่าสีลขันธ์.

ตโย จ วิตกฺกา : เนกฺขมฺมวิตกฺโก อพฺยาปาทวิตกฺโก อวิหึสาวิตกฺโก จ. สาธารณภูตา. สวิจารณภูตา ยา ปีติ ชเยติ ปีติมนสฺส ปาโมชฺเชน, สา ปีติ. ยํ กายิกํ สุขํ อานิตํ กายปสฺสมฺภเนน, อิทํ สุขํ.[๒]

ก็วิตกมี ๓ อย่าง คือ เนกขัมมวิตก ๑ อัพยาปาทวิตก ๑ อวิหิงสาวิตก ๑. วิตกนี้จัดเป็นสาธารณธรรม. ปีติซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปกับด้วยวิจาร ปีติที่เกิดเพราะความปราโมทย์แห่งใจที่มีปีติ, นั้นจัดเป็นปีติ. กายิกสุขที่ได้มาเพราะความสงบระงับทางกาย, นี้จัดเป็นสุข.

โย ตตฺถ อวิกฺเขโป, อยํ สมาธิ. อิทํ ปญฺจงฺคิกํ ปฐมํ ฌานํ. กา[๓] เจตสิกา ปสฺสทฺธิ ? สวิตกฺกํ สวิจารํ วิโรธนํ, โย กิเลโส จ ปริทาโห, โส ปฐเม ฌาเน นิรุทฺโธ.

ความไม่ฟุ้งซ่านในสุขนั้น, นี้จัดเป็นสมาธิ. ปฐมฌานนี้มีองค์ ๕. ความสงบแห่งจิตเป็นอย่างไร ? คือ ความโกรธที่มีวิตกมีวิจาร และกิเลสเครื่องเร่าร้อนนั้นดับไปแล้วในปฐมฌาน.

ตถา ยา จ กิเลสปสฺสทฺธิ ยา จ วิตกฺกวิจารานํ ปสฺสทฺธิ, อุภเยปิ

ความสงบระงับกิเลส และความสงบระงับวิตกวิจาร ย่อมเกิดมี เมื่อได้

---

[๑] อิ. อาทิกา, โป. สี. อาทิโก.
[๒] โป. ยา ปียายมานสฺส ปาโมชฺเชน อิทํ กายิกํ สุขํ อานิตํ อนิยมีติ เปเมน, อิทํ ทุกขํ.
[๓] ฉ. ยา.

เอเต ธมฺเม ปสฺสทฺธายํ. ตตฺถ กายสฺส จิตฺตสฺส จ สุขํ สุขายนา, อิทํ ปีติสุขิโน ปสฺสทฺธิ.

สงบระงับ ธรรมทั้งสองเหล่านี้. ในข้อนั้น ความสุขทางกายและทางจิต จัดเป็นความสุข, นี้จัดเป็นความสงบระงับของผู้มีปีติสุข.

โยปิ เอโกทิภาโว จิตฺตสฺส เตน เอโกทิภาเวน ยํ จิตฺตสฺส อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ, อิทํ จตุตฺถํ ฌานงฺคํ. อิติ อชฺฌตฺตญฺจ สมฺปสาโท เจตโส จ เอโกทิภาโว ปีติ จ สุขญฺจ, อิทํ ทุติยํ ฌานํ จตุรงฺคิกํ.

ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้นก็ดี ความผ่องใสแห่งจิตในภายใน, โดยความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้นก็ดี, นี้จัดเป็นองค์ฌานที่ ๔. ความผ่องใสแห่งจิตในภายใน ๑ ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ นี้จัดเป็นทุติยฌานที่มีองค์ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

โย ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, เตน อธิมตฺเตน สุเขน ผริตฺวา สุขํ เจตสิกํ ยํ, โส ปีติวีตราโค เอวํ ตสฺส ปีติวีตราคตาย อุเปกฺขํ ปฏิลภติ. โส ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขํ ปฏิลภติ. สุขญฺจ ปฏิสํเวเทติ สติ จ สมฺมาปญฺญาย ปฏิลภติ, สเจ สติ เอกคฺคตา. อิทํ ปญฺจงฺคิกํ ตติยํ ฌานํ.

ผู้ใดมีกายสงบระงับ ย่อมได้เสวยสุขซึ่งเป็นเจตสิกสุข เพราะแผ่ไปด้วยสุขมีประมาณยิ่ง, เขาผู้ยังมีปีติ ปราศจากราคะ ย่อมกลับได้อุเบกขา เพราะเขายังมีปีติปราศจากราคะ, เป็นความจริง เขาย่อมกลับได้อุเบกขา เพราะมีปีติ และเพราะปราศจากราคะ และยังได้เสวยความสุขด้วย, อนึ่ง สติ (ของเขา) ย่อมกลับได้สัมมาปัญญาหากมีสติ เอกัคคตา. นี้จัดเป็นตติยฌานมีองค์ ๕.

ยํ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อยํ เอกคฺคตา. สา ปน ฌานภาคิยาปิ ปฐเม ฌาเน อตฺถิ, ตตฺถ ปน **สหสุขเวทนตาย** น สพฺเพ สพฺพํ

ข้อว่า จิตของผู้มีความสุข ย่อมตั้งมั่น นี้จัดเป็นเอกัคคตา. ก็เอกัคคตาที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับฌานนั้น มีอยู่ในปฐมฌานด้วย, แต่ในที่นั้น เพราะยังมี

ปาริปูรึ คจฺฉติ ยถา จตุตฺเถ ฌาเน. ตถา อุเปกฺขา ปริสุทฺธสติ อทุกฺขม-สุขเวทนา จิตฺเตกคฺคตา จ. อิทํ จตุตฺถํ ฌานํ.[๑]

สุขเวทนา เอกัคคตาจึงยังไม่ถึงความบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง เหมือนในจตุตถฌาน, อุเบกขา สติอันบริสุทธิ์ อทุกขมสุขเวทนา และจิตเตกัคคตาก็อย่างนั้น. นี้จัดเป็นจตุตถฌาน.

๙๒. ยถา สมาธิ ทสฺสยิตพฺพํ, ตถา ปญฺญินฺทฺริยํ ตํ จตูสุ อริยสจฺเจสุ ปสฺสิตพฺพํ. ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, สา ปชานนา จตุพฺพิธา อสุภโต ทุกฺขโต อนตฺตโต จ ยทารมฺมณํ, ตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ.

๙๒. บัณฑิตพึงเห็นปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ ดังที่ท่านแสดงสมาธิไว้นั้น. (ใน) ข้อว่าผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงนั้น, การรู้มี ๔ อย่าง คือ รู้โดยความเป็นอสุภะ ๑ รู้โดยความเป็นทุกข์ ๑ รู้โดยความเป็นอนัตตา ๑ รู้โดยความเป็นอารมณ์ ๑, นั้นจัดเป็นทุกขอริยสัจ.

ยํ ปชานนฺโต นิพฺพินฺทติ วิมุจฺจติ ตถา ยํ กามาสวสฺส ปหานํ ภวาสวสฺส ทิฏฺฐาสวสฺส อวิชฺชาสวสฺส, อยํ นิโรโธ. อปฺปหีนภูมิยํ อาสวสมุทโย. อิมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ยถา ปญฺญินฺทฺริยํ ปสฺสิตพฺพํ. ยถายํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ อยํ ทสฺสนภูมิ.

การละกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐา-สวะและอวิชชาสวะ ของผู้รู้แล้วเบื่อหน่ายหลุดพ้นไป, นี้จัดเป็นนิโรธ. อาสวะยังเกิดขึ้นได้ในภูมิที่ยังละไม่ได้. บัณฑิตพึงเห็นอริยสัจ ๔ เหล่านี้ เหมือนที่เห็นปัญญินทรีย์, ข้อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นทัสสนภูมิ.

---

๑ โป. ยํ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อยํ เอกคฺคตาย ปราวิธานภาคิยา, ปชเม ฌาเน อตฺถิ จิตฺเตกคฺคตา โน จกฺขุสฺส เวทนา สพฺพํ ปาริปูรึ คจฺฉติ. ยถา จตุตฺเถ ฌาเน, ตถา ยา อุเปกฺขา ปสฺสมฺภยํ สติสมฺปชญฺญํ จิตฺเตกคฺคตา จ, อิทํ จตุตฺถํ ฌานํ. ดูเทียบข้อความนี้กับข้อ ๗๑ ช่วงท้าย ๆ หน้า ๓๒๒ ของหนังสือเล่มนี้.

โสตาปตฺติผลญฺจ ยถาภูตํ ปชานนฺโต นิพฺพินฺทตีติ, อิทํ ตทฺฏฺฐานํ.[๑]

ข้อว่า ผู้รู้ชัดโสดาปัตติผลตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย, นี้จัดเป็นฐานแห่งทัสสนภูมินั้น.

กามราคพฺยาปาทํ สกทาคามิผลญฺจ ยํ นิพฺพินฺทติ วิรชฺชติ, อยํ ปฐมชฺฌานภาวนาภูมิ จ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อนาคามิผลญฺจ, ยํ วิมุตฺติ วิมุจฺจติ, อยํ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อรหตฺตญฺจ.

ข้อว่า ผู้รู้ชัดสกทาคามิผลที่ยังมีกามราคะและพยาบาท ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนัด, นี้จัดเป็นปฐมฌานภาวนาภูมิ และเป็นอนาคามิผลฝ่ายเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ. การหลุดพ้น กิริยาว่าหลุดพ้น, นี้จัดเป็นอรหัตฝ่ายปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา.

อิเม อวิปฺปฏิสารา จ วีริยินฺทฺริยญฺจ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา อวิปฺปฏิสารา ตญฺจ อุปริ ยาว สมาธิ, เอวํ เต จตฺตาริ ฌานานิ สมาธินฺทฺริยญฺจ ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ.

อวิปปฏิสาร วีริยินทรีย์ สัมมัปปธาน ๔ ตลอดถึงสมาธิซึ่งเป็นธรรมที่สูงไปกว่านั้น จัดเป็นอวิปปฏิสาร, ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดฌาน ๔ และสมาธินทรีย์ได้ตามความเป็นจริง ด้วยประการฉะนี้.

อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา สีลปาริปูริมุปาทาย จาคสํหิเตน จ นิพฺเพธิกานญฺจ นิมิตฺตานํ อนาวิลมนา,[๒] อิทํ สตินฺทฺริยํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.

สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ช่วยให้ใจไม่ขุ่นมัว ต่อนิมิตทั้งหลายที่แทงตลอดได้แล้ว เพราะอันเกิดขึ้นบริบูรณ์แห่งศีลและเพราะประกอบด้วยจาคะ, สตินทรีย์นี้จัดเป็นสติปัฏฐาน ๔.

---

๑ ฉ. ตนุกญฺจ.
๒ อิ. อวิลมนา.

ยํ ปุน อิมาย ธมฺมเทสนาย ตีสุ ฐาเนสุ ทิฏฺโฐคมนกินฺทฺริยํ กิเลส-ปหาเนน[๑] จ เสกฺขสีลํ, อิทํ สทฺธินฺทฺริยํ. จตฺตาริ จ โสตาปตฺติยงฺคานิ ผลานิ. สมาธินฺทฺริยานิ โสปนิยาหารีนิ สพฺพ-สุตฺเตสุ นิทฺทิสิตพฺพานิ.

เสกขศีลที่เกิดขึ้น เพราะละกิเลสในอินทรีย์ที่เข้าถึงทิฏฐิในฐานะ ๓ ตามธรรมเทศนานี้, นี้จัดเป็นสัทธินทรีย์ องค์แห่งโสดาบัน ๔ จัดเป็นผล. สมาธินทรีย์ที่เป็นไปพร้อมกับโสดาบันนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ในสูตรทั้งปวง.

ยํ ฌานํ ปฏิลภนํ วีริยคหิตํเยว ญาณํ ปฏิสฺสรโต, อยํ สุตมยี ปญฺญา. โย สมาธิ ปุพฺพาปรนิมิตฺตาภาโส อโนมคติตาย ยถากาโม, อยํ จินฺตามยี ปญฺญา, ยํ ตถาสมาหิโต[๒] ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ภาวนามยี ปญฺญา. อยํ สุตฺตนิทฺเทโส.

การกลับได้ฌาน ของผู้ระลึกถึงญาณที่ยึดไว้ได้ด้วยความเพียร, นี้จัดเป็นสุตมยปัญญา. สมาธิที่ส่องสว่างนิมิตทั้งก่อนและหลัง ชื่อว่าได้ตามที่ใคร่ เพราะไม่โน้มไปยังคติ, นี้จัดเป็นจินตา-มยปัญญา, ข้อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นอย่างนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นภาวนามยปัญญา. นี้จัดเป็นสุตตนิทเทส.

อิมํ สุตฺตํ นิพฺเพธภาคิยํ พุชฺฌการาธิกํ[๓] พุชฺฌิตพฺพํ. เยหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตํ ตํ พุชฺฌิสฺสนฺติ ตสฺส องฺคานิ พุชฺฌิสฺสนฺติ, เตน โพชฺฌงฺคา. ตถา อาทิโต ยาว สีลํ วตํ เจตนา กรณียา.

นิพเพธภาคิยสูตรนี้ควรยิ่งแก่การรู้ บัณฑิตพึงรู้. ธรรมที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นเหตุให้รู้ธรรมที่ประกอบด้วยองค์เครื่องตรัสรู้นั้น บัณฑิตพึงใส่ใจตั้งแต่ต้นไปจนถึงศีล วัตรและเจตนา.

---

[๑] โป. อิ. จตุตากิเลสปหาเนน.
[๒] อิ. ยถาสมาหิโต.
[๓] ฉ. พุชฺฌการธิกํ.

กิสฺส สีลานิ ปาริปูเรติ ?

อนุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส อนุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส จ อกุสลสฺส ปหานาย อนุปฺปนฺนสฺส กุสลสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส จ กุสลสฺส ภิยฺโยภาวาย. อิทํ วีริยํ ตสฺส ตสฺส พุชฺฌิตสฺส องฺคนฺติ. อยํ วีริยสมฺโพชฺฌงฺโค.

อิมินา วีริเยน เทฺว ธมฺมา อาทิโต อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชญฺจ. ยา ปุน ปีติ อวิปฺปฏิสารปจฺจยา ปาโมชฺชปจฺจยา, อยํ ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค.

ยํ ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, อยํ ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺโค.

เตน กายิกสุขมานิตํ ยํ สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อยํ สมาธิสมฺโพชฺฌงฺโค.

ยํ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค.[•]

ยา สีลมุปาทาย ปญฺจนฺนํ โพชฺฌงฺคานํ อุปาทายานุโลมตา

บุคคลบำเพ็ญศีลเพื่ออะไร ?

เพื่ออันไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ เพื่ออันละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ เพื่ออันเจริญยิ่งขึ้นไปแห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑. ความเพียรนี้ จัดเป็นองค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้นั้น ๆ. นี้จัดเป็นวีริยสัมโพชฌงค์.

ด้วยวิริยะนี้ ได้ธรรม ๒ ประการ คือ อวิปปฏิสารแต่ต้น ๑ ปราโมทย์ ๑. ปีติที่มีอวิปปฏิสารเป็นปัจจัย มีปราโมทย์เป็นปัจจัย, นี้จัดเป็นปีติสัมโพชฌงค์.

ข้อที่กายของผู้มีใจประกอบด้วยปีติย่อมสงบระงับ, นี้จัดเป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์.

ข้อที่จิตของผู้ได้กายิกสุข ย่อมตั้งมั่น, นี้จัดเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์.

ข้อที่ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์.

เพราะอาศัยศีล การประพฤติตามนิมิตที่คล้อยไปตามความเกิดขึ้น แห่ง

• ดูเทียบ องฺ.ทสก. ๒๔/๒๐๘/๓๓๖.

นิมิตฺตายนา ปีติภาคิยานญฺจ วิเสส-ภาคิยานญฺจ อปิลาปนตา สหคตา โหติ อนวมคฺโค, อยํ สติสมฺโพชฺฌงฺโค.

โพชฌงค์ ๕ จึงนับว่าไม่เลื่อนลอยประกอบพร้อม ไม่ใช่ทางต่ำลงสำหรับโพชฌงค์ที่เป็นส่วนแห่งปีติและเป็นส่วนแห่งคุณ, นี้จัดเป็นสติสัมโพชฌงค์.

ยํ ยถาภูตํ ปชานาติ, อจฺจารทฺธวีริยํ กโรติ. อุทฺธจฺจภูมีติ กตา อภิปตฺถิตํ เปเสติ. โกสชฺชาภูมีติ ครหิโต รหิเตหิ องฺเคหิ พุชฺฌติ ยํ จกฺขุสมถปถํ, สา อุเปกฺขาติ. เตน สา อุเปกฺขา ตสฺส โพชฺฌงฺคสฺส องฺคนฺติ กริตฺวา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโคติ วุจฺจเต. เอโส สุตฺตนิทฺเทโส.

ผู้รู้ชัดตามความเป็นจริง ย่อมทำความเพียรที่ยวดยิ่งได้. จัดเป็นอุทธัจจภูมิ (ภูมิแห่งความฟุ้งซ่าน) อุทธัจจภูมิที่กระทำแล้วย่อมส่งให้ถึงที่ปรารถนาได้. อุเบกขาคือทางแห่งความสงบของจักษุย่อมรู้ได้ด้วยองค์ที่เว้นจากข้อตำหนิที่ว่าเป็นโกสัชชภูมิ (ภูมิแห่งความเกียจคร้าน), เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงจัดเป็นองค์แห่งโพชฌงค์นั้น เพราะทำอธิบายดังนี้ ท่านจึงเรียกว่าอุเปกขาสัมโพชฌงค์. นี้จัดเป็นสุตตนิทเทส.

๙๓. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๙๓. ในข้อนั้น เทสนาหาระเป็นไฉน ?

คือ

อสฺมึ สุตฺเต จตฺตาริ อริยสจฺจานิ เทสิตานิ.

ท่านแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ในสูตรนี้.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ยาว วิมุตฺติ อิมิสฺสาย ปุจฺฉาย มินิ กิมตฺถสฺสมีติ เทฺว ปทานิ ปุจฺฉา, เทฺว

ในบทว่า **สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ยาว วิมุตฺติ อิมิสฺสาย ปุจฺฉาย มินิ กิมตฺถสฺสมิ** (คำถามมีว่า

ปทานิ วิสชฺชนานิ, ทฺวีหิ ปเทหิ เทฺว อภิญฺญํ ทฺวีหิ เจว ปเทหิ วิสชฺชนา กึ ปุจฺฉติ นิพฺพาธิกํ กายภูมึ กมฺมสฺส ? ตถา หิ ปติฏฺฐา จ อเสกฺเข ธมฺเม อุปฺปาเทติ.

อวิปปฏิสาร ย่อมมีแก่ผู้มีศีล ไปจนถึงวิมุตติเป็นผลเป็นอานิสงส์หรือ เพื่ออะไร) ๒ บทเป็นคำถาม ๒ บทเป็นคำตอบ, เกิดความรู้แจ้งได้ ๒ อย่าง เพราะ ๒ บท และจะแก้ได้ก็เพราะ ๒ บท ท่านถาม กายภูมิที่แทงตลอดกรรมไว้อย่างไร ? เป็นความจริง การตั้งมั่นได้อย่างนั้นย่อมยังอเสกขธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นได้.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

ในสูตรนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ? คือ

สีลวโต อวิปฺปฏิสาโร ภวติ กึ นิจฺฉนฺทสฺส จ วิราโค อตฺถิ, เอสา ยุตฺติ.

อวิปปฏิสารย่อมมีแก่ผู้มีศีล วิราคะย่อมมีแก่ผู้ปราศจากฉันทะหรือ, นี้จัดเป็นยุตติหาระ.

ตตฺถ กตมํ ปทฏฺฐานํ ?

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ? คือ

วีริยํ วีริยินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. สมาธิ สมาธินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. วีริยํ อโทสสฺส ปทฏฺฐานํ. สมาธิ อโลภสฺส ปทฏฺฐานํ. ปญฺญา อโมหสฺส ปทฏฺฐานํ, วีริยินฺทฺริยํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ ปทฏฺฐานํ, สมฺมาวาจาย สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺส. สมาธินฺทฺริยํ ติณฺณํ มคฺคงฺคานํ

วิริยะเป็นปทัฏฐาน แห่งวีริยินทรีย์. สมาธิเป็นปทัฏฐาน แห่งสมาธินทรีย์. ปัญญาเป็นปทัฏฐาน แห่งปัญญินทรีย์. วิริยะเป็นปทัฏฐานแห่งอโทสะ. สมาธิเป็นปทัฏฐานแห่งอโลภะ. ปัญญาเป็นปทัฏฐานแห่งอโมหะ. วีริยินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่งองค์มรรค ๓ อย่าง คือ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑, สมาธินทรีย์เป็นปทัฏฐานแห่ง

ปทฏฺฐานํ. สมฺมาสงฺกปฺปสฺส สมฺมาวายามสฺส[๑] สมฺมาสมาธิโน. ปญฺญินฺทฺริยํ ทฺวินฺนํ มคฺคงฺคานํ ปทฏฺฐานํ, สมฺมาสติยา สมฺมาทิฏฺฐิยา จ.

องค์มรรค ๓ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสมาธิ ๑. ปัญญินทรีย์เป็นปทัฏฐาน แห่งองค์มรรค ๒ อย่าง คือ สัมมาสติ ๑ สัมมาทิฏฐิ ๑.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สีลกฺขนฺเธ วุตฺเต สพฺเพ ตโย ขนฺธา วุตฺตา ภวนฺติ, สีเล เสสธมฺมานํ สีลํ เหตุ จ ปจฺจโย จ, เต สพฺเพ ธมฺมา วุตฺตา โหนฺติ. เอกโพธิปกฺขิเย ธมฺเม วุตฺเต สพฺเพ โพธิคมนียา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติ.[๒]

เมื่อกล่าวถึงสีลขันธ์ ขันธ์ ๓ทั้งหมดก็ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้ว, ในศีลที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ศีลเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแห่งธรรมที่เหลือ, ธรรมเหล่านั้นทั้งปวงย่อมเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว. เมื่อท่านกล่าวธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้เพียงข้อเดียว ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงการตรัสรู้ทั้งหมด ย่อมเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว.

ตตฺถ ปญฺญา อโมโห กุสลมูลํ, อโลโภ อโลโภเยว, อโทโส อโทโสเยว. อิเมหิ ตีหิ กุสลมูเลหิ เสกฺขภูมิยํ ฐิโต อเสกฺขมคฺคํ อุปฺปาเทติ. เสกฺขภูมิ สมฺปตฺติกมฺมธมฺเม อุปฺปาเทติ. สา จ สมฺมาวิมุตฺติ.

ในข้อนั้น ปัญญา จัดเป็นอโมหกุศลมูล, อโลภะ จัดเป็นอโลภกุศลมูล, อโทสะ จัดเป็นอโทสกุศลมูล, บุคคลผู้ดำรงอยู่ในเสกขภูมิ ย่อมยังอเสกขมรรคให้เกิดขึ้นได้ เพราะกุศลมูล ๓ ประการเหล่านี้. เสกขภูมิย่อมยังสัมปัตติกัมมธรรมให้เกิดขึ้นได้. ก็ข้อนั้น จัดเป็นสัมมาวิมุตติ.

---

[๑] โป. สมฺมาวาจาย.

[๒] โป. สีลเมว หิ เสโลปมตา ยถา เสโลสพฺพปจฺจตฺถิเกหิ อกรณีโย เอวํ ตํ จิตฺตํ สพฺพกิเลเสหิ น กมฺปตีติ, อยํ อโมโห. วิรตฺตํ รชนีเยสูติ อยํ อโลโภ, โกปเนยฺเย น กุปฺปตีติ อยํ อโทโส.

ยญฺจ วิมุตฺติรสญาณทสฺสนํ อิเม ทส อเสกฺขานํ อรหตฺตํ ธมฺมา. ตตฺถ อฏฺฐงฺคิเกน มคฺเคน จตุพฺพิธา ภาวนาปิ ลพฺภติ สีลภาวนา กายภาวนา จิตฺต-ภาวนา ปญฺญาภาวนา จ.

ธรรม ๑๐ ประการมีวิมุตติรสและญาณทัสสนะเป็นต้นเหล่านี้ จัดเป็นธรรมของพระอเสกขอรหันต์ทั้งหลาย. ในธรรมเหล่านั้น ว่าตามมรรคมีองค์ ๘ ย่อมได้ภาวนา ๔ อย่าง คือ สีลภาวนา ๑ กายภาวนา ๑ จิตตภาวนา ๑ ปัญญาภาวนา ๑.

ตตฺถ สมฺมากมฺมนฺเตน สมฺมา-อาชีเวน จ กาโย ภาวิโต. สมฺมาวาจาย สมฺมาวายาเมน จ สีลํ ภาวิตํ. สมฺมาสงฺกปฺเปน สมฺมาสมาธินา จ จิตฺตํ ภาวิตํ. สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสติยา จ ปญฺญา ภาวิตา. อิมาย จตุพฺพิธาย ภาวนาย เทฺว ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ. จิตฺตํ ภาวนาย สมโถ, ปญฺญา ภาวนาย วิปสฺสนา.

ในธรรมนั้น กายย่อมเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมากัมมันตะ และสัมมา-อาชีวะ. ศีลย่อมเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาวาจาและสัมมาวายามะ, จิตย่อมเป็นอันอบรมแล้ว ด้วยสัมมาสังกัปปะและสัมมาสมาธิ. ปัญญาย่อมเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสติ. ว่าตามภาวนา ๔ อย่างนี้ ธรรม ๒ อย่าง คือ จิต ๑ ปัญญา ๑ ย่อมถึงความบริบูรณ์ได้เพราะภาวนา. จิตเป็นสมถะได้เพราะภาวนา, ปัญญาเป็นวิปัสสนาได้เพราะภาวนา.

ตตฺถ ปญฺญา อวิชฺชาปหาเนน จิตฺตํ อุปกฺกิเลเสหิ อมิสฺสีกโรนฺติ, ปญฺญา ภาวนาย จิตฺตภาวนํเยว ปริปูเรติ. **เอวํ ยสฺส สุภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ.**

ในธรรม ๒ อย่างนั้น ปัญญาย่อมกระทำจิต ไม่ให้เจือด้วยอุปกิเลสทั้งหลายเพราะละอวิชชาได้, ปัญญาย่อมยังจิตตภาวนานั้นให้บริบูรณ์ได้ด้วยภาวนา. **จิตของผู้ได้อบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน** ด้วยประการฉะนี้.

อปิ จ โข ปน ตสฺส อายสฺมโต อพฺยาปาทธาตุ อธิมุตฺตา, น โส เปตํ สมาปนฺโน ตสฺส สงฺขาปหารํ เทติ, สงฺขาวิตกฺกิเต สรีเร ทุกฺขํ น เวทิยติ, อยํ สุตฺตตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่งแล ท่านผู้มีอายุนั้นน้อมไปหาอัพยาปาทธาตุ, (ขณะจะตาย) ยักษ์นั้นได้ประหารท่าน (พระสารีบุตร) เกินที่จะนับ, ทุกข์ไม่ได้ปรากฏในสรีระที่ยักษ์ตรึกนับนั้น, นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

๙๔. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๙๔. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ทส อเสกฺขา อรหตฺตธมฺมา เทสิตา อปฺปมาณา จ สมฺมา วิภาวนา.

ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงอเสกขอรหันตธรรมไว้ ๑๐ ประการ และชี้แจงอัปปมาทธรรมไว้โดยชอบ.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เสโลปมตา เย เย ธมฺมา เวทนียสุขทุกฺโขปคตา, เต สพฺเพ นิรูปิวานุปสฺสนฺตานํ วูปคตา, กายโต เวทยิตปริกฺขาโร อปฺปวตฺติโต ทุกฺขํ น เวทิยติ.

ธรรมทั้งหลาย ที่เปรียบด้วยศิลาเข้าถึงสุขและทุกข์ ตามที่ตนเสวยทั้งหมดสงบระงับไปแล้ว สำหรับท่านผู้พิจารณาเห็นความดับรูป ท่านผู้มีบริขารที่ยังต้องเสวยทางกายย่อมไม่ได้เสวยทุกข์ เพราะความไม่เป็นไป.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต ตํ[๑] **ทุกฺขเมสฺสตีติ.** ตีสุ ภาวนาสุ ทุกฺขํ นกฺขมติ จิตฺตํ จิตฺตภาวนาย จ นิโรธภาวนาย จ อานนฺตริกาสมาธิภาวนาย จ. อิติ **ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตนฺติ** สมาธิ ผลสฺส ปทฏฺฐานํ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตนฺติ[๒] จิตฺตานิ ภาวิตานิ ยถา ปฐมํ นิทฺทิฏฺฐานิ ปญฺญา สีลํ กาโย จิตฺตํ, สีลมฺปิ สุภาวิตํ กายิกเจตสิกญฺจ จิตฺตตฺตา นานุปกมฺปตีติ เวทนาปิ ตถา สญฺญาปิ สงฺขาราปิ กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ สุขมฺปิ นานุคจฺฉติ, อทุกฺขมสุขมฺปิ นาคตนฺติ.

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน** ได้แก่ ในภาวนา ๓ จิตที่อบรมแล้วด้วยจิตตภาวนา ๑ นิโรธภาวนา ๑ อานันตริกสมาธิภาวนา ๑ ย่อมไม่ควรซึ่งทุกข์. คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้** ได้แก่ สมาธิจัดเป็นปทัฏฐานแห่งผล ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้** ได้แก่ จิตย่อมเป็นอันอบรมแล้วดังที่แสดงไขไว้ก่อน คือ ปัญญา ศีล กาย และจิต, แม้ศีลที่อบรมดีแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะประสบทุกข์ทางกายและทางใจ แม้เวทนาสัญญาสังขารก็อย่างนั้น. ทุกข์จะถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน คือ แม้สุขก็ยังตามไปไม่ได้ แม้อทุกขมสุขก็ยังตามไปไม่ได้.

---

๑ โป. ม นํ.

๒ ขุ.อุ. ๒๕/๙๖/๑๓๓.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย. เย ทุกฺเขน อธิกา ภวิสฺสนฺติ, เต เอวรูปาหิ สมาปตฺตีหิ วิรหิสฺสนฺติ. อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. เย จ อปฺปสนฺนา, เต หิ ภวิสฺสนฺติ, ปสนฺนานญฺจ ปีติปาโมชฺชํ ภวิสฺสติ, อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า ท่านผู้มากด้วยความทุกข์จักอยู่ด้วยสมาบัติเช่นนี้. ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้ไม่เลื่อมใสจักมีอยู่, แต่สำหรับเหล่าชนผู้เลื่อมใสทั้งหลายจักมีปีติและปราโมทย์.

(ตตฺถ กตโม) อาวฏฺโฏ ?

(ในข้อนั้น) อาวัฏฏหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

นตฺถิ อาวฏฺฏนสฺส ภูมิ.

ภูมิแห่งอาวัฏฏหาระไม่มี.

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ทุวิโธ นิทฺเทโส ทุกฺขเหตุนิทฺเทโส จ ปฏิปกฺขนิทฺเทโส จ. โก โส ทุกฺขเหตุ, ยโต ทุกฺขํ อาคจฺฉติ. ปฏิปกฺเข วุตฺเต นิทฺเทโส

คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้, ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน** ได้แก่ นิทเทสมี ๒ อย่าง คือ นิทเทสในเหตุแห่งทุกข์ ๑ นิทเทสในฝ่ายตรงกันข้าม ๑. อะไรคือเหตุแห่งทุกข์ ? ได้แก่ ที่มา

จ, กุโต เอวรูปสฺส ทุกฺขํ อาคมิสฺสตีติ นิทฺทิฏฺฐํ.[๑]

แห่งทุกข์ (จัดเป็นเหตุแห่งทุกข์). สำหรับนิทเทสในฝ่ายตรงกันข้าม, ได้แก่ ทุกข์ที่ถูกแสดงไขไว้ดังนี้ว่า ทุกข์จักมาถึงผู้นั้นซึ่งมีรูปอย่างนี้แต่ที่ไหน.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย อวิปฺปฏิสาเรน ฉนฺทิกา, เต สีลปาริปูรึ ภวนฺติ ปาโมชฺชฉนฺทิกา อวิปฺปฏิสารีปาริปูรึ, อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย ฯเปฯ อยํ จตุพฺยูโห หาโร.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้มีความพอใจด้วยอวิปปฏิสาร ย่อมเป็นผู้ทำศีลให้บริบูรณ์ เป็นผู้พอใจด้วยปราโมทย์ เป็นผู้ทำอวิปปฏิสารให้บริบูรณ์, ฯลฯ นี้จัดเป็นจตุพยูหหาระ.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิทํ สุตฺตํ นิพฺเพธภาคิยํ, โย นิพฺเพโธ, อยํ นิโรโธ. เยน นิพฺพิชฺฌติ, โส มคฺโค. ยํ นิพฺพิชฺฌติ, ตํ ทุกฺขํ.

พระสูตรนี้จัดเป็นนิพเพธภาคิยสูตร, การตรัสรู้จัดเป็นนิโรธ. ธรรมเป็นเหตุตรัสรู้นั้นจัดเป็นมรรค. สิ่งที่ตรัสรู้นั้น

[๑] โป. ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ทุวิโธ นิทฺเทโส ทุกฺขเหตุนิทฺเทโส จ ปฏิปกฺขนิทฺเทโส จ. โก โส ทุกฺขเหตุ, ยโต ทุกฺขํ อาคจฺฉติ. ปฏิปกฺเข วุตฺเต เสสธมฺมานํ สีลํ เหตุ จ ปจฺจโย จ, เต สพฺเพ ธมฺมา วุตฺตา โหนฺติ. เอกโพธิปกฺขิเย ธมฺเม วุตฺเต สพฺเพ โพธคมนียา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติ.

ยํ นิพฺเพธคามินา มคฺเคน ปหียติ, สมุทโยยํ วุตฺโต.

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ วิภชฺชพฺยากรณียํ, ปรามสนฺตสฺส นตฺถิ อวิปฺปฏิสาโร ยาว โทสกตํ กาเยน วา วาจาย วา อกุสลํ อารภติ. กิญฺจิปิสฺส เอวํ โหติ สุกตเมตํ สุจริตเมตํ โน จสฺส เตน อวิปฺปฏิสาเรน ปาโมชฺชํ ชายติ ยาว วิมุตฺติ, ตสฺส สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ วิภชฺชพฺยากรณียํ, อยํ วิภตฺติหาโร.

ตตฺถ กตมา ปริวตฺตนา ?

อิเมหิ สตฺตหิ อุปนิสาสมฺปตฺตีหิ เอกาทส อุปนิสา วิภตฺติยํ ปชหานํ ปชหนฺติ, อยํ ปริวตฺตนา.

จัดเป็นทุกข์. สิ่งที่ละได้โดยมรรคที่ดำเนินไปสู่ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส, นี้ท่านเรียกว่าสมุทัย.

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **อวิปปฏิสารย่อมมี แก่ผู้มีศีล** นี้จัดเป็นวิภัชชพยากรณียะ คือมีวิภัชชพยากรณียะดังนี้, อวิปปฏิสารไปจนถึงสิ่งก่อโทษ ย่อมไม่มีแก่ผู้ลูบคลำ เขาย่อมเริ่มอกุศลทางกาย หรือทางวาจา. เขาย่อมมีความคิดเช่นนี้ได้บ้างว่า สิ่งนั้นเราทำดีแล้ว สิ่งนั้นเป็นสุจริตของเรา เพราะอวิปปฏิสารนั้น ปราโมทย์ไปจนถึงวิมุตติย่อมเกิดแก่เขา, อวิปปฏิสารย่อมมีแก่เขาผู้มีศีลนั้น, นี้จัดเป็นวิภัตติหาระ.

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เหตุ ๑๑ อย่าง ย่อมถึงการละไปในวิภัตติหาระ เพราะความถึงพร้อมแห่งเหตุ ๗ อย่างเหล่านี้, นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

ตตฺถ กตมา เววจนา ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิเมสํ อริยธมฺมานํ พลโพชฺฌงฺควิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนํ อิมานิ เววจนานิ.

เหล่านี้เป็นไวพจน์ แห่งพละ โพชฌงค์ วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ซึ่งเป็นอริยธรรมเหล่านี้.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระเป็นไฉน ?

คือ

สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ สีลกฺขนฺเธ เนกฺขมฺมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ, นิสชฺชปญฺญตฺติยา[๑] จ. เอวํ ทส องฺคานิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ องฺเคหิ ปญฺญตฺตานิ.

คำว่า **อวิปปฏิสารย่อมมีแก่ผู้มีศีล** นี้จัดเป็นบัญญัติในสีลขันธ์ โดยเป็นเนกขัมมบัญญัติ และโดยเป็นนิสัชชบัญญัติ, องค์ ๑๐ แต่ละองค์ ท่านบัญญัติไว้ด้วยองค์ ๒.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิทํ นิพฺเพธภาคิยสุตฺตํ ปญฺจสุ โอติณฺณํ. ยถา ยํ ปรมํ นิทฺทิฏฺฐํ เอวมินฺทฺริยาทิ, ขนฺธธาตุอายตเนสุ นิทฺทิสิตพฺพานิ.

นิพเพธภาคิยสูตรนี้ หยั่งลงในขันธ์ ๕. บัณฑิตพึงแสดงไข อินทรีย์ไว้ในขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย ดังอินทรีย์เป็นต้นที่ท่านแสดงไขไว้เป็นข้อต้น.

---

[๑] โป. นิสชฺชปญฺญตฺติ.

ตตฺถ กตโม โสธโน ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสาโรติ น ตาว สุทฺโธ อารมฺโภ, **อวิปฺปฏิสาริโน ปาโมชฺชนฺติ** น ตาว สุทฺโธ อารมฺโภ, ยานิ เอกาทส ปทานิ เทสิตานิ ยทา ตทา สุทฺโธ อารมฺโภ. อยํ โสธโน.

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ด้วยคำว่า **อวิปปฏิสารย่อมมีแก่ผู้มีศีล** โสธนะยังไม่ได้เริ่มอย่างดีก่อน, ด้วยคำว่า **ปราโมทย์ย่อมมีแก่ผู้ไม่มีวิปปฏิสาร** โสธนะก็ยังไม่ได้เริ่มอย่างดี, ต่อเมื่อท่านแสดงบท ๑๑ บทแล้ว โสธนะจึงเป็นอันเริ่มอย่างดี.นี้จัดเป็นโสธนหาระ.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน ?

สีลํ เวมตฺตตาย[๑] ปญฺญตฺตํ เอวํ ทส ปทานิ สพฺพานิ สีลกฺขนฺธสฺส อานิสํโส. เตสญฺจ[๒] ปฏิรูปเทสวาโส จ ปจฺจโย อตฺตสมฺมาปณิธานญฺจ เหตุ. สมาธิกฺขนฺธสฺส สุขํ เหตุ ปสฺสทฺธิ ปจฺจโย. เยน ฌานสหชาติ จ ฐานนฺติ ฌานงฺคา. อปโร ปริยาโย. กาเมสุ อาทีนวานุปสฺสนา สมาธิโน ปจฺจโย เนกฺขมฺเม อานิสํสทสฺสาวิตา เหตุ.

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ท่านบัญญัติศีลไว้โดยความต่างกัน บท ๑๐ บททั้งหมด จัดเป็นอานิสงส์แห่งสีลขันธ์, ท่านเหล่านั้นมีการอยู่ในถิ่นที่เหมาะเป็นปัจจัย, มีการตั้งตนไว้ชอบเป็นเหตุ. สำหรับสมาธิขันธ์มีสุขเป็นเหตุ. มีปัสสัทธิเป็นปัจจัย. ธรรมที่เกิดพร้อมกับฌาน และเป็นที่ตั้งแห่งฌานนั้น จัดเป็นองค์ฌาน, ปริยายอื่นอีก. การพิจารณาเห็นโทษในกามทั้งหลายจัดเป็นปัจจัยแห่งสมาธิ, การพิจารณาเห็นอานิสงส์ในเนกขัมมะ จัดเป็นเหตุ.

---

[๑] โป. สีลเวมตฺตตาย.

[๒] โป. เต จ.

ตตฺถ กตมา สมาโรปนา ?

ยํ วีริยินฺทฺริยํ, โส สีลกฺขนฺโธ. ยํ สีลํ, เต จตฺตาโร ธมฺมา ปธานา. ยํ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ, โส ปาฏิโมกฺขสํวโร.

๙๕. ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตนฺติ คาถา.[๑]

เสลูปมนฺติ[๒] อุปมา, ยถา เสโล วาเตน น กมฺปติ น อุณฺหน น สีเตน สงฺกมฺปติ. ยถา อเนกา อเจตนา,[๓] เต อุณฺหน มิลายนฺติ, สีเตน อวสุสฺสนฺติ, วาเตน ภชนฺติ. น เอวํ เสโล วิรตฺตํ รชนีเยสุ โทสนีเย น ทุสฺสตีติ การณํ โทสนีเย โทมนสฺสนฺตํ, น ทุฏฺเฐน วา กมฺปติ อุณฺหน วา, โส มิลายติ สีเตน วา อวสุสฺสติ, เอวํ จิตฺตํ ราเคน นานุสฺสติ สีเตน กมฺปตีติ. กึ การณํ, วิรตฺตํ รชนีเยสุ โทสนีเย น ทุสฺสติ. กึ การณํ โทสนีเย ปนสฺสนฺติ น ทุสฺสติ. อทุฏฺฐํ ตํ น

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

วีริยินทรีย์นั้นจัดเป็นสีลขันธ์. ศีลจัดเป็นปธานธรรม ๔. การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น จัดเป็นปาฏิโมกขสังวร.

๙๕. คาถาว่า **จิตของผู้ใดเปรียบด้วยภูเขาหิน** พึงทราบวินิจฉัยดังนี้.

คำว่า **เปรียบด้วยภูเขาหิน** นี้ เป็นอุปมา, ภูเขาหิน ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะลม ไม่สะเทือนเพราะความร้อนเพราะความหนาว ฉันใด, สภาวธรรมที่ไม่มีเจตนาเป็นอันมาก, ย่อมซีดไปเพราะความร้อน ย่อมเหี่ยวแห้งไปเพราะความหนาว แตกหักไปเพราะลมฉันใด, แต่ภูเขาหิน หาเป็นเช่นนั้นไม่, คำว่า จิตที่ไม่กำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ย่อมไม่ประทุษร้าย ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย. เพราะเหตุนั้น ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย จึงมีอารมณ์ซึ่งมี

---

[๑] ดูเทียบ ขุ.เถร. ๒๖/๒๙๓/๒๙๘.

[๒] โป. เสโลปมํ.

[๓] โป. อเจตนาภาโว.

โกปิสฺสนฺติ,[๑] เตน กุปฺปนีเย น กุปฺปติ, ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต[๒] เอวรูปสฺส ทุกฺขํ อาคมิสฺสตีติ นิทฺทิฏฺฐํ.

โทมนัสเป็นที่สุดเป็นเหตุ, เขาย่อมไม่หวั่นไหว เพราะถูกประทุษร้ายหรือเพราะความร้อน, แต่ย่อมซีดไปหรือเหี่ยวแห้งไปเพราะความหนาว ฉันใด, จิต ย่อมไม่เหี่ยวแห้งไปเพราะราคะ แต่หวั่นไหวเพราะความหนาว ฉันนั้น. อะไรเป็นเหตุ ? เพราะจิตที่ไม่กำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด, ย่อมไม่ประทุษร้าย ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย, อะไรเป็นเหตุ ? เพราะจิตของเขาย่อมไม่ประทุษร้ายในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย ดังนั้น เขาจึงชื่อว่าไม่ประทุษร้าย, ชนทั้งหลายย่อมไม่โกรธผู้ไม่ประทุษร้ายนั้น เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่โกรธ ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ, จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักมาถึงผู้นั้น ซึ่งมีรูปอย่างนี้ แต่ที่ไหน ? ท่านแสดงไขไว้แล้วดังนี้แล.

---

[๑] โป. โกสิสฺสนฺติ.

[๒] โป. ตํ ทุกฺขนิทฺเทโส จ กุโต.

(ตตฺถ กตมา) ปริวตฺตนา ?

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ยํ เจตสิกํ สุขํ อนุปาทิเสสายํ นตฺถิ โสปาทิเสสายํ อตฺถิ. ปุน เอวมาหํสุ ตํ ขณํ ตํ มุหุตฺตํ อุภยเมว อเวทยิตํ โสปาทิเสสํ ยญฺจ อนุปาทิเสสํ. ยญฺจ สุขมาปนฺนสฺส อนาวตฺติกนฺติ อยเมตฺถ วิเสโส ปริวตฺตนา.[๑]

คำว่า **ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน** ได้แก่ เจตสิกสุขย่อมไม่มี ในอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ แต่มีอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ. อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ว่า ในขณะนั้นครู่นั้น ในกรณีทั้ง ๒ ไม่มีการรับรู้อารมณ์ ทั้งในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุและอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ. ความสุขที่บุคคลได้รับ ไม่ได้เป็นภาวะที่แท้จริงความวิเสสนี้ ในข้อนั้นจัดเป็นปริวัตตนหาระ.

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ วา ภาวิตํ สุภาวิตํ อนุฎฺฐิตํ วตฺถุกตํ

คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้ว** ได้แก่ อบรมแล้ว อบรมดีแล้ว ตั้งมั่นแล้ว

---

๑ โป. กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ยํ เจตสิกํ สุขํ อนุปาทิเสสา อยํ นตฺถิ โสปาทิเสสา อยํ อตฺถิ. ปุน เอวมาหํสุ ตํ ขณํ ตํ มุหุตฺตํ อุภยเมว อเวทยิตํ โสปาทิเสสํ ยญฺจ อนุปาทิเสสํ ยญฺจ ตํ ขณํ ตํ มุหุตฺตํ อนุปาทิเสสํ ยญฺจ โสปาทิเสสํ จ อเวทยิตํ. สุขมาปนฺนสฺส อนาวตฺติกนฺติ อยเมตฺถ วิเสโส ปริวตฺตนา.

สุสมารทฺธํ. **จิตฺตนฺติ** มโน วิญฺญาณํ มนินฺทฺริยํ มโนวิญฺญาณธาตุ.

กระทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ปรารภดีแล้ว. คำว่า **จิต** ได้แก่ มโน วิญญาณ มนินทรีย์ มโนวิญญาณธาตุ.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตฺตํ มโน สงฺขารา วูปสมปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. สมาธิ อเสกฺขปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. ทุกฺขํ อุจฺฉินฺนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

จิต มโน สังขาร จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวูปสมบัญญัติ. สมาธิ จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอเสกขบัญญัติ. ทุกข์ จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอุจฉินนบัญญัติ.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตฺเต นิทฺทิฏฺเฐ ปญฺจกฺขนฺธา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ ขนฺเธสุ โอตรโณ, มโนวิญฺญาณธาตุยา นิทฺทิฏฺฐาย อฏฺฐารส ธาตุโย นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อยํ ธาตูสุ โอตรโณ. มนายตเน นิทฺทิฏฺเฐ สพฺพานิ อายตนานิ นิทฺทิฏฺฐานิ โหนฺติ. ตตฺถ มนายตนํ นามรูปสฺส ปทฏฺฐานํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ. ตถา ปฏิจฺจสมุปฺปาเท. อยํ โอตรโณ.

เมื่อท่านแสดงไขจิตไว้แล้ว ขันธ์ ๕ ก็เป็นอันแสดงไขไว้ด้วย, นี้จัดเป็นโอตรณะ ในขันธ์ทั้งหลาย, เมื่อท่านแสดงไขมโนวิญญาณธาตุไว้แล้ว ธาตุ ๑๘ อย่าง ก็ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้ด้วย, นี้จัดเป็นโอตรณะในธาตุทั้งหลาย. เมื่อท่านแสดงไขมนายตนะไว้แล้ว อายตนะก็ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้ทั้งหมด. ในธรรมเหล่านั้น มนายตนะเป็นปทัฏฐานแห่งนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี. ในปฏิจจสมุปบาทก็อย่างนั้น. นี้จัดเป็นโอตรณหาระ.

ตตฺถ กตโม โสธโน ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สุทฺโธเยว อารมฺโภ.

โสธนะเป็นอันเริ่มแล้วอย่างดี.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน ?

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ฉฬินฺทฺริยํ ภาวนา เอกตฺตายํ ปญฺญตฺตา.[๑] ฉฏฺฐิเตน กาโย เอกตฺตาย ปญฺญตฺโต.

ภาวนาในอินทรีย์ ๖ ท่านบัญญัติไว้โดยความเป็นเอกัตตบัญญัติ. ตามอินทรีย์ ๖ กายท่านบัญญัติไว้โดยความเอกัตตบัญญัติ.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตฺตสฺส ปุพฺพเหตุ สมุปฺปาทาย มนสิกาโร จ ตปฺโปณตา จ ยํ อสมาหิตภูมิยํ จ วิเสสธมฺมานํ อภาวิตตฺตา จิตฺตสตตํ คจฺฉติ, สเจ สมาธิโน สุขํ เหตุ อวิปฺปฏิสาโร ปจฺจโย, อยํ เหตุ อยํ ปจฺจโย ปริกฺขาโร.

เพราะอาศัยการเกิดขึ้น แห่งจิตเป็นบุพเหตุย่อมมีการใส่ใจ และมีการน้อมไปหาสิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ดำเนินไปตามความสืบเนื่องแห่งจิต ในภูมิที่ยังไม่ตั้งมั่น เพราะยังไม่ได้อบรมวิเสสธรรมทั้งหลาย, หากผู้มีสมาธิ จะมีสุขเป็นเหตุ มีอวิปปฏิสารเป็นปัจจัยไซร้, เหตุนี้และปัจจัยนี้ก็จัดเป็นปริกขารหาระได้.

---

[๑] โป. ปญฺญตฺติ.

ตตฺถ กตมา สมาโรปนา ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ยสฺเสวํ ภาวิตนฺติ ตสฺส ธมฺมา สมาโรปยิตพฺพา, กาโย สีลํ ปญฺญา. ภาวิตจิตฺตนฺติ อนภิรตํ อนปณตํ อเนกํ อนุตํ อนาปชฺชาสตฺตํ อยํ สมญฺญายตนา น ตสฺส เสกฺขสฺส สมฺมาสมาธิ, สพฺเพ อเสกฺขา ทส อรหนฺตธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ. อเสกฺขภาคิยานิ สุตฺตานิ.

คำว่า **จิตของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้** ธรรมทั้งหลายที่ควรยกขึ้นแก่ผู้นั้น, คือ กาย ศีล ปัญญา และจิตที่อบรมแล้ว ความที่จิตไม่ยินดียิ่ง ความที่จิตไม่โน้มไป ความที่จิตไม่คล้อยไปตามเป็นอันมาก ความที่จิตไม่ถึงความต่อเนื่อง จัดเป็นสมัญญายตนะไม่ใช่สัมมาสมาธิ สำหรับเสกขบุคคลนั้น, อเสกขอรหันตธรรม ๑๐ ประการทั้งหมดเป็นอันท่านแสดงไขไว้แล้ว. สูตรทั้งหลายเป็นอเสกขภาคิยสูตร.

๙๖. ยสฺส นูน ภนฺเต กายคตาสติ อภาวิตา, อยํ โส อญฺญตรํ สพฺรหฺมจาริํ[๑] อาสชฺช สมาปชฺช อปฺปฏินิสชฺช ชนปทจาริกํ ปกฺกเมยฺย, โส อายสฺมา อิมสฺมึ วิปฺปฏิชานาติ เทฺว ปชานิ ปฏิชานาติ จิตฺตภาวนายญฺจ ทิฏฺฐิปฺปปหานํ, กายภาวนายญฺจ ทิฏฺฐิปฺปหานํ,[๒] กายภาวนายญฺจ ตณฺหาปหานํ.

๙๖. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กายคตาสติ อันผู้ใดไม่เจริญแล้ว, ภิกษุนั้นกระทบเพื่อนสพรหมจารี รูปใดรูปหนึ่งไม่ขอโทษแล้ว พึงหลีกจาริกไปในชนบท, ท่านผู้นั้น ชื่อว่ารับรู้ผิดในธรรมวินัยนี้, ย่อมได้รับรู้การเสื่อม ๒ อย่าง คือ การละทิฏฐิในจิตตภาวนา และในกายภาวนา ๑, การละตัณหาในกายภาวนา ๑.

---

[๑] ม. สพฺรหฺมจารีนํ. องฺ.นวก. ๒๓/๒๑๕/๓๘๘.
[๒] โป. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ยํ ปฐมํ อุปมํ กโรติ. อสุจินาปิ สุจินาปิ ปฐวี เนว อฏฺฏิยติ น ชิคุจฺฉติ น ปีติปาโมชฺชํ ปฏิลภติ, เอวเมว หิ ปฐวีสเมน โส เจตสา อนุวเยน อปฺปเกน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน วิหรามีติ.

บัณฑิตกระทำอุปมาข้อแรกไว้ดังนี้ แผ่นดิน ย่อมไม่อึดอัด ไม่รังเกียจ ไม่ได้ปีติและปราโมทย์ เพราะของที่ไม่สะอาดก็ดี ที่สะอาดก็ดี ฉันใด เรานั้นเป็นผู้มีใจเสมอด้วยแผ่นดิน ไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาทสักน้อยหนึ่ง คล้อยไปตามอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน.

อิติ โส อายสฺมา กึ ปฏิชานาติ, กายภาวนาย สุขินฺทฺริยปหานํ ปฏิชานาติ, จิตฺตภาวนาย โสมนสฺสินฺทฺริยปหานํ ปฏิชานาติ.

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ท่านผู้มีอายุนั้น รับรู้อะไรหรือ รับรู้การละสุขินทรีย์ด้วยกายภาวนา, รับรู้การละโสมนัสสินทรีย์ด้วยจิตตภาวนา.

กายิกา เวทนา ราคานุสยมนุคตานํ สุขินฺทฺริยํ ปฏิกฺขิปติ.

กายิกเวทนา ปฏิเสธสุขินทรีย์สำหรับผู้คล้อยตามราคานุสัย.

น หิ เวทนากฺขนฺธํ ยา เจตสิกา สุขเวทนา ตตฺถ อยํ ปฏิลาภปจฺจยา อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ. โสตํ ปฏิกฺขิปติ, น หิ มโนสมฺผสฺสชํ เวทนํ.

จริงอยู่ ในสุขเวทนาเจตสิกที่ไม่ปฏิเสธเวทนาขันธ์นั้น สุขเวทนาเจตสิกนี้ย่อมเกิดเพราะการได้ปัจจัย ได้แก่ สุข โสมนัส. เวทนานั้นปฏิเสธโสตสัมผัสสชาเวทนาแต่ไม่ปฏิเสธมโนสัมผัสสชาเวทนา.

ตตฺถ จตูสุ มหาภูเตสุ รูปกฺขนฺธสฺส อนุสยปฏิฆปหานํ ภณติ. กาเม รูปญฺจ ตญฺจ อเสกฺขภูมิยํ. กาเย กายานุปสฺสนา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารญฺจ, พเลน จ อุสฺสาเหน จ สพฺพํ มนสิกตตฺตานํ ปหานํ เม'ตํ[๑]

ในข้อนั้น ในมหาภูตรูป ๔ ท่านกล่าวอ้างการละอนุสัย และปฏิฆะแห่งรูปขันธ์ คือ ในกามอันเป็นรูป ในภูมิแห่งพระอเสกขะ และในขณะที่พิจารณากายในกาย อันเป็นการอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม, นั้นคือการละภาวะที่ทำไว้ในใจ

๑ ฉ. เม'ทํ.

กตาลิกาย จ ปุริเสน จ มณฺฑนกชาติเกน จ, เอเตหิ อิมสฺส มาตาปิตุสมฺภูตํ ปจฺจเวกฺขณํ. โส กาเยน จ กายานุปสฺสนาย จ จิตฺเตน จ จิตฺตานุปสฺสนาย จ เทฺว ธมฺเม ธาเรติ กาเยน กิเลสวตฺถุํ จิตฺเตน จ จิตฺตสนฺนิสฺสยํ.[๑] จิตฺเตน สุภาวิเตน สตฺตนฺนํ จ สมาปตฺตีนํ วิหริตุํ ปฏิชานาติ.

ทั้งปวงโดยกำลัง และโดยความอุตสาหะ. คล้ายกับภาชนะมันข้น และบุรุษผู้ชอบประดับตกแต่ง, การพิจารณากายนี้ ซึ่งมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด ด้วยกายและด้วยการตามเห็นกาย ด้วยจิตและด้วยการตามเห็นจิต เขาย่อมทรงจำธรรม ๒ ประการ คือ ด้วยกายอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส ๑ ด้วยจิตอันเป็นที่อาศัยแห่งจิต ๑. ด้วยจิตที่อบรมดีแล้ว เขาผู้มีจิตอบรมดีแล้วย่อมรู้เฉพาะ เพื่ออยู่เป็นสุขในสมาบัติ ๗.

คหปติปุตฺโตปมตาย[๒] จ. ยถา คหปติปุตฺตสฺส นานารงฺคานํ วตฺถกรณฺฑโก ปุณฺโณ ภเวยฺย, โส ยํ ยเทว วตฺถยุคํ ปุพฺพณฺหสมเย อากงฺขติ, ปุพฺพณฺหสมเย นิพฺพาเปติ, เอวํ มชฺฌนฺหิกสมเย, สายณฺหสมเย, เอวเมว โส อายสฺมา จิตฺตสฺส สุภาวิตตฺตา ยถารูเปน วิหาเรน อากงฺขติ ปุพฺพณฺหสมยํ วิหริตุํ, ตถารูเปน[๓] ปุพฺพณฺหสมยํ วิหรติ. มชฺฌนฺหิกสมเย สายณฺหสมเย.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบข้ออุปมาแห่งบุตรคหบดีดังนี้. บุตรคหบดีมีหีบผ้าหลากหลายเพียบพร้อม เขาต้องการคู่แห่งผ้าใด ๆ ในตอนเช้า ก็ยังความหวังในตอนเช้าให้ดับได้, ในตอนเที่ยง ในตอนเย็นก็อย่างนั้น ฉันใด, ท่านผู้มีอายุนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะได้อบรมจิตไว้ดีแล้ว หวังเพื่อจะอยู่ในตอนเช้าด้วยธรรมเครื่องอยู่เช่นไร ก็อยู่ในตอนเช้าด้วยธรรมเครื่องอยู่เช่นนั้นได้, ในตอนเที่ยง ในตอนเย็นก็อย่างนั้น.

---

[๑] โป. กายกิเลสวตฺถุํ จิตฺเตน จ จิตฺตสนฺนิสฺสเย.
[๒] ดูเทียบ สํ.มหา. ๑๙/๓๘๗/๑๐๓.
[๓] อิ. ม. ยถารูเปน.

[๑]เตเนเวส อายสฺมตา อิมาย อุปมาย ภาสิตา ปญฺจวิธา อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนา.

ภาวิตจิตฺเตน เตน โส อายสฺมา อิทํ อฏฺฐวิธํ ภาวนํ ปฏิชานาติ จตูสุ มหาภูเตสุ กายภาวนํ อุสภจณฺฑาลปุริสเมทกถลิกาสุ จิตฺตภาวนํ, อิมาหิ ภาวนาหิ. ตาย ภาวนาย จ สมถปาริปูริมนุเตหิ, อิเมหิ จตูหิ ปญฺญาปาริปูริมนุเตหิ.

เพราะเหตุนั้น ด้วยอุปมานี้ เป็นอันท่านผู้มีอายุนั้น ได้กล่าวถึงอินทริยภาวนาอันยอดเยี่ยม ๕ ประการไว้แล้ว.

ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น มีจิตอบรมแล้ว ย่อมทราบชัดภาวนา ๘ ประการ คือ กายภาวนาในมหาภูตรูป ๔ จิตตภาวนา ในเพราะโคอุสภะ เด็กจัณฑาล บุรุษผู้ชอบแต่งตัว และถาดมันข้น, ตามภาวนาเหล่านี้. ท่านผู้มีอายุนั้น จัดว่ามีตนถึงฝั่งแห่งสมถะเพราะภาวนานั้น, จัดว่ามีตนถึงฝั่งแห่งปัญญา เพราะเหตุ ๔ ประการเหล่านี้.

๙๗. กถํ ปฏิกูเลสุ[๒] ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? กาโย ปกติยา ปฏิกูโล[๓] กาเย อุทฺธุมาตกสญฺญา, สงฺขิตฺเตน นว สญฺญา อิเม ปฏิกูลา ธมฺมา, เจโส อายสฺมา ปฏิกูลโต อชิคุจฺฉิโต กายคตาสติยา ภาวนานุโยคมนุยุตฺโต วิหรติ, น หิ ตสฺส ชิคุจฺฉปฺปหาย จิตฺตํ ปฏิกูลติ.

๙๗. ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล (ความสำคัญว่าไม่สกปรก) ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของปฏิกูล(สกปรก)อยู่ อย่างไร ? คือ ตามปกติ กายเป็นของปฏิกูล ท่านเป็นผู้มีสัญญาว่าพองขึ้นในกาย, โดยย่อสัญญา ๙ ประการเหล่านี้ จัดเป็นปฏิกูลธรรม, ก็พระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น ชื่อว่า

---

[๑] โป. เตน เวส อายสฺมตา อุปมาย เม อาสิตาย ปชวี วา อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนา ภาวิตจิตฺเตน. เตน โส อายสฺมา อิทํ อฏฺฐวิธํ ภาวนํ ปฏิชานาติ จตูสุ มหาภูเตสุ, กายภาวนํ อุปกจณฺฑาลํ ปุริสเมตกํ ภวตลากาสุ จิตฺตภาวนํ, อิมาหิ ภาวนาหิ ตาย ภาวนาย จ สมถา ปาริปูริมนุเตหิ. อิเมหิ จตูหิ ปญฺญาปาริปูริมนุเตหิ.

[๒] โป. กถํ อุปกจณฺฑาลํ ปฏิกูเลสุ.

[๓] โป. อปฺปฏิกูลํ.

เป็นผู้ตามประกอบภาวนาอยู่ ด้วยกายคตาสติ เพราะไม่รังเกียจสิ่งที่เป็นปฏิกูล, จิตของท่านจึงไม่รังเกียจ เพราะละข้อน่ารังเกียจแห่งกายนั้นได้.

กถํ อปฺปฏิกูเลสุ ธมฺเมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรตีติ? กาโย สพฺพโลกสฺส อปฺปฏิกูโล ตํ โส อายสฺมา อสุภสญฺญาย วิหรติ เอวํ อปฺปฏิกูเลสุ ธมฺเมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ อย่างไร? กายแห่งสัตวโลกทั้งปวงเป็นของไม่ปฏิกูล ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น ย่อมอยู่ด้วยอสุภสัญญา(ความสำคัญว่าไม่สวยงาม) จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรตีติ? อปิ สพฺโพยํ โลกสฺส ยมิทํ มุณฺโฑ ปตฺตปาณี กุเลสุ ปิณฺฑาย วิจรติ. เตน จ โส อายสฺมา กาเยน สุวณฺณทุพฺพณฺเณน อปฺปฏิกูลสญฺญี จิตฺเตน จ นิพฺพิทาสหคเตน อปฺปฏิกูลสญฺญี, เอวํ ปฏิกูเลสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ อย่างไร? คือ ตามอาการที่ปรากฏต่อชาวโลกทั้งหมดนี้ คือ สมณะโล้นอุ้มบาตร เที่ยวบิณฑบาตไปตามตระกูล. ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้นเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลอยู่ด้วยกาย ทั้งที่มีวรรณะดีหรือทราม ด้วยจิตที่ประกอบพร้อมด้วยนิพพิทา, จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? ปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ สุภสญฺญิโน อิตฺถิรูเป ปฏิกูเลสุ จ ชิคุจฺฉิโน วินีลกวิปุพฺพเก ตตฺถ โส อายสฺมา ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของปฏิกูลอยู่ อย่างไร ? คือ ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้นเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลอยู่ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของปฏิกูล คือ ในรูปสตรีที่เป็นของปฏิกูลสำหรับผู้มีสุภสัญญา (ความสำคัญว่าสวยงาม) ที่เป็นของเขียวคล้ำมีน้ำเหลืองเยิ้มสำหรับผู้มีความสำคัญว่าน่ารังเกียจ.

กถํ ปฏิกูเลสุ ธมฺเมสุ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน จ ? อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ สุภสญฺญิโน อิตฺถิรูเป ปฏิกูเลสุ จ ชิคุจฺฉิโน วินีลกวิปุพฺพเก ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา เนตํ มม เนโสหมสฺมิ เนโส เม อตฺตาติ วิหรติ, เอวํ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เว้นสิ่งที่เป็นของปฏิกูลและสิ่งที่เป็นของไม่ปฏิกูลทั้งสองนั้น ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของปฏิกูล เป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ อย่างไร ? คือ ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้นเว้นสิ่งที่เป็นของปฏิกูลและสิ่งที่เป็นของไม่ปฏิกูลทั้งสองนั้นในธรรมทั้งหลายที่เป็นของไม่ปฏิกูล คือ ในรูปสตรีที่เป็นของปฏิกูล สำหรับผู้มีสุภสัญญา และที่เป็นของเขียวคล้ำมีน้ำเหลืองเยิ้ม สำหรับผู้มีความสำคัญว่าน่ารังเกียจ อยู่ด้วยความสำคัญว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา, จึงชื่อว่าเป็นผู้เว้นสิ่งที่เป็นของปฏิกูล และสิ่งที่เป็นของไม่ปฏิกูลทั้ง ๒ นั้น วางเฉยมีสติสัมปชัญญะอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

อปโร ปริยาโย. เตธาตุโก โลกสนฺนิวาโส สพฺพพาลปุถุชฺชนานํ อปฺปฏิกูลสญฺญา. ตตฺถ จ อายสฺมา สาริปุตฺโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. เอวํ อปฺปฏิกูเลสุ ธมฺเมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ปริยายอื่นอีก. โลกสันนิวาสอันมีธาตุ ๓ ไม่เป็นปฏิกูลสัญญา สำหรับพาลปุถุชนทั้งปวง. แต่ในโลกสันนิวาสนั้น ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น เป็นผู้เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลอยู่. ท่านชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นปฏิกูลในธรรมทั้งหลายที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ ปฏิกูเลสุ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? ปฏิกูลสญฺญิโน สพฺพเสกฺขา อิธ กา เตธาตุเก สพฺพโลเก. ตตฺถ กตโม ภูมิปฺปตฺโต สมาธิผเล สจฺฉิกโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? กึ การณํ ? น หิ ตํ อตฺถิ ยสฺส โลกสฺส ปหานาย ปฏิกูลสญฺญี อุปฺปาเทยฺย.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของปฏิกูลอยู่อย่างไร ? คือ ในข้อนี้ พระเสกขะทั้งปวงเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลอยู่ในโลกทั้งปวงที่มีธาตุ ๓ อยู่อย่างไร ? ในข้อนั้น ท่านผู้ถึงภูมิกระทำให้แจ้งในสมาธิผล เป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ เป็นไฉน ? อะไรเป็นเหตุ ? จริงอยู่ สำหรับท่านผู้นั้น ย่อมไม่มีเหตุ เพื่อจะละโลกแล้วเกิดปฏิกูลสัญญาขึ้นได้.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? เตธาตุเก โลกสนฺนิวาเส ยาว กามโลกภูมตา[๑] หิ

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูล ทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่

---

[๑] โป. กามโลกภูมิตาหิ, อิ. กามโลกภูมิกาหิ.

ราคานํ วีตราคานํ ปฏิกูลสมตา รูปา-รูปธาตุํ อปฺปฏิกูลสมตา. ตตฺถ จ อายสฺมา สาริปุตฺโต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ, เอวํ ปฏิกูเลสุ จ อปฏิปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

อย่างไร ? คือ ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลอยู่ในโลกสันนิวาสที่มีธาตุ ๓ กระทั่งในกามโลกภูมิ ในความที่บุคคลผู้มีความกำหนัด และผู้ปราศจากความกำหนัดก็มีความปฏิกูลเสมอกัน ในความที่รูปธาตุและอรูปธาตุก็มีความไม่ปฏิกูลเสมอกัน, จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูล ทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? ยงฺกิญฺจิ ปรโต ทุรุตฺตานํ ทุราคตานํ วจนปถานํ ตํ วจนํ อปฺปฏิกูลํ ยาวตา วาจโส อปฺปฏิรูปา ตถา ชนสฺส อปฺปฏิกูลสญฺญา. ตตฺถ อายสฺมา สาริปุตฺโต อภิญฺญาย สจฺฉิกโต อปฺปฏิ-กูลสญฺญี วิหรติ, เอวํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่อย่างไร? คือ เพราะได้กระทำให้แจ้งแล้วด้วยอภิญญา ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลอยู่ ในถ้อยคำอันหยาบช้าซึ่งเป็นของไม่ปฏิกูล ไปจนกระทั่งถ้อยคำที่ไม่เหมาะสม เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ของผองชน, จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลในธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

๙๘. กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน. ยญฺจ เนสํ สมนุปสฺสติ เย ธมฺมา ทุจฺจริตา, เต ธมฺมา อปฺปฏิกูลา?[๑] ตตฺถ อายสฺมา สาริปุตฺโต อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ เย ธมฺมา ทุจฺจริตา, เต ธมฺมา อนิฏฺฐวิปากา. เย ธมฺมา สุจริตา, เต อาจยคามิโน. โส จ สุจริตํ อาจยคามินึ[๒] กริตฺวา ทุจฺจริตํ อนิฏฺฐวิปากํ กริตฺวา ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ.

๙๘. ท่านพระสารีบุตรนั้น เว้นสิ่งที่เป็นของปฏิกูล และสิ่งที่เป็นของไม่ปฏิกูลทั้ง ๒ ในธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ อย่างไร? คือ ในข้อที่เขาพิจารณาเห็นกันว่าทุจริตธรรมเป็นของไม่ปฏิกูลนั้น, ท่านพระสารีบุตรย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ทุจริตธรรมทั้งหมดมีวิบากไม่น่าปรารถนา. สุจริตธรรมเป็นธรรมเป็นไปเพื่อสั่งสมกิเลส. ท่านจึงเว้นการกระทำทั้ง ๒ คือ การกระทำสุจริตธรรมที่เป็นไปเพื่อสั่งสมกิเลส กระทำทุจริตธรรมซึ่งมีวิบากไม่น่าปรารถนา เป็นผู้วางเฉยอยู่.

อถ ปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ปฏิกูลสญฺญี[๓] วิหรติ. ตณฺหา ปฏิกูลธมฺมา. กึ การณํ? ตณฺหาวเสน หิ สตฺตา ทฺวีหิ ธมฺเมหิ สตฺตา, กพฬีการเร อาหาเร รสตณฺหาย สตฺตา, ผสฺเส สุขสญฺญาย สตฺตา. ตตฺถายสฺมา สาริปุตฺโต กพฬีการเร จ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ, ผสฺเส

เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูล ทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่. ตัณหาเป็นปฏิกูลธรรม. เพราะเหตุอะไร? จริงอยู่ เพราะตัณหา สัตว์ทั้งหลายชื่อว่าเป็นผู้ข้องเพราะธรรม ๒ ประการ คือ ชื่อว่าเป็นผู้ข้อง เพราะรสตัณหาในกพฬิงการาหาร

---

๑ อิ. อปฺปฏิกูลตา.
๒ องฺ.ทสก. ๒๔/๑๔๒/๒๖๐ - ๒๖๑.
๓ ดูเทียบ สํ.มหา. ๑๙/๕๙๗/๑๖๔.

จ ทุกฺขสญฺญี วิหรติ, เอวํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ชื่อว่าเป็นผู้ข้อง เพราะสุขสัญญา(มีความสำคัญว่าเป็นสุข)ในผัสสะ. ในข้อนั้น ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในกพฬิงการาหาร และเป็นผู้มีทุกขสัญญา(ความสำคัญว่าเป็นทุกข์)ในผัสสะอยู่, จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลในธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? ตณฺหากฺขยํ อนุตฺตรํ นิพฺพานํ ตตฺถ[๑] พาลปุถุชฺชนานํ ปฏิกูลสญฺญา ปหตสญฺญา จ. ตตฺถายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส อปฺปฏิกูลสญฺญา อพฺยาปาทสญฺญา จ สามํ ปญฺญาย ปสฺสิตฺวา เอวํ ปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ อย่างไร ? ความสิ้นตัณหา จัดเป็นพระนิพพานอันยอดเยี่ยม ในนิพพานนั้น สำหรับพาลปุถุชนทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล และเป็นผู้มีความสำคัญว่าถูกกำจัด. ในพระนิพพานนั้น สำหรับท่านพระสารีบุตร ย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล และมีความสำคัญว่าไม่พยาบาท เห็นแจ้งด้วยปัญญาเองแล้ว เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นของปฏิกูลอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้.

---

[๑] โป. ตถา.

กถํ ปฏิกูเลสุ จ อปฺปฏิกูเลสุ จ ธมฺเมสุ อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ? ตตฺถ[๑] จ นิพฺพาเน ปฏิกูลสญฺญิโน ยเส[๒] จ กิตฺตีนิ จ อปฺปฏิกูลสญฺญิโน ? ตตฺถายสฺมา สาริปุตฺโต อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ สมฺมาปญฺญาย ปฏิชานนฺโต ปฏิกูลญฺจ อปฺปฏิกูลญฺจ ธมฺมํ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นของปฏิกูลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกูลอยู่อย่างไร ? ก็ในข้อนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูลในนิพพาน และเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูลในยศและชื่อเสียง. ในข้อนั้น ท่านพระสารีบุตรรู้ชัดอยู่ซึ่งความพอใจ โทษ และการสลัดออกตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญา ย่อมเป็นผู้เว้นธรรม คือความเป็นของปฏิกูลและความเป็นของไม่ปฏิกูลทั้ง ๒ แล้ว เป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่.

กถํ ปฏิกูลํ อปฺปฏิกูลญฺจ ธมฺมํ ตทุภยํ อภินิวชฺชยิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ, สโต จ สมฺปชาโน จ ? ยญฺจ สมนุปสฺสติ อนุนโย อปฺปฏิกูโล ธมฺโม ปฏิโฆ จ ปฏิกูโล ธมฺโม. ตตฺถายสฺมา สาริปุตฺโต อนุนยปฏิฆปฺปหีนตฺตา[๓] อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน จ. ยญฺจสฺส สมนุปสฺสติ อยํ ปญฺจวิธา

ท่านพระสารีบุตรนั้น เว้นธรรมคือความเป็นของปฏิกูลและความเป็นของไม่ปฏิกูลทั้ง ๒ แล้ว เป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ อย่างไร? จริงอยู่ สัตว์ย่อมพิจารณาเห็นว่า ความยินดีจัดเป็นอัปปฏิกูลธรรม. และความยินร้ายจัดเป็นปฏิกูลธรรม. ในข้อนั้น เพราะละความยินดี และความยินร้ายได้แล้ว ท่านพระ

---

๑ โป. ตติเย.
๒ โป. ยเสน.
๓ โป. อนุนยสฺส ปฏิฆปฺปหีนตฺตา.

อนุตฺตรา อินฺทฺริยภาวนา.[๑] อยํ สุตฺตนิทฺเทโส.

สารีบุตรผู้มีอายุจึงเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่. ซึ่งท่านย่อมพิจารณาเห็นว่า นี้จัดเป็นอินทริยภาวนาอันยอดเยี่ยม ๕ ประการ. นี้จัดเป็นสุตตนิทเทส.

๙๙. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร ?

๙๙. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต กึ เทสิตพฺพํ, ตตฺถ วุจฺจเต. อิมมฺหิ สุตฺเต ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาโร เทสิโต, ตถา วิมุตฺตํ จิตฺตํ ปจฺจเวกฺขณา จ[๒] อธิปญฺญาธมฺมํ เทสิตํ.

ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงสิ่งที่พึงแสดงไว้ในพระสูตรนี้ดังนี้. ในพระสูตรนี้ท่านแสดงทิฏฐธัมมสุขวิหารธรรมไว้แล้ว ทั้งยังแสดงจิตที่หลุดพ้นปัจจเวกขณธรรมและอธิปัญญาธรรมไว้แล้ว.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เย กาเย กายานุปสฺสิโน วิหรนฺติ, เตสํ จิตฺตํ อนุนยปฺปฏิเฆน น วิหรติ อนุนยปฺปฏิเฆ น[๓] จาภิรมมานสฺส จิตฺตํ สมคฺคตํ ภวิสฺสตีติ ภาวนาย พลเมตํ. อยํ วิจโย หาโร.

จิตของท่านผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ย่อมไม่อยู่ด้วยความยินดี หรือความยินร้าย แต่จิตของท่านผู้ไม่ยินดียิ่งด้วยความยินดี หรือความยินร้าย จัดเป็นจิตที่พร้อมเพรียงกัน ดังนั้น ข้อนี้จึง

---

[๑] ข้อความนี้ให้ดูเทียบ หน้า ๔๔๐ (เหนือข้อ ๙๗) ของหนังสือเล่มนี้.

[๒] อิ. ว.

[๓] โป. อนุนยปฺปฏิเฆน.

จัดเป็นกำลังแห่งภาวนา. นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ตตฺถ กตโม ยุตฺติ หาโร ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ? คือ

กายภาวนาย จ จิตฺตภาวนาย จ น กิญฺจิ สพฺรหฺมจารี[๑] อติมญฺญิสฺสตีติ อตฺถิ เอสา ยุตฺติ. อยํ ยุตฺติหาโร.

มีข้อยุตินี้อยู่ว่า ท่านผู้นี้จะไม่ดูหมิ่นเพื่อนสพรหมจารีไหน ๆ ด้วยกายภาวนา และจิตตภาวนา. นี้จัดเป็นยุตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร ?

ในข้อนั้นปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ? คือ

กายภาวนาย ปฐมสฺส สติอุปฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. ยา ปฐวีสมจิตฺตตา, สา อนิจฺจานุปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ.

สติเป็นปทัฏฐาน แห่งการเกิดขึ้นข้อแรกแห่งกายภาวนา. ความที่จิตเสมอด้วยแผ่นดิน, เป็นปทัฏฐานแห่งอนิจจานุปัสสนา.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ? คือ

ยํ ปฐวีสเมน เจตสา วิหรติ อตฺตานุปสฺสี ปฐวีสเมน คิหี วิหรติ. โก อตฺโถ **ปฐวีสเมนา**ติ ? ยถา เย จ เสโลปมตาย อกมฺมยุตฺตา เอวเมว ปฐวีสโม อยํ หิริยตาย. อยํ ลกฺขโณ.

ในคำว่า ท่านผู้พิจารณาเห็นตนมีจิตเสมอด้วยแผ่นดินอยู่ และคฤหัสถ์ผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดินอยู่ (นี้). คำว่า **เสมอด้วยแผ่นดิน** มีอธิบายอย่างไร ? เพราะตนมีความละอาย ท่านพระสารีบุตรนี้จึงชื่อว่าเป็นผู้มีจิตเสมอด้วย

[๑] โป. สพฺรหฺมจารี.

แผ่นดิน เหมือนเหล่าชนชื่อว่าเป็นผู้ไม่ควรแก่การงาน เพราะเป็นผู้เปรียบดังภูเขาหิน ฉะนั้น. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิมมฺหิ พฺยากรเณ โก ตสฺส อายสฺมโต อธิปฺปาโย ? เย เกจิ อรหนฺตา อินฺทฺริยภาวนํ อากงฺขิยนฺติ, เต ปฐวีสมตํ อุปฺปาทยิสฺสนฺตีติ. อยํ อธิปฺปาโย.

ในการพยากรณ์นี้ ท่านพระสารีบุตรนั้นมีความประสงค์อย่างไร ? ในการพยากรณ์นี้ ท่านผู้มีอายุนั้นมีความประสงค์ดังนี้ว่า เหล่าพระอรหันต์ที่มุ่งหวังอินทริยภาวนา จักยังความที่ตนเป็นผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดินให้เกิดขึ้นได้.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ? คือ

นตฺถิ อาวฏฺฏสฺส ภูมิ.

ภูมิแห่งอาวัฏฏหาระไม่มี.

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ? คือ

โย กายานุปสฺสี วิหรติ, โส ปฐวีสมจิตฺตตํ ปฏิลภิสฺสตีติ น เอกํเสน. กึ การณํ ? เย ขณฺฑกาทิฉินฺนกาทิโน,[๑] น เต ปฐวีสมจิตฺตตํ ปฏิลภนฺติ ?

ไม่พึงเห็นโดยส่วนเดียวว่า ท่านผู้พิจารณาเห็นกายอยู่จักได้ความที่ตนเป็นผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน. เพราะเหตุไร ? เพราะเหล่าท่านผู้มีปกติแยกส่วนให้เป็น

---

[๑] อิ. ฉินฺนกาทิกมฺมการิโน.

ท่อนเป็นต้น ย่อมไม่ได้ซึ่งความเป็นผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน.

สพฺพา กายคตาสติ เสกฺขภาวนาย นิพฺพานํ, ผลํ. อยํ วิภตฺติ.

กายคตาสติทั้งหมด เป็นนิพพาน คือ เป็นผลแห่งการอบรม เพื่อเป็นพระเสกขบุคคล. นี้จัดเป็นวิภัตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร ? [๑]

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน?

คือ

เย กายานุปสฺสิโน วิหริสฺสนฺติ, เตสํเยว กายปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺย อาสวา วิฆาตปริฬาหา. อยํ ปริวตฺตโน หาโร.

สำหรับเหล่าพระเสกขบุคคลผู้พิจารณาเห็นกายอยู่, เพราะกายเป็นปัจจัย อาสวะคือความขัดเคืองและความเร่าร้อนพึงเกิดขึ้นได้. นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สตฺเตสุ ปญฺจกฺขนฺธา[๒] อวติณฺณา[๓] พาวีสตินฺทฺริยานิ, ตถา ยํ มนินฺทฺริยํ, ตํ มโนธาตุ มนายตนญฺจ. ยํ สมาธินฺทฺริยํ, ตํ ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนญฺจ. อยํ โอตรโณ หาโร.

ในสัตว์ทั้งหลาย ขันธ์ ๕ เป็นทางข้ามพ้นอินทรีย์ ๒๒, ก็อย่างนั้น คือว่า มนินทรีย์ ได้แก่ มโนธาตุและมนายตนะ. สมาธินทรีย์ ได้แก่ ธัมมธาตุและธัมมายตนะ. นี้จัดเป็นโอตรณหาระ.

---

๑ โป. อิ. ปริวตฺตนาหาโร. เอวมุปริปิ.

๒ อิ. สตฺเตสุ จ ปญฺจกฺขนฺธา.

๓ โป. อวิติณฺณา

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร?

เย จ มนสา จตฺตาโร ภาเวตพฺพา, เต สพฺเพ ภาวิตา ยํ ตํ มเนน ปหีเน ปตฺตพฺพํ สพฺพตฺถ เอตสฺส จ อตฺถาย อารมฺโภ, โส อตฺโถ สุทฺโธ. อยํ โสธโน หาโร.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน?

อยํ สมาธิ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺโต, ฉ กายา เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา. ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปกาโย. ฉ เวทนากายา เวทนากาโย. ฉ สญฺญากายา สญฺญากาโย. ฉ เจตนากายา เจตนากาโย. ฉ วิญฺญาณ-กายา วิญฺญาณกาโย. สพฺเพปิ เอเต ธมฺมา ธมฺมกาโยติเยว สงฺขํ คจฺฉนฺติ. อยํ อธิฏฺฐาโน.

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน? คือ

การเริ่มเพื่อประโยชน์แก่การบรรลุถึงข้อที่ได้ภาวนาธรรม ๔ อย่างที่พึงภาวนาด้วยใจ ในเมื่อละกิเลสได้แล้วด้วยใจ, ประโยชน์นั้นบริสุทธิ์แล้ว. นี้จัดเป็นโสธนหาระ.

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน? คือ

สมาธินี้ จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นเอกัตตบัญญัติ, กาย ๖ อย่างจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ. อินทรีย์ ๕ ที่มีรูป จัดเป็นกองแห่งรูป. กองแห่งเวทนา ๖ จัดเป็นกองแห่งเวทนา, กองแห่งสัญญา ๖ จัดเป็นกองแห่งสัญญา, กองแห่งเจตนา ๖ จัดเป็นกองแห่งเจตนา, กองแห่งวิญญาณ ๖ จัดเป็นกองแห่งวิญญาณ, ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดถึงการนับว่า กองแห่งธรรม. นี้จัดเป็นอธิฏฐานหาระ.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

สมาปตฺติโกสลฺลญฺจ วีถิโกสลฺลญฺจ[๑] เหตุ. ยญฺจ โคจรโกสลฺลํ ยญฺจ กลฺลํ ตํ โกสลฺลํ ปจฺจโย. โวทานโกสลฺลํ เหตุ, กลฺลํ ปจฺจโย. สุขํ เหตุ, อพฺยาปชฺชํ ปจฺจโย. อยํ ปริกฺขาโร.

ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ และความเป็นผู้ฉลาดในวิถี จัดเป็นเหตุ. ความเป็นผู้ฉลาดในโคจร และความเป็นผู้สามารถซึ่งเป็นความฉลาด จัดเป็นปัจจัย. ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว จัดเป็นเหตุ. ความเป็นผู้สามารถ จัดเป็นปัจจัย. สุขจัดเป็นเหตุ. ความไม่พยาบาทจัดเป็นปัจจัย. นี้จัดเป็นปริกขารหาระ.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?[๒]

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระ เป็นไฉน?

คือ

ยถา ปจวี สุจิมฺปิ นิกฺขิปนฺเต อสุจิมฺปิ นิกฺขิตฺเต ตาทิเสเยว เอวํ กาโย มนาปิเกหิปิ ผสฺเสหิ อมนาปิเกหิปิ ผสฺเสหิ ตาทิโสเยว ปฏิฆสมฺผสฺเสน วา สุขาย เวทนาย ตาทิสํเยว จิตฺตํ.[๓] อิทํ สุตฺตํ วิภตฺตํ

แผ่นดินย่อมดำรงอยู่ในภาวะของผู้คงที่ ในเมื่อเขาทิ้งของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้างลงไป ฉันใด กายก็ฉันนั้น ย่อมคงที่ทั้งเพราะสัมผัสที่ชอบใจ ทั้งเพราะสัมผัสที่ไม่ชอบใจ จิต (ของพระสารีบุตร)เองก็คงที่ ทั้งเพราะสัมผัสกับสิ่ง

---

[๑] อิ. ธีติโกสลฺลญฺจ.
[๒] อิ. โป. สมาโรปโน.
[๓] ฉ. ตาทิสํ โย จิตฺตํ.

สโอปมฺมํ อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส ปุคฺคลสฺส วิภาเคน. ตตฺถ สมาโรปนาย อวกาโส นตฺถิ.

ขัดเคืองใจ ทั้งเพราะสุขเวทนา. พระสูตรนี้ท่านจำแนกไว้แล้วพร้อมทั้งอุปมา ตามส่วนแห่งอุคฆฏิตัญญูบุคคล. ในพระสูตรนั้น ย่อมไม่มีช่องว่างเพื่อสมาโรปนหาระ.

๑๐๐. ตตฺถ กตมํ สุตฺตํ สงฺกิเลสภาคิยํ ?

๑๐๐. ในข้อนั้น สังกิเลสภาคิยสูตรเป็นไฉน ?

คือ

ยโต จ กุสเลหิ ธมฺเมหิ น วิโรธติ, น วฑฺฒติ, อิมํ อาทีนวํ ภควา เทเสติ, **ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺย, วิวฏํ นาติวสฺสติ** ตโต อาทีนวโต วิวเรยฺยาติ ตํ ตีหิ ธมฺเมหิ นาภิธํสิตาติ อสุภสญฺญาย ราเคน นาภิธํสิยติ. เมตฺตาย โทเสน นาภิธํสิยติ. วิปสฺสนาย โมเหน นาภิธํสิยติ.

ด้วยเหตุที่บุคคล ย่อมไม่เสื่อม ย่อมไม่เจริญ เพราะกุศลธรรมทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงโทษนี้ไว้ว่า **เพราะฉะนั้น พึงเปิดสิ่งที่ปกปิดไว้เสีย ฝนคือกิเลส ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** พึงเปิดแต่โทษนั้น ๆ กิเลสอันบุคคลยังกำจัดไม่ได้ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ ราคะ ยังกำจัดไม่ได้ด้วยอสุภสัญญา. โทสะ ยังกำจัดไม่ได้ด้วยเมตตา. โมหะ ยังกำจัดไม่ได้ด้วยวิปัสสนา.

เอวญฺจสฺส โย โย ธมฺโม ปฏิปกฺโข ตมฺหิ ตมฺหิ ธมฺเม ปริปูริสฺสติ. โย ตสฺส ธมฺมสฺส อกุสโล ธมฺโม ปฏิปกฺโข, เตน นาธิวาสิยติ.

เขาจักยังธรรมที่เป็นปฏิปักษ์นั้น ๆ ให้บริบูรณ์ได้ในธรรมนั้น ๆ. จักไม่อยู่เฉยตามอกุศลธรรม ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมนั้น.

อปโร ปริยาโย. เย อิเม ธมฺมา อตฺตนา น สกฺโกติ วุฏฺฐาตุํ, เต เอเต ธมฺมา เทสิตา.

ปริยายอื่นอีก. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่ไม่สามารถให้ถอนตนขึ้นได้ไว้แล้ว.

ฉนฺนมติวสฺสตีติ เตหิ วิตกฺกํ เยน จ สกฺกา ปุน เทสิตํ จิตฺตํ วิภาเวตุํ ปริโยทาเปตุํ วิเวกนินฺนสฺส วิเวกโปณสฺส วิเวกปพฺภารสฺส วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ อาปชฺชติ กุสเลสุ ธมฺเมสุ.

คำว่า **ฝนคือกิเลสย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ วิตกที่เป็นเหตุให้สามารถอบรม ชำระจิตที่แสดงไว้อีก ย่อมถึงความเจริญรุ่งเรืองไพบูลย์ในกุศลธรรมทั้งหลาย สำหรับผู้น้อมไปในวิเวก โน้มไปในวิเวก เงื้อมไปในวิเวก.

เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลํ วา กุมุทํ วา ปทุมํ วา อุทเก สุกฺกปกฺเข จนฺโท ยาวรตฺติ ยาวทิวโส อาคจฺฉติ, ตสฺส วุทฺธิเยว ปาฏิกงฺขิตพฺพา, น ปริหานิ, เอวํวิธํ ตํ จิตฺตํ นาภิธํสิยติ.

เปรียบเหมือนดอกอุบล ดอกโกมุท ดอกปทุม พึงหวังได้แต่ความเจริญไม่มีเสื่อมในน้ำ พระจันทร์ที่โผล่มาทั้งกลางคืนกลางวัน พึงหวังได้แต่ความเจริญไม่มีเสื่อมในสุกกปักษ์, จิตที่เป็นอย่างนี้ดังอุปมานั้น อันบุคคลย่อมกำจัดไม่ได้.

อปโรเปตฺถ โย อกูโฏ อสโฐ อมายาวี อุชุ ปุริโส ยถาภูตํ อตฺตานํ อาวิกโรติ, ตตฺถ โย ฉาเทติ ตสฺส อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ อนุธาวนฺติ.

ปริยายแม้อื่นอีก ในข้อนี้ บุรุษผู้ไม่คดโกง ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา เป็นคนตรง กระทำให้แจ้งตนเองตามความเป็นจริง, แต่ปกปิดตนเองไว้ในโทษนั้น อกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมวิ่งไปตามจิตของเขา.

ฉนฺนมติวสฺสตีติ โย ปน โหติ อสโฐ อกูโฏ[๑] อมายาวี อุชุ ปุริโส ยถาภูตํ อตฺตานํ อาวิกโรติ, ตสฺส จิตฺตํ

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ จิตของบุรุษผู้ไม่โอ้อวด ไม่คดโกง ไม่มีมายา เป็นคนตรง

---

[๑] โป. อกูโต.

อกุสเลหิ ธมฺเมหิ น วิทฺธํสียติ. อยํ สุตฺตตฺโถ.

กระทำให้แจ้งตนเองตามความเป็นจริง, ย่อมไม่ถูกกำจัด เพราะอกุศลธรรมทั้งหลาย. นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

๑๐๑. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๑๐๑. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ เทสิตา ทส อกุสลกมฺมปถา อติวสฺสนตาย[๑] ทส กุสลกมฺมปถา อนติวสฺสนตาย[๒] อกุสเลหิ น วิสุชฺฌติ. ยถา วุตฺตํ ภควตา จิตฺตสงฺกิเลสา ภิกฺขเว สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺตีติ.[๓]

ในที่นี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการไว้ เพราะสัตว์ถูกกิเลสรั่วรด ทรงแสดงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการไว้ เพราะสัตว์ไม่ถูกกิเลสรั่วรด บุคคลย่อมไม่บริสุทธิ์เพราะอกุศลธรรมทั้งหลาย, ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายจักเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺเสวํ จิตฺตํ อติวสฺสียติ, ตสฺส อปฺปจฺจฺฉิตสฺส, ยํ ภเวยฺย วิวเรยฺย (อาวิกเรยฺย) ตํ อานนฺตริเยนปิ สตฺถริ

จิตของปุถุชนผู้ยังไม่ได้สอบถามจักถูกกิเลสรั่วรดได้, แม้บุคคลผู้ได้สมาธิอันให้ผลในลำดับ พึงเปิดเผย(กระทำให้

---

[๑] โป. อธิวสฺสนตาย.
[๒] โป. อนธิวสฺสนตาย.
[๓] [illegible]

วา วิญฺญูสพฺรหฺมจารีสุ วา ปุน อุปฺปชฺชนตฺถาย.[๑] อยํ วิจโย.

แจ้ง) ซึ่งจิตนั้นในพระศาสดา หรือในเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชน เพื่อให้เกิดขึ้นได้อีก. นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เอวํ อนติวสฺสิยนฺตํ[๒] จิตฺตํ วุฏฺฐาติ. วุฏฺฐิตํ ปติฏฺฐหติ กุสเลสุ ธมฺเมสูติ, อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

มีข้อยุตินี้อยู่ว่า จิตที่ไม่ถูกกิเลสรั่วรดอย่างนี้ ย่อมออก (จากกิเลส) ได้. จิตที่ออก (จากกิเลส) ได้แล้ว ย่อมตั้งมั่นในกุศลธรรมทั้งหลาย.

(ตตฺถ กตมํ) ปทฏฺฐานํ ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ ฉนฺนํ อสํวรานํ ปทฏฺฐานํ. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** อฉนฺนํ สํวรณานํ. **ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺย วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** เทสนาย ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ โทษที่ปกปิดไว้ เป็นปทัฏฐานแห่งความไม่สำรวม. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** ได้แก่ โทษที่ไม่ได้ปกปิดไว้ เป็นปทัฏฐานแห่งความสำรวม. คำว่า **เพราะฉะนั้น พึงเปิดสิ่งที่ปกปิดไว้เสีย ฝนคือกิเลส ย่อม**

---

[๑] โป. ยสฺเสวํ จิตฺตํ อธิวาสิยติ, ตสฺส พุชฺฌิตสฺส, ยํ ภเวยฺย กูฏยฺย, ตํ อานนฺตริเยนปิ สตฺถริ วา คุณานุกมฺปนตาย.

[๒] โป. อนธิวสิยนฺตํ.

ไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด เป็นปทัฏฐานแห่งเทศนา.

(ตตฺถ กตโม) ลกฺขโณ ?

(ในข้อนั้น) ลักขณหาระ(เป็นไฉน) ?

คือ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ เย เกจิ วิจิตฺเตน ฉนฺเนน เอกลกฺขณา ธมฺมา สพฺเพ เต อติวสฺสิยนฺติ,[๑] ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺย. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** เย เกจิ เตน อจฺฉนฺเนน เอกลกฺขณา ธมฺมา สพฺเพ เต นาติวสฺสนฺตีติ. ลกฺขโณ หาโร.

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ ธรรมทั้งหมดที่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกันกับโทษที่ปกปิดไว้อย่างดี ย่อมไม่ถูกกิเลสรั่วรด, เพราะเหตุนั้น บุคคลควรเปิดสิ่งที่ปิด. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** ได้แก่ ธรรมทั้งหมดที่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกันกับโทษที่ปกปิดไว้ จะไม่ถูกกิเลสรั่วรดเพราะโทษที่ไม่ได้ปกปิดไว้นั้น. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย, เยสํ เกสญฺจิ จิตฺเต[๒] อกุสลา ธมฺมา อตฺถิ ปฏิเทสิตา[๓] เต

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์

---

[๑] โป. อวิทฺธํสิยนฺติ.
[๒] โป. จิตฺตํ.
[๓] โป. อธิปฏิเทสิตา.

ยถาธมฺมํ ปฏิกริสฺสนฺตีติ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อยํ จตุพฺยูโห หาโร.

อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้มีอกุศลธรรมที่ทรงแสดงไว้แล้วในจิต จักกระทำคืนซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นตามธรรม. นี้จัดเป็นจตุพยูหหาระ.

(ตตฺถ กตโม) อาวฏฺโฏ ?

(ในข้อนั้น) อาวัฏฏหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยํ ฉนฺนํ ตํ ทุวิธํ, ปมตฺตานญฺจ ฌาทนาภพฺพานนฺตริยสมาธีนญฺจ. ตตฺถ อสฺสทฺธิยญฺจ มาโน อาสเว วฑฺเฒติ. อสฺสทฺธิเยน จ ปมาทํ คจฺฉติ. ปมาเทน โอนมติ[๑] อุนฺนฬภาวํ คจฺฉติ.

สิ่งที่ปกปิดไว้มี ๒ อย่าง คือ (สิ่งที่ปกปิดไว้) ของบุคคลผู้ประมาทแล้ว ๑ (สิ่งที่ปกปิดไว้) ของบุคคลผู้ได้สมาธิในลำดับซึ่งไม่ควรปกปิด ๑. ในข้อนั้น เมื่อไม่มีศรัทธา มานะก็ยังอาสวะให้เจริญขึ้น. และเพราะความไม่มีศรัทธา บุคคลย่อมถึงความประมาท. เพราะความประมาท บุคคลย่อมโน้มลง และถึงความเป็นผู้มีมานะดังไม้อ้อ.

วุตฺตํ เจตํ ภควตา **อุนฺนฬานํ ปมตฺตานํ เตสํ วฑฺฒนฺติ อาสวาติ.**[๒] จตฺตาริ ตานิ อุปาทานานิ, ยานิ จตฺตาริ อุปาทานานิ, เต

ก็พระผู้มีพระภาค ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ว่า **อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีมานะดังไม้อ้อ ประมาทแล้ว**. อาสวะ ๔ เหล่านั้นจัดเป็นอุปาทาน.

---

[๑] โป. กมฺปมานํ สมุจฺฉิตพฺโพ. อานนฺตริยสมาธีนํ, ตตฺถ ปสฺสทฺธิยญฺจ มาโน อาสเว วฑฺเฒติ, อสฺสทฺธิเยน จ ปมาทํ คจฺฉติ, ปมาเทน โอนมติ.

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๓๑/๕๔.

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ภวนฺติ. อิมานิ สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ. **ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรยฺยาติ** เยน เหตุนา. เต อาสวา วฑฺฒนฺติ. เตสํ ปหีนตฺตา อาสวา ปหียนฺเต.

อุปาทาน ๔ เหล่านั้น จัดเป็นอุปาทาน-ขันธ์ ๕. สรุปรวมเป็นสัจจะ ๒ ประการ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑. เพราะเหตุที่ว่า **เพราะฉะนั้น พึงเปิดสิ่งที่ปกปิดไว้เสีย** อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญ แต่เพราะละเหตุเหล่านั้นได้ บุคคลจึงจะละอาสวะได้.

ตตฺถ อปฺปมาเทน อสฺสทฺธิยํ ปหียติ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจปฺปหาเนน โอฬาริกตา ตสฺส เทฺว ธมฺมา น สมโถ จ ภาวนา จ ปาริปูรึ คจฺฉนฺติ. โย เตสํ อาสวานํ ขโย, อยํ นิโรโธ. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ. อยํ อาวฏฺโฏ.

ในข้อนั้น ความไม่ศรัทธาย่อมถูกละได้ เพราะความไม่ประมาท ความเป็นผู้โอ่อ่า ย่อมถูกละได้ เพราะละอุทธัจจ-กุกกุจจะได้ สำหรับเขา ธรรม ๒ ประการ คือ สมถะและภาวนา ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์. ความสิ้นไปแห่งอาสวะเหล่านั้น, นี้จัดเป็นนิโรธ. เหล่านี้จัดเป็นสัจจะ ๔. นี้จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ น เอกํโส. กึ การณํ? ยสฺส อสฺสา นิวตฺตนา ยถาปิ เสกฺขานํ.

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** นี้ไม่ใช่กุศลธรรมโดยส่วนเดียว. เพราะเหตุไร ? เพราะยังมีผู้หวนกลับได้ ดังพระเสกขบุคคล.

ยถาวุตฺตํ ภควตา

ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

กิญฺจาปิ เสกฺโข ปกเรยฺย ปาปํ
กาเยน วาจาย อุท เจตสา วา

พระเสกขบุคคลยังทำบาปกรรม
ด้วยกาย วาจา หรือใจอยู่ก็จริง

อภพฺโพ หิ ตสฺส ปริคุหนาย อภพฺพตา ทิฏฺฐปทสฺส โหตีติ.[๑]

ถึงกระนั้น ท่านไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น ... บุคคลผู้เห็นธรรม เป็นเครื่องถึงนิพพาน ไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น.

กิญฺจาปิ (ตสฺส) สนิวรณํ จิตฺตํ โหติ. อปิ ตุ น ปจฺจโย อติวสฺสนตาย ตํ นิทฺทิสิตพฺพํ.[๒] อยํ วิภตฺติหาโร.

จิตของท่านผู้นั้น ถูกห้ามไว้จากบาปกรรมเหล่านั้น แม้ก็จริง. ถึงกระนั้น ท่านชื่อว่าไม่มีปัจจัยเพื่อให้ถูกกิเลสรั่วรดได้ (ดังนั้น) ท่านจึงควรแสดงไขจิตนั้นไว้. นี้จัดเป็นวิภัตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร ?[๓]

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน?

คือ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ[๓] ยสฺส เย ธมฺมา สพฺพํ อนวิวฏํ อติวสฺสิยติ, วิวฏํ นาติวสฺสติ, อวคุณนฺตํ นาติวสฺสติ. อยํ ปริวตฺตโน หาโร.

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ ผู้มีธรรมคือจิตที่ไม่ได้เปิดเผยทั้งหมด, ถูกฝนคือกิเลสรั่วรดที่เปิดเผยไม่ถูกฝนคือกิเลสรั่วรด ที่มีคุณไม่ต่ำทราม ไม่ถูกฝนคือกิเลสรั่วรด. นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

---

[๑] ดูเทียบ ขุ.ขุ. ๒๕/๘/๗.

[๒] โป. กิญฺจาปิ เตสํ นิวารณํ จิตฺตํ โหติ. อปิ ตุ อปฺปจฺจยา สมาเย จ เต นิทฺทิสิตพฺพา.

[๓-๓] โป. อิ. ตตฺถ ปริวตฺตนาฉนฺนํ อติวสฺสตีติ.

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร ?

ฉนฺนมติ อาวุตํ นิวุตํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตํ สญฺฉนฺนํ ปริรธํ. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** ยสฺส เต ธมฺมา ปพฺพชิตา[๑] วิโนทํ นาธิวสฺสิตา วนฺติกตาติ. อยํ เววจโน หาโร.

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **โทษที่ปกปิดไว้** ได้แก่ ความผิดที่ร้อยรัดไว้ กั้นไว้ ปิดไว้ ครอบไว้ ปกปิดไว้ทั่ว. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** ได้แก่ ผู้เว้นขาดธรรมเหล่านั้น บรรเทาได้ ย่อมไม่ถูกฝนคือกิเลสรั่วรด ทำให้สิ้นสุดได้. นี้จัดเป็นเววจนหาระ.

ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติ หาโร ?

ฉนฺนมติวสฺสตีติ กิเลสภาคิยปญฺญตฺตํ. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** สธมฺมกิจฺจํ ยํ ปฏิปทาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **ตสฺมา หิ ฉนฺนํ วิวเรยฺยาติ** อนุสาสนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **วิวฏํ นาติวสฺสตีติ** นิทฺธานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. อยํ ปญฺญตฺติ หาโร.

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** จัดเป็นกิเลสภาคิยบัญญัติ. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** ได้แก่ หน้าที่ต่อสัจธรรม จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นปฏิปทาบัญญัติ. คำว่า **เพราะฉะนั้น พึงเปิดสิ่งที่ปกปิดไว้เสีย** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นอนุสาสนบัญญัติ. คำว่า **ย่อมไม่รั่วรดสิ่งที่เปิด** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นนิทธานบัญญัติ. นี้จัดเป็นปัญญัตติหาระ.

---

[๑] โป. ปพฺพชฺชิตา.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ หาโร ?

ฉนฺนมติวสฺสตีติ ตโย กิเลสา : ราโค โทโส โมโห, เต ขนฺเธสุ สงฺขารกฺขนฺโธ ฯเปฯ เต ปุรา ยถา นิทฺทิฏฺฐํ ขนฺธธาตุอายตเนสุ, อยํ โอตรโณ หาโร.

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ กิเลส ๓ ประการ คือ ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑, กิเลสเหล่านั้น ในขันธ์ทั้งหลาย ได้แก่ สังขารขันธ์ ฯลฯ กิเลสเหล่านั้น เป็นของเก่า พึงทราบ ดังที่ท่านแสดงไขไว้ ในขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย, นี้จัดเป็นโอตรณหาระ.

ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร ?

เยนารมฺเภน อิทํ สุตฺตํ ภาสติ โส อารมฺโภ นิยุตฺโต.

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ท่านประกอบการเริ่ม ที่เป็นเหตุให้ตรัสพระสูตรนี้ไว้แล้ว.

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

ฉนฺนมติวสฺสตีติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํ. กึ การณํ ? อิทํ หิ อติวสฺสตีติ อิมสฺส จ อติวสฺสติ. **เอวญฺจ อติวสฺสตีติ** อยํ เวมตฺตตาย. ยา คุณสาธารเณหิ[•] ลกฺขเณหิ ปญฺญาปิยติ, สา เอกตฺตปญฺญตฺติ.

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ. เพราะเหตุไร ? เพราะจิตนี้จะถูกฝนคือกิเลสรั่วรด. ดังนั้น สำหรับเขาจึงชื่อว่าจะถูกฝนคือกิเลสรั่วรด. คำว่า **จะถูกฝนคือกิเลสรั่วรด**

[•] โป. สุณสาธารเณหิ.

อย่างนี้ จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นเวมัตตบัญญัติ. ข้อบัญญัติตามลักษณะที่ทั่วไปแก่คุณนั้น จัดเป็นเอกัตตบัญญัติ.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ? คือ

ยญฺจ ตํ อติวสฺสิยนฺติ, ตสฺส เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา. อกุสลปสฺเตว วาจกตฺตาภิรติ จ. อิเม เทฺว เหตู.[๑] อโยนิโสมนสิกาโร จ กุสลธมฺมโวสฺสคฺโค[๒] จ. อิเม เทฺว ปจฺจยา.

สำหรับคำว่า ฝนคือกิเลสจักรั่วรดสิ่งนั้น, นั้นมีเหตุ ๒ ประการ มีปัจจัย ๒ ประการ คือ เหตุ ๒ ประการ ได้แก่ ความขวนขวายในอกุศล ๑ ความพอใจที่จะทำตามที่บอก ๑. ปัจจัย ๒ ประการ ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ ๑ การสละกุศลธรรม ๑.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ? คือ

ฉนฺนมติวสฺสตีติ เวมตี[๓] ปสฺสตีติ ฉนฺนํ ยํ ปริคฺคหิตุํ ยํ อเทสิตุํ อปฺปสฺตํ.[๔] ยํ กถํกถาวิภูเตน อกุสลมูเลน ยํ ตณฺหาย จ เต วฑฺฒนฺติ[๕]

คำว่า **ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดสิ่งที่ปกปิด** ได้แก่ สิ่งที่ชื่อว่าปกปิดเพราะส่องถึงความสงสัย ซึ่งได้แก่ สิ่งที่ยังไม่ได้สดับ เพื่อกำหนดรับ เพื่อไม่

---

[๑] โป. เหตูติ เอตํ น ทิสฺสติ.
[๒] โป. กุสลา ธมฺมา โวปสคฺคา.
[๓] โป. เวมติ.
[๔] โป. อปฺปสฺสุตํ.
[๕] โป. วฑฺฒติ.

โทสาติ สญฺญตฺวา[1] เต อภิสงฺขารณ-สงฺขารา.[2] สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ. อยํ สมาโรปโน.

แสดง. เพราะรากเหง้าแห่งอกุศลที่ไม่ชัดเจนเพราะยังสงสัย และเพราะตัณหาโทษเหล่านั้นจึงเจริญขึ้นได้. ดังนั้น เพราะทราบ สังขารเหล่านั้นจึงเกี่ยวข้องกันในเพราะการปรุงแต่ง. เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ไปจนถึงชรามรณะจึงมี. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

ยํ ปุน ตถา เทสนา, ตสฺเสว อกุสลา ธมฺมา วุฑฺฒึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺล-ตมาปชฺชติ ตสฺส สงฺขารา นิโรธา. อยํ สมาโรปโน.

เทศนาอย่างอื่นอีก คือ อกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมเจริญรุ่งเรืองไพบูลย์สำหรับผู้นั้น สังขารทั้งหลายของเขาดับแล้ว. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

๑๐๒. จตฺตาโร ปุคฺคลา[3] ตโม-ตมปรายโณติ ฯเปฯ

๑๐๒. บุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไปจำพวก ๑ ฯลฯ

ตตฺถ วุจฺจเต. กตโม[4] ตโม นาม ? โย ตโม อนฺธกาโร, ยถา วุตฺตํ ภควตา ยถา อนฺธกาเร ตสฺมึ ภยานเก สกมฺปิธาตุปุริโส น ปสฺสติ, เอวเมว อญฺญาณโต ตโมปนนฺธกาโร ปาปก-สกมฺมสวิปากํ น สทฺโธ โหติ. อิติ เอวํ ลกฺขณตา อญฺญาณํ ตโม

จะกล่าวในข้อนั้นดังต่อไปนี้. ชื่อว่าความมืดเป็นไฉน ? ความมืดบอดจัดเป็นความมืด ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ในความมืดบอด บุรุษผู้มักหวั่นไหวในสิ่งชวนกลัว ย่อมมองไม่เห็น ฉันใด, บุรุษผู้มืดบอด เพราะความไม่รู้ ย่อมไม่เชื่อวิบากกรรมของตนที่ชั่วช้า ฉันนั้น

---

[1] โป. สนฺนิตฺวา
[2] โป. อปฺปสกฺขเยนสงฺขารา.
[3] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๘๕/๑๐๙.
[4] โป. ตตฺถ กตโม วุจฺจเต ตโม นาม.

อวิชฺชา โมโห, เยน สตฺตา ยถาภูตํ นปฺปชานนฺติ, อิติ วุจฺจติ ตโมติ.

เหมือนกัน. ความไม่รู้ ความมืด อวิชชา ความหลง, ซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง, ท่านเรียกว่าความมืด ด้วยประการฉะนี้.

โส ติณฺณํ จกฺขูนํ ตโม มํสจกฺขุโน ทิพฺพจกฺขุโน ปญฺญาจกฺขุโน, อิเมสํ จกฺขูนํ อิธ ตโม นิทฺทิสิยติ อญฺญาณนฺติ.

ในที่นี้ ท่านแสดงไขถึงความมืดของจักษุ ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ มังสจักษุ(ตาเนื้อ) ๑ ทิพพจักษุ(ตาทิพย์) ๑ ปัญญาจักษุ (ตาปัญญา) ๑ ว่าเป็นความไม่รู้.

ตตฺถ กตมํ อญฺญาณํ อทสฺสนํ?

ในข้อนั้น ความไม่รู้ที่ไม่ได้แสดงไว้เป็นไฉน ?

คือ

อถ นิสฺสเย ยํ ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ อปรนฺเต อญฺญาณํ ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ เหตุมฺหิ อญฺญาณํ ปจฺจยมฺหิ อญฺญาณํ. ตสฺส อญฺญาณสมงฺคิภูตสฺส[๑] เอโส นิสฺสนฺโท. ยํ น ชานาติ อิทํ เสวิตพฺพํ อิทํ น มนสิกาตพฺพนฺติ.

ในธรรมที่อิงอาศัยกัน ความไม่รู้ทั้งในส่วนเบื้องต้น ความไม่รู้ทั้งในส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ทั้งในส่วนเบื้องต้นทั้งในส่วนเบื้องปลาย ความไม่รู้ในเหตุ ความไม่รู้ในปัจจัย นี้เป็นวิบากเครื่องไหลออกแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยความไม่รู้นั้น. ไม่รู้สิ่งใด พึงเสพสิ่งนี้ แต่ไม่ควรใส่ใจสิ่งนี้นัก.

---

[๑] โป. อญฺญาณิโน สมาธิภูตสฺส.

โส เตน ตเมน นิทฺทิสิยติ ตโมปิ ยถา วุจฺจติ. มูโฬฺหติ เอวํ เจตนา. เตน ตเมน โส ปุคฺคโล วุจฺจติ.

เพราะแสดงไข ด้วยความมืดนั้น ผู้นั้น ท่านจึงเรียกว่าผู้มืด. เจตนามุ่งถึงว่า ผู้หลง. ท่านเรียกบุคคลนั้น เพราะความมืดนั้น.

ตโมติ โส เตน ตเมน อสมูหเตน อสมุจฺฉินฺเนน ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโณ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโณติ.

คำว่า ผู้มืด ได้แก่ ผู้นั้นมีความมืดเป็นอย่างยิ่ง คือ มีความมืดเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เพราะยังถอน ยังตัดความมืดนั้นไม่ได้. บุคคลนี้แหละท่านเรียกว่า ผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป.

ปรายโณเยว ธมฺโม มนสิกาตพฺโพ โส ตโม ทหติ อญฺญจิตฺตํ อุปฏฺฐเปติ.

บุคคลควรใส่ใจแต่ธรรมเท่านั้นเป็นเบื้องหน้า เพราะความมืดนั้น ย่อมเผาไหม้ให้ปรากฏจิตที่เป็นอย่างอื่นไป.

เต จสฺส ธมฺมา นิชฺฌานกฺขมนฺติ. โส สุตฺตมยาย ปญฺญาย สมนุปสฺสติ. (๑)

ธรรมเหล่านั้นของเขา ย่อมควรแก่การเพ่งเล็ง เขาย่อมพิจารณาเห็นได้ด้วยสุตมยปัญญา. (๑)

ตตฺถ กตโม ตโม โชติปรายโณ ?

ในข้อนั้น ผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไปเป็นไฉน ?

คือ

โส เตน ปญฺญาวเสน อิริยติ เอวํ ตสฺเสว อิริยนฺตสฺส ปรายโณ ภวติ. อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโณ. (๒)

ผู้ดำเนิน(ชีวิต) ด้วยอำนาจแห่งปัญญา ปัญญาเป็นที่ไปในเบื้องหน้าของเขาผู้ดำเนินไปอย่างนั้น. บุคคลนี้ท่านเรียกว่า ผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป. (๒)

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโณ ?[๑]

ในข้อนั้น บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป เป็นไฉน ?

คือ

ตตฺถ วุจฺจติ. โชติ นาม ยํ ตสฺส เจ ตมสฺส ปฏิปกฺเขน เย จ ธมฺเม อนุตมโส ญาณาโลโก, โส สุณธมฺโม ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโณ.

จะกล่าวในข้อนั้น ดังต่อไปนี้. ชั้นที่สุด แสงสว่างคือความรู้ในธรรม โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความมืดนั้น ชื่อว่าความสว่าง. บุคคลผู้ได้ฟังธรรมแล้วนั้นชื่อว่าผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป.

ตตฺถ วุจฺจเต. โยยํ ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโณ, โส ยทิ ตถารูปํ กลฺยาณมิตฺตํ ปฏิลภติ, โย นํ อกุสลโต จ นิวาเรติ ภาวิตกุสลตาย[๒] ภาวนํ[๓] นิโยเชตีติ. เอวญฺจ สทฺธมฺมํ เทเสติ. อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลา. อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อนวชฺชา. อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพา. อิเม ธมฺมา ภชิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น ภชิตพฺพา. อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา.

จะกล่าวในข้อนั้น ดังต่อไปนี้. บุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป ได้แก่บุคคลผู้ได้กัลยาณมิตร ที่จะห้ามเขาจากอกุศล ชักชวนให้เจริญภาวนาเพราะความที่ตนฉลาดในภาวนา ทั้งยังแสดงสัทธรรม (ให้ฟัง) อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล. ธรรมเหล่านี้มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ. ธรรมเหล่านี้ควรเสพ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเสพ. ธรรมเหล่านี้ควรคบ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรคบ. ธรรมเหล่านี้ควรเข้าถึงอยู่, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเข้าถึงอยู่. ธรรม

---

[๑] โป. โชติปรายโน.

[๒] โป. ภาวิตกุสลตาว.

[๓] โป. ภาวี.

อิเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพาติ.

ปจฺจเต สญฺญาย ยถา สญฺญายติ สตินฺทฺริยํ,[๑] โส เอวํ ปชานาติ อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลา. อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อนวชฺชา. อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพา. อิเม ธมฺมา ภาเวตพฺพา, อิเม ธมฺมา น ภาเวตพฺพา. อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา. อิเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพาติ.

โส เต ธมฺเม สุสฺสุยฺยติ, โสตํ โอทหติ, อญฺญจิตฺตํ[๒] อุปฏฺฐเปติ, เต จสฺส ธมฺมา นิชฺฌานกฺขมนฺติ.

โส สุตมยาย ปญฺญาย สมนฺนาคโต โส เตน ปญฺญาวเสน[๓] อิริยติ เอวํ ตสฺเสว อิริยนฺติ ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโณ. อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโณ. (๓)

เหล่านี้ควรทำไว้ในใจ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรทำไว้ในใจ.

เมื่อสตินทรีย์ให้ผล ด้วยสัญญาตามที่ตนได้รู้มา เขาย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล. ธรรมเหล่านี้มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ. ธรรมเหล่านี้ควรเสพ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเสพ. ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเจริญ. ธรรมเหล่านี้ควรเข้าถึงอยู่, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเข้าถึงอยู่. ธรรมเหล่านี้ควรทำไว้ในใจ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรทำไว้ในใจ.

เขาย่อมฟังธรรมนั้น, เงี่ยโสตสดับ, ให้ปรากฏจิตที่เป็นอย่างอื่นไป, ธรรมเหล่านั้นย่อมควรแก่การเพ่งเล็งของเขา.

เขาผู้ประกอบด้วยสุตมยปัญญา ย่อมเคลื่อนไหวอยู่ด้วยอำนาจปัญญานั้น เขามีความเคลื่อนไหวอยู่อย่างนี้. เหตุนั้นเขาจึงชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมนั้นเป็นอย่างยิ่ง มีธรรมนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า. บุคคล

---

๑ โป. สตินฺทฺริยานิ.
๒ โป. อญฺญํ จิตฺตํ.
๓ โป. ปจฺจยวเสน.

นี้ท่านเรียกว่าผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป.

(๓)

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโณ ?

ในข้อนั้น บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป เป็นไฉน ?

คือ

โชติ นาม ยา ตสฺเสว ตมสฺส ปฏิปกฺเขน เย ธมฺมา อนุตมโส ญาณาโลโก, โส ปุน ธมฺโม.

ชั้นที่สุด แสงสว่างคือความรู้ในธรรมโดยเป็นปฏิปักษ์ ต่อความมืดนั้นซึ่งจัดเป็นธรรมะนั้น ชื่อว่าความสว่าง.

ตตฺถ วุจฺจเต.[๑] ปญฺญายโต ปณฺฑิโตติ วุจฺจเต, โส เอวํ ปชานาติ. อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลา. อิเม ธมฺมา สาวชฺชา, อิเม ธมฺมา อนวชฺชา. อิเม ธมฺมา เสวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น เสวิตพฺพา. อิเม ธมฺมา ภาวิตพฺพา, อิเม ธมฺมา น ภาวิตพฺพา. อิเม ธมฺมา อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพา. อิเม ธมฺมา มนสิกาตพฺพา, อิเม ธมฺมา น มนสิกาตพฺพา.

จะกล่าวในข้อนั้นดังต่อไปนี้. ผู้นั้นท่านเรียกว่าบัณฑิต เพราะมีปัญญา, เขาย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล. ธรรมเหล่านี้มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ. ธรรมเหล่านี้ควรเสพ, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเสพ. ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเจริญ. ธรรมเหล่านี้ควรเข้าถึงอยู่, ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเข้าถึงอยู่. ธรรมเหล่านี้ควรทำไว้ในใจ, ธรรมเหล่านี้ ไม่ควรทำไว้ในใจ.

อิธ ปน ปาปมิตฺตสํเสวโน ปาปมิตฺตวสานุโค อกุสเล ธมฺเม อภิวฑฺเฒติ, กุสเล ธมฺเม ปชหติ.

ก็ในโลกนี้ ผู้เสพบาปมิตรคล้อยตามอำนาจปาปมิตร ย่อมยังอกุศลธรรมให้เจริญ, ละกุศลธรรมไปเสีย.

---

[๑] โป. กตมา วุจฺจเต.

โส เตน ปมาเทน ปจฺจยสญฺญา อมนสิกตฺวา อสฺสติอสมฺปชญฺญํ อาเสวติ. ตถา โย ปฏิปกฺโข ตโม, โส ปวฑฺเฒติ. โส ตมาภิภูโต ตปฺปรายโณ[๑] ตมปรโม เจว ภวติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโณ. (๔)

เพราะความประมาทนั้น เขาไม่ได้ใส่ใจโดยสัญญาว่าเป็นปัจจัย จึงเสพแต่ความไม่มีสติและไม่มีสัมปชัญญะ. ดังนั้นความมืดที่เป็นปฏิปักษ์ ย่อมเจริญยิ่ง. เขาย่อมเป็นผู้ถูกความมืดครอบงำ มีความมืดเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีความมืดเป็นอย่างยิ่ง. บุคคลนี้ท่านเรียกว่าผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. (๔)

๑๐๓. ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโณ ?

๑๐๓. ในข้อนั้น บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป เป็นไฉน ?

คือ

ตตฺถ วุจฺจเต. โสยํ ปุคฺคโล กลฺยาณมิตฺตสฺส สนฺนิสฺสิโต ภวติ สกฺกา สํโยคี กุสลํ คเวสี, โส กลฺยาณมิตฺเต อุปสงฺกมิตฺวา ปริปุจฺฉติ, ปริปญฺหยติ, กึ กุสลํ ? กึ อกุสลํ ? กึ สาวชฺชํ ? กึ อนวชฺชํ ? กึ เสวิตพฺพํ ? กึ น เสวิตพฺพํ ? กึ ภาวิตพฺพํ ? กึ น ภาวิตพฺพํ ? กึ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ ? กึ น อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ ? กึ มนสิกาตพฺพํ ? กึ น มนสิกาตพฺพํ ? กถํ สงฺกิเลโส โหติ ? กถํ โวทานํ โหติ ? กถํ ปวตฺติ โหติ ? กถํ นิวตฺติ

จะกล่าวในข้อนั้นดังต่อไปนี้. บุคคลนั้นอิงอาศัยกัลยาณมิตร สามารถที่จะเป็นผู้ประกอบ แสวงหากุศล เขาเข้าไปหากัลยาณมิตร ถาม สอบถามว่า อะไรเป็นกุศล ? อะไรเป็นอกุศล ? อะไรมีโทษ ? อะไรไม่มีโทษ ? อะไรควรเสพ ? อะไรไม่ควรเสพ ? อะไรควรเจริญ ? อะไรไม่ควรเจริญ ? อะไรควรเข้าถึงอยู่ ? อะไรไม่ควรเข้าถึงอยู่ ? อะไรควรทำไว้ในใจ ? อะไรไม่ควรทำไว้ในใจ ? ความเศร้าหมองย่อมมีได้อย่างไร ? ความผ่องแผ้วย่อมมีได้อย่างไร ? ความดำเนิน

---

[๑] โป. ปรายโน, เอวมุปริปิ

โหติ? กถํ พนฺโธ โหติ? กถํ โมกฺโข โหติ? กถํ สกฺกายสมุทโย โหติ? กถํ สกฺกายนิโรโธ โหติ?

ไปย่อมมีได้อย่างไร ? ความหวนกลับย่อมมีได้อย่างไร ? ความผูกมัดย่อมมีได้อย่างไร ? ความหลุดพ้นย่อมมีได้อย่างไร? ความเกิดขึ้นแห่งสักกายะย่อมมีได้อย่างไร ? ความดับแห่งสักกายะย่อมมีได้อย่างไร ?

โส เอตฺถ เทสิตํ ยถา อุปฏฺฐิตํ ตถา สมฺปฏิปชฺชนฺโต โส เอวํ ปชานาติ. อิเม ธมฺมา กุสลา, อิเม ธมฺมา อกุสลา.

เขาปฏิบัติตามโดยชอบ ซึ่งธรรมที่แสดงไว้ตามที่ปรากฏ ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า, ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล.

เอวํ ฯเปฯ ยาว กถํ สกฺกายสมุทโย โหติ? กถํ สกฺกายนิโรโธ โหตีติ? วิตฺถาเรน กาตพฺพํ.

บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร ตามนัยนี้ ฯลฯ ไปจนถึงนัยว่า ความเกิดขึ้นแห่งสักกายะย่อมมีได้อย่างไร? ความดับแห่งสักกายะย่อมมีได้อย่างไร ?

โส เต ธมฺเม อธิปาฏิกงฺขาติ เอวํ ลกฺขณํ ญาณํ วิชฺชา อาโลกํ วฑฺเฒติ. โส ปุคฺคโล ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโณ. อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโณ.

เขาหวังธรรมเหล่านั้นอย่างยิ่ง ย่อมยังลักขณะ ญาณ วิชชา แสงสว่างให้เจริญได้. บุคคลนั้นย่อมเป็นผู้มีแสงสว่างนั้นเป็นอย่างยิ่ง มีแสงสว่างนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า. บุคคลนี้ ท่านเรียกว่าผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป.

ตตฺถ กตโม ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโณ?

ในข้อนั้น บุคคลผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป เป็นไฉน?

คือ

โย อกุสลํ ธมฺมํ ทีเปติ, ตํ **ภาวนาย หีนาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ**

บุคคลผู้แสดงอกุศลธรรม, แสดง**ความเกิดขึ้น ในคติที่เลวทั้งหลายด้วย**

ทสฺเสติ, ตปฺปรโม ภวติ ตปฺปรายโณ. อยํ วุจฺจเต ปุคฺคโล ตโม ตมปรายโณ.

ภาวนา, ย่อมเป็นผู้มีความมืดนั้นเป็นอย่างยิ่ง, มีความมืดนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า. บุคคลนี้ ท่านเรียกว่าผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป.

ตตฺถ โย ปุคฺคโล ตโม โชติปรายโณ, โส ตเมน อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปากํ ทสฺเสติ. ตเมติ ยญฺจ โข[๑] กลฺยาณมิตฺตสฺส เยน อกุสเล ธมฺเม ปชหติ, กุสเล ธมฺเม อภิวฑฺฒติ. ตตฺถ โย จ ปณีตาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทสฺเสติ, ตปฺปรโม เตน วุจฺจเต ตโม โชติปรายโณ.

ในข้อนั้น บุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไปนั้น ย่อมแสดงวิบากแห่งอกุศลกรรมเพราะความมืด. คำว่า ในที่มืด ได้แก่ในข้อที่เขาคบหากัลยาณมิตรจนเป็นเหตุให้ละอกุศลธรรม ยังกุศลธรรมให้เจริญขึ้นได้นั้น. เขาผู้แสดงความเกิดขึ้นในคติที่ประณีตทั้งหลาย เป็นผู้มีความมืดนั้นเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป.

ตตฺถ โย ปุคฺคโล โชติ ตมปรายโณ. กุสลสฺส กมฺมวิปากํ ทสฺเสติ, ยญฺจ โข[๑] ปาปมิตฺตสํสคฺเคน ปาปมิตฺตุปเสวน ปาปมิตฺตวสานุโค อกุสลํ ธมฺมํ อภิวฑฺฒติ, ตํ ภาวนาย หีนาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทสฺเสติ, ตปฺปรโม เตน วุจฺจเต โชติ ตมปรายโณ.

ในข้อนั้น บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป, ย่อมแสดงวิบากกรรมแห่งกุศลกรรม. บุคคลผู้ไปตามอำนาจปาปมิตร ย่อมยังอกุศลธรรมให้เจริญ เพราะการคลุกคลีปาปมิตร เพราะการเสพปาปมิตรผู้แสดงความเกิดขึ้นในคติที่เลวทั้งหลายด้วยภาวนา. เป็นผู้มีความสว่างเป็นอย่างยิ่ง, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป.

---

[๑] โป. ยํ จกุขุ.

ตตฺถ โย ปุคฺคโล โชติ โชติปรายโณ, โส โชติตภาวตาย[๑] ยาว ปณีตาสุ คตีสุ อุปปตฺตึ ทสฺเสติ. ตปฺปรโม เตนาห โชติ โชติปรายโณ.

ในข้อนั้น บุคคลผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป ย่อมแสดงการอุบัติในคติที่ประณีตทั้งหลาย เพราะความที่ตนเป็นผู้มีความสว่าง. เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกเขาผู้มีความสว่างเป็นอย่างยิ่งนั้นว่า ผู้สว่างมาแล้วมีสว่างต่อไป.

โชติตมปรายเณน ทส อกุสลานํ กมฺมานํ อุทยํ ทสฺเสติ. ตเมน ปุคฺคเลน อกุสลานํ กมฺมานํ วิปากํ ทสฺเสติ. น อกุสลานํ ธมฺมานํ วิปากํ ทสฺเสติ. ตเมน อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ ทสฺเสติ. โชตินา อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ ทสฺเสติ. โชตินา ตมปรายเณน ทส อกุสลกมฺมปเถ ทสฺเสติ. โชตินา ปณีตตฺตํ ทสฺเสติ. ตเมน โชติปรายเณน อตปนียํ ธมฺมํ ทสฺเสติ. โชตินา ตมปรายเณน ตปนียํ ธมฺมํ ทสฺเสติ. อยํ สุตฺตตฺโถ.

ท่านแสดงความเกิดขึ้นแห่งอกุศลกรรม ๑๐ ประการ เพราะบุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. แสดงวิบากแห่งอกุศลกรรมทั้งหลาย. แต่ไม่ได้แสดงวิบากแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะบุคคลผู้มืด. แสดงมิจฉัตตธรรม ๘ ประการ เพราะบุคคลผู้มืด. แสดงสัมมัตตธรรม ๘ ประการ เพราะบุคคลผู้สว่าง. แสดงอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เพราะบุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. แสดงปณีตธรรม (ความที่ธรรมเป็นธรรมประณีต) เพราะบุคคลผู้สว่าง. แสดงอตปนียธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุไม่ให้เดือดร้อน) เพราะบุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป. แสดงตปนียธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน) เพราะบุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

---

๑ โป. โชติตา ปภาตา.

๑๐๔. ตตฺถ กตโม เทสนา หาโร ?

๑๐๔. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต กึ เทสิตํ ?

ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงอะไรไว้ ?

ตตฺถ วุจฺจเต.

จะกล่าวในข้อนั้น ดังต่อไปนี้.

อิมมฺหิ สุตฺเต กุสลากุสลา ธมฺมา เทสิตา. กุสลากุสลานญฺจ ธมฺมานํ วิปาโก เทสิโต. หีนปฺปณีตานญฺจ สตฺตานํ คติ นานาการณํ เทสิตํ. อยํ เทสนา หาโร.

ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงกุศลธรรม และอกุศลธรรมทั้งหลายไว้แล้ว. ท่านแสดงวิบากแห่งกุศลธรรม และอกุศลธรรมทั้งหลายไว้แล้ว. ท่านแสดงคติแห่งสัตว์ทั้งหลายทั้งที่เลวทั้งที่ประณีต โดยมีเหตุต่างๆ กันไว้แล้ว. นี้จัดเป็นเทสนาหาระ.

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อกุสลสฺส กมฺมสฺส โย วิปากํ ปจฺจนุโภติ, ตตฺถ ฐิโต อกุสเล ธมฺเม อุปฺปาทิยติ วิจยนฺตํ ยุชฺชติ. กุสลสฺส กมฺมสฺส โย วิปากํ ปจฺจนุโภติ. ตตฺถ ฐิโต กุสเล ธมฺเม อุปฺปาทิยติ วิจยนฺตํ ยุชฺชติ. อยํ วิจโย ยุตฺติ จ.

ผู้เสวยวิบาก แห่งอกุศลกรรม, ดำรงมั่นในเหตุนั้น ย่อมยังอกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ข้อวิจัยนั้นสมควร. ผู้เสวยวิบากแห่งกุศลกรรม, ดำรงมั่นในเหตุนั้น ย่อมยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ข้อวิจัยนั้นสมควร. นี้จัดเป็นทั้งวิจยหาระและยุตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร ?

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โย ปุคฺคโล โชติ, โส ปจฺจเวกฺขณาย ปทฏฺฐานํ. โย ปุคฺคโล ตโม, โส ตมาทินฺนํ วานุปสฺสนาย ปทฏฺฐานนฺติ ทสฺเสติ. ตเมน โชติปรายเณน อปฺปมาทสฺส ปทฏฺฐานํ ทสฺเสติ, ตโม อวิชฺชาย จ ทิฏฺฐิยา จ ปทฏฺฐานํ ทสฺเสติ. โชตินา ตมปรายเณน ปมาทสฺส จ ทิฏฺฐิยา จ ปทฏฺฐานํ ทสฺเสติ. อยํ ปทฏฺฐาโน.

บุคคลผู้สว่างเป็นปทัฏฐานแห่งการพิจารณา. บุคคลผู้มืด เป็นปทัฏฐานแห่งการตามเห็น, สิ่งที่ตนยึดไว้เพราะความมืด ท่านแสดงไว้ดังนี้ ท่านแสดงปทัฏฐานแห่งความไม่ประมาทไว้ โดยบุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป. บุคคลผู้มืดย่อมปรากฏเป็นปทัฏฐาน แห่งอวิชชาและทิฏฐิ. ท่านแสดงปทัฏฐานแห่งความประมาทและทิฏฐิไว้โดยบุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. นี้จัดเป็นปทัฏฐานหาระ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ตเมน ตมปรายเณน ตโมติ อวิชฺชาย นิทฺทิฏฺฐาย สพฺพกิเลสธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ. ตเมน โชติปรายเณน โชติวิชฺชาย นิทฺทิฏฺฐาย สพฺเพ โพธิปกฺขิยธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ. โชติตมปรายเณน ปมาโท นิทฺทิฏฺโฐ โหติ. ตเมน โชติปรายเณน อปฺปมาโท นิทฺทิฏฺโฐ โหติ. อยํ ลกฺขโณ หาโร.

สรรพกิเลสธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้แล้วโดยบุคคลผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป เพราะแสดงไขอวิชชาไว้แล้วว่าความมืด. โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดย่อมเป็นอันแสดงไขไว้แล้ว โดยบุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป เพราะแสดงไขวิชชาคือความสว่างไว้แล้ว. ความประมาท ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้แล้วโดยบุคคลผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป. ความไม่ประมาท ย่อมเป็นอันแสดงไขไว้

แล้วโดยบุคคลผู้มืดมาแล้วมีสว่างต่อไป. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย สตฺตา นีจกุลิโน, น เต อิมํ สุตฺวา กุสเล ธมฺเม สมาทาย วตฺติสฺสนฺติ. เย สตฺตา อุจฺจกุลิโน, เต อิมํ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ภิยฺโยโส มตฺตาย กุสเล ธมฺเม สมาทาย วตฺติสฺสนฺตีติ. อยํ จตุพฺยูโห หาโร.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้มีตระกูลต่ำ จักไม่ฟังพระธรรมเทศนานี้แล้ว สมาทานประพฤติกุศลธรรมทั้งหลาย. ส่วนเหล่าสัตว์ผู้มีตระกูลสูงจักฟังพระธรรมเทศนานี้แล้วสมาทาน ประพฤติกุศลธรรมทั้งหลายยิ่ง ๆ ขึ้นไป. นี้จัดเป็นจตุพยูหหาระ.

ภูมิยํ อุปเทโส.

นี้เป็นข้อกล่าวอ้างในภูมิธรรม.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยา อวิชฺชาโต ปภูติ ตณฺหา. อยํ สมุทโย. โย ตโม ตมปรายโณ, อิทํ ทุกฺขํ.

ตัณหาที่เกิดจากอวิชชา. นี้จัดเป็นสมุทัย. ความมืด ความมีความมืดเป็นเบื้องหน้า, นี้จัดเป็นทุกข์.

อิมานิ เทฺว สจฺจานิ : ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ. โชติ เยน สุตฺเตน ธมฺเมน ปญฺญาปิยติ, โส ธมฺโม ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ. เตน อโมเหน

สัจจะ ๒ ประการเหล่านี้ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑. ความสว่างที่เป็นเหตุให้ธรรมปรากฏโดยพระสูตร เป็นปทัฏฐานแห่งปัญญินทรีย์. เพราะความ

ตีณิ กุสลมูลานิ ปาริปูรึ คจฺฉนฺติ สคฺคสฺส ปทฏฺฐานํ.

ไม่หลงนั้น กุศลมูล ๓ ประการ ย่อมถึงความบริบูรณ์ และเป็นปทัฏฐานแห่งสวรรค์.

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ตโม ตมปรายโณติ น เอกํเสน, กึ การณํ ? อตฺถิ ตโม จ ภโว อปราปริยเวทนีเยน จ กุสเลน โชตินา ปุคฺคเลน สโหปตฺติภาเว. อตฺถิ โชติ จ ภโว อปราปริยเวทนีเยน จ อกุสเลน ตเมน ปุคฺคเลน สโหปตฺติภาเว.

ผู้มืดมาแล้วมีมืดต่อไป ไม่ได้มีโดยส่วนเดียว, เพราะเหตุไร ? เพราะยังมีความมืด มีภพในภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกับบุคคลผู้สว่าง โดยกุศลที่จะพึงได้เสวยในภพต่อ ๆ ไป. ทั้งยังมีความสว่าง มีภพในภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกับบุคคลผู้มืด โดยอกุศลที่จะพึงได้เสวยในภพต่อ ๆ ไป.

(ตตฺถ กตมา) ปริวตฺตนา ?

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ตเมสุ ปฏิปกฺโขติ โชตินา ตมปรายโณ.

คำว่า ผู้ตรงกันข้ามจากผู้มืด ได้แก่ผู้สว่างมาแล้วมีมืดต่อไป.

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โย ตโม, โส เอวํ อตฺตพฺยาปาทาย ปฏิปนฺโน, โส อสฺสทฺธาย พาโล อกุสโล อพฺยตฺโต อนาทีนวทสฺสี.

บุคคลผู้มืดนั้น เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเบียดเบียนตน ด้วยอาการอย่างนี้. เพราะไม่ศรัทธา เขาจึงเป็นคนพาล ไม่ฉลาด

โย โชติ, โส อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน ปณฺฑิโต กุสโล พฺยตฺโต อาทีนวทสฺสี. อยํ เววจโน.

ไม่เฉียบแหลม มีปกติไม่เห็นโทษ. ส่วนบุคคลผู้สว่างเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน เขาจึงเป็นบัณฑิต ฉลาด เฉียบแหลม มีปกติเห็นโทษ. นี้จัดเป็นเววจนหาระ.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โส ปุคฺคโล วิปากปญฺญตฺติยา ปญฺญาปียติ, อกุสเล ปริยาทินฺนตา ปญฺญาปียติ. โชติกุสลธมฺมุปฺปตฺติปญฺญตฺติยา[๑] ปญฺญาปียติ กุสลธมฺมวิปากปญฺญตฺติยา จาติ.

ท่านบัญญัติผู้นั้นไว้ โดยวิปากบัญญัติ บัญญัติไว้เพราะยึดมั่นในอกุศล. บัญญัติไว้โดยบัญญัติตามความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมคือความสว่าง และโดยบัญญัติถึงผลแห่งกุศลธรรม.

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

(ในข้อนั้น) โอตรณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ยญฺจ ชรามรณํ ยา จ อวิชฺชา, ตํ ปทฏฺฐานํ, นิทฺเทเสน วิชฺชุปฺปาโท อวิชฺชานิโรโธ โย ยาว ชรามรณนิโรโธ, อิเม เทฺว ธมฺมา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา. ธมฺมธาตุ ธมฺมายตนญฺจ ปทฏฺฐานํ นิทฺเทเสน ธาตูสุ.

สังขารที่มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นมีชรามรณะ และอวิชชาเป็นปทัฏฐาน, โดยการแสดงไขธรรม ๒ ประการเหล่านี้นับเนื่องในสังขารขันธ์ คือ วิชชาเกิด อวิชชาดับ ๑ ไปจนถึงวิชชาเกิด ชราและมรณะดับ ๑ โดยการแสดงไข. ธัมมธาตุ และธัมมายตนะจัดเป็นปทัฏฐานในธาตุทั้งหลาย.

---

[๑] โป. ปญฺญาติยา.

ตตฺถ กตโม โสธโน ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิมสฺส สุตฺตสฺส เทสิตสฺส อารมฺโภ.

การเริ่มแห่งพระสูตร ที่ท่านแสดงไว้แล้วนี้.

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ? คือ

ตโมติ ภควา พฺรวีติ, น เอกํ ปุคฺคลํ เทเสติ ; ยาวตา สตฺตานํ คติ, ตตฺถ เย ทุจฺจริตธมฺเมน อุปปนฺนา, เต พหุลาธิวจเนน, ตโม นิทฺทิสติ. ยา โชติ สพฺพสตฺเตสุ กุสลธมฺโมปปตฺติ, สพฺพํ ตํ โชตีติ อภิลปติ. อยเมกตา ปจฺจโย โยนิโสมนสิการปญฺญตฺติ จตุนฺนํ มหาภูตานํ ปุคฺคลานํ.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่าบุคคลผู้มืด มิได้ทรงแสดงเฉพาะบุคคลผู้เดียว. คือทรงมุ่งหมายถึงคติของสัตว์ทั้งหลาย. ในข้อนั้น ทรงแสดงไขว่า บุคคลผู้มืด โดยมุ่งถึงบุคคลจำนวนมาก ที่เกิดขึ้นด้วยทุจริตธรรม. ความสว่าง ก็คือความเกิดขึ้นด้วยกุศลธรรม ในสัตว์ทั้งปวง, สิ่งนั้นทั้งปวง ท่านอ้างว่าเป็นความสว่าง. เอกัตตบัญญัตินี้ ที่เป็นปัจจัย จัดเป็นโยนิโสมนสิการบัญญัติ แห่งบุคคลผู้เป็นมหาภูตทั้ง ๔ จำพวก.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ? คือ

อกุสลสฺส ปาปมิตฺตตา ปจฺจโย, อโยนิโส มนสิกาโร เหตุ. กุสลสฺส กลฺยาณมิตฺตตา ปจฺจโย, โยนิโส มนสิกาโร เหตุ.

สำหรับอกุศล มีความเป็นผู้มีปาปมิตรเป็นปัจจัย, มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ. สำหรับกุศลมีความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรเป็นปัจจัย, มีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ.

ตตฺถ กตมา สมาโรปนา ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

อิเธกจฺโจ นีเจ กุเล ปจฺจาชาโต[๑] **โหตีติ** นีเจ กุเล ปจฺจาชาโต รูเปสุ สทฺเทสุ คนฺเธสุ รเสสุ ผสฺเสสุ, โส อุปฺปนฺโน สพฺพมฺหิ มานุสฺสเก อุปโภคปริโภเค. โชติ ปณีเตสุ กุสเลสุ อุปฺปนฺโน สพฺพมฺหิ มานุสฺสเก อุปโภคปริโภเค อุปฺปนฺโนติ.

คำว่า **บุคคลบางคนในโลกนี้เกิดในตระกูลต่ำ** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ บุคคลผู้เกิดในตระกูลต่ำก็เกิดขึ้นในเครื่องอุปโภคบริโภค ของมนุษย์ทั้งหมดซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะ. บุคคลผู้สว่างที่เกิดขึ้นในตระกูลประณีตทั้งหลายก็เกิดขึ้นในเครื่องอุปโภคบริโภคของมนุษย์ทั้งหมด (ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะ).

๑๐๕. ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยํ นิพฺเพธภาคิยํ จ สุตฺตํ ?

๑๐๕. ในข้อนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีราติ[๒] คาถา. เกน การเณน ตํ พนฺธนํ ทฬฺหํ จตูหิ การเณหิ อิสฺสริเยน สกฺกา โมเจตุํ ธเนน วา อญฺเญน วา ยาจนาย วา ปราชเยน วา ?

คาถาว่า **นักปราชญ์ทั้งหลายมิได้กล่าวเครื่องผูก ...ว่ามั่นคง** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้. เพราะเหตุไรเครื่องผูกนั้นจึงมั่นคง ถึงขนาดผู้เป็นใหญ่ก็ไม่สามารถพ้นได้ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ด้วยทรัพย์ ด้วยสิ่งอื่น ๆ ด้วยการอ้อนวอน หรือด้วยโลกหน้า ?

---

[๑] โป. อิ. ปจฺฉาชาโต, เอวมุปริปิ.

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๑.

เยสุ จ อยํ ราโค มณิกุณฺฑเลสุ ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา, อิทมสฺส เจตสิกพนฺธนํ. ตํ น สกฺกา อิสฺสริเยน วา ธเนน วา อญฺเญน วา ยาจนาย วา ปรายเณน วา โมเจตุํ.

ความกำหนัด คือ ความเยื่อใยในแก้วมณี ต่างหู บุตร และภรรยาอันใด, นี้จัดเป็นเครื่องผูกทางจิต. เครื่องผูกนั้นอันบุคคลผู้เป็นใหญ่ ไม่สามารถพ้นได้ด้วยทรัพย์ ด้วยสิ่งอื่น ๆ ด้วยการอ้อนวอน หรือด้วยโลกหน้า.

น จ ตตฺถ โกจิ อตฺถิ ปาฏิโภโค, อิมินา พนฺธนโต โมจยิตฺถาติ เทโว วา มนุสฺโส วา ตทิทํ พนฺธนํ ราคานุสเยน จ ฉสุ พาหิเรสุ จ อายตเนสุ พนฺธติ, รูเปสุ รูปตณฺหา พนฺธติ, ยาว ธมฺเมสุ ธมฺมตณฺหา.

ในเครื่องผูกนั้น ไม่มีใคร ไม่ว่าจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ ที่จะรับรองได้ว่าท่านจะพ้นจากเครื่องผูกได้ ด้วยเหตุนี้ คือ เครื่องผูกนั้น ย่อมผูกสัตว์ไว้ในอายตนะภายนอก ๖ ด้วยราคานุสัย, รูปตัณหา ผูกไว้ในรูป ไปกระทั่งว่าธัมมตัณหาย่อมผูกไว้ในธรรม.

โย อิธ โลเก พนฺโธ ปรโลกสฺมึ พนฺโธ นียติ, โส พนฺโธ ชายติ, พนฺโธ มียติ. พนฺโธ อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ คจฺฉติ. น สกฺกา โมเจตุํ อญฺญตฺร อริยมคฺเคน อิมญฺจ พนฺธนํ.

ทั้งเครื่องผูกในโลกนี้ ทั้งเครื่องผูกในโลกหน้าที่นำสัตว์ไปนั้น ย่อมเกิด ย่อมตาย ย่อมไปจากโลกนี้สู่โลกอื่น เว้นจากอริยมรรคเสีย ใครก็ไม่อาจจะพ้นจากเครื่องผูกนี้ไปได้.

มรณภาวญฺจ อุปปตฺติภาวญฺจ ภยโต วิทิตฺวา ฉนฺทราคํ ปชหติ. โส อิมํ ฉนฺทราคํ ปชหิตฺวา อติกฺกมติ. อยญฺจ โลโก อิโต ปรํ ทุติโย.

ผู้ทราบถึงความตายและความเกิดโดยความเป็นของน่ากลัว ย่อมละฉันทราคะได้, เขาละฉันทราคะได้แล้วย่อมก้าวล่วงได้. นี้จัดเป็นโลกที่ ๒ จากโลกนี้.

ตตฺถ ยํ พนฺธนาสงฺขารานํ ปหานํ อิทํ วุจฺจติ. **อุโภสุ อนฺเตสุ วิเนยฺย**

ในข้อนั้น จะกล่าวถึงการละเครื่องผูกและสังขารดังต่อไปนี้. คำว่า **ธีรชน**

ฉนฺทํ ... ปริคฺคเหสุ มุนิ โนปลิตฺโต ...[๑] ตเถว ปริคฺคเหสุ ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ อวูฬฺหํ สลฺโลติ[๒] ตสฺเสว ตณฺหาย ปหานํ ทสฺเสติ. อยํ ตณฺหามูลสฺส ปหานา วเร[๓] อปฺปมตฺโตติ กาโม ปมาทวตฺตติ[๔] ปหานาย เนกฺขมฺมาภิรโต อปฺปมาทวิหารี ภวติ.

พึงกำจัดความพอใจ ในที่สุดทั้ง ๒ ... มุนี... ไม่เข้าไปติดในความยึดถือทั้งหลาย เขาถอนกิเลสดังลูกศรในบุตร และภรรยาที่ตนยึดถืออย่างนั้นยังไม่ได้ ได้แก่ ท่านแสดงการละตัณหาของท่านผู้นั้น. ท่านผู้นี้จัดเป็นผู้ไม่ประมาทในธรรมอันประเสริฐ เพราะละมูลแห่งตัณหาได้สิ้น ดังนั้น ผู้กำหนัดประพฤติประมาท ละได้แล้ว จึงจะเป็นผู้ยินดีในเนกขัมมะ มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท.

ตสฺส อาสยํ ปหานาย เนว อิมํ โลกํ อาสีสติ น ปรโลกํ. น อิธโลกํ นิสฺสิตํ ปิยรูปํ สาตรูปํ อากงฺขติ. นาปิ ปรโลกํ นิสฺสิตํ ปิยรูปํ สาตรูปํ อากงฺขติ. เตน วุจฺจเต นาสีสตี โลกมิมํ ปรญฺจ.[๕]

เพราะละอัธยาศัย แห่งกิเลสนั้นได้แล้ว เขาย่อมไม่หวังโลกนี้ ไม่หวังโลกหน้า ไม่หวังปิยรูปสาตรูปที่เป็นกิเลสอิงอาศัยซึ่งมีในโลกนี้. ไม่หวังปิยรูปสาตรูปที่เป็นกิเลสอิงอาศัย ซึ่งมีในโลกหน้า. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เขาย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า.

ยํ ตสฺส ปหานํ ตํ เฉทนํ. อฏฺฐกวคฺเค โย มุนิ นิทฺทิฏฺโฐ. โส

การละกิเลสนั้นได้นั่นแหละ คือการตัด. พระมุนีที่ท่านแสดงไขไว้ใน

---

๑ โป. อุภเยสุ ฐาเนสุ วีริยํ, คนฺธปริวาโห สุมุนิ โนปลิมฺปติ.
๒ ขุ.มหา. ๒๙/๖๔/๖๕.
๓ อิ. อหนาวเร, ม. อหนาวโร.
๔ อิ. โป. ปมาทวตฺตนิ.
๕ โป. นาสีสเต โลกมิมํ ปรํ โลกญฺจาติ. ขุ.มหา. ๒๙/๖๔/๖๕.

อิธ ธีโร. อฎฺฐกวคฺเค ยํ นาสีสนํ อิธ อนเปกฺขา.[๑] ตถายํ ตณฺหาย ตสฺส ปริคฺคหสฺส วตฺถุกามสฺส เอกคาถาย เอเต สพฺเพ กามา ทสฺสิตา. เตน ภควา เทเสติ เอตํปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ[๒] อนเปกฺขิโน สพฺพกาเม ปหายาติ.

อัฏฐกวรรคนี้เป็นผู้ฉลาด, การไม่หวังในอัฏฐกวรรคนั้น ได้แก่ ความไม่เยื่อใย. ด้วยคาถาเดียว แห่งวัตถุกามที่เขากำหนดยึดไว้ตามตัณหานี้ เป็นอันท่านแสดงถึงกามเหล่านี้ไว้ทั้งหมด. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า ชนทั้งหลายตัดเครื่องผูกแม้นั้นแล้ว ไม่มีความเยื่อใย ละความสุขในกามเสียได้ย่อมบวช.

อิมิสฺสา คาถาย ทุวิธา นิทฺเทโส สํสนฺทนนิทฺเทโส จ สมยนิทฺเทโส จ, ยถา อยํ คาถา สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ, เอวํ ตาย คาถาย สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ วิสชฺชนา. เอวํ คาถา สพฺพคาถาสุ พฺยากรเณสุ วา นิทฺทิฏฺฐํ สุตฺตํ.

ด้วยคาถานี้ มีนิทเทส ๒ อย่าง คือ สังสันทนนิทเทส ๑ สมยนิทเทส ๑, คาถานี้ จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร ฉันใด, การวิสัชนาถึงสังกิเลสภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตรตามคาถานั้นก็ฉันนั้น. คาถาท่านแสดงไขไว้แล้ว ทั้งพระสูตรท่านก็แสดงไขไว้แล้ว ในคาถาทั้งปวง หรือในการพยากรณ์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

๑๐๖. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๑๐๖. ในข้อนั้น เทสนาหาระเป็นไฉน ?

คือ

อิทํ สุตฺตํ เกนาธิปฺปาเยน เทสิตํ ? เย ราคจริตา สตฺตา, เต กาเม

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรนี้ ด้วยทรงมีพระประสงค์อย่างไร ?

---

[๑] โปะ เฉทนํ อฎฺฐกวคฺคิเยสุ มุนิ นิทฺทิฏฺโฐ. โส อิธ วิโรโธ อฎฺฐกวคฺคิเยสุ นาสีสตํ อิธ อนาถา. ขุ.มหา. ๒๙/๖๔/๖๕.

[๒] โปะ เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺติ. ขุ.ธ. ๒๕/๓๔/๖๒.

ปชหิสฺสนฺตีติ อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้เป็นราคจริต จักละกามทั้งหลายได้.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ? คือ

ยสฺส ทสวตฺถุกา กิเลสา อุตฺติณฺณา วนฺตา วิโนทิตา. กถํ เต ทสวิธาติ ? กิเลสกามา จ โอรมฺภาคิยอุทฺธมฺภาคิยา[๑] จ สํโยชนา[๒] ทสวตฺถุกานิ อายตนานิ, อยํ วิจโย.

กิเลสกามซึ่งมีวัตถุ ๑๐ อันเขาข้ามพ้นได้แล้ว คายแล้ว รู้แจ้งแล้ว. กิเลสกาม ๑๐ อย่างเป็นไฉน ? ได้แก่ กิเลสกามที่เป็นโอรัมภาคิยสังโยชน์ และที่เป็นอุทธัมภาคิยสังโยชน์ซึ่งมีวัตถุ ๑๐ เป็นบ่อเกิดแห่งกิเลส, นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ? คือ

เย สารตฺตา เต คาฬฺหพนฺธเนน พทฺธาติ[๓] อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

ข้อยุตตินี้มีอยู่ว่า เหล่าสัตว์ผู้กำหนัดนัก ย่อมถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูกที่มั่นคง.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน ?

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ? คือ

สารตฺโต มณิกุณฺฑเลสุ มมงฺการสฺส ปทฏฺฐานํ. **อเปกฺขาติ**

ความกำหนัดในแก้วมณีและต่างหู จัดเป็นปทัฏฐานแห่งมมังการ คำว่า

---

[๑] โป. ยสฺส ทสวตฺถุกา กิเลสา อุตฺติณฺณา วนฺตา วิหิตา. กตเม ทสวิธาติ ? กิเลสกามา จ โอรมฺภาคิยอุทฺธมฺภาคิยา.

[๒] โป. สญฺโญชนา.

[๓] โป. พนฺธนฺติ.

อตีตวตฺถุสฺส สราคสฺส ปทฏฺฐานํ. **เอตมฺปิ เฉตฺวา**ติ ภาวนาย ปทฏฺฐานํ.

ความเยื่อใย จัดเป็นปทัฏฐานแห่งความกำหนัดซึ่งมีวัตถุล่วงไปแล้ว. คำว่า **ตัดเครื่องผูกแม้นั้น** จัดเป็นปทัฏฐานแห่งภาวนา.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ? คือ

สารตฺตจิตฺโต มณิกุณฺฑเลสุ โย อหงฺกาเร วิสตฺโต, มมงฺกาเร วิสตฺโต โย ปุตฺตทาเร สารตฺโต. เขตฺตวตฺถุสฺมึ สารตฺโต. อยํ ลกฺขโณ หาโร.

ข้อที่ผู้มีจิตกำหนัด ในแก้วมณีและต่างหูทั้งหลาย ยังเกาะติดในอหังการและมมังการ ข้อที่ผู้มีจิตกำหนัด กำหนัดในบุตรและภรรยา กำหนัดในที่นาและที่สวน. นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตุพยุหหาระ เป็นไฉน ? คือ

อิธ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย นิพฺพาเนน ฉนฺทิกา ภวิสฺสนฺติ, เต ปุตฺตทาเร ตณฺหํ ปชหิสฺสนฺตีติ[๑] อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ.

ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้พอใจพระนิพพาน จักละตัณหาในบุตรและภรรยาได้. สัจจะมี ๔ ประการเหล่านี้แล.

---

[๑] อิ. ปชหิสฺสนฺติ.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยา **ปุตฺตทาเร** ตณฺหา, อยํ **สมุทโย. เย อุปาทินฺนกฺขนฺธา,** เต เย จ **พาหิเรสุ รูเปสุ** รูปปริคฺคโห, อิทํ **ทุกฺขํ, ยํ ตตฺถ** เฉทนียํ, อยํ นิโรโธ. **เยน ภิชฺชติ, อยํ** มคฺโค.

ตัณหาในบุตรและภรรยา, นี้จัดเป็นสมุทัย. อุปาทินนขันธ์และการกำหนดยึดรูปในรูปภายนอกทั้งหลาย, นี้จัดเป็นทุกข์. สิ่งที่ควรตัดในสิ่งเหล่านั้น, นี้จัดเป็นนิโรธ. เครื่องแตกทำลายไปแห่งทุกข์, นี้จัดเป็นมรรค.

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

นตฺถิ วิภตฺติยา ภูมิ.

ภูมิแห่งวิภัตติหาระไม่มี.

(ตตฺถ กตโม) ปริวตฺตโน ?

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปฏิปกฺโข นิทฺทิฏฺโฐ.

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ท่านแสดงไขไว้แล้ว.

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

นิทฺทิฏฺโฐ เววจโน.

เววจนหาระ ท่านแสดงไขไว้แล้ว.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ? คือ

อตฺถิ ตณฺหา เอโก สตฺโต โอติณฺโณ ตปฺปจฺจยา วิญฺญาณํ ยาว ชรามรณํ. ยา ตตฺถ เวทนา, อยํ อวิชฺชา. วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ ยาว ชรามรณนิโรโธ.

ตัณหามีอยู่ สัตว์ผู้หนึ่งหยั่งลงแล้ว เพราะสิ่งนั้นเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ไปจนถึงชราและมรณะจึงมี. เวทนาในธรรมนั้น นี้จัดเป็นอวิชชา. เพราะวิชชาเกิดขึ้น อวิชชาจึงดับ ไปจนถึงชราและมรณะจึงดับ.

ตตฺถ กตโม โสธโน ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ? คือ

สุทฺโธ คาถาย อารมฺโภ.

ความเริ่มแห่งคาถาบริสุทธิ์แล้ว.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน ?

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ? คือ

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีราติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา, น เวมตฺตตาย. จตฺตาโร ราคา : กามราโค รูปราโค ภวราโค ทิฏฺฐิราโค จาติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตา.

คำว่า **นักปราชญ์ทั้งหลาย มิได้กล่าวเครื่องผูก ... ว่ามั่นคง** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นเอกัตตบัญญัติ, ไม่ใช่จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเวมัตตบัญญัติ. ราคะ ๔ อย่าง คือ กามราคะ ๑ รูปราคะ ๑ ภวราคะ ๑ ทิฏฐิราคะ ๑ จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ? คือ

เยสํ ราโค มณิกุณฺฑเลสุ ตสฺส สุภสญฺญา เหตุ, อนุพฺยญฺชนโส จ

ชนผู้มีความกำหนัดในแก้วมณีและต่างหูทั้งหลายนั้น มีสุภสัญญาเป็นเหตุ

นิมิตฺตคฺคาหิตา ปจฺจโย. ยาย เต ฉินฺนานิ ตสฺส อสุภสญฺญา เหตุ, นิมิตฺตคฺคหณอนุพฺยญฺชนคฺคหณวิโนทนํ ปจฺจโย.

และมีการยึดถือนิมิต โดยอนุพยัญชนะเป็นปัจจัย. ชนผู้ตัดสิ่งเหล่านั้นได้แล้วมีอสุภสัญญาเป็นเหตุ, มีการบรรเทาการถือตามนิมิตและการถือโดยอนุพยัญชนะเป็นปัจจัย.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ? คือ

สารตฺโต มณิกุณฺฑเลสุ สมฺมูโฬฺหปิโส ปทุฏฺโฐปิ เอตํปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺตีติ ตํ ปริญฺญาตตฺตา จ ปริวชฺชิตตฺตา จ ปชหิตํ.[๑] อยํ สมาโรปโน.

คำว่า **ผู้กำหนัด หลงพร้อมในแก้วมณีและต่างหูทั้งหลายนั้น ย่อมถูกกิเลสประทุษร้าย ... ชนทั้งหลายตัดเหตุนั้นได้แล้วย่อมบวช** นั้น ท่านละได้แล้วเพราะรู้รอบ และเพราะเว้นได้รอบ. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

๑๐๗. ยํ เจตสิกํ ยํ ปกปฺปิตํ วิตฺถาเรน ปจฺจโย, ยํ วา เจตสิกํ กายิกํ เจตสิกํ กมฺมํ. กึ การณา ? เจตสิกา หิ เจตนา มโนกมฺมาติ วุจฺจเต, สา เจตนากมฺมํ, ยํ เจตสิกํ อิมํ กายิกญฺจ วาจสิกญฺจ อิมานิ ตีณิ กมฺมานิ นิทฺทิฏฺฐานิ.

๑๐๗. เจตสิกก็ดี สิ่งที่ดำริก็ดี จัดเป็นปัจจัยโดยพิสดาร. เจตสิกนี้จัดเป็นทั้งกรรมทางกาย และเป็นทั้งกรรมทางใจ. เพราะเหตุไร ? เพราะเจตนา-เจตสิกที่ท่านเรียกว่ามโนกรรมนั้น เป็นเจตนากรรม. เจตสิกนี้เป็นไปทั้งทางกายและทางวาจา, ท่านแสดงไขกรรม ๓ ประการเหล่านี้ไว้แล้ว.

---

[๑] โป. สารตฺโต มณิกุณฺฑเลสุ สมฺมูฬฺหวิโธ ทุฏฺฐาติปิ เอตมฺปิ เฉตฺวาน ปริพฺพชนฺตีติ ตํ ปริญฺญาตตฺถํ ปริวชฺชิตตฺถํ ปชหิตา.

กายกมฺมํ วจีกมฺมญฺจ ตานิ กุสลานิ ปิยํ กาเยน จ วาจาย จ อารภติ ปรามสติ, อยํ วุจฺจติ สีลพฺพตปรามาโส.

บุคคลย่อมเริ่ม ย่อมลูบคลำกายกรรม และวจีกรรมที่เป็นกุศลดีงามเหล่านั้นด้วยกาย และด้วยวาจา, นี้ท่านเรียกว่าผู้เป็นสีลัพพตปรามาส.

สงฺกปฺปนา เต ติวิธา สงฺขารา: ปุญฺญมยา อปุญฺญมยา อาเนญฺชมยา, ตปฺปจฺจยา วิญฺญาณํ เต อารมฺมณเมตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา.

ความดำริ ได้แก่ สังขาร ๓ อย่าง คือ ปุญญมยสังขาร (อภิสังขารที่เป็นบุญ) ๑ อปุญญมยสังขาร (อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือ บาป) ๑ อาเนญชมยสังขาร (อภิสังขารที่เป็นอาเนญชา) ๑, เพราะสังขารนั้นเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี สังขารเหล่านั้นซึ่งมีวิญญาณเป็นอารมณ์นั้นย่อมมีเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ.

ยา สุภสญฺญา สุขสญฺญา อตฺตสญฺญา จ. อิทํ เจตสิกํ. ยํ รูปูปคํ วิญฺญาณํ ติฏฺฐติ รูปารมฺมณํ รูปปติฏฺฐิตํ นนฺทูปเสจนํ วุฑฺฒึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลตํ คจฺฉติ, อยํ สงฺกปฺปนา, อิติ ยํ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ ฐิตํ ปฐมาภินิพฺพตฺติอารมฺมณวเสน อุปาทานํ, อิทํ วุจฺจติ เจตสิกนฺติ.

สุภสัญญา ๑ สุขสัญญา ๑ อัตตสัญญา ๑, นี้จัดเป็นเจตสิก. วิญญาณที่เข้าถึงรูปดำรงอยู่ มีรูปเป็นอารมณ์ ดำรงมั่นในรูป หลั่งออกซึ่งความเพลิดเพลิน ย่อมถึงความเจริญรุ่งเรืองไพบูลย์, นี้จัดเป็นความดำริ, อุปาทานที่ดำรงอยู่ในวิญญาณัฏฐิติทั้งหลาย เกิดมีด้วยอำนาจแห่งการเป็นอารมณ์ ของการเกิดขึ้นครั้งแรก, นี้ท่านเรียกว่าเจตสิก ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ จิตฺตสฺส อรูปสฺส ยา นิกนฺติ อชฺโฌสานํ, อิทมฺปิ สกมฺปิตํ, มนาปิเกสุ

ความอยากได้ ความติดใจอรูปซึ่งดำรงอยู่ในที่นั้น, นี้จัดเป็นสิ่งที่ทำให้ไหว.

รูเปสุ ปิยรูปสาตรูเปสุ อาโภโค, อิทํ เจตสิกํ. ยํ เจเตติ. สตฺเตสุ[๑] มนาปิเกสุ อภิชฺฌากายคนฺโถ ปฏิฆานุสเยสุ พฺยาปาทกายคนฺโถ สพฺเพ จตฺตาโร คนฺถา, อยํ ปญฺจสุ กามคุเณสุ ปฐมาภินิปาโต, จิตฺตสฺส ยา เจตนา ยสฺส ตตฺถ อสฺสาทานุปสฺสิสฺส อเนกา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตานุปริวตฺติโน[๒] โหนฺติ.

ความใฝ่ใจในปิยรูปสาตรูป ซึ่งเป็นรูปที่น่าพอใจ, นี้จัดเป็นเจตสิก. ได้แก่ ผู้คิด. เครื่องร้อยรัดกายคืออภิชฌา ในสัตว์ทั้งหลายผู้น่าพอใจ เครื่องร้อยรัดกายคือพยาบาท ในปฏิฆานุสัยทั้งกิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ ประการทั้งหมด นี้จัดเป็นการตกลงไปครั้งแรกในกามคุณ ๕. จิต เจตนา บาปอกุศลธรรมมากมายของผู้พิจารณาเห็นความพอใจในเจตสิกนั้น ย่อมคล้อยไปตามจิต.

ปุคฺคโล ราคานุพนฺธิภูโต เตหิ กิเลสกาเมหิ ยถา กามกรณีโย, อยํ วุจฺจเต กาเมสุ ปกปฺปนา.

ข้อที่บุคคล ผู้ถูกราคะติดตามครอบงำ เพราะกิเลสกามเหล่านั้น ย่อมเป็นเหมือนผู้ทำตามกาม, นี้ท่านเรียกว่าความดำริในกามทั้งหลาย.

เอวํ สพฺเพ จตฺตาโร โอฆา.

โอฆะ ๔ ประการทั้งหมด พึงทราบโดยอาการอย่างนี้.

ยํ เตหิ กาเมหิ สํยุตฺโต วิหรติ ภาวิโต อชฺโฌสนฺโน, อยํ เจตนา. ยสฺส ตถายํ อวีตราคสฺส อธิคตเปมสฺส ตสฺส วิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา ทุกฺขานุปริวตฺติตํ วิญฺญาณํ โหติ สริตสฺส

ข้อที่บุคคลอยู่อย่างคลุกคลี เจริญหยั่งลงเพราะกาม, นี้จัดเป็นเจตนา. ความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไป ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ยังหนักในความรัก ยังไม่ปราศจากราคะ เพราะโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส, วิญญาณย่อม

---

๑ อิ. สตฺตสุ.
๒ โป. จิตฺตํ อรูปวติโย.

วยธมฺมสมุปฺปาโท จิตฺตํ ปริยาทิยติ, อิทํ วุจฺจติ ปกปฺปิตนฺติ.

เอกเมกสฺสา เจเตติ จ ปกปฺเปติ จ วิญฺญาณฏฺฐิติยา,[๑] สา จ ฐิติ ทุวิธา อารมฺมณฏฺฐิติ จ อาหารฏฺฐิติ จ, ตตฺถ ยา อารมฺมณฏฺฐิติ, อยํ นามรูปสฺส ปจฺจโย. ยา อาหารฏฺฐิติ ยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติกา ฐิติ ยา จ โปโนพฺภวิกา ฐิติ, อยํ วุจฺจติ อารมฺมณํ, ตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา ตสฺส วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ ยาว ชรามรณญฺจ เจเตติ, อถ จ ปุน ปตฺถยเต ยโต น โปโนพฺภวิกา อนาคตวตฺถุมฺหิ, อยํ ปฏิปกฺโข นิทฺทิฏฺโฐ.

น เจเตติ น ปตฺถยติ อถ จ ทูเสตีติ ทุวิโธ นิทฺเทโส. อสฺส ปุพฺเพ โหติ ตํ เจตยิตํ ตํ ปกปฺปิตํ

ถูกทุกข์ติดตามไป, ความเสื่อมไปและความเกิดขึ้นย่อมยึดจิตของเขาผู้ท่องเที่ยวไปได้, นี้ท่านเรียกว่าสิ่งที่กำหนด.

เขาย่อมคิด ย่อมกำหนด เพื่อภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณแต่ละส่วน, และภูมิอันเป็นที่ตั้งนั้นมีสองส่วน คือ ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ ๑ ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งอาหาร ๑, ในภูมิเป็นที่ตั้ง ๒ อย่างนั้น ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ เป็นปัจจัยแห่งนามรูป. ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งอาหาร ภูมิอันเป็นที่ตั้งที่เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ และภูมิอันเป็นที่ตั้งที่เป็นตัวภพใหม่, นี้ท่านเรียกว่าอารมณ์. อารมณ์นั้นย่อมมี เพื่อภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ, เพราะอารมณ์นั้น เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ นามรูปจึงมี ไปจนกระทั่งว่าบุคคลย่อมคิดถึงชราและมรณะ, และเมื่อเป็นเช่นนั้น เขาจึงต้องปรารถนาอีก, โดยเหตุที่ภพใหม่จักไม่มี ในกาลอนาคต, ท่านแสดงไขปฏิปักขธรรมนี้ไว้แล้ว.

การแสดงไข ๒ อย่าง คือ บุคคลนั้นย่อมไม่คิด ย่อมไม่ปรารถนา ๑ ย่อมประทุษร้าย ๑, เบื้องต้น เขาผู้นั้นถอนสิ่ง

---

[๑] โป. เอกเมกสฺส เจเตติ จ ปกปฺเปติ จ วิญฺญาณสฺส ฐิติ ยา โหติ.

อสมูหตํ ตปฺปจฺจยา. อยํ วิญฺญาณสฺส ฐิติ โหติ.

ที่คิด สิ่งที่กำหนดยังไม่ได้ เพราะเหตุนั้นเป็นปัจจัย. นี้ก็จัดเป็นความดำรงมั่นแห่งวิญญาณ.

๑๐๘. อถวา ตสฺส อนุสยา อาวิภวนฺติ ตปฺปจฺจยา ตสฺส ปุนพฺภโว นิพฺพตฺตติ.

๑๐๘. อีกอย่างหนึ่ง เขาผู้นั้นมีอนุสัยแจ่มแจ้ง เพราะเหตุนั้นเป็นปัจจัย ภพใหม่จึงเกิดขึ้นแก่เขา.

อถวา น สงฺกิยเต ปกปฺเปตุํ อาคาเร, สุขุมาลํ วาสํ, ยํ น สงฺกิยเร ปกปฺเปตุํ, เอวํ นีเจสุปิ ชาโต โหติ, ตํ นยติ ตํ ปกปฺเปตุํ, เอวํ สงฺขารา เจติตา ปกปฺปิตา จ อารมฺมณภูตา โหนฺติ.[๑]

อีกอย่างหนึ่ง เขาย่อมไม่รังเกียจที่จะกำหนดอยู่อย่างสุขสบาย ในเรือน เพราะเขาไม่รังเกียจที่จะกำหนด จึงเป็นเหตุให้เกิดในภพที่ต่ำ ด้วยอาการอย่างนี้, สิ่งที่กำหนดนั่นแหละนำไป, สังขารทั้งหลายที่เขาคิด กำหนด ย่อมกลายเป็นอารมณ์ไปด้วยอาการอย่างนี้.

ยา จ เจตนา ยา จ ปกปฺปนา ยญฺจ วตฺถุ นิพฺพตฺตํ, อุโภปิ เอเต อารมฺมณํ วิญฺญาณสฺส. ยถา เจตนาย จ ปกปฺปนาย จ ปตฺถยนฺตา ภูตา สตฺตา เจเตนฺติ จ ปกปฺเปนฺติ จ, เอวํ สมฺภเวสิโน น เจเตนฺติ น ปกปฺเปนฺติ.[๑]

ความคิด และความกำหนดที่ยังวัตถุให้เกิดทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ จัดเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณ. อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายผู้เป็นแล้ว (ภูต) ผู้ปรารถนา ย่อมคิด ย่อมกำหนด เพราะความคิด ความกำหนด, ส่วนสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด(สัมภเวสี) ย่อมไม่คิดและย่อมไม่กำหนด.

---

[๑] โป. อถวา นํ สงฺกิยเต อปฺเปตุ อาคาเร วา, สุขุมา วา สนฺติ วา น สงฺกิยเต กาเม ตํ เอวํ นิจฺเจสุปิ อาคาเรสุ ชาโต โหติ. ตํ นยติ ยํ โน กปฺเปตุํ เอวํ สงฺขารา เจติตา ปกปฺปิตา จ อารมฺมณภูตา โหนฺติ. ยา จ เจตนา ยา จ ปกปฺปนา ยญฺจ วตฺถุ นิพฺพตฺตํ, อุโภปิ เอเต อารมฺมณํ วิญฺญาณสฺส ตถา เจตนาย จ สงฺกปฺปนาย จ ปตฺถนาย จ ภูตา สตฺตา เจเตติ จ สงฺกปฺเปติ จ. ยํ คเวสนา น จ เจเตติ น จ สงฺกปฺเปติ. เอวมุปริปิ.

กตเม จ สตฺตา ภูตา ?

สัตว์ทั้งหลายผู้เป็นแล้ว เป็นไฉน ?

เย จ ตนฺชาตอณฺฑชาปิ อณฺฑกา อนุภินฺนา สํเสทชา น จ สมฺภินฺนา, อิเม ภูตา.

ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในไข่ เกิดจากไข่บาง ๆ โดยไม่ต้องทำลายกระเปาะฟองไข่ ๑ เหล่าสัตว์ที่เกิดในเถ้าไคล ที่ไม่ต้องทำลายอะไรออกมา ๑ เหล่านี้จัดเป็นสัตว์ผู้เป็นแล้ว.

กตเม สมฺภเวสิโน ?

เหล่าสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิดเป็นไฉน ?

คพฺภคตา อณฺฑคตา สํสรนฺโต อิเม น เจเตนฺติ น ปตฺเถนฺติ น จ สงฺกปฺเปนฺติ อนุสเย น จ ปุนพฺภโว นิพฺพตฺตีติ.

ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิดในครรภ์ เกิดในไข่ ร่อนเร่ไป เหล่านี้ ย่อมไม่คิด ย่อมไม่ปรารถนา ย่อมไม่กำหนด และจะไม่เกิดใหม่ในอนุสัย.

เย ภูตา สตฺตา เย สมฺภเวสิโน, เต ถาวรา. เย วา สโต เจเตนฺติ ปตฺเถนฺติ จ เย ถาวรา. เต น จ เจเตนฺติ, น จ ปตฺเถนฺติ. น จ สงฺกปฺเปนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติ.

เหล่าสัตว์ผู้เป็นแล้ว ผู้แสวงหาที่เกิดเหล่านั้น ล้วนแต่ถาวร. เหล่าสัตว์ผู้คิด ผู้ปรารถนา และถาวรเหล่านั้น ย่อมไม่คิด, ไม่ปรารถนา, และไม่กำหนด, ย่อมท่องเที่ยวไปตามอนุสัย.

อปโร ปริยาโย. เย อริยปุคฺคลา เสกฺขา, ตตฺถ เต น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกปฺเปนฺติ, อนุสเยน ปุน อุปฺปชฺชนฺติ.

ปริยายอื่นอีก. พระเสกขอริยบุคคล ย่อมไม่คิด, ย่อมไม่กำหนด ในสิ่งนั้น, แต่ยังเกิดอีกตามอนุสัย.

อปโร ปริยาโย. สุขุมา ปาณา ภูมิคตา อุทกคตา. จกฺขุโน อาปาถํ นาคจฺฉนฺติ, เต น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกปฺเปนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติ.

ปริยายอื่นอีก. เหล่าสัตว์บกสัตว์น้ำที่ละเอียด ย่อมไม่มาสู่คลองแห่งจักษุ, สัตว์เหล่านั้น ย่อมไม่คิด, ย่อมไม่กำหนด, ย่อมท่องเที่ยวไปตามอนุสัย.

อปโร ปริยาโย. พาหิกา สพฺเพ ภิกฺขู อภิมานิกา, เต น จ เจเตนฺติ, น จ ปตฺถยนฺติ, อนุสเยน จ สํสรนฺติ. น จ เจเตนฺติ, น จ สงฺกปฺเปนฺติ, น จ อนุเสนฺติ. อารมฺมณมฺเปตํ น โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา.

ปริยายอื่นอีก. เหล่าภิกษุผู้มากมานะมีในภายนอก ย่อมไม่คิด ย่อมไม่ปรารถนา แต่ย่อมท่องเที่ยวไปตามอนุสัย, ย่อมไม่คิด ย่อมไม่กำหนด ย่อมไม่นอนเนื่อง, ข้อนั้นย่อมไม่เป็นอารมณ์เพื่อความดำรงมั่นแห่งวิญญาณ.

น จ เจเตตีติ ปริยุฏฺฐานสมุคฺฆาตํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงการถอนกิเลสเครื่องกลุ้มรุม.

น จ อนุเสตีติ อนุสยสมุคฺฆาตํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงการถอนกิเลสเครื่องนอนเนื่อง.

น จ เจเตตีติ โอฬาริกานํ กิเลสานํ ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงการละกิเลสที่หยาบ ๆ.

น จ อนุเสตีติ สุขุมานํ กิเลสานํ ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงการละกิเลสที่ละเอียด ๆ.

น จ เจเตตีติ เยน ภูมิ จ น จ ปตฺถยนฺตีติ สกทาคามี อนาคามี.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงพระสกทาคามี พระอนาคามี เพราะไม่มีภูมิเป็นเหตุให้ปรารถนา.

น จ อนุเสตีติ อรหํ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงพระอรหันต์.

น จ เจเตตีติ สีลกฺขนฺธสฺส ปฏิปกฺเขน ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงการละโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อสีลขันธ์.

น จ ปตฺถยตีติ สมาธิกฺขนฺธสฺส ปฏิปกฺเขน ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่ปรารถนา** ท่านแสดงถึงการละ โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิขันธ์.

น จ อนุสยตีติ ปญฺญากฺขนฺธสฺส ปฏิปกฺเขน ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงการละ โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญาขันธ์.

น จ เจเตตีติ อปุญฺญมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงการละอปุญญมยสังขาร.

น จ ปตฺถยตีติ ปุญฺญมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่ปรารถนา** ท่านแสดงถึงการละปุญญมยสังขาร.

น จ อนุเสตีติ อาเนญฺชมยานํ สงฺขารานํ ปหานํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงการละอาเนญชมยสังขาร.

น จ เจเตตีติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่คิด** ท่านแสดงถึงอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์.

น จ ปตฺถยตีติ อญฺญินฺทฺริยํ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่ปรารถนา** ท่านแสดงถึงอัญญินทรีย์.

น จ อนุสยตีติ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ.

ด้วยคำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ท่านแสดงถึงอัญญาตาวินทรีย์.

น จ เจเตตีติ มุทุกา อินฺทฺริยภาวนา.

คำว่า **ย่อมไม่คิด** ได้แก่ อินทริยภาวนาอย่างอ่อน.

น จ ปตฺถยตีติ มชฺฌอินฺทฺริยภาวนา.

คำว่า **ย่อมไม่ปรารถนา** ได้แก่ อินทริยภาวนาอย่างกลาง.

น จ อนุเสตีติ อธิมตฺตา อินฺทฺริยภาวนา.

คำว่า **ย่อมไม่นอนเนื่อง** ได้แก่ อินทริยภาวนาอย่างยิ่ง.

อยํ สุตฺตตฺโถ.

นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

๑๐๙. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

อิธ สุตฺเต จตฺตาริ สจฺจานิ เทสิตานิ. ยญฺจ เจตยิตํ ยญฺจ ปกปฺปิตํ อตฺถิ เอตํ อารมฺมณํ จิตฺตสฺส[๑] ปติฏฺฐติ วิจินติ[๒] ยุชฺชติ.

น จ เจเตตีติ น จ ปกปฺปตีติ[๓] อตฺถิ เอวํ อารมฺมณํ อนุสเย วิญฺญาณมิติ วิจิยนฺตํ[๔] ยุชฺชติ, น จ เจเตติ น จ ปกปฺปติ.[๕] อนุสยปฺปหานา วิญฺญาณฏฺฐิตึ น คเวสนฺติ, วิจิยนฺตํ ยุชฺชติ. อยํ ยุตฺติวิจโย.

ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน ?

เจตนาปริยุฏฺฐานํ เจตนาปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. สงฺกปฺปนํ อุปาทานสฺส ปทฏฺฐานํ. อนุสโย

๑๐๙. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ท่านแสดงสัจจะ ๔ ไว้ในพระสูตรนี้. สิ่งที่คิดและสิ่งที่กำหนด ซึ่งเป็นอารมณ์ของจิตที่มีอยู่นั้น, ย่อมตั้งมั่น ย่อมเลือกเฟ้น ย่อมประกอบ.

คำว่า **ย่อมไม่คิด ย่อมไม่กำหนด** ควรมีการวินิจฉัยว่า ในอนุสัยยังมีอารัมมณวิญญาณอยู่อย่างนี้ คือ เขาย่อมไม่คิด ย่อมไม่กำหนด เพราะละอนุสัยได้แล้ว ย่อมไม่แสวงหาวิญญาณัฏฐิติ, ข้อวินิจฉัยนั้นสมควร. นี้จัดเป็นยุตติวิจัย.

ในข้อนั้น ปทัฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เจตนาปริยุฏฐานเป็นปทัฏฐานแห่งเจตนาปริยุฏฐาน. สังกัปปนะ เป็นปทัฏฐานแห่งอุปาทาน. อนุสัยเป็น

---

๑ โป. จิตตํ.
๒ อิ. ม. วิจินยติ.
๓ โป. ปตฺถยตีติ.
๔ โป. วิจินิยติ.
๕ โป. ปตฺถยติ.

ปริยุฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. เตสํ ฉนฺท-ราควินาสาย ภาวนา ภวราคปหานสฺส ปทฏฺฐานํ.[๑]

ปทัฏฐานแห่งปริยุฏฐาน. ภาวนาเพื่อการสิ้นไปแห่งฉันทราคะ ต่อกิเลสเหล่านั้นเป็นปทัฏฐานแห่งการละภวราคะ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ เจตยิตนฺติ[๒] เวทยิตํ ปกปฺปิตํ อุคฺคหิตํ วิญฺญาตํ ตพฺพิญฺญาณํ อารมฺมณมฺปิ ปจฺจโยปิ.

คำว่า **สิ่งที่คิด** ได้แก่ อารมณ์ก็ดี ปัจจัยก็ดี ที่เสวย ที่กำหนด ที่ยึดไว้ ที่รู้แจ้ง และที่รู้แจ้งธรรมชาตินั้น.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย ปุนพฺภวํ น อิจฺฉนฺติ, เต น เจตยิสฺสนฺติ น จ ปตฺถยิสฺสนฺตีติ, อยํ อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ไม่ปรารถนาภพใหม่, จักไม่คิด และจักไม่ปรารถนา.

---

[๑] โป. ภวราคสฺส ปหานํ.

[๒] โป. เจตสิกนฺติ.

(ตตฺถ กตโม) อาวฏฺโฏ ?

(ในข้อนั้น) อาวัฏฏหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยา จ เจตนา ปตฺถนา จ อนุสโย จ วิญฺญาณฏฺฐิติปฺปหานํ[๑] จ, อิมานิ เทฺว สจฺจานิ.

เจตนา ความปรารถนา และอนุสัย(ฝ่ายหนึ่ง) และการละวิญญาณัฏฐิติ(อีกฝ่ายหนึ่ง) เหล่านี้ คือ สัจจะ ๒ ประการ (สมุทยสัจ และมัคคสัจ).

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

นตฺถิ วิภตฺติยา ภูมิ.

ไม่มีภูมิแห่งวิภัตติหาระ.

(ตตฺถ กตมา) ปริวตฺตนา ?[๒]

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปฏิปกฺขํ ปน สุตฺตํ.

ท่านแสดงพระสูตรที่เป็นปฏิปักษ์ไว้แล้ว.

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เจตนา รูปสญฺเจตนา ยาว ธมฺมสญฺเจตนา. โย อนุสโย, เต สตฺต อนุสยา.

เจตนา ได้แก่ รูปสัญเจตนา ไปจนถึงธัมมสัญเจตนา. สภาวะที่ชื่อว่าอนุสัยนั้นมี ๗ ประการ.

---

[๑] โป. วิญฺญาณฏฺฐิติ ปหานา.

[๒] โป. ปริวตฺตนา ปน ปฏิปกฺขํ สุตฺตํ.

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ปัญญัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เจตนาปริยุฏฺฐานํ เจตนาปริยุฏฺฐานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. สงฺกปฺปนํ อุปาทานปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. อนุสโย เหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. วิญฺญาณฏฺฐิติ อุปฺปตฺติเหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. เจตนา สงฺกปฺปนา อนุสโย สมุจฺเฉโท ฉนฺทราควินยปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. ปฐมเกหิ ทฺวีหิ ปริวตฺตเกหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท จ อิทปฺปจฺจยตา จ (ปญฺญตฺตา), ปจฺฉิมเกน นิวตฺติ.[๑]

เจตนาปริยุฏฐานจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็น เจตนาปริยุฏฐานบัญญัติ. สังกัปปนะจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอุปาทานบัญญัติ. อนุสัยจัดเป็นบัญญัติโดยเป็นเหตุบัญญัติ. วิญญาณัฏฐิติจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอุปปัตติเหตุบัญญัติ. เจตนา ความดำริ อนุสัย การตัดขาดจัดเป็นบัญญัติโดยเป็นฉันทราควินยบัญญัติ. โดยปริวรรต ๒ อย่าง ปฏิจจสมุปบาทและอิทัปปัจจยตา ท่านบัญญัติไว้โดยปริวรรตข้อต้น, ย่อมหมุนกลับตามปริวรรตข้อหลัง.

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

(ในข้อนั้น) โอตรณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ทฺวีหิ ปริวตฺตเกหิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ, มชฺฌิมเกหิ มคฺโค จ นิโรโธ จ.

โดยปริวรรต ๒ อย่าง (ได้แก่ สัจจะ ๒ ข้อ คือ) ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑, โดยปริวรรตอย่างกลาง (ได้แก่ สัจจะ ๒ ข้อ คือ) มัคคสัจ ๑ นิโรธสัจ ๑.

---

[๑] โป. ปฐม เกจิ ทฺวีหิ ปริวตฺตเกหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิทปฺปจฺจยตาย มชฺฌปญฺญตฺติ.

(ตตฺถ กตโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

สุตฺเต สุตฺตสฺส อารมฺโภ.

การเริ่มแห่งพระสูตร ในพระสูตร (บริสุทธิ์แล้ว).

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยญฺเจตยิตํ สพฺพํ อธิฏฺฐาเนน เอกตฺตาย ปญฺญตฺตํ. สงฺกปฺปิตนฺติ อุปาทาเนกตฺตาย ปญฺญตฺตํ. วิญฺญาณํ เอกตฺตาย ปญฺญตฺตํ.

สิ่งที่คิดทั้งหมด จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติตามที่ตั้งไว้. คำว่า สิ่งที่กำหนด จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติในอุปาทาน. วิญญาณก็จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ (เหมือนกัน).

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

สุภญฺจ อารมฺมณํ อโยนิโสมนสิกาโร เจตนาย[๑] เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย. วิญฺญาณสฺส ปติฏฺฐาโน ธมฺโม อารมฺมณปจฺจยตาย ปจฺจโย. ตสฺส มนสิกาโร เหตุปจฺจยตาย ปจฺจโย.

อารมณ์ว่างาม และอโยนิโสมนสิการ จัดเป็นปัจจัยแห่งเจตนา โดยเป็นเหตุปัจจัย. ธรรมที่ดำรงมั่นแห่งวิญญาณ จัดเป็นปัจจัย โดยเป็นอารัมมณปัจจัย. การมนสิการถึงธรรมนั้นก็จัดเป็นปัจจัย โดยเป็นเหตุปัจจัย.

---

[๑] โป. เจตนา.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

อิทํ สุตฺตํ สญฺญิตํ. ตตฺถ เจเตติ วิชานนา[๑] อิติ นิทฺทิสิตพฺพา. ตสฺสา ฐิติยา[๒] วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ ยาว ชรามรณํ, อยํ สมาโรปโน. อารมฺมณเมตํ น โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา ยาว ชรามรณนิโรโธ.

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ? คือ

พระสูตรนี้ ท่านรับรู้ดังนี้. บัณฑิตพึงแสดงไขการรู้แจ้ง ในสิ่งที่คิดนั้น ดังต่อไปนี้. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ตามความตั้งมั่นนั้น นามรูปจึงมี ไปจนถึงชราและมรณะจึงมี, นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ. นั่น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อความดำรงมั่นแห่งวิญญาณ, เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ, จากนามรูปดับ ไปจนถึงชราและมรณะจึงดับ.

๑๑๐. ตตฺถ กตมํ สงฺกิเลสภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ ?

๑๑๐. ในข้อนั้น สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร เป็นไฉน ? คือ

อยํ โลโก[๓] **สนฺตาปชาโต** ยาว **เย หิ เกจิ ภเวน ภวสฺส ... วิปฺปโมกฺขํ อาหํสูติ** สงฺกิเลสภาคิยํ. อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขํ อิทํ สมฺโภติ, ยาว **ภวตณฺหา ปหียติ, วิภวํ นาภินนฺทตีติ** นิพฺเพธภาคิยํ. **ตสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน** อนุปาทา

คำว่า **โลกนี้เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ไปจนถึงคำว่า **สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยภพ** จัดเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร. คำว่า **ทุกข์นี้อาศัยอุปธิเกิดขึ้น** ไปจนถึงคำว่า **เขาย่อมละภวตัณหา ทั้งไม่เพลิดเพลินวิภวตัณหา** จัดเป็น

---

[๑] โป. วิสชฺชนา.
[๒] โป. ตสฺส ทิฏฺฐิยา.
[๓] ขุ.อุ. ๒๕/๘๔/๑๒๑.

ปุนพฺภโว น โหติ. ยาว อุปจฺจคา **โสภรานิ ตาทีติ** อเสกฺขภาคิยํ.[๑]

นิพเพธภาคิยสูตร. คำว่า **ภพใหม่ย่อมไม่เกิดแก่ภิกษุผู้ดับแล้ว เพราะไม่ถือมั่น ... ล่วงภพได้ทั้งหมด เป็นผู้คงที่** จัดเป็นอเสกขภาคิยสูตร.

ตตฺถ **สนฺตาปชาโตติ** ราคโช สนฺตาโป โทสโช โมหโชติ.

ในข้อนั้น คำว่า **เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ได้แก่ ความเดือดร้อนที่เกิดจากราคะ เกิดจากโทสะ เกิดจากโมหะ.

เตสํ สนฺตาปานํ[๒] ฐานํ ทสฺเสติ ?

ท่านย่อมแสดง ที่ตั้งแห่งความเดือดร้อนเหล่านั้นไว้อย่างไร ?

โลโก สนฺตาปชาโตติ ผสฺโส ติวิโธ สุขเวทนีโย ทุกฺขเวทนีโย อทุกฺขมสุขเวทนีโย.

คำว่า **โลกเกิดความเดือดร้อนแล้ว** ได้แก่ ผัสสะ ๓ อย่าง คือ สุขเวทนียผัสสะ ๑ ทุกขเวทนียผัสสะ ๑ อทุกขมสุขเวทนียผัสสะ ๑.

ตตฺถ สุขเวทนีโย ผสฺโส ราคสนฺตาโป, ทุกฺขเวทนีโย โทสสนฺตาโป, อทุกฺขมสุขเวทนีโย โมหสนฺตาโป.

ในผัสสะ ๓ อย่างนั้น สุขเวทนียผัสสะ มีความเดือดร้อนเพราะราคะเป็นฐาน, ทุกขเวทนียผัสสะ มีความเดือดร้อนเพราะโทสะเป็นฐาน, อทุกขมสุขเวทนียผัสสะ มีความเดือดร้อนเพราะโมหะเป็นฐาน.

---

[๑] โป. เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ. สงฺกิเลสภาคิยํ อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภติ, ยา ตา ปน ตณฺหา ปหียนฺติ, ภวํ นาภินนฺทตีติ นิพฺเพธสฺส นิพฺพุตสฺส ภิกฺขุโน อนุปาทาย ปุนพฺภโว น โหติ. อุปจฺจคตา สพฺพภวานิ ตาทีติ อเสกฺขภาคิยํ.

[๒] โป. สตฺตานํ.

ยถา จ ภควา อาห หตฺถกสฺส อาฬวกสฺส[1] โคมคฺเค[2] เยหิ คหปติ-วา คหปติปุตฺโต วา[3] ราคเชหิ โทสเชหิ โมหเชหิ สนฺตาเปหิ ทุกฺขํ สุปติ, เต มม สนฺตาปา น สนฺติ.[4]

ดังที่พระผู้มีพระภาค ตรัสแก่หัตถกราชกุมารชาวเมืองอาฬวี ณ ที่ใกล้ทางเดินแห่งโค โดยนัยเป็นต้นว่า ... บุตรหรือบุตรคหบดี ย่อมนอนเป็นทุกข์ เพราะความเดือดร้อน ที่เกิดจากราคะ เกิดจากโทสะ เกิดจากโมหะ ... ความเดือดร้อนเหล่านั้นของเราไม่มี.

โรคํ วทติ อตฺตโตติ เตหิ สนฺตาเปหิ สนฺตาปิโต ติวิธํ วิปลฺลาสํ ปฏิลภติ สญฺญาวิปลฺลาสํ จิตฺตวิปลฺลาสํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาสํ. ตตฺถ อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส. ทุกฺเข สุขนฺติ จิตฺต-วิปลฺลาโส. อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ อนตฺตนิ อตฺตาติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส.

คำว่า **ย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน** ได้แก่ ผู้เดือดร้อนเพราะความเดือดร้อนเหล่านั้น ย่อมกลับได้วิปลาส ๓ อย่าง คือ สัญญาวิปลาส ๑ จิตตวิปลาส ๑ ทิฏฐิวิปลาส ๑. ในวิปลาส ๓ อย่างนั้น ความเห็นในสิ่งที่ไม่งามว่างาม จัดเป็นสัญญาวิปลาส. ความเห็น ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข จัดเป็นจิตตวิปลาส. ความเห็นในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าตน จัดเป็นทิฏฐิวิปลาส.

ยถา จิตฺตสฺส วิปลฺลาโส สญฺญา-ทิฏฺฐิ เต ติวิธา วิตกฺกา จิตฺตวิตกฺโก วิปลฺลาโส สญฺญาวิตกฺโก วิปลฺลาโส

เหมือนอย่างว่า วิปลาส สัญญาทิฏฐิแห่งจิตเหล่านั้น เกี่ยวเนื่องด้วยวิตก ๓ ประการ คือ จิตตวิตักกวิปลาส

---

[1] โป. ปฐมกสฺส วลาหกสฺส.
[2] ม. อิ. โกมคฺเค.
[3] โป. คหปติปุตฺต.
[4] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗๔/๑๗๓.

ทิฏฺฐิวิตกฺโก วิปลฺลาโสปิ. ตตฺถ อวิชฺชา วิปลฺลาสโคจราธิปเตยฺยภูมิ.[๑]

๑ สัญญาวิตักกวิปลาส ๑ ทิฏฐิวิตักก-วิปลาส ๑. ในกิเลสเหล่านั้น อวิชชาจัดเป็นวิปลาส โคจรและอธิปไตยภูมิ.

ยถา หิ ตํ สญฺชานาติ, ยถา วิชานาติ ยถา สญฺชานาติ จ, วิชานาติ จ, ยถา ขนฺติ เจเตติ, อิเม จตฺตาโร วิปลฺลาสา สตฺตา เยหิ จตุพฺพิธํ อตฺตภาววตฺถุํ โรคภูตํ คณฺฑภูตํ อตฺตาติ วทนฺติ. โรคํ วทติ อตฺตโตติ อยํ อาวฏฺโฏ.

เหมือนอย่างว่า สิ่งที่รู้พร้อม ๑ สิ่งที่รู้แจ้ง ๑ สิ่งที่รู้พร้อม สิ่งที่รู้แจ้ง ๑ สิ่งที่ชอบใจ สิ่งที่คิด ๑ เหล่านี้จัดเป็นวิปลาส ๔ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายกล่าวถึงขันธปัญจกที่ตั้งแห่งอัตภาพ ๔ อย่าง ซึ่งเป็นดังโรค เป็นดังหัวฝีว่าตัวตน. คือ ย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน นี้จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

เยน เยน หิ มญฺญติ ตโต ตํ โหติ อญฺญถาติ สุภนฺติ มญฺญติ น ตถา โหติ. เอวํ สุขนฺติ นิจฺจํ อตฺตาติ โส อญฺญถา ภวเมว สนฺตํ อนาคตํ ภวํ ปตฺถยติ, เตน วุจฺจติ ภวราโคติ. **ภวเมวาภินนฺทติ** ยํ อภินนฺทติ, ตํ ทุกฺขนฺติ ปญฺจกฺขนฺเธ นิทฺทิสยติ.

คำว่า **ก็เขาสำคัญโลก โดยประการใด ๆ** ได้แก่ ขันธปัญจกอันเป็นวัตถุแห่งความสำคัญนั้น ย่อมเป็นอย่างอื่น จากประการที่ตนสำคัญนั้น คือ ย่อมไม่เป็นอย่างที่เขาสำคัญว่างาม บุคคลผู้คิดอยู่ว่าสุขเป็นอย่างนี้ อัตตาเที่ยง ชื่อว่าย่อมปรารถนาภพโดยประการอื่น, คือ ปรารถนาภพอนาคตที่มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ผู้ยินดีในภพ. ด้วยคำว่า **ย่อมเพลิดเพลินภพนั้นเอง** ท่านแสดงไขถึงขันธ-ปัญจกว่า สิ่งที่เขายินดียิ่งนั้นเป็นทุกข์.

---

[๑] โป. ตตฺถ อวิชฺชา วิปลฺลาโส โคจรา คติปเตยฺยภูมิ.

ยญฺจ ตปฺปจฺจยา โสกปริเทว- ทุกฺขํ ตสฺส หิ ภาเวสฺสติ. เอตฺตาวตา สงฺกิเลโส โหติ.

เพราะขันธปัญจกใด เป็นปัจจัย โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ จักเจริญแก่ขันธปัญจกนั้น. สังกิเลสย่อมมีด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้.

ปหานตฺถํ โข ปน พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ. ติณฺณํ สนฺตาปานํ ฉนฺทราค- วินโย โหติ.

ก็แล เพื่อละให้ขาด เขาต้องอยู่ประพฤติพรหมจรรย์. การกำจัดฉันท-ราคะ แห่งความเร่าร้อน ๓ ประการ ก็จะมีขึ้นได้.

อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ ภวตีติ เย ภวเมวาภินนฺทนฺติ ยสฺส ภาเวสฺสติ, ตํ ทุกฺขํ ตสฺส ทุกฺขสฺส ปหานมาห. **สพฺพุปาทานกฺขยา**[๑] **ยํ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ** จตฺตาโร วิปลฺลาสา ยถา นิทฺทิฏฺฐจอุปาทานมาห.

ด้วยคำว่า **ก็ทุกข์นี้ อาศัยอุปธิเกิดขึ้น** ท่านกล่าวถึงการละทุกข์ สำหรับผู้ยินดีภพ และยังทุกข์ให้เจริญ. ด้วยคำว่า **ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี เพราะความสิ้นอุปาทานทั้งปวง** ท่านกล่าวถึงอุปาทาน ที่แสดงไขไว้เหมือนวิปลาส ๔.

ตสฺส ปจโม วิปลฺลาโส กามุปาทานํ, ทุติยํ ทิฏฺฐุปาทานํ, ตติยํ สีลพฺพตุปาทานํ, จตุตฺถํ อตฺตวาทุ- ปาทานํ, **เตสํ โย ขโย นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ**[๒] อุปธินิทาน- ทุกฺขสฺส นิโรธมาห.[๓]

อธิบายความของข้อนั้น มีดังต่อไปนี้ วิปลาสข้อที่ ๑ ได้แก่ กามุปาทาน ข้อที่ ๒ ได้แก่ ทิฏฐุปาทาน ข้อที่ ๓ ได้แก่ สีลัพพตุปาทาน ข้อที่ ๔ ได้แก่ อัตตวาทุปาทาน. ด้วยคำว่า **ความสิ้นไปแห่งอุปาทานเหล่านั้น ก็คือไม่มี**

---

๑ โป. สพฺพโส อุปาทานญฺจ.

๒ โป. ... สมฺภโว.

๓ โป. อุปธิ นิทานนฺติ ทุกฺขนิโรธมาห.

ความทุกข์เกิดขึ้นอีกต่อไป ท่านกล่าวถึงทุกขนิโรธอันเนื่องมาจากอุปธิ.

เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย[๑] ปสฺสโต วิภวตณฺหา น โหติ.

เมื่อบุคคลเห็นขันธปัญจกนี้ ตามเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้อยู่ วิภวตัณหาย่อมไม่มี.

วิภวํ นาภินนฺทตีติ ทสฺสนภูมึ มนฺเตติ. **สพฺพโส ตณฺหกฺขยํ นิพฺพานนฺติ** เทฺว วิมุตฺติโย กเถติ ราควิราคญฺจ อวิชฺชาวิราคญฺจ.

คำว่า **ทั้งไม่เพลิดเพลินวิภวตัณหา** ได้แก่ ท่านกล่าวถึงทัสสนภูมิ คำว่า ... **ความสิ้นตัณหา เป็นนิพพาน** ท่านกล่าวถึงวิมุตติ ๒ อย่าง คือ ราควิราควิมุตติ ๑ อวิชชาวิราควิมุตติ ๑.

ตสฺส ภิกฺขุโนติ อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุํ มนฺเตติ.

ด้วยคำว่า **ภิกษุนั้น** ท่านกล่าวถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

อยํ สุตฺตสฺส อตฺถนิทฺเทโส.

นี้เป็นการแสดงไขเนื้อความ แห่งพระสูตร.

๑๑๑. ตตฺถ กตโม วิจโย ?

๑๑๑. ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยสฺส ยตฺถ ปริฬาเหติ ตสฺส ปริฬาหนฺตสฺส โส ยถาภูตํ ปสฺสติ น นิพฺพินฺทติ จ,[๒] อยํ วิจโย จ ยุตฺติ จ.

เมื่อบุคคลเร่าร้อน ถูกแผดเผาให้เร่าร้อน ย่อมไม่เห็นตามเป็นจริง และย่อมไม่เบื่อหน่าย, นี้จัดเป็นวิจยหาระและยุตติหาระ.

---

[๑] โป. อิ. สมฺมาปญฺญาย.

[๒] โป. นตฺถิ นิพฺพินฺทติ จ.

(ตตฺถ กตโม) ปทฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ราคโช ปริฬาโห สุขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํ. โทสโช ปริฬาโห สุขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํ. โมหโช ปริฬาโห อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส จ ปทฏฺฐานํ.

ความเร่าร้อน ที่เกิดจากราคะ เป็นปทัฏฐานแห่งสุขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์. ความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะ เป็นปทัฏฐานแห่งสุขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์. ความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะ เป็นปทัฏฐานแห่งอุเปกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ผสฺสปเรโต เวทนาปเรโต สญฺญาปเรโตปิ สงฺขารปเรโตปิ เยน เยน มญฺญติ ยทิ สุภนิมิตฺเตน ยทิ สุขนิมิตฺเตน ยทิ นิจฺจนิมิตฺเตน ยทิ อตฺตนิมิตฺเตน อสุเภ สุภนฺติ มญฺญติ, เอวํ สพฺพํ ราคเช ปริฬาเห วุตฺเต จตฺตาโร ปริฬาหา วุตฺตา ภวนฺติ. ราคโช โทสโช โมหโช ทิฏฺฐิโช จ. ราคํ วทติ อตฺตโตติ. วทติ[๑] สพฺพานิ ปญฺณรส ปทานิ อนิจฺจํ ทุกฺขนฺติ.[๒]

บุคคลผู้มีผัสสะ เป็นเบื้องหน้า มีเวทนาเป็นเบื้องหน้า มีสัญญาเป็นเบื้องหน้า มีสังขารเป็นเบื้องหน้า ย่อมสำคัญโดยเหตุใด ๆ คือ โดยสุภนิมิต สุขนิมิต นิจจนิมิต อัตตนิมิต เช่นสำคัญในสิ่งที่ไม่งามว่างาม, เมื่อกล่าวถึงความเร่าร้อนที่เกิดจากราคะไว้แล้ว ก็ย่อมเป็นอันกล่าวถึงความเร่าร้อน ๔ อย่างไว้ทั้งหมด. คือ ความเร่าร้อนเกิดจากราคะ ๑ ความเร่าร้อนเกิดจากโทสะ ๑

---

๑ โป. ราคํ วทามีติ อตฺตโต วทติ.
๒ โป. อิ. ทุกฺขนฺติ ฯเปฯ.

ความเร่าร้อนเกิดจากโมหะ ๑ ความเร่าร้อนเกิดจากทิฏฐิ ๑, ได้แก่ ย่อมกล่าวถึงราคะโดยความเป็นตัวตน. ท่านกล่าว ๑๕ บททั้งหมดว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย[๑] ปริฬาเหน น อิจฺฉนฺติ เต ภวํ นาภินนฺทนฺติ. เย ภวํ นาภินนฺทนฺติ, เต ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, อยํ อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้ไม่ต้องการความเร่าร้อน ย่อมไม่ยินดีภพ. เหล่าชนผู้ไม่ยินดีภพจักปรินิพพาน.

ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ ?

ในข้อนั้น อาวัฏฏหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สงฺกิเลสภาคิเยน ทุกฺขญฺจ สมุทยญฺจ นิทฺทิสติ. นิพฺเพธภาคิเยน มคฺคญฺจ นิโรธญฺจ.

ท่านแสดงไขทุกขสัจ และสมุทยสัจ โดยสังกิเลสภาคิยสูตร, ท่านแสดงไขนิโรธสัจและมัคคสัจ โดยนิพเพธภาคิยสูตร.

ตตฺถ กตมา วิภตฺติ ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สนฺตาปชาโต โรคชาโต โรคํ วทติ อตฺตโต ตํ น เอกํเสน โหติ

บุคคลผู้เกิดความเร่าร้อน เกิดโรค ย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตน ข้อนั้น

[๑] โป. อิ. เยน.

อมนสิการา สนฺตาปชาโต โข น จ โรคํ อตฺตโต วทติ.

ไม่ได้มีโดยส่วนเดียว เพราะไม่ได้ใส่ใจ บุคคลผู้เกิดความเร่าร้อน ย่อมไม่กล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน.

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน ?

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ? คือ

ปกฺขปฏิปกฺขนิทฺสฺสนตฺถํ ภูมิ ปริวตฺตนาย.

เพื่อแสดงไขถึงธรรมที่เป็นพวกและที่เป็นข้าศึกจึงมีภูมิแห่งปริวัตตนหาระ.

ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ? คือ

โรคญฺจ อตฺตโต วทติ สลฺลํ อตฺตโต วทติ. ปณฺณรส ปทานิ สพฺพานิ วตฺตพฺพานิ.

บุคคลย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน ย่อมกล่าวถึงโรคเพียงดังลูกศรโดยความเป็นตัวตน. บัณฑิตพึงกล่าวถึงบท ๑๕ บทไว้ทั้งหมด.

ตตฺถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ในข้อนั้น ปัญญัตติหาระเป็นไฉน ? คือ

สนฺตาปชาโตติ โทมนสฺส ปทฏฺฐานํ. สพฺเพ วจนปญฺญตฺติยา ปญฺญเปติ. **โรคํ วทติ อตฺตโตติ** วิปลฺลาเส[๑] สงฺกิเลสปญฺญตฺติยา ปญฺญเปติ.

คำว่า **เกิดความเดือดร้อนแล้ว** เป็นปทัฏฐานแห่งโทมนัส. ท่านบัญญัติธรรมทั้งหมด โดยเป็นวจนบัญญัติ. ด้วยคำว่า **ย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน** ท่านบัญญัติวิปลาสโดยเป็นสังกิเลสบัญญัติ.

---

[๑] โป. โรคํ วทติ อตฺตโต วิปลฺลาโส.

ยํ นาภินนฺทติ, ตํ ทุกฺขนฺติ วิปลฺลาสา นิกฺเขปปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. เต อกตสตฺตา โลกา มชฺเฌน เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา.

ด้วยคำว่า ... **ย่อมไม่เพลิดเพลินสิ่งใด ... สิ่งนั้นเป็นทุกข์** ท่านบัญญัติวิปลาสโดยเป็นนิกเขปบัญญัติ. สัตวโลกผู้มิได้กระทำกรรม ท่านบัญญัติไว้โดยเวมัตตบัญญัติอย่างกลาง.

ตตฺถ กตโม โอตรโณ ?

ในข้อนั้น โอตรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สนฺตาปชาโตติ ตีณิ อกุสลมูลานิ, เต สงฺขารา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา, ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ ธมฺมายตนํ. อินฺทฺริเยสุ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยญฺจ ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ได้แก่ อกุศลมูล ๓, สังขารเหล่านั้นนับเนื่องในสังขารขันธ์. ในธาตุทั้งหลายจัดเป็นธัมมธาตุ, ในอายตนะทั้งหลายจัดเป็นธัมมายตนะ ในอินทรีย์ทั้งหลายมีอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เป็นปทัฏฐาน.

ตตฺถ กตโม โสธโน ?

ในข้อนั้น โสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สุทฺโธ สุตฺตสฺส อารมฺโภ.

การเริ่มพระสูตร บริสุทธิ์แล้ว.

ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร ?

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ปริฬาโหติ เย สตฺตา โลกา เอกตฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, เต เอกตฺตสตฺตา โลกา **มชฺเฌน** เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา.

คำว่า **ความเร่าร้อน** ได้แก่ สัตวโลกที่ท่านบัญญัติไว้โดยเอกัตตบัญญัติซึ่งยังไม่ได้ทำกรรม ท่านบัญญัติซ้ำไว้อีกโดยเวมัตตบัญญัติอย่างกลาง.

ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ? คือ

สนฺตาปชาโตติ อโยนิโส มนสิ-กาโร เหตุ, วิปลฺลาสญฺจ ปจฺจโย. ตตฺถ ทฺวีหิ ธมฺเมหิ อตฺตา อภินิวิฏฺฐา จิตฺตญฺจ เจตสิกญฺจ ธมฺเม อุภยานิ ตสฺส วิปรีเตน ปรามสโต.

คำว่า **เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ได้แก่ มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ. มีวิปลาสเป็นปัจจัย. ในข้อนั้น อัตตาที่ตั้งมั่นแล้วโดยธรรมทั้ง ๒ คือ จิตและเจตสิกย่อมมีแก่ผู้ลูบคลำ ธรรมทั้ง ๒ อย่างผิด ๆ.

อปโร ปริยาโย. เจตสิเกหิ ธมฺเมหิ อตฺตสญฺญํ อนตฺตสญฺญํ[๑] สมุคฺฆาเตติ.

ปริยายอื่นอีก. บุคคลย่อมถอนอัตตสัญญา อนัตตสัญญาได้ด้วยเจตสิกธรรมทั้งหลาย.

อปโร ปริยาโย. อนิจฺจสญฺญา เจตสิเกสุ ธมฺเมสุ, น ตุ อตฺตสญฺญา. อิทํ วุจฺจติ จิตฺตนฺติ วา มโนติ วา วิญฺญาณนฺติ วา อิทํ ทีฆรตฺตํ อพฺภุคฺคตํ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ.

ปริยายอื่นอีก. ในเจตสิกธรรมทั้งหลายมีอนิจจสัญญา แต่ไม่มีอัตต-สัญญา, ธัมมธาตุที่ท่านเรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง นี้ฟุ้งไปแล้วสิ้นกาลนานว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตาของเรา.

ตตฺถ เจตสิกา ธมฺมานุปสฺสนา เอสาปิ ธมฺมสญฺญา. ตสฺส โก เหตุ, โก ปจฺจโย ? อหํกาโร เหตุ, มมํกาโร ปจฺจโย.

ในข้อนั้น การตามเห็นธรรมทางจิตนี้ เป็นธัมมสัญญา. ธัมมสัญญานั้นมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นปัจจัย ? มีอหังการเป็นเหตุ, มีมมังการเป็นปัจจัย.

---

[๑] โป. อตฺตสญฺญา อนตฺตสญฺญา.

ตตฺถ กตโม สมาโรปโน ?

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระเป็นไฉน ? คือ

อยํ โลโก สนฺตาปชาโตติ อกุสลํ มนุเตติ วิญฺญาณํ นามรูปสฺส ปจฺจโย ยาว ชรามรณนฺติ, อยํ สมาโรปโน.

ด้วยคำว่า **โลกนี้เกิดความเดือดร้อนแล้ว** ท่านกล่าวถึงวิญญาณฝ่ายอกุศลไว้ว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งนามรูป ไปจนถึงชราและมรณะ ... นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

๑๑๒. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต อกุสลมูลา ปหียติ[1] ตตฺถ อวิชฺชานิโรโธ อวิชฺชานิโรธา ยาว ชรามรณนิโรโธ, อยํ สมาโรปโน.

๑๑๒. เมื่อบุคคลเห็นขันธปัญจกนี้ตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้อยู่ เขาย่อมละอกุศลมูลได้, ในข้อนั้น อวิชชาดับไปจนถึงเพราะอวิชชาดับ, ชราและมรณะจึงดับ, นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

จตฺตาโร ปุคฺคลา อนุโสตคามี ปฏิโสตคามี ฐิตตฺโต, ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติ.[2]

บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคลผู้ไปตามกระแส ๑ บุคคลผู้ไปทวนกระแส ๑ บุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว ๑ บุคคลผู้เป็นพราหมณ์ข้ามถึงฝั่งตั้งอยู่บนบก ๑.

ตตฺถ โย อนุโสตคามี อยํ กาเม เสวติ. ปาปญฺจ กมฺมํ กโรติ ยาว กาเม ปฏิเสวติ. อิทํ โลโภ อกุสลมูลํ, โสเยว ตณฺหาโสเตหิ กาเมหิ วุยฺหติ อนุโสตคามีติ วุจฺจติ.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น บุคคลผู้ไปตามกระแสนี้ยังเสพกาม คือ เขายังทำบาปกรรม ไปจนถึงยังเสพกาม, นี้จัดเป็นโลภอกุศลมูล, บุคคลผู้ถูกกระแสแห่งตัณหา คือ ถูกกามพัดไป ท่านเรียกว่าผู้ไปตามกระแส.

---

[1] โป. ปสฺสติ อกุสลมูลานํ ปหานํ.
[2] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๕/๖.

โย ปุคฺคโล ตาหิ คมิโต ตปฺปจฺจยา ตสฺส เหตุ อกุสลกมฺมํ กโรติ กาเยน จ วาจาย จ, อยํ วุจฺจติ ปาปกมฺมํ กโรตีติ.

บุคคล ผู้ไปตามกามเหล่านั้น เพราะกามนั้นเป็นปัจจัย เพราะกามนั้นเป็นเหตุ เขาจึงยังทำอกุศลกรรมด้วยกายและด้วยวาจา, นี้ท่านเรียกว่า ผู้ทำบาปกรรม.

ตสฺส ตีณิ โสตานิ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส. อิเมหิ ตีหิ โสเตหิ ติวิธธาตุยํ อุปฺปชฺชติ กามธาตุยํ รูปธาตุยํ อรูปธาตุยํ. เตน ปฏิปกฺเขน โย กาเม น ปฏิเสวติ. โย สีลวตํ น ปรามสติ. โย สกฺกายทิฏฺฐีนํ ปหานาย กาเมสุ ยถาภูตํ อาทีนวํ ปสฺสติ. เยน จ เต ธมฺเม ปฏิเสวติ, ยญฺจ ตปฺปจฺจยา ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติ อรหํ กิร.

สำหรับเขาผู้นั้น มีกิเลสเพียงดังกระแส ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพตปรามาส ๑. เพราะกิเลสเพียงดังกระแสทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ เขาจึงต้องเกิดในธาตุ ๓ อย่าง คือ กามธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑. ตามปฏิปักขนัยนั้น ผู้ไม่เสพกาม ๑, ผู้ไม่ลูบคลำศีลวัตร ๑, ผู้เห็นโทษในกามทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อละสักกายทิฏฐิ ๑, ผู้เป็นพราหมณ์ดำรงอยู่เพราะไม่เสพธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัย ๑ ได้ยินว่า (ท่านเหล่านี้) เป็นพระอรหันต์.

ตตฺถ อรหํ ตสฺส ปารงฺคโต โหติ. ปารงฺคตสฺส ถเล ติฏฺฐติ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ.

ในข้อนั้น พระอรหันต์จัดเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งกิเลส เป็นพระอรหันต์ผู้สอุปาทิเสส-นิพพานธาตุ ดำรงอยู่บนบกแห่งฝั่งที่ตนถึงแล้ว.

อนุโสตคามินีติ ทสฺสนปฺปหาตพฺพานํ สํโยชนานํ อปฺปหานมาห.

ด้วยคำว่า **บุคคลผู้ไปตามกระแส** ท่านกล่าวถึงการละไม่ได้ ซึ่งสังโยชน์ทั้งหลายที่พึงละได้ด้วยทัสสนะ.

ปฏิโสตคามินีติ ผเล ทิฏฺเฐกฏฺฐานญฺจ กิเลสานํ ปหานมาห, ฐิตตฺเตน ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานมาห.

ตตฺถ อนุโสตคามินา มคฺคมูฬฺหมาห.[๑] ปฏิโสตคามินา ฐิตตฺเตน จ มคฺคธีรมาห.[๒] ปารงฺคเตน สาวกา อเสกฺขา จ สมฺมาสมฺพุทฺธา จ วุตฺตา. อนุโสตคามินา สกฺกายสมุทยคามินี ปฏิปทมาห. ปฏิโสตคามินา ฐิตตฺเตน สกฺกายนิโรธคามินี ปฏิปทมาห. ปารงฺคเตน ทส อเสกฺขา อรหนฺตา ธมฺมา วุตฺตา. อยํ สุตฺตตฺโถ.

ด้วยคำว่า **บุคคลผู้ไปทวนกระแส** ท่านกล่าวถึงการละได้ซึ่งกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน อันท่านเห็นแล้วในผล, ได้แก่ กล่าวถึงการละได้ซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ โดยบุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว.

ในข้อนั้น ท่านกล่าวถึงการหลงมรรค โดยบุคคลผู้ไปตามกระแส, ท่านกล่าวถึงความฉลาดในมรรค โดยบุคคลผู้ไปทวนกระแส, และโดยบุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว ท่านกล่าวถึงพระอเสกขสาวกทั้งหลาย และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยบุคคลผู้ถึงฝั่ง. กล่าวถึงสักกายสมุทยคามินีปฏิปทา โดยบุคคลผู้ไปตามกระแส. กล่าวถึงสักกายนิโรธคามินีปฏิปทาโดยบุคคลผู้ไปทวนกระแส. และโดยบุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว. กล่าวถึงอเสกขอรหันตธรรม ๑๐ ประการ โดยบุคคลผู้ถึงฝั่ง. นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

---

๑ โป. มคฺครูปิมาห.
๒ โป. มคฺคธิติมาห.

๑๑๓. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๑๑๓. ในข้อนั้น เทสนาหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมสฺมึ หิ สุตฺเต จตฺตาริ อริยสจฺจานิ เทสิตานิ. เตธาตุกโลกฺสมติกฺกมนญฺจ.

ก็ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงถึงอริยสัจ ๔ และแสดงถึงการก้าวล่วงโลกธาตุ ๓.

ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร ?

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โย กาเม ปฏิเสวติ ปาปกมฺมํ[๑] กเรยฺยาติ. โย จ กาเม น ปฏิเสวติ โส ปาปกมฺมํ น กเรยฺยาติ โย จ อิเมหิ ทฺวีหิ ภูมีหิ อุตฺติณฺโณ ปารงฺคโตติ ยา วีมํสา, อยํ วิจโย.

ปัญญา เครื่องพิจารณาเห็นว่า ผู้เสพกามพึงกระทำบาปกรรม ๑, ผู้ไม่เสพกามไม่พึงกระทำบาปกรรม ๑, ผู้ข้ามพ้นจากภูมิทั้ง ๒ อย่างนี้แล้ว จัดเป็นผู้ถึงฝั่ง ๑, นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

(ตตฺถ กตโม) ยุตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ยุตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยุชฺชติ สุตฺเตสุ, นายุชฺชตีติ ยา วีมํสาย, อยํ ยุตฺติ.

ย่อมควร ในพระสูตรทั้งหลาย. คำว่า ไม่สมควร ได้แก่ ... แก่ปัญญาเครื่องพิจารณา, นี้จัดเป็นยุตติหาระ.

---

[๑] โป. ปาปํ.

(ตตฺถ กตโม) ปทฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อนุโสตคามินา สตฺตนฺนํ สํโยชนานํ ปทฏฺฐานํ. อกุสลสฺส กิริยา อกุสลสฺส มูลานํ ปทฏฺฐานํ. ปฏิโสตคามินา ยถาภูตญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ. ฐิตตฺเตน อสํหาริยาย ปทฏฺฐานํ. ปารงฺคโตติ กทาจิ ภูมิยา ปทฏฺฐานํ.

(คำว่า ปทัฏฐาน) เป็นปทัฏฐานแห่งสังโยชน์ ๗ โดยบุคคลผู้ไปตามกระแส. การไม่ทำอกุศลเป็นปทัฏฐานแห่งอกุศลมูลทั้งหลาย. เป็นปทัฏฐานแห่งการเห็นตามความเป็นจริง โดยบุคคลผู้ไปทวนกระแส. เป็นปทัฏฐานแห่งอสังหาริยะ (สิ่งที่ไม่อาจทำลายได้) โดยบุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว. คำว่า ผู้ถึงฝั่ง เป็นปทัฏฐานแห่งภูมิธรรมได้ในกาลบางคราว.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โย อนุโสตํ คจฺฉติ ตณฺหาวเสน, สพฺเพสมฺปิ กิเลสานํ วเสน คจฺฉติ. โย ปฏิโสตํ วายมติ, ตณฺหาย สพฺเพสมฺปิ โส[๑] กิเลสานํ วายมติ ปฏิโสตํ. โย อตฺตนา ฐิโต, กาเยนปิ โส ฐิโต วาจาจิตฺเตนปิ โส ฐิโต, อยํ ลกฺขโณ หาโร.

บุคคลผู้ไปตามกระแส ได้แก่ ผู้ไปตามอำนาจตัณหา และอำนาจกิเลสทั้งปวง. ผู้พยายามทวนกระแส ได้แก่ ผู้พยายามทวนกระแสแห่งตัณหา และกระแสแห่งกิเลสทั้งปวง. ผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยตน ได้แก่ ผู้ดำรงอยู่แล้ว ด้วยกายบ้าง ด้วยวาจาและจิตบ้าง, นี้จัดเป็นลักขณหาระ.

---

[๑] โป. ตณฺหายํ สพฺพโส.

ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห ?

ในข้อนั้น จตุพยูหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิธ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย อนุโสตคามินิยา ปฏิปทาย นาภิรมิสฺสนฺติ, เต ปฏิโสตํ วายมิสฺสนฺตีติ ยาว กทาจิ ภูมิยํ, อยํ อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้ไม่ยินดีด้วยอนุโสตคามินีปฏิปทา จักพยายามทวนกระแสไปจนถึงว่า ... ในภูมิธรรมในกาลบางคราว.

(ตตฺถ กตโม) อาวฏฺโฏ ?

(ในข้อนั้น) อาวัฏฏหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อิธ สุตฺเต จตฺตาริ อริยสจฺจานิ[๑] เทสิตานิ.

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ในพระสูตรนี้.

ตตฺถ กตโม วิภตฺติ หาโร ?

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

โย กาเม ปฏิเสวติ ปาปญฺจ กมฺมํ กโรติ. โส อนุโสตคามีติ น เอกํเสน โสตาปนฺโนปิ กาเม ปฏิเสวติ, ตํ ภาคิยญฺจ ปาปกมฺมํ กโรติ. กิญฺจาปิ เสกฺโขปิ กเรยฺย ปาปํ ยถา สุตฺเต

ผู้เสพกามและผู้ยังทำบาปกรรมนั้น จัดเป็นผู้ไปตามกระแส ดังนั้น แม้พระโสดาบัน จึงไม่ใช่จะเสพกามโดยส่วนเดียว, เพราะท่านยังทำบาปกรรมที่มีส่วนแห่งกามนั้นอยู่. พระเสกขบุคคล

---

๑ โป. สุตฺตานิ.

นิทฺทิฏฺโฐ น จ โส อนุโสตคามี. อิทํ วิภชฺชพฺยากรณียํ.

ถึงจะทำบาปกรรม ดังที่แสดงไขไว้ในพระสูตรแม้ก็จริง ถึงกระนั้น ท่านก็ไม่ใช่ผู้ไปตามกระแส. นี้จัดเป็นวิภัชชพยากรณียะ.

น จ กาเม ปฏิเสวติ น จ ปาปกมฺมํ กโรติ ปฏิโสตคามี น จ เอกํเสน สพฺเพ พาหิรโก กาเมสุ[๑] วีตราโค น จ กาเม ปฏิเสวติ, เตน จ ปาปกมฺมํ กโรติ อนุโสตคามี ปฏิโสตคามี. อยํ วิภตฺติ.

ผู้ไม่เสพกามและผู้ไม่ทำบาปกรรม จัดเป็นผู้ไปทวนกระแส แต่ไม่ใช่ทั้งหมด เพราะบุคคลผู้มีในภายนอก ปราศจากความกำหนัดในกาม ก็ไม่เสพกาม, เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้ทำบาปกรรมจึงเป็นได้ทั้งผู้ไปตามกระแส และผู้ไปทวนกระแส. นี้จัดเป็นวิภัตติหาระ.

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร ?

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

นิทฺทิฏฺโฐ ปฏิปกฺโข.

ท่านแสดงไข ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ไว้แล้ว.

(ตตฺถ กตโม) เววจโน ?

(ในข้อนั้น) เววจนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

กาเมสุ วตฺถุกามาปิ กิเลสกามาปิ รูปสทฺทคนฺธรสผสฺสปุตฺตทารทาสกมฺมกรโปริสญฺจ ปริคฺคหา.

บรรดากามทั้งหลาย วัตถุกามก็ดี กิเลสกามก็ดี ย่อมเป็นอันท่านประมวลถึงรูป เสียง กลิ่น รส ผัสสะ บุตร ภรรยา ทาส กรรมกรและคนรับใช้.

---

[๑] โป. อิ. พาหิรกาเมสุ.

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

สพฺเพ ปุถุชฺชนา เอกตฺตาย ปญฺญตฺตา. **อนุโสตคามีติ** กิเลสสมุทาจารปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา. เย ปน เสกฺขา ปุคฺคลา, เต นิพฺพานปญฺญตฺติยา[๑] ปญฺญตฺตา. เย ปน อนาคามี, เต อสํหาริยปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา, อยํ ปญฺญตฺติ.

(ในข้อนั้น) ปัญญัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ท่านบัญญัติปุถุชนทั้งหมดไว้ โดยเอกัตตบัญญัติ. ด้วยคำว่า **บุคคลผู้ไปตามกระแส** ท่านบัญญัติไว้ โดยการบัญญัติถึงการฟุ้งขึ้นแห่งกิเลส. บุคคลผู้เป็นพระเสกขะท่านบัญญัติไว้ โดยนิพพานบัญญัติ. บุคคลผู้เป็นอนาคามี ท่านบัญญัติไว้ โดยอสังหาริยบัญญัติ, นี้จัดเป็นปัญญัตติหาระ.

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

โย อนุโสตคามี, โส ทุกฺขํ. เย ตสฺส ธมฺมา, เต ทุกฺขสฺส สมุทโย. ยํ รูปํ, อยํ รูปกฺขนฺโธ, เอวํ ปญฺจปิ ขนฺธา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, เต กิเลสา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา ธมฺมายตนํ ธมฺมธาตุ **อินฺทฺริเยสุ** จ ปญฺญตฺตา.

(ในข้อนั้น) โอตรณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

บุคคลผู้ไปตามกระแสย่อมประสบทุกข์, ธรรมของผู้นั้นจัดเป็นทุกขสมุทัย, รูปนี้ ได้แก่ รูปขันธ์. ขันธ์ ๕ เป็นปฏิจจสมุปปาทธรรม ด้วยประการฉะนี้. กิเลสเหล่านั้น นับเนื่องในสังขารขันธ์ เป็นธัมมายตนะ เป็นธัมมธาตุ ท่านบัญญัติไว้แล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย.

---

[๑] ม. นิฏฺฐานุปญฺญตฺติยา.

(ตตฺถ กตโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เยนารมฺเภน อิทํ สุตฺตํ เทสิตํ, โส อารมฺโภ สพฺโพ สุทฺโธ.

ความเริ่ม ที่เป็นเหตุให้แสดงพระสูตรนี้ทั้งหมดบริสุทธิ์แล้ว.

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปฏิโสตคามินา สพฺเพ โสตาปนฺนา เอกตฺเตน วา นิทฺทิฏฺฐา ราคานุสยปฏิโสตคามิโน เสกฺขาว อคฺโค[๑] จ เสกฺโข จ ปุคฺคโล ฐิตตฺโตติ. วีตราโค เอกตฺตาย ปญฺญตฺโต.

ท่านแสดงไขพระโสดาบันทั้งหมดไว้โดยบุคคลผู้ไปทวนกระแส อนึ่ง ท่านแสดงไขเสกขบุคคลผู้ไปทวนกระแส แห่งราคานุสัย ได้แก่ เสกขบุคคลผู้มีตนตั้งอยู่แล้ว ผู้เลิศโดยความเป็นอันเดียวกัน. บุคคลผู้ปราศจากราคะ ท่านบัญญัติไว้โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ.

ปารงฺคโตติ สพฺเพ อรหนฺโต สพฺเพ ปจฺเจกพุทฺธา สมฺมาสมฺพุทฺธา จ เอกตฺตาย ปญฺญตฺตา.

คำว่า **ผู้ถึงฝั่ง** ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหมด พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหมดและพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ท่านบัญญัติไว้โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ.

---

[๑] โป. มคฺโค.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อนุโสตคามิโน ปาปมิตฺตา ปจฺจโย[๑] กามปริยุฏฺฐานํ เหตุ. ปฏิโสตคามิโน เทฺว เหตู เทฺว ปจฺจยา จ ยาว สมฺมาทิฏฺฐิยา. อุปฺปาทาย, ฐิตสฺส[๒] ปฏิลทฺธมคฺโค เหตุ อารมฺโภ ปจฺจโย กายิโก เจตสิกสฺส โกฏฺฐาโส จ.

สำหรับบุคคล ผู้ไปตามกระแส มีความเป็นผู้มีบาปมิตรเป็นปัจจัย มีกามปริยุฏฐานเป็นเหตุ. สำหรับบุคคลผู้ไปทวนกระแส มีเหตุ ๒ อย่าง มีปัจจัย ๒ อย่าง ไปจนถึง ... เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ สำหรับผู้ดำรงอยู่แล้ว มีการกลับได้มรรคเป็นเหตุ มีการปรารภที่เป็นไปทางกาย และที่เป็นส่วนเจตสิกเป็นปัจจัย.

(ตตฺถ กตโม) สมาโรปโน ?

(ในข้อนั้น) สมาโรปนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

วิภตฺติ อิทํ สุตฺตํ. นตฺถิ สมาโรปนาย ภูมิ.

พระสูตรนี้เป็นวิภัตติหาระ. ไม่มีภูมิแห่งสมาโรปนหาระ.

๑๑๔. ปญฺจานิสํสา โสตานุคตานํ ธมฺมานํ[๓] ยาว ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธานํ สุตฺตํ วิตฺถาเรน กาตพฺพํ. ยุญฺชโต

๑๑๔. บัณฑิตพึงกระทำพระสูตรให้พิสดาร ตั้งแต่คำว่าอานิสงส์ ๕ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย ที่บุคคลฟัง

---

[๑] โป. ปาปมิตฺตปจฺจโย.

[๒] โป. อุปฺปายทิฏฺฐิ, ตสฺส.

[๓] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙๑/๒๕๑.

ฆเฏนฺตสฺส วายมโต คิลาโน มรณ-กาเล เทวภูโต ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ.

เนือง ๆ ไปจนถึงว่า ... แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ คือ เขาเมื่อประกอบ สืบต่อ พยายาม ... คราวเจ็บป่วย ... คราวใกล้ตาย ...เป็นเทวดาได้บรรลุปัจเจกโพธิ.

โสตานุคตาติ สทฺธมฺมสฺสวเนน กตํ โหติ. น จ อธิปญฺญาธมฺม-วิปสฺสนาย ตสฺส จิตฺตํ ตสิตํ โหติ, น จ อนิพฺพิทฺธตฺตํ.

คำว่า **(ธรรมทั้งหลาย)ที่บุคคลฟังเนือง ๆ** ได้แก่ กระทำด้วยการฟังพระสัทธรรม. เพราะการเห็นแจ้งธรรมด้วยอธิปัญญา จิตของเขาย่อมไม่สะดุ้งและไม่เป็นไปต่อเนื่อง.

อิทํ จ สุตฺตํ ปญฺจนฺนํ ปุคฺคลานํ เทสิตํ, สทฺธานุสาริโน มุทินฺทฺริยสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส จ ธมฺมานุสาริโน ติกฺขินฺทฺริยสฺส มุทินฺทฺริยสฺส จ.

ความจริง **พระสูตรนี้** ท่านแสดงแก่บุคคล ๕ จำพวก ผู้เป็นสัทธานุสารีทั้งที่มีอินทรีย์อ่อน มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้เป็นธัมมานุสารีทั้งที่มีอินทรีย์แก่กล้ามีอินทรีย์อ่อน.

โย ปน โมหจริโต ปุคฺคโล น สกฺโกติ ยุญฺชิตุํ ฆฏิตุํ วายมิตุํ ยถาภูตํ ยถาสมาธิกา วิมุตฺติ ตํ ขณํ ตํ ลยํ ตํ มุหุตฺตํ ผลํ ทสฺเสติ. สาธุ ปริหายติ ปโร ตํ ทุยฺหติ, โน ตุ สุขอวิปากินี ภวติ. ตสฺส ทิฏฺเฐเยว จ ธมฺเม อุปปชฺชอปราปริยเวทนียํ.

ก็บุคคลผู้เป็นโมหจริต ย่อมไม่อาจเพื่อจะประกอบ สืบต่อ พยายาม, ความหลุดพ้นตามความเป็นจริง ที่หนักไปทางสมาธิย่อมแสดงผลในขณะนั้น เวลานั้น ครู่นั้น. ความสำเร็จย่อมเสื่อมไป ธรรมอย่างอื่นย่อมบีบคั้นเขา, ก็ความหลุดพ้นนั้นยังไม่มีผลเป็นความสุข. กรรมของเขาเป็นอปราปริยเวทนียกรรมที่จะเกิดขึ้นในทิฏฐธรรมเท่านั้น.

ตตฺถ โย ปุคฺคโล ธมฺมานุสารี. ตสฺส ยทิ โสตานุคตา ธมฺมา

ในบุคคล ๒ จำพวกนั้น สำหรับบุคคลผู้ธัมมานุสารี หากเขาฟังธรรม

โหนฺติ. โส ยุญฺชนฺโต ปาปุณาติ. โย ธมฺมานุสารี มุทินฺทฺริโย, โส คิลาโน ปาปุณาติ. โย สทฺธานุสารี ติกฺขินฺทฺริโย, โส มรณกาลสมเย ปาปุณาติ. โย มุทินฺทฺริโย, โส เทวภูโต ปาปุณาติ. ยทา เทวภูโต น ปาปุณาติ, น โส เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทิยา ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ.

เนือง ๆ เขาตามประกอบอยู่ก็จะบรรลุได้, ธัมมานุสารีบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน คราวเจ็บป่วยจึงจะบรรลุได้. สัทธานุสารีบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ในคราวใกล้ตาย จึงจะบรรลุได้. สัทธานุสารีบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน เป็นเทวดาจึงจะบรรลุได้. ถ้าในคราวที่เป็นเทวดายังไม่ได้บรรลุ, เขาก็จะไม่ได้บรรลุปัจเจกโพธิ เพราะความใคร่ในธรรมนั้น เพราะความยินดีในธรรมนั้น.

โย โสตานุคเตสุ ยุญฺชติ ฆเฏติ วายมติ, โส ปุพฺพาปนฺเนน วิเสสํ สญฺชานาติ, สญฺชานนฺโต ปาปุณาติ.

ผู้ประกอบ สืบต่อ พยายามในธรรมที่ฟังเนือง ๆ ย่อมจำคุณวิเศษได้ตามที่บรรลุแต่ต้น, เมื่อจำได้ก็ย่อมบรรลุ.

สเจ ปน คิลานสฺส มนสิกาโร โหติ, ตตฺถ ยุญฺชนฺโต ปาปุณาติ.

หากคราวเจ็บป่วย เขามีการใส่ใจ, เมื่อตามประกอบในข้อนั้น ก็จะบรรลุได้.

สเจ ปนสฺส มรณกาเล สํวิคฺโค โหติ, ตตฺถ ยุญฺชนฺโต ปาปุณาติ. สเจ ปน น กตฺถจิ[๑] สํเวโค โหติ, ตสฺส เทวภูตสฺส สุขิโน ธมฺมปทา ปาทา. เอวํ อวิลปติ, โส เอวํ ชานาติ อยํ โส ธมฺมวินโย ยตฺถ[๒] มยํ ปุพฺเพ มนุสฺสภูตา พฺรหฺมจริยํ จริมฺหาติ.

ก็ถ้าในคราวใกล้ตาย เขาได้ความสังเวช เมื่อตามประกอบในข้อนั้น ก็จะบรรลุได้. แต่หากเขาไม่ได้ความสังเวชในอะไรเลย, สำหรับเขาผู้เป็นเทวดามีความสุขก็จะได้บทแห่งธรรม. เขาย่อมไม่ต้องบ่นเพ้อ, คือ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ในกาลก่อน เราทั้งหลายผู้เป็นมนุษย์ได้ประพฤติแล้ว ซึ่งพรหมจรรย์ ในธรรมวินัยนี้.

---

[๑] อิ. ม. ตตฺถ, ม. ตตฺถ.
[๒] โป. อิ. ยถา.

อถ เทวภูโต ปาปุณาติ. ทิพฺเพสุ วา ปญฺจสุ กามคุเณสุ อชฺโฌสิโต โหติ ปมาทวิหารี, โส เตน กุสลมูเลน ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ.

เมื่อเป็นเช่นนั้น เขาผู้เป็นเทวดาก็จะบรรลุได้ หรือหากเขาหมกมุ่นในกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ มีปกติอยู่ด้วยความประมาทก็อาจได้บรรลุปัจเจกโพธิ เพราะกุศลมูลนั้น.

ยา ปรโตโฆเสน วจสา สุปริจิตา, อยํ สุตมยี ปญฺญา. เย ปน ธมฺมา โหนฺติ มนสา อนุเปกฺขิตา, อยํ จินฺตามยี ปญฺญา. ยํ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา, อยํ ภาวนามยี ปญฺญา.

ปัญญาที่สั่งสมตามวาจาสะท้อนจากผู้อื่น นี้จัดเป็นสุตมยปัญญา. ปัญญาของเหล่าชนผู้ใช้ใจเพ่งธรรม, นี้จัดเป็นจินตามยปัญญา. ปัญญาที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ, นี้จัดเป็นภาวนามยปัญญา.

ยํ โสตานุคตา วจสา ปริจิตา โหนฺติ, โส จ ทิฏฺเฐว ธมฺเม ปรินิพฺพายี, อยํ อรหํ ปุคฺคโล. โย อุปปชฺชติ เทวภูโต ปาปุณาติ, ตตฺถ จ ปรินิพฺพายติ, อยํ อนาคามี. โย เตน กุสลมูเลน ปจฺเจกโพธึ ปาปุณาติ, อยํ ปุพฺพโยคสมฺภารสมฺภูโต ปุคฺคโล.

ผู้สั่งสมปัญญาตามวาจาที่คล่องปากตามธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ ย่อมปรินิพพานได้ในทิฏฐธรรมนี้, ผู้นี้จัดเป็นพระอรหันตบุคคล, บุคคลผู้เกิดเป็นเทวดาจึงจะบรรลุได้, และจะปรินิพพานในที่นั้น. ผู้นี้จัดเป็นพระอนาคามีบุคคล. บุคคลผู้บรรลุปัจเจกโพธิได้ เพราะกุศลมูลนั้น, นี้จัดเป็นปุพพโยคสัมภารสัมภูตบุคคล.

โสตานุคตา ธมฺมาติ ปฐมํ วิมุตฺตายตนํ. **วจสา ปริจิตาติ** ทุติยํ ตติยญฺจ วิมุตฺตายตนํ. **มนสา อนุเปกฺขิตาติ** จตุตฺถํ วิมุตฺตายตนํ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** จัดเป็นวิมุตตายตนะ (แดนวิมุตติ) ข้อที่ ๑. คำว่า **คล่องปาก** จัดเป็นวิมุตตายตนะข้อที่ ๒ และข้อที่ ๓.

ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ ปญฺจมํ วิมุตฺตายตนํ.

โสตานุคตาย วิมุตฺติยา วจสา ยา วาจา สุปฺปฏิวิทฺธา อนุปุพฺพธมฺมสฺส โสเตน สุตฺวา สีลกฺขนฺเธ ปริปูเรติ, มนสา อนุเปกฺขิตา สมาธิกฺขนฺธํ ปริปูเรติ, ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธา ปญฺญากฺขนฺธํ ปริปูเรติ.

โสตานุคตา ธมฺมา พหุสฺสุตา โหนฺตีติ วิตฺถาเรน กาตพฺพํ. อิทํ ปฐมํ สทฺธาปทานํ.[1] **มนสา อนุเปกฺขิตาติ ปฏิสลฺลานพหุโล วิหรติ,** วิตฺถาเรน กาตพฺพํ. อิทํ ทุติยํ สทฺธาปทานํ. **ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ** อนาสวา เจโตวิมุตฺติยา นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ, อิทํ ตติยํ สทฺธาปทานํ.

คำว่า **ขึ้นใจ** จัดเป็นวิมุตตายตนะข้อที่ ๔. คำว่า **แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ** จัดเป็นวิมุตตายตนะข้อที่ ๕.

วาจาที่แทงตลอดด้วยดี ด้วยวาจาที่หลุดพ้น ตามธรรมที่บุคคลฟังเนือง ๆ ย่อมยังสีลขันธ์ให้บริบูรณ์ได้. ที่ขึ้นใจ ย่อมยังสมาธิขันธ์ให้บริบูรณ์ได้, ที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ ย่อมยังปัญญาขันธ์ให้บริบูรณ์ได้.

บัณฑิตพึงกระทำ ให้พิสดารว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ ... พหูสูต.** นี้จัดเป็นสัทธาปทานะ (ลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธา) ข้อที่ ๑. บัณฑิตพึงกระทำให้พิสดารว่า **ข้อว่า ... ขึ้นใจ** ... ได้แก่ เป็นผู้มากด้วยการหลีกเร้นอยู่. นี้จัดเป็นสัทธาปทานะ ข้อที่ ๒. คำว่า **แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ** ได้แก่ ย่อมรู้ชัดว่า ไม่มีสิ่งอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้ ด้วยเจโตวิมุตติ เพราะสิ้นอาสวะ, นี้จัดเป็นสัทธาปทานะ ข้อที่ ๓.

---

[1] องฺ.เอกาทส. ๒๔/๒๒๑/๓๖๕-๙.

โสตานุคตา ธมฺมาติ เสกฺขํ สตฺถา ทสฺเสติ. **มนสา อนุเปกฺขิตาติ** อรหตฺตํ สตฺถา ทสฺเสติ. **ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ** ตถาคตํ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ สตฺถา ทสฺเสติ.

พระศาสดาทรงมุ่งแสดงถึงพระเสกขบุคคลด้วยพระดำรัสว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ**. พระศาสดาทรงมุ่งแสดงถึง พระอรหันตบุคคลด้วยพระดำรัสว่า **ขึ้นใจ.** พระศาสดาทรงมุ่งแสดงถึงพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยพระดำรัสว่า **แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ.**

โสตานุคตา ธมฺมาติ กามานํ นิสฺสรณํ ทสฺเสติ. **มนสา อนุเปกฺขิตาติ** รูปธาตุยา นิสฺสรณํ ทสฺเสติ. **ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ** เตธาตุกานํ นิสฺสรณํ ทสฺเสติ. อยํ สุตฺตตฺโถ.

พระศาสดา ทรงแสดงถึงการสลัดออกจากกามทั้งหลาย ด้วยพระดำรัสว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** พระองค์ทรงมุ่งแสดงถึงการสลัดออกจากรูปธาตุทั้งหลาย ด้วยพระดำรัสว่า **ขึ้นใจ.** พระองค์ทรงมุ่งแสดงถึงการสลัดออกจากธาตุ ๓ ด้วยพระดำรัสว่า **แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ.** นี้จัดเป็นอรรถแห่งพระสูตร.

๑๑๕. ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร ?

๑๑๕. ในข้อนั้น เทสนาหาระเป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ตโย เอสนา[1]เทสิตา โสตานุคเตหิ ธมฺเมหิ กาเมสนาย

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการแสวงหาไว้ ๓ อย่าง คือ

---

[1] ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๒๘.

สมถมคฺโค, วจสา ปริจิเตหิ ภเวสนาย สมถมคฺโค, ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺเธหิ พฺรหฺมจริเยสนา สมถมคฺโค.[๑]

ทรงแสดงสมถมรรค ด้วยการแสวงหากามตามธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ ๑ ทรงแสดงสมถมรรค ด้วยการแสวงหาภพตามธรรมทั้งหลายที่คล่องปาก ๑ ทรงแสดงสมถมรรค ด้วยการแสวงหาพรหมจรรย์ตามธรรมที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ ๑.

(ตตฺถ กตโม) วิจโย ?

(ในข้อนั้น) วิจยหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยถา สุตฺตํ มนสิกโรนฺโต วิจินนฺโต สุตมยิปญฺญํ ปฏิลภติ. ยถา จ โส มนสิกโรตีติ ยถา สุตธมฺมา ตทา จินฺตามยิปญฺญํ ปฏิลภติ. ยถา ทิฏฺเฐว ธมฺเม มนสิกโรติ ตทา ภาวนามยิปญฺญํ ปฏิลภติ. อยํ วิจโย.

ผู้ใส่ใจ พิจารณาตามที่ได้ฟังมา ย่อมกลับได้สุตมยปัญญา. คำว่า เหมือน ...ที่ใส่ใจ ได้แก่ ผู้ใส่ใจพิจารณาตามที่ได้ฟังมา ย่อมกลับได้จินตามยปัญญา. ผู้ใส่ใจธรรมในทิฏฐธรรม ย่อมกลับได้ภาวนามยปัญญา. นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

สุเตน สุตมยปญฺญํ ปฏิลภติ. จินฺตาย จินฺตามยปญฺญํ ภาวนาย ภาวนามยปญฺญํ ปฏิลภติ. อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

บุคคลย่อมกลับได้สุตมยปัญญาด้วยการฟัง. ย่อมกลับได้จินตามยปัญญาด้วยการคิด. ย่อมกลับได้ภาวนามยปัญญาด้วยการภาวนา, ข้อยุตตินี้มีอยู่.

---

[๑] โป. เทสิตา โสตานุคเตหิ ธมฺเมหิ วจสา ปริจิเตหิ กาเมสนาย สมถมคฺโค. ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺเธหิ พฺรหฺมจริเยสนาย สมถมคฺโค.

(ตตฺถ กตโม) ปทฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

โสตานุคตา ธมฺมาติ ธมฺมสฺสวนสฺส ปทฏฺฐานํ. **วจสา ปริจิตาติ** ยุญฺชนาย ปทฏฺฐานํ. **มนสา อนุเปกฺขิตาติ** ธมฺมานุธมฺมาย วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ. **ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ**[๑] ปญฺญายปิ อนุเปกฺขิตา ทิฏฺฐิยาปิ อนุเปกฺขิตา.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** เป็นปทัฏฐานแห่งการฟังธรรม. คำว่า **คล่องปาก** เป็นปทัฏฐานแห่งการประกอบ. คำว่า **ขึ้นใจ** เป็นปทัฏฐานแห่งการเห็นแจ้งธรรมตามสมควรแก่ธรรม. คำว่า **แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ** ได้แก่ ที่เพ่งพินิจด้วยปัญญาบ้าง ที่เพ่งพินิจด้วยทิฏฐิบ้าง.

(ตตฺถ กตโม) จตุพฺยูโห ?

(ในข้อนั้น) จตุพยูหหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โก อธิปฺปาโย ? เย อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ สมนฺนาคตา เตหิ ...

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ประกอบพร้อมด้วยปัญญาทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ ...

ส นิพฺพุโตติ มคฺคผลํ อนุปาทิเสสญฺจ นิพฺพานธาตุํ มนฺเตติ, ทาเนน โอฬาริกานํ กิเลสานํ ปหานํ มนฺเตติ.

ด้วยคำว่า **เขาดับแล้ว** ได้แก่ ท่านกล่าวถึงมรรคผลและอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ, กล่าวถึงการละกิเลส

---

[๑] โป. อนุเปกฺขิตาติ.

สีเลน มชฺฌิมานํ, ปญฺญาย สุขุม-กิเลสานํ มนฺเตติ, **ราคโทสโมหกฺขยา สนิพฺพุโตติ** กตา จ[๑] ภูมิ. **ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ. กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ** มคฺโค วุตฺโต. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ**[๒] มคฺคผลมาห.

อย่างหยาบด้วยทาน, กล่าวถึงการละกิเลสอย่างกลางด้วยศีล, กล่าวถึงการละกิเลสอย่างละเอียดด้วยปัญญา, ก็ด้วยคำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** เป็นอันท่านกระทำภูมิธรรมไว้แล้ว. ด้วยคำว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้, เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่, คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** ท่านกล่าวถึงมรรค. ด้วยคำว่า **เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** ท่านกล่าวถึงมรรคและผล.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโตติ ตีหิ ปเทหิ โลกิกํ กุสลมูลํ วุตฺตํ. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ** โลกุตฺตรํ กุสลมูลํ วุตฺตํ. **ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ สํยมโต เวรํ น จียตีติ** ปุถุชฺชนภูมึ มนฺเตติ. **กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ** เสกฺขภูมึ มนฺเตติ. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ** อเสกฺขภูมิ วุตฺตา.

ด้วยบท ๓ บทว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ ... ผู้สำรวมอยู่** ย่อมเป็นอันพระองค์ตรัสมุ่งถึงกุศลมูลอันเป็นโลกิยะ. บทว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** ย่อมเป็นอันพระองค์ตรัสมุ่งถึงกุศลมูลอันเป็นโลกุตตระ. ด้วยพระดำรัสว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้, เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** พระองค์ตรัสมุ่งถึงภูมิแห่งปุถุชน. ด้วยพระดำรัสว่า **คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงภูมิแห่งพระเสกขะ.

[๑] โป. อิ. กทาจิ.

[๒] ที.มหา. ๑๐/๑๒๗/๑๕๙.

ด้วยพระดำรัสว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** พระองค์ตรัสมุ่งถึงภูมิแห่งพระอเสกขะ.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ มคฺคนิยา ปฏิปทา วุตฺตา.

ด้วยพระดำรัสว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** พระองค์ตรัสมุ่งถึง มัคคนิยาปฏิปทา (ปฏิปทาอันเนื่องกับมรรค).

กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ เสกฺขวิมุตฺติ. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ** อเสกฺขวิมุตฺติ.

ด้วยพระดำรัสว่า **คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงเสกขวิมุตติ. ด้วยพระดำรัสว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** พระองค์ตรัสมุ่งถึงอเสกขวิมุตติ.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ ทานกถํ สีลกถํ สคฺคกถํ[๑] โลกิกานํ ธมฺมานํ เทสนมาห.

ด้วยพระดำรัสว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** พระองค์ตรัสมุ่งถึงการแสดงโลกิยธรรมอันได้แก่ทานกถา สีลกถา และสัคคกถา.

กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ โลเก อาทีนวานุปสฺสนา.

ด้วยพระดำรัสว่า **คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงอาทีนวานุปัสสนา (การเห็นโทษ) ในโลก.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ สามุกฺกํสิกาย ธมฺมเทสนายปิ ปฏิวิทฺธา.

ด้วยพระดำรัสว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** พระองค์

---

[๑] โป. มคฺคกถา.

ตรัสมุ่งถึงการแทงตลอดด้วยสามุกกังสิกธรรมเทศนา.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ ปาณานํ อภยทาเนน ปาณาติปาตา เวรมณิสตฺตานํ อภยํ เทติ. เอวํ สพฺพานิ สิกฺขาปทานิ กาตพฺพานิ.

ด้วยพระดำรัสว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้** พระองค์แสดงถึงการให้อภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้อภัยแก่สัตว์มีปาณะ คือ ด้วยเจตนางดเว้นจากปาณาติบาต. บัณฑิตพึงกระทำสิกขาบททั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ สีเล ปติฏฺฐาย จิตฺตํ สํยเมติ, ตสฺส สํยมโต ปาริปูรึ คจฺฉติ.

พระดำรัสว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** ได้แก่ เขาดำรงอยู่ในศีลแล้วย่อมยังจิตให้สำรวม, เมื่อเขาสำรวมอยู่ก็จะถึงความบริบูรณ์ได้.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ เทฺว วิมุตฺติโย. อยํ สุตฺตนิทฺเทโส.

พระดำรัสว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** ได้แก่ วิมุตติ ๒ อย่าง. นี้เป็นการแสดงไขพระสูตร.

๑๑๖. ตตฺถ กตมา เทสนา ?

๑๑๖. ในข้อนั้น เทสนาหาระเป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต กึ เทสิตํ ?

ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงถึงอะไร ?

เทฺว สุคติโย เทวา จ มนุสฺสา จ, ทิพฺพา จ ปญฺจกามคุณา, มานุสฺสกา จ. ทฺวีหิ ปเทหิ นิทฺเทโส.

แสดงถึงสุคติ ๒ อย่าง คือ เทวดา ๑ มนุษย์ ๑. อนึ่ง (แสดงถึงสุคติ ๒ อย่างเหล่านี้) คือ กามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ ๑ กามคุณ ๕ อันเป็นของมนุษย์ ๑.

ท่านแสดงไขสุคติไว้แล้ว ด้วยบททั้ง ๒ (เหล่านี้).

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียติ, กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ มคฺโค วุตฺโต. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ** เทฺว นิพฺพานธาตุโย เทสิตา โสปาทิเสสา จ อนุปาทิเสสา จ. อยํ เทสนา.

ด้วยพระดำรัสว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้, เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่, และคนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงมรรค. ด้วยพระดำรัสว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** พระองค์ตรัสมุ่งถึงนิพพานธาตุ ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑. นี้จัดเป็นเทสนาหาระ.

(ตตฺถ กตโม) วิจโย ?

(ในข้อนั้น) วิจยหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ อิมินา ปฐเมน ปเทน ทานมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํ. เตนสฺส อานนฺตริยานํ กุสลานํ ธมฺมานํ, ทุติเยน ปเทน.

ด้วยบทที่ ๑ นี้ว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้** พระองค์ตรัสมุ่งถึงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จจากทาน. ด้วยบทที่ ๒ ท่านกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายในลำดับถัดจากทานนั้น.

ยนฺติ, นิยฺยานิกํ สาสนนฺติ, อยํ อธิปฺปาโย. อสฺสวเนน จ อมนสิกาเรน จ อปฺปฏิเวเธน จ สกฺกายสมุทยคามินี ปฏิปทา วุตฺตา. สวเนน จ มนสิกาเรน จ ปฏิเวเธน จ สกฺกายนิโรธคามินี ปฏิปทา วุตฺตา, อยํ อาวฏฺโฏ.

ในคำว่า **ใด** ซึ่งหมายถึงศาสนาเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์ มีอธิบายดังนี้. พระองค์ตรัสมุ่งถึงสักกายสมุทยคามินีปฏิปทา เพราะการไม่ได้ฟัง ไม่ได้ใส่ใจ และไม่ได้แทงตลอด พระองค์ตรัสมุ่งถึงสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะ

การฟัง การใส่ใจ การแทงตลอด, นี้จัดเป็นอาวัฏฏหาระ.

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เอกํสพฺยากรณีโย. นตฺถิ ตตฺถ วิภตฺติยา ภูมิ.

เอกังสพยากรณียะ. ในเอกังสพยากรณียะนั้น ไม่มีภูมิแห่งวิภัตติหาระ.

(ตตฺถ กตมา) ปริวตฺตนา ?

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เย ปญฺจานิสํสา, เต ปญฺจาทีนา ปฏิปกฺเขน เตเนว ทิฏฺเฐว ธมฺเม ปาปุณาติ, ตํ อุปปชฺชมานา อปโร ปริยาโย.

เขาย่อมถึงอานิสงส์ ๕ อย่างที่จะเกิดขึ้นนั้น ในทิฏฐธรรมนี้นั่นแล โดยปฏิปักขธรรม ๕ ประการ นี้เป็นปริยายอย่างหนึ่ง.

(ตตฺถ กตมํ) เววจนํ ?

(ในข้อนั้น) เววจนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

โสตานุคตา ธมฺมาติ ยํ สุตฺตํ[๑] ทิฏฺฐมฺปิ ปญฺญินฺทฺริยํ วิญฺญตฺตมฺปิ ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธมฺปิ วิภาวิตมฺปิ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** ได้แก่ พระสูตรที่ปรากฏแล้วบ้างปัญญินทรีย์ที่รู้แจ้งบ้าง ที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิบ้าง ที่เจริญแล้วบ้าง.

---

๑ อิ. ธมฺมานิ สํยุตฺตํ.

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

(ในข้อนั้น) **ปัญญัตติหาระ** (เป็นไฉน) ?

คือ

โสตานุคตา ธมฺมาติ เทสนา อวิชฺชาปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. มนสิกาโร ปาโมชฺชปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต. ทิฏฺฐ-ธมฺมาปิ อานิสํสปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** ได้แก่ เทศนา จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอวิชชาบัญญัติ, มนสิการจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นปาโมชชบัญญัติ, ทิฏฐธรรม จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอานิสังสบัญญัติ.

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

(ในข้อนั้น) **โอตรณหาระ** (เป็นไฉน) ?

คือ

ติสฺโส ปญฺญา วจสา ปริจิเตสุ สุตมยิปญฺญา มนสา อนุเปกฺขิเตสุ จินฺตามยิปญฺญา ทิฏฺฐิยา สุปฺปฏิวิทฺธาสุ ภาวนามยิปญฺญา.

ปัญญา ๓ อย่าง คือ สุตมยปัญญา ในธรรมที่คล่องปาก ๑ จินตามยปัญญา ในธรรมที่ขึ้นใจ ๑ ภาวนามยปัญญา ในธรรมที่แทงตลอดด้วยดีด้วยทิฏฐิ ๑.

อิมานิ อริยสจฺจานิ อินฺทฺริยานิ วิชฺชุปฺปาทา[๑] อวิชฺชานิโรโธ ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท อินฺทฺริเยสุ ตีณิ อินฺทฺริยานิ อายตเนสุ ธมฺมายตนปริยาปนฺนา ธาตูสุ ธมฺมธาตุปริยาปนฺนาติ.

ธรรมเหล่านี้ คือ อริยสัจ อินทรีย์ วิชชุปบาท อวิชชานิโรธ ปฏิจจสมุปบาท พึงทราบโดยนัยเป็นต้นดังนี้ ในอินทรีย์ทั้งหลาย ได้แก่ อินทรีย์ ๓ ในอายตนะทั้งหลายนับเนื่องในธัมมายตนะ ในธาตุทั้งหลาย นับเนื่องในธัมมธาตุ.

---

[๑] โป. อิ. วิชฺชุปฺปาโท.

(ตตฺถ กตโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

โย อารมฺโภ สุตฺตสฺส ปเวโส นิยุตฺโต.

การเริ่มที่เข้ากันได้ ที่ประกอบกันได้กับพระสูตร

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปญฺจานิสํสาติ เวมตฺตตาย ปญฺญตฺตา อานิสํสา. **โสตา อนุคตาติ** เวมตฺตตาย อริยโวหาโร ปญฺญตฺโต. **ธมฺเม จ สวนนฺติ** เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **อานิสงส์ ๕** ได้แก่ ท่านบัญญัติอานิสงส์ไว้ โดยความเป็นเวมัตตบัญญัติ. คำว่า **ธรรมทั้งหลายที่บุคคลฟังเนือง ๆ** ได้แก่ ท่านบัญญัติอริยโวหารไว้โดยเป็นเวมัตตบัญญัติ. คำว่า **การฟังธรรม** ท่านบัญญัติโดยเป็นเอกัตตบัญญัติ.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ธมฺมสฺสวนสฺส ปยิรุปาสนา ปจฺจโย, สทฺธา เหตุ.

การฟังธรรม มีการเข้าไปนั่งใกล้เป็นปัจจัย, มีศรัทธาเป็นเหตุ.

มนสา อนุเปกฺขิตาติ อตฺถปฺปฏิสํเวทิตา ปจฺจโย, ธมฺมปฺปฏิสํเวทิตา เหตุ.

คำว่า **ขึ้นใจ** ได้แก่ มีการแทงตลอด อรรถเป็นปัจจัย, มีการแทงตลอดธรรมเป็นเหตุ.

ทิฏฺจิยา สุปฺปฏิวิทฺธาติ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ มนสิกาโร จ ปจฺจโย, สุตมยี จินฺตามยี ปญฺญา เหตุ.

คำว่า **แทงตลอดด้วยดี ด้วยทิฏฐิ** ได้แก่ มีการฟังพระสัทธรรม และการใส่ใจเป็นปัจจัย, มีสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาเป็นเหตุ.

(ตตฺถ กตโม) สมาโรปโน ?

(ในข้อนั้น) สมาโรปนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

วิภตฺตํ สุตฺตํ.

ท่านจำแนกพระสูตรไว้แล้ว.

อปโร ปริยาโย. นิพฺพตฺติ พเล นตฺถิ. ตตฺถ สมาโรปนาย ภูมิ.

ปริยายอื่นอีก. ในพละไม่มีความเกิด, ในพละนั้นมีแต่ภูมิแห่งสมาโรปนหาระ.

๑๑๗. ตตฺถ กตมํ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

๑๑๗. ในข้อนั้น วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร เป็นไฉน ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถา.

พระคาถาเป็นต้นว่า **บุญ ย่อมเจริญแก่ผู้ให้** (บัณฑิตพึงทราบอธิบายความดังนี้).

ททโตติ ทานมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํ.

ด้วยพระดำรัสว่า **ผู้ให้** พระผู้มีพระภาคตรัสมุ่งถึงบุญกิริยาวัตถุ ที่สำเร็จมาจากทาน.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ สีลมยิกปุญฺญกิริยวตฺถุ วุตฺตํ.

ด้วยพระดำรัสว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** พระองค์ตรัสมุ่งถึงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จมาจากศีล.

กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ โลภสฺส จ โมหสฺส จ พฺยาปาทสฺส จ ปหานมาห.

ด้วยพระดำรัสว่า **คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงการละโลภะ โมหะ และพยาบาท.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ โลภสฺส จ โมหสฺส จ พฺยาปาทสฺส จ ฉนฺทราคํ วินยมาหาติ.

ด้วยพระดำรัสว่า **เขาดับแล้วเพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** พระองค์ตรัสมุ่งถึงการกำจัดฉันทราคะ แห่งโลภะ โมหะ และพยาบาท.

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถา อโลโภ กุสลมูลํ ภวติ.

คาถาว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้** จัดเป็นอโลภกุศลมูล.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ อโทโส กุสลมูลํ ภวติ.

คำว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** จัดเป็นอโทสกุศลมูล.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ อเวรา อสปตฺตา อพฺยาปาทตาย สทา.

คำว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** พระองค์ตรัสมุ่งถึงสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเวร ไม่เป็นศัตรู เพราะไม่มีความพยาบาท ในกาลทุกเมื่อ.

กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ ญาณุปฺปาทา อญฺญาณนิโรโธ. จตุตฺถปเทน ราคโทสโมหกฺขเยน ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ โมหกฺขเยน อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ. อยํ วิจโย.

คำว่า **คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** พระองค์ตรัสมุ่งถึงการดับความไม่รู้ เพราะเกิดความรู้ขึ้น ด้วยบทที่ ๔ ตรัสมุ่งถึงเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ เหตุราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป และมุ่งถึงปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาเหตุโมหะสิ้นไป. นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

(ตตฺถ กตมา) ยุตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ยุตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ทาเน ฐิโต อุภยํ หิ ปริปูเรติ. มจฺฉริยญฺจ ปชหติ ปุญฺญญฺจ ปวฑฺฒติ. อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

เป็นความจริง ผู้ดำรงอยู่ในทาน ย่อมยังเหตุ ๒ ประการให้บริบูรณ์ได้, คือย่อมละความตระหนี่ได้ ๑ ย่อมยังบุญให้เจริญได้ ๑. ข้อยุตตินี้มีอยู่.

(ตตฺถ กตมํ) ปทฏฺฐานํ ?

(ในข้อนั้น) ปทัฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ จาคาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** เป็นปทัฏฐานแห่งจาคาธิฏฐาน.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ ปญฺญาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** เป็นปทัฏฐานแห่งปัญญาธิฏฐาน.

กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ สจฺจาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ.

คำว่า **คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** เป็นปทัฏฐานแห่งสัจจาธิฏฐาน.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ อุปสมาธิฏฺฐานสฺส ปทฏฺฐานํ. อยํ ปทฏฺฐาโน.

คำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** เป็นปทัฏฐานแห่งอุปสมาธิฏฐาน. นี้จัดเป็นปทัฏฐานหาระ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ ?

ในข้อนั้น ลักขณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ สํยมโต เวรํ น จียติ ททโตปิ เวรํ

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** ใคร

น กริยาติ กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต รูปกฺขยาปิ เวทนกฺขยาปิ, เยน รูเปน ทิฏฺฐํ, เตน ตถาคโต ปญฺญเปนฺโต ปญฺญเปยฺยรูปสฺส ขยา วิราคนิโรธาติ เอวํ ปญฺจกฺขนฺธา.

ไม่พึงก่อเวรต่อผู้ให้ ได้แก่ คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป คือ เพราะรูปสิ้นไปบ้าง เพราะเวทนาสิ้นไปบ้าง, พระตถาคตเมื่อจะทรงบัญญัติด้วยรูปที่เห็นได้นั้นก็พึงบัญญัติ เพราะความดับไปแห่งราคะ เหตุสิ้นรูป บัณฑิตพึงทราบขันธ์ ๕ ด้วยอาการอย่างนี้.

(ตตฺถ กตโม) จตุพฺยูโห ?

(ในข้อนั้น) จตุพยูหหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย? เย มหาโภคานํ ปตฺถยิสฺสนฺติ. เต ทานํ ทสฺสนฺติ ปริสฺสยปหานาย, เย อเวราภินนฺทกา, เต ปญฺจ เวรานิ ปชหิสฺสนฺติ. เย กุสลาภินนฺทกา, เต อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสนฺติ[๑] อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ปหานาย. เย นิพฺพายิตุกามา, เต ราคโทสโมหํ ปชหิสฺสนฺตีติ อยํ ภควโต อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างไร? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้ปรารถนามหาโภคะ จักให้ทาน เพื่อละอันตรายรอบด้าน, เหล่าชนผู้พอใจต่อความไม่มีเวร จักละเวร ๕ อย่างได้. เหล่าชนผู้พอใจต่อกุศล จักเจริญมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพื่อละมิจฉัตตธรรม ๘ ประการได้. เหล่าชนผู้ต้องการพระนิพพาน จักละราคะ โทสะ และโมหะได้.

---

[๑] โป. อิ. ภาเวนฺติ.

(ตตฺถ กตโม) อาวฏฺโฏ ?

(ในข้อนั้น) อาวัฏฏหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ยญฺจ อททโต มจฺฉริยํ ยญฺจ อสํยมโต เวรํ ยญฺจ อกุสลสฺส ปาปสฺส อปฺปหานํ, อยํ ทุกฺขนิทฺเทโส น สมุทโย. อโลเภน จ อโทเสน จ อโมเหน จ กุสเลน อิมานิ ตีณิ กุสลมูลานิ, เตสํ ปจฺจโย อฏฺฐ สมฺมตฺตานิ, อยํ มคฺโค. เตสํ ราคโทสโมหานํ ขยา, อยํ นิโรโธ.

ความตระหนี่ของผู้ไม่ให้ ๑, เวรของผู้ไม่สำรวม ๑, การละบาปอกุศลไม่ได้ ๑, นี้จัดเป็นทุกขนิเทศ แต่ยังไม่ใช่ (ทุกข)สมุทัย. สัมมัตตธรรม ๘ ประการที่เป็นปัจจัยแห่งกุศลมูล ๓ ประการเหล่านี้ คือ อโลภกุศลมูล ๑ อโทสกุศลมูล ๑ อโมหกุศลมูล ๑ นี้จัดเป็นมรรค. ความสิ้นไปแห่งราคะโทสะ และโมหะเหล่านั้น, นี้จัดเป็นนิโรธ.

(ตตฺถ กตมา) วิภตฺติ ?

(ในข้อนั้น) วิภัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ น เอกํเสน โย ราชทณฺฑภเยน เทติ, โย จ อกปฺปิยสฺส ปริโภเคน สีลวนฺเตสุ เทติ, น ตสฺส ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ โส เจตํ ทานํ อกุสเลน เทติ, ทณฺฑทานํ สตฺถทานํ อปุญฺญมยํ ปวฑฺฒติ, น ปุญฺญํ.

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** คือ บุญไม่ใช่จะเจริญแก่ผู้ให้โดยส่วนเดียว คือ ผู้ให้เพราะกลัวราชทัณฑ์ก็ดี, ผู้เอาของบริโภคที่เป็นอกัปปิยะให้ในผู้มีศีลก็ดี, บุญของเขาย่อมไม่เจริญ อนึ่ง ผู้ให้ทานคือให้ท่อนไม้ ให้ศาสตราด้วยอกุศลเจตนา ก็จะมีแต่สิ่งที่ไม่ใช่บุญเท่านั้นเจริญ หาใช่บุญเจริญไม่.

สํยมโต เวรํ น จียตีติ น เอกํเสน กึ การณํ ? ยญฺจ โย ปทํ ทิฏฺฐธมฺมิกํ ปสฺสติ ยทิ มม ราชาโน คเหตฺวา หตฺถํ วา ฉินฺเทยฺย ฯเปฯ น เตน สํยเมน เวรํ น กโรติ.

คำว่า **เวรย่อมไม่ก่อ แก่ผู้สำรวมอยู่** ได้แก่ เวรไม่ใช่จะไม่ก่อโดยส่วนเดียว เพราะเหตุไร ? เพราะผู้เห็นบทอันเป็นทิฏฐธรรม โดยนัยว่า หากพระราชาจะพึงจับเราแล้วตัดมือเสีย ฯลฯ เวรจะไม่ก่อเพราะความสำรวมนั้นก็หาไม่.

โย ตุ เอวํ สมาทิยติ ปาณาติปาตสฺส ปาปโก วิปาโกติ, ทิฏฺเฐเยว ธมฺเม อภิสมฺปราเย จ เอวํ สพฺพสฺส อกุสลสฺส เหตุโต อารติ. อิมินา สํยเมน เวรํ น จียติ.

ส่วนผู้ใด สมาทานอย่างนี้ว่า วิบากแห่งปาณาติบาตเป็นบาป จึงงดเว้นจากเหตุแห่งอกุศลทั้งหมด ทั้งในทิฏฐธรรมและสัมปรายภพด้วยอาการอย่างนี้. เวรย่อมไม่ก่อ เพราะความสำรวมนี้.

(ตตฺถ กตมา) ปริวตฺตนา ?

(ในข้อนั้น) ปริวัตตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ อททโต ปุญฺญํ น ปวฑฺฒติ. ยํ ทานมยํ, ตํ สํยมโต เวรํ น จียติ, อสํยมโต เวรํ กรียติ. กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ อกุสโล น ชหาติ.

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** ได้แก่ บุญที่สำเร็จจากทาน ย่อมไม่เจริญแก่ผู้ไม่ให้. เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่, แต่เวรย่อมก่อแก่ผู้ไม่สำรวม คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก คนไม่ฉลาดหาละได้ไม่.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ ทูตํ เปเสตฺวา ปณีตํ เปเสตฺวาปิ น ปกฺโกสามิ, โส สยเมว ปน มหาภิกฺขุสํฆปริวาโร อมฺหากํ วสนฏฺฐานํ

คำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะโทสะโมหะสิ้นไป** (บัณฑิตพึงทราบข้ออุปมาดังต่อไปนี้) ชนทั้งหลายคิดว่า เราส่งทูตไปแล้ว ส่งของประณีตไปแล้ว

สมฺปตฺโต อเมฺหหิ จ สนฺถาคารสาลา[๑] การิตา, เอตฺถ มยํ ทสพลํ อาเนตฺวา มงฺคลํ ภณาเปมาติ จินฺเตตฺวา อุปสงฺกมึสุ, เยน สนฺถาคารํ เตนุปสงฺกมึสูติ.

ก็ไม่สามารถจะเชิญเสด็จมาได้ แต่พระองค์มีภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่แวดล้อมเสด็จมาด้วยพระองค์เองถึงสันถาคาร-ศาลาที่อยู่ของพวกเรา ที่พวกเราช่วยกันสร้างไว้ พวกเราจักนำพระทศพลมาให้ตรัสมงคล จึงพากันเข้าไปยังสันถาคาร.

ตํ ทิวสํ กิร สนฺถาคาเร จิตฺตกมฺมํ นิฏฺฐาเปตฺวา อฏฺฏกา มุตฺตมตฺตา โหนฺติ. พุทฺธา นาม อรญฺญชฺฌาสยา อรญฺญารามา อนฺโตคาเม วเสยฺยุํ วา โน วาติ ตสฺมา ภควโต มนํ ชานิตฺวาว ปฏิชคฺคิสฺสามาติ จินฺเตตฺวา เต ภควนฺตํ อุปสงฺกมึสุ. อิทานิ ปน มนํ ลภิตฺวา ปฏิชคฺคิตุกามา เยน สนฺถาคารํ, เตนุปสงฺกมึสุ.

ได้ยินว่า **วันนั้น** พวกเขาช่วยกันทำจิตรกรรมที่สันถาคาร ให้เสร็จแล้ว ได้วางแม่แคร่ไว้, คิดกันว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีอัธยาศัยไปในป่า ทรงยินดีในป่า จักอยู่ภายในบ้านหรือไม่หนอ ดังนั้น พวกเราควรจะรู้พระมนัสของพระผู้มีพระภาคก่อนแล้ว ปฏิบัติ จึงพากันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค. บัดนี้ เขาเหล่านั้นใคร่จะร่วมใจกันปฏิบัติ จึงพากันเข้าไปยังสันถาคาร

สพฺพสนฺถรินฺติ ยถา สพฺพํ สนฺถตํ โหติ เอวํ เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสูติ.

คำว่า **ลาดไว้ทุกอย่าง** ได้แก่ เขาเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคตามทำนองที่ลาดไว้ทุกอย่างนั้น.

เอตฺถ ปน เต มลฺลราชาโน สนฺถาคารํ ปฏิชคฺคิตฺวา นครวีถิโยปิ สมฺมชฺชาเปตฺวา ธเช อุสฺสาเปตฺวา สุวณฺณฆฏิกทลิโย จ ฐปาเปตฺวา สกลนครํ ทีปมาลาหิ วิปฺปกิณฺณตารกํ

ก็ในที่นี้ เจ้ามัลลราชเหล่านั้นตกแต่งสันถาคาร ปัดกวาดถนนในเมืองช่วยกันยกธง ตั้งหม้อน้ำทองคำและต้นกล้วยไว้ ตกแต่งเมืองทั้งสิ้นด้วยประทีปและดอกไม้ทำให้ห้อยย้อย ดังดวง

๑ ม. สนฺธาคารสาลา.

วิย กตฺวา ขีรปเก[๑] ทารเก ขีรํ ปาเยถ, ทหเร กุมาเร ลหุํ ลหุํ โภชาเปตฺวา สยาเปถ, อุจฺจาสทฺทํ มา กริ, อชฺช เอกรตฺตึ สตฺถา อนฺโตคาเมว วสิสฺสติ, พุทฺธา นาม อปฺปสทฺทกามา โหนฺตีติ เภรึ จราเปตฺวา สยํ ทณฺฑกทีปิกา อาทาย เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ.

ดาวระยิบระยับ สั่งให้ตีกลองป่าวประกาศไปว่า ท่านทั้งหลายจงให้เด็กยังดื่มนมให้ดื่มนม, ให้เด็กโตรับประทานอาหารแล้วให้นอนเสีย อย่าให้ส่งเสียงดัง เพราะตลอดคืนนี้ พระศาสดาจักประทับอยู่ภายในบ้าน ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายโปรดให้เงียบเสียง ตัวเองก็ถือเอาประทีปด้าม เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ.

ภควนฺตํ เยว ปุรกฺขตฺวาติ ภควนฺตํ ปุรโต กตฺวา, ตตฺถ ภควา ภิกฺขูนญฺเจว อุปาสกานญฺจ[๒] มชฺเฌ นิสินฺโน อติวิย[๓] วิโรจติ.

คำว่า **ห้อมล้อมพระผู้มีพระภาค** ได้แก่ ทำพระผู้มีพระภาคไว้เบื้องหน้า, ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรุ่งเรืองยิ่งท่ามกลางหมู่ภิกษุและภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา.

สมนฺตปาสาทิโก สุวณฺณวณฺโณ อภิรูโป ทสฺสนีโย, ปุรตฺถิมกายโต สุวณฺณวณฺณา รสฺมิ อุฏฺฐหิตฺวา คคนตเล อสีติหตฺถํ ฐานํ คณฺหาติ. ปจฺฉิมกายโต ทกฺขิณหตฺถโต วามหตฺถโต สุวณฺณวณฺณา เหฏฺฐา ปาทตเลหิ ปวาฬวณฺณรสฺมิ อุฏฺฐหิตฺวา ฆนปฐวิยํ อสีติหตฺถํ ฐานํ คณฺหาติ, เอวํ สมนฺตา

พระองค์มีวรรณะดังทองคำ ที่นำความเลื่อมใสมาให้รอบด้าน งดงามน่าทัศนายิ่ง. จากพระวรกายเบื้องหน้า พระรัศมีสีดังทองพุ่งออกพราวทั่วท้องฟ้าตลอดที่ ๘๐ ศอก จากพระวรกายเบื้องหลัง เบื้องขวา เบื้องซ้ายก็มีพระรัศมีสีดังทองพุ่งออกไปเช่นนั้น รัศมีสีดังแก้วประพาฬ พุ่งออกจากพื้นพระ

---

๑ อิ. ม. ขีรุปเก.

๒ เอตฺถนฺตเร อุปาสิกานนฺติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

๓ โป. อติวิโรจติ.

อสีติหตฺถมตฺตํ ฐานํ ฉพฺพณฺณ-พุทฺธรสฺมิโย วิชฺโชตมานา วิตณฺฑมานา วิธาวนฺติ.

สพฺเพ ทิสาภาคา สุวณฺณจมฺปก-ปุปฺเผหิ วิกิริยมานา วิย สุวณฺณฆฏโต นิกฺขนฺตสุวณฺณรสธาราหิ สิญฺจมานา วิย ปสาริตสุวณฺณปฏปริกฺขิตฺตา วิย เวรมฺภ-วาตสมุฏฺฐิตกึสุกกึสุการกณิการปุปฺผ-จุณฺณสโมกิณฺณา วิย วิปฺปกสนฺตํ อสีติอนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภาทฺวตฺตึส วรลกฺขณสมุชฺชลํ สรีรํ สมุคฺคตตารกํ วิย คคนตลํ วิกสิตมิว ปทุมวนํ สพฺพ-ผาลิผุลฺโล วิย โยชนสติโก ปาริจฺฉตฺตโก ปฏิปาฏิยา ฐปิตานํ ทฺวตฺตึสจนฺทานํ ทฺวตฺตึสสูริยานํ ทฺวตฺตึสจกฺกวตฺตีนํ ทฺวตฺตึสเทวราชานํ ทฺวตฺตึสมหาพฺรหฺมานํ (สิริยา สิรึ อภิภวมานํ วิย วิโรจติ) นิพฺพุโต อเสกฺขสฺส นตฺถิ นิพฺพุติ.[๑]

บาทเบื้องล่าง พราวทั้งภาคพื้นตลอดที่ ๘๐ ศอก. ตลอดที่ ๘๐ ศอกโดยรอบอย่างนี้ พระฉัพพรรณพุทธรัศมีรุ่งเรืองน่าหลงใหลแผ่ไปทั่ว.

สรรพทิศาภาคก็กระจ่างแจ้งดังว่าโปรยปรายไปด้วยดอกจำปาทอง ประหนึ่งว่าโรยรด ด้วยสุวรรณรสอันไหลจากหม้อทอง ปานว่าดารดาษลาดไปด้วยแผ่นทอง และประดุจว่าเกลื่อนกล่นไปด้วยผงดอกทองกวาว และกรรณิการ์อันฟุ้งตลบด้วยเวรัมภวาต. แม้พระวรกายแห่งพระผู้มีพระภาค อันรุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ พระรัศมี (โดยปกติ) ประมาณวาหนึ่ง และวรลักษณ์ ๓๒ ประการ ก็ไพโรจน์เพียงพื้นอัมพรอันพร่างพราว ด้วยดวงดาวประหนึ่งป่าประทุมอันบานสะพรั่ง ดุจดังต้นปาริฉัตรประมาณ ๑๐๐ โยชน์ผลิบานเต็มต้น (ราวกับจะเผยพระสิริอันครอบงำเสียซึ่งสิริ) แห่งพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ ท้าวเทวราช (และ)มหาพรหม อย่างละ ๓๒ อันตั้งไว้โดยลำดับกัน (ให้อับรัศมีไป) ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคดับแล้ว แต่สำหรับพระอเสกขะย่อมไม่มีการดับ.

---

๑ ที.ปา.อ. ๖/-/๒๕๘.

(ตตฺถ กตมํ) เววจนํ ?

(ในข้อนั้น) เววจนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ[๑] อนุโมทโตปิ ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ. จิตฺตสฺส สมาทหโตปิ เวยฺยาวจฺจกิริยายปิ ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ.

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** ได้แก่ บุญย่อมเจริญแก่ผู้อนุโมทนาบ้าง. บุญย่อมเจริญแก่ผู้มีจิตตั้งมั่นบ้าง แก่ผู้ทำการขวนขวายบ้าง.

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

(ในข้อนั้น) ปัญญัตติหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ อโลภสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **สํยมโต เวรํ น จียตีติ** อโทสสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. **กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ** อโมหสฺส ปฏินิสฺสยฆาตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ.

คำว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอโลภปฏินิสสยฆาตบัญญัติ. คำว่า **เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอโทสปฏินิสสยฆาตบัญญัติ. คำว่า **คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอโมหปฏินิสสยฆาตบัญญัติ

(ตตฺถ กตโม) โอตรโณ ?

(ในข้อนั้น) โอตรณหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ **ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ, สํยมโต เวรํ น จียตีติ**[๒]

ในอินทรีย์ ๕ โดยข้อสำรวมที่ว่า **บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อ**

---

[๑] โป. ปวทฺฒฺฒติ. เอวมุปริปิ.

[๒] โป. น จียติ.

สํยเมน สีลกฺขนฺโธ. โอติณฺโณ ฉสุ อินฺทฺริเยสุ สํวโร, อยํ สมาธิกฺขนฺโธ. ยํ **กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ**[๑] อยํ ปญฺญากฺขนฺโธ. **ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ** วิมุตฺติกฺขนฺโธ.

แก่ผู้สำรวมอยู่ นี้จัดเป็นสีลขันธ์. ความสำรวมที่หยั่งลงในอินทรีย์ ๖, นี้จัดเป็นสมาธิขันธ์. คำว่า **คนฉลาดเทียวย่อมละกรรมอันลามก** นี้จัดเป็นปัญญาขันธ์. คำว่า **เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** นี้จัดเป็นวิมุตติขันธ์.

ธาตูสุ ธมฺมธาตุ, อายตเนสุ มนายตนํ.

ในธาตุทั้งหลาย จัดเป็นธัมมธาตุ, ในอายตนะทั้งหลาย จัดเป็นมนายตนะ.

(ตตฺถ กตโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

เยนารมฺเภน อิทํ สุตฺตํ เทสิตํ โส อารมฺโภ สุทฺโธ.

ความเริ่มที่เป็นเหตุให้แสดงพระสูตรนี้ บริสุทธิ์แล้ว.

(ตตฺถ กตโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ทานนฺติ เอกตฺตตาย ปญฺญตฺตํ. จาโค ปริจฺจาโค ธมฺมทานํ อามิสทานํ, อฏฺฐ ทานานิ วิตฺถาเรน กาตพฺพานิ, อยํ เวมตฺตตา.

คำว่า **ทาน** จัดเป็นบัญญัติโดยเป็นเอกัตตบัญญัติ. ได้แก่ จาคะ ปริจจาคะ ธัมมทาน อามิสทาน, บัณฑิตพึงกระทำทาน ๘ อย่างให้พิสดาร, นี้จัดเป็นเวมัตตบัญญัติ.

---

[๑] โป. ปาปกํ.

น จ ทฺทโต เอกตฺตปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ. ขนฺติอนาวชฺชตาปญฺญตฺติยา[๑] ปญฺญตฺตํ.

ก็สำหรับผู้ให้ ท่านไม่ได้บัญญัติไว้โดยเป็นเอกัตตบัญญัติ. แต่บัญญัติไว้โดยเป็นขันติอนาวัชชตาบัญญัติ.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ โรธวีริยปญฺญตฺติยา[๒] ปญฺญตฺตา.

คำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** ท่านบัญญัติไว้โดยเป็นโรธวีริยบัญญัติ.

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกขารหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ทานสฺส ปาโมชฺชํ ปจฺจโย, อโลโภ เหตุ. สํยมโต โยนิโส มนสิกาโร เหตุ, ปริจฺจาโค ปจฺจโย. **กุสโล จ ชหาติ ปาปกนฺติ** ยถาภูตทสฺสนํ ปจฺจโย, ญาณปฺปฏิลาโภ เหตุ.

สำหรับทานมีปราโมทย์เป็นปัจจัย, มีอโลภะเป็นเหตุ, สำหรับความสำรวมมีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ, มีการบริจาคเป็นปัจจัย. คำว่า **คนฉลาดเทียว ย่อมละกรรมอันลามก** มียถาภูตทัสสนะเป็นปัจจัย, มีญาณปฏิลาภะเป็นเหตุ.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ ปรโต จ โฆโส อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร มคฺโค จ เหตุ จ ปจฺจโย จ.

คำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** มีเสียงสะท้อนจากผู้อื่น ๑ มีโยนิโสมนสิการอันเป็นไปในภายใน ๑ มีมรรค ๑ เป็นเหตุและเป็นปัจจัย.

---

[๑] โป. ขนฺตี อนวชฺชนฺติ ปญฺญตฺติยา.
[๒] ม. อิ. โยธ วีริยปญฺญตฺติยา.

(ตตฺถ กตโม) สมาโรปโน ?

(ในข้อนั้น) สมาโรปนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ คาถา. ตสฺส สีลมฺปิ วฑฺฒติ. สํยโมปิ วฑฺฒติ. **สํยมโต เวรํ น จียตีติ** อญฺเญปิ กิเลสา น จียนฺติ เยปิสฺส ตปฺปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺยุํ อาสวา วิฆาตา, เตปิสฺส น อุปฺปชฺชนฺติ.

คาถาว่า **บุญย่อมเจริญ แก่ผู้ให้** บัณฑิตพึงทราบดังนี้. แม้ศีล ก็ย่อมเจริญแก่เขา. แม้ความสำรวม ก็ย่อมเจริญแก่เขา. คำว่า **เวร ย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่** ความว่า แม้กิเลสเหล่าอื่นก็ย่อมไม่ก่อ หมายความว่า อาสวะและความเบียดเบียนที่จะเกิดขึ้นเพราะมีเวรนั้นเป็นปัจจัยก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่เขา.

ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโตติ ราคโทสสฺสาปิ ขยา ราคานุสยสฺสปิ ขยา โทสสฺส โมหสฺสาปิ ส นิพฺพุโตติ โสปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ อนุปาทิเสสาปิ. อยํ สมาโรปโน.

คำว่า **เขาดับแล้ว เพราะราคะ โทสะ โมหะสิ้นไป** ความว่า เขาดับแล้วเพราะราคะโทสะสิ้นไปบ้าง เพราะราคานุสัยสิ้นไปบ้าง เพราะโทสะ โมหะสิ้นไปบ้าง หมายความว่า เป็นพระอรหันต์ผู้สอุปาทิเสสนิพพานธาตุบ้าง ผู้อนุปาทิเสสนิพพานธาตุบ้าง. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส เปฏโกปเทเส หารสฺส สมฺปาตภูมิ สมตฺตา.

หารสัมปาตภูมิ ในเปฏโกปเทสปกรณ์ ของพระมหากัจจายนเถระจบแล้ว.

๘. สุตฺตเวภงฺคิย
ว่าด้วยการจำแนกพระสูตร

๑๑๘. ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ[๑] อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จ. ตตฺถ อวิชฺชานีวรณานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สตฺตานํ ปุพฺพโกฏิ น ปญฺญายติ.[๒] ตตฺถ เย สตฺตา ตณฺหาสํโยชนา, เต อชฺโฌสานพหุลา มนฺทวิปสฺสกา. เย ปน อุสฺสนฺนทิฏฺฐิกา สตฺตา,[๓] เต วิปสฺสนาพหุลา มนฺทชฺโฌสานา.

๑๑๘. อวิชชา และภวตัณหา ไม่ปรากฏเบื้องต้น และเบื้องปลาย. ในข้อนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกอวิชชาขวางกั้น เกี่ยวข้องด้วยตัณหา ก็ไม่ปรากฏทั้งเบื้องต้น และเบื้องปลาย. ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เกี่ยวข้องด้วยตัณหา มักมากไปด้วยการยึดติด มักมีการเห็นแจ้งน้อย. เหล่าสัตว์ผู้มากไปด้วยทิฏฐิ มักมากไปด้วยการเห็นแจ้ง มีการยึดติดน้อย.

ตตฺถ ตณฺหาจริตา สตฺตา สตฺตสญฺญาภินิวิฏฺฐา อนุปฺปาทวยทสฺสิโน. เต ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตานํ สมนุปสฺสนฺติ รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานนฺติ.

ในสัตว์เหล่านั้น สัตว์ผู้เป็นตัณหาจริต มักตั้งมั่นในความหมายรู้ว่าเป็นสัตว์ มักไม่เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา. สัตว์เหล่านั้นย่อมพิจารณาเห็นตนในขันธ์ ๕ ว่า ตนมีรูป, รูปมีในตน, หรือตนมีในรูป.

---

[๑] สํ.นิ. ๑๖/๔๒๑/๒๑๒.
[๒] โป. สี. น ปญฺญายเต.
[๓] โป. สกฺกา.

เอวํ ปญฺจกฺขนฺธา. อญฺเญหิ ขนฺเธหิ อตฺตานํ สมนุปสฺสนฺติ ตสฺส อุสฺสนฺนทิฏฺฐิกา สตฺตา วิปสฺสมานา ขนฺเธ อุชุํ อตฺตโต สมนุปสฺสนฺติ. เต รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสนฺติ. ยํ รูปํ, โส อตฺตา. โย อหํ, ตํ รูปํ. โส รูปวินาสํ ปสฺสติ, อยํ อุจฺเฉทวาที.

บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบขันธ์ ๕ ด้วยอาการอย่างนี้. สัตว์ทั้งหลายย่อมตามเห็นตนด้วยขันธ์อื่น ๆ คือ สัตว์ผู้มากไปด้วยทิฏฐิ เมื่อจะเห็นแจ้งย่อมพิจารณาขันธ์ โดยความเป็นตนตรง ๆ. ได้แก่ เขาย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตน. รูปที่เห็นนั้นแหละเป็นตน, เราเองก็คือรูปนั้น, ผู้เห็นความพินาศไปแห่งรูป, นี้จัดเป็นอุจเฉทวาทีบุคคล.

อิติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปรมาภินิปาตา สกฺกายทิฏฺฐิโย ปญฺจ อุจฺเฉทํ ภชนฺติ ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ. เอกเมกมฺหิ ขนฺเธ ตีหิ ปเทหิ ปจฺฉิมเกหิ สสฺสตํ ภชติ อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีรนฺติ. อิโต พหิทฺธา เต ปพฺพชิตา ตณฺหาจริตา กามสุขลฺลิกานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เตน เย จ นิสฺสนฺเทน ทิฏฺฐิจริตา อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เตน เยว ทิฏฺฐิสุเขน เอตฺตาวตา พาหิรโก ปโยโค.

ผู้มีสักกายทิฏฐิที่เกิดขึ้นก่อน แต่ขันธ์ ๕ ย่อมเข้าพวกกับพวกอุทเฉทวาทะ ๕ จำพวกว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ด้วยประการฉะนี้. เข้าพวกกับสัสสตวาทะ ด้วยบท ๓ บท ในขันธ์แต่ละขันธ์ว่า ชีพอันหนึ่ง สรีระก็อันหนึ่ง. นักบวชที่นอกไปจากนั้น ผู้เป็นตัณหาจริต ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยกามสุขัลลิกานุโยคอยู่. และเพราะวิบากเป็นเครื่องไหลออกนั้นเหล่าสัตว์ผู้เป็นทิฏฐิจริต ก็ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยอัตตกิลมถานุโยคอยู่, เพราะความสุขที่เห็นได้นั้น ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ จึงจัดเป็นความเพียรอันมีในภายนอก.

ตตฺถ ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา เย อริยธมฺมวินยํ โอตรนฺติ, เต ธมฺมานุสาริโน โหนฺติ. เย ตณฺหาจริตา สตฺตา อริยธมฺมวินยํ โอตรนฺติ, เต สทฺธานุสาริโน โหนฺติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ที่เป็นทิฏฐิจริต หยั่งลงสู่อริยธรรมวินัย จัดเป็นธัมมานุสารีบุคคล. เหล่าสัตว์ที่เป็นตัณหาจริต หยั่งลงสู่อริยธรรมวินัย จัดเป็นสัทธานุสารีบุคคล.

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา, เต กาเมสุ โทสทิฏฺฐี, น จ เย กาเมสุ อนุสยา สมูหตา, เต อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ที่เป็นทิฏฐิจริต มักมีปกติเห็นโทษในกามทั้งหลาย, และเหล่าสัตว์ที่ยังถอนอนุสัยในกามทั้งหลายไม่ได้, ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยอัตตกิลมถานุโยคอยู่.

เตสํ สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ. อญฺโญ วา สาวโก กาเมหิ นตฺถิ อตฺโถติ เต จ ปุพฺเพเยว กาเมหิ อนตฺถิกา อิติ กาเม อปฺปกสิเรน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ. เต เจตสิเกน ทุกฺเขน อนชฺโฌสิตา. เตน วุจฺจติ สุขา ปฏิปทาติ.

พระศาสดา ย่อมทรงแสดงธรรมแก่สัตว์เหล่านั้น (โดยนัยเป็นต้นดังนี้). อีกอย่างหนึ่ง สาวกบางคนไม่มีความต้องการด้วยกามทั้งหลาย ดังนั้น ในเบื้องต้น เขาไม่ได้มีความต้องการด้วยกามจึงสลัดกามทั้งหลายได้ไม่ยาก. เขาจึงไม่ถูกเจตสิกทุกข์ครอบงำ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าผู้มีการปฏิบัติสะดวก.

เย ปน ตณฺหาจริตา สตฺตา, เต กาเมสุ อชฺโฌสิตา, เตสํ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติ. อญฺญตโร วา ภิกฺขุ กาเมหิ นตฺถิ อตฺโถติ,. เต ปิยรูปํ ทุกฺเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ. เตน วุจฺจติ ทุกฺขา ปฏิปทาติ.

เหล่าสัตว์ผู้เป็นตัณหาจริต หมกมุ่นอยู่ในกามทั้งหลาย, พระศาสดาย่อมทรงแสดงธรรม แก่สัตว์เหล่านั้น (โดยนัยเป็นต้นดังนี้). อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุบางรูปไม่มีความต้องการด้วยกามทั้งหลาย, แต่เธอสละปิยรูปได้โดยยาก. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าผู้มีการปฏิบัติลำบาก.

อิติ อิเม สพฺพสตฺตา ทฺวีสุ ปฏิปทาสุ สโมสรณํ คจฺฉนฺติ ทุกฺขายญฺจ สุขายญฺจ.

สัตว์ทั้งปวงย่อมถึงการรวมลงในข้อปฏิบัติ ๒ ข้อ คือ ข้อปฏิบัติลำบาก ๑ ข้อปฏิบัติสะดวก ๑ ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา, เต ทุวิธา มุทินฺทฺริยา จ ติกฺขินฺทฺริยา จ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นทิฏฐิจริต มี ๒ จำพวก คือ พวกมีอินทรีย์อ่อน ๑ พวกมีอินทรีย์แก่กล้า ๑.

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา ติกฺขินฺทฺริยา สุเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ขิปฺปญฺจ อภิสเมนฺติ. เตน วุจฺจติ ขิปฺปาภิญฺญา สุขา ปฏิปทาติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นทิฏฐิจริต ซึ่งมีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมสละได้โดยสะดวก และย่อมบรรลุได้เร็ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้รู้ได้เร็วทั้งปฏิบัติสะดวก.

ตตฺถ เย ทิฏฺฐิจริตา สตฺตา มุทินฺทฺริยา ปฐมํ ติกฺขินฺทฺริยํ อุปาทาย ทนฺธตรํ อภิสเมนฺติ, เต สุเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ทนฺธญฺจ อภิสเมนฺติ. เตน วุจฺจติ สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นทิฏฐิจริตซึ่งมีอินทรีย์อ่อน เบื้องต้นอาศัยอินทรีย์ที่แก่กล้า แต่บรรลุได้ช้ากว่า, เขาเหล่านั้น ย่อมสละได้โดยสะดวกแต่บรรลุได้ช้า. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า.

ตตฺถ ตณฺหาจริตา สตฺตา ทุวิธา ติกฺขินฺทฺริยา จ มุทินฺทฺริยา จ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นตัณหาจริตมี ๒ จำพวก คือ พวกมีอินทรีย์แก่กล้า ๑ พวกมีอินทรีย์อ่อน ๑.

ตตฺถ เย ตณฺหาจริตา สตฺตา ติกฺขินฺทฺริยา ทุกฺเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ขิปฺปญฺจ อภิสเมนฺติ. เตน วุจฺจติ ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นตัณหาจริตซึ่งมีอินทรีย์แก่กล้า สละได้โดยลำบากแต่บรรลุได้เร็ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้ปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว.

ตตฺถ เย ตณฺหาจริตา สตฺตา มุทินฺทฺริยา ปฐมํ ติกฺขินฺทฺริยํ อุปาทาย ทนฺธตรํ อภิสเมนฺติ, เต ทุกฺเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ, ทนฺธญฺจ อภิสเมนฺติ. เตน วุจฺจติ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาติ.

ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์ผู้เป็นตัณหาจริตซึ่งมีอินทรีย์อ่อน เบื้องต้นอาศัยอินทรีย์ที่แก่กล้า แต่บรรลุได้ช้ากว่า, เขาจึงสละได้โดยลำบาก และบรรลุได้ช้า. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้ปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า.

อิมา จตสฺโส ปฏิปทาโย[๑] อปญฺจมา อฉฏฺฐา. เย หิ เกจิ นิพฺพุตา นิพฺพายิสฺสนฺติ วา อิมาหิ จตูหิ ปฏิปทาหิ อนญฺญาหิ อยํ ปฏิปทา จตุกฺเกน กิเลเส นิทฺทิสติ. ยา จตุกฺกมคฺเคน อริยธมฺเมสุ นิทฺทิสิตพฺพา, อยํ วุจฺจติ สีหวิกฺกีฬิโต นาม นโย.

ข้อปฏิบัติมี ๔ อย่างเหล่านี้ ไม่ใช่ ๕ ไม่ใช่ ๖. เหล่าสัตว์ผู้ปรินิพพานแล้วก็จักปรินิพพานด้วยข้อปฏิบัติ ๔ ประการเหล่านี้ ไม่ใช่ด้วยข้อปฏิบัติเหล่าอื่น ปฏิปทานี้ย่อมแสดงไขกิเลส โดยหมวด ๔. ปฏิปทาที่พึงแสดงไขไว้ในอริยธรรมโดยมรรค ๔, นี้ท่านเรียกว่า สีห-วิกกีฬิตนัย.

๑๑๙. ตตฺริเม จตฺตาโร อาหารา จตฺตาโร วิปลฺลาสา อุปาทานา โยคา คนฺถา อาสวา โอฆา สลฺลา วิญฺญาณฏฺฐิติโย อคติคมนาติ, เอวํ อิมานิ สพฺพานิ ทส ปทานิ.[๒] อยํ สุตฺตสฺส สํสนฺทนา.

๑๑๙. บท ๑๐ บททั้งหมดเหล่านี้ คือ ในธรรมเหล่านั้น อาหาร ๔ (๑) วิปลาส ๔ (๑) อุปาทาน ... (๑) โยคะ ... (๑) คันถะ ... (๑) อาสวะ ... (๑) โอฆะ ... (๑) สัลลา ... (๑) วิญญาณัฏฐิติ ... (๑) อคติคมนะ ... (๑). นี้จัดเป็นสุตตสังสันทนะ.

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๖๑ - ๑๖๒/๒๐๐.

[๒] โป. อิ. เอวํ อิมานิ ... ปทานีติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

จตฺตาโร อาหารา.[๑] ตตฺถ โย จ กพฬีกาโร อาหาโร โย จ ผสฺโส อาหาโร. อิเม ตณฺหาจริเตน ปหาตพฺพา. ตตฺถ โย จ มโน-สญฺเจตนาหาโร โย จ วิญฺญาณาหาโร, อิเม ทิฏฺฐิจริเตน ปหาตพฺพา.

อาหาร ๔ บัณฑิตพึงทราบดังนี้. ในอาหาร ๔ นั้น กพฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ๑ ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) ๑. เหล่านี้อันบุคคลผู้เป็นตัณหาจริตพึงละได้. ในอาหาร ๔ นั้น มโนสัญเจตนาหาร(อาหารคือมโนสัญ-เจตนา) ๑ วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ) ๑ เหล่านี้อันบุคคลผู้เป็นทิฏฐิจริตพึงละได้.

ปฐโม อาหาโร ปฐโม วิปลฺลาโส, ทุติโย อาหาโร ทุติโย วิปลฺลาโส, ตติโย อาหาโร ตติโย วิปลฺลาโส, จตุตฺโถ อาหาโร จตุตฺโถ วิปลฺลาโส. อิเม จตฺตาโร วิปลฺลาสา อปญฺจมา อฉฏฺฐา. อิทญฺจ ปมาณา จตฺตาโร อาหารา.

อาหารข้อที่ ๑ เทียบกับวิปลาสข้อที่ ๑, อาหารข้อที่ ๒ เทียบกับวิปลาสข้อที่ ๒, อาหารข้อที่ ๓ เทียบกับวิปลาสข้อที่ ๓, อาหารข้อที่ ๔ เทียบกับวิปลาสข้อที่ ๔. วิปลาสนี้มี ๔ อย่าง ไม่ใช่ ๕ ไม่ใช่ ๖. อาหาร ๔ มีประมาณดังนี้.

ตตฺถ ปฐเม วิปลฺลาเส ฐิโต กาเม อุปาทิยติ, อิทํ กามุปาทานํ. ทุติเย วิปลฺลาเส ฐิโต อนาคตํ ภวํ อุปาทิยติ, อิทํ สีลพฺพตุปาทานํ. ตติเย วิปลฺลาเส ฐิโต วิปรีโต ทิฏฺฐึ อุปาทิยติ, อิทํ ทิฏฺฐุปาทานํ. จตุตฺเถ วิปลฺลาเส ฐิโต ขนฺเธ อตฺตโต อุปาทิยติ, อิทํ อตฺตวาทุปาทานํ.

ในธรรมเหล่านั้น ผู้ดำรงอยู่ในวิปลาสข้อที่ ๑ ย่อมถือมั่นกามทั้งหลาย, นี้จัดเป็นกามุปาทาน. ผู้ดำรงอยู่ในวิปลาสข้อที่ ๒ ย่อมถือมั่นภพที่มายังไม่ถึง, นี้จัดเป็นสีลัพพตุปาทาน. ผู้ดำรงอยู่ในวิปลาสข้อที่ ๓ ย่อมถือมั่นทิฏฐิโดยการเห็นผิด, นี้จัดเป็นทิฏฐุปาทาน. ผู้ดำรงอยู่ในวิปลาสข้อที่ ๔ ย่อมถือมั่น

[๑] ที.ปา. ๑๑/๒๔๔/๒๔๐.

ขันธ์โดยความเป็นตน, นี้จัดเป็นอัตตวาทุปาทาน.

ตตฺถ กามุปาทาเน ฐิโต กาเม อภิชฺฌาย[๑] คนฺถติ, อยํ อภิชฺฌากายคนฺโถ. สีลพฺพตุปาทาเน ฐิโต พฺยาปาทํ คนฺถติ, อยํ พฺยาปาทกายคนฺโถ. ทิฏฺฐุปาทาเน ฐิโต ปรามาสํ คนฺถติ, อยํ ปรามาสกายคนฺโถ. อตฺตวาทุปาทาเน ฐิโต ปปญฺจนฺโต คนฺถติ, อยํ อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคนฺโถ.

ในธรรมเหล่านั้น ผู้ดำรงอยู่ในกามุปาทาน เพ่งเล็งร้อยรัดกามทั้งหลาย, นี้จัดเป็นอภิชฌากายคันถะ. ผู้ดำรงอยู่ในสีลัพพตุปาทาน ร้อยรัดพยาบาท, นี้จัดเป็นพยาปาทกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดกายคือพยาบาท). ผู้ดำรงอยู่ในทิฏฐุปาทาน ร้อยรัดปรามาส, นี้จัดเป็นปรามาสกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดกายคือปรามาส). ผู้ดำรงอยู่ในอัตตวาทุปาทาน ร้อยรัดทำให้เนิ่นช้า, นี้จัดเป็นอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดกายคือความเชื่อแน่ว่าสิ่งนี้เป็นจริง).

ตสฺส คนฺถิตา กิเลสา อาสวนฺติ. กิญฺจิ ปน วุจฺจติ วิปฺปฏิสาโร, เย วิปฺปฏิสารา[๒] เต อนุสยา.

กิเลสเครื่องร้อยรัดผู้นั้นย่อมไหลไป, แต่มีบางอย่างท่านเรียกว่า วิปปฏิสาร, วิปปฏิสารนั่นแหละจัดเป็นอนุสัย.

ตตฺถ อภิชฺฌากายคนฺเถน กามาสโว, พฺยาปาทกายคนฺเถน ภวาสโว, ปรามาสกายคนฺเถน ทิฏฺฐาสโว, อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺเถน อวิชฺชาสโว.

ในกิเลสเหล่านั้น กามาสวะเทียบได้กับอภิชฌากายคันถะ, ภวาสวะเทียบได้กับ พยาปาทกายคันถะ, ทิฏฐาสวะ เทียบได้กับปรามาสกายคันถะ,

---

[๑] โป. อภิชฺฌายติ.
[๒] โป. ม. อิ. โย วิปฺปฏิสาโร.

อวิชชาสวะ เทียบได้กับอิทังสัจจาภินิเวส-กายคันถะ.

เต จตฺตาโร อาสวา เวปุลฺลภาวํ คตา โอฆา โหนฺติ, เตน วุจฺจนฺติ โอฆาติ. ตตฺถ กามาสโว กาโมโฆ, ภวาสโว ภโวโฆ, อวิชฺชาสโว อวิชฺโชโฆ, ทิฏฺฐาสโว ทิฏฺโฐโฆ.

อาสวะ ๔ ประการที่ถึงความไพบูลย์ จัดเป็นโอฆะ, เพราะเหตุนั้นท่านจึงเรียกว่าโอฆะ. ในธรรมเหล่านั้น กามาสวะเป็นกาโมฆะ, ภวาสวะเป็นภโวฆะ, อวิชชาสวะเป็นอวิชโชฆะ, ทิฏฐาสวะเป็นทิฏโฐฆะ.

เต จตฺตาโร โอฆา อาสยมนุปวิฏฺฐา อนุสยสหคตา วุจฺจนฺติ สลฺลาติ หทยมาหจฺจ ติฏฺฐนฺตา. ตตฺถ กาโมโฆ ราคสลฺลํ, ภโวโฆ โทสสลฺลํ, อวิชฺโชโฆ โมหสลฺลํ, ทิฏฺโฐโฆ ทิฏฺฐิสลฺลํ.

โอฆะ ๔ ประการเหล่านั้น ที่ไหลไปตามอนุสัย เข้าพวกกับอนุสัย ท่านเรียกว่าสัลละ ที่เข้าไปถึงหัวใจ ดำรงอยู่. ในธรรมเหล่านั้น กาโมฆะเป็นราคสัลละ, ภโวฆะเป็นโทสสัลละ, อวิชโชฆะเป็นโมหสัลละ, ทิฏโฐฆะเป็นทิฏฐิสัลละ.

อิเมหิ จตูหิ สลฺเลหิ ปริยาทินฺนํ วิญฺญาณํ จตูสุ ธมฺเมสุ ติฏฺฐติ รูเป เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ. อิมา จตสฺโส วิญฺญาณฏฺฐิติโย. ตตฺถ ราคสลฺเลน นนฺทูปเสจนํ รูปูปคํ วิญฺญาณํ ติฏฺฐติ. โทสสลฺเลน เวทนูปคํ. โมหสลฺเลน สญฺญูปคํ. ทิฏฺฐิสลฺเลน นนฺทูปเสจนํ สงฺขารูปคํ วิญฺญาณํ ติฏฺฐติ.

วิญญาณที่สัลละ ๔ อย่างเหล่านี้รึงรัดไว้โดยรอบ ย่อมตั้งอยู่ในธรรม ๔ ประการ คือ ในรูป ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑. เหล่านี้เรียกว่าวิญญาณัฏฐิติ ๔. ในธรรมเหล่านั้น วิญญาณที่เข้าถึงรูป ซึ่งเจือด้วยความยินดี ดำรงอยู่ได้เพราะราคสัลละ. วิญญาณที่เข้าถึงเวทนา ซึ่งเจือด้วยความยินดี ดำรงอยู่ได้เพราะโทสสัลละ, วิญญาณที่เข้าถึงสัญญา ซึ่งเจือด้วยความยินดี ดำรงอยู่ได้เพราะโมหสัลละ.

วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร ซึ่งเจือด้วยความยินดี ดำรงอยู่ได้เพราะทิฏฐิสัลละ.

จตูหิ วิญฺญาณฏฺฐิตีหิ จตุพฺพิธํ อคตึ คจฺฉนฺติ ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา. ราเคน ฉนฺทา อคตึ คจฺฉติ, โทเสน โทสา อคตึ คจฺฉติ, โมเหน โมหา อคตึ คจฺฉติ, ทิฏฺฐิยา ภยา อคตึ คจฺฉติ. อิติ อิทญฺจ กมฺมํ อิเม จ กิเลสา. อยํ สํสารสฺส เหตุ.

เพราะวิญญาณัฏฐิติ ๔ สัตว์ทั้งหลายจึงถึงอคติ ๔ ประการ คือ ฉันทาคติ ๑ โทสาคติ ๑ ภยาคติ ๑ โมหาคติ ๑. สัตว์ย่อมถึงฉันทาคติเพราะราคะ ถึงโทสาคติ เพราะโทสะ ถึงโมหาคติ เพราะโมหะ ถึงภยาคติเพราะทิฏฐิ. นี้จัดเป็นกรรม จัดเป็นกิเลสด้วยประการฉะนี้. นี้จัดเป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ.

๑๒๐. ตตฺถิมา จตสฺโส ทิสา. กพฬีการาหาโร อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาโส กามุปาทานํ กามโยโค อภิชฺฌากายคนฺโถ กามาสโว กาโมโฆ ราคสลฺลํ รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ ฉนฺทา อคติคมนํ, อยํ ปฐมา ทิสา.

๑๒๐. บัณฑิตพึงทราบทิศ ๔ (การสอดส่องธรรม) ดังต่อไปนี้. กพฬีการาหาร ๑ วิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ๑ กามุปาทาน ๑ กามโยคะ ๑ อภิชฌากายคันถะ ๑ กามาสวะ ๑ กาโมฆะ ๑ ราคสัลละ ๑ วิญญาณัฏฐิติที่เข้าถึงรูป ๑ ฉันทาคติคมนะ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๑.

ผสฺโส อาหาโร ทุกฺเข สุขนฺติ วิปลฺลาโส สีลพฺพตุปาทานํ ภวโยโค พฺยาปาโท กายคนฺโถ ภวาสโว ภโวโฆ โทสสลฺลํ เวทนูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ โทสา อคติคมนํ, อยํ ทุติยา ทิสา.

ผัสสาหาร ๑ วิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๑ สีลัพพตุปาทาน ๑ ภวโยคะ ๑ พยาปาทกายคันถะ ๑ ภวาสวะ ๑ ภโวฆะ ๑ โทสสัลละ ๑ วิญญาณัฏฐิติที่เข้าถึงเวทนา ๑ โทสาคติคมนะ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๒.

มโนสญฺเจตนาหาโร อนตฺตนิ อตฺตาติ วิปลฺลาโส ทิฏฺฐุปาทานํ ทิฏฺฐิโยโค ปรามาสกายคนฺโถ ทิฏฺฐาสโว ทิฏฺโฐโฆ ทิฏฺฐิสลฺลํ สญฺญูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ ภยา อคติคมนํ, อยํ ตติยา ทิสา.

มโนสัญเจตนาหาร ๑ วิปลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๑ ทิฏฐุปาทาน ๑ ทิฏฐิโยคะ ๑ ปรามาสกายคันถะ ๑ ทิฏฐาสวะ ๑ ทิฏโฐฆะ ๑ ทิฏฐิสัลละ ๑ วิญญาณัฏฐิติที่เข้าถึงสัญญา ๑ ภยาคติคมนะ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๓.

วิญฺญาณาหาโร อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาโส อตฺตวาทุปาทานํ อวิชฺชาโยโค อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคนฺโถ อวิชฺชาสโว อวิชฺโชโฆ โมหสลฺลํ สงฺขารูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ โมหา อคติคมนํ, อยํ จตุตฺถี ทิสา.

วิญญาณาหาร ๑ วิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๑ อัตตวาทุปาทาน ๑ อวิชชาโยคะ ๑ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ อวิชโชฆะ ๑ โมหสัลละ ๑ วิญญาณัฏฐิติที่เข้าถึงสังขาร ๑ โมหาคติคมนะ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๔.

อิติ อิเมสํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ ปฐเมน ปเทน ปฐมาย ทิสาย อาโลกนํ, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลจนา.

บรรดาสูตร ๑๐ สูตรเหล่านี้ การเพ่งพิจารณาทิศที่ ๑ ด้วยบทที่ ๑, นี้ท่านเรียกว่าทิสาโลจนา ด้วยประการฉะนี้.

จตูหิ วิปลฺลาเสหิ อกุสลปกฺเข ทิสาวิโลกนา กิเลสํ สํโยเชตฺวา อยํ อกุสลปกฺเข ทิสาวิโลกนาย ภูมิ ปญฺจนฺนํ ทสนฺนํ สุตฺตานํ ยานิ ปฐมานิ ปทานิ อิเมสํ ธมฺมานํ โก อตฺโถ ? เอโก อตฺโถ, พฺยญฺชนเมว นานํ. เอวํ ทุติยา เอวํ ตติยา เอวํ จตุตฺถี. อยํ ปฐมา สํสนฺทนา.

การเพ่งพิจารณาทิศ ในธรรมฝ่ายอกุศลโดยวิปลาส ๔ อย่าง นี้จัดเป็นภูมิแห่งการประกอบกิเลสแล้วเพ่งพิจารณาทิศในธรรมฝ่ายอกุศล, ธรรมคือบทที่ ๑ แห่งสูตร ๕ สูตร ๑๐ สูตร มีอรรถเป็นอย่างไร ? คือ มีอรรถเป็นอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะ ฉันใด ภูมิที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ก็ฉันนั้น. นี้จัดเป็นปฐมสังสันทนา.

อิมินา เปยฺยาเลน สพฺเพ กิเลสา จตูสุ ปเทสุ ปกฺขิปิตพฺพา. ตโต กุสลปกฺเข จตสฺโส ปฏิปทา[1] จตฺตาริ ฌานานิ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตฺตาโร วิหารา ทิพฺโพ พฺรหฺมา อริโย อาเนญฺโช จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภูตธมฺมา[2] จตฺตาโร อธิฏฺฐานา จตฺตาโร สมาธโย ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธิ.

โดยไปยาลนี้ บัณฑิตพึงใส่กิเลสทั้งหมดเข้าไปในบททั้ง ๔. ต่อจากนั้นในธรรมฝ่ายกุศล ก็พึงใส่ปฏิปทา ๔ ฌาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ ทิพพพรหม-อริยาเนญชวิหารธรรม ๔ สัมมัปปธาน-ธรรม ๔ อัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ อธิฏฐานธรรม ๔ สมาธิ ๔ ซึ่งได้แก่ ฉันทสมาธิ ๑ วีริยสมาธิ ๑ จิตตสมาธิ ๑ วีมังสาสมาธิ ๑.

จตฺตาโร ธมฺมา สุขภาคิยา นาญฺญตฺร โพชฺฌงฺคา นาญฺญตฺร ตปสา นาญฺญตฺรินฺทฺริยสํวรา นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา จตฺตาริ อปฺปมาณานิ.

พึงใส่ธรรม ๔ อย่าง ที่มีส่วนแห่งความสุข โดยไม่เว้นโพชฌงค์ ไม่เว้นตปธรรม ไม่เว้นอินทริยสังวร ไม่เว้นสัพพนิสสัคคธรรมที่จะยังอัปปมาณธรรม ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

ตตฺถ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ภาวิยมานา พหุลีกริยมานา ปฐมํ ฌานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ ฌานํ ปริปุณฺณํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปุณฺณํ ปฐมํ วิหารํ ปริปูเรติ, ปฐโม วิหาโร ปริปุณฺโณ ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ปริปุณฺณํ

ในธรรมเหล่านั้น ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มาก ย่อมยังปฐมฌานให้บริบูรณ์, ปฐม-ฌานที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์, สติปัฏฐานข้อที่ ๑ ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังวิหารธรรมข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์, วิหารธรรมข้อที่ ๑ ที่บริบูรณ์

---

[1] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๖๒/๒๐๑.

[2] ฉ. อิ. อพฺภุตธมฺมา.

ปฐมํ อจฺฉริยํ อพฺภูตธมฺมํ ปริปูเรติ, ปฐโม อจฺฉริโย อพฺภูโต ธมฺโม ปริปุณฺโณ ปฐมํ อธิฏฺฐานํ ปริปูเรติ, ปฐมํ อธิฏฺฐานํ ปริปุณฺณํ ฉนฺทสมาธึ ปริปูเรติ, ฉนฺทสมาธิ ปริปุณฺโณ อินฺทฺริยสํวรํ ปริปูเรติ, อินฺทฺริยสํวโร ปริปุณฺโณ ปฐมํ เมตฺตาอปฺปมาณํ ปริปูเรติ. เอวํ ยาว สพฺพนิสฺสคฺโค จตุตฺถํ อปฺปมาณํ ปริปูเรติ.

แล้ว, ย่อมยังสัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์, สัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๑ ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์, อัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๑ ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอธิฏฐานธรรมข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์, อธิฏฐานธรรมข้อที่ ๑ ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังฉันทสมาธิให้บริบูรณ์, ฉันทสมาธิที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอินทริยสังวรให้บริบูรณ์, อินทริยสังวรที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังเมตตาอัปปมาณธรรมข้อที่ ๑ ให้บริบูรณ์ได้. บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ ไปจนถึงว่า สัพพนิสสัคคธรรมที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัปปมาณธรรมข้อที่ ๔ ให้บริบูรณ์ได้.

ตตฺถ ปฐมา จ ปฏิปทา ปฐมญฺจ ฌานํ ปฐมญฺจ สติปฏฺฐานํ ปฐโม จ วิหาโร ปฐมญฺจ สมฺมปฺปธานํ ปฐโม จ อจฺฉริโย อพฺภูโต ธมฺโม สจฺจาธิฏฺฐานญฺจ ฉนฺทสมาธิ จ อินฺทฺริยสํวโร จ เมตฺตา จ อปฺปมาณํ. อยํ ปฐมา ทิสา.

ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ปฏิปทาข้อที่ ๑ (๑) ฌานข้อที่ ๑ (๑) สติปัฏฐานข้อที่ ๑ (๑) วิหารธรรมข้อที่ ๑ (๑) สัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๑ (๑) อัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๑ (๑) สัจจาธิฏฐานธรรม (๑) ฉันทสมาธิ (๑) อินทริยสังวร (๑) เมตตาอัปปมาณธรรม (๑). นี้จัดเป็นทิศที่ ๑.

ทุติยา ทุกฺขา จ ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา ทุติยํ ฌานํ ทุติยญฺจ สติปฏฺฐานํ ทุติโย จ วิหาโร ทุติยญฺจ

ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาข้อที่ ๒ (๑) ฌานข้อที่ ๒ (๑) สติปัฏฐานข้อที่ ๒ (๑) วิหารธรรมข้อที่ ๒ (๑)

สมฺมปฺปธานํ ทุติโย จ อจฺฉริโย อพฺภูโต ธมฺโม จาคาธิฏฺฐานํ จิตฺตสมาธิ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา กรุณา จ อปฺปมาณํ. อยํ ทุติยา ทิสา.

สัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๒ (๑) อัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๒ (๑) จาคาธิฏฐานธรรม (๑) จิตตสมาธิ (๑) อิทธิบาท ๔ (๑) กรุณาอัปปมาณธรรม (๑). นี้จัดเป็นทิศที่ ๒.

ตติยา สุขา จ ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา ตติยญฺจ ฌานํ ตติยญฺจ สติปฏฺฐานํ ตติโย จ วิหาโร ตติยญฺจ สมฺมปฺปธานํ ตติโย จ อจฺฉริโย อพฺภูโต ธมฺโม ปญฺญาธิฏฺฐานญฺจ วีริยสมาธิ จ โพชฺฌงฺคา จ มุทิตา จ อปฺปมาณํ. อยํ ตติยา ทิสา.

สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาข้อที่ ๓ (๑) ฌานข้อที่ ๓ (๑) สติปัฏฐานข้อที่ ๓ (๑) วิหารธรรมข้อที่ ๓ (๑) สัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๓ (๑) อัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๓ (๑) ปัญญาธิฏฐานธรรม (๑) วีริยสมาธิ (๑) โพชฌงค์ (๑) มุทิตาอัปปมาณธรรม (๑). นี้จัดเป็นทิศที่ ๓.

จตุตฺถา สุขา จ ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จตุตฺถํ ฌานํ จตุตฺถญฺจ สติปฏฺฐานํ จตุตฺโถ จ วิหาโร จตุตฺถญฺจ สมฺมปฺปธานํ จตุตฺโถ จ อจฺฉริโย อพฺภูโต ธมฺโม อุปสมาธิฏฺฐานญฺจ วีมํสาสมาธิ จ สพฺพนิสฺสคฺโค จ อุเปกฺขา อปฺปมาณญฺจ, อยํ จตุตฺถา ทิสา.

สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาข้อที่ ๔ (๑) ฌานข้อที่ ๔ (๑) สติปัฏฐานข้อที่ ๔ (๑) วิหารธรรมข้อที่ ๔ (๑) สัมมัปปธานธรรมข้อที่ ๔ (๑) อัจฉริยอัพภูตธรรมข้อที่ ๔ (๑) อุปสมาธิฏฐานธรรม (๑) วีมังสาสมาธิ (๑) สัพพนิสสัคคธรรม (๑) อุเบกขาอัปปมาณธรรม (๑), นี้จัดเป็นทิศที่ ๔.

อิมาสํ จตสฺสนฺนํ ทิสานํ อาโลกนา, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลจโน[๑] นาม นโย.

การเพ่งพิจารณาทิศทั้ง ๔, นี้ท่านเรียกว่า ทิสาโลจนนัย.

---

[๑] โป. ทิสาโลกโน, เอวมุปริปิ.

ตตฺถายํ โยชนา.

ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบวาจาประกอบความดังนี้ :

จตฺตาโร จ อาหารา[๑] จตสฺโส จ ปฏิปทา, จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา จตฺตาโร จ สติปฏฺฐานา, จตฺตาริ จ อุปาทานานิ จตฺตาริ จ ฌานานิ จตฺตาโร จ โยคา วิหารา จ, คนฺถา จ สมฺมปฺปธานา จ, อาสวา จ อจฺฉริยา อพฺภูตธมฺมา จ, โอฆา จ อธิฏฺฐานานิ จ, สลฺลา จ สมาธโย, วิญฺญาณฏฺฐิติโย จตฺตาโร จ สุขภาคิยา ธมฺมา, จตฺตาริ จ อคติคมนานิ จตฺตาริ จ อปฺปมาณานิ อิติ กุสลากุสลานํ ปฏิปกฺขวเสน โยชนา, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลจโน นโย.

อาหาร ๔ และปฏิปทา ๔ (คู่ ๑), วิปลาส ๔ และสติปัฏฐาน ๔ (คู่ ๑), อุปาทาน ๔ และฌาน ๔ (คู่ ๑) โยคะและวิหารธรรม ๔ (คู่ ๑), คันถะและสัมมัปปธานธรรม (คู่ ๑), อาสวะและอัจฉริยอัพภูตธรรม (คู่ ๑), โอฆะและอธิฏฐานธรรม (คู่ ๑), สัลละและสมาธิ (คู่ ๑), วิญญาณัฏฐิติ และธรรมที่มีส่วนแห่งความสุข ๔ (คู่ ๑), อคติคมนธรรม ๔ และอัปปมาณธรรม ๔ (คู่ ๑), วาจาประกอบความ ด้วยสามารถแห่งกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรม, นี้ท่านเรียกว่าทิสาโลจนนัย ด้วยประการฉะนี้.

ตสฺส จตฺตาริ สามญฺญผลานิ ปริโยสานํ. โย จ ธมฺโม กุสลากุสลนิทฺเทเส ปฐโม ทิสานิทฺเทโส, อิมสฺส โสตาปตฺติผลํ ปริโยสานํ ทุติยํ สกทาคามิผลํ, ตติยํ อนาคามิผลํ, จตุตฺถํ อรหตฺตผลํ.

ทิสาโลจนนัยนั้นมีสามัญญผล ๔ เป็นที่สุด, ธรรม คือ การแสดงไขทิศลำดับที่ ๑ ในกุสลากุสลนิเทศนี้มีโสดาปัตติผลเป็นที่สุด, มีสกทาคามิผลที่ ๒ เป็นที่สุด, มีอนาคามิผลที่ ๓ เป็นที่สุด, มีอรหัตตผลที่ ๔ เป็นที่สุด.

[๑] โป. อิ. วิหารา.

ตตฺถ กตโม ติปุกฺขโล นโย ?

ในข้อนั้น ติปุกขลนัย เป็นไฉน ? คือ

เย จ ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ เทฺว ปุคฺคลา, เย จ สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ เทฺว ปุคฺคลา.

บุคคล ๒ จำพวกที่ออกจากทุกข์โดยรู้ได้ช้าและรู้ได้เร็ว ด้วยข้อปฏิบัติที่ลำบาก, และบุคคล ๒ จำพวกที่ออกจากทุกข์ได้โดยรู้ได้ช้าและรู้ได้เร็ว ด้วยข้อปฏิบัติที่สะดวก.

อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ• โย ปุคฺคโล สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย นิยฺยาติ, โย จ ปุคฺคโล ทุกฺขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา ภวนฺติ.

บรรดาบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ บุคคล ๒ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ คือ บุคคลที่ออกจากทุกข์ โดยการรู้ได้ช้า ด้วยข้อปฏิบัติที่สะดวก, และบุคคลผู้ออกจากทุกข์โดยการรู้ได้เร็ว ด้วยข้อปฏิบัติที่ลำบาก.

ตตฺถ โย สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย นิยฺยาติ, อยํ อุคฺฆฏิตญฺญู. โย ปจฺฉิโม ปุคฺคโล สาธารโณ, อยํ วิปญฺจิตญฺญู. โย ปุคฺคโล ทนฺธาภิญฺญาย ทุกฺขาย ปฏิปทาย นิยฺยาติ, อยํ เนยฺโย. อิเม จตฺตาโร ภวิตฺวา ตีณิ โหนฺติ.

ในบุคคลเหล่านั้น บุคคลผู้ออกจากทุกข์ โดยการรู้ได้เร็ว ด้วยข้อปฏิบัติที่สะดวก, นี้จัดเป็นอุคฆฏิตัญญูบุคคล. สาธารณบุคคลชั้นหลังสุด จัดเป็นวิปัญจิตัญญูบุคคล บุคคลผู้ออกจากทุกข์โดยการรู้ได้ช้า ด้วยข้อปฏิบัติที่ลำบาก, นี้จัดเป็นไนยบุคคล. บุคคลเหล่านี้แยกเป็น ๔ แล้วรวมเป็น ๓ ได้บ้าง.

• องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๐๐/๑๓๓.

ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส สมถปุพฺพงฺคมา วิปสฺสนา, เนยฺยสฺส วิปสฺสนา ปุพฺพงฺคโม สมโถ, วิปญฺจิตญฺญุสฺส สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา. อุคฺฆฏิตญฺญุสฺส มุทุกา เทสนา, เนยฺยสฺส ติกฺขา เทสนา, วิปญฺจิตญฺญสฺส ติกฺขมุทุกา เทสนา.

ในบุคคลเหล่านั้น วิปัสสนาสำหรับอุคฆฏิตัญญูบุคคลมีสมถะนำหน้า, วิปัสสนาสำหรับไนยบุคคล มีสมถะนำหน้า, สมถะและวิปัสสนาสำหรับวิปัญจิตัญญูบุคคลดำเนินไปคู่กัน, เทศนาสำหรับอุคฆฏิตัญญูอย่างอ่อน, เทศนาสำหรับไนยบุคคลอย่างแรงกล้า, เทศนาสำหรับวิปัญจิตัญญูบุคคล ทั้งอย่างแรงกล้าทั้งอย่างอ่อน.

อุคฺฆฏิตญฺญสฺส อธิปญฺญาสิกฺขา, เนยฺยสฺส อธิจิตฺตสิกฺขา, วิปญฺจิตญฺญุสฺส อธิสีลสิกฺขา. อิติ อิเมสํ ปุคฺคลานํ[1] จตูหิ ปฏิปทาหิ[2] นิยฺยานํ.

อธิปัญญาสิกขา ย่อมมีแก่อุคฆฏิตัญญูบุคคล, อธิจิตตสิกขาย่อมมีแก่ไนยบุคคล, อธิสีลสิกขา ย่อมมีแก่วิปัญจิตัญญูบุคคล. การออกจากทุกข์แห่งบุคคลเหล่านี้ ย่อมมีด้วยปฏิปทา ๔ ด้วยอาการอย่างนี้.

ตตฺถ อยํ สงฺกิเลโส.

ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบสังกิเลสนี้ ดังนี้.

คือ

ตีณิ อกุสลมูลานิ ตโย ผสฺสา ติสฺโส เวทนา ตโย อุปวิจารา ตโย

อกุศลมูล ๓ (๑) ผัสสะ ๓ (๑) เวทนา ๓ (๑) อุปวิจาร (ความนึกหน่วง

---

[1] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๐๐/๑๓๓.
[2] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๖๑/๒๐๐.

สงฺกิเลสา ตโย วิตกฺกา ตโย ปริฬาหา ตีณิ สงฺขตลกฺขณานิ ติสฺโส ทุกฺขตาติ.

ของใจ) ๓ (๑) สังกิเลส ๓ (๑) วิตก ๓ (๑) ปริฬาหะ ๓ (๑) สังขตลักขณะ ๓ (๑) ทุกขตา ๓ (๑).

ตีณิ อกุสลมูลานีติ โลโภ อกุสลมูลํ, โทโส อกุสลมูลํ, โมโห อกุสลมูลํ.

คำว่า **อกุศลมูล ๓** ได้แก่ โลภ-อกุศลมูล ๑ โทสอกุศลมูล ๑ โมห-อกุศลมูล ๑.

ตโย ผสฺสาติ สุขเวทนีโย ผสฺโส, ทุกฺขเวทนีโย ผสฺโส, อทุกฺขมสุขเวทนีโย ผสฺโส.

คำว่า **ผัสสะ ๓** ได้แก่ สุขเวทนีย-ผัสสะ ๑ ทุกขเวทนียผัสสะ ๑ อทุกขม-สุขเวทนียผัสสะ ๑.

ติสฺโส เวทนาติ สุขา เวทนา, ทุกฺขา เวทนา, อทุกฺขมสุขา เวทนา.

คำว่า **เวทนา ๓** ได้แก่ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑.

ตโย อุปวิจาราติ โสมนสฺโส-ปวิจาโร, โทมนสฺโสปวิจาโร, อุเปกฺโข-ปวิจาโร.

คำว่า **อุปวิจาร ๓** ได้แก่ โสมนัส-โสปวิจาร ๑ โทมนัสโสปวิจาร ๑ อุเปกโขปวิจาร ๑.

ตโย สงฺกิเลสาติ ราโค, โทโส, โมโห.

คำว่า **สังกิเลส ๓** ได้แก่ ราค-สังกิเลส ๑ โทสสังกิเลส ๑ โมหสังกิเลส ๑.

ตโย วิตกฺกาติ กามวิตกฺโก, พฺยาปาทวิตกฺโก, วิหึสาวิตกฺโก.

คำว่า **วิตก ๓** ได้แก่ กามวิตก ๑ พยาปาทวิตก ๑ วิหิงสาวิตก ๑.

ตโย ปริฬาหาติ ราคโช, โทสโช, โมหโช.

คำว่า **ปริฬาหะ ๓** ได้แก่ ราคช-ปริฬาหะ ๑ โทสชปริฬาหะ ๑ โมหช-ปริฬาหะ ๑.

ตีณิ สงฺขตลกฺขณานีติ อุปฺปาโท ฐิติ, วโย.

คำว่า **สังขตลักษณะ ๓** ได้แก่ อุปปาทะ (การเกิด) ๑ ฐิติ (การดำรงอยู่) ๑ วยะ (ความเสื่อม) ๑.

ติสฺโส ทุกฺขตาติ ทุกฺขทุกฺขตา-วิปริณามทุกฺขตา, สงฺขตทุกฺขตา.

คำว่า **ทุกขตา ๓** ได้แก่ ทุกขทุกขตา ๑ วิปริณามทุกขตา ๑ สังขตทุกขตา ๑.

ตตฺถ โลโภ อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ ?

ในธรรมนั้น โลภอกุศลมูล ตั้งขึ้นแต่ที่ไหน ?

ติวิธํ อารมฺมณํ มนาปิกํ อมนาปิกํ อุเปกฺขาฐานิยญฺจ. ตตฺถ มนาปิเกน อารมฺมเณน โลโภ อกุสลมูลํ สมุฏฺฐหติ.

อารมณ์ ๓ คือ อารมณ์อันเป็นที่น่าชอบใจ ๑ อารมณ์อันไม่เป็นที่น่าชอบใจ ๑ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๑. ในอารมณ์เหล่านั้น โลภอกุศลมูล ย่อมตั้งขึ้นแต่อารมณ์อันเป็นที่น่าชอบใจ.

อิติ มนาปิกา อารมฺมณา สุขเวทนีโย ผสฺโส, สุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต สุขเวทนา, สุขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โสมนสฺสูปวิจาโร, โสมนสฺสูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ราโค, ราคํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต กามวิตกฺโก, กามวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ราคโช ปริฬาโห, ราคชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขโณ, อุปฺปาทํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วิปริณามทุกฺขตา.

สรุปความว่า อารมณ์อันเป็นที่น่าชอบใจ ได้แก่ สุขเวทนียผัสสะ, สุขเวทนาย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยสุขเวทนียผัสสะ, โสมนัสสูปวิจารย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยสุขเวทนา, ราคะย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยโสมนัสสูปวิจาร, กามวิตก ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยราคะ, ราคชปริฬาหะย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยกามวิตก, อุปาทสังขตลักขณะย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยราคชปริฬาหะ, วิปริณามทุกขตาย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปาทสังขตลักขณะ.

โทโส อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ ?

อมนาปิเกน อารมฺมเณน โทโส อกุสลมูลํ สมุฏฺฐิตํ.

อิติ อมนาปิกา อารมฺมณา ทุกฺขเวทนีโย ผสฺโส. ทุกฺขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ทุกฺขเวทนา, ทุกฺขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทมนสฺสูปวิจาโร, โทมนสฺสูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทโส, โทสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต พฺยาปาทวิตกฺโก, พฺยาปาทวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โทสโช ปริฬาโห, โทสชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ[๑] สงฺขตลกฺขณํ, จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต ทุกฺขทุกฺขตา เวทนา.

โมโห อกุสลมูลํ กุโต สมุฏฺฐิตํ ?

อุเปกฺขาฐานิเยน อารมฺมเณน โมโห อกุสลมูลํ สมุฏฺฐิตํ.

โทสอกุศลมูลตั้งขึ้นแต่ที่ไหน ?

โทสอกุศลมูล ตั้งขึ้นแต่อารมณ์อันไม่เป็นที่ชอบใจ.

สรุปความว่า อารมณ์อันไม่เป็นที่ชอบใจ ได้แก่ ทุกขเวทนียผัสสะ, ทุกขเวทนาย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยทุกขเวทนียผัสสะ, โทมนัสสูปวิจารย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยทุกขเวทนา, โทสะย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยโทมนัสสูปวิจาร, พยาปาทวิตกย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยโทสะ, โทสชปริฬาหะย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยพยาปาทวิตก, สังขตลักขณะ คือ ความที่การดำรงอยู่ เปลี่ยนแปรเป็นอย่างอื่นย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยโทสชปริฬาหะ, ทุกขทุกขตาเวทนาย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยสังขตลักขณะ คือ ความที่การดำรงอยู่เปลี่ยนแปรเป็นอย่างอื่น.

โมหอกุศลมูล ตั้งขึ้นแต่ที่ไหน ?

คือ

โมหอกุศลมูล ตั้งขึ้นแต่อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา.

---

[๑] อิ. ยถตฺตํ.

อิติ อุเปกฺขาฐานิยา อารมฺมณา อทุกฺขมสุขเวทนีโย ผสฺโส, อทุกฺขมสุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อทุกฺขมสุขา เวทนา, อทุกฺขมสุขเวทนํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต อุเปกฺขูปวิจาโร,[๑] อุเปกฺขูปวิจารํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โมโห, โมหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วิหึสาวิตกฺโก, วิหึสาวิตกฺกํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต โมหโช ปริฬาโห, โมหชํ ปริฬาหํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต วโย สงฺขตลกฺขณํ, วยํ สงฺขตลกฺขณํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชเต สงฺขตทุกฺขตา.

สรุปความว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ได้แก่ อทุกขมสุขเวทนียผัสสะ, อทุกขมสุขเวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยอทุกขมสุขเวทนียผัสสะ, อุเปกขูปวิจารย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยอทุกขมสุขเวทนา, โมหะย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยอุเปกขูปวิจาร, วิหิงสาวิตกย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยโมหะ, โมหชปริฬาหะย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยวิหิงสาวิตก, วยสังขตลักขณะ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยโมหชปริฬาหะ, สังขตทุกขตา ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยวยสังขตลักขณะ.

อิติ อยํ ติณฺณํ กิเลสานํ นิทฺเทโส, อยํ วุจฺจเต กุสลปกฺเขติปุกฺขโล นโย.

การแสดงไขกิเลส ๓ ประการ, นี้ท่านเรียกว่ากุสลปักขติปุกขลนัย ด้วยอาการอย่างนี้.

อิติ ตีณิ อกุสลมูลานิ[๒] น จตุตฺถานิ น ปญฺจมานิ. ตโย ผสฺสาติ ติสฺโส เวทนา ยาว สงฺขตทุกฺขตาติ, โย โกจิ อกุสลปกฺโข, สพฺโพ โส ตีสุ อกุสลมูลเลสุ สโมสรติ.

สรุปความว่า อกุศลมูลมี ๓ ประการ ไม่ใช่ ๔ ไม่ใช่ ๕. คำว่า ผัสสะ ๓ คำว่า เวทนา ๓ (บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้) ไปจนถึงคำว่า สังขตทุกขตา. สรุปความว่า ธรรมฝ่ายอกุศลทั้งหมดย่อมรวมลงในอกุศลมูล ๓.

---

๑ ม.อุ. ๑๔/๖๒๓/๔๐๑.

๒ องฺ.ติก. ๒๐/๕๐๙/๒๖๐ - ๒๖๓.

ตตฺถ กตโม กุสลปกฺโข ?

ในข้อนั้น ธรรมฝ่ายกุศล เป็นไฉน ? คือ

ตีณิ กุสลมูลานิ,[๑] ติสฺโส ปญฺญา สุตมยี ปญฺญา จินฺตามยี ปญฺญา ภาวนามยี ปญฺญา, ตโย สมาธี สวิตกฺกสวิจาโร ฯเปฯ ติสฺโส สิกฺขา[๒] อธิสีลสิกฺขา ฯเปฯ สิกฺขา. ตีณิ นิมิตฺตานิ สมถนิมิตฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ.

กุศลมูล ๓, ปัญญา ๓ ได้แก่ สุตมยปัญญา ๑ จินตามยปัญญา ๑ ภาวนามยปัญญา ๑, สมาธิ ๓ ได้แก่ สวิตักกสวิจารสมาธิ ๑ ฯลฯ สิกขา ๓ ได้แก่ อธิสีลสิกขา ๑ ฯลฯ นิมิต ๓ ได้แก่ สมถนิมิต ๑ ปัคคหนิมิต ๑ อุเปกขานิมิต ๑.

ตโย วิตกฺกา เนกฺขมฺมวิตกฺโก ฯเปฯ อวิหึสาวิตกฺโก. ตีณิ อินฺทฺริยานิ ฯเปฯ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺติ วิตฺถาโร.

วิตก ๓ ได้แก่ เนกขัมมวิตก ๑ ฯลฯ อวิหิงสาวิตก ๑ อินทรีย์ ๓ ได้แก่ ฯลฯ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ ๑ บัณฑิตพึงขยายความให้พิสดารเถิด.

ตโย อุปวิจารา เนกฺขมฺมูปวิจาโร อพฺยาปาทูปวิจาโร อวิหึสูปวิจาโร. ติสฺโส เอสนา กาเมสนา ภเวสนา พฺรหฺมจริเยสนา. ตโย ขนฺธา สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ ปญฺญากฺขนฺโธ.

อุปวิจาร ๓ ได้แก่ เนกขัมมูปวิจาร ๑ อัพยาปาทูปวิจาร ๑ อวิหิงสูปวิจาร ๑. เอสนา (การแสวงหา) ๓ ได้แก่ กาเมสนา ๑ ภเวสนา ๑ พรหมจริเยสนา ๑. ขันธ์ ๓ ได้แก่ สีลขันธ์ ๑ สมาธิขันธ์ ๑ ปัญญาขันธ์ ๑.

ตตฺถ ยํ อโลโภ กุสลมูลํ, ตํ สุตมยิปญฺญํ ปริปูเรติ, สุตมยิปญฺญา ปริปุณฺณา สวิตกฺกํ สวิจารํ สมาธึ

ในธรรมเหล่านั้น อโลภกุศลมูล ย่อมยังสุตมยปัญญาให้บริบูรณ์, สุตมยปัญญาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยัง

---

๑ องฺ.ติก. ๒๐/๕๐๙/๒๖๐-๒๖๓.
๒ องฺ.ติก. ๒๐/๕๒๙-๕๓๐/๓๐๓.

ปริปูเรติ, สวิตกฺโก สวิจาโร สมาธิ ปริปุณฺโณ อธิจิตฺตสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิจิตฺตสิกฺขา ปริปุณฺณา สมถนิมิตฺตํ ปริปูเรติ, สมถนิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ เนกฺขมฺมวิตกฺกํ ปริปูเรติ, เนกฺขมฺมวิตกฺโก ปริปุณฺโณ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ เนกฺขมฺมูปวิจารํ ปริปูเรติ. เนกฺขมฺมูปวิจาโร ปริปุณฺโณ กาเมสนํ ปชหติ, กาเมสนปฺปหานํ สมาธิกฺขนฺธํ ปริปูเรติ.

สวิตักกสวิจารสมาธิให้บริบูรณ์, สวิตักกสวิจารสมาธิที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอธิจิตตสิกขาให้บริบูรณ์, อธิจิตตสิกขาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังสมถนิมิตให้บริบูรณ์, สมถนิมิตที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังเนกขัมมวิตกให้บริบูรณ์, เนกขัมมวิตกที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ให้บริบูรณ์,อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังเนกขัมมูปวิจารให้บริบูรณ์, เนกขัมมูปวิจารที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมละกาเมสนาได้, การละกาเมสนาได้ ย่อมยังสมาธิขันธ์ให้บริบูรณ์ได้.

อโทโส กุสลมูลํ จินฺตามยิปญฺญํ ปริปูเรติ, จินฺตามยิปญฺญา ปริปุณฺณา อวิตกฺกวิจารมตฺตํ สมาธึ ปริปูเรติ. อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ ปริปุณฺโณ อธิสีลสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิสีลสิกฺขา ปริปุณฺณา อุเปกฺขานิมิตฺตํ ปริปูเรติ, อุเปกฺขานิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ อพฺยาปาทวิตกฺกํ ปริปูเรติ, อพฺยาปาทวิตกฺโก ปริปุณฺโณ อญฺญินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อญฺญินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ อพฺยาปาทูปวิจารํ ปริปูเรติ, อพฺยาปาทูปวิจาโร ปริปุณฺโณ ภเวสนํ ปชหติ, ภเวสนปฺปหานํ สีลกฺขนฺธํ ปริปูเรติ.

อโทสกุศลมูล ย่อมยังจินตามยปัญญาให้บริบูรณ์, จินตามยปัญญาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอวิตักกวิจารมัตตสมาธิให้บริบูรณ์, อวิตักกวิจารมัตตสมาธิที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอธิสีลสิกขาให้บริบูรณ์, อธิสีลสิกขาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอุเปกขานิมิตให้บริบูรณ์, อุเปกขานิมิตที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัพยาปาทวิตกให้บริบูรณ์, อัพยาปาทวิตกที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมให้อัญญินทรีย์ให้บริบูรณ์, อัญญินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัพยาปาทูปวิจารให้บริบูรณ์, อัพยาปาทูปวิจารที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมละ

ภเวสนะได้, การละภเวสนาได้ ย่อมยังสีลขันธ์ให้บริบูรณ์ได้.

อโมโห กุสลมูลํ ภาวนามยิปญฺญํ ปริปูเรติ, ภาวนามยิปญฺญา ปริปุณฺณา อวิตกฺกอวิจารํ สมาธึ ปริปูเรติ, อวิตกฺโก อวิจาโร สมาธิ ปริปุณฺโณ อธิปญฺญาสิกฺขํ ปริปูเรติ, อธิปญฺญาสิกฺขา ปริปุณฺณา ปคฺคหนิมิตฺตํ ปริปูเรติ, ปคฺคหนิมิตฺตํ ปริปุณฺณํ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ ปริปูเรติ, อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ ปริปุณฺณํ อวิหึสูปวิจารํ ปริปูเรติ, อวิหึสูปวิจาโร ปริปุณฺโณ พฺรหฺมจริเยสนํ ปริปูเรติ, พฺรหฺมจริเยสนา ปริปุณฺณา ปญฺญากฺขนฺธํ ปริปูเรติ.

อโมหกุศลมูล ย่อมยังภาวนามยปัญญาให้บริบูรณ์, ภาวนามยปัญญาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอวิตักกอวิจารสมาธิให้บริบูรณ์, อวิตักกอวิจารสมาธิที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอธิปัญญาสิกขาให้บริบูรณ์, อธิปัญญาสิกขาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังปัคคหนิมิตให้บริบูรณ์, ปัคคหนิมิตที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัญญาตาวินทรีย์ให้บริบูรณ์, อัญญาตาวินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอวิหิงสูปวิจารให้บริบูรณ์, อวิหิงสูปวิจารที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังพรหมจริเยสนาให้บริบูรณ์ได้, พรหมจริเยสนาที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมยังปัญญาขันธ์ให้บริบูรณ์ได้.

อิติ อิเม ตโย ธมฺมา กุสลปกฺขิกา สพฺเพ กุสลา ธมฺมา ตีหิ ติกนิทฺเทเสหิ นิทฺทิสียนฺติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ตสฺส ปริโยสานํ. ตตฺถ ปฐเมน อปฺปณิหิตํ, ทุติเยน สุญฺญตํ, ตติเยน อนิมิตฺตํ. อยํ วุจฺจติ ทุติโย ติปุกฺขโล นาม นโย.

สรุปความว่า ธรรมฝ่ายกุศลมี ๓ ประการเหล่านี้ กุศลธรรมทั้งหมด ท่านแสดงไขด้วยติกนิทเทส ๓ ดังนั้น วิโมกขมุข ๓ จึงจัดเป็นที่สุดแห่งกุศลธรรม. ในวิโมกข์ ๓ นั้น อัปปณิหิตวิโมกข์แสดงไขด้วยบทที่ ๑ สุญญตวิโมกข์แสดงไขด้วยบทที่ ๒ อนิมิตตวิโมกข์แสดงไขด้วยบทที่ ๓. นี้ท่านเรียกว่า **ติปุกขลนัย นัยที่ ๒.**

ตตฺถ เย อิเม ตโย ปุคฺคลา อุคฺฆฏิตญฺญู วิปญฺจิตญฺญู เนยฺโยติ, อิเมสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ เย จ ปุคฺคลา สุขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, เต เทฺว ปุคฺคลา.

ในข้อนั้น บรรดาบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ อุคฆฏิตัญญูบุคคล ๑ วิปัญจิตัญญูบุคคล ๑ ไนยบุคคล ๑. บุคคลผู้ออกจากทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว บุคคลผู้ออกจากทุกข์ด้วยข้อปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า, เหล่านั้นนับเป็น ๒ จำพวก.

เย จ เทฺว ปุคฺคลา ทุกฺขาย ปฏิปทาย ขิปฺปาภิญฺญาย ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม จตฺตาโร เตน วิเสเสน เทฺว ภวนฺติ ทิฏฺฐิจริโต จ ตณฺหาจริโต จ.

บุคคลผู้ออกจากทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว และบุคคลผู้ออกจากทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า. เหล่านี้มี ๔ จำพวก แต่โดยข้อแตกต่างกัน จัดเป็น ๒ จำพวก คือ ทิฏฐิจริตบุคคล ๑ ตัณหาจริตบุคคล ๑.

อิเม จตฺตาโร ภวิตฺวา ตโย ภวนฺติ, ตโย ภวิตฺวา เทฺว ภวนฺติ. อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อยํ สงฺกิเลโส, อวิชฺชา จ ตณฺหา จ, อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ, อสฺสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ, นีวรณานิ จ สํโยชนานิ จ, อชฺโฌสานญฺจ อภินิเวโส จ, อหํกาโร จ มมํกาโร จ, อสฺสทฺธิยญฺจ โทวจสฺสญฺจ, โกสชฺชญฺจ อโยนิโส จ มนสิกาโร, วิจิกิจฺฉา จ อภิชฺฌา จ, อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ อสมาปตฺติ จ.

บุคคลเหล่านี้เป็น ๔ แล้วรวมเป็น ๓ ได้บ้าง เป็น ๓ แล้วรวมเป็น ๒ ได้บ้าง สำหรับบุคคล ๒ จำพวกเหล่านี้ ย่อมมีสังกิเลสนี้ ดังนี้, อวิชชาและตัณหา ๑, อหิริกะและอโนตตัปปะ ๑, อัสสติและอสัมปชัญญะ ๑, นิวรณ์และสังโยชน์ ๑, อัชโฌสานะและอภินิเวสะ ๑, อหังการและมมังการ ๑, อัสสัทธิยะและโทวจัสสะ ๑, โกสัชชะและอโยนิโสมนสิการ ๑, วิจิกิจฉาและอภิชฌา ๑, อสัทธัมมัสสวนะและอสมาปัตติ ๑.

ตตฺถ อวิชฺชา จ อหิริกญฺจ อสฺสติ จ นีวรณานิ จ อชฺโฌสานญฺจ อหํกาโร จ อสฺสทฺธิยญฺจ โกสชฺชญฺจ วิจิกิจฺฉา จ อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ, อยํ เอกา ทิสา.

ตณฺหา จ อโนตฺตปฺปญฺจ อสมฺปชญฺญญฺจ สํโยชนานิ จ อภินิเวโส จ มมํกาโร จ โทวจสฺสตา จ อโยนิโส มนสิกาโร จ อภิชฺฌา จ อสมาปตฺติ จ, อยํ ทุติยา ทิสา.

ทสนฺนํ ทุกานํ ทส ปทานิ ปฐมานิ กาตพฺพานิ. สงฺขิตฺเตน อตฺถํ ญาเปนฺติ. ปฏิปกฺเข กณฺหปกฺขสฺส สพฺเพสํ ทุกานํ ทส ปทานิ ทุติยกานิ, อยํ ทุติยา ทิสา.

อิติ อกุสลานํ ธมฺมานํ ทุกฺขนิทฺเทโส, ยํ สมุทโย. ยํ ตํ ธมฺมํ อชฺฌาวสติ นามญฺจ รูปญฺจ อิทํ ทุกฺขํ อิติ อยญฺจ สมุทโย, อิทญฺจ ทุกฺขํ, อิมานิ เทฺว สจฺจานิ ทุกฺขญฺจ สมุทโย จ. นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ปฐมนิทฺเทโส.

ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา ๑ อหิริกะ ๑ อัสสติ ๑ นิวรณ์ ๑ อัชโฌสานะ ๑ อหังการ ๑ อัสสัทธิยะ ๑ โกสัชชะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ อสัทธัมมัสสวนะ ๑, นี้จัดเป็นทิศ ๑.

ตัณหา ๑ อโนตตัปปะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ สังโยชน์ ๑ อภินิเวสะ ๑ มมังการ ๑ โทวจัสสตา ๑ อโยนิโสมนสิการ ๑ อภิชฌา ๑ อสมาปัตติ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๒.

บรรดาทุกะ ๑๐ บัณฑิตพึงกระทำบททั้ง ๑๐ ไว้เป็นลำดับที่ ๑. เพราะโดยความย่อ ก็ย่อมเข้าใจเนื้อความได้. บรรดาทุกะทั้งหมดแห่งธรรมฝ่ายดำในส่วนที่เป็นข้าศึก บัณฑิตพึงทำบททั้ง ๑๐ บท ไว้เป็นลำดับที่ ๒, นี้จัดเป็นทิศที่ ๒.

บรรดาอกุศลธรรมทั้งหลาย การแสดงไขทุกข์, นี้จัดเป็นสมุทัย. ธรรมที่ครอบงำนามและรูป นี้จัดเป็นทุกข์ ดังนั้นข้อนี้จึงจัดเป็นสมุทัย, และจัดเป็นทุกข์, สัจจะ ๒ ประการ คือ ทุกขสัจ ๑ สมุทยสัจ ๑ เหล่านี้. นี้จัดเป็นการแสดงไขลำดับที่ ๑ แห่งนันทิยาวัฏฏนัย.

ตตฺถ กตโม กุสลปกฺโข ?

ในข้อนั้น ธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นไฉน ?

คือ

สมโถ จ วิปสฺสนา จ, วิชฺชา จ จรณญฺจ, สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ, หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ, อหํการปฺปหานญฺจ มมํการปฺปหานญฺจ, สมฺมาวายาโม จ โยนิโส จ มนสิกาโร, สมฺมาสติ จ สมฺมาสมาธิ จ, ปญฺญา จ นิพฺพิทา จ, สมาปตฺติ จ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ, โสมนสฺสญฺจ ธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปตฺติ จ.

สมถะและวิปัสสนา (คู่ ๑), วิชชาและจรณะ (คู่ ๑), สติและสัมปชัญญะ (คู่ ๑), หิริและโอตตัปปะ (คู่ ๑), การละอหังการและมมังการ (คู่ ๑), สัมมาวายามะและโยนิโสมนสิการ (คู่ ๑), สัมมาสติและสัมมาสมาธิ (คู่ ๑), ปัญญาและนิพพิทา (คู่ ๑), สมาบัติและสัทธัมมัสสวนะ (คู่ ๑), โสมนัสและธัมมานุธัมมปฏิบัติ (คู่ ๑).

ตตฺถ สมโถ จ วิชฺชา จ สติ จ หิรี จ อหํการปฺปหานญฺจ สมฺมาวายาโม จ สมฺมาสติ จ ปญฺญา จ สมาปตฺติ จ โสมนสฺสญฺจ, อิเม ธมฺมา เอกา ทิสา.

ในธรรมเหล่านั้น สมถะ ๑ วิชชา ๑ สติ ๑ หิริ ๑ การละอหังการ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ ปัญญา ๑ สมาบัติ ๑ โสมนัส ๑, ธรรมเหล่านี้จัดเป็นทิศ ๑.

วิปสฺสนา จ จรณญฺจ สมฺปชญฺญญฺจ โอตฺตปฺปญฺจ มมํการปฺปหานญฺจ โยนิโส มนสิกาโร จ สมฺมาสมาธิ จ นิพฺพิทา จ สทฺธมฺมสฺสวนญฺจ ธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปตฺติ จ, อยํ ทุติยา ทิสา.

วิปัสสนา ๑ จรณะ ๑ สัมปชัญญะ ๑ โอตตัปปะ ๑ การละมมังการได้ ๑ โยนิโสมนสิการ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ นิพพิทา ๑ สัทธัมมัสสวนะ ๑ ธัมมานุธัมมปฏิบัติ ๑, นี้จัดเป็นทิศที่ ๒.

อิติ กุสลปกฺเข จ อกุสลปกฺเข จ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส ปน นยสฺส จตสฺโส ทิสา.

บัณฑิตพึงทราบ ทิศทั้ง ๔ แห่งนันทิยาวัฏฏนัยทั้งในธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลทั้งในธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ด้วยประการฉะนี้.

ตาสุ ยานิ อกุสลปกฺขสฺส ปฐมานิ ปทานิ อกุสลานิ กุสเลหิ ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตานิ กุสลปกฺเข ทุติเยหิ ปเทหิ ปหานํ คจฺฉนฺติ. เตสํ ปหานา ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ ยานิ อกุสลปกฺขสฺส ทุติยานิ อกุสลปทานิ ปหานํ คจฺฉนฺติ, ตานิ กุสลปกฺขสฺส ปฐเมหิ ปเทหิ ปหานํ คจฺฉนฺติ. เตสํ ปหานา อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ ปริโยสานํ. อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ ปฐโม นโย สีหวิกฺกีฬิโต นาม.

ในธรรมเหล่านั้น อกุศลบทที่ ๑ แห่งธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ที่ละได้ด้วยกุศลเหล่านั้น, ในธรรมฝ่ายกุศล ย่อมถึงการละได้ด้วยบทที่ ๒, เหตุละธรรมเหล่านั้นได้จึงมีเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ อกุศลบทที่ ๒ แห่งธรรมฝ่ายอกุศลที่ถึงการละได้ด้วยกุศลเหล่านั้นย่อมถึงการละได้ด้วยบทที่ ๑ แห่งธรรมฝ่ายกุศล เหตุละธรรมเหล่านั้นได้ จึงมีปัญญาวิมุตติเป็นที่สุด เพราะสำรอกอวิชชา. บรรดานัยทั้ง ๓ เหล่านี้ นัยนี้จัดเป็นสีหวิกกีฬิตนัยที่ ๑.

อฏฺฐ ปทานิ จตฺตาริ จ กุสลานิ จตฺตาริ จ อกุสลานิ อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ มูลปทานิ, อตฺถนเยน ทุติโย ติปุกฺขโล.

บท ๘ บท คือ กุศลบท ๔, อกุศลบท ๔, บท ๘ บทเหล่านี้ จัดเป็นมูลบท, โดยอรรถนัย จัดเป็นติปุกขลนัยที่ ๒.

โส ฉหิ ธมฺเมหิ เนติ กุสลมูลานิ จ เนติ, อกุสลมูลานิ จ, อิติ อิมานิ ฉ ปทานิ ปุริมกานิ จ อฏฺฐ มูลปทานิ อิมานิ จุทฺทส ปทานิ อฏฺฐารสนฺนํ มูลปทานํ.

ติปุกขลนัยนั้นย่อมดำเนินไปเพราะธรรม ๖ ประการ คือ นำกุสลมูลบทและอกุสลมูลบทไปด้วย. ๖ บทเหล่านี้และมูลบท ๘ ประการข้อต้น รวมเป็น ๑๔ บท รวมทั้งหมดจึงเป็น ๑๘ บท ด้วยอาการอย่างนี้.

ตตฺถ โย ปจฺฉิมโก นโย นนฺทิยาวฏฺโฏ, โส จตูหิ ธมฺเมหิ เนติ. อวิชฺชาย จ ตณฺหาย จ สมเถน จ วิปสฺสนาย จ, อิเม จตฺตาโร ธมฺมา. อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ ตีสุ นเยสุ นิทฺทิฏฺฐานิ.

ในธรรมนั้น นัยหลังสุดจัดเป็นนันทิยาวัฏฏนัย. นันทิยาวัฏฏนัยนั้นย่อมดำเนินไปเพราะธรรม ๔ ประการ คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑, ธรรม ๔ ประการเหล่านี้. มูลบท ๑๘ เหล่านี้ ท่านแสดงไขไว้แล้วในนัยทั้ง ๓ นัย.

ตตฺถ ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ตตฺถ สพฺพํ กุสลํ สโมสรติ. เตสญฺจ นวนฺนํ มูลานํ จตฺตาริ ปทานิ สีหวิกฺกีฬิตนเย ตีณิ ติปุกฺขเล เทฺว นนฺทิยาวฏฺเฏ.

ในข้อนั้น กุศลทั้งหมด ย่อมรวมลงในกุศลบททั้ง ๙ นั้น, บรรดามูลบททั้ง ๙ นั้น ๔ บทมีปรากฏในสีหวิกีฬิตนัย ๓ บทมีปรากฏในติปุกขลนัย ๒ บทมีปรากฏในนันทิยาวัฏฏนัย.

อิจฺเจเต กุสลสฺส ปกฺขา. ตตฺถ ยานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ตตฺถ สพฺพํ กุสลํ ยุชฺชติ. ตตฺถ สีหวิกฺกีฬิเต นเย จตฺตาริ ปทานิ ตีณิ ติปุกฺขเล เทฺว นนฺทิยาวฏฺเฏ, อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ นิทฺทิฏฺฐานิ.

ธรรมเหล่านี้ จัดเป็นฝ่ายกุศลด้วยประการฉะนี้, ในข้อนั้น กุศลทั้งหมดย่อมประกอบเข้าในกุศลบท ๙ นั้น. ในกุศลบท ๙ นั้น ในสีหวิกกีฬิตนัยมี ๔ บท ในติปุกขลนัยมี ๓ บท ในนันทิยาวัฏฏนัยมี ๒ บท, กุศลบท ๙ เหล่านี้ ท่านแสดงไขไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ตตฺถ ยานิ นนฺทิยาวฏฺเฏ นเย จตฺตาริ ปทานิ, ตตฺถ อฏฺฐารส มูลปทานิ สโมสรนฺติ. ยถา กถํ? สมโถ จ อโลโภ จ อโทโส จ อสุภสญฺญา จ ทุกฺขสญฺญา จ อิมานิ

ในธรรมเหล่านั้น มูลบท ๑๘ ย่อมรวมลงใน ๔ บท ในนันทิยาวัฏฏนัยนั้น. เหมือนอะไร? เหมือน ๕ บท ในธรรมฝ่ายกุศลเหล่านี้ คือ สมถะ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อสุภสัญญา ๑

กุสลปกฺเข ปญฺจ ปทานิ สมถํ ภชนฺติ. วิปสฺสนา จ อโมโห จ อนิจฺจสญฺญา จ อนตฺตสญฺญา จ อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ วิปสฺสนํ ภชนฺติ. อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ ทฺวีสุ ปเทสุ โยชิตานิ.

ทุกขสัญญา ๑ เข้าพวกกับสมถะ. ๔ บทเหล่านี้ คือ วิปัสสนา ๑ อโมหะ ๑ อนิจจสัญญา ๑ อนัตตสัญญา ๑ เข้าพวกกับวิปัสสนา. กุศลบท ๙ บทเหล่านี้ ท่านประกอบไว้แล้วในบททั้ง ๒.

ตตฺถ อกุสลปกฺเข นวนฺนํ อกุสลมูลปทานํ ยา จ ตณฺหา โย จ โลโภ โย จ โทโส ยา จ สุภสญฺญา ยา จ สุขสญฺญา, อิมานิ ปญฺจ ปทานิ ตณฺหํ ภชนฺติ. ยา จ อวิชฺชา โย จ โมโห ยา จ นิจฺจสญฺญา ยา จ อตฺตสญฺญา, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ อวิชฺชํ ภชนฺติ. เอตานิ นว ปทานิ อกุสลานิ สุสงฺขิตฺตานิ. อิติ ตโย นยา เอกํ นยํ น ปวิฏฺฐา. เอวํ อฏฺฐารส มูลปทานิ นนฺทิยาวฏฺฏนเย นิทฺทิสิตพฺพานิ.

ในบททั้ง ๒ นั้น บรรดาอกุศลมูล ๙ ในธรรมฝ่ายอกุศล ๕ บทเหล่านี้ คือ ตัณหา ๑ โลภะ ๑ โทสะ ๑ สุภสัญญา ๑ สุขสัญญา ๑ เข้าพวกกับตัณหา. ๔ บทเหล่านี้ คือ อวิชชา ๑ โมหะ ๑ นิจจสัญญา ๑ อัตตสัญญา ๑, เข้าพวกกับอวิชชา. อกุศลบท ๙ บทเหล่านี้ท่านย่อไว้ดีแล้ว ดังนั้น ๓ นัยจะรวมเป็น ๑ นัยไม่ได้ มูลบท ๑๘ บัณฑิตพึงแสดงไขไว้ในนันทิยาวัฏฏนัยด้วยประการฉะนี้.

กถํ อฏฺฐารส มูลปทานิ ติปุกฺขเล นเย ยุชฺชนฺติ? นวนฺนํ ปทานํ กุสลานํ วิปสฺสนา จ อโมโห จ อนิจฺจสญฺญา จ อนตฺตสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ. อโมโห จ สมโถ จ อโลโภ จ อสุภสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ. โลโภ จ โทโส จ, เอวํ อิมานิ นว ปทานิ ตีสุ กุสเลสุ โยเชตพฺพานิ.

มูลบท ๑๘ ที่ประกอบไว้ในติปุกขลนัยเป็นอย่างไร? บรรดากุศลบท ๙ บท ๙ บทเหล่านี้ท่านประกอบไว้ในกุศล ๓ อย่างนี้ คือ ๔ บทเหล่านี้ ได้แก่ วิปัสสนา ๑ อโมหะ ๑ อนิจจสัญญา ๑ อนัตตสัญญา ๑, ๔ บทเหล่านี้ ได้แก่ อโมหะ ๑ สมถะ ๑ อโลภะ ๑ อสุภสัญญา ๑, โลภะและโทสะ ๑.

ตตฺถ นวนฺนํ ปทานํ อกุสลานํ ตณฺหา จ โลโภ จ สุภสญฺญา จ สุขสญฺญา จ, อิมานิ จตฺตาริ ปทานิ โลโภ อกุสลมูลํ. อวิชฺชา จ โมโห จ นิจฺจสญฺญา จ อตฺตสญฺญา จ อยํ โมโห, อยํ โทโส, เย จ อิมานิ นว ปทานิ ตีสุ อกุสเลสุ โยชิตานิ.

ในธรรมเหล่านั้น ฝ่ายอกุศลบท ๙ บท ๙ บทเหล่านี้ท่านประกอบไว้แล้วในอกุศลทั้ง ๓ คือ โลภอกุศลมูล ๔ บทเหล่านี้ ได้แก่ ตัณหา ๑ โลภะ ๑ สุภสัญญา ๑ สุขสัญญา ๑ โมหอกุศลมูล ๔ บทเหล่านี้ ได้แก่ อวิชชา ๑ โมหะ ๑ นิจจสัญญา ๑ อัตตสัญญา ๑ โทสะ ๑.

เอวํ อฏฺฐารส มูลปทานิ กุสล-มูเลสุ จ โยเชตฺวา ติปุกฺขเลน นเยน นิทฺทิสิตพฺพานิ.

มูลบท ๑๘ บัณฑิตพึงประกอบไว้ในกุศลมูลแล้ว แสดงไขโดยติปุกขลนัยด้วยอาการอย่างนี้.

กถํ อฏฺฐารส มูลปทานิ สีห-วิกฺกีฬิเต นเย ยุชฺชนฺติ ?

มูลบท ๑๘ ที่ประกอบไว้ในสีห-วิกกีฬิตนัยเป็นอย่างไร ?

คือ

ตณฺหา จ สุภสญฺญา จ, อยํ ปฐโม วิปลฺลาโส. โลโภ จ สุขสญฺญา จ, อยํ ทุติโย วิปลฺลาโส. อวิชฺชา จ นิจฺจสญฺญา จ, อยํ ตติโย วิปลฺลาโส. โมโห จ อตฺตสญฺญา จ, อยํ จตุตฺโถ วิปลฺลาโส. อิติ นว ปทานิ อกุสล-มูลานิ จตูสุ ปเทสุ โยชิตานิ.

อกุสลมูลบท ๙ บท ท่านประกอบไว้แล้วในบททั้ง ๔ ดังนี้ คือ ตัณหาและสุภสัญญา, นี้จัดเป็นวิปลาสข้อที่ ๑. โลภะและสุขสัญญา, นี้จัดเป็นวิปลาสข้อที่ ๒. อวิชชาและนิจจสัญญา, นี้จัดเป็นวิปลาสข้อที่ ๓. โมหะและอัตตสัญญา, นี้จัดเป็นวิปลาสข้อที่ ๔.

ตตฺถ นวนฺนํ มูลปทานํ กุสลานํ สมโถ จ อสุภสญฺญา จ, อิทํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํ. อโลโภ จ ทุกฺขสญฺญา จ, อิทํ ทุติยํ สติปฏฺฐานํ. วิปสฺสนา จ

ในธรรมนั้น ฝ่ายกุศลมูล ๙ บท (กุศลมูล ๙ บท ท่านประกอบไว้แล้วในบททั้ง ๔ ดังนี้ คือ) สมถะและอสุภสัญญา, นี้จัดเป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑.

อนิจฺจสญฺญา จ, อิทํ ตติยํ สติปฏฺฐานํ. อโมโห จ อนตฺตสญฺญา จ, อิทํ จตุตฺถํ สติปฏฺฐานํ.

อโลภะและทุกขสัญญา, นี้จัดเป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๒. วิปัสสนาและอนิจจสัญญา, นี้จัดเป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๓. อโมหะและอนัตตสัญญา, นี้จัดเป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๔.

อิมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ สีหวิกฺกีฬิตนยํ อนุปวิฏฺฐานิ.

มูลบท ๑๘ เหล่านี้ นับรวมเข้าในสีหวิกกีฬิตนัย.

อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ ยา ภูมิ จ โย ราโค จ โย โทโส จ เอกํ นยํ ปวิสติ.[๑] เอกสฺส นยสฺส อกุสเล วา ธมฺเม กุสเล วา ธมฺเม วิญฺญาเต ปฏิปกฺโข อเนฺวสิตพฺโพ, ปฏิปกฺเข อเนฺวสิตฺวา โส นโย นิทฺทิสิตพฺโพ, ตมฺหิ นเย นิทฺทิฏฺโฐ. ยถา เอกมฺหิ นเย สพฺเพ นยา ปวิฏฺฐา[๒] ตถา นิทฺทิสิตพฺพา.

บรรดานัย ๓ เหล่านี้ ภูมิ ๑ ราคะ ๑ โทสะ ๑ รวมเข้าเป็น ๑ นัย, เมื่อรู้อกุศลธรรมหรือกุศลธรรม แห่งนัยนัยหนึ่งแล้ว พึงค้นหาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ครั้นค้นหาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์แล้ว พึงแสดงไขนัยนั้นไว้, เป็นอันแสดงไขไว้แล้วในนัยนั้น. บัณฑิตพึงแสดงไขนัยนั้นทั้งหมดโดยประการที่รวมเข้ากันได้ในนัยหนึ่งนั้น.

เอกมฺหิ จ นเย อฏฺฐารส มูลปทานิ ปวิฏฺฐานิ, ตมฺหิ ธมฺเม วิญฺญาเต สพฺเพ ธมฺมา วิญฺญาตา โหนฺติ. อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ สีหวิกฺกีฬิตนยสฺส จตฺตาริ ผลานิ ปริโยสานํ. ปฐมาย ทิสาย ปฐมํ ผลํ, ทุติยาย

มูลบท ๑๘ รวมเข้าได้ในนัยหนึ่ง ครั้นรู้ธรรมนั้นแล้ว ธรรมทั้งหมดก็เป็นอันรู้ได้. บรรดานัยทั้ง ๓ เหล่านี้ สีหวิกกีฬิตนัยมีผล ๔ เป็นที่สุด คือ ทิศที่ ๑ มีผลที่ ๑ เป็นที่สุด, ทิศที่ ๒ มีผลที่ ๒ เป็นที่สุด ทิศที่ ๓ มีผลที่ ๓

---

[๑] โป. ปวิสนฺติ.

[๒] อิ. เอตฺถนฺตเร นาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ทิสาย ทุติยํ ผลํ, ตติยาย ทิสาย ตติยํ ผลํ, จตุตฺถาย ทิสาย จตุตฺถํ ผลํ. ติปุกฺขลสฺส นยสฺส ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ปริโยสานํ. ปฐมาย ทิสาย อปฺปณิหิตํ, ทุติยาย ทิสาย สุญฺญตํ, ตติยาย ทิสาย อนิมิตฺตํ.

เป็นที่สุด, ทิศที่ ๔ มีผลที่ ๔ เป็นที่สุด. ติปุกขลนัย มีวิโมกขมุข ๓ เป็นที่สุด คือ ทิศที่ ๑ มีอัปปณิหิตวิโมกข์เป็นที่สุด, ทิศที่ ๒ มีสุญญตวิโมกข์เป็นที่สุด, ทิศที่ ๓ มีอนิมิตตวิโมกข์เป็นที่สุด.

นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา จ ปญฺญาวิมุตฺติ ปริโยสานํ. ปฐมาย ทิสาย ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ, ทุติยาย ทิสาย อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ.

นันทิยาวัฏฏนัย มีเจโตวิมุตติเพราะสำรอกราคะเป็นที่สุด และมีปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาเป็นที่สุด. ทิศที่ ๑ มีเจโตวิมุตติเพราะสำรอกราคะเป็นที่สุด. ทิศที่ ๒ มีปัญญาวิมุตติเพราะสำรอกอวิชชาเป็นที่สุด.

อิเม ตโย นยา.

นัย ๓ นัยเหล่านี้.

อิเมสํ ติณฺณํ นยานํ อฏฺฐารสนฺนํ มูลปทานํ อาโลกนา, อยํ วุจฺจติ ทิสาโลจโน นโย.

การเพ่งพิจารณามูลบท ๑๘ แห่งนัย ๓ นัยเหล่านี้, นี้ท่านเรียกว่า ทิสาโลจนนัย.

อาโลเกตฺวาน ชานาติ อยํ ธมฺโม อิมํ ธมฺมํ ภชตีติ สมฺมา โยชนา. กุสลปกฺเข อกุสลปกฺเข จ อยํ นโย องฺกุโส นาม.

ครั้นเพ่งพิจารณาแล้ว บัณฑิตย่อมรู้ได้ว่า ธรรมนี้เข้ากันได้กับธรรมนี้ เพราะเหตุนั้น ข้อนี้จึงชื่อว่าการประกอบโดยชอบ. นัยในธรรมฝ่ายกุศลและในธรรมฝ่ายอกุศล นี้ชื่อว่าอังกุสนัย.

อิเม ปญฺจ นยา.

นัย ๕ นัยเหล่านี้.

ตตฺถิมา อุทฺทานคาถา

ในข้อนั้น มีคาถารวมความ ดังนี้

[๑]ตณฺหา จ อวิชฺชาปิ จ
โลโภ โทโส ตเถว โมโห จ
จตฺตาโร จ วิปลฺลาสา
กิเลสภูมี นว ปทานิ.

ตัณหา ๑ อวิชชา ๑ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ วิปลาสสี่ ๑ รวมเป็น ๙ เป็นกิเลสภูมิ.

เย จ สติปฏฺฐานา
สมโถ จ วิปสฺสนา กุสลมูลา
เอตํ สพฺพํ กุสลํ
อินฺทฺริยภูมี นว ปทานิ.

สติปัฏฐาน ๔ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ กุศลมูล ๓ ทั้งหมด รวมเป็น ๙ บท เป็นอินทริยภูมิ.

สพฺพกุสลํ นวหิ ปเทหิ ยุชฺชติ
นวหิ เจว อกุสลํ
เอเต เต มูลปทา
ภวนฺติ[๒] อฏฺฐารส ปทานิ.

ธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ย่อมประกอบเข้าด้วยกุศลบททั้ง ๙ ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ย่อมประกอบเข้าด้วยอกุศลบททั้ง ๙ รวม ๑๘ บท เหล่านี้แหละเป็นมูลบทแล.

ตณฺหา เจว อวิชฺชา จ
สมโถ จ วิปสฺสนา
โย เนติ สพฺเพสุ โยคยุตฺโต
อยํ นโย นนฺทิยาวฏฺโฏ.

นัยใด ย่อมนำไป คือ ประกอบคำอธิบายในธรรมทั้งปวง คือ ตัณหา อวิชชา สมถะ และ วิปัสสนา นัยนี้ชื่อว่านันทิยาวัฏฏนัย.

---

[๑] คาถาที่ ๑ ถึงคาถาที่ ๓ พึงดูเทียบกับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๖.
คาถาที่ ๔ เป็นต้นไป พึงดูเทียบกับหนังสือเนตติปกรณ์ บ.ท. (ภูมิพโลภิกขุ) หน้า ๑๓ - ๑๕.

[๒] โป. อุภโต.

ยํ กุสลมูเลหิ นยติ กุสลอกุสลมูเลหิ ภูตํ ตถํ อวิตถํ ติปุกฺขลํ ตํ นยํ อาหุ.	นัยใด ย่อมนำไป ซึ่งกุศลธรรม ด้วยกุศลมูล ซึ่งอกุศลธรรม ด้วยอกุศลมูล ซึ่งกุศลธรรม และอกุศลธรรม ที่เป็นธรรมจริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น บัณฑิตเรียกนัยนั้นว่าติปุกขลนัย.
โย เนติ วิปลฺลาเสหิ กิเลเส อินฺทฺริเยหิ[๑] จ ธมฺเม ตํ นยํ วินยมาหุ สีหวิกฺกีฬิตํ นาม.	นัยใด ย่อมนำไป ซึ่งกิเลสทั้งหลาย ด้วยวิปลาสทั้งหลาย และนำธรรมทั้งหลายไปด้วยอินทรีย์ทั้งหลาย บัณฑิตผู้รู้นัยทั้งหลาย เรียกนัยนั้นว่าสีหวิกกีฬิตนัย.
เวยฺยากรเณ วุตฺเต กุสลตาหิ อกุสลตาหิ จ ตโย อาโลกยติ อยํ นโย ทิสาโลจโน นาม.	เมื่อกล่าวไวยากรณ์แล้ว นัยที่ท่านใช้ส่องธรรม ๓ ประการ โดยความเป็นกุศล และโดยความเป็นอกุศล นี้ชื่อว่าทิสาโลจนนัย.
โอโลเกตฺวา ทิสาโลจเนน อุกฺขิปิย ยํ สมาเนติ[๒] สพฺเพ กุสลากุสเล อยํ นโย องฺกุโส นาม.	นัยที่ท่านตรวจดูกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยทิสาโลจนนัยแล้ว ยกขึ้นนำมาใช้ นี้ชื่อว่าอังกุสนัย.
นยสมุฏฺฐานํ.	สมุฏฐานแห่งนัย จบ.

---

[๑] โป. กิเลสอินฺทฺริเยหิ.
[๒] โป. อิ. อุทฺกฺขิ วิย โย สมาเนติ.

เปฏโกปเทเส มหากจฺจายนสฺส เถรสฺส สุตฺตวิภงฺคสฺส[๑] ทสฺสนํ สมตฺตํ.

ยานิ จตุกฺกานิ อกุสลานิ กุสลานิ จ สีหวิกฺกีฬิเต นเย นิทฺทิฏฺฐานิ, ติกานิ กุสลานิ จ อกุสลานิ จ ติปุกฺขเล นเย นิทฺทิฏฺฐานิ, ทุกานิ กุสลานิ จ อกุสลานิ จ นนฺทิยาวฏฺเฏ นเย นิทฺทิฏฺฐานิ.

เยสุ ทฺวีสุ ธมฺเมสุ[๒] กุสเลสุ โส อตฺโถ ติเกสุ วิภชฺชมานสฺส ภวภูมิ, อถ จ สพฺโพ[๓] จ อตฺโถ ตีหิ พฺยญฺชเนหิ นิทฺทิสติ.

ตตฺตกานิ วุจฺจติ. โย อตฺโถ จตูหิ ปเทหิ อฏฺฐวีสติภาเคหิ นตฺถิภูมิ นิทฺทิสิตุํ, อวจรนฺโตว[๔] จตูหิ ปเทหิ นิทฺทิสติ. อิติ ยํ ยถานิทฺทิฏฺฐสฺส อวิโกสนา อิทํ ปมาณํ.

การแสดงสุตตวิภังค์ ของพระมหากัจจายนเถระ ในเปฏโกปเทสปกรณ์ จบแล้ว.

อกุสลจตุกกะ และกุสลจตุกกะ ที่ท่านแสดงไขไว้ในสีหวิกกีฬิตนัย, ท่านแสดงไขไว้ในติปุกขลนัย เป็นกุสลติกะและอกุสลติกะ ท่านแสดงไขไว้ในนันทิยาวัฏฏนัย เป็นกุสลทุกะและอกุสลทุกะ.

เนื้อความในกุศลธรรมทั้ง ๒ จัดเป็นภวภูมิแห่งธรรม ที่จะจำแนกในติกะ, ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เนื้อความทั้งหมดจึงปรากฏด้วยพยัญชนะทั้ง ๓.

จะกล่าวถึงประมาณนั้น ดังนี้. เนื้อความที่ไม่มีภูมิ เพื่อการแสดงไขโดยบททั้ง ๔ ที่มี ๒๘ ส่วน ซึ่งเมื่อไม่ค้นหาก็ย่อมปรากฏได้โดยบททั้ง ๔. การไม่คัดค้านธรรมตามที่แสดงไขไว้ นี้จัดเป็นประมาณ ด้วยอาการอย่างนี้.

---

๑ ม. อิ. เวภงฺคิสฺส.
๒ ม. วิสุทฺธีสุ.
๓ ม. ปุพฺโพ.
๔ อิ. วาติ ปาโฐ นตฺถิ.

ยถา สพฺเพ สมาธโย ตีสุ สมาธีสุ ปริเยสิตพฺพา, สวิตกฺกสวิจาเร อวิตกฺกวิจารมตฺเต อวิตกฺกอวิจาเร อิทํ ปมาณํ, นตฺถิ จตุตฺโถ สมาธิ. ตถา ติสฺโส ปญฺญา จินฺตามยี สุตมยี ภาวนามยี สพฺพาสุ ปญฺญาสุ นิทฺทิสติ, นตฺถิ จตุตฺถี ปญฺญา, น จินฺตามยี, น สุตมยี, น ภาวนามยี, ปญฺญานาสฺส อตฺถิ, อิเมสํ ธมฺมานํ ยา อวิกฺเขปนา, อิทํ วุจฺจติ ปมาณนฺติ.

สมาธิทั้งหมด พึงแสวงหาได้ในสมาธิ ๓ อย่าง คือ สวิตักกสวิจารสมาธิ ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ ๑ อวิตักก-อวิจารสมาธิ ๑ ข้อนี้ถือเป็นประมาณ, สมาธิข้อที่ ๔ ไม่มี ฉันใด. ปัญญา ๓ อย่าง คือ จินตามยปัญญา ๑ สุตมย-ปัญญา ๑ ภาวนามยปัญญา ๑ ก็ฉันนั้น ย่อมปรากฏในปัญญาทั้งหมด, ปัญญาข้อที่ ๔ ไม่มี คือ ไม่มีจินตามยปัญญาข้อที่ ๔, ไม่มีสุตมยปัญญาข้อที่ ๔, ไม่มีภาวนามยปัญญาข้อที่ ๔, ปัญญาข้อที่ ๔ นั้นไม่มี, การไม่คัดค้านธรรมเหล่านี้, นี้ท่านเรียกว่าประมาณแล.

เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส ชมฺพุวนวาสิโน เปฏโกปเทโส สมตฺโต.

เปฏโกปเทสปกรณํ นิฏฺฐิตํ.

เปฏโกปเทสปกรณ์ ของพระมหากัจจายนเถระผู้อยู่ ณ ป่าไม้หว้า จบแล้ว.

เปฏโกปเทสปกรณ์
จบบริบูรณ์.

เปฎโกปเทเส
ปทานุกฺกม

(อิ-อี)

(ข)

(ถ)

(ธ)

(น)

(ม)

(ย)

(ส)

เปฏโกปเทเส
ธมฺมปฺปเภโท

มาติกา	ปพฺเพ/องฺเก
[ทุกํ]	
เทฺว ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา	๖๕/๒๘๕
เทฺวเม ตปนียา ธมฺมา	๘/๒๒
[ติกํ]	
ตโย คิลานา	๘/๑๘
ตโย เอสนา	๑๑๕/๕๒๖
ติวิธา ปุคฺคลา	๘๙/๔๐๓
ติสฺโส วิปตฺติโย	๘/๒๐
ตีณิ ทุจฺจริตานิ	๘/๒๐
ตีณิมานิ สุจริตานิ	๓๗/๑๖๔
[จตุกฺกํ]	
จตฺตาโร ปุคฺคลา	๑๐๒/๔๖๔
จตฺตาโร วิปลฺลาสา	๖๒/๒๗๔
จตฺตาโร สติปฏฺฐานา	๖๑/๒๖๖
จตฺตาริ จกฺกานิ	๖๗/๒๙๘
[ปญฺจกํ]	
ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ	๘/๑๘
[ฉกฺกํ]	
ฉ ผสฺสายตนิกา นามสคฺคา	๒๔/๑๑๕
[สตฺตก]	
สตฺตพฺยากรณีสุ	๔๖/๒๑๐
[อฏฺฐกํ]	
อฏฺฐ ทานุปฺปตฺติโย	๘/๑๗
[นวกํ]	
นว มานวิธา	๔๕/๒๐๔
[เอกาทสกํ]	
โคปาลโกปเม เอกาทส ปทานิ	๒๕/๑๑๗
[ฉตฺตึสกํ]	
ฉตฺตึเสสุ สตฺตปเทสุ	๘๔/๓๗๙

เปฏโกปเทส
คาถาสูจิ

[ก]

[จ]

[ฉ]

[ต]

[ท]

[ธ]

[น]

[ป]

[ผ]

[ม]

[ย]

อนุโมทนากุศลการสร้างพระคัมภีร์

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อความถูกต้องแห่งพระสัทธรรม เป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ผู้ศึกษาประพฤติปฏิบัติด้วยสัมมาทิฐิ อันจะนำมาซึ่งการปฏิบัติที่บริสุทธิ์และเข้าถึงพระนิพพาน

ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์ เพื่อสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ขออานิสงส์แห่งกุศลจงเป็นพลวปัจจัยให้ท่านได้พบแสงสว่างแห่งปัญญา หยั่งถึงพระสัทธรรมอันลึกซึ้งของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และขอให้ท่านทั้งหลายประสบความสุขสวัสดีด้วยเหตุแห่งบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญในครั้งนี้ตลอดกาลนาน เทอญ

สัพพะทานัง ธัมมะทานัง ชินาติ
การให้ธรรมะ ชนะการให้ทั้งปวง

(ขุ. ธ. ๒๕/๓๔/๖๓)

รายนามผู้บริจาคสร้างต้นฉบับพระคัมภีร์

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๑.	คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล	๑๕,๐๐๐.-
๒.	คุณสุจิตรา ศรีสุภรวาณิชย์	๑๐,๐๐๐.-
๓.	คุณโบตัน-คุณทองสุข หาญบวรกิจ	๑๐,๐๐๐.-
๔.	ท่านผู้หญิงยสวดี บูรณะสัมฤทธิ์ อัมพรไพศาล	๑๐,๐๐๐.-
๕.	คุณหญิงทองทิพ รัตนะรัต	๑๐,๐๐๐.-
๖.	มูลนิธิจามเทวี และสุเทวฤาษี	๕,๐๐๐.-

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๗.	พรรคประชาธิปัตย์	๕,๐๐๐.-
๘.	มูลนิธิหลวงพ่อวัดไร่ขิง	๕,๐๐๐.-
๙.	มูลนิธิเมตตาประชารักษ์ (วัดไร่ขิง)	๕,๐๐๐.-
๑๐.	คุณมาลินี พุคยาภรณ์	๕,๐๐๐.-
๑๑.	คุณนเรศ จิตสุจริตวงศ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดตรัง	๓,๕๐๐.-
๑๒.	มูลนิธิบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ด้วยกิจกรรมทางศาสนา	๓,๐๐๐.-
๑๓.	คุณซกเกียง แซ่ลิ้ม, คุณนพดล สิวะตรีศรศิลป์ และบุตรธิดา	๓,๐๐๐.-
๑๔.	คุณปัทมาฆะ สุคนธมาน	๓,๐๐๐.-
๑๕.	ท่านผู้หญิง ม.ร.ว.หญิงรสลิน คัคณางค์	๓,๐๐๐.-
๑๖.	มูลนิธิร่วมใจเครือสหพัฒน์ ๒๕๔๐	๓,๐๐๐.-
๑๗.	คุณชาญ-คุณพรชดา อิสสระ และคุณนิด้า สุนทรสวัสดี	๓,๐๐๐.-
๑๘.	คุณหญิงสุชาดา อรรถวิจิตรจรรยารักษ์ และลูกหลาน	๒,๐๘๐.-
๑๙.	มูลนิธิลูกเสือชาวบ้านเมืองแกลง	๒,๐๐๐.-
๒๐.	มูลนิธิผู้สูงอายุ อ.ประโคนชัย	๒,๐๐๐.-
๒๑.	คุณยายสอาด พรหมสูงยาง	๒,๐๐๐.-
๒๒.	คุณวรีพร สายสุด	๒,๐๐๐.-
๒๓.	มูลนิธิเหรียญสลึงเพื่อโครงการอาคารนักเรียน	๒,๐๐๐.-
๒๔.	คุณทับทิม มั่นจิต (โพสีชาติ)	๒,๐๐๐.-
๒๕.	คุณไพฑูรย์-คุณตุ้มทอง ไชยสนิท	๒,๐๐๐.-
๒๖.	พระจำลอง อิสิญาโณ	๒,๐๐๐.-
๒๗.	ประธานมูลนิธิครูทับทิม มั่นจิต (โพสีชาติ)	๒,๐๐๐.-
๒๘.	มูลนิธิพัฒนางานราชทัณฑ์	๒,๐๐๐.-
๓๙.	มูลนิธิเพื่อการประถมศึกษาจังหวัดระนอง	๒,๐๐๐.-
๓๐.	คุณเรือนแก้ว กุยยกานนท์ แบรนด์	๒,๐๐๐.-
๓๑.	มูลนิธิอาคม-บรรจง ริมทอง	๒,๐๐๐.-

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๓๒.	ดร.อุทุมพร พลาวงศ์	๒,๐๐๐.-
๓๓.	อ.วิมลพรรณ (ชินวงศ์) เหล่าหล้า	๒,๐๐๐.-
๓๔.	พลเรือโทผริตเดช รุมคม	๒,๐๐๐.-
๓๕.	คุณอรุณ แก้วศิริพงษ์	๒,๐๐๐.-
๓๖.	มูลนิธินายหล่องนางแม้น ขุนเณรพานิช	๒,๐๐๐.-
๓๗.	มูลนิธิเพิ่มวิทยา	๒,๐๐๐.-
๓๘.	พ.อ.สัญชัย จูมั่น	๒,๐๐๐.-
๓๙.	คุณนที ชัยสินธพ	๒,๐๐๐.-
๔๐.	คุณพูลวิไล-คุณสุรศักดิ์ จันทรธาดา	๒,๐๐๐.-
๔๑.	คุณเอมอร เชตุพน	๒,๐๐๐.-
๔๒.	มูลนิธิมหาวิทยาลัยศรีปทุม	๒,๐๐๐.-
๔๓.	มูลนิธิบานชื่นเชียงใหม่	๒,๐๐๐.-
๔๔.	มูลนิธิวัฒนธรรมไทย-เยอรมัน	๒,๐๐๐.-
๔๕.	คุณวาสิต-คุณลัดดาวัลย์-Pitty-Ami กังวานกิจ	๒,๐๐๐.-
๔๖.	คุณนพเก้า-คุณวารุณี-คุณอมรา-คุณอัญชลี หล่อศิริรัตน์ และบุตร-ธิดา-หลาน	๒,๐๐๐.-
๔๗.	คุณซิวหง แซ่เตียว	๒,๐๐๐.-
๔๘.	คุณพ่อเจี๊ยะ แซ่เงียบ	๒,๐๐๐.-
๔๙.	คุณสมสวาสดิ์ บุญญภัทโร	๒,๐๐๐.-
๕๐.	มูลนิธิภาวนา-แถบ-กิมลี-คุณาบุตร	๑,๗๕๐.-
๕๑.	สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสุโขทัย	๑,๗๕๐.-
๕๒.	โรงเรียนมูลนิธิธัญวิทยา	๑,๒๒๐.-
๕๓.	มูลนิธิพระราชนิเวศน์มฤคทายวัน	๑,๑๘๒.-
๕๔.	มูลนิธิวิจัยและพัฒนาอนามัย	๑,๑๔๐.-
๕๕.	มูลนิธิร่วมกตเวที	๑,๐๖๐.-

ลำดับ ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๕๖. โรงเรียนวัดทัศนารุณสุนทริการาม	๑,๐๔๐.-
๕๗. คุณประพันธ์ อุเทนพิพัฒน์	๑,๐๐๐.-
๕๘. คุณพงศ์พัฒน์ อุเทนพิพัฒน์ และครอบครัว	๑,๐๐๐.-
๕๙. ดร.ศุภพรพงศ์ ชวนบุญ	๑,๐๐๐.-
๖๐. คุณสมพร พงศ์ภัณฑารักษ์ (ประธานมูลนิธิบุญประทีป-ฮกฮั้วเก็ง นาบอน)	๑,๐๐๐.-
๖๑. มูลนิธิวัดศรีโสดา	๑,๐๐๐.-
๖๒. คุณยุกติ สาริกะภูติ (ประธานมูลนิธิส่งเสริมยุวเกษตรกรไทย ในพระราชูปถัมภ์ฯ)	๑,๐๐๐.-
๖๓. คุณจงจิตต์ วีระพัฒนา	๑,๐๐๐.-
๖๔. คุณอุ๋ย เชลดอน	๑,๐๐๐.-
๖๕. คุณสมวิทย์-คุณชอบพร อุดมสินานนท์	๑,๐๐๐.-
๖๖. พันโททองสุข-คุณศรีสุนทร เมืองสุข	๑,๐๐๐.-
๖๗. มูลนิธิลูกเสือชาวบ้านจังหวัดอุดรธานี	๑,๐๐๐.-
๖๘. วิทยาลัยพยาบาลเกื้อการุณย์	๑,๐๐๐.-
๖๙. มูลนิธิเตมะศิริ และสายสัมพันธ์	๑,๐๐๐.-
๗๐. บริษัท บี.เจ.มอเตอร์พาร์ท จำกัด	๑,๐๐๐.-
๗๑. มูลนิธิสงเคราะห์เด็กชายบ้านปากเกร็ด	๑,๐๐๐.-
๗๒. คุณสมบูรณ์ โนราช (ประธานกรรมการมูลนิธิเพื่อการศึกษา อ.เด่นชัย)	๑,๐๐๐.-
๗๓. คุณไพศาล หุ่นแก้ว	๑,๐๐๐.-
๗๔. มูลนิธิพิทักษ์ดวงตาชัยภูมิ	๑,๐๐๐.-
๗๕. คุณระเบียบ ปิยะนันท์	๑,๐๐๐.-
๗๖. คุณทิฆัมพร เอิบประสาทสุข และครอบครัว	๑,๐๐๐.-
๗๗. คุณปิยาภรณ์ เอิบประสาทสุข	๑,๐๐๐.-

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๗๘.	คุณวิภาดา โทณวณิก	๑,๐๐๐.-
๗๙.	มูลนิธิโรงพยาบาลชลบุรี	๑,๐๐๐.-
๘๐.	คุณสุมลพร อุตมะ	๑,๐๐๐.-
๘๑.	พ.อ.สมชาย อุตมะ	๑,๐๐๐.-
๘๒.	พ.อ.สุริยันต์-คุณวินิตา ผาธรรม	๑,๐๐๐.-
๘๓.	พ.อ.เชาวฤทธิ์ ศิริกิจ	๑,๐๐๐.-
๘๔.	โรงพยาบาลสูงเนิน	๑,๐๐๐.-
๘๕.	คุณกฤติกา สุวรรณรุ่งเรือง	๑,๐๐๐.-
๘๖.	มูลนิธิศิษย์เก่าเพื่อสนับสนุนวรนารีเฉลิม	๑,๐๐๐.-
๘๗.	คุณหวน ศรีวัฒนะธรรมา	๑,๐๐๐.-
๘๘.	คุณสมศักดิ์ พยัคฆพันธ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐.-
๘๙.	บริษัทโปรไบค์ จำกัด	๑,๐๐๐.-
๙๐.	บริษัทประชาภิวัฒน์ จำกัด	๑,๐๐๐.-
๙๑.	คุณเกษริน ชัยสินธพ	๑,๐๐๐.-
๙๒.	คุณประสิทธิ์-คุณกาญจนา ประชาอนุวงศ์	๑,๐๐๐.-
๙๓.	คุณสร้างสรรค์ ประชาอนุวงศ์	๑,๐๐๐.-
๙๔.	คุณมาลินี เศรษฐนันท์	๑,๐๐๐.-
๙๕.	สำนักงานพัฒนามาตรฐาน	๑,๐๐๐.-
๙๖.	คุณสมศักดิ์ เลิศบรรณพงษ์ (รองอธิบดีกรมโยธาธิการและผังเมือง)	๑,๐๐๐.-
๙๗.	คุณอารยา อรุณานนท์ชัย	๑,๐๐๐.-
๙๘.	คุณบังอร เรืองฉาย	๑,๐๐๐.-
๙๙.	คณะบุคคลโดย น.ส.วนิดา และสุดา ซูเกียรติชัย	๑,๐๐๐.-
๑๐๐.	คุณภาณุวัฒน์ จิตต์กุศล	๑,๐๐๐.-
๑๐๑.	คุณพัฒน์พงศ์ จิตต์กุศล	๑,๐๐๐.-

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๑๐๒.	คุณชัยวุฒิ จิตต์กุศล	๑,๐๐๐.-
๑๐๓.	คุณสิริภาต์ ศิริศักดิ์ยศ	๑,๐๐๐.-
๑๐๔.	คุณบุญนาม บุญลักขะ	๑,๐๐๐.-
๑๐๕.	คุณบุญทิน บุญลักขะ	๑,๐๐๐.-
๑๐๖.	มูลนิธิโรงเรียนสิรินธร	๑,๐๐๐.-
๑๐๗.	มูลนิธิสุวัญญะศรี	๑,๐๐๐.-
๑๐๘.	คุณสัมพันธ์ สุวัญญะศรี	๑,๐๐๐.-
๑๐๙.	มูลนิธิไลออนส์นครศรีธรรมราช	๑,๐๐๐.-
๑๑๐.	โรงพยาบาลมหาสารคาม	๑,๐๐๐.-
๑๑๑.	คุณอาภรณ์รัตน์ รัตนทารส	๑,๐๐๐.-
๑๑๒.	คุณบุญมา เตสยานนท์	๑,๐๐๐.-
๑๑๓.	คุณแม่จิตรี-ภญ.เพ็ญงาม อรุณไพโรจน์ และครอบครัว, คุณแม่ชม้อย พลอยอยู่ พร้อมครอบครัว	๑,๐๐๐.-
๑๑๔.	คุณสมบูรณ์-คุณกาญจนา-คุณณัฏฐนิช-คุณกฤษณา สุ่นสวัสดิ์	๑,๐๐๐.-
๑๑๕.	คุณสุพร วงศ์ศิริกุล และครอบครัว	๑,๐๐๐.-
๑๑๖.	คุณณรงค์-คุณสุดธนา กายาสมบูรณ์	๑,๐๐๐.-
๑๑๗.	คุณธัญญา นุชนิยม	๑,๐๐๐.-
๑๑๘.	ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๘๐๐.-
๑๑๙.	แม่ชีอาภรณ์-แม่ชีน้อง, คุณกลือบวย-คุณลือ-คุณหัสดี, คุณสายทอง-คุณณิชกมล อี้ผอ	๗๐๐.-
๑๒๐.	ส่วนราชการศูนย์มหาวชิราลงกรณ์ ธัญบุรี สถาบันมะเร็งแห่งชาติ	๖๔๓.-
๑๒๑.	มูลนิธิผู้สูงอายุ จ.สุรินทร์	๖๐๐.-
๑๒๒.	มูลนิธิโรงพยาบาลอานันทมหิดล	๕๐๐.-
๑๒๓.	คุณสมชัย ประเสริฐถาวร	๕๐๐.-
๑๒๔.	มูลนิธิส่งเสริมศีลธรรมสงเคราะห์	๕๐๐.-

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๑๒๕.	มูลนิธิพัฒนาที่ดินสงเคราะห์	๕๐๐.-
๑๒๖.	มูลนิธิโรงเรียนเทศบาลวัดสระทอง	๕๐๐.-
๑๒๗.	คุณลำพูน เลาหะจินดา	๕๐๐.-
๑๒๘.	คุณอำไพ ทัศนะเทพ	๕๐๐.-
๑๒๙.	คุณฑีฆะ เอิบประสาทสุข และครอบครัว	๕๐๐.-
๑๓๐.	ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปิยะอุย	๕๐๐.-
๑๓๑.	คุณคัมภีร์ สุวรรณรัต	๕๐๐.-
๑๓๒.	จังหวัดทหารบกนครพนม	๕๐๐.-
๑๓๓.	คุณวลี อุปลพันธุ์	๕๐๐.-
๑๓๔.	โรงเรียนสุรนารีวิทยา	๕๐๐.-
๑๓๕.	คุณสินทร์ ยิ่งรุ่งเรือง	๕๐๐.-
๑๓๖.	มูลนิธิหลวงปู่โภค ฑีฆายุโก	๕๐๐.-
๑๓๗.	คุณศันสนีย์ ศิลป์เบ็ญจพร (ผู้อำนวยการส่วนนโยบายและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน)	๕๐๐.-
๑๓๘.	มูลนิธิโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช สาขาเด่นชัย	๕๐๐.-
๑๓๙.	นายแพทย์ดิเรก-ทันตแพทย์สุนันท์ ลิมจิตติ	๕๐๐.-
๑๔๐.	มูลนิธิโรงพยาบาลราชวิถี	๕๐๐.-
๑๔๑.	มูลนิธิช่วยการประถมศึกษา จังหวัดลำพูน	๕๐๐.-
๑๔๒.	คุณรุ่งเรือง ผดุงกุล	๕๐๐.-
๑๔๓.	คุณหญิงสมจันทร์ โปรียานนท์ (ผู้อำนวยการสถาบันพัฒนาบุคลากร ด้านการพัฒนาเมือง)	๔๘๐.-
๑๔๔.	วิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนี พะเยา	๓๐๐.-
๑๔๕.	มูลนิธิวิเวกอาศรม	๓๐๐.-
๑๔๖.	คุณสินี เธียรประสิทธิ์	๓๐๐.-
๑๔๗.	มูลนิธิฟ้อน-บุญเกิด ประสงค์สม	๓๐๐.-

ลำดับ ชื่อ-สกุล	จำนวนเงิน(บาท)
๑๔๘. คุณบุญประคอง ประสงค์สม	๓๐๐.-
๑๔๙. มูลนิธิวัดเทพนิมิตสิริธรรมาภิรัต	๓๐๐.-
๑๕๐. คุณนิติยา ศรีศิริ	๓๐๐.-
๑๕๑. คุณสมเกียรติ ว่องประพิณกุล	๓๐๐.-
๑๕๒. สถาบันการศึกษาทางไกล	๓๐๐.-
๑๕๓. คุณมาลินี พรมชาติ	๓๐๐.-
๑๕๔. คุณวัลลภ-คุณสุชาดา ชัยวรรณ์	๓๐๐.-
๑๕๕. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๓๐๐.-
